

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Заснований
у 1997 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації № 222,
серія 33,
20 червня 1997 р.
Адреса редакції :
Україна, 69600,
м. Запоріжжя, МСП-41,
вул. Жуковського, 66
Телефони для довідок:
(061) 289-12-26
Телефон/факс: (0612) 64-45-46

В і с н и к
Запорізького національного
університету

• **Філологічні науки**

№ 2, 2006

Запоріжжя 2006

Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових статей. Філологічні науки. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2006. – 326с.

Затверджено як наукове фахове видання (Бюлетень ВАК України, 1999, № 4)

Затверджено вченою радою ЗНУ (протокол засідання № 1 від 26.09.2006 р.)

Цей номер вісника присвячений пам'яті професора С.П.Самійленка

Редакційна рада

Головний редактор – Білоусенко П.І., доктор філологічних наук, професор

Відповідальний редактор – Хом'як Т.В., кандидат філологічних наук, доцент

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Чабаненко В.А.	– доктор філологічних наук, професор, заступник головного редактора
Гуменний М.Х.	– доктор філологічних наук, професор
Заверталюк Н.І.	– доктор філологічних наук, професор
Зацний Ю.А.	– доктор філологічних наук, професор
Іваненко В.К.	– доктор педагогічних наук, професор
Манакін В.М.	– доктор філологічних наук, професор
Пахомова Т.О.	– доктор педагогічних наук, професор
Петренко О.Д.	– доктор філологічних наук, професор
Приходько А.М.	– доктор філологічних наук, професор
Тихомиров В.М.	– доктор філологічних наук, професор
Шевченко В.Ф.	– доктор філологічних наук, професор

*Професор
Стефан Пилипович Самійленко
(1906-1977)*

ЗМІСТ

АЧИЛОВА О.Л. МІСЦЕ КАТЕГОРІЙНОЇ СЕМАНТИКИ КРАТНОСТІ В СТРУКТУРІ ЗАГАЛЬНОДІЄСЛІВНОЇ КАТЕГОРІЇ АСПЕКТУАЛЬНОСТІ.....	7
БЕРЕЗОВСЬКА Г. Г. НАЗВИ ХУСТКИ У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ.....	10
БОЄВА Е.В. ЕТНОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМПАРАТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ	14
БОЙКО Л.П. ФОЛЬКЛОРНА ЕПІТЕТИКА В МОВІ ПОЕЗІЙ ЄВГЕНА МАЛАНЮКА.....	19
БОЙКО О.В. СЛОВОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЛОКАТИВНИХ ІМЕННИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПАРАМЕТРІВ	23
БРУС М.П. ФЕМІНІТИВИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ХІ-ХVСТ.	28
ВАРИНСЬКА А.М., ПОЛУПАНОВА Н.В. ДО ПРОБЛЕМИ РОЗБУДОВИ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ МОРСЬКОЇ ГАЛУЗІ.....	34
ВАСИЛЕНКО Н.С., КРАШЕНІННІКОВА Т.В. І. МАНЖУРА ТА ЙОГО ФОЛЬКЛОРНА Й ЛЕКСИКОГРАФІЧНА СПАДЩИНА.....	39
ВЕНЖИНОВИЧ Н.Ф. ПРО КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ЗМІСТ ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ.....	43
ГАЛАС Б.К. З ІСТОРІЇ МОРФОНОЛОГІЧНИХ ЯВИЩ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ РУКОПИСНИХ СЛОВНИКІВ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.)	48
ГРЕБ М.М. ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРЕДИКАТИВНИХ ЧАСТИН СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ ЗІ СПОЛУЧНИКОМ <i>А</i> ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ВЛАСНЕ-ЗІСТАВЛЕННЯ	59
ГРИЦАНОВА І.В. УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ МОВНІ КОНТАКТИ В ЛЕКСИЦІ (НА ПРИКЛАДІ НАЗВ ОДЯГУ).....	64
ГРОЗЯН Н.Ф. СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ “КОРИСЛИВІСТЬ ЛЮДИНИ” В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ІДЕОГРАФІЧНИЙ І ПСИХОСЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТИ.....	67
ДЕНИСЕНКО Л. П., ЄВТУХОВА Н. В. МОВОЗНАВЧА СПАДЩИНА С.П. САМІЙЛЕНКА У ГАЛУЗІ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ.....	73
ДЕРКАЧ Т.В. МЕДИЧНА МЕТАФОРА В ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОМУ ТЕКСТІ	78
ЖАРКО С.Ю. МОДИФІКАЦІЙНІ СЛОВОТВІРНІ ЗНАЧЕННЯ ВІДСУБСТАНТИВІВ.....	81
ЖИРИК О. А. ЗМІНА СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК КОНФЕСІЙНИХ ТЕРМІНІВ.....	85
ЖУРАВЛЬОВА Н.М. НАУКОВІ РОЗВІДКИ С.П. САМІЙЛЕНКА ЗІ СТИЛІСТИКИ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	92
ЗАДОРЖНА О.М. МІНІПОЛЕ “НІЧ” ЯК ЕЛЕМЕНТ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПТУ ЧАСУ	95
ЗАКОМІРНА Н.І. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ ЕТНОЛЕКСЕМИ “ГОСПОДАР” В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ	98
ЗАРЕЦЬКИЙ О.В. ДИСКУРС ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ІНТЕРВ'Ю (УСНЕ МОВЛЕННЯ).....	102
ЗУБЕЦЬ Н.О. ПАРОНІМІЯ МІНІМАЛЬНИХ ІДІОМ ЯК ВИЯВ СИСТЕМНОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО РІВНЯ	104
ІВАНИЦЬКА Н.Б. ОНТОЛОГІЯ ТА КОРЕЛЯЦІЯ СЕМАНТИКИ ДЕЯКИХ УКРАЇНСЬКИХ І АНГЛІЙСЬКИХ ДІЄСЛІВ ЗВУЧАННЯ.....	106

ІВАНОВА Л.Л. КОНТЕКСТУАЛЬНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ДИСТРИБУТИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	110
КАЛЯКІНА О.О. МОДИФІКОВАНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ-ЗАПОЗИЧЕННЯ В ЗАГОЛОВКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ.....	114
КАРПЕЦЬ Л.А. СИНТАКСИЧНА НОМІНАЦІЯ СПОРТИВНОГО ЖАРГОНУ	120
КЛИМЧУК Г.П. МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ ДИСКУСІЇ 1906-1913 рр.	124
КОЛЕСНИК Н.С. СПЕЦИФІКА ВИКОРИСТАННЯ ФОЛЬКЛОРНИХ ВЛАСНИХ НАЗВ У ЗВЕРНЕНОМУ МОВЛЕННІ	129
КОЛОЇЗ Ж.В. ОКАЗИОНАЛЬНІ РЕПРЕЗЕНТАНТИ ПРЕДМЕТНОСТІ.....	134
КРАСНОБАЄВА-ЧОРНА Ж.В. ФОРМУВАННЯ ЯДРА ТА ПЕРИФЕРІЇ КОНЦЕПТУ “ЖИТТЯ” В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕМИЦІ	141
КРОВИЦЬКА О.В. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ “РУСЬКОЇ ТРИЙЦІ”	146
КУЧЕРЕНКО Л.І., НАЗАРЕНКО І.О. ПЕРЕДУМОВИ ТА МЕХАНІЗМ ГРАМАТИЧНОЇ ТРАНСПОЗИЦІЇ.....	151
ЛУК’ЯНЕНКО С.С. СУФІКСАЛЬНІ ІННОВАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ НАЗОВНИЦТВІ	155
МЕРКУЛОВА О.В. КОНФІКСАЛЬНІ ІМЕННИКИ З ПОСТПОЗИТИВНИМ ЕЛЕМЕНТОМ -БЈ(Е) У ПРАСЛОВ’ЯНСЬКІЙ МОВІ	162
МІЛЄВА І.В. ЕВФЕМІСТИЧНІ Й ДИСФЕМІСТИЧНІ ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ СФЕРИ ПОРОКІВ І ВЧИНКІВ ЛЮДИНИ (НА МАТЕРІАЛІ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ І СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРОК)	168
МІШЕНІНА Т.М. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ ПРИЙМЕННИКА <i>НА</i> В ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ М.ВІНГРАНОВСЬКОГО	174
НЕЛЮБА А.М. ОСНОВО- І СЛОВОСКЛАДАННЯ В КОНТЕКСТІ СЛОВОТВІРНОЇ НОМІНАЦІЇ.....	179
НЕМИРОВСЬКА О.Ф. ТОПОНІМИ ЯК ЗАСІБ СТВОРЕННЯ ПРОСТОРОВОЇ ДОМІНАНТИ	184
ОБЄДНІКОВА О.М. ІДЕОГРАФІЧНА КАРТИНА СВІТУ	191
ОЛІЙНИК Е.В. МІСЦЕ З’ЯСУВАЛЬНИХ ВИСЛОВЛЕНЬ РЕПРЕЗЕНТАТИВНОГО ТИПУ В АКТОМОВЛЕННЄВОМУ КОНТЕКСТІ.....	195
ОСТРОУШКО О.А. МОВНОСТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕКСТІВ ПОЛІТИЧНОЇ ТЕЛЕРЕКЛАМИ (ОПОЗИЦІЯ “СВІЙ” – “ЧУЖИЙ”).....	202
ПАВЛИК Н.В. ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ В УКРАЇНСЬКОМУ ЕПІСТОЛЯРНОМУ ДИСКУРСІ	206
ПРУДНИКОВА Т.І. ФРАЗЕОЛОГІЧНА МІКРОСИСТЕМА “ДУША” В ПЕРЕКЛАДАХ МИКОЛИ ЛУКАША: СТРУКТУРНО-ГРАМАТИЧНИЙ АСПЕКТ	211
РИСІЧ Ю.Й. ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ.....	214
САБЛІНА С.В., ЖУК Н.С. ТИТУЛАТУРА УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ САНОВНИКІВ ДРУГОГО СТУПЕНЯ СВЯЩЕНСТВА	220
САМОЙЛОВИЧ Л.В. ВПЛИВ ВІРУВАНЬ УКРАЇНЦІВ НА ФОРМУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЇ.....	224
СЕМИРЯК В.Д. СТАРΟΣЛОВ’ЯНСЬКА ЛЕКСИКА КРІЗЬ ПРИЗМУ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ МОВИ	228

СІРИК С.В.	ІМЕННИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЯКОСТІ, СТАНУ ТА ДІЇ У ПРАЦЯХ С.П.САМІЙЛЕНКА, ІХ НАУКОВА ТА ТЕОРЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ.....	231
СІЧКАР С.А.	ІДІОЛЕКТ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ТА СУЧАСНІ ДІАЛЕКТНІ НОРМИ	235
СКАБ М.В.	ІСТОРИЧНА ЗМІННІСТЬ МОВНОГО ВИРАЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОНЦЕПТУ “ДУША”	239
СКОПНЕНКО О. І.	СУЧАСНА БІЛОРУСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА: ШЛЯХИ КОДИФІКАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ	245
СКОРОБАГАТЬКО Н.О.	“РУКА” В СОМАТИЧНОМУ КОДІ КУЛЬТУРИ (НА МАТЕРІАЛІ ФРАЗЕОЛОГІЇ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ І СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРОК).....	249
СТЕЦЮК Р.І.	ВТОРИННА НОМІНАЦІЯ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ СУДОВОЇ МЕДИЦИНИ	252
ТИТАРЕНКО В.М.	СЛОВА ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ У РОЗВИТКУ СИНОНІМІЇ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ’ЯТОК XVI – XVII СТ.).....	256
ТОРЧИНСЬКИЙ М.М.	ІСТОРІЯ АНТРОПОНІМІЧНИХ СТУДІЙ (НА МАТЕРІАЛІ ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАХИЩЕНИХ В УКРАЇНІ У II ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ)	261
ХАВКІНА О. М.	СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ ПАРАМЕТРИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ	266
ХМАРА Г. В.	ПРЕФІКСАЛЬНИЙ І КОНФІКСАЛЬНИЙ СПОСОБИ ТВОРЕННЯ НОМЕНІВ ОДЯГУ ТА ВЗУТТЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	269
ЦИМБАЛЮК Ю.В.	ПРИСЛІВ’Я ТА ПРИКАЗКИ З ЧИСЛІВНИКАМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	274
ЦИМБАЛЮК-СКОПНЕНКО Т. В.	ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ ТА ПАРЕМІОЛОГІЧНОЇ СИНОНІМІЇ В ПЕРЕКЛАДНИХ ТВОРАХ МИКОЛИ ЛУКАША	277
ЧЕРЕВКО І.В.	ВИРАЖЕННЯ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ЛЮДИНИ ЗАСОБАМИ ФРАЗЕОЛОГІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ПАМ’ЯТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI – XVII СТ.)	281
ЧИКУТ В.Й.	ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ВНЕСКУ ІВАНА ПАНЬКЕВИЧА В РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА: ПИТАННЯ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ ТА ІСТОРИЧНОЇ ФОНЕТИКИ	287
ШАРМАНОВА Н. М.	ЕМОТИВНА ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ ДІЙСНОСТІ В СЕМАНТИЧНІЙ БУДОВІ АФОРИЗМІВ (НА МАТЕРІАЛІ ПРОЗИ П.А.ЗАГРЕБЕЛЬНОГО)	291
ШЕВЧЕНКО Т.В.	ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛЬОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПАРЦЕЛЯТИВ У ХУДОЖНЬО-ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ ЛІНІ КОСТЕНКО.....	296
ШЕВЧЕНКО Т.Г.	ФОНОЛОГІЧНА СИСТЕМА ВОКАЛІЗМУ ГОВОРІВ ДНІСТРОВСЬКО-БУЗЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ.....	301
ШУЛЯК С.А.	СИМВОЛІКА ВОГНЮ І ВОДИ У ПОЕТИЧНОМУ ІДІОЛЕКТІ ЄВГЕНА ГУЦАЛА.....	311
ЩЕРБАЧУК Л.Ф.	ДО ПРОБЛЕМИ УКЛАДАННЯ СЛОВНИКА ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКОГО ВЖИВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ	314
ЯВІР В.В.	ДО ПИТАННЯ ПРО СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИЙ СТАТУС ВОКАТИВА.....	319
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У “ВІСНИК ЗАПОРІЗЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ” ЗА ФАХОМ “ ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ”		324

МІСЦЕ КАТЕГОРІЙНОЇ СЕМАНТИКИ КРАТНОСТІ В СТРУКТУРІ ЗАГАЛЬНОДІЄСЛІВНОЇ КАТЕГОРІЇ АСПЕКТУАЛЬНОСТІ

Ачилова О.Л., аспірантка

Таврійський національний університет ім. В.І.Вернадського

У статті аналізується специфіка вияву семантики кратності у структурі категорії аспектуальності.

Ключові слова: семантика кратності, категорія аспектуальності, роди дієслівної дії, категорія виду.

Ачилова Е.Л. МЕСТО КАТЕГОРИАЛЬНОЙ СЕМАНТИКИ КРАТНОСТИ В СТРУКТУРЕ ОБЩЕГЛАГОЛЬНОЙ КАТЕГОРИИ АСПЕКТУАЛЬНОСТИ / Таврический национальный университет им. В.Вернадского, Украина

В статье анализируется специфика выражения семантики кратности в структуре категории аспектуальности.

Ключевые слова: семантика кратности, категория аспектуальности, способы глагольного действия, категория вида.

Achylova O. THE MULTIPLE SEMANTIC IN THE STRUCTURE OF ASPECTOLOGY CATEGORY / Tavriya National University named after V.Vernadskyj, Ukraine

The specification of expression of the multiple semantic in the structure of aspectology category is analyzed in the article.

Key words: multiple semantic, aspectology category, category of aspect.

Об'єктом дослідження є категорійна семантика кратності, яка належить до складних лінгвістичних понять і потребує глибокого та всебічного вивчення. Мета статті – аналіз специфіки вияву кратної семантики у структурі категорії аспектуальності.

Семантика кратності, як зазначає В.З. Панфілов, виражається “або видовими формами дієслова, або словотворчими засобами, які вказують на спосіб дії (Aktionsart)” [1, с.232], що становить субкатегоріальну семантику загальнодієслівної категорії аспектуальності.

Аспектуальність – це категорія, яка охоплює всі без винятку дієслівні утворення і виявляється у формах на позначення обмеженої / необмеженої дії. Лексична семантика обох форм може бути тотожна (*перечитувати – перечитати*) або в похідній формі модифікована (*істи – попоїсти*). У першому випадку йдеться про форми категорії виду (недоконаного й доконаного), а в другому – про форми категорії родів дії.

Загальне категорійне значення кратності тут пов'язується з інтерпретацією поняття кількості, що виражається, насамперед, в усвідомленні додаткових значень дієслівних лексем і характеризується за кількістю “крат” або семантикою безперервності / перервності та є в цілому семантично й формально однорідним.

Аспектуальні розряди дієслів (роди дієслівної дії) виділяються за ознакою особливості здійснення дії з точки зору їхнього відношення до обмеженості / необмеженості. За таким принципом сформовано концепцію родів дії (РД), запропоновану М.О. Шелякіним. Автор вважає, що кратні дії виражаються дієслівними морфемами зі значенням ітеративних РД – надмірно-кратного, кумулятивного, дистрибутивно-сумарного, тотального тощо [2, с.98]. Крім зазначених РД, семантику кратності реалізують дієслівні форми результативно-процесуального, партитивного, кількісно-інтенсивного, результативно-обставинного, одноактного, багатоактного й ітеративного РД.

Таким чином, кратність може бути кваліфікована як один із семантичних розрядів, що визначає комплекс певних способів перебігу дії залежно від особливостей функціонування та семантичного значення компонентів категорії обмеженості / необмеженості (“граничності / неграничності”) [2, с.194-195].

Частково, на нашу думку, категорійна семантика кратності представлена й у значеннях результативно-партитивних, термінативно-тривалих і термінативно-інтенсивних, а також еволютивних дієслів.

Так, результативно-процесуальний РД [2; 3] виражає дію, яка розвивається або повторюється, спрямована на досягнення передбачуваного результату, а також має парні за видом форми: *ловити / спіймати, будити / розбудити, добиватися / добитися, переконувати / переконати* тощо. Їхня форма недоконаного виду (НДВ) може виражати конкретно-процесуальні та інші дії. Отже, одним із значень НДВ виступає кратність.

Кумулятивні дієслова [2; 3] характеризуються тим, що позначають дію, спрямовану на досягнення значної кількості одних і тих самих результатів, і мають тільки форму доконаного виду (ДВ): *накупити, наловити, наробити багато будь-чого*. Семантика кратності є більш природною для дієслів НДВ, але, на

нашу думку, кумулятивні дієслова яскраво виражають кратне значення, тому що містять сему неодноразового повторення типових дій.

Дистрибутивно-сумарний РД [2; 3] (з префіксом *пере-*) властивий для дієслів із семантикою “дії, спрямованої на поступовий обсяг результативною дією всієї множинності об’єктів або суб’єктів” [2, с.90] і має форму тільки ДВ: *перемити весь посуд, перепилити всі дрова, перехворіти на грип*. До цього РД належать дієслова з префіксами *роз-* та *о-* (*об-*), які мають парні за видом форми: *роздаровувати / роздарувати, розбирати / розібрати, опитувати / опитати, обходити всіх / обійти всіх*. НДВ цих дієслів має семантику кратності, тому що виражає дію, яка здійснюється поступово, крок за кроком.

Партитивний РД [2; 3] характеризується тим, що дія спрямована або на часткове збільшення об’єктів, або на фінальну частину об’єкта, або ж на відділення частини від об’єкта (*підлити чаю, дочитати книгу, відлити води, відпити вина* тощо). Ці дієслова мають форму НДВ, якій властиве кратне значення, пор.: *підливати чай, дочитувати книгу, відпивати вино* тощо.

Кількісно-інтенсивні дієслова [2; 3] поділяються на атенуативні (пом’якшувальні), тотальні, інтенсивно-якісні, тривало-посилувальні, недостатньо-кількісні, інтенсивно-процесні, надмірно-продовжувані, надмірно-кількісні, ускладнено-характеризовані. Ці дієслова містять семи кількості й інтенсивності розвитку дії, що перетинаються зі значенням кратності, див.: *запилити, запрати, витоптати, начистити, випросити, висварити, захвалити, зачитати до дірок* тощо.

Результативно-обставинний РД [2; 3] позначає дію, спрямовану на зміну або повторення первинного результату. Дієслова НДВ виражають кратну семантику, див.: *переписувати, перероблювати* тощо. Дієслова ДВ виражають кратність імпліцитно, пор.: *переписати, переробити* тощо.

Одноактний [2; 3] РД репрезентує собою протиставлення багатократному, але в контексті з лексичними детермінантами дієслова одноактного РД можуть набувати значення багатократності, див.: *За вікном двічі гупнуло*.

Багатоактною [2; 3] є дія, розчленована на необмежено-повторювальні окремі акти, чи “кванти”. Вони виражаються похідними, які поділяються на дієслова звучання (*завкати, свистіти, барабанити, шипіти*), “дискретного руху” (*дрижати, гойдати, виляти, дригати ногою*) тощо.

Ітеративний РД [2; 3] з ітеративними суфіксами *-ува/-юва-*, *-ва-* характеризується тим, що позначає повторюваність дії похідного дієслова, як правило, щодо одного моменту часу, і це зближує його з багатоактним РД, але вони розрізняються додатковими ознаками і меншою розчленованістю дії, пор.: *подзвонювати, посвистувати* – дію можна охарактеризувати як переривчасту й неповну, нерегулярно повторювану; *наспівувати, насвистувати, накрапувати* – ці дієслова мають значення послабленої кратної дії; *приспівувати, пританцювувати, підспівувати, притопувати* – позначають послаблену, здатну повторюватися дію, яка супроводжує іншу дію; *розходжувати, розгулювати, розмахувати, розпалювати* – дієслова виражають тривалу кратну дію.

Результативно-пантивні [2; 3] дієслова позначають дію, спрямовану на досягнення результату шляхом поступового здійснення (*ловити – піймати, будити – розбудити, добиватися – добитися* тощо). Категорійна семантика кратності в дієсловах цього типу може бути актуалізована контекстом, див.: *Кім постійно ловить мух. – Він уже двічі піймав мишу*.

Термінативно-тривалий і термінативно-інтенсивний РД [2; 3] представлені сативним, надмірно-кратним, надмірно-інтенсивним, фінально-негативним, надмірно-тривалим, надмірно-інтенсивним, наднормативним розрядами. Поряд із семами тривалості й інтенсивності, в цих РД представлена сема інтенсивної кратності, див.: *перехвилюватися, виголодатися, розбрехатися, забрехатися, убігатися, упитися, догулятися до хвороби, загратися* тощо.

Частково категорійну семантику кратності здатні виражати дієслова еволютивного РД [2; 3], які позначають дію, що має процесний розвиток, рух, але не спрямована на кінцевий результат: *працювати, бесідувати, танцювати, веселитися* тощо. Ці дієслова набувають кратного значення в умовах контексту, пор.: *Щодня вони важко працювали*.

У категорії виду семантика кратності реалізується як компонент значення процесуальності, оскільки саме процесуальність і є тією характерною рисою, яка визначає здатність дієслівної форми до вираження перерваної, кратної дії. Разом із цим додатковим компонентом реалізації категоріального кратного значення виступає контекст, оточення.

Семантика кратності у формах ДВ реалізується при формуванні, насамперед, наочно-зразкового й сумарного видових значень [4].

Наочно-зразкове значення є виразним прийомом зображення повторюваної дії за допомогою виділення одного з багатьох актів повторювання як прикладу інших подібних актів, див.: *Він прийде, наговорить образливих слів і знову зникає на деякий час*. Це значення є зображувальним, експресивним, воно

виявляється тільки в контексті й передає значення кратності, повторюваності однотипних дій певну або невизначену кількість разів. Слід відзначити, що в схожих контекстах форми ДВ легко замінюються формами НДВ. Це, на нашу думку, можна пояснити тим, що таке значення є більш характерним для дієслів НДВ, але в цій формі воно втрачає експресивність та образність, пор.: *Він **приходить**, **наговорює** образливих слів і знову **зникає** на деякий час.* У наведеному прикладі постійно-узуальну кратну семантику реалізують дієслівні форми НДВ *приходить, наговорює, зникає*.

Сумарне значення ДВ пов'язане з лексичним показником обмеженої кратності (*один раз, два рази, двічі, тричі, декілька разів* тощо). У супроводі таких лексичних елементів номен дії позначає суму конкретних фактів, зокрема: *На прощання вона **потиснула** йому руку **два рази**.* Така модель передбачає наявність кратної семантики, визначеної, насамперед, лексичними компонентами контексту *два рази, один раз, двічі, тричі* тощо.

Разом із цим слід зауважити, що розглянуті значення є скоріше контекстуальними, ніж суто видовими. Тому значення кратності не є характерним показником саме видової семантики, оскільки вони за таких умов виражають цілісність дії і не передбачають позначення діяльності або процесуальності як серії повторюваних актів.

У вираженні граматичного значення НДВ семантика кратності формується на базі реалізації конкретно-процесного, необмежено-кратного, узагальнено-фактичного, постійно-безперервного, потенційно-якісного й обмежено-кратного значень [4, с.24-31].

Конкретно-процесуальне значення є головним для форм НДВ. Воно буває акціональним (виражає активну дію в розвитку) і статальним (виражає стан). Акціональне конкретно-процесуальне значення формує семантику кратності, оскільки репрезентує не тільки конкретну ситуацію, але й процесуальність, див.: *Батько **сварив** хлопців за поганий вчинок.* Семантику кратної повторюваності дії актуалізує дієслівна форма НДВ *сварив*, яка виражає конкретну ситуацію, процес, що полягає в повторюванні певної дії.

Для статального конкретно-процесуального значення семантика кратності не є актуальною, тому що воно не виражає активної діяльності або процесуальності, пор.: *Я **лежу** без сну всю ніч.* У прикладі репрезентовано стан, який є стабільним, тобто незмінним протягом певного відрізка часу.

Необмежено-кратне (повторювальне) значення можна уявити як низку необмежених повторень. Тут важливу роль відіграє контекст, хоча форма НДВ також бере участь у вираженні необмежено-кратного значення, бо в її семантиці міститься здатність сполучатися з показниками нелокалізованості дії в часі (форми ДВ такої здатності не мають), див.: *До нас **часто** **приїжджають** друзі.* Форма *приїжджають* виражає власне кратне значення, яке посилюється лексичним показником *часто*.

Узагальнено-фактичне значення міститься в загальній вказівці на сам факт наявності або відсутності дії. Воно пов'язане з дієсловами конкретної фізичної дії (*брати, давати, битися, нападати, підпалювати, поїти, продавати, пропускати, працювати, стріляти, топтати*, в тому числі переміщення: *вийжджати, заходити, йти, приводити, привозити, приїжджати, розносити* тощо), з дієсловами конкретної дії, пов'язаної з актом волі (*викликати, кликати, виключати, наймати, посилати, запрошувати* тощо), з дієсловами мовлення (*бесідувати, говорити, доповідати, називати, відповідати, розповідати, питати, звинувачувати, образжати, відгукуватися, хвалити*) й деякими іншими. Хоча головною в узагальнено-фактичному значенні є семантика наявності або відсутності факту, слід зазначити, що сема кратності тут зумовлюється як контекстом, так і семантикою дієслів, які самі здатні виражати кратні дії. Див.: *Учитель **запитував** його про книгу.* Дієслівна форма НДВ *запитував* реалізує кратну семантику.

Постійно-безперервне значення полягає у вираженні дії, яка здійснюється (або існує) не в якийсь відрізок часу, а постійно. Варто підкреслити, що дія є монолітною, тобто вона не повторюється й не переривається, а ніби абсолютно заповнює той період часу, який охоплює. Тому для неї не характерні ні повторювання, ні переривання. У зв'язку з цим відзначимо, що не всі дієслова НДВ мають ознаку кратності, див.: *Усі ми **залежимо** від обставин.* Дієслівна форма *залежимо* виражає безперервну дію, яка має місце постійно, весь час, але не повторюється, а просто існує.

У потенційно-якісному значенні відбито потенційну можливість здійснення дії як властивість суб'єкта. Це значення виражає не цілісну дію, а дію, не локалізовану в часі. Потенційно-якісне значення має яскравий модальний відтінок – “здатність, уміння здійснювати дію”. Див.: *Ви **це** й **співаєте**?* Це значення можна охарактеризувати як утворене від необмежено-кратного, пор.: *Він **легко** **читає** англійські **вірші**,* а тому формується необмежена кратна семантика, ускладнена модальним відтінком.

Обмежено-кратне значення репрезентує дію, яка може повторюватися певну кількість разів, що в контексті виражається за допомогою обставин на зразок *двічі, три рази, декілька разів* тощо. Як свідчить назва, це значення тісно пов'язане із семантикою кратності, причому остання може конкретизуватися в умовах контексту, що дозволяє точно встановити, як часто відбувалася дія: *Оля **читала** цю книгу **двічі**.*

Таким чином, ознака кратності є характерною, насамперед, для дієслів НДВ, за винятком тих із них, що мають потенційно-безперервне значення (це дієслова зі значенням стану, відношення та деякі інші). Для дієслів ДВ така ознака, навпаки, є нехарактерною, вона виступає тільки з наочно-зразковим і сумарним значеннями, які залежать від контексту.

Оскільки кратність є компонентом аспектуальності й виявляється як у родах дієслівної дії, так і в категорії виду, вона диференціюється в різних значеннях, вивчення яких зумовлює перспективність подальших наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. – М.: Наука, 1982. – 357 с.
2. Шелякин М.А. Функциональная грамматика русского языка. – М.: Русский язык, 2001. – 288 с.
3. Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. – Київ: Наукова думка, 2003. – 283с.
4. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола. – М.: Просвещение, 1971. – 239с.

УДК 811.161.2' 282.2

НАЗВИ ХУСТКИ У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

Березовська Г. Г., викладач

Уманський державний педагогічний університет

У статті проаналізовано особливості номінації хустки у говірках Східного Поділля.

Ключові слова: Східне Поділля, номінація, ЛСГ, хустка, платок.

Березовская А. Г. НАЗВАНИЯ ПЛАТКА В ВОСТОЧНОПОДОЛЬСКИХ ГОВОРАХ / Уманский государственный педагогический университет, Украина

В статье рассмотрены мотивы номинации платка в говорах Восточного Подолья.

Ключевые слова: Восточное Подолье, номинация, ЛСГ, хустка, платок.

Berezovska A. G. THE CHIEF NOMINATION IN THE EAST PODOL DIALECTS / Uman State Pedagogical University, Ukraine

In the article the motives of chief nomination are analyzed (on the materials of the East Podol dialects).

Key words: East Podol, nomination, chief, LSG.

Визначення тенденцій просторового розміщення лексики і компонентів її семантичної структури залишається актуальним для сучасної діалектної лексикології. Лексика Поділля, незважаючи на стрімкий розвиток діалектології в останні десятиріччя, є найменш дослідженою з-поміж усіх діалектних зон. Лексеми різних тематичних груп описані в наукових студіях І.О. Варченка [1], О.С. Мельничука [2], А.Д. Очеретного [3; 4], Т.Г. Шевченка [5], зафіксовані у словниках подільських говірок М.Т. Доленка [6] та Д.М. Брилінського [7].

Системний опис окремих тематичних груп лексики подільського говору представлений у дисертаційних роботах, присвячених волинсько-подільському (Н. Шеремета [8]) та подільсько-середньонадніпрянському (Г. Мартинова [9], Т. Тищенко [10]) суміжжям. Відсутність системного опису лексичного матеріалу з говірок Східного Поділля визначає актуальність нашого дослідження, об'єктом якого є лексика на позначення хустки, платового вбрання для голови.

Головні убори – це специфічний компонент одягу, який у костюмному комплексі служить композиційним завершенням [11, с.271]. Назви головних уборів ставали предметом вивчення багатьох мовознавців. Розвиток їх семантики та функціонування на матеріалі пам'яток української мови простежила Г. Войтів [11]. Назви головних уборів привертала увагу дослідників різних діалектних зон, які вивчали назви одягу, зокрема середньоподільського діалекту (Г. Гримашевич [12]), східностепових говірок Донеччини (Н. Клименко [13]), говірок середньонадніпрянсько-степового суміжжя (Т. Щербина [14]), угорських говірок Закарпаття (М. Дерка [15]), говірок Чернігівщини (О. Неділько [16]), українських говірок Карпат (Н. Пашкова [17]). Крім того, фіксацію назв головних уборів знаходимо у лексикографічних працях (див. джерела).

Для дослідження ми обрали 20 говірок сходу Вінниччини, крайніх західних районів Черкаської та північних говірок Одеської області, таким чином намагаючись наблизитися до повного кадастру назв жіночого вбрання для голови в українській мові.

Хустки / платки здавна виконували кілька функцій: 1) захисну (*тра завйа'зати 'голову / шчоб не^н напи^к'кло* (Юрк.)*; 2) розрізнення соціального статусу власника (*Ну йак ви'ходила 'зам'їж / свашки покривали голову / от / тепер і треба ходити з^с покритою головою* (Дмитр.); *Хто ба'гач:уї / мау тир'нов'ї 'хустки / та'к'ї з ве^н'ликої ру'ки / кв'їч:аст'ї / з^с то'роками* (Осич.)).

На досліджуваній нами території на позначення жіночого головного убору у формі квадрата вживаються лексеми *'хустка*, рідше *пла'ток*. Обидві назви зафіксовані у СУМ, хоча **платок** і похідні від нього ремарковані як розмовні чи діалектні слова (СУМ, VI, 567–568). У говірках мовці семантичної різниці між номенами *'хустка* і *пла'ток* не відзначають.

Щодалі на захід досліджуваного ареалу мовці перевагу надають лексемі *'хустка* та деривату *хустина*. Слово *'хустка*, на відміну від багатьох номенів мікрогрупи на позначення головних уборів, з часу його появи у системі української мови зберегло незмінним основне значення 'головний убір' та функціонально додаткове значення 'атрибут весільного обряду' [11, с.287]. Лексема *'хустка* та її деривати із семою 'жіночий головний убір' виявляє паралелі в говірках усіх східнослов'янських мов: східнополіських *'хуста* 'хустка', 'маленька хустина' (Матейко, 126), *'хустка* 'шматок тканини або в'язаний, трикотажний виріб, переважно квадратний, який пов'язують на голову, шию, напинають на плечі' (Гримашевич, 165), 'велика хустка' (Лисенко, 226), закарпатських *'хустка*', *'фустка* 'жіноча хустка' (Дзедзелівський, I, к. 56), бойківських *'хустка* 'хустка', 'кусок домашнього полотна' (Онишкевич, II, 348), чернігівських *'хустина*' (Неділько, 209), волинських *'хуся* 'хустка' (Корзонюк, 251), наддніпрянських *'хустка* 'вовняна хустка на голову' (Горбач, 256), карпатських *'хуста*, *'фуста* 'хустка', 'носова хустинка' (Бернштейн, II, к.106), *'хустка* 'загальна назви хустки' (Соколовская, 316–317), у говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя *'хустка* 'хустка' (Щербина, 95), російських *'хуста* 'хустка, серветка' (Расторгуев, 279), білоруських *хус'тина* 'хустка' (Народная, 161).

Лексема *пла'ток* є похідним утворенням від загальнослов'янського **плат** 'клапоть, шматок обірваної тканини' (Фасмер, III, 274), що набуває значення 'головний убір' з другої половини XVI ст. [11, с.287], а демінутив *пла'ток* входить в активний обіг з XVIII ст. У досліджуваних нами говірках лексема *пла'ток* відома зі значеннями 'головний убір' та 'обрядовий атрибут'. Наявність другого компонента в семантиці слова *пла'ток* викликає появу нового метонімічного значення 'сватання' у формі множини *плат'ки*: *С'о'годн'а у них плат'ки // мен'ша 'зам'їж ўже їде* (Сок.).

Диференційна ознака (далі – ДО) 'розмір' спричинила появу в говірках словосполучень, що являють собою поєднання загальної назви реалії та її ознаки, чи описових форм: *ви^е'лика* 'хустка, *ви^е'ликий* *пла'ток*, *пла'ток з ви^е'ликої ру'ки*, *си'редн'а* 'хустка, *си'редн'її* *пла'ток*, *ма'ла* 'хустка, *ма'лий* *пла'ток*, *з ма'лої ру'ки* *пла'ток*, *та'кий на 'шиї 'нос'ат*, *та'кий 'можна на'зад завйа'зати*, *'т'їки / шоб помоло'диц'ки завйа'затис'*.

ДО 'розмір' та 'якість матеріалу' вплинули на появу мікропарадигми, утвореної протиставленням сем 'велика тепла жіноча хустка' : 'невелика жіноча хустка з тонкої тканини'. Лексична реалізація названих сем-опозитів породжує такі протиставлення: *'хустка* : *хус'тинка*; *'хустка-опи'налка* : *хус'тинка*; *ширс'ц'ана* : *прос'та*, *су'кон:а*, *пу'хова*, *тир'нова* : *прос'та*, *'с'їц':ова*, *ш'тапил'на*, *пу'хова*, *каши'м'ірова*, *тир'нова* : *прос'та*, *л'а'ничка*, *ш'тапил'на*, *'газ'їк*.

В основу номінації великої теплої жіночої хустки у говірках Східного Поділля покладено: 1) спосіб виготовлення: *фаб'рична*, *п'лет'ана*; 2) матеріал виготовлення: *пу'хова*, *тир'нова*, *су'кона*, *каши'мірова*, *ширс'ц'ана*; 3) спосіб носіння: *'хустка з'верху*, *'хустка / шоб наки'дати*, *'хустка-опи'налка* (Под.); 4) колір і малюнок тканини: *'біла* 'хустка, *'чорна* ~, *чи'р'вона* ~, *ко'ришин'ова* ~, *ла'бата* ~, *ту'рецька* ~, *кв'їч:аста* ~; 5) товщина матеріалу виготовлення: *тоўс'тїї* *пла'ток*, *тоўс'та* 'хустка, *з'рубa* 'хустка; 6) розмір реалії: *ви^е'лика* 'хустка, *ви^е'ликий* *пла'ток*, *пла'ток з ви^е'ликої ру'ки*, *'хустка 'номер два'нац'ат'*, ~ *'дес'ат* (Юрк.); 7) наявність оздоблення: *'хустка з 'китиц'ами*, ~ *то'роками*. У говірці села Соколівка Жашківського району на позначення великої теплої хустки вживається лексема *о'хапка*: *ви^е'лика ра'ба су'кон:а* 'хустка з к'руче^н'ними *'китиц'ами // зи'моју.... наки'дали на п'леч'ї, б'рали на 'руки ди'тину і об'мотували 'неїју ди'тину / і 'лехко на 'руки / бо 'хустка на пли^е'чах*. Очевидно, ця лексема є віддієслівним утворенням від *охоплювати* (*дитину*).

Мотивами номінації невеликої жіночої хустки в досліджуваних говірках є: 1) матеріал виготовлення: *л'а'ничка*, *найа'лонка* (Осич.), *'с'їц:ова* 'хустка, *ш'тапил'на* ~, *'газ'їк* (Осич.); 2) товщина матеріалу: *тон'ка* 'хустка, *то'нен'ка* ~, *проз'рачна* ~, *пла'ток*; *матр'ошка* (Сок.); 3) розмір: *з се^н'редн'ої ру'ки*, *се^н'редн'її* *пла'ток*, *се^н'редн'а* 'хустка, *ма'лий* *пла'ток*, *'хустка 'номер 'вос'їм*, ~ *ш'їс'ц'* (Юрк.);

* У дужках подаємо локалізацію явища, якщо воно зафіксовано в окремій говірці.

4) наявність оздоблення: з *то'рочками* 'хустка / пла'ток; 5) колір і розмір малюнка: *кв'і'ч:аста*, *др'іб'нен'кими цв'і'точками*, *тур'ец'ка*, *кох'вейна* ~, *к'ремова* ~, *чир'вона* ~, *'б'іла* ~.

Мотивацію окремих номенів установити не вдалося, зокрема лексеми *сто'л'етка* – 'хустка раз'м'ером приблизно о'дин на о'дин / ма'л'і / др'іб'н'і кл'еточки / 'чорн'і з 'б'ілим / а по кра'їам ши'рок'і / з 'нейі йшли ма'лен'к'і тороч'ки (Сок.). Деякі назви інформатори пояснюють трохи відмінніше, як у сусідніх говірках середньоадніпрянсько-степового суміжжя: *мат'р'ошка* / *ни'ви'є'лика ши'рс'ц'ана хустинка* / *кл'еточками разноц'в'єтними* / 'десат' на 'десат' / *за'кутац':а* 'можна т'іки напи'ред / *ос'тави'юши ма'лен'к'і к'інчики* / *'ж'інка по'хожа на мат'р'ошку* (Сок.). Вторинне найменування від назви іграшки викликає легку іронію.

ДО 'розмір хустки' вплинула на номінацію процесу зав'язування хустки: *ти'р'ново'юу* 'мона за'їа'затис'а т'іки од'ним к'інц'ом напи'ред / а'бо ск'ласти у'четви'ро / ну а'бо на'кинути на п'леч'і (Том.). Як правило, у досліджуваних нами говірках процес зав'язування хустки позначається словосполученням, до складу якого входять лексеми на позначення дії *за'їа'зуватис'а*, *за'кутуватис'а*. Однаково активно функціонують у говірках сполуки *за'їа'затис'а* н'ід 'боро'ду і *за'кутатис'а* н'ід 'боро'ду (на позначення дії, виконаної за допомогою хустки середніх розмірів), *за'їа'затис'а* по'мо'ло'диц'ки, *за'кутатис'а* по'мо'ло'диц'ки 'зав'язати кінцями назад хустку малого чи середнього розмірів'. Крім того, у досліджуваних говірках ми виявили на позначення процесу зав'язування хустки лексеми *'ви'їазатис'а*, *'викутатис'а*, які вказують на старанність виконавця дії: *та'ка вже 'д'ї'ка* / *їак 'ви'їа'жшц':а* 'хустко'їу / *шо й ну* (Юрк.).

Семи 'легка жіноча хустка трикутної форми', 'мереживна хустка' трикутної форми та 'тепла вовняна трикутна хустка' в досліджуваних говірках реалізуються лексемою *ко'синка* та словосполученням, де атрибутивом є лексема, що вказує на матеріал, із якого виготовлена реалія (*пу'хова ко'синка*, *паву'т'інка*). На думку етимологів, лексема **косинка** є запозиченням з російської мови, де діалектне **косыня** позначає 'косинка' (ЕСУМ, III, 50). Крім того, у говірках вживають назви *прос'та ко'синка* та *паву'т'інка*. Демінутив утворений шляхом перенесення за зовнішньою подібністю до павутини.

Окрему мікрогрупу в досліджуваних говірках утворюють назви на позначення оздоби хустки.

ДО 'спосіб виготовлення прикраси' зумовила виникнення опозиції 'суцільний ряд ниток, що вільно звисають на краях хустки': 'в'язана візерунчаста тасьма з суцільним рядом ниток, шнурків, що вільно звисають на краях хустки'. У частині говірок семи-опозити виражені однотипно: *то'роки*, *тороч'ки*, *'китиц'і*, *'китички*. Лише на словотвірному рівні в усіх досліджуваних говірках протиставлення 'суцільний ряд ниток, що вільно звисають на краях хустки великої' та '~ середньої': *то'роки* : *то'рочки*, *'китиц'і* : *'китички*. Лексема *то'роки* та її демінутив мотивовані дієсловом, що вказує на спосіб виготовлення реалії: *то'роки* ← *торочити* 'втягувати нитки з країв тканини' (СУМ, X, 208).

Отже, досліджувана мікрогрупа лексики на позначення хусток у східнопоміських говірках становить складну цілість, де репрезентанти пов'язані тісними словотвірними й семантичними зв'язками. Основні диференційні ознаки, за якими протиставляються назви жіночого головного убору у формі квадрата, – 'матеріал виготовлення', 'спосіб виготовлення', 'розмір реалії'. У говірках частина назв – монолексеми, аналітичні назви представлені атрибутивними словосполученнями, прозоро мотивовані.

СПИСОК ОБСТЕЖЕНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

1. Юрківка 2. Дмитрушки 3. Колодисте. 4. Томашівка Уманського р-ну. 5. Христинівка 6. В.Севастьянівка Христинівського р-ну. 7. Цибулів 8. Шабастівка Монастирищенського р-ну. 9. Подібна Маньківського р-ну. 10. Соколівка Жашківського р-ну Черкаської області. 11. Велика Мочулка Теплицького Вінницької. 12. Цвіліхівка. 13. Пологи Теплицького Вінницької. 14. Карбівка Гайсинського. 15. Кібіч Гайсинського. 16. Серединка 17. Тернівка. 18. Джулінка Бершадського Вінницької області. 19. Осички. 20. Кам'яне Савранського Одеської області.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

Бернштейн – Бернштейн С. Б., Иллич-Свитыч В. М. и др. Карпатский диалектологический атлас. – М., 1967. – 271 с.

Горбач – Горбач О. Зібрані статті. 5. Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – 661 с.

Гримашевич – Гримашевич Г. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. – Житомир, 2002. – 184 с.

Дзензелівський – Дзензелівський Й. О. Лексичний атлас народних говорів Закарпатської області УРСР: Лексика. – Ужгород, 1958.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Наукова думка, 1982–2003. – Т. 1–4.

- Корзонюк – Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика. – К., 1987. – С. 62–267.
- Лисенко – Лисенко П. С. Словник поліських говорів. – К., 1974. – 254 с.
- Матейко – Матейко К. Український народний одяг. Етнографічний словник. – К., 1996. – 195 с.
- Народная – Народная лексика Гомельщини ў фальклору і мастацкай літэратуры. Слоўнік / Пад рэд. У.В. Анічэнкі. – Мінск, 1983. – 174 с.
- Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. – К., 1984.
- Расторгуев – Расторгуев П. А. Словарь народных говоров Западной Брянщины. Материалы для истории словарного состава говоров. – Минск, 1973. – 295 с.
- Соколовская – Соколовская А. С. Полесские названия одежды и обуви // Лексика Полесья. – М., 1968. – С. 281–320.
- СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
- Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1964-1973. – Т. 1-4.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варченко І. О. До вивчення говіркових і топонімічних даних Східного Поділля // Діалектологічний бюлетень. – Вип. ІХ. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 31–34.
2. Мельничук О. С. Південноподільська говірка с.Писарівка // Діалектологічний бюлетень. – Вип. ІІІ. – К.: Вид-во АН УРСР, 1951. – С. 44–69.
3. Очеретний А. Д. До питання про діалектний словник говірок західної Черкащини // Наук. записки. Вісник Київськ. пед. ін-ту: Тези доповідей. – К.: Вид-во КДУ, 1960. – С. 51–53.
4. Очеретний А. Д. Лексичні контакти східного і західного діалектних ареалів української мови // XIV республіканська діалектна нарада. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 54–56.
5. Шевченко Т. Г. До питання взаємодії перехідних говірок на подільсько-степовому мовному порубіжжі // XIV республіканська діалектна нарада. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 20–22.
6. Доленко М. Т. Словник діалектної лексики Вінниччини // XII Респ. діал. нарада: Тези. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 158–162.
7. Брилінський Д. М. Словник подільських говірок. – Хмельницький, 1991. – 116 с.
8. Шеремета Н. П. Південноволинсько-подільське діалектне порубіжжя: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2000. – 19 с.
9. Мартинова Г. І. Подільсько-середньонадніпряньська діалектна межа (за даними побутової лексики правобережної Черкащини): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1993. – 18с.
10. Тищенко Т. М. Подільсько-середньонадніпряньське суміжжя у світлі ізоглос: Дис. ... канд. філол. наук: У 2 т. – К., 2003. – Т. 1. – 194 с.
11. Войтів Г. Назви головних уборів у пам'ятках української мови (історія, семантика, функціонування) // Записки НТШ. – Т. ССXLVI. Праці філологічної секції. – Львів, 2003. – С. 272–299.
12. Гримашевич Г. Номінація одягу та взуття в середньополіському діалекті: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2003. – 19 с.
13. Клименко Н. Б. Назви одягу в східностепових говірках Донеччини: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2001. – 19 с.
14. Щербина Т. Середньонадніпряньсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос: Дис. ... канд. філол. наук. – Київ, 2003. – 341 с.
15. Дерка М. Ж. Назви одягу в угорських говорах Закарпаття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Ужгород, 2002. – 19 с.
16. Неділько О. Д. Назви одягу і взуття в говірках Чернігівщини // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: Тези доповідей і повідомлень. – Житомир, 1983. – С. 209–210.
17. Пашкова Н. І. Назви одягу в українських говорах Карпат (структурно-семантична, генетична та ареальна характеристика): Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1999. – 227 с.

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМПАРАТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

Боева Е.В., к. філол. наук, доцент

Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К.Д.Ушинського

Досліджуються питання етнокультурної конотації фразеологічних одиниць з компаративною семантикою. Проаналізовано конотативні компоненти фразеологічних одиниць української та російської мов, їх структурно-семантичні особливості; встановлено референцію компаративних фразем з кодом національної культури.

Ключові слова: компаративні фразеологічні одиниці, фразема, фразеологічна синонімія, культурно-національна конотація, тематичні групи, культурно маркована семантика.

Боева Э.В. ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОМПАРАТИВНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В УКРАИНСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ / Южноукраинский государственный педагогический университет им. К.Д.Ушинского, Украина

Исследуются вопросы этнокультурной коннотации фразеологических единиц с компаративной семантикой. Проанализированы коннотативные компоненты фразеологических единиц украинского и русского языков, их структурно-семантические особенности; установлено референцию компаративных фразем с кодом национальной культуры.

Ключевые слова: компаративные фразеологические единицы, фразема, фразеологическая синонимия, культурно-национальная коннотация, тематические группы, культурно маркированная семантика.

Evelina Boeva. ETHNOLOGICAL PECULIARITIES OF THE COMPARATIVE PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE UKRAINIAN AND RUSSIAN SPEECH / South Ukrainian Pedagogical University named after K.D.Ushynsky, Ukraine

The problems of the ethnological attributes of the phraseological units with the comparative semantics are studied. It was analysed the connotative components of the phraseological units in the Ukrainian and Russian speech; their structural semantics peculiarities. In was found the referents of the comparative phraseologies with the code of the natural culture.

Key words: the comparative phraseological units, the phraseme, the phraseological synonymy, the cultural natural connotation, the thematic groups.

Фразеологізм є діалектично суперечливою єдністю змісту і форми, раціонального й емоційного, експліцитного й імпліцитного, “образного й безобразного” [1, с.94]. Постійна взаємодія, детермінованість його складників – важливе джерело динамізму фразеологічних одиниць, актуалізації їх внутрішньої форми. Проблеми співвідношення мови і духовної культури, мови і менталітету, їх взаємозалежності і різного роду кореспонденції, увага до семантики мовних одиниць взагалі й до культурно-національної семантики фразеологічних одиниць зокрема, започатковані в працях О.Потебні, М.Костомарова, І.Франка, були продовжені в працях Б.Грінченка, В.Шухевича. У середині та другій половині ХХ століття взаємовідношення етнокультури та фразеологічних одиниць досліджували В.Білоноженко, Л.Ройзензон, М.Толстой, В.Ужченко, З.Божеєва та ін. Однак криза структурно-семантичної парадигми у середині 70-х та на початку 80-х років у фразеології, увага до динамічних процесів, лінгвокраїнознавчих можливостей фразеологічних одиниць, які акумулюють та зберігають знання про навколишній світ, спонукають до пошуків нових аспектів дослідження фразеології. Інтерес вчених усе частіше пов’язується з прагматичним аспектом використання фразеологічних одиниць, зі способом виявлення конотації та становлення внутрішньої форми фразеологічних одиниць, що тісно поєднані з образною основою та культурною семантикою, з увагою до мовної картини світу, а отже, – і до етнокультурної атрибуції фразеологічних одиниць, “до способу організації знань, що складають зміст когнітивної семантики” [2, с.30]. Саме це зумовлює, на наш погляд, **актуальність** представленого дослідження фразем з компаративною, культурно маркованою семантикою. Невипадково фразеологічні одиниці з компаративною семантикою часто проникають у тканину художніх творів, виступаючи у ролі виразних оцінних характеристик, афористичних узагальнень. Тому подальша розробка проблематики компаративних фразеологічних одиниць, зважаючи на складність, розмаїтість та фундаментальну вагомість їх для мови в цілому і художнього мовлення зокрема, залишається нагальною потребою. **Метою** представленої статті є дослідження компаративних фразеологічних одиниць під кутом зору вираження в них національної культури, зіставлення культурологічної інтерпретації у семантиці фразеологічних одиниць в українській та російській мовах. **Матеріалом** для цієї розвідки послужили “Фразеологічний словник української мови”, укладений В.М.Білоноженком [3] та “Фразеологический словарь русского языка” за ред. О.І.Молоткова [4]. Зазначимо, що обидва словники містять фразеологічні одиниці з компаративною семантикою, усі можливі синонімічні варіанти поданих фразеологізмів та тлумачення кожного з них. Такий виклад матеріалу робить обрані словники зручними для використання. **Об’єктом** нашої розвідки є масив фразеологічних одиниць, представлених у словниках української та

російської мов, а **предметом** дослідження стала розгалужена система компаративних фразеологічних одиниць. За нашими спостереженнями, серед усіх зафіксованих у словниках фразеологічних одиниць української мови 164 мають компаративну семантику та 132 фразеологічні одиниці російської мови за своєю семантикою є також компаративними.

Як відомо, у фразеології репрезентовані найрізноманітніші сфери буття народу: виробничої діяльності й побуту, родинних стосунків, а також своєрідність тваринного та рослинного світу. Звісно, усі вищезгадані реалії буття не обминули і фразеологічні одиниці з компаративною семантикою, основна маса яких своїм корінням сягає сполук, що “відображають пряме сприйняття певного явища дійсності, є найменуванням тих чи інших реалій у різних сферах людського буття” [5, с.334]. Безумовно, вибір порівнюваних предметів залежить від світогляду і світосприймання народу та мовних традицій. Так, вибір основи для компаративних фразеологічних одиниць зумовлений нерозривним зв’язком з етнокulturою двох слов’янських народів, віддзеркаленням у мовних одиницях навколишнього світу та ставленням до нього людей” [6, с.67].

Нами була розроблена класифікація фразеологічних одиниць із компаративною семантикою за тематичними групами (в основу класифікації покладено значення головного компонента фразеологізму – стрижневого слова). Так було виділено 10 тематичних груп як в українській, так і в російській мовах. І кількість, і назви виділених груп в обох мовах повністю збігаються, різниця помітна лише в кількості компонентів:

Назва групи	Українська мова	Російська мова
1. <u>назви предметів</u>	38	26
2. <u>назви тварин</u>	37	22
3. <u>назви істот</u>	25	8
4. <u>назви абстрактних явищ</u>	19	17
5. <u>назви речовин</u>	13	11
6. <u>назви ознак</u>	12	20
7. <u>назви явищ природи</u>	9	3
8. <u>назви дій</u>	7	12
9. <u>назви рослин</u>	3	4
10. <u>назви одиниць виміру</u>	1	3

В обох мовах ми виявили такі тематичні групи фразеологічних одиниць:

1. Назви предметів, серед яких багато соматичних іменувань: *как бельмо в глазу; как обухом по голове; как бочка; как из ведра; как своих ушей; как гора с плеч, как на каменную стену; как у себя дома; как заведенная машина; как будто завеса падает с глаз; как зеница ока; как иголка в стогу сена; как на иголках; как аришин проглотил; как без рук; как в темном лесу; как из пушки; как из рога изобилия; как картинка; как на угольях; как пень; как пробка; как штык; как на ладони; как лунь; как левая нога хочет.*

Як бачимо, ця тематична група в російській мові є найчисленнішою. Тут не знайдено жодної фразеологічної одиниці із назвами тварин, проте нами було виявлено, що більшість фразем стосується предметів повсякденного використання: *как на иголках; как из ведра.*

Більшість фразем має негативну конотацію, що пов’язана з емпіричним досвідом людини (коли із певним досвідом пов’язані негативні асоціації): *как пень* (“глупый”); *как на угольях* (“в ожидании неприятностей”).

В українській мові ця тематична група теж виявилась найбільшою за кількістю – 38 фразеологізмів. Найяскравішими з них, на наш погляд, є такі: *як батіг на мотовило; як більмо в оці; як вареники у маслі; як мертвому кадило; як корові сідло; як лихий попутав; як болячки на лоб; як грім серед ясного неба.*

На відміну від інших груп, тут спостерігається майже цілковита відсутність порівнянь із назвами тварин; виняток становлять фразеологізми *як собаці п’ята нога* та *як зайцеві бубон*, що мають значення “щось зайве, непотрібне”.

Значна кількість цих фразеологічних одиниць має означальну семантику: *як в аптеці* (“дуже чітко, точно”); *як батіг на мотовило* (вживається для цілковитого заперечення змісту слова “схожий”).

2. Назви тварин: *как свинья в апельсинах; как баран на новые ворота; как белка в колесе; как рыба в воде; как рыба об лед; как корове седло; как корова языком слизала; как кошка с собакой; как курица лапой; как муху проглотил; как сельдей в бочке; как сивый мерин; как Сидорову козу; как слону дробина; как собаке пятая нога; как собак нерезаных; как сонная муха; как черепаха; как кот заплакал; как рак на мели; как собака на сене.*

В обох мовах ця група є другою за значенням та кількістю членів. В російській мові вона налічує 22 фразеологічні одиниці, які більшою мірою стосуються домашніх тварин (*кіт, собака*) та худоби (*баран, корова, свиня, коза, курка*). Знаходимо також назви інших тварин, комах, риб, плазунів, ракоподібних та ін. Велика кількість порівнянь із назвами тварин зумовлена, на наш погляд, тим, що відносини між людиною і тваринами мають довготривалий характер.

В українській мові аналізована група налічує 37 фразеологічних одиниць (фразеологізми цієї групи містять у своєму складі порівняння з *собакою*: як *собака*; як *Сірко в базарі*; як у *Сірка із зубів*; як *собаці п'ята нога*; як *собака за обгризену кістку*; як *собак нерізаних*; як *на собаці*; як *пес після макогону*; як *псів*).

Як бачимо, іноді замість родового поняття може вживатися кличка тварини, яка настільки символізувалася, що інакше як назва тварини не сприймається: як *Сірко в базарі* (“пропасти десь, згинуть”). Взагалі, власні назви у фразеологізмах набувають певної трансформації. Вони не виступають засобом конкретизації, виділення однієї особи з ряду подібних, а уособлюють в собі риси кількох схожих, однакових осіб або тварин.

Велика кількість фразеологізмів, що містять порівняння з худобою, на нашу думку, пояснюється довготривалим доурбанізаційним періодом в історичному розвитку України, коли людина намагалася прогодувати себе та свою родину завдяки утриманню власного господарства, найважливішу частину якого становила саме худоба, спостереження за нею і стали основою для порівняння: як *баран на нові ворота*; як *віл до браги*; як *корова язиком злизала*; як *корові сідло*. У порівняннях також трапляються і назви птахів та інших тварин: як *квочка на яйцях*; як *сорока на хвості розносить*; як *рак*; як *черпаха*; як *муха на меду*.

3. Назви істот:

а) реальні: як *базарная баба*; як *сапожник*;

б) міфічні та нереальні: як *при царі Горохе*; як *мертвому припарки*; як *Мамай прошег*;

в) назви, пов'язані з релігійними поняттями: як *Бог на душу положит*; як *черт от ладана*; як *у Христа за пазухой*.

У російській мові, на відміну від української, відсутня підгрупа на позначення родинних стосунків, а власні назви, які ми знаходимо, відносяться не до реальних осіб (як *Пилип з конопель*), а до міфічних та нереальних (як *при царі Горохе*). Ще однією відмінністю цієї групи фразем російської мови від фразеологічних одиниць української мови є те, що вона займає лише сьоме за кількістю місце серед 10 груп, тоді як в українській мові ця група займає 3 місце.

В українській мові група на позначення істот налічує 25 компаративних фразеологічних одиниць і поділяється на 4 підгрупи:

1) назви реальних осіб: як *сім баб пошептало*; як *баба Палажка*; як *баба дівкою була*;

2) назви осіб на позначення родинних стосунків: як *за рідного батька*; як *брат з сестрою*; як *переїжджа сваха*;

3) назви міфічних і нереальних істот: як *відьми вкрали*; як *хап ухопив*; як *лиз злизав*; як *лихий попутав*;

4) назви, пов'язані з релігійними поняттями: *мов Господь розум одібрав*; як *Бог з черепахою*; як *боги*; як *Лазар*; як *у Бога за пазухою*.

У цій тематичній групі трапляється багато порівнянь із власними релігійними назвами, що, на нашу думку, можна пояснити релігійністю й набожністю українського народу як до прийняття християнства, так і після нього. Для порівнянь використовуються найвідоміші власні назви: *Адам, Лазар, Соломон, Іов*. У багатьох фразеологізмах як уособлення “вищої сили” згадується Бог: як *у Бога за пазухою*; як *Бог з черепахою*.

Нами виявлено 3 фразеологічні одиниці з власними іменами *Палажка, Мартин* та *Пилип*. Ці імена є звичними для українського народу і в минулому широко вживалися в середовищі нижчих соціальних верств тогочасного суспільства – селян, а зараз є рідковживаними і називають людей старшого покоління. Незважаючи на іншомовне походження цих імен, вони сприймаються як суто українські і настільки міцно укорінилися у свідомості людей, що вже називають не когось конкретно, а людину взагалі.

Процес субстантивації при називанні осіб також знайшов відображення у цій тематичній групі: як *лихий попутав*. На наш погляд, субстантиви використовуються для увиразнення ознаки не окремого компонента, а фразеологічної одиниці в цілому: як *лишому гребінь* – “щось зайве, зовсім непотрібне”. Як бачимо, це, здебільшого, перехід прикметника в іменник, оскільки назва істоти чи особи в цьому разі містить ще й ознаку.

4. Назви ознак, властивостей: як *вкопаний*; як *в воду опущений*; як *две капли воды*; (*гол*) як *сокол*; як *божий день*; як *за язык повешенный*; як *на Маланьину свадьбу*; як *проклятый*; як *свои пять пальцев*; як *сквозь сон*; як *с цепи сорвался*; як *убитый*; як *угорельый*; як *ужаленный*; як *у Христа за пазухой*; як *по мановению руки*; як *миленький*; як *из-за угла трахнутый*; як *на убой*.

Панівна більшість фразеологічних одиниць цієї групи стосується безпосередньо людини. Вони можуть мати як позитивну, так і негативну конотацію. Деякі фразеологізми стосуються зовнішньої ознаки людини (*як миленький, як две капли воды*), але більшість фразем ілюструє внутрішній світ, емоційний стан людини (*як убитий, як ужасенный, як в воду опущенный, як за язык повешенный*).

В українській мові ця група посідає п'яте за кількістю членів місце, але фразеологічні одиниці, що її формують, характеризують особу за тими ж ознаками, що й фразеологізми російської мови: *як затятий; як викапаний; як п'яний; як у воду опущений; як з каменя виліплений; як смерть; як чорна хмара*. Можливо, різниця у кількісному відношенні свідчить про те, що російській фразеології оцінний характер притаманний більшою мірою, ніж українській.

5. Назви абстрактних понять: *як в аптеке; як на базаре; як на вулкане; як на грех; як дважды два; як душе угодно; как небо от земли; как небо и земля; как на духу; как назло; как на пожар; как ни в чем не бывало; как смерть; как так и надо; как душе угодно; как с луны упал; как с неба упал*.

Деякі компоненти фразеологічних одиниць не належать до абстрактних понять, але значення самого фразеологізму є абстрактним за своєю природою (*як на вулкане; як на пожар*). У російській мові це четверта за кількістю фразем група (17 одиниць).

В українській мові ця тематична група нараховує 19 одиниць, наприклад: *як на Великдень; як на пожар; як на вулкані; як на те; як одна душа; як душа до душі*.

Більшість фразеологізмів цієї групи складається з одного (*як на зло; як на диво*) чи двох (*як душа до душі*) повнозначних компонентів.

6. Назви дій: *як жаром обдать; как ветром сдуло; как в воду глядел; как воды в рот набрать; как из-под земли вырос; как сквозь землю провалиться; как в воду канул; как ножом отрезал; как пить дать; как с луны свалиться; как отрезать; ободрать как липку*.

Головним компонентом усіх фразеологічних одиниць цієї групи є дієслово зі значенням дії, здебільшого одноразової (*як отрезать; как в воду кануть; как воды в рот набрать*). Усі 12 фразеологізмів описуваної групи у російській мові мають негативну конотацію і називають не дію, що відбувається реально, а вказують на внутрішній емоційний стан людини.

В українській мові ця тематична група складається з 8 фразеологічних одиниць: *як за стіну засунутися; як стій та бач; як шовком шиє; як у дзвони дзвонити; як крізь землю провалитись; як пити дати; як линути кип'ятком; як лихоманка б'є*.

7. Назви речовин: *як с гуся вода; как маслом по сердцу; как на дрожжах; как по маслу; как прошлогодний снег; как сажка бела; как снег на голову; как сыр в масле; как свинцом налита*. На відміну від української, у російській мові така речовина як *вода* згадується лише в одній фразеологічній одиниці. А більшість фразеологізмів цієї групи в українській мові стосується порівнянь із *водою*: *як у воду впасти; як води напиться; як сіль у воді; як з гуски вода; як у воду дивитися*. Можливо, це пов'язане з тим, що *вода* віддавна була одним із найважливіших елементів, необхідних для людського буття.

Порівняння із лексемою *сало* вживаються у значенні чогось приємного, радісного: *як салом по губах*. Згадуються у порівняннях також такі доступні українцям речовини, як *мед* (*як у меду*), *дріжджі* (*як на дріжджах*) та *сіль* (*як сіль у воді*).

8. Назви рослин: *як об стіну горох; как горькая редька; как банный лист*.

9. Назви явищ природи: *як гром среди ясного неба; как гром на голову; как дождь на голову*.

10. Назви одиниць виміру: *як одна минута; как одна собака; как одна копейка*.

Ці три останні групи є найменш численними як в українській, так і в російській мові. Серед рослин згадуються *горох, редька, банний лист* та *осиновий лист* (в російській мові). В українській – *билина* (*як билина в полі*), *гриби* (*як гриби*), *горох* (*як горохом об стіну*).

Фразеологізми на позначення явищ природи як в українській, так і в російській мові мають негативну конотацію – “щось раптове, неприємне”: *як грім серед неба; як грім на голову*.

У тематичній групі “назви одиниць виміру” превалує числівник *один*.

Серед зазначених тематичних груп фразеологічних одиниць із компаративною семантикою спостерігається явище фразеологічної синонімії. Фразеологічні синоніми виконують різноманітні функції, основними з яких є емоційне забарвлення, уникнення повторів, відтворення різних відтінків у значенні. Серед досліджуваних компаративних фразеологічних одиниць нами виявлено кілька синонімічних рядів:

- 1) синонімічний ряд із значенням “щось зайве, непотрібне”: *як торішні бульки; як зайцеві бубон; як собаці п'ята нога; як лисому гребінь; як чортіві лапоть; як торішний сніг;*
- 2) синонімічний ряд зі значенням “зненацька когось неприємно вразити”: *як холодний вітер на голову; як грім з ясного неба; як дощ на голову; як ливнути кип'ятком;*
- 3) синонімічний ряд зі значенням “пропасти, зникнути десь”: *як крізь землю провалитися; як водою змилу; як у воду впасти; як корова язиком злизала; як Сірко на базарі.*

У російській мові нами виявлено такі синонімічні ряди:

- 1) синонімічний ряд із значенням “почувати себе добре, комфортно”: *як риба в воді; як сир в маслі; як маслом по серцю; як у Христа за пазухой;*
- 2) синонімічний ряд зі значенням “щось раптове та неприємне”: *як обухом по голові; як гром среди ясного неба; як сніг на голову; як дождь на голову;*
- 3) синонімічний ряд із значенням “зникнути безслідно”: *як ветром сдуло; як сквозь землю провалиться; як в воду канул; як корова язиком слизала;*
- 4) синонімічний ряд із значенням “щось зайве, непотрібне”: *як корове седло; як мертвому припарки; як слону дробина; як собаке пята нога.*

Цікаво, що усі чотири синонімічні ряди російської мови налічують по чотири компоненти.

При розподілі компаративних фразеологічних одиниць за структурними ознаками нами встановлено, що в обох мовах фразеологічні одиниці з компаративною семантикою мають три структурні групи:

- 1) фразеологізми, що складаються з одного компонента: *як в аптеці; як на базарі; як бочка; як із ведра; як на вулкані; як на грех; як на іголках, як без рук; як на дріжджах; як на духу; як назло; як пень; як на долоні* тощо. Таких фразеологізмів нами зафіксовано 33, з них 16 – прикметникові конструкції. У більшості випадків (23 фразеологізми) головним компонентом в обох мовах є іменник: *як пень; як на долоні; як смерть;*
- 2) фразеологізми, що складаються з двох компонентів (75 одиниць): іменник + іменник – *як риба в воді; як небо і земля; як корові сідло; як курка лапою; як черт от ладана, як у Христа за пазухой, як із рога изобилія; як собака на сене; як рак на мели;* іменник + прикметник – *як базарна баба; гол як сокол; як на каменну стіну; як горькая редька; як божий день; як на Маланьину свадьбу; як банний лист, як Сидорову козу; як торішний сніг; як сонна муха;* іменник + дієслово – *як жаром обдати; як ветром сдуло; як в воду глядел; як аршин проглотил; як с цепи сорвался; як с неба свалився; як кіт заплакав; як Мамай пройшов; як з-під землі виріс; як ножем відрізав; як кіт заплакав;* іменник + дієприкметник – *як в воду опущений, як за язык повешений; як заведенная машина; як свинцем налитий; як дівка засватана;* числівник + іменник – *як одна собака; як одна хвилинка, як одна копійка;* числівник + числівник – *як дваждь два; як двічі по два;* дієслово + дієслово – *як пить дати;* займенник + дієслово – *як ні в чім не бывало; як так і надо.* Чотири останні підгрупи є непоширеними структурними типами, оскільки містять 1-3 фразеологічні одиниці. Найважливішою частиною мови тут виступає іменник;
- 3) фразеологізми, що складаються з трьох компонентів: іменник + прикметник + іменник – *як баран на нові ворота; як гром среди ясного неба;* іменник + іменник + дієслово – *як Бог на душу положит; як корова язиком слизала; як води в рота набрати; як завіса падає з очей;* іменник + іменник + іменник – *як іголка в стогу сена;* числівник + іменник + іменник – *як дві краплі води; як собаці п'ята нога;* іменник + іменник + дієприкметник – *як із-за угла мешком трахнутый;* дієслово + займенник + іменник – *як не видіть як своїх ушей;* займенник + числівник + іменник – *як свої п'ять пальців;* іменник + прикметник + дієслово – *як левая нога хочет.* Ця група є найменшою, вона складається лише з 13 членів. Шість підгруп є рідкісними типами і містять у своєму складі 1-2 фразеологізми. У кожній з 8 груп третьої підгрупи наявний іменник. Найпоширенішою є перша підгрупа (іменник + іменник + дієслово), що складає 4 одиниці.

Таким чином, можемо зробити висновок, що семантика фразеологічних одиниць стосується різних сфер людського буття. Це і виробнича, і професійна діяльність, і своєрідність флори та фауни. Найчастіше стрижневим словом в обох мовах виступає назва предмета або тварини, причому значна кількість цих фразеологічних одиниць має означальну семантику. У складі компаративних фразеологічних одиниць трапляються також власні назви, які виступають лише засобом узагальнення, а точніше – типізації.

Різко контрастує кількість фразеологічних одиниць, що стосуються назв істот (25 в українській мові і 8 у російській), назв дій (7 в українській та 12 у російській) та назв ознак, властивостей (12 в українській та 20 у російській).

В обох мовах фіксуємо явище вклинювання: деякі фразеологічні одиниці можуть поширюватись за рахунок прикметника, що уточнює, конкретизує значення фразеологізму: *(бідний) як Лазар* – українська мова; *(зол) как сокол* – російська мова.

Виявлено також явище фразеологічної синонімії в обох мовах. Синонімічні ряди компаративних фразеологічних одиниць української мови містять у своєму складі від 3 до 6 членів: *як торішні бублики; як торішний сніг; як зайцеві бубон; як корові сідло; як собаці п'ята нога; як лисому гребінь* – 6 членів. У російській мові всі чотири синонімічні ряди складаються з 4 фразеологічних одиниць: *как корове седло; как мертвому припарки; как слону дробина; как собаке пятая нога* – 4 члени.

З точки зору структурних особливостей усі фразеологічні одиниці в обох мовах можна поділити на три великі групи: однокомпонентні, двокомпонентні і трикомпонентні, з яких лише перша в обох мовах є однорідною, а дві інші налічують від 6 до 10 підгруп (також в обох мовах). Найбільш поширеною в обох мовах є друга група, в якій найвідчутніший вплив іменника, а також дієслова і прикметника.

Слід зазначити, що серед усіх компаративних фразеологічних одиниць можна виділити спільні одиниці для російської та української мов. Такі фразеологічні одиниці збігаються лише частково, а також існують і самобутні фразеологічні одиниці, які відбивають життя та суспільний лад двох держав, ментальність двох народів, своєрідність народної уяви.

Отже, спостереження над семантикою компаративних фразеологічних одиниць в етнокультурному висвітленні дозволило виявити способи представлення культурно маркованих сигналів у складі фразеологічних знаків і встановити їхню співвіднесеність з рисами слов'янського менталітету, їхню національну оригінальність. Семантика фразеологізму, як і слова, не зводиться лише до однієї понятійної частини, а містить і деякий непотійний залишок. До цієї частини семантики фразеологічних одиниць входять також значення слів, що його складають і пов'язані з цілими комплексами найрізноманітніших фонових знань. Культурно-національний досвід суспільства зафіксовано у фраземіці, у процесі вивчення якої людина пізнає світ через призму бачення саме цієї мовної спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Потебня А.А. Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка. – Харьков, 1930. – 408с.
2. Шаповалова Н.П. Функціонально-семантична категорія порівняння в сучасній українській мові // Семантика і прагматика граматичних структур. – Донецьк, 1998. – С.30-36.
3. Фразеологічний словник української мови / Укл. В.М.Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1999. – 984 с.
4. Фразеологический словарь русского языка / За ред. А.И.Молоткова. – М.: Наука, 1968. – 840с.
5. Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму. – К.: Вища школа, 1988. – 279с.
6. Солодуб Ю.П. Национальная специфика и универсальные средства фразеологии как объект лингвистического исследования // Филологические науки. – 1990. – №6. – С.66-70.

УДК 811.161.2: 82 – 1: 397

ФОЛЬКЛОРНА ЕПІТЕТИКА В МОВІ ПОЕЗІЙ ЄВГЕНА МАЛАНЮКА

Бойко Л.П., к. філол. н., доцент

Запорізький національний університет

У статті розглядаються епітети фольклорного походження, що становлять вагомую частину ідіостилю Є.Маланюка. Робиться спроба виявити основні закономірності їх уживання і трансформації.
Ключові слова: *постійні епітети, епітети-неологізми, епітети, виражені іменником-прикладкою, кольористичні епітети.*

Бойко Л.П. ФОЛЬКЛОРНАЯ ЭПИТЕТИКА В ЯЗЫКЕ ПОЭЗИЙ ЕВГЕНИЯ МАЛАНЮКА / Запорожский национальный университет, Украина

В статті розглядаються епітети фольклорного походження, які становлять важливу частину стилю Є.Маланюка. Проведено спробу виявити основні закономірності їх використання та трансформації.

Ключові слова: постійні епітети, епітети-неологізми, епітети, виражені іменними конструкціями, кольорові епітети.

Boyko L.P. THE EPITHETIK OF FOLKLORE IN POETIC LANGUAGE OF EVGEN MALANUK / Zaporizhzhya National University, Ukraine

The author of the article considers epithets of folklore, which make the biggest part of style of Evgen Malanuk. Making an attempt to find appropriateness their using and transforming.

Key words: a constant epithet, an epithet-neologism, an epithet in substantive-epithet and colour epithet.

Фольклор має здатність оживати в нових літературно-художніх асоціаціях, а індивідуальна художня мова творить, у свою чергу, поповнює народнопоетичні засоби висловлення [1, с.28].

У сучасній українській лінгвопоетиці активно розробляється питання семантики лексичних і синтаксичних одиниць у поетичних текстах, джерел збагачення поетичної мови художніми засобами (С.Єрмоленко, Л.Ставицька, Л.Савченко, Л.Мацько, Н.Сологуб, Л.Пустовіт, О.Сидоренко, О.Грабовецька, О.Тищенко та ін.). Семантика фольклоризмів (метафор, порівнянь, епітетів тощо) розвивається в новій сполучуваності, коли типові слова-образи входять у нові контексти, а тому в мові художньої літератури поєднується традиційне і новаторське начало, зберігається колорит фольклорності в нових мовно-виражальних засобах [2, с.254].

Мова творів Євгена Маланюка, як відзначає Л.Бойченко, щедро інкрустована фольклорними елементами, що свідчить про глибоку народність ідіостилю поета, його зв'язок із живим мовленням, народнорозмовними джерелами [3, с.229]. Специфічно народну естетичну форму відображення дійсності у поезії Євгена Маланюка складають **постійні епітети**: білий світ [4, с.32], глухий степ [4, с.31], доля люта [5, с.171], щербатий місяць [4, с.173], солов'їний голос [4, с.80], солодка мука [5, с.35], чорні круки [5, с.46], причинна доля [5, с.47], чуже небо [5, с.64], рідна хата [5, с.80], темна згуба [5, с.255], довга путь [5, с.146].

Історична пам'ять народу відобразила у таких виразах параметри ознак життя етносу і закріпила їх як еталони [6, с.341]. Тому й наявність цих епітетних сполук в індивідуальній творчості Євгена Маланюка або їхніх художніх модифікацій є свідченням фольклорного струменя його творів із яскравим вираженням у контексті самобутніх рис української мови: “О, доле люта і проклята! Це існування смерті гірш” [5, с.171]; “І даль, і гай, і темні кручі відбилися в лагідній воді” [4, с.230]; “Розквітлий сад і місячна імла. У вогких вітах – голос солов'їний” [4, с.80]; “Щоб випити до дна солодку муку, і шалом кіс – минуле спопелить” [5, с.35]; “Як хата рідна – з-попід стріхи – очима дивиться вікон” [5, с.80].

У поезії Євгена Маланюка надзвичайно потужними й експресивними є епітети-неологізми, поетичний вимисел яких часто ґрунтується на корінні українських ментальних образів, оскільки “словесні форми вираження національного світосприймання сформувалися первинно як народнописанні фольклорні символи” [6, с.358]. Використовуючи вже готові моделі з фольклору, поет створює нові авторські епітетні сполуки: зорекий янгол [5, с.33], сонцеокий день [5, с.61], важкоколосий лан [5, с.207], ясновидючі сни [5, с.59], крилаті вії [5, с.67], хмуробровий зір [5, с.43], широкошумні кедрі [5, с.89], невичерпальні літа [5, с.184], зореметні руни [4, с.36] та інші. Наприклад: “Який же янгол зорекий 3 нічних небес на нас вказав” [5, с.33]; “І сонцеокий день крізь дим далечини Блакитним леготом і пестить, і голубить” [5, с.61]; “Він плинув важко, впертий і безмірний, мов хвилі, гнав важкоколосий лан” [5, с.207]; “Там – під теплим вітром ніжно рипіли оливи, Кедрі широкошумні кликали в холодок...” [5, с.89]; “Стоїть, вдивляється, пильнує, Горить ще хмуробровий зір” [5, с.43]; “Синьоокий стрибожий вітер – Мов комонна стаття козака” [5, с.68]; “Прийдеш, прийдеш? І легіт: прийду – Медоносним зітханням – ой Ладом...” [4, с.55]; “Хати в пухкім снігу й блакить така лунка, немов весь світ завмер в смертельно-срібнім мирі” [4, с.88]; “І раптом – сяє травня ліпота На радісно-зеленім тлі!” [5, с.38]; “Подих моря живий – суходоловій тиші кориться, М'язи вікінга слабнуть у соняшно-хмільнім меду” [5, с.74].

Подібних вишукано-тонких образних означень-епітетів у Євгена Маланюка небагато. Основна гама почуттів поета зосереджена на зневажливо-викривальній лексиці. Такі утворення, як: криворідний ґрунт [5, с.203], камінно-мертва душа [5, с.79], сфальшований рай [5, с.195], цвинтарно-мертвий спокій [5, с.47], лжепатетичний жест [5, с.230], хам короткочолоий [5, с.147] та інші стали поворотними в розвитку мотиву про Україну і набули шокувальної високовольтної сили, спрямованої як на винищення національного зла, так і на творення української державності. Наприклад: “А треба було вдряпатись кігтями Заклятих рук в той криворідний ґрунт” [5, с.203]; “Та ж камінно-мертва душа, Те ж безлюбє і чорне серце” [5, с.79]; “Та в глибині твоєї цвинтарно-мертвій Зітліле зерно пружиться й росте” [5, с.76]; “Не змусив хам короткочолоий Схилити гордого чола” [5, с.147].

Народнописанний колорит наявний також у епітетах, виражених іменником-прикладкою: вогники-серця [5, с.114], сокіл-пісня [5, с.200], вітер-буревій [5, с.63], лілеї-руки [5, с.34], слово-жорно [5, с.208], хмари-велетні [4, с.132], доля-відьма [4, с.61], перекупка-пам'ять [4, с.47], вої-невмираки [5, с.108] тощо. Такі

“прикладкові або апозитивні сполучення іменників з іменниками або їх еквівалентами використовуються в мовленні як лінгвостилістичний засіб вираження різноманітної, нерідко образно-метафоричної, характеристики відповідного предмета, особи чи явища ...” [7, с.21]. У Євгена Маланюка такі моделі зосереджені переважно у денотативному просторі сфери природи, почуттів, казкової уяви. Беручи за основу семантичну класифікацію епітетів, запропоновану авторами підручника зі стилістики української мови [6], виділяємо з-поміж них такі семантичні групи поетичних номінацій:

- явищ природи, рослинного світу: “Ані *вітер-стрибог*, ані *хмари* – прудкі *кораблі* Не прилинуть, не з’являться цій обреченній землі” [5, с.268]; “І на непімічених просторах Гуляє *вітер-буревій*” [5, с.63]; “Сниться синя Синюха і верби над плесом, Вільний вітер Херсонщини, *вітер-дудар*” [5, с.50];
- ідеальних абстракцій, духовних начал: “І випускає *сокіл-пісню* З гаптованого рукава” [4, с.200]; “На каторзі жорстоких віршів Так тяжко душить *слово-жорно*” [5, с.208]; “Ватто – версальський бал, де *вогники-серця*, Метелики в’юнкі, кружляють в сяйних хвилях” [5, с.144]; “Де з Геркулесами сплітаються Христи Й *примари-велетні* могильні рвуть одежі” [5, с.114]; “Заховала *перекупка-пам’ять* всі сни глибоко, Тільки будить горілка на чорнім шляху в корчмі” [5, с.47];
- людей і народу в цілому: “Ти варягом був – Гіпербореем, Ми – отут у *Скитів-орачів*” [4, с.229]; “В шоломах гір, як *вої-невмираки*, Карпати скам’яніли в віщі знаки” [5, с.108];
- частин тіла: “Ви ж королевою, лише на мить Дасте устам тонку *лілею-руку*...” [5, с.34].

Одним із засобів увиразнення національного колориту творів Євгена Маланюка служить кольористичний епітет.

Використання кольористичних епітетів в українському поетичному мовленні є традиційною рисою української літературної мови усіх етапів розвитку: “кольори у поетів – суть душі” (А.Белій) [6, с.343].

Для ідіостилю Євгена Маланюка характерним явищем є вживання лексем зі значенням тих кольорів, які найглибше розкривають риси української ментальності. Надзвичайно широких стилістичних можливостей поет надає таким кольористичним епітетам, як: білий, чорний, червоний, зелений, синій, сірий (сивий, сизий), золотий (жовтий) та срібний. Ці лексеми найчастіше трапляються у мові фольклору, проте вони здатні розвивати переносні значення, в яких виникають образи, і окремі з них закріплювати як символічні [6, с.343].

Зокрема, у поезії Євгена Маланюка епітет *зелений* вживається не тільки на позначення усталеної фарби природи, але й набуває символічного значення оновлення життя, молодості, сили, символізуючи надію й радість: “За ним город, *зелений шовк* левади, А там – Синюхи безустанний спів” [5, с.293]; “Скитський степ обудиться, зітхне, і буйна тирса *Зеленим морем* знову проросте, І побіжать *зелені хвилі*” [4, с.75]; “Ждали всі *зеленого розмаю*, Леготу плодючого тепла...” [4, с.271].

Надзвичайно широко у творах поета представлений *білий* колір. Традиційно білий колір є символом краси і ніжності, найсвітліших почуттів, найблагородніших дум і діянь. З цим же значенням він функціонує у поезії митця: біле місто [4, с.222], білі крила [4, с.228], білая панна [5, с.156], біле сонце [4, с.93], білі сосни [4, с.118]. Наприклад: “Якби ж тоді *білі крила*. То була б перелетіла Там, де дзвін годину б’є” [4, с.228]; “Ти мене виснила, *білая панно* (О діаманти дівочих сліз!)” [4, с.156]; “Спокійна і певна крапка: Вечеря при *білим столи*” [5, с.28].

Євген Маланюк на основі епітета *білий* створює метафоризовані образи: “Морозно-білявий день” [5, с.70]; “А сад вирує в хуртовині цвіту, Бушує *біла буря пелюстків*” [4, с.97]; “Там, завітчаний лавром, всміхається мрамур живучий. *Білі сосни колон* над копулою неба зросли” [4, с.118].

Білий колір може вживатися у значенні символу смерті, туги, печалі, холоду та вічної чистоти. Саме таке символічне використання лексем із епітетом “білий” спостерігаємо у поета: “Під морозним вітром – *біла тризна*, Сніг сліпить, вирує рівнина...” [4, с.121]; “Ти ж дихнув, *смертельно-білий маю*, І земля снігами загула” [4, с.271]; “Безумна і *посмертно-біла*, Вона несе над полем бою Своє сліпе й крилате тіло” [4, с.109]; “І мертвим був той звір. А ранком *білий вирій* Крізь сонце смерти встав...” [5, с.88]; “Зима по листю літ затрачених *Стопою білою* пройде” [5, с.158].

Назва білого кольору входить до складу колірної антитези *білий-чорний*: “Та *білим громом* перетне стебло, Та спалить колос *чорним суховієм*” [4, с.117]; “Вже замість *білої любови* Лютує в жилах *чорна кров*” [4, с.183].

Основне символічне значення *чорного* кольору як траурного наклало відбиток на емоційно-психологічне сприйняття всього того, що має чорний колір та його відтінки.

Здавна чорний колір вважався символом злих сил, нещастя і трагізму. У поезії Євгена Маланюка він є домінуючим, на його основі творяться нові образи з пейоративною семантикою: чорне серце [4, с.78], чорна Україна [4, с.173], чорна тризна [4, с.270], чорний крик [4, с.72], чорний гріх [34, с.172]. Наприклад: “І от з-під землі продираються пазурі рук, Живучого трупа з жадобою *чорної тризни*” [4,

с.270]; “Повій на *чорну Україну*, Де вод і зір давно чортма” [4, с.173]; “Причащалася тіла і крові в той час Грішна *чорним гріхом* земля” [4, с.172]; “Минулому – лиш ладан епітафій. Ні жалість сліз, ні черні *чорний крик*” [4, с.72].

Характерною рисою українського фольклору є використання епітета *червоний*, який з давніх-давен був “символом жіночості в найширшому розумінні. Все духовне життя жінки – її дівочість, невинність, кохання, заміжжя, радість і горе, родинні почуття виражає символ червоної калини, яка постає в уяві здатною чути, бачити, думати і говорити” [8, с.40]. Недарма на весіллі подавали рушники, на яких червоний колір завжди з’являється у парі з чорним як протистояння життя смерті.

Проте у творчості Євгена Маланюка значення епітета *червоний* повністю переосмислюється. У контексті поезій митця він викликає образні асоціації з кров’ю багатостраждального українського народу, а також виступає символом вогню, який уособлює войовничість українців у боротьбі за свою незалежність. Тому цілком обгрунтованим можна вважати використання Євгеном Маланюком цілого гарячого спектру кольористичних епітетів: червоний, червлен, вогняний, багряний, кармазиновий, пурпуровий та їх контекстуального синоніма кривавий: “*Червоні* від натуги – На втопану й *криваву* землю Сіли спочити воїни. Ділили ризи” [4, с.221]; “Та про бої віщує ворон, *Червлен* тримаючи *шматок*” [4, с.87]; “І з губ вовкулачих краплиться *офірна* кров І *краном багряним* вгризається в жовч листопаду” [4, с.270]; “О цей короткий, цей *кривавий рай*, А потім знов голодний крик карай!” [4, с.87]; “О, ще самотніше, ще тихше Маймось про *вогненний час!*” [4, с.174].

Важливим, за спостереженнями О.Семенець, є той факт, що вираженню ідеї державності слугують не питомі назви кольору, а переважно лексема пурпуровий, оскільки пурпур – це антична дорогий фарба червоно-фіолетового кольору і саме держава була основним споживачем цієї фарби, що використовувалася для особливих посадових відзнак: “помсти й гніву *пурпуровий ангел*”, “...у сьайві війн, у громі сурм, Коли крізь дні, крізь мертві будні Заграє *пурпуровий* штурм”, “Несамовитим криком крові Роздерлися Твої уста: Сурмиш у *рупор пурпуровий*, Вагітна бурями повстань” [9, с.77].

Національно маркованими у творчості поета є епітети *червоний* у поєднанні з *чорним*: “Ні, хай буду *чорним ротом чорної*, Виклятої, але – Батьківщини. Хай неораної, але завжди орної, Хай в вінку *кривавої тернини!*” [4, с.274]; “От і йде ночами невидючими, Спотикаючися на горбах, Тягнучи поліссями та пушами *Чорні злидні і червоний жах*” [4, с.162].

Досить продуктивним епітетом у поезії Євгена Маланюка виступає лексема *сірий*, що становить проміжну ланку між чорним та білим кольором і є символом гнітючості, нудьги, безживності: “Може *сірий туман* пропалити весна, Розігнать хмаровиння імлу” [4, с.172]; “Даремно *сірий дощ* полоще Замурзані навіки дні...” [4, с.83]; “*Сірим попелом* стало життя Під огнем степової свободи” [4, с.78]. У понятійне поле сірого кольору входять лексеми *сивий* і *сизий*, які у звичайному повсякденному мовленні майже не вживаються, проте є постійними епітетами в українському фольклорі. У поезії Є.Маланюка згадані епітети переносяться на ознаки інших реалій і є яскравими виразниками живомовного струменя його творчості: “І відходиш ти За *сиву* млу, в сльоту дощів осінніх” [4, с.75]; “В осінню муть, де голос вже завмер твій, Де губиться шматками *сивий стел*” [4, с.76]; “*Сизий простір*, за милею-миля, Мовчазний і ворожий минав” [4, с.82]; “За смугою тонкого лісу, За *сизим видноколом* – Ти” [4, с.95].

Для поетичної мови Євгена Маланюка характерні епітети *золотий* та *срібний*, які є традиційними. У досліджуваних творах поета епітет *золотий* не узгоджується з уявленням про цінний метал – золото, а творить інші грані розвитку образності, в яких немає нічого спільного з етимологією означуваного слова. Епітет *золотий* не має традиційного метафоричного значення багатства й вишуканості. Поет цей колір ототожнює із сонцем, теплом, із українськими полями пшениці. Тому й знаходимо словосполучення *золоті* очі [4, с.97], *золоте* чоло [4, с.120], *золота* земля [4, с.104], *злотавий* попіл [4, с.164], *золотий* мед [4, с.57], *золоті* мечі [4, с.161], *золота* сурма [4, с.212], *сліпучо-золотий* зеніт [5, с.44], *золотолі* діви [4, с.30]. Наприклад: “І верталися знов до *землі золотої* Сапфірово-безмежним шляхом кораблі” [4, с.104]; “*Золоті* її очі впивають Степовий необмежений день” [4, с.97]; “Задзвеніли б блакитним дзвоном, Заструмили б *теплом золотим*” [5, с.171]; “Пахучу *золоту* *полову* Жують воли під низьким тином” [5, с.162].

Надзвичайно широкі стилістичні можливості епітета *срібний* реалізуються у поезії Євгена Маланюка. Номінації з цим епітетом становлять у поета окрему групу символічно-зображальної метафорики і мають казкову семантику: “Ось впливля русалкою вона, Лукаво розкриваючи обличчя, Залляте *срібним сміхом тишини...*” [4, с.186]; “Та зате ж яка свобода В цих хвилях гір, в *срібних нитках річок*” [4, с.100]; “І глибоко внизу – *срібний клетіт ріки* – В кам’яних берегах пропливала Влтава” [4, с.78].

Синій колір та його відтінки (*голубий, небесний, блакитний*) належать до опоетизованих і романтиками, і символістами [6, с.345]. У Євгена Маланюка це колір неба, води, повітря, тобто тих реалій, що часто стають предметом образного мовотворення: *сине* море [4, с.67], *сине* сьайво [4, с.133], *синя* казка [4, с.125], *синій* вечір [4, с.212], *блакитний* дзвін [43, с.171], *голубі* брами [4, с.61], *зимно-синя* криця [4, с.121]. Такі епітетні сполуки конотують позитивну експресію: “Повік весна, і хміль, і слава, Та *сине*

сяйво вишини” [4, с.133]; “Дивилась ніч, як казка синя В сузір’ях зимних і таємних” [4, с.125]; “Тільки б глянули сині очі, Доторкнулась смаглява рука...” [4, с.171]; “Вже не дихне нам в душу *сине море*, Бог покарав і прокляв сухоходом” [4, с.67].

Прикметною рисою поетичної мови Є.Маланюка є використання в одному контексті назв *синього* і *жовтого* (або *синього* й *золотого*) кольорів, які символізують Україну, її степову природу: “Десь жовтий степ, плодюча осінь, Дзиччить гарячий синій воздух” [5, с.162]; “І жовте листя, й обрій синій І тускле сонце, й день осінній Злились у мовчазний якорд – У вересневий натюрморт” [4, с.211]; “Даремно тіло шишно-золоте, Де сині жилки рік, цілує щедро Понтійське сонце...” [4, с.117]; “Всесвіт – храм, де копула блакитних глибин Двиготить злotosоняшним дзвоном” [4, с.77]; “Естакади, підйоми – і раптом Синьо-жовтий прапор спалахнув!” [4, с.103].

Епітети фольклорного походження активізують у поезії Є.Маланюка свою семантику, набуваючи нових експресивних відтінків, і служать для створення неповторних художніх образів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. – К.: Наукова думка, 1987. – 243 с.
2. Тищенко О. Актуалізація семантики фольклорних лінгвальних засобів у поезії Є.Маланюка // Українська мова і література: історія, сучасний стан, перспективи розвитку. Науковий щорічник / За заг. ред. Стефанії Панцьо. – Тернопіль: Збруч, 1999. – С.254-256.
3. Бойченко Л. Самобутні риси української мови в ідіостилі Євгена Маланюка // Вісник Харківського університету. – Харків, 1999. – № 426. – С.225-233.
4. Маланюк Є.Ф. Поезії / Упоряд. М.Я.Неволий. – К.: Український письменник, 1992. – 318с.
5. Маланюк Є.Ф. Невичерпальність: Поезії, статті / Упоряд. Куценко Л. – К.: Веселка, 1997. – 318с.
6. Мацько Л.І. та ін. Стилїстика української мови: Підручник / Л.І.Мацько, О.М.Сидоренко, О.М.Мацько; За ред. Л.І. Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 462с.
7. Ключковський Б.Г. Прикладка і сполучення неприкладкового характеру // Українська мова і література в школі. – 1976. – № 12. – С.20-29.
8. Вакуров В.М. Образ калини в народній пісенності східних слов’ян // Народна творчість та етнографія. – 1987. – № 6. – С.40-43.
9. Семенець О.О. Синергетика поетичного слова. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2004. – 338с.

УДК 811.161.2’367.622.18’373.611

СЛОВОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЛОКАТИВНИХ ІМЕННИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПАРАМЕТРІВ

Бойко О.В., ст. викладач

Дніпродзержинський державний технічний університет

У статті досліджуються параметричні іменники з локативним значенням, визначається їхній словотвірний потенціал.

Ключові слова: локативність, параметричні іменники, відад’єктивні локативи, абстрактність, парадигма, деривація, похідність, словотвірний потенціал, активність.

Бойко Е.В. СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ЛОКАТИВНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ ПАРАМЕТРЫ/ Днепродзержинский государственный технический университет, Украина

В статье исследуются параметрические существительные с локативным значением, определяется их словообразовательный потенциал.

Ключевые слова: локативность, параметрические существительные, отад’єктивные локативы, абстрактность, парадигма, деривация, производность, словообразовательный потенциал, активность.

Olena Boiko. WORD-FORMING POTENTIAL OF LOCATIVE NOUNS WITH THE MEANING OF PARAMETERS / Dneprodzerzhinsk State Technical University, Ukraine

The article focuses on the parametric nouns with locative meaning, defines their word-forming potential.

Key words: locativeness, parametric nouns, adjective-formed locatives, abstractness, paradigm, derivation, derivativeness, word-forming potential, activity.

Актуальність статті зумовлена необхідністю аналізу відприкметникових іменників з локативним значенням, визначенням їхнього словотвірного потенціалу. В українському мовознавстві з'являється чимало наукових праць, присвячених вивченню цього питання. Так, дослідження науковців (З.О.Валюх, В.В.Грещука, В.П.Олексенка та ін.) спрямовані на визначення словотвірного потенціалу різних тематичних груп, проте визначення словотвірної спроможності відприкметникових іменників з локативним значенням не здійснювалося.

Завдання статті – проаналізувати іменники, що позначають просторові параметри, визначити їх обсяг реалізації їхнього словотвірного потенціалу.

Об'єктом нашого дослідження є параметричні іменники з локативним значенням, виявлення їхньої словотвірної спроможності.

Концептуальні ознаки цілісності та розміру, що утворюють поняття предметної форми, характеризують матеріальну субстанцію через такі атрибути, як величина та її параметри.

Поняття величини та просторових параметрів є соціально значущими щодо діяльності людини, тому їхні вербальні форми варіюються залежно від колективних, групових та індивідуальних характеристик мовців. Спеціалізованим засобом внутрішнього лексикону, що позначає величину об'єкта та його параметричні ознаки, в українській мові є, зокрема, просторові кваліфікатори у вигляді ад'єктивних форм локативної семантики.

На перший погляд виявляється тотожність параметричних понять з відповідною структурою в геометрії. З точки зору геометрії, поняття вертикального та горизонтального напрямків є рівноправними; глибини відмінності ж існують з мовної точки зору. При описі певних обмірів виникає залежність не лише від напрямку виміру, а й від ряду якостей описуваного предмета, зокрема від кількості наявних параметрів і виділення позиції щодо землі (має він точку зіткнення з нею чи ні), характеру вертикального напрямку розташування предмета (чи є ця вертикальна позиція властивою від природи, інгерентною, наприклад, у гори, чи вона є узвичасною, наприклад, у людини, чи прийнятою, наприклад, висота шафи залишається висотою незалежно від позиції, яку б ми їй не надали), від наявності фасаду у предмета [1, с.5].

Параметричні іменники ми відносимо до складу мікрополя *nomina loci*. До названої лексико-семантичної групи належать організовані певним чином класи слів, які об'єднуються за спільністю чи близькістю їх значення. При такому підході до ЛСГ забезпечується поєднання аналізу відношень, що існують між словами одного семантичного поля, яке покриває певну частину досвіду людини з аналізом структури кожного слова як лексеми [2, с.334].

У досліджувану ЛСГ включаємо ті слова, у яких значення розміру простору чи місця має як основний, так і вторинний лексико-семантичний варіант. Не включаються діалекти, вузькоспеціальні слова, оскільки їх семантика визначається тією системою, членами якої вони є. Проте, оскільки ЛСГ не чітко відмежовуються одна від одної, в ряді випадків не завжди самоочевидною є належність слова до певної ЛСГ. У тому разі, коли сумнівна (як правило семантично ускладнена) локативна лексема має характеристику розміру, вона розглядається нами як компонент цієї групи. Як правило, первинне значення таких слів виражається параметричними ознаками, а вторинне (метафоричне) – локативністю.

Вони сформувалися на основі дериватів словотвірної категорії опредметненого стану, у ролі мотиваторів похідних локативів виступають переважно якісні прикметники, тому їх кваліфікують ще як відад'єктивні локативи [3, с.104]. Напр.: *висота* 1.Відстань від основи предмета до найдавшої точки його вгорі по вертикальній лінії... 2.**Простір** на великій віддалі від землі. 3.Будь-яка частина земної **поверхні**, вища від навколишнього простору; *гуща* 1.Густий відстій, осад на дні посудини, що виділяється з рідини. 2.Густий ліс // Густі зарослі чого-небудь. 3.перен. **Місце** найбільшого скупчення кого-, чого-небудь.

У нашому дослідженні локативних іменників на позначення параметричних характеристик нараховується більше 50, серед них похідні із суфіксами:

-ин-: *глибина, глибочина, височина, вишина, далина, далечина, широчина, тісна, вузина, товщина, щілина, порожнина, низина, низовина, рівнина, вершина, глушина, гущина, гущавина, мілина;*

-от-(а): *висота, низота, густина, широта (широту), довгота, пустота, тіснота, мілкота, мерзота, тонкота;*

-инь: *глибинь, глибочинь, височинь, далечинь, широчинь, гущавинь, глушинь, товщинь;*

-ість: *високість, глибокість, далекість, низькість, вузькість, тісність, густість, тонкість, рівність, широкість;*

-ю-: *глиб, вись, даль, шир, глуш, далеч.*

Майже всі названі лексеми є похідними першого ступеня деривації, а деякі – другого й третього. Саме ця особливість пояснює їх словотвірну пасивність.

На відміну від О.В.Виноградової, лексеми “літраж”, “метраж” ми не відносимо до названої ЛСГ, бо не вбачаємо в них локативного значення, а лише параметричне (пор.: *літраж* Об’єм якої-небудь посудини, виражений у літрах; *метраж* 1.Довжина чого-небудь у метрах. 2.Розмір, площа чого-небудь у квадратних метрах). До того ж, назви одиниць виміру (*метр, кілограм, тонна, центнер, ампер, ом, калорія*) є назвами одиничних предметів і ці предмети нашими органами чуття не сприймаються. На відміну від них, просторові характеристики безпосередньо сприймаються органами чуття (*височінь, порожнина, глибина, пустота, тіснина*).

Словотворчі суфікси таких іменників забезпечують іменникову морфологізацію субстантивованих прикметників, указуючи на граматичне опредметнення вираженого ними значення якості. Вживаючись у формально-синтаксичній позиції підмета, відприкметникові іменники продовжують залишатися виразниками лексичних значень предикативних прикметників [3]. Пор.: Степ був *широкий*. – *Широчінь* степу здавалась безмежною. Внизу під греблею був *глибокий* ставок. – Вона чує, що могутня течія бере її в свої обійми, а чорна *глибін* тягне за ноги.

Суфіксація ад’єктивних основ здійснюється за допомогою таких словотворчих формантів, як **-ин-**, **-от-(а)**, **-інь**, **-ість**, **-Ю-**. Найбільш продуктивним словотворчим формантом для утворення іменників-локативів з параметричним значенням є суфікс **-ин-**: *височина, гущавина, глибина, широчина, долина, тіснина, щілина* тощо. Напр., лексема *височина* “будь-яка частина земної поверхні, вища від навколишнього простору”: Він (жайворон) заливається нестримною, радісною піснею на такій *височині*, що його не видно зовсім (О.Копиленко); *щілина* “вузький, довгастий отвір; шпара, розколина...// Заглиблення подібної форми, тріщина на поверхні землі, стіни і т.ін.// Вузький глибокий простір, проміжок між якимись предметами”: В вузькій *щілині* між кипарисами сміялося море (Леся Українка); *тіснина* “вузька річкова долина з дуже крутими, іноді прямовисними схилами //Вузький прохід між чим-небудь; взагалі місце, де розташовано багато чого-небудь, густо розміщено щось”: Поїзд летів божевільною швидкістю, вився *тіснинами*, мов змія (О.Кобилянська). Іменники з суфіксами **-от-** та **-ість** мотивуються якісними прикметниками і розвивають вторинне значення **місця, простору**: *висота, тіснота, пустота, довгота; високість, далекість, глибокість*. Напр.: Лелека пливе в *висоті* (М.Рильський). Велика сім’я, страшена *тіснота* і понад усім – нужда (П.Колесник). Твій розум не збагне того світового простору, твої очі не проглянуть його *пустоти*, твоя думка не досягне його краю (П.Мирний).

Так, іменник *високість* має значення 1) “простір на великій віддалі від землі”, напр.: Нічний туман наповнював по вінця оболоні, повисав над річкою, рожево клубочів у *високості* (В. Дрозд); 2) “висока гірська місцевість”, напр.: Подекуди на половині *високості* гір виступали тераси (І.Нечуй-Левицький). Значення іменника *глибокість* “простір ,що знаходиться на великій відстані від поверхні донизу або вгору (про небесний простір, космос)”. Напр.: Вгорі над Ліною в космічній *глибокості* яскравляться зоряні візерунки неба (О.Гончар).

Суфікс **-інь** утворює іменники на узагальнене означення простору: *далечінь, широчінь, височінь, глибочінь, глибін*. Напр.: Дівчина звела великі очі й довго вдивлялася ними в сріблясту *далечінь* (С.Васильченко). Яка *широчінь* та *височінь*! Як широко розступилось навкруги небо! (І.Нечуй-Левицький).

Крім багатьох суфіксальних основ, для параметричних іменників на позначення місця характерні також похідні безсуфіксні іменники (точніше, іменники з нульовим суфіксом). Назви цього типу утворюються також від прикметників: *глибокий* – *глиб*, *високий* – *вись*, *далекий* – *даль*, *широкий* – *шир*. Напр.: А жайворон несе дзвінку тривогу. В небесну *вись*, в багрові хвилі хмар (С.Руданський). Січовик скинув очима у *даль*, шукаючи, на якій би йому могилі заночувати (О.Стороженко). Еней з Сивіллою попхався В пекельную подаль *глуш*... (І.Котляревський). Ми ... дивились, як виринали з таємного *глибу* і скакали кризь наші пальці зелені іскри, одна, друга, десята... (М.Коцюбинський).

Цікавим явищем серед локативів на позначення параметричних об’єктів є той факт, що іменники із суфіксом **-ин-** за своїм лексичним значенням інколи набувають тотожності з утвореннями із суфіксами **-інь**, **-ість**, **-от-**. Напр.: *глибокість* “те саме, що *глибина* 2”; *далечина* “те саме, що *далечінь* 1”; *широчина* “те саме, що *широта* 3”; *гущавінь* “те саме, що *гущавина* 1”. Інколи відад’єктивні іменники із суфіксом **-ин-** за своїм лексичним значенням тотожні утворенням із суфіксом **-изн-**, який транспонує в іменники прикметники, що виражають зовнішні ознаки предметів, пор.: *мілина, мілизна* – “*мілка частина водойми (моря, озера, річки), небезпечна для судноплавства*”, напр.: Коло самого Канева Дніпро протікає двома рукавами, якраз так, як коло Києва... І більше, ніж до половини, вкритий піскуватими *мілинами* (І.Нечуй-Левицький); Поміж ними, На *мілизні* крокодил чигає (Леся Українка).

Таким чином, аналіз однорозрядних однокореневих різносуфіксних слів показує переплетення різного роду семантичних зв’язків.

Спільнокореневі слова з різнозвучними суфіксами, відзначає В.В.Грещук, перебувають у неоднакових лексико-семантичних відношеннях. Частина таких утворень не розрізняється між собою, інші ж відмінні своїм стилістичним забарвленням і функціонуванням у мовленні або семантичними структурами [4]. Існують і такі спільнокореневі іменники, що мають різні лексичні значення. Саме така рівнозначність властива утворенням *густість* – *густота* – *густина* – *густизна* (іменник *густизна* не зафіксований словниками української мови, проте він вживається в художній літературі, напр.: І тиша та, як той колодіум на повітрі, гула й гула, наче вбирала й його в свою *густизну* і *густістю* своєю стискала, аж паралізувала цілу його істоту (Ю.Смолич) [4, с.31-32]. Це дало підставу В.В.Виноградову заперечити наявність суфіксальної синонімії в таких спільнокатегорійних утвореннях [5, с.189]. Проте, незважаючи на лексичну рівнозначність деяких іменників на **-ість, -ота, -ина**, як справедливо відзначає І.І.Ковалик, “не можна замовчувати того незаперечного факту, що ці слова належать до одного словотвірного розряду абстрактних назв, у зв’язку з чим їх ріднить спільне словотворчо-розрядне значення, мовними виразниками якого є суфікси **-ин, -ість, -от-**” [6, с.24]. Виходячи з цього, ми погоджуємося з думкою В.В.Грещука, який вважає, що спільнокореневі іменники на **-ість, -ота, -ина** є словотвірними суфіксальними синонімами, і тому припускаємо, що синонімічними слід вважати такі утворення і на лексичному рівні, незважаючи на їхню спільнокореневість. Р.П.Рогожнікова справедливо відзначає, що до лексичних синонімів треба зарахувати й спільнокореневі, бо ознаки, на основі яких виділяються різнокореневі та спільнокореневі синоніми, – ті самі [7, с.157].

Спільнокореневі іменники на **-ість, -ота, -ина**, навіть тотожні за значенням, не є варіантами слів, а виступають як окремі слова, оскільки відрізняються словотвірними суфіксами, функції яких полягають у утворенні нових лексико-семантичних одиниць [8, с.132].

Серед спільнокореневих відад’єктивних іменників трапляються такі, що мають різне значення. До них належать, наприклад, іменники *низькість* (абстрактний іменник до негідний, підлий, безчесний) і *низина* (низька місцевість, низькоділ, поділ, поділля). Пор.: Між сірими скелями стоїть на *низині* стара церква з трьома банями (І.Нечуй-Левицький); Кому ж як не Голубенкові, мусить бути зрозуміла вся *низькість* вчинку Сотника щодо Валентини (М.Руденко).

Таким чином, значення опредметненої якості деяких відприкметникових іменників стало основою для формування локативного значення. Характерно, що перетворення одного значення на інше – це вибірковий і порівняно обмежений у сучасній українській мові процес. Тому можна стверджувати, що цю групу локативів становлять слова, які сформувались на основі дериватів словотвірної категорії опредметненого стану та опредметненої дії, а не безпосередньо в непередикатній семантико-синтаксичній позиції локатива.

Більшість праць, у яких досліджувався словотвірний потенціал різних лексико-тематичних груп, ґрунтується на визначенні потенціалу через словотвірну парадигму (В.В.Грещук, Р.І.Мальцева, З.О.Валюх, Л.Б.Мартінова тощо).

Словотвірна парадигма, за визначенням О.А.Земської та В.В.Грещука, – це набір похідних, мотивованих однією й тією ж твірною основою, на одному ступені творення [4, с.16]. Усі члени словотвірної парадигми об’єднуються семантикою, успадкованою від твірного слова, і протиставляються наявністю певного семантичного компонента, котрий уводиться за допомогою форманта. Звернемося до визначення словотвірної парадигми (СП) в науковій літературі. Так, у Словнику лінгвістичних термінів З.С.Сікорська подає кілька значень цього поняття: 1. Здатність слова виступати в ролі твірної бази. 2. Сукупність похідних одного твірного [9, с.134]. Автор енциклопедичної статті Н.Ф.Клименко дає таке визначення: “Словотвірний потенціал слова – здатність слова бути твірним, основою для творення нових слів” [10, с.578]. У нашому дослідженні трактуємо термін СП як “здатність одного слова ставати твірним для інших похідних, формувати гнізда споріднених слів”, запропонованого дослідниками Н.Ф.Клименко та Н.В.Скибицькою [11, с.72].

У панівній більшості праць СП визначається за кількістю похідних у словотвірній парадигмі або гнізді (кількісна характеристика). У працях П.А.Соболевої, Є.Л.Гінзбурга, З.О.Валюх – за приналежністю похідних до різних частин мови, їх категоріально-граматичним різноманіттям (семантико-граматична характеристика).

У поданій статті кількісна характеристика словотвірного потенціалу локативних іменників на позначення параметрів доповнюється змістовим описом їх дериватів.

Як уже зазначалося, параметричні іменники з локативним значенням, як правило, виступають відприкметниковими похідними I, а деякі й II ступеня деривації, що обмежує їх словотвірну активність. Напр.: *пустий* – *пустота*, *широкий* – *широчінь*, *високий* – *височина*, *мілкий* – *мілина*, *далекий* – *даль* **Ø**; *мерзнути* – *мерзлий* – *мерзлота*.

Більшість слів досліджуваної групи не утворює похідних, тобто має нульовий словотвірний потенціал. Вони не беруть участі у словотвірних процесах, від них не утворюються нові слова. Переважно це слова

з суфіксами **-ість-**: *густість, тонкість, мілкість, низькість, тісність, високість, глибокість, вузькість, далекість*; **-от(-а)**: *густота, тонкота, низота, тіснота*; **-інь-**: *товщінь, широчінь, височінь, глибочінь, глибінь, глушінь, далечінь*.

Інші слова більш чи менш беруть активну участь у словотворенні. Вони різняться як за кількістю похідних, утворених від певних локативів, так і за характером словотвірних парадигм, різноманітністю блоків (зон) у структурі СП.

Слова *мілина, тіснина, довгота, пустота, порожнина* утворюють двочленну парадигму (словотвірний ланцюжок) з похідними, які виникли як результат процесу суфіксації (мілин-н-ий, пустот-н-ий, довгот-н-ий, порожнин-н-ий, тіснин-к-а). Ці похідні належать до відіменникових відносних прикметників, утворених за допомогою суфікса **-н-** та субстантивного блоку (іменник з суфіксом **-к-** із зменшено-пестливим значенням).

Тричленну словотвірну парадигму мають слова: *товщина, низовина, глибина, рівнина*. Крім ад'єктивного блоку похідних (*товщин-н-ий, низовин-н-ий, глибин-н-ий, рівнин-н-ий*), в словотвірній парадигмі є й субстантиви: *товщин-к-а, низовин-к-а, глибин-к-а, рівнин-к-а*. Така словотвірна парадигма називається двозонною, бо складається з двох зон дериватів: субстантивної та ад'єктивної.

Слова *глибØ, дальØ* утворюють також двозонну парадигму, представлену прикметником (*глиб-ист-ий, даль-н-ий*) і прислівником в-глиб (у-глиб), в-даль.

Чотиричленну словотвірну парадигму має слово *висота* – *висот-к-а* (демінутив, зменш. до висота), *висот-ник* (той, хто працює на висоті, спортсмен, що займається стрибками у висоту), *висот-н-ий, висот-о-мір*.

Утворення дієслівних та адвербіальних зон є дуже рідкісним явищем серед наведеної категорії слів. Більше п'яти членів похідних у словотвірній парадигмі мають слова *мерзлота*: *мерзлот-ник* (фахівець, що вивчає вічну мерзлоту), *мерзлот-н-ий, під-мерзлот-н-ий, мерзлот-о-знавець, мерзлот-о-знавство, мерзлот-о-знавчий*; *вершина*: *вершин-к-а, вершин-н-ий, дв-о-вершин-н-ий, вершина – горизонт, вершина – джерело, вершина – листок*; *щілина*: *щілин-к-а, щілин-н-ий, щілин-очк-а, щілин-о-різ, щілин-о-подібний, щілина – слух*.

За кількісною характеристикою аналізовані слова мають середній словотвірний потенціал. Цікавим явищем є підвищення СП за рахунок складних слів, як композитів (*мерзлотознавець, двовершинний, висотомір, щілиноподібний, щілиноріз*), так і юкстапозитів (*вершина-горизонт, вершина-джерело, вершина-листок, щілина-слух*).

Отже, одним із чинників впливу на дериваційну спроможність того чи іншого слова є ступінь (такт) словотворення. Виявлено, що чим далі розташоване похідне слово від вершинного члена гнізда, тим нижчим є його словотвірна потужність. Українській мові властиве одно-триступеневе перетворення основ. Збільшення складності моделі, зростання ступенів перетворення супроводжується зменшенням кількості слів [12, с.19].

Аналіз реалізації СП локативних іменників на позначення параметрів показав, що лише значення субстантивної та ад'єктивної зон більшою чи меншою мірою представлені в конкретних парадигмах, адвербіальну зону похідних утворюють лише безсуфіксні іменники *даль, шир, глиб*.

За кількістю похідних 60% слів мають нульовий СП, низький СП – близько 27% слів, інші мають середній СП. Зовсім не виявлено слів з високим словотвірним потенціалом (більше 10 похідних).

ЛІТЕРАТУРА

1. Линник Т.Г. Параметричні прикметники і їх становлення. – К.: Наукова думка, 1982. – 200 с.
2. Словарь лингвистической терминологии / Ахманова О.С. – М.: Сов. энциклопедия, 1969. – 608 с.
3. Олексенко В.П. Словотвірні категорії іменника: Монографія. – Херсон: Айлант, 2005. – 336 с.
4. Грещук В.В. Однокореневі іменники на -ість, -ота, -ина, -изна в сучасній українській мові // Мовознавство. – 1977. – № 2. – С.31-32.
5. Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии // Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1972. – С.166-220.
6. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів. – Вид-во Львів. ун-т, 1961. – 83 с.
7. Рогожникова Р.П. Варианты слов в русском языке. – М.: Наука, 1966. – 211 с.
8. Филин Ф.П. О слове и вариантах слова // Морфологическая структура слова в языках различных типов. – М. – Л.: Наука, 1963. – С.132-141.

9. Сікорська З.С. Словник лінгвістичних термінів. Словотвір і морфеміка. – К.: Шлях, 2003. – С.134.
10. Українська мова. Енциклопедія / Русанівський В.М. та ін. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – С. 578.
11. Клименко Н.Ф., Скибицька Н.В. Словотвірні можливості англіцизмів у сучасній українській мові // Структура та семантика мовних одиниць у функціональному аспекті: Збірник наукових праць. – Чернівці, 1996. – С.72-79.
12. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 1984. – 251 с.

УДК 811.161.2'04'373.232.2

ФЕМІНІТИВИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI-XVст.

Брус М.П., к. філол. н., доцент

Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника

Стаття присвячена історії фемінітивів української мови XI-XVст. У ній подано стислий опис періоду XI-XVст. в розвитку української мови та української держави взагалі, аналіз писемних пам'яток української мови XI-XVст. У зв'язку з мовними і позамовними факторами розглянуто розвиток лексико-семантичних, структурних і функціональних особливостей апелятивів зі значенням особи жіночої статі в українській мові XI-XVст.

Ключові слова: українська мова XI-XVст., фемінітиви, семантика, структура, функціонування.

Брус М.П. ФЕМИНИТИВЫ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ XI-XV ВВ. / Прикарпатский национальный университет им. В. Стефаника

Статья посвящена истории феминитивов украинского языка XI-XV вв. В ней представлено краткое описание периода XI-XV вв. в развитии украинского языка и украинского государства, анализ памятников письменности украинского языка XI-XV вв. Развитие лексико-семантических, структурных и функциональных особенностей апелятивов (со значением лица женского пола в украинском языке XI-XV вв.) рассматривается в связях с языковыми и внеязыковыми факторами.

Ключевые слова: украинский язык XI-XV вв., феминитивы, семантика, структура, функционирование.

Brus M. FEMINITIVES IN THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE XI-XV CENTURY / Karpatian National University named from V. Stephanyk

The article is dedicated to the development of the feminitives in the Ukrainian language of the XI-XV th century. In the brief description of the development of the Ukrainian language of the XI-XV century and the Ukrainian state are presented; the analysis of the literary writings in the Ukrainian language of the XI-XV century. According to linguistic and nonlinguistic factors the development of semantic, word-formation and functional peculiarities of the feminitives were studied in the Ukrainian language of the XI-XV century.

Key words: feminitives, semantics, structure, function, the Ukrainian language of the XI-XV th century.

Період XI-XVст. в історії української мови – це час зародження писемного варіанта української мови і функціонування на території України двох літературних мов – старослов'янської (церковнослов'янської) і писемно-літературної (руської) мови, як засвідчують різні лінгвістичні дослідження [1; 2; 3; 4; 5]. Мовна картина у той час визначалася державотворчими, церковно-релігійними та культурними процесами, була виявом зовнішньої і внутрішньої ситуацій, у яких опинилася Україна в києворуський і післякиєворуський періоди.

Піднесення Києва як центра руської землі, зміцнення княжої влади у Києві, поширення християнства у слов'янському світі, приклад існування інших держав зумовили консолідацію східнослов'янських племен у велику феодальну державу Київську Русь зі столицею Києвом. У єдиній державі східних слов'ян об'єднували територіальні, політичні, економічні, культурні зв'язки, але вони не були настільки міцними, щоб могли засвідчувати етнічну та мовну спільність, нівелювати мовні особливості певного слов'янського діалекту чи етнічної групи.

Міцності і світового визнання Київській державі надало хрещення Русі та запровадження християнства на всіх її землях. Поширення християнства, у свою чергу, зумовило виникнення значної кількості літератури, необхідної для церковно-релігійних потреб і зрозумілої для широкого східнослов'янського загалу. Для того, щоб уможливити пропагування і сприймання християнських віровчень, на Русі була використана старослов'янська мова, староболгарська за походженням, яка стала культовою, священною мовою у східних слов'ян і, водночас, – першою у них літературною мовою. Нею перекладалися і

писалися спочатку лише богослужбові книги, а згодом – і світські твори, а змінювати її забороняли, оскільки церковні догмати, тому найбільш давні старослов'янські твори, що використовувалися в Україні, містили досить мало місцевих мовних елементів [6, с.7-8]. Все ж, поширюючись у східнослов'янському світі, старослов'янська мова поступово вбирала місцеві мовні особливості і перетворювалася на церковнослов'янську та широко вживалася у розглядуваний період. Однак наявність церковнослов'янської мови до проблеми розвитку української мови має тільки побічне відношення [5, с.63].

Незаперечним фактом сьогодні є існування в період XI-XVст. й іншої мови – писемно-літературної. Однак у розумінні цієї мови немає такої єдності, як у сприйнятті старослов'янської мови. Неоднозначним сьогодні є трактування процесу виникнення, розвитку і функціонування писемно-літературної мови, відношення її до інших мов. Але факт існування такої мови у XI-XVст. і загальні її особливості розкрито у багатьох наукових працях [1; 2; 3; 4].

Під писемно-літературною (руською) мовою вчені розуміють початок формування офіційно-ділового стилю в сучасному сенсі, яким послуговувалися тоді усі східні слов'яни [1, с.12; 3, с.10]. Він виробився під впливом старослов'янської мови як конфесійного стилю, з активним використанням місцевих лексичних і граматичних елементів, а обидва ці стилі були лише писемними [3, с.6]. У Київській державі руська мова досить довго виконувала функції загальноофіційної державної мови.

Але розвиток української мови у розглядуваний час окреслюється функціонуванням не лише конфесійного та офіційно-ділового стилів, а й розмовного, художнього в сучасному сприйнятті, які на той час були усними та могли розвинутися задовго до виникнення писемних мов у Київській Русі. У такому разі початком розвитку української мови буде період виокремлення її як системи в сукупності усних і писемних стилів, який міг розпочатися ще в доісторичну добу. Однак визначити точно час постановня української мови важко, можна лише припускати рік чи століття її зародження [5, с.64]. Період з моменту виокремлення української мови як системи серед інших мов і до XVст. у роботі характеризується як *давньоукраїнський*, а позначенням мови цього часу стали вирази-синоніми *давньоукраїнська* й *українська мова XI-XVст.*

Князівські міжусобиці призвели до занепаду Києва і розпаду Київської держави на окремі князівства, які були захоплені і зруйновані татарами у 1240р. Однак традиція писемно-літературної мови не переривалася, навіть дещо розвинулася на невеликий час, зокрема на Волині та в Галичині, а із захопленням поляками Галичини, литовцями – Києва, Поділля і скасуванням останніми майже всіх місцевих князівств вона занепадала [4, с.267]. Кінцевою датою давньоукраїнського періоду умовно можна вважати утвердження польського і литовського панування на українських землях (XIV-XVст.).

Писемно-літературна мова тісно взаємодіяла зі старослов'янською, і обидві вони певною мірою відображалися у творах тієї доби. Однак з Київської Русі до нас не дійшло жодної пам'ятки, на якій не відбився вплив старослов'янської мови. А за характером відображення цих мов на письмі давньоукраїнські пам'ятки поділялися на твори високого стилю (з перевагою старослов'янських рис), середнього стилю (з рівновагою старослов'янських і давньоукраїнських елементів), низького стилю (з перевагою руських мовних особливостей).

З погляду тематики даньукраїнську писемність представляли твори юридично-ділового змісту (“Правда русская”, договори, грамоти тощо), літописного характеру (“Повесть временных лет”, “Галицько-Волинський літопис”, “Ипатьевская летопись”, “Лаврентьевская летопись” тощо), художнього спрямування (“Слово о полку Игоревім”, “Поученіє Владимира Мономаха дѣтемъ”, “Слово Даниила Заточника” тощо), конфесійного напрямку (“Остромирове Євангеліє” 1056-1057рр., “Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года”, “Галицьке Євангеліє” 1144р. тощо).

Уреальнення історичного розвитку української мови з появою писемних творів відкрило яскраву картину функціонування в давньоукраїнський період іменників зі значенням особи жіночої статі. Визначені, в основному, на базі писемних пам'яток, фемінітиви становили у той час незначну кількість слів – до 200 найменувань, – але досить велику, порівняно з минулими періодами [див. 7]. До того ж, вони були представлені в різних за тематикою творах і відобразили риси не лише української, а й старослов'янської та інших мов. Використання їх було також неоднакове в давньоукраїнський період. Найбільшою мірою фемінітиви вживалися в літописному стилі, рідше – в художньому, юридично-діловому і ще менше – в конфесійному.

Найменування жінок української мови XI-XVст. ще ґрунтовно не досліджувалися у вітчизняній лінгвістиці. Разом з тим, історія апелятивів зі значенням особи жіночої статі як складника іменникової системи частково висвітлювалася в різних наукових виданнях з розкриттям їх лексичних, словотвірних, граматичних особливостей. Найбільшою мірою минуле фемінітивів української мови відображене у монографічних працях Л.Л.Гумецької “Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XVст.” (К., 1958р.), С.П.Бевзенка “Історична морфологія української мови” (Ужгород, 1960), С.П.Самійленка “Нариси з історичної морфології української мови” (1964р., Ч.І), “Вступ до порівняльно-

історичного вивчення слов'янських мов" за ред. О.С.Мельничука (К., 1966), "Історія української мови" (К., 1978-1983 рр.) та інших. Так, мовознавець С.П.Самійленко у розкритті історичного розвитку іменників, що охоплювали й апелятиви на позначення жінок, виділяв їх праслов'янські корені, суфікси, способи творення, характеризував морфологічні особливості субстантивів з охопленням періоду витворення сучасних словотвірної і граматичної структур іменників [8].

Значну роль у вивченні фемінітивів української мови XI–XVст. відіграють і наукові видання пам'яток української мови, зокрема "Слова о плъку Игоревѣ..." за ред. В.В.Німчука, (1982р.), "Євсевієвого Євангелія" за ред. В.В.Німчука (2001р.), "Галицько-Волинського літопису" за ред. М.Ф.Котляра (2002р.), "Грамот XIV ст." за ред. М.М. Пешак (1974р.), "Українських грамот XV ст." за ред. В.М.Русанівського (1965р.) та ін., у яких можна почерпнути багатий матеріал про функціонування фемінітивів в українській мові XI–XVст. і зафіксувати самі найменування жінок. Лексикографічне опрацювання іменників-назв жінок української мови XI–XVст. відображають "Історичний словник українського языка" за ред. Є.Тимченка (1985р.), "Словарь древнерусского языка (XI–XIVвв.)" за ред. Р.І.Аванесова (1988-1991), "Словарь древнерусского языка. Репринтное издание" І.І.Срезневського (1989р.), "Словник староукраїнської мови XIV–XVст." за ред. Л.Л.Гумецької, І.М.Керницького (1977-1978), які містять великий обсяг лексики давньоукраїнського періоду.

Цінну базу для висвітлення історії фемінітивів української мови XI–XVст. становлять сьогодні не тільки лінгвістичні розвідки [див. ще 9; 10; 11], а й різні нелінгвістичні джерела (історіографічні, літературознавчі, культурологічні, мистецтвознавчі та інші) [див. 12; 13; 14]. Вони дають можливість краще зрозуміти постання номінацій зі значенням особи жіночої статі в українській мові, з'ясувати походження цих слів, етапи становлення, вмотивувати їх семантику і процес творення в українській мові XI–XVст. Позамовні факти надають лінгвістичним дослідженням більшої точності, достовірності й увиразненості.

Нааявний сьогодні мовний і позамовний матеріал достатньою мірою розкриває історію фемінітивів української мови XI–XVст. в сукупності їх лексичних, словотвірних і функціональних особливостей.

На лексичному рівні апелятиви зі значенням особи жіночої статі характеризуються різними семантичними особливостями. З урахуванням їх значень слід виділити назви жінок за *спорідненням і свояцтвом*, назви жінок за *діяльністю*, назви жінок за *соціальним станом*, назви жінок за *церковно-релігійними ознаками*, назви жінок за *вчинками і поведінкою*, назви жінок за *національністю*, назви жінок за *сімейним станом*, назви жінок за *стосунками*, назви жінок за *характером і внутрішніми якостями*, назви жінок за *віком*, назви жінок *взагалі*. Такі групи апелятивів формувалися неоднаково. Найдавнішими з них є назви жінок за *родинними стосунками*, частково успадковані ще з індоєвропейської мови, назви жінок за *віком*, за *сімейним станом*, за *діяльністю*, за *стосунками*, які разом з іншими назвами споріднення і свояцтва творилися на спільнослов'янському ґрунті [7, с.40]. Ще пізнішими в часі є найменування жінок за *соціальним станом*, за *церковно-релігійними ознаками*, за *поведінкою*, за *національністю*, за *статусом чоловіків* [7, с.41]. З формуванням нових фемінітивів простежувалася тенденція до збільшення взагалі їх обсягу та кількісного складу окремих груп, зміни наповненості семантичних груп, їх продуктивності в давньоукраїнській мові.

Сукупність індоєвропейських, спільнослов'янських та давньоукраїнських назв споріднення і свояцтва утворила одну з найбільш численних груп фемінітивів в українській мові XI–XVст. До неї увійшло близько 40 номінацій, напр.: *браньна* (15, 133), *внука* (16, 187), *сестрична* (17 II, 317), *невѣстка* (18 II, 33), *сестра* (16, 14), *теща* (19, 94), *тетька* (18 II, 430). Ці слова засвідчили розширення родинних зв'язків жінки в киеворуську добу за рахунок посилення чи укріплення сімейних відносин, напр.: *водимья* (16, 56), *дочька* (15, 818), *дочерь* (20, 175), *дружина* (21, 149), *дѣвка* (17 I, 238), *матерь* (21, 55), *матька* (18 I, 580); стосунків братів і сестер зі своїми племінниками, напр.: *братичьна* (22 I, 169), *сестреница* (17 II, 317), *сыновица* (19, 135), зв'язків батьків з прийомними дітьми і з тими, що появились внаслідок породичання, напр.: *мачеха* (16, 16), *падчерица* (18 II, 120), *свекровь* (16, 14), *ятровь* (19, 77), *сноха* (16, 14). Якщо в додержавний період родинні стосунки жінки зводилися до сім'ї чоловіка, з відірваністю від роду батька та матері, то в Київській державі жінка постала як берегиня роду, що й підтверджено значним семантичним розмаїттям найменувань жінок за спорідненням і свояцтвом.

Формування в додержавний і в киеворуський періоди найменувань жінок за різними діями, функціями зумовило постання великої групи слів з такою семантикою – до 40 одиниць. Однак переважна частина їх виникла в давньоукраїнський період як запозичення зі старослов'янської мови, напр.: *благодѣтельница* (23 I, 184), *вѣлхоутробьница* (23 II, 164), *вѣльшьница* (22 I, 384), *дѣржальница* (22 I, 774), *дѣлательница* (22 I, 785), *податьница* (22 II, 1031), *учительница* (22 III, 1339), *чародѣница* (23 III, 367), *чрѣвовѣльшьница* (22 III, 1560). Слова цієї групи відображають не довготривалу чи важку роботу жінки в аналізованій період, а виконання ними нескладних дій в господарстві, напр.: *печица* (22 II, 929), *проскурьница* (22 II, 1570); в наймах, напр.: *дверниця*# (20, 221), *ключьница* (16, 49), *служьница* (22 III, 432); добродійних функцій, напр.: *поборьница* (24, 28), *заступьница* (25), *помощьница* (16, 166),

проповідниця (22 II, 228); злочинних дій, напр.: *баяльниця* (22 I, 46), *чароділиця* (22 III, 1473). Названі фемінітиви є яскравим прикладом зайнятості жінки переважно в побутовому господарстві.

Дещо меншу кількість номінацій – до 25 слів – охоплюють найменування жінок за соціальним станом. Перші слова з такою семантикою належать ще спільнослов'янській мові, проте й на давньоукраїнському ґрунті їх витворилося чимало, напр.: *бановьна* (23 I, 104), *болярьчъна* (22 I, 154), *владычица* (15, 266), *попадья* (16, 173), *рабыня* (22 III, 7). У вираженні фемінітивами соціального стану осіб жіночої статі простежувалося позначення жінок високого, середнього і низького станів, напр.: *королева* (22 I, 332), *королиця* (25), *бояриня* (15, 131), *гражанька* (22 III, 332), *селянька* (22 III, 332); залежності стану дружин і дітей від стану чоловіків і батьків, напр.: *богатичъна* (22 I, 126), *кн#жна* (18 I, 481), *протопопина* (22 II, 1597), *старостина#* (18 II, 382). Цим підтверджується існування ще в Київській Русі залежності статусу жінок від місця їх чоловіків у суспільстві.

Меншими за кількісним складом, порівняно з попередньою групою фемінітивів, були назви жінок за церковно-релігійними особливостями і становили близько шістнадцяти номінацій. На появу їх в давньоукраїнській мові значною мірою вплинула християнізація слов'янських земель, викликавши творення нових церковно-релігійних понять, напр.: *богородица* (19, 78), *богоматерь* (15, 111), *крестьяна* (22 I, 1343), *приснодѣва* (18 II, 247). З переосмисленням минулого і сприйняттям сучасного у той період найменування жінок, що виражали нові поняття, несли позитивний зміст, напр.: *Богомати* (22 I, 133), *боголюбица* (23 I, 259), *хрестянка* (21, 90), *игуменья* (16, 197), а ті, що виражали старі поняття, відходили в минуле з негативним відтінком, напр.: *бесерменька* (23 I, 155), *жърица* (23 III, 273).

Майже у такій самій кількості, як і вище описані апелятиви, фіксувалися в давньоукраїнській мові і назви жінок за вчинками та поведінкою – 16 найменувань. Обмеження функцій жінки в сімейному і суспільному житті штовхало жінок на аморальні вчинки, що викликало появу в українській мові XI–XVст. значної кількості фемінітивів з негативним забарвленням, напр.: *блудьниця* (26, 371), *зубительниця* (23 II, 402), *женима* (22 I, 857), *коцунниця* (24, 28). Такі слова характеризували переважно жінок низької верстви населення, які через свій статус опинилися у залежності від чоловіків, напр.: *мъньшица* (22 II, 230), *наложъниця* (16, 57), через небажання миритися зі своїм становищем занапали життя, напр.: *кърчьмъниця* (23 IV, 374), *любодѣлиця* (16, 57), *прелюбодѣлиця* (16, 64); або через обмеження своїх прав вдавалися до різних протиправних дій, напр.: *зълодѣлиця* (22 I, 1003), *клеветъниця* (22 I, 1216), *лиходѣлиця* (22 II, 28).

Обсяг іменників-назв жінок за національністю, назв жінок за сімейним станом та назв жінок за стосунками був трохи меншим від попередніх фемінітивів і збігався за кількістю. Кожна з цих груп номінацій охоплювала близько 10 найменувань. Слова першої групи характеризували належність жінки до слов'янських і неслов'янських народів, а до останніх – навіть в децю негативному плані, напр.: *галчанька* (15, 504), *руска* (18 II, 308), *московька* (18 I, 614), *болгарьня* (16, 56-57), *грекня* (16, 56), *чехиня* (16, 56), *жидовька* (15, 928), *иночадѣниця* (22 I, 1145). Апелятиви наступної групи виражали сімейне становище жінки в суспільстві і також мали різне емоційне забарвлення, напр.: *мужатица* (26, 372), *невѣста* “наречена” (26, 220), *~динемужица* (22 I, 811), *обрученица* (22 II, 549), *въдовица* (26, 389), *пуценица* (22 II, 1744). Іменники третьої групи вказували на різні майнові і немайнові стосунки жінок, напр.: *дѣдичъна* (22 I, 783), *отчичка* (18 II, 113), *кума* (23 IV, 327), *милостьниця* (23 IV, 532), *подруга* (23 IV, 542), *съпорницѣ* (18 II, 408), *благопутъниця* (23 I, 196), *съпружъниця* (22 III, 807).

Малочисленими в українській мові XI–XVст. були назви жінок за віком, за характером і внутрішніми рисами та назви жінок взагалі. Кількість їх визначалася 4-6 номінаціями, що достатньою мірою не висвітлювало процес творення фемінітивів з такою семантикою. Зокрема, до назв жінок за віком належали іменники *дѣва* (23 III, 147), *дѣвица* (15, 850), *дѣвька* (18 I, 275), *старица* (22 III, 454). Характер і внутрішні якості жінок виражали слова *изобрѣтъниця* (22 I, 1074), *мужелюбица* (22 II, 189), *пустынелюбица* (22 II, 1733), *раба* (22 III, 1), *роскошьниця* (22 III, 166), *хътрица* (22 III, 1427). А назви жінок взагалі – це іменники *дѣва* (26, 187), *жона* (15, 917), *жонька* (24, 26), *невѣста* (18 II, 33).

В окремі групи не виділено поодинокі фемінітиви, зафіксовані в давньоукраїнській мові, зокрема іменники на позначення жінок за фізіологічним станом (*небожъчыца* (18 II, 32)), за ситуативним станом (*именитица* (22 I, 1093), *плѣньниця* (22 II, 977)), за міфологічними ознаками (*берегъня* (23 I, 155), *богъня* (23 I, 276)). Однак перелік поодиноких за семантикою фемінітивів, як і весь обсяг фемінітивів української мови XI–XVст., не претендує на вичерпність і повноту охоплення усіх без винятку загальних найменувань жінок.

З урахуванням структури, фемінітиви давньоукраїнської мови поділяються на похідні, або мотивовані і непохідні, або немотивовані. За кількістю непохідні фемінітиви значно поступаються похідним і не становлять особливого інтересу з погляду словотворення. У минулому деякі з них могли зумовлюватися іншими словами та втратити з часом мотивованість, а інші могли споконвіку бути непохідними словами, напр.: *жєна*, *невѣста*, *сноха*, *ятровь*, *сестра*, *мати*, *баба*, *вдова*, *дѣва*, *дочи*. Однак з використанням

існуючих сьогодні наукових даних однозначно трактувати походження цих слів досить важко, як і формування особистості жінки із зародженням людства.

Похідні фемінітиви характеризувалися неоднаковою структурою. Вони представляли, в основному, суфіксальний спосіб творення фемінітивів, реалізований за допомогою суфіксів *-ьк-а, -ьк-а, -ын-я, -ин-я, -ин-а, -ьн-а, -ьн-а, -овьна, -ниц-а, -иц-а, -ерь, -овька, -овь -еха, -овиц-а* та інших (*дівька, дочька, березьня, господариня, дячина, братаньна, бановьна, хранительница, царица, матерь, жидовька, ятровь, мачеха, отроковица* тощо). Кілька слів засвідчували флексійний спосіб деривації фемінітивів, за наявністю у них суфікса-флексії *-а* (*кума, внука, крестьяна, раба, теца* тощо), спосіб основоскладання, при мотивації їх різними сполуками (*Богомати, Богородица, приснодѣвица, мужелюбица, единемужица* тощо), спосіб субстантивації, при розгляді їх як дериватів від відповідних прикметників (*водимья, женима, старостина, протопотина, королева* тощо).

Однак складність визначення деривації фемінітивів зумовлювала часто мотивування їх різними твірними словами, що призводило до розгляду таких іменників як множинномотивованих. Напр., дериват *свекровь* міг утворюватися від слова *свекры* і від слова *свекорь* за допомогою суфікса *-овь, братаньна* – від слова *брат* за допомогою суфікса *-аньн-а* і від слова *братан* за допомогою суфікса *-н-а, боголюбца* – від слова *боголюбець* суфіксальним способом або від сполучення *Бога любити* складно-суфіксальним способом, *малжонька* – від слова *малжонькъ* суфіксальним способом або виступати запозиченням із старопольської мови, *Богородица* – від сполучення *Бога родити* або як запозичення з грецької мови. Тому в українській мові XI-XVст. творення всіх іменників зі значенням особи жіночої статі важко зводити до єдиних принципів, напрямів словотворення, зважаючи на їхній статус у той період, характер і час виникнення на давньоукраїнському ґрунті чи запозичення з інших мов і тісний зв'язок з різними спільнокореневими словами.

Функціонування іменників-назв жінок в українській мові XI-XVст. значною мірою залежало від їхніх лексико-семантичних особливостей та від стильової диференціації української мови на той час. Уся сукупність фемінітивів більшою чи меншою мірою використовувалася, ймовірно, в розмовному мовленні, в різних його діалектних варіантах. Назви жінок за церковно-релігійними ознаками, міфологічними, за соціальним станом, сімейним станом, за характером і внутрішніми якостями, за поведінкою і вчинками вживалися, переважно, у високому, книжному стилі (конфесійних, світських, художніх творах) і в малій кількості. Інші за семантикою фемінітиви використовувалися, здебільшого, у творах середнього або низького стилів (літописних, юридично-ділових пам'ятках) і у великій кількості. Так, у поодиноких випадках і з метою вираження різних церковно-релігійних понять представлені фемінітиви у “Свєсивєвому Євангелі” (*мати “Богородиця”, невѣстоу “наречена”, матерь “Богородиця”, жена “жінка”, самар#ныни, дъци, вѣдова, вдовица, блудница, рабыни* (46, 47, 57, 67, 68, 109, 135, 155, 179, 207)) в “Изборнику 1076 года” (*вѣдовиц#, женоу, матере “Богородиця”, невѣстоу “наречена”, дъштерь, любодѣиц#, блудѣиц#, мужатицею* (180, 193, 209, 220, 340, 359, 370-371, 372)). Натомість значне семантичне розрізнення і велику кількість фемінітивів засвідчує “Повесть временных лет” (*снохамъ, сестрамъ, матеремъ, невѣсту; жену, богородицею, княгине; началницю, ключницѣ; грекини, черницю; дъщери, водимья, чехинѣ; болгарыни, наложьницѣ, прелюбодѣицах, рабынямъ; помощницю, дѣвице, дѣво пречистая* (14, 40, 49, 53, 56, 57, 166)), “Галицько-Волинський літопис” (*ятровью, кормилицю, попады, Приснодѣвы, Владычица, кормилча, унуку, баба, сыновица, черницямъ* (77, 78, 79, 80, 84, 94, 101, 119, 135, 149)).

Процес творення нових окремих номінацій для позначення осіб жіночої статі, започаткований ще в праїндоевропейському періоді і розвинений на спільнослов'янському ґрунті, заклав міцну базу для постання фемінітивів як самостійної групи найменувань. Він визначив тенденцію до безперервного і прогресивного розвитку цієї категорії слів у перспективі.

З появою перших писемних творів в українській мові XI–XVст. виразно окреслилася досить велика підсистема апелятивів-назв жінок зі складним розмаїттям лексико-семантичних, словотвірних і функціональних особливостей. Багатство її стало витвором мовних і позамовних процесів доісторичної та державотворчої доби і створило міцне підґрунтя для подальшого розвитку фемінітивної підсистеми української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Німчук В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови // Мовознавство. – 1997. – № 6. – С. 3-14; 1998. – № 1. – С. 3-12.
2. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов / Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі “спільної колиски”. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 152 с.
3. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. – К.: АртЕк, 2001. – 392с.
4. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002. – 1054с.

5. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не віборуська мова? // Другий Міжнародний конгрес українців. Мовознавство. Доповіді і повідомлення. – Львів, 1993. – С.54-65.
6. Історія української мови / Ред. кол.: В.М.Русанівський (відп. ред.) та інші. Фонетика. – К., 1979. – 368с.
7. Брус М.П. Становлення лінгвальної категорії жіночості // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 39-48.
8. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. – К.: Рад. школа, 1964. – Ч.І. – 234с.
9. Німчук В.В. Давньоруська спадщина у лексиці української мови. Монографія. – К.: АН України. Ін-т української мови, 1992. – 416с.
10. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоукраїнської мови (історико-фонетичний нарис). Монографія. – К.: Наукова думка, 1988. – 280с.
11. Токар В.П. Історія суфікса *-к(а)* в українській мові. – Дніпропетровськ: Дніпропетр. держ. ун-т імені 300-річчя возз'єднання України з Росією, 1959.– 50с.
12. Кашуба М.В. Давньоруські традиції трактування образу жінки та їх продовження на Україні / Київська Русь: культура, традиції: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 84-88.
13. Маланчук-Рибак О. Жінка в історії: Навчальна хрестоматія для студентів історичних та гуманітарних факультетів університетів. – Львів, 2002. – 336с. + 16 с.іл.
14. Українки в історії / За заг. ред. В.Борисенко. 2-ге вид., стереот. – К.: Либідь, 2006. – 328с.
15. Історичний словник українського язика / Під ред. Є.Тимченка.– Харків – Київ: Державне вид-во України, 1930-1932. – Мюнхен, 1985. – Т.1. – 947с.
16. Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. Текст и перевод / Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – М.-Л.: Из-во АН СССР, 1950. – Ч.1. – С. 405с.
17. Тимченко Є. Матеріали для словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / Підготували до видання В.В.Німчук та Г.І.Лиса. – Київ – Нью-Йорк: НАН України, УВАН у США, 2002. – Кн. 1. – 512 с.; 2003. – Кн. 2. – 512 с.
18. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: У 2-х томах / Редактори Л.Л.Гумецька, І.М.Керницький. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 1. – 630с.; 1978. – Т.2. – 591с.
19. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Кліментар / За ред. чл-кор. НАН України М.Ф.Котляра. – К.: Наукова думка, 2002. – 400 с.
20. Євсевієве Євангеліє. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури / Відп. ред. В.В. Німчук. – К.: КСУ, 2001. – 320с.
21. Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступ. стаття і комент. М.М.Пещак. – К.: Наукова думка, 1974. – 255 с.
22. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. Репринтное издание: У 3-х томах. – М.: Книга, 1989. – Т.І. – 1420с. + 49с.; Т.ІІ. – 1802с.; Т.ІІІ. – 1684с. + 272с. + 13с.
23. Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.): В 10 т. / Гл. ред. Р.И.Аванесов. – М.: Русский язык, 1988. – Т.І. – 526с.; 1989. – Т.ІІ. – 494с.; 1990. – Т. ІІІ. – 511с.; 1991. – Т.ІV. – 559с.
24. Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / Подгот. к печати Н.Н.Зарубин. – Л.: Изд-во АН СССР, 1932. – С. 4-35.
25. Картотека до Історичного словника українського язика Є. Тимченка. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів.
26. Изборник 1076 года / Издание подготовили В.С.Гольщенко, В.Ф.Дубровина, В.Г.Демьянов, Г.Ф.Нефедов. – М.: Наука, 1965. – 1094с.
27. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни і словотвору. – Ужгород: Закарпатське обласне в-во, 1960. – 416с.
28. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О.С.Мельничука. – К., 1966. – 594с.
29. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 298с.
30. Правда русская / Под ред. акад. Б.Д. Грекова. – М.; Л.: Институт истории АН СССР, 1940. – Т.1. – 460с.
31. Слово о плъку Игоревѣ, Игор# сына Св#тъславл#, внука Ольгова / Підготовка давньоруського тексту і примітки В.В.Німчука. – К.: Дніпро, 1982. – 78с.

32. Українські грамоти XV ст. / Підготовка тексту, вступ. стаття і комент. В.М.Русанівського. – К.: Наукова думка, 1965. – 163 с.

УДК 811.161.2'276.627

ДО ПРОБЛЕМИ РОЗБУДОВИ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ МОРСЬКОЇ ГАЛУЗІ

Варинська А.М., к. філол. н., доцент, Полупанова Н.В., ст. викладач

Одеська національна морська академія

Досліджуються питання розбудови термінологічної системи морської галузі. Аналіз морської термінології дозволяє виявити основні закономірності її становлення, що є необхідною умовою упорядкування сучасної термінології для досягнення її логічної та лінгвістичної системності, прогнозування тенденції розвитку.

Ключові слова: терміни морської галузі, термінологічна система, мова спеціальності, структура термінів, терміни-словосполучення, запозичення, диференційні ознаки.

Varinskaya A.M., Polupanova N.V. К ПРОБЛЕМЕ РАЗВИТИЯ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ МОРСКОЙ ОТРАСЛИ / Одесская национальная морская академия, Украина

Исследуются вопросы развития терминологической системы морской отрасли. Анализ морской терминологии позволяет определить основные закономерности ее становления, что является необходимым условием упорядочения современной терминологии для достижения ее логической и лингвистической системности, прогнозирования тенденции развития.

Ключевые слова: термины морской отрасли, терминологическая система, язык специальности, структура терминов, термины-словосочетания, лингвистические единицы, заимствования, дифференцированные признаки.

Varinska Alla, Polupanova Nataliya. TO THE PROBLEM OF DEVELOPMENT OF THE TERMINOLOGICAL SYSTEM OF MARITIME / Odessa National Maritime Academy, Ukraine

The development of system of maritime terminology is investigated. The analysis of maritime terminology makes it possible to define principles of its development that is a necessary condition of regulation of modern terminology. To achieve its logical and linguistic system, to forecast the trends of development.

Key words: maritime terminology, terminological system, language of speciality, structure of terms, terms of word combinations, linguistic items, borrowings differential features.

Розбудова термінологічних систем – складна і важлива справа. Якщо ще в першій половині XIX століття мовознавці розглядали терміни як периферію словникового складу, то зараз ставлення до них кардинально змінилося: доводиться зважати на те, що, за підрахунками різних фахівців, 80-90% усієї нової лексики, яка з'являється в розвинутих мовах, – це терміни та інші спеціальні лексичні одиниці.

Терміни як засоби позначення спеціальних понять несуть у своїй змістовій структурі ознаки і спеціальних, і логічних понять. У зв'язку з цим можна зробити висновок, що відбувається нашарування ознак логічного поняття на змістову структуру терміна. Таким чином, термін є складним багаточасовим утворенням.

Водночас виникають проблеми диференційних ознак термінів, упорядкування галузевих термінологічних систем, визначення місця термінів у лексиці мови спеціальності, розподіл цієї лексики на класи, у тому числі – розрізнення термінів, професіоналізмів, номенклатури.

Основні мовні засоби терміносистеми морської галузі спрямовані на інформування, пізнання, вплив і характеризуються:

- великою кількістю наукової термінології (*метод, магнітне поле, відхилення, режим, база даних, плавучість, румпель* тощо);
- оперуванням абстрактними, переважно іншомовними, словами (*навігація, меридіан, резонанс, турбулентність, корозія, коефіцієнт, локсодромія, процес, радіус* і под.);
- використанням суто наукової фразеології, стійких термінологічних словосполучень (*надання технічної допомоги, лежати у дрейфі, пально-мастильні матеріали, вантажна швидкість, отримувач вантажу, акваторія порту* тощо);

- як правило, відсутністю авторської індивідуальної манери та емоційно-експресивної лексики;
- окрім переважного вживання іменників та відносних прикметників, наявні дієслівні форми, частіше безособові, узагальнені чи неозначені, як правило, теперішнього часу, що констатують певні явища і факти; значну роль відіграють дієприслівникові та дієприкметникові звороти, які додатково характеризують дії, предмети та явища (*прокладати курс, стабілізувати хитавицю, плавучий маяк, підрулювальний пристрій, рекомендований шлях* і т. ін.).

На сучасному етапі творення і функціонування української морської термінології нові терміни вводяться в мову на чітких наукових засадах. Аналіз процесу формування цих термінів дозволяє виявити основні закономірності їх становлення, що є необхідною умовою упорядкування сучасної термінології для досягнення її логічної та лінгвістичної системності, прогнозування тенденції розвитку. У загальноживаній лексиці формування та реалізація норми є сполученням свідомого і стихійного; в галузі термінології ступінь свідомості в уніфікації (упорядкуванні, стандартизації сукупності термінів) вищий, що і дозволяє, на думку В.П.Даниленко, говорити про професійний варіант мовної норми. При цьому під час створення терміносистеми “останні включають у свій склад і свідомо відібрані лінгвістичні одиниці природної мови, і деяку кількість штучно створених лексичних одиниць (їх створюють для того, щоб зайняти місце природних мовних знаків, яких не вистачає). Це символю-слова, моделю-слова, “ланцюгові утворення”, знаки-символи” [1, с.123]. Усі зазначені лексичні одиниці потребують докладного дослідження, зокрема в морській галузі.

Необхідність дослідження та використання морської термінології зумовлена потребою забезпечення інтеграції України як незалежної морської держави у світову спільноту. “Проблема власної термінологічної бази відразу ж загострюється й вимагає свого кардинального розв’язання” [2, с.3]. Перед термінологами постають питання, що стосуються глибокого та всебічного дослідження терміносистеми морської галузі.

Для аналізу залучено лексичні одиниці (600), наведені у “Російсько-українському словнику морської термінології” (Л.М.Торшина, Н.В.Полупанова, А.М. Варинська та ін.) [див.3].

Словник – перше в лексикографічній практиці видання, в якому зафіксовано морські терміни трьома мовами, продемонстровано сполучувальні можливості російських і українських термінів, подано інші важливі для користувачів відомості.

Метою статті є комплексна лексикографічна інтерпретація семантичних, синтаксичних і морфологічних властивостей термінологічних одиниць, якими послуговуються дисципліни, що вивчаються в морських навчальних закладах. Це такі дисципліни, як навігація – обрання безпечного й вигідного шляху судна, проходження шляху з урахуванням необхідних поправок про напрям руху судна і пройденому ним відстані (зчислення шляху), контрольні визначення місця судна (обсервації) за допомогою візуальних та радіолокаційних спостережень берегових об’єктів; лоція – морська навігаційно-гідрографічна й океанографічна термінологія, опис морських небезпек, навігаційні посібники (карти, порадики тощо), морська лоція в різних умовах плавання, засоби навігаційного обладнання морських шляхів, вибір шляху й гарантування безпеки мореплавства; технічні засоби судноводіння – основи теорії гідроскопічних, гідроакустичних та магнітних навігаційних пристроїв і похибок їх показників; конструкції пристроїв та керування ними; суднові радіонавігаційні прилади – технічні особливості сучасних радіолокаторів; мореплавна астрономія – небесні світила й визначення місця судна за ними; географія морського судноплавства – відомості про природу Світового океану, морів, кліматичні умови, атмосферні явища, структуру сучасного морського судноплавства; навігаційна гідрометеорологія – процеси і явища, які відбуваються в атмосфері й гідросфері; теорія і будова судна – з великого масиву термінів у словнику вміщено лише назви тих понять і термінів, що означають елементи побудови, деяких мореплавних властивостей і окремих вагових та об’ємних характеристик судна; суднові двигуни внутрішнього згорання – основи теорії, конструкції і технічної експлуатації СДВЗ; суднові допоміжні механізми й системи – основи теорії і технічної експлуатації найважливіших механізмів, які забезпечують надійність плавання: насосів, гідроприводів, вентиляторів, палубних механізмів; суднові парові й газові турбіни, суднові котельні установки – елементи, складники, типи й характеристики сучасних судових котлів і газових турбін, арматура, елементи пароенергетичної установки, принципи дії та робочі процеси в ПЕУ, паливо і топкові процеси; електротехніка, електрообладнання й автоматика суден – окремі суднові електроенергетичні системи, електричні приводи, суднові системи контролю, електричні прилади зв’язку, суднове електричне освітлення та електронагрівальні прилади, електробезпека.

Оскільки заголовними одиницями у словнику є терміни (тобто одиниці, які важко виявити статистичними методами), їх відбір здійснювався методом експертної оцінки (вилученням тематичних слів із текстів зі спеціальності, з одномовних і двомовних словників науково-технічного профілю та інформаційно пошукових тезаурусів тощо).

Статистичні дані, відомі науці, дозволяють стверджувати, що склад лексики морської справи відзначається значною своєрідністю. Назвемо лише основні шари її стратифікаційної моделі:

а) загальноповживані слова (умови, час, призначення, пристрій і т. ін.), б) загальноспеціальна нетермінологічна лексика в цілому (карта, процес, поверхня, плавання тощо), в) загальноспеціальна термінологія, що регулярно використовується широким колом спеціалістів (акваторія, глибина, безпека і под.), г) загальногалузева термінологія, спільна для ряду суміжних галузей наук (компас, споруда, стоянка тощо), ґ) термінологія певної окремої сфери (гавань, кінгстон, дрейф та ін.), в якій багато запозичених термінів (рейс – нім., лоція – голл., шельф – англ., шхери – шведськ., лиман – грецьк.) і термінів з ряду суміжних наукових дисциплін.

За семантикою терміни об'єднуються в тематичні групи: 1) назви частин архітектурної будови судна (палуба, відсік, корпус та ін.); 2) назви морехідних якостей судна (вантажомісткість, запас плавучості, непотоплюваність); 3) назви механізмів, обладнання та основних виробничих комплексів судна (баластна суднова система, гідропривод, повітроохолоджувач та ін.); 4) назви умов плавання, морських небезпек та засобів навігаційного обладнання морських шляхів (фарватер, гавань, глибини, течії, буй, маяк тощо); 5) назви технічних засобів судноводіння (компас, секстан, лот та ін.); 6) назви, пов'язані з астрономією (зірка, схід, захід, азимут, світло (небесне) і под.).

Основна одиниця словника – словосполучення, утворене заповненням однієї з синтаксичних позицій при заголовній одиниці, яке відповідає критерію змістової завершеності і називає якусь реалію.

У словник вміщено найважливіші словосполучення, які регулярно відтворюються і дають змогу економно і, в той же час, досить повно передавати вживання термінів у текстах навчальних дисциплін.

Результати проведеного статистичного та компонентного аналізів досліджуваного матеріалу наведені в таблиці.

Таблиця. – Різноконпонентний склад морської термінології

№	Структура термінів	Кількість	%	Приклади
1.	Слова-терміни	250	41%	мілина, пеленг, ахтерштевень, ватерлінія, водотоннажність, повітропідігрівник, карлінгс, гідрогоризонт, компас, кабельтов, хитавиця, локсодромія
2.	Двокомпонентні словосполучення	261	44%	надбудова судна, будівна із шпангоутів, картографічна сітка, істинний радіопеленг, дзеркало випаровування; демпфірування коливань; гринвіцький меридіан; ортодромічна поправка, підрулювальний пристрій
3.	Трикомпонентні словосполучення	74	12%	обсерваційний навігаційний параметр; шлях руху судна; суднова навігаційна система, зчислення координат судна; гідрокомпас із безпосереднім керуванням; дальність (далекість) видимого горизонту, площа мідель-шпангоута судна
4.	Полікомпонентні: чотирикомпонентні словосполучення	11	3%	площина істинного горизонту спостерігача; головна пароенергетична установка судна; фазова різницево-далекокамерна радіонавігаційна система
	п'ятикомпонентні словосполучення	2		сигнал опорної наземної передавальної станції; наземна передавальна станція навігаційної системи; радіопеленгатор двоканальний, візуальний з ЕЛТ
	шестикомпонентні словосполучення	2		автоматичний радіоприймач навігаційного попередження та метеорологічних прогнозів; робоча частота опорної наземної передавальної станції

Відповідно до наведених кількісних показників, стає зрозумілим, що з усіх видів термінів у морській терміносистемі найбільш продуктивними є двокомпонентні сполучення (44%) та слова-терміни (41%). Непоширеними виявилися полікомпонентні словосполучення. Пояснюється це явище тим, що людський менталітет іде шляхом економії розумових зусиль, використовуючи для назви нових понять та реалій ті моделі утворення термінологічних словосполучень, які містять меншу кількість компонентів (у нашому випадку – 2 компоненти).

Стабільне зростання продуктивності синтаксичної деривації в морській термінології зумовлене складністю морських понять, тенденцією до створення однозначних термінів. Головне слово у структурі складеного найменування передає категоріальне поняття, а залежне слово вказує на конкретні особливості дій, предметів, властивостей. Наприклад: *лінійне судноплавство, клас судна, митна територія, загальна аварія, вільний перевізник, страховий сертифікат*. У багатокомпонентних словосполученнях залежна частина репрезентує складну ономасіологічну ознаку, яка виражає кілька суттєвих характеристик поняття. Наприклад: *перша відкрита вода, фрахтовий тоннажний ринок*.

Процес утворення термінів підпорядковується законам мовної синтагматики. Позамовний фактор прагнення до точнішого відображення складного поняття, до уточнення диференційних ознак у формальній частині термінів зумовлює більшу вживаність складних найменувань в українській морській термінології.

Дослідження показало, що терміни-словосполучення, як правило, будуються на основі іменника. Відповідно, більшість двослівних термінів-словосполучень виявляється атрибутивними сполученнями, які складаються з означуваного слова та того, що виступає в атрибутивній функції. Означення може бути виражене різними частинами мови: прикметниками, прислівниками, іменниками у прямих і непрямих відмінках, а також іменниками з прийменниками.

Серед різноманітних моделей утворення досліджуваних лексичних одиниць виділяються такі – “прикметник + іменник” (*вахтова служба, морське агентування, берегова лінія, морське дно*); “іменник + іменник” (*тоннаж флоту, база постачання, обгін суден, право підпису, сертифікат якості*). Вихідним словом для їх творення є іменник. Тричленні конструкції термінів мають відповідні структури: “прикметник + прикметник + іменник” (*питомий вантажний обсяг, морська арбітражна комісія, загальне морське підприємство, санітарні митні правила*); “прикметник + іменник + іменник” (*природне зменшення вантажів, тарифна номенклатура вантажів, пакетне перевезення вантажів*); “іменник + іменник + іменник” (*бюджет часу флоту, терміни зберігання вантажів, договір фрахтування судна*).

Термінологічні словосполучення не піддаються членуванню без деформації семантико-синтаксичної єдності. При введенні до їх складу нового слова або при пропущенні якогось члена вони цілком змінюють своє понятійне навантаження. Швидкий розвиток науки і техніки стає причиною швидкої зміни стійких понять та їх термінологічних позначень. Цим пояснюється мобільність термінологічних систем.

При розгляді структури термінів і термінів-слів по вертикалі (у вигляді сукупності лексико-семантичних варіантів) та по горизонталі (сукупності спільних і диференційних компонентів окремих значень), у морській термінології виділяються певні групи. Базуючись на класифікації наук за Б.М.Кедровим, морські терміни ми ділимо на три функціональні групи: унікальні, спільні та універсальні. Терміни “універсальні” та “спільні” подаються услід за А.І. Моїсеевим [4, с.314]. Найменування, які увійшли до складу морської термінології з інших областей науки й техніки, виділені в особливу групу. Вони називаються залученими термінами. Назва “залучені” запозичена у В.М.Лейчика [1, с.18].

Групу унікальних термінів складають спеціальні найменування, співвідносні з поняттями лише однієї галузі науки чи техніки (на нашому матеріалі – галузі морського транспорту).

Спільні терміни співвідносяться з поняттям наук чи галузей техніки у випадку, коли вивчаються близькі за своєю природою процеси та явища і має місце оперування рядом спільних понять.

Універсальні терміни функціонують у несуміжних галузях науки, техніки й різних сферах діяльності людей.

Залучені терміни – це терміни, запозичені в морську термінологію із якої-небудь галузі науки (фізика, хімія) чи техніки (суднобудування, будова судна).

Основу термінологічних словосполучень морської галузі становить питома лексика, що ввійшла в науковий обіг шляхом її домінування. Національна наука розвивається рідною мовою, і саме національна термінологічна лексика використовується фахівцями для закріплення й відтворення наукових здобутків. Але становлення морської термінології – це не тільки національно-історична проблема, а й проблема інтернаціональна.

У спеціальній лексиці значне місце становлять запозичення. Їх використання пов’язане з прагненням до точності викладу:

- 1) запозичення не пов'язані для носіїв української мови з будь-якими додатковими асоціаціями і тому однозначні;
- 2) значна кількість запозичень має інтернаціональний характер і, таким чином, їх уживання у науковому стилі відображає тенденцію до міжнародної стандартизації мови науки.

Усі іншомовні слова можна поділити на дві групи: слова засвоєні і слова чужі. Слова засвоєні – це ті, що увійшли в мову давно, змінилися відповідно до її системи. Наприклад: *бушлат, капітан, док, якір, штурвал*. Термінами чужими називають ті слова, які увійшли в мову порівняльно недавно, мають чужомовні прикмети і ще не змінилися під впливом мови-реципієнта: *чартер, карго, менеджмент, коносамент, овертайм, диспаша, танкер, радар*.

Серед запозичених термінів виділяється пласт інтернаціоналізмів, тобто міжнародних термінів, які вживаються не менше ніж у трьох неспоріднених мовах і мають греко-латинську основу. Наприклад: *навігація, капітан, інженер, механік, танкер, радар*.

Внутрішні ресурси національної мови доповнюються зовнішніми у вигляді запозичень на різних рівнях мовної ієрархії, зокрема у складі термінологічних словосполучень. Запозичені терміни в національній термінології набувають певних особливостей у синтагматичному й парадигматичному аспектах. Лінійні контакти між мовними одиницями, зокрема запозиченим терміном на позначення родового поняття і власномовними одиницями, призводять до формування нової складеної номінації, яка комплексно відображає термінологічне значення через родово-видові відношення. Наприклад: *митна декларація, капітанська декларація, морський порт, безпечний порт, географічна ротація, географічний опціон, рік полісний*.

Структура термінів-словосполучень, утворених в українській термінології на основі запозиченого іменника, залежить від спроможності терміна повністю покривати відповідну частину поняттєвого поля морської термінології, бути адекватним за будовою структурі поняття. Склад термінологічних словосполучень залежить від багатьох суто лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів, які впливають на їхню можливість збільшувати склад компонентів у відповідь на збільшення ознак для уточненої деталізованої номінації поняття. Наприклад: *фрахтовий ринок, фрахтовий тоннажний ринок, відкритий фрахтовий ринок; рейсовий чартер, бербоут-чартер*.

Українська морська лексика останнім часом інтенсивно розвивається. Дослідження термінології як найбільш інформативної частини національної лексики завжди буде актуальним, оскільки з часом наука знаходить усе надійніші знаки, за допомогою яких вона відображає дійсність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лейчик В.М. Критерии разграничения простых многословных и составных терминов (терминологических сочетаний) // Научно-техническая конференция 22-26 февраля 1971 г. Секция теории и методики преподавания иностр. языков: Рефераты докладов. – Москва: МГПИИЯ, 1971. – С.18.
2. Лейчик В.М. Проблемы отечественного терминоведения в конце XX века // Вопросы филологии: научный журнал. – М., 2000. – №2 (5). – С.20-30.
3. Торшина Л.М., Полупанова Н.В., Варинська А.М. та ін. Російсько-український словник морської термінології. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 2000. – 282с.
4. Моисеев А.И. Специальные термины и языковая непрерывность // Семиотические проблемы языка науки, терминологии и информатики. – Москва: МГУ, 1971. – С.314.

І. МАНЖУРА ТА ЙОГО ФОЛЬКЛОРНА Й ЛЕКСИКОГРАФІЧНА СПАДЩИНА

Василенко Н.Є., старший науковий співробітник;
Крашеніннікова Т.В., старший викладач

*Літературний музей Придніпров'я;
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ*

У статті подаються відомості про І. Манжуру, огляд його літературних і фольклорних текстів. Розглядаються шари діалектної лексики.

Ключові слова: фольклор, казка, літературна казка, південноукраїнська степова говірка, діалектна лексика.

Vasilenko N.E., Krashennnikova T.V. I.MANZHURA, ЕГО ФОЛЬКЛОРНОЕ И ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ / Литературный музей Приднепровья, Днепропетровский государственный университет внутренних дел, Украина

В статье подаются данные об И. Манжуре, обзор его литературных и фольклорных текстов. Рассматриваются шары диалектной лексики.

Ключевые слова: фольклор, сказка, литературная сказка, южноукраинский степной говор, диалектная лексика.

Vasilenko N.E., Krashennnikova T.V. IVAN MANZHURA AND HIS FOLK, AND VOCABULARIOGRAFICAL HERITAGE / Litarary Museum of Pridneprovya, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Ukraine

The facts about Ivan Manzura and review of his literary and folk texts are given in the article. The streaks of dialectical vocabulary are examined.

Key words: folklor, fairy-tale, literary fairy-tale, south-Ukrainian stepp saying, dialectical vocabulary.

Манжура Іван Іванович (псевдоніми – Іван Калічка, Іван Мара, І.М-ра; 20.10./01.11/1851, Харків – 03/15/05.1893, Катеринослав) – український поет, фольклорист, етнограф, лексикограф, котрий брав безпосередню і найактивнішу участь у формуванні та розвитку фольклористики в Придніпров'ї, сприяв відродженню та розвитку національної культури, літератури, мови.

Фольклор Придніпров'я становить велику духовну спадщину нашого краю і є вагомим складником загальноукраїнської скарбниці народної творчості, в якій фіксується мораль, любов і повага до людини-трударя, до мужнього оборонця добра і краси, захисника рідної землі – найвищих духовних скарбів, які цінуються в усьому світі.

У ХІХ столітті мрією кожного, хто цікавився історією та культурою України, було бажання побувати в краю козацької слави, на Катеринославщині, оглянути історичні місця, почути живу в пам'яті народу історію славного лицарства – запорозького козацтва, зануритися в багатий світ фольклору та міфології, де у слові, образі зливалися в гармонію кольори Придніпровських степів, річок, неба з кобзарською піснею, передзвонами Дніпрових порогів, милозвучною, співучою українською мовою. Різні шляхи вели до степового краю допитливих мандрівників, учених, письменників. Та кожен з них повертався звідси збагаченим духовно, ніби напоєний цілющою силою. Можливо, зберігали її споконвічні обереги краю – безкраї степи з високими таємничо-мовчазними могилами, могутній Дніпро з неприступними порогами.

Десятки збирачів-подвижників пройшли фольклорною нивою Нижньої Наддніпряни. Серед них був і Іван Манжура. Записані ним народні казки, легенди, повір'я, пісні, прислів'я, приказки, загадки, жарти, анекдоти та лексичний матеріал увійшли до фольклорних видань В. Антоновича та М. Драгоманова "Исторические песни малорусского народа" (1875), збірок М. Драгоманова "Малорусские народные предания и рассказы" (1876), "Нові українські пісні про громадські справи. 1764-1880" (1881), "Політичні пісні українського народу ХVІІІ-ХІХ ст." (1883). Харківське історико-філологічне товариство видало єдину прижиттєву збірку фольклорних записів І. Манжури "Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И. И. Манжура" (1890), а через рік після смерті поета товариство надрукувало "Малорусские сказки, предания и поверья, записанные И.И.Манжура в Екатеринославской губернии" (1894). Разом з тим, І.Манжура активно співробітничав у журналах "Киевская старина", "Русская старина", "Этнографическое обозрение", "Живая старина", катеринославській пресі "Екатеринославский листок" ("Днепр"), "Степь", "Екатеринославские губернские ведомости", "Екатеринославский юбилейный листок", львівській "Зорі". Його було обрано дійсним членом Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства, Історико-філологічного товариства при Харківському університеті, Московського Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії.

В особі І. Манжури українська фольклористика та етнографія одержали одного з талановитих діячів. Він дбайливо збирав щедру розсіпані в народі перлини усної народної творчості, нотуючи кожне слово і

зберігаючи його для нащадків; від села до села, від хутора до хутора, від містечка до містечка сходить майже всю південну степову Україну. Більше двадцяти років свого короткого, сповненого особистих та творчих трагедій, життя (раннє сирітство, постійний нагляд поліції, заборона одержати вищу освіту, цензурні утиски, постійні матеріальні нестатки) поет прожив на Катеринославщині. Тут розпочалася його творча діяльність як фольклориста й етнографа, високу оцінку якій дали О. Потебня, М. Сумцов, І. Франко. Він брав безпосередню й найактивнішу участь у формуванні та розвитку фольклористики степової України, сприяв відродженню і розвитку національної культури.

На Придніпров'ї розквітнув поетичний талант Манжури, який поставив його ім'я в один ряд з найвидатнішими діячами української літератури другої половини XIX ст. Манжура-фольклорист органічно доповнював Манжуру-поета. Характерним для поезії І. Манжури є образ степового краю, з його незрівнянною красою, надзвичайно цікавою і самобутньою історією, з його працьовитим, талановитим, але обездоленим і збіднілим народом, який не полишає надії на те, що життя нащадків неминуче буде щасливим. З народом і для народу – основне кредо життя і творчості поета.

Придніпровському краю І. Манжура присвятив свою єдину прижиттєву поетичну збірку “Степові думи та співи” (1889), наскрізь пройняту фольклорними мотивами. Підготовлені до друку дві збірки “З народних уст зібрав і у вірші склав Іван Манжура” (1888) та “Над Дніпром” (1889).

На основі народних сюжетів та образів Іваном Манжурою були створені оригінальні літературні твори, зокрема казки: “Трьомсин Богатир”, “Іван Голик”, “Лиха Година”, “Казка про хитрого Лисовина...”, “Злидні. Осіння казка”, “Червоний горицвіт”, “Як ми з дідом багатіли, а батька ще на світі не було”, “Не судьба, а щира правда. На зразок з Шахерезади”, “Пан брехун”, “Як чорт шматочок хліба одслужував” тощо.

Фольклорні джерела Придніпров'я, як в оригіналі, так і в літературній обробці, широко популяризувалися в наукових виданнях, художніх творах, періодиці, навчальних посібниках кін. XIX – поч. XX ст. Вони стали базовими у мовознавчих дослідженнях доктора філологічних наук А.М. Поповського і доводять невід'ємну і визначальну роль мови фольклору у розвитку української літературно-національної мови та формуванні загальноукраїнської літературно-мовної норми (“Мова фольклору та художньої літератури Південної України XIX – поч. XX століття”, 1987 та ін.).

На жаль, на сьогодні різножанрові записи народної творчості дослідниками цього регіону повністю не перевидані. У сучасних академічних виданнях українського фольклору можна знайти публікації лише поодиноких зразків.

Казки, зібрані письменником, мають переважно такі демонологічні назви, як-от: “Повитуха у чертовки и чортово полотно”, “Чортова матерь”, “Чортовъ сынъ и чертового кума кровать”, “Як чорт одслужував шматочок хліба”, “Чого чорти чорні?”, “Відьма”, “Новобранець і відьма” тощо. Цікавим є той факт, що деякі казки мають подібний текст, але подаються з різними заголовками, наприклад: у збірнику М. Драгоманова подаються казки “Три слова (Умная жена)” та “Нешастный Данило”, а у збірнику І. Манжури ті ж самі тексти мають назви “Розумна жинка” і “Безщасний Даныло”.

Подібна розбіжність простежується і в літературних казках І. Манжури, це тексти зі схожою назвою та різні за жанром, наприклад: “Лиха година. Великодня казка” (проза, 1886), “Лиха година” (поетичний твір, 1888) і “Чорт у наймах” (поетичний твір, 1888), “Як чорт шматочок хліба одслужував” (проза) або “Чорт на одробітках” (Літня казка) (1886). На відміну від віршованого тексту, прозовий не перевидавався.

Збираючи тексти казок, письменник ретельно фіксував елементи південноукраїнської степової говірки. Вони знаходили своє відображення не тільки у фольклорних записах І. Манжури, але й у художній літературі. З живого народного мовлення автор відібрав для своїх творів колоритну лексику. Про це свідчать листи до О. Потебні, якому письменник повідомляв про цікавий матеріал, записаний у Катеринославщині та Харківщині: “Благодарю Вас за сочувственный отзыв о языке моих сказочек, он меня поддержал и дал смелость предпринять кое-что дальше”. Тут же в листі письменник наводить такий вислів “прекрасну хвантину теряти” і намагається подати пояснення: “Кто-то объясняет, что это такая материя. Вместе с тем в Екатеринославщине есть слово *хванд* – то же, что и “*ус*” – в кирсети, юпци и т.п. – в Полтавской губернии. Самая нарядная юпка шьётся на пяти хвандах, убогая – на трёх. Не будет ли хвантина – одежда, которой исключительно присущи были в покрое хванди?” [1, с.392-394]. За редакцією О. Потебні протягом 1889-1890 років виходили художні та фольклорні записи письменника.

У збірнику “Сказки, пословицы и т. п., записанныя в Екатеринославской и Харьковской губернии И.И. Манжуру” (Харьковъ, 1890) І. Манжура подав короткий словник “Слова, записанныя въ Александровскомъ, Новомосковскомъ и другихъ уездахъ Екатеринославской губернии” [2, с.175-194]. Цей словник є унікальним виданням, у якому зафіксовано степові говірки XIX століття. Структура словникової статті будувалася за традиційним принципом: форма місцевого слова – його пояснення.

Зафіксовану лексику умовно можна поділити на такі групи (визначення адаптовані до сучасної української мови):

а) лексика на позначення свійських тварин та органів їх тіла: **‘авряк’** – баран, якого залишили для розплоду; **‘аврюшник’** – ягня-баранчик, годний на авряка; **‘бирька’** – нечистоплотна вівця; **‘воло’** – нижня частина шиї у вола, що звисає; **‘карк’** – верхня частина шиї у вола, те ж, що і **‘препирь’** (польськ. **karak**) тощо;

б) соціальний стан людини: **‘жировий’** – позашлюбна дитина;

в) лексика, що характеризує людські вади: **‘битливий’** – забіяка; **‘заважуватий’** – неповороткий; **‘заглимездий’** – неповороткий, телепень; **‘кебитний’** – здібний, умілий; **‘кондричитись’** – капризувати; **‘криванжа’** – кульгавий; **‘лаштабей’** – ледар: так лають дітей; **‘лекгарь’** – ледар, ледащо, лежебока; **‘макулуватий’** – телепень, неповороткий; **‘мамула’** – телепень; **‘мниха’** – неповороткий, повільний; **‘мидзатий’** – мордатий; **‘мисливий’** – здібний; **‘надолобень’** – роззява, дурень; **‘ненила’** – висока, неповоротка людина; **‘прожеря’** – ненажера; **‘сотрудник’** – утішник тощо;

г) явища і предмети природи: **‘оказія’** – північне сяйво; **‘завійна’** – метіль, віхола; **‘калило’** – грязюка; **‘охиза’** – метіль, погана погода; **‘хлякга’** – грязюка, розтепель тощо;

ґ) спеціальні назви гідросистеми: **‘бакай’** – вибоїна на проточній балці, уступі, те ж, що і припічок в такому ж місці; **‘макортеть’** – котловина (зазначено, що це топографічний термін); **‘перекалка’** – протічна балка; **‘сугроба’** – велика вибоїна тощо;

д) слова на позначення сільськогосподарських місць для випасу та утримання худоби: **‘блуква’** – місце для пасовища, вигін; **‘гок’** – степовий загін для худоби тощо;

е) рослинний світ: **‘голиш’** – очерет, скошений взимку; **‘гривина’** – полоса нескошеної трави, що служить межею на сінокосі; **‘дриз’** – хмиз тощо;

є) назви матеріалів, що використовуються в господарстві або є домашнім начинням: **‘балцанка’** – обплетений лозою бутиль або банка; **‘башмармак’** – те ж, що і тройчаки: дерев’яні граблі, не то вила, з трьома плоскими зубцями, які кріпляться на одній планці, і використовуються для відокремлення соломи від зерна під час молотьби; **‘вій’** – жмут хмизу при заплетенні тину; **‘ворітниця’** – стовп в тину, до якого прив’язують ворота; **‘дідок’** – солом’яне перевесло, обмотане валом і прибите по краях дверей від холоду; **‘кандзюба’** – кривизна, гачок; **‘квасник’** – діжка для квасіння; **‘клевець’** – молоток клепати косу; **‘кобилка’** – мотузка; **‘макортеть’** – велика макітра тощо;

ж) лексика на позначення дії: **‘вщикнути’** – прищемити; **‘вичваритись’** – вилікуватися; **‘кокати’** – стригти, переважно овець; **‘лупати’** – ламати хліб; **‘радіти’** – дрижати від холоду, не трапляти зуб на зуб; **‘ухарнути’** – схопити, вкрасти тощо;

з) лексика, пов’язана з рухом: **‘видибати’** – сходити нагору по драбині; **‘лигонути’** – дуже швидко втекти; **‘обенберитись’** – упасти з шумом, важко тощо;

и) лексика на означення мовлення: **‘блякати’** – брехати, базікати, пліткувати; **‘вимантачити’** – видурити, випросити; **‘зряхатися’** – змовитися, зголоситися; **‘чорторочити’** – дрібниці говорити тощо;

і) назви комах та іншої живності: **‘бздила’** – бздун, жук-смердючка (**blaps**); **‘волик’** – жук-носоріг; **‘гусятниця’** – лугова мурава; **‘дробина’** – жаби, змії, черви, тобто “нечисть”; **‘келеп’** – черепаха; **‘коровка’** – самка жука-носорога; **‘музичка’** – жук-скрипун, **‘носаль’** – жук-довгоносик тощо;

ї) лексика на позначення хвороб та інших недугів: **‘варунок’** – біль живота, вітри; **‘вмерачка’** – мор на людей, смерть; **‘завійна, метіль’** – завійна, спазми; **‘мудзуля’** – велика мозоля, шишка, наростень тощо;

й) назви страв: **‘буреки’** – вареники з вишкварками, варені в лою; **‘катлама’** – прісні коржі, жарені на баранячому смальці (*чабанське блюдо*); **‘кулеба’** – густий, на зразок каші, переварений куліш; **‘хавтури’** – їжа на похоронах тощо;

к) найменування представників пташиного світу: **‘байдаки’** – селезні, що збилися в зграї тоді, коли матки водять виводки тощо;

л) лексика звуконаслідувальна, вигукова: **‘ариш’** – окрик на овець; **‘бишки’** – окрик на телят; **‘бутіти’** – довго мукати; **‘гійє’** – те ж, що й гей, тільки вважається шиканням тощо.

Серед зафіксованих лексичних одиниць наявні синонімічні ряди, наприклад: ледар – лекгарь, лаштабей; неповороткий – заважуватий, заглимездий, макулуватий, мниха, ненила; телепень – заглимездий, макулуватий, мамула; здібний – кебитний, мисливий; грязюка – калило, хлякга.

У перевиданні збірник “Казки, прислів’я т.п., записані в Катеринославській і Харківській губерніях І.І.Манжурою” (Дніпропетровськ, 2003), який адаптований до сучасної української мови, має певну

невідповідність на орфографічному: “хлякта” [Словник – 1890] – “хлякта” [Словник – 2003], лексичному рівнях: “заглимездий” – телепень, “мамула” – телепень, “сотрудник” – утішник [Словник – 1890]; “заглимездий” – незграба, “мамула” – вайло, “сотрудник” – розрадник [Словник – 2003], а також при передачі м’яких та твердих приголосних: бирька, макортеть, лекгарь [Словник – 1890]; бирка, макортет, лекгар [Словник – 2003].

Діалектна лексика в літературних казках І.Манжури має деякі семантичні нюанси, які простежуються в працях сучасних діалектологів. Так, у групі назв водоймищ і земельних угідь: ‘**бакай**’ – вибоїна на проточній балці, уступі, те ж, що і припічок в такому ж місці [2, с.176]; яма, вибоїна на дорозі, залита водою [3, с.13-14]; вибоїна на дні балки, якою стікає вода; уступ, вимитий водою на дні балки; глибока вибоїна з водою або калюжа; невелике плавнєове озеро; рівчак [4 I, с.59]; *діал.* вибій з водою, калюжа на дорозі; баюра [5 I, с.91]; ‘**перекалки**’ – проточна балка [2, с.188]; рівчаки або ручайки поперек шляху [автор. коментар]; грязные рвы, ручьи поперек дороги [6 III, с.120 – Полт., Харк., Єкатер; Мнж.]; протічна балка [4 III, с.90]: *Бакаї й перекалки ...Ім ніпочім, не зблукують!* [1, с.185]; ‘**тічок**’ – втопане місце, де б’ються [прим. Манжури]; пробовать силу в бою [6 IV, с.267 – Мнж.]; утопане, вирівняне місце [5 X, с.150]: ... *Як млинець на сковорідці Чи полії по мерзлій річці, Зливсь тічок із чавуну* [1, с.192].

Назви вівчарського інвентаря: ‘**кринпуль**’ – гак; ‘тринпіль’, ‘тринпуль’ – палиця, на якій підвішують для зняття шкури вбиту вівцю [6 IV, с.283]: ...*Дорогее її, душку, Як на кринпуль тую тушку Віша де різун ягнячу* [1, с.195], *Дядько один усе діло наладив, тушку ту з тринпулем скинув, та ревно Галас собаки зчинили, на лихо...* [1, с.276]; ‘**малахайка**’ – пліть [6 II, с.400]; великий батіг [3, с.57]; довгий батіг, малахай [1 II, с.270]; *розм.* батіг [5 II, с.605]: *Трьомсин іде холодочком, Малахаєчкою має, Мов коня-то підганяє* [1, с.212]; ‘**потебенька**’ – шкураяна повсть збоку сідла [автор. коментар]; шкіряна лопать з боків сідла [5 VII, с.400]: ...*Далі коні посідлали, Поторкали в потебеньку Та і з богом помаленьку* [1, с.185].

Назви страв: ‘**катлама**’ – пресные лепёшки, жареные в бараньем жиру [6 II, с.225 – Мнж.]; прісні коржики, печені на овечому смальці [4 II, с.155]: ...*З борошенця того ми Вже наварим катлами* [1, с.205]; ‘**хавтури**’ – побори натурою, які брало духовенство [7, с.572]; взятка, побори натурою, собираемые духовенством [6 IV, с.383]; хаптурки – шматок хліба; хабарі [3, с.98]; їжа, яку вживають на похороні [4 IV, с.186]; обрядовий виріб з тіста [8, с.199]; хабар [9, с.108]; *заст.* побори натурою, які брало духівництво; милостиня, подаяння [5 XI, с.8]: *Як іздійме свої плями, То на кожную хавтурів Аж по сотні кораблів Забирає* [1, с.209].

Назви різних процесів, дій: ‘**бовваніти**’ – виднеться вдали [6 I, с.78 – Гребінка]; виднітися, показуватися здаля; *діал.* сидіти, стояти непорушно, як бовван, стовбичити [5 I, с.206]: ...*Бовваніють на цілинах У південних скрізь країнах* [1, 184]; ‘**зуздріти**’ – угледіти, побачити [6 II, с.188 – Лубен. уезд; 5 III, с.729]: *І не зуздрів молодець, Гори як його стиснули...* [1, с.207]; ‘**конспетуватися**’ – користуватися: *У харчах він не нуждався, Бо усім конспетувався* [1, с.235]; ‘**лучитися**’ – статися [6 II, с.383]; траплятися, статися, випадати, потрапляти на очі [5 IV, с.559]: *Той як слід відповідає, Що таке їм де лучалось, Як де горенько траплялось* [1, с.227]; ‘**пошпетити**’ – спотворити, зіпсувати, пошкодити [6 III, с.397 – Єкатер. уезд]; поламати, пошкодити, зіпсувати [5 VII, с.487, *розм.*]: *Хан із толуба за крильця, Аж пошпетив йому пірця* [1, с.277]; ‘**урахубити**’ – зрубати: *Глянув цар – стоять три дуби. “Як би ти їх урахубив?” – Сина цар ураз пита* [1, с.235].

Позначення якихось частин від цілого: ‘**канцур**’ – лахміття, шматок [6 II, с.215 – Черк. уезд]; шматочок, уламок, невеличка частинка [4 II, с.147]: *Тільки канцур’я нікчемне Скрізь посипалось навкруги!* [1, с.193].

Лексика на позначення людських вад та вікових особливостей: ‘**недвиг**’ – нерухома істота [6 II, с.543 – Рудч.]; нерухома істота [5 V, с.283]: *Тільки я одна недвиг* ... [1, с.214]; ‘**пахолок**’ – підліток [пояснення з тексту]; хлопчуган, учень жebraка, помічник, підспівувач, пасинок [3, с.71]; *діал.* підліток [10, с.153]; *діал.* холка; *заст.* слуга; хлопчик, підліток [5 VI, с.101]: *Гроші плате а чималі, Та й гука на пахольта, Щоб ті щуки забирати* [1, с.243].

Незначний прошарок становлять слова: ‘**герцтво**’ – ратоборство, окрема сутичка напередодні бою [6 I, с.280]; *іст.* окремі сутички, поєдинки українських козаків з ворогами перед боєм; поєдинок [5 II, с.57]: *Завтра те страшне Чудерство Ось покличу я на герцтво...* [12: 215]; ‘**повелачка**’ – поведінка, звичка [4 III, с.135]: *Лепська, бісе, та балачка Та погана повелачка У роду вашім ледачим!* [1, с.193]; ‘**калавур**’ – *заимст. из рус. языка* караул [6 II, с.209]: ...*Стережуть, мов калавури, Бідолаху* [1, с.207]; ‘**меженне**’ – між собою [пояснення до тексту]; середина літа; час, коли річки мають низький рівень води [5 IV, с.667]: *Як на ратищах стялися Та ударились меженне* [1, с.193].

Отже, фольклорна спадщина І.Манжури дає нам можливість відчутти духовне життя Придніпров’я кінця XIX століття. Діалектна лексика, записана письменником у Катеринославській та Харківській губерніях, стала надбанням художніх творів та лексикографічних праць. Це свідчить про активне входження південноукраїнських діалектизмів у літературний обіг, що спостерігаємо і в діалектологічних записах цього регіону В.А.Чабаненка, Л.Д.Фроляка та інших. Такі фактори фіксації дають право говорити про сталість елементів цього живомовного явища.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ГГКС – Гуцульські говірки. Короткий словник / Ред. Я. Закревська. – Львів, 1997.
 діал. – діалектне
 Дзендзел. – Дзендзелівський
 Єскатер. – Єскатеринослав
 заст. – застаріле
 іст. – історичне
 Лубен. – Лубенський
 Мнж. – Манжура
 МНРП – Малорусскія народныя преданія и рассказы. Сводъ М. Драгоманова. – Київ, 1876.
 Полт. – Полтава
 прим. – примітка
 розм. – розмовне
 Рудч. – Рудченко
 Свидн. – Свидницький
 Грінченко – Словарь української мови: В 4-х т. / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907-1910.
 СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
 УМ – Українська муза. Поетична антологія. Од початку до наших днів / Під. ред. Олекси Коваленка. – Вип. 4. – К.: АТ “Обереги”, 1993. – 56 с.
 Харк. – Харків
 Черк. – Черкаський

ЛІТЕРАТУРА

1. Манжура І. Трьомсин-богатир, Іван Голик, Казка про хитрого Лисовина // Манжура І. Вибрані твори. – К., 1961.
2. Сказки, пословицы и т.п., записанныя в Екатеринославской и Харьковской губернии И.И. Манжурыю. – Харьков, 1890. – С. 175-194
3. Ващенко В.С. Словник полтавських говорів. – Харків, 1960. – Вип. 1. – 107с.
4. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряниці: В 4-х т. – Запоріжжя, 1992.
5. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
6. Словник української мови: В 4-х т. / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907-1910.
7. Свидницький А. Твори. – К.: Наукова думка, 1985.
8. Гуцульські говірки. Короткий словник / Ред. Я. Закревська. – Львів, 1997.
9. Дзендзелівський Й. Українське і слов'янське мовознавство: Збірник праць. – Львів, 1996. – 519с.
10. Білодід І. Курс історії української літературної мови. – К., 1958. – Т. 1: Дожовтневий період.
11. Казки, прислів'я і т.д., записані в Катеринославській і Харківській губерніях І.І. Манжурыю. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – 228 с.

УДК 811.161.2'37: 165.164

ПРО КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ЗМІСТ ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Венжинович Н.Ф., к. філол. наук, доцент

Ужгородський національний університет

У статті розглядаються способи передавання змісту концепту за допомогою різних мовних засобів узагалі та фразеологічних одиниць зокрема. Проаналізована структура концепту, вираженого словами і словосполученнями різного ступеня ідіоматизації. Авторка доходить висновку про те, що зіставлення фразеологічних корпусів як близькоспоріднених, так і віддаленоспоріднених мов відкриває широкі можливості для виявлення генетичних зв'язків, типологічних збігів і національних відмінностей в образах.

Ключові слова: лексична і фразеологічна одиниця, концептуальний зміст, концепт, ментальна репрезентація, вербалізація, когнітивна структура.

Венжинович Н.Ф. О КОНЦЕПТУАЛЬНОМ СОДЕРЖАНИИ ЛЕКСИЧЕСКИХ И ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ/ Ужгородский национальный университет, Украина

В статье рассматриваются способы передачи содержания концепта при помощи разных языковых средств вообще и фразеологических единиц в частности. Проанализирована структура концепта, выраженного словами и словосочетаниями разной степени идиоматизации. Авторка приходит к выводу о том, что сравнение фразеологических корпусов как близкородственных, так и дальнеродственных языков открывает широкие возможности для выявления генетических связей, типологических совпадений и национальных отличий в образах.

Ключевые слова: лексическая и фразеологическая единица, концептуальное содержание, концепт, ментальная репрезентация, вербализация, когнитивная структура.

Nataliya Venzhynovych. ABOUT CONCEPTUAL CONTENT OF LEXICAL AND PHRASEOLOGICAL UNITS/ Uzhhorod National University, Ukraine

The article focuses on the ways of rendering the content of a concept with the help of different language means in general and phraseological units in particular. The structure of a concept expressed by words, word groups of various degree of idiomatization has been analysed. The author draws a conclusion that comparison of phraseological corpora of both closely and distantly related languages opens wide possibilities for revealing genetic connections, typological coincidences and national distinctions in artistic images.

Key words: lexical and phraseological unit, conceptual content, concept, mental representation, verbalization, cognitive structure.

Мета статті – зосередити увагу читача на способах передавання змісту концепту (смислу) за допомогою різних мовних засобів узагалі та фразеологічних одиниць зокрема для виявлення й уточнення структури думки, прихованої за зовнішньою формою слова. Як добре відомо, концепт у мові може бути вербалізований окремими словами, словосполученнями, фразеологічними одиницями й цілими текстами. Для передавання змісту концепту, пов'язаного зі стійким чуттєвим образом, достатньо значення окремого слова, яке активізує певний образ: *будинок, дерево, вулиця* тощо. Однак у міру ускладнення смислів, що виражаються, виникає необхідність активізації додаткових концептів (знань) і використання цілих словосполучень і речень, наприклад, *широка вулиця, високий будинок*. Абстрактні концепти часто вимагають розгорнутих описів – наукових або словникових дефініцій, текстових ілюстрацій. Часто один і той самий концепт може бути переданий за допомогою різних мовних засобів: наприклад, концепт “володіння” – *у мене є машина, я маю, я володію* тощо.

С.А.Аскольдов указує на те, що поняття блискавично висвічується в розумі людини, будучи майже невловимим у її світогляді, неясним і одночасно таким, що веде до чітких висновків [1]. За Аскольдовим, коли людина висловлює будь-яке положення про певний предмет (ситуацію), вона має на увазі всю невизначену множину реальних або уявлених об'єктів (ситуацій). Концепт, за влучним визначенням М.А.Холодної, є пізнавальна психічна структура, особливості організації якої забезпечують можливість відображення дійсності у єдності різноякісних аспектів [2, с.23]. У Р.Й.Павільоніса концепти є смислами, які складають когнітивно-базисні підсистеми думки й знання [3, с.41]. На думку Р.М.Фрумкіної, найкраще визначення концепту дала А.Вежбицька: концепт є об'єктом зі світу “Ідеальне”, який має ім'я і відображає культурно-зумовлене уявлення людини про світ “Дійсність” [4, с.3].

Будучи ментальною репрезентацією, що визначає, як предмети пов'язані між собою, як вони категоризуються, концепти є структурами представлення знань, їхньої ідеальної сутності. Це будь-яка дискретна змістова одиниця когнітивної свідомості, що відображає предмет реального або ідеального світу і зберігається в національній пам'яті носіїв мови у вигляді пізнаного. За словами М.В.Нікітіна, “у випадку концептуальних структур ми маємо справу... з концептами з дискретними одиницями свідомості, що вже склалися, та їхньою внутрішньою будовою” [5, с.16].

Концепт є одиницею або квантом структурованого знання і через те виявляє певну, хоча й нежорстку структуру. Спочатку структура будь-якого концепту має для людини вигляд гештальта, що зумовлено специфікою сприйняття людини. Гештальт – це структура, елементи якої не можуть існувати поза цілим або спільне значення якого не може бути виведено зі значень її елементів і того, як вони об'єднуються один із одним [6, с.184]. Коли концепт того чи іншого об'єкта активізується у нашій свідомості у процесі мисленнєвої або мовленнєвої діяльності, ми не беремо до уваги складові елементи його змісту або структури і, лише оперуючи певним концептом як одиницею знання, починаємо виділяти його конкретні характеристики. Тільки в такому розумінні можна говорити про те, що концепт виявляє ряд характеристик, які інколи через усталені традиції називають компонентами або концептуальними ознаками. Ці ознаки відображають у нашій свідомості об'єктивні й суб'єктивні характеристики предметів і явищ та розрізняються за ступенем абстрактності. Ядро концепту складають конкретно-образні характеристики, що є результатом чуттєвого сприйняття світу, його повсякденного пізнання. Абстрактні ознаки відображають спеціальні знання про об'єкти, отримані внаслідок теоретичного, наукового пізнання. Взаєморозташування цих ознак не виявляє строгої послідовності та має

індивідуальний характер, оскільки залежить від умов формування в кожній окремій людині. Відповідно, у концепту немає жорсткої структури. Зміст концепту постійно насичується, а його обсяг збільшується за рахунок нових концептуальних характеристик. Специфіка знання людини полягає саме в тому, що воно постійно змінюється, відображаючи весь час нові відомості про навколишній світ і всі зміни, що в ньому відбуваються. Звідси випливає, що форма нашої свідомості є досить гнучкою і рухливою. Зміст концепту піддається певній стандартизації на загальнонаціональному або колективному(груповому) рівнях. Відповідно, у структурі концепту виділяють загальнонаціональний (етнічний) компонент, а також групові (що належать певній соціальній, віковій, гендерній та ін. групам), регіональні або локалізовані (що відображають специфіку того чи іншого регіону) й індивідуальні компоненти. Індивідуальними компонентами, у свою чергу, називають ті характеристики, які вкладає в той чи інший концепт кожна окрема людина. Вони, звичайно, виявляються за допомогою запитань на зразок: “Що ви маєте на увазі під ...?” Наявність індивідуальних ознак у змісті концепту зумовлює постійне прагнення до їхньої вербалізації та пояснює різноманітність мовних (і художніх зокрема) засобів вербалізації концепту. За допомогою мовленнєвої репрезентації ці індивідуальні концептуальні ознаки стають доступними для інших людей та фіксуються колективною свідомістю.

Концептуальні характеристики виявляються через значення мовних одиниць, що репрезентують той чи інший концепт, їхні словникові тлумачення, мовленнєві контексти. Цей тип аналізу називається концептуальним аналізом, тобто аналізом концептів. Отже, об'єктом концептуального аналізу є смисли, що передаються окремими словами, словосполученнями, типовими пропозиціями і їхніми реалізаціями у вигляді конкретних висловлювань, а також окремими текстами і навіть цілими творами. Зіставлення всіх доступних засобів репрезентації концепту в системі мови й мовлення дозволяє виявити основний зміст концепту, а також принципи організації мовного матеріалу, оскільки в основі формування значень окремих мовних одиниць, їхніх різних класифікацій, а також в основі формування тих чи інших мовних категорій лежать певні концепти. О.С.Кубрякова визначає концептуальний аналіз як “пошук тих спільних концептів, які підведені під один знак і наперед визначають буття знака як відомої когнітивної структури” [7, с.85].

Усі ці мовні засоби у своїй сукупності дають лише загальне уявлення про зміст концепту у свідомості носіїв конкретної мови. Однак це завжди буде лише частиною концепту, бо ні один концепт не може бути виражений у мовленні повністю, адже пізнання індивідуальне такою мірою, як і формування самого концепту. Індивідуальні й засоби репрезентації концепту в мовленні. Вони настільки численні, що зафіксувати і проаналізувати їх практично неможливо.

Зміст концепту включає відомості про об'єкти і їхні властивості, про те, що людина знає, думає, передбачає, уявляє про об'єкти у світі. На відміну від поняття, яке відображає найбільш загальні, суттєві, логічно конструйовані ознаки предмета чи явища, концепт може відображати одну або декілька не обов'язково істотних ознак об'єкта. На думку Ю.С.Степанова, концепт – це явище того ж порядку, що й поняття, але вони в наш час чітко розмежовуються. Той “пучок” уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, який супроводжує певне слово, і є концепт. Концепти не тільки мисляться (як поняття), але й переживаються, вони предмет емоцій, симпатій, антипатій, а інколи – й зіткнень. Концепт – основна частинка культури в ментальному світі людини [8].

Концепт є мисленнєвим утворенням, яке заступає велику кількість предметів одного й того ж типу у процесі формування думки. Визначення пізнавального концепту як акту, що намічає мисленнєву обробку (аналіз і синтез) конкретностей певного типу пояснює здатність концепту замінювати те, на що він потенційно спрямований. Ось чому формування й функціонування мови та когнітивних структур, якими є перш за все концепти, становить найбільший інтерес.

Концепти й концептуалізація виступають у дещо іншому світлі, коли їх розглядають як мовні явища. Вихідною при цьому виступає теза про те, що далеко не всі концепти, які утворюють знання людини про світ, мають вербальну форму свого вираження. “Концепти, – пише Ю.С.Степанов, – можуть бути над концептуалізованими сферами, виражаючись як у слові, так і в образі або матеріальному предметі” [8, с.68]. Разом узяті, концепти утворюють концептуальну картину світу, у той час як слова та їхні значення є елементами вираженої вербально ментальної картини світу. Незважаючи на тісний взаємозв'язок тієї чи іншої, повної тотожності між ними не існує [9, с.267-274; 10, с.12; 11, с.142-147; 12, с.107 та ін.]. Концепт є явищем того ж порядку, що й значення слова, але розглядається в дещо іншій системі зв'язків: значення – у системі мови, концепт – у системі логічних відношень і форм, що досліджуються як у мовознавстві, так і в логіці.

Досить поширеною є думка про те, що концепти розглядаються не тільки у вигляді когнітивних процесів, але і як основний зміст тих чи інших семем (слово у плані змісту). І саме через аналіз семем ми отримуємо доступ до сфери ідеального в мові, “уловлюємо концепти”. “Мета семантики – виявити структуру думки, приховану за зовнішньою формою мови” [13, с.225].

У Р.Джекендофа знаходимо, що концепт є ментальною схемою, яка зберігає інформацію про властивості названого предмета і, зіставляючись із ментальними репрезентаціями інших об'єктів, що входять у когнітивну систему, обмежує коло можливих уживань слова [14, с.9]. Інакше кажучи, той чи інший предмет дійсності може бути правильно названим лише в тому випадку, якщо ментальна репрезентація цього об'єкта збігається за змістом з ментальною схемою, що асоціюється з цим словом. Специфіка цієї теоретичної концепції полягає в тому, що в ній проголошується тотожність концептуальної і семантичної структур, значення слова і ментальної репрезентації названого об'єкта, а також не проводиться чітке розмежування між мовними і немовними знаннями у структурі лексичного концепту.

Концепція Р.Джекендофа у багатьох положеннях перегукується з теоретичними позиціями, що розвиваються Р.Ленекером [15]. Для опису названого словом концепту автор пропонує скористатися поняттям *домена* (*domain*) – галузі знання, яку цей концепт активізує. На його думку, значення вбирає в себе як мовне, так і немовне знання, а отже, за своєю природою є енциклопедичною сутністю [15, с.163]. Відповідно і семантичний опис, на думку Р.Ленекера, є “в основі своїй відкритим, а лінгвістичний аналіз – нерозривно пов'язаний із характеристикою знань і когніції в цілому” [15, с.164].

Теоретичний підхід, представлений у працях Р.Джекендофа і Р.Ленекера, отримав назву енциклопедичного через те, що він передбачає розгляд семантики мовної одиниці як відображення тієї суми знань, яку несе в собі відповідна когнітивна структура. Енциклопедична концепція мовного значення і підхід до інтерпретації мовних (у тому числі й словесних) концептів розвивається також і в дослідженнях із прототипної семантики. Такий підхід до інтерпретації мовного концепту шляхом звернення до позамовних сутностей, що мають, як правило, ментальну природу і активізуються тією чи іншою лексичною одиницею, в багатьох відношеннях співзвучний із прийнятим у вітчизняній лінгвістиці трактуванням лексичного значення слова або деяких його аспектів, яке виникло ще до того, як когнітивний напрям у мовознавстві сформувався у вигляді наукової парадигми [16; 17; 18].

Використовуючи досягнення компонентного аналізу, який дозволяє бачити семний склад плану змісту слова за набором сем, що виявляються у лексикографічному тлумаченні слова, можна вивчати його концептуальні (когнітивні) параметри. Для того щоб виявити, який концептуальний зміст містить у собі лексична одиниця, необхідно звернутися перш за все до словникового тлумачення. На думку А.А.Уфимцевої, воно розкриває “логіко-предметний зміст” слова, під який, як вона відзначає, “потрібно підводити як відображений у свідомості образ (уявлення, поняття) предмета, речі, так і відношення цих речей, предметів у реальному світі та як вони знаходять своє відображення в логіко-семантичних відношеннях, які рівною мірою конституують лексичне значення повнозначних слів” [19, с.17-18]. З цього можна зробити висновок про те, що в самому слові, у його вербальній дефініції фіксуються результати когнітивних зусиль розуму людини. Значення слова при цьому може дати лише загальне уявлення про зміст концепту, що виражається, окреслити відомі межі представлення його окремих характеристик цим словом. Адже якщо б лексичне значення було еквівалентним концепту, то і значення слів у різних мовах повинні були б збігатися, а це далеко не так. Мовні засоби своїми значеннями передають тільки частину концепту, що можна легко довести наявністю синонімів, різних дефініцій, визначень і текстових описів одного й того ж концепту.

У цьому руслі наукових досліджень широку панораму відкриває дослідження фразеологічних одиниць, що дозволяють, як цілком справедливо вважає О.О.Селіванова, простежити “відбитки культури народу, його традицій, звичаїв, обрядів, вірувань, забобонів під кутом зору етносвідомості, смислороджувальними механізмами якої є не лише мислення, а й відчуття, почуття, образи, інтуїція, трансценденція в новому ракурсі мотиваційних процесів” [20, с.8]. Фразеологізми “виконують не стільки номінативну функцію, скільки експресивно-оцінну, прагматичну, когнітивну, коли вербалізуються елементи матеріальної і духовної культури...” [21, с.1]. У глибинних зв'язках стійких словесних комплексів закодовані повідомлення про світ конкретної країни і про її історію, географію, клімат, про психологічний стереотип народу, спосіб життя на різних етапах його розвитку і т.ін. При цьому раціональний, логіко-інформативний зміст фразеологічних одиниць, утілений у денотативно-сигніфікативних компонентах семантики, знаходиться у тісному зв'язку з емотивно-оцінними, образно-експресивними, стилістичними й культурно-національними чинниками. Оскільки елементи культури беруть свій початок із денотації, що лежить в образній основі фразеологічної одиниці, перед науковцями, що працюють в галузі сучасних парадигм лінгвістичних досліджень, сьогодні особливою актуальністю відзначаються проблеми, які випливають із комплексної репрезентації етнічної картини світу. Остання, будучи когнітивною орієнтацією, що є імпліцитною репрезентацією розуміння членами кожного суспільства “правил життя”, базується на національно-культурній специфіці сприйняття світу, тобто на погляді на світ, характерному саме для цього народу [22, с.9-10].

Аналіз образної основи фразеологічних одиниць у системі фразеологічних полів як у межах однієї, так і багатьох мов є найважливішим способом реконструкції різних фрагментів етнічної картини світу, специфічних для певної лінгвокультурної спільноти. Порівняння фразеологічних корпусів як близькоспоріднених, так і віддаленоспоріднених мов відкриває широкі можливості для виявлення

генетичних зв'язків, типологічних збігів і національних відмінностей в образах. Цей безперечний факт уможливує зіставлення фразеологічних одиниць у різних мовах, беручи за його основу притаманний їм результат процесу метафоризації. Він також проявляється і як результат згортання великого за обсягом концепту у фразеологічне словосполучення, в якому можна не тільки простежити, але й розшифрувати етнокультурну інформацію. Теоретичним підґрунтям такого підходу є погляд на фразеологічну одиницю як на один із способів реконструкції концептуальної картини світу взагалі та її етнічної конкретизації зокрема. Саме такого типу наукові проблеми ми будемо намагатися розв'язати у подальших лінгвістичних розвідках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово// Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. – М.: Akademia, 1997. – С.267-269.
2. Холодная М.А. Интегральные структуры понятийного мышления. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1983. – 190с.
3. Павлиёнис Р.Й. Научное знание, системный аспект. – Вильнюс: Ин-т социологии и права, 1986. – 149с.
4. Фрумкина Р.М. Культурологическая семантика в ракурсе эпистемологии// Известия АН. Серия литературы и языка, 1999. – Т.58. – №1. – С.3-10.
5. Никитин М.В. Концепт и метафора// Studia Linguistica. – №10. – Проблемы теории европейских языков. – СПб.: Тригон, 2001. – С.16-34.
6. Lakoff G. A Study in Meaning Criteria in the Logic of Fuzzy Concepts// Papers from the 8th Regional Meaning. – Chicago, April 14-16, 1972. – P.183-228.
7. Кубрякова Е.С. и др. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – 240с.
8. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры: опыт исследования. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 518с.
9. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М.: Наука, 1981. – 366с.
10. Касевич В.Б. Языковые структуры и номинативная деятельность// Язык и когнитивная деятельность. – М.: Наука, 1989. – С.8-18.
11. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986. – 156с.
12. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. – М.: Наука, 1988. – 244 с.
13. Вежицкая А. Из книги “Семантические примитивы” // Семиотика. – М.: Радуга, 1983. – С.225-252.
14. Jakendoff R. S.Patterns in the Mind: Language and Human Nature. – New York, 1994. – 246p.
15. Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar. – Stanford, 1987. – 516p.
16. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Семантические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 367с.
17. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, Ленингр. отд., 1972. – 216с.
18. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М.: Наука, 1956. – 260с.
19. Уфимцева А.А. Лексическое значение слова: Принципы семиологического описания лексики. – М.: Наука, 1986. – 240с.
20. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). – К. – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
21. Мельник Л.В. Культурно-національна конотація українських фразеологізмів: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2001. – 18с.
22. Полюжин М.М. Концептуальна система як базове поняття когнітивної семантики й теорії мовної особистості // Проблеми романо-германської філології. – Ужгород: Ліра, 2005. – С.5-19.

З ІСТОРІЇ МОРФОНОЛОГІЧНИХ ЯВИЩ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ РУКОПИСНИХ СЛОВНИКІВ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.)

Галас Б.К., к. філол. н., доцент

Ужгородський національний університет

З'ясовуються особливості розвитку ряду морфонологічних явищ української мови у сфері іменників, прикметників і займенників, які фіксуються рукописними словниковими пам'ятками XIX — початку XX ст. Ці явища розглядаються у зв'язку з кодифікованими сучасними літературними нормами і даними діалектів.

Ключові слова: рукописна лексикографія, історія української мови, розвиток української літературної мови, морфологія, наслідки занепаду редукованих, варіації морфем, історія правопису, відмінювання іменників, ступені порівняння прикметників, особові займенники, аналогія, контамінація.

Галас Б.К. ИЗ ИСТОРИИ МОРФОНОЛОГИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА (НА МАТЕРИАЛЕ РУКОПИСНЫХ СЛОВАРЕЙ XIX – XX В.) / Ужгородский национальный университет, Украина

Исследуются особенности развития ряда морфологических явлений украинского языка в области имен существительных, прилагательных и местоимений, фиксирующихся рукописными словарными памятниками XIX – начала XX в. Эти явления рассматриваются в связи с кодифицированными современными литературными нормами и данными диалектов.

Ключевые слова: рукописная лексикография, история украинского языка, развитие украинского литературного языка, морфология, последствия падения редуцированных, вариации морфем, история правописания, склонение имен существительных, степени сравнения имен прилагательных, личные местоимения, аналогия, контаминация.

Borys Halas. FROM THE HISTORY OF MORPHONOLOGICAL PHENOMENA IN UKRAINIAN (ON THE BASIS OF THE XIX – XX-th CENTURY MANUSCRIPT DICTIONARIES) / Uzhhorod National University, Ukraine

The peculiarities of the development of the series of morphonological phenomena in the Ukrainian language have been investigated in the sphere of nouns, adjectives and pronouns which are fixed by the manuscript dictionaries of the XIX – the beginning of the XX-th century. These phenomena are viewed in connection with modern literary norms and dialectological facts.

Key words: manuscript lexicography, history of the Ukrainian language, development of the Ukrainian literary language, morphonology, results of the decadence of reduced phonemes, morphem variation, history of orthography, noun declination, degrees of comparison of adjectives, personal pronouns, analogy, contamination.

Варіації фонемного складу морфем у сучасній українській літературній мові і в діалектах – результат багатьох історичних закономірностей, у пізнанні яких і поетапності їх закріплення в різних підсистемах загальнонародної мови неабияк можуть прислужитися свідчення рукописних словників XIX – початку XX ст. Останнім часом значно загострилася проблема обґрунтованості кодифікованих норм української літературної мови, немала частина з яких стосується не лише графічного образу морфем (вибору фонетичного чи морфологічного принципу правопису), а й відповідності історичному розвитку у сфері фонетики і морфології, живій мовній практиці. У зв'язку з цим наука повинна мати достатньо аргументів за і проти, щоб утверджені норми не викликали спротиву в суспільстві. Свого часу Ю.Шевельов слушно писав: “Норми літературної мови тим кращі, чим більше вони відповідають тенденціям розвитку даної мови й чим на більше число мовців вони спираються. Однак кінцею кінцем у них завжди є певна частина довільності і суб'єктивності. З погляду суто наукового не можна говорити, що в мові щонебудь є неправильне або правильне, – бо все, що є в мові, має причини своєї появи, отже, по-своєму обґрунтоване. Але практичні потреби порозуміння, спілкування й закріплення національної єдності владно вимагають, щоб норми були і щоб у мові засуджувалося все те, що нормам не відповідає” [1, с.9-10]. Завдання науки – заглиблюватися в проблематику історії норм, з'ясовувати діалектику взаємодії літературної мови і діалектів, об'єктивних законів мови і позалінгвальних факторів.

1.0. До поширених морфонологічних альтернацій у сучасній українській літературній мові і в діалектах належить чергування **o** – **i**, що стало наслідком занепаду редукованих. Свідчення рукописних словників та інших джерел дають підстави повніше й глибше розкрити історію цього явища, а також зрозуміти гостроту дискусій навколо правописного закріплення варіацій морфем, які зачепила ця зміна.

Коли в 1925 р. пішла чергова хвиля збору відомостей, як повернути українському правописові притаманні йому оригінальні риси, М.Грушевський нагадав громадськості, що ряд особливостей, властивих українській мові, правописно було знівельовано “в інтересах легшого і незамітного привчання до неї “тоже Малоросов” [2, с.387]. Підкреслюючи, що галицькі патріоти не знали таких мотивів і справді старалися реалізувати “принципи фонетичної передачі української звучні”,

М.Грушевський стверджував, що запроваджений у Галичині правопис “вироблено культурною роботою всіх частин України за останні три чвертини століття” [2, с.387], а про стан українського правопису в 20-х роках ХХ ст. вчений зауважив, що в Україні “на місце живосилом їй накидуваної “романівки”, – коли її позбулися – прийшла своя добровільна: ота приспособлена для ока призвичаєного до старої російської граматики”: вичистили правопис так, “що тепер уже українці наламують і свої язики під великоруську вимову”, “затирають ріжницю української мови від великоруської”; “сим і відріжнїтиметься, очевидно, “мова Квітки і Шевченка” від ненависної “галицької мови”, як її звать в не-українських кругах...” [2, с.387].

Найбільше М.Грушевський виявляв невдоволення, що “зліквідовано було “галицький ять”: ї для означення **ѣ** в відміну від **і** для **ѣ** (як *ліз* – *льіз*, від *лізти*, а *ліз* – *льіз* 2 відм. мн. від *лоза*)” [2, с.387]. Цілком слушно вважаючи, що недієзний **і** (< **о**) не є явищем локальним (галицьким) і не бачачи особливої проблеми в тому, як усі українці сприйматимуть правописне розрізнення типу *ліз* – *ліз*, М.Грушевський висловив жаль, що справа зайшла надто далеко і повернення до правописного розрізнення двох [і] вже не буде: “Хоча в галицьких школах учителі навчають українську дитину сього секрету в двох-трьох годинах, але було загально признано, що на Великій Україні, де все робиться не инакше як “в мировом масштабе” (я говорю, розуміється, про давніші часи, 1900-ті роки, а не теперішні, коли ми привчаємось працювати не більш як в окр-масштабі), – не можна втрачати дорогоцінного часу на такі дрібниці, як правильна українська вимова. Тому рішено не розріжнати **ѣ** і **ѣ**, бо, мовляв, такої ріжниці в дійсності в вимові на Великій Україні нема, і нема чого тим мучити дітей. Се не зовсім вірно, бо **коли не скрізь, то в багатьох місцях** [підкреслення наше. – Б.Г.] Вел. України відчувається ріжниця вимови **і**, напр., в фразі *вуж виліз (вильіз)* з *ліз (льіз)*, або *я утік (утък)* на *тік (тък)*. *Українська фонетика вимагає сього відріжнення вимови для відріжнення слів.* Але практичні міркування перемогли рішучо і безповоротно [2, с.387].

Ці міркування М.Грушевського корисно враховувати при аналізі пам’яток української писемності. На жаль, питанню розрізнення в давніх письмових фіксаціях двох **і** й проблемі звукового наповнення морфем з **і** (< **о**) приділяється недостатня увага.

1.1. М.Жовтобрюх стверджував, що О.Павловський “перший в українській орфографії став послідовно передавати на письмі голосний [і], незалежно від його походження й позиції в слові, однією літерою *і*: *стіль, гомінъ, сімъ, дідъ, літо, доці, ходімо, ні*” [3, с.55]. Якщо це так, то паралельні написання в ПвлАБ *тільки* (99, 101, 103) і *тільки, тільки* (107); *вінь* (101) і *винь* (96, 101, 103, 107); *святій Варварі, пінь, въ пість* (96), *балыківъ* (101), *кулівъ* (114), але *Антійнь, апóstилъ* і *апóstоль* (97), *кґнитъ* (99), *огурківъ* (103), *китъ* (106), *Хвесѣнківна* (107), *мученикивъ, бубликивъ* (111), *Апостоливъ* (97), *Лытвынівъ* (108), – треба розцінювати як відображення різної говіркової рефлексії колишнього [о] в новозакритих складах: [і], [і^н], [і^л], [и], [о]. Варіації в передачі на письмі континуантів [о] є й у ПвлКМС та ПвлГМ: *вінь* (79, 84, 87, 89, 91, 96, 97, 98), *мужиків* (83), *гомінъ* (89), *візь* (92), *домівці* (102), *дурнівъ* (7), *краглівъ* (9), але *видъ гóроду, винь* (14-20, 93), *батігъ* (25), *кґнитъ* (39), *панівъ* (6, 91), *чóртывъ* (11, 109), *въ тымъ барлозі* (97). Таке явище характерне для зони взаємодії поліських і південно-східних говорів (АУМ I №№ 58-62). Відзначені хитання в написанні між *і* та *и, ѣ* засвідчують, на нашу думку, намагання О.Павловського передати непалатальність приголосних перед [і], [і^н], [і^л], що розвинулися з [о] переважно за умов, коли в наступному складі занепадав [ъ]. І.Варченко відзначав спорадичну твердість приголосних у вимові літніх людей, носіїв говірок Лубенщини: *зліст’, ослін, стіл* [4, с.22]. Крім того, І.Варченко в тих же говірках помітив, що звуки [г], [к], [х] і [б], [п], [в], [м] не лише перед [і] з давнього [о], а й перед [і], що походить із давніх [н], [е], [и] та ін., пом’якшуються менше, ніж зубні [4, с.21]. Полтавські говори мають інші рефлекси давнього [о] у формах род. відм. множини іменників порівняно з чернігівськими: *ку’з, ну’р, си’у, л’ікарі’у, волі’у, нир, нор* та ін. [4, с.28]. Ф.Жилко, характеризуючи структуру наголошеного вокалізму говірок ряду населених пунктів Шосткинського, Середино-Будського та Глухівського районів, зауважив: “Занепадаючи, неоднорідні голосні перетворюються на звичайні голосні (монофтонги). На півночі виникає звук [у] або [е], на півдні поширюються суцільною смугою [и], [и^л], [и^н], а далі вже [і]” [5, с.153]. Пор. строкатість рефлексів [о] в новозакритих складах, які спостерегла Т.Назарова 1970 р. в Путивльському р-ні Сумської обл. (близько до рідних місць О.Павловського): *с’н’е’ниціа, хунти’у, с’тил’ки, у нас ос’н’и’у’ було ‘вос’ем, пуд’ходить’, ‘через двор* (Говори Зб 204-206). О.Павловський таку вимову не вважав еталонною, але тиск північної говіркової стихії він відчував.

У правописі О.Павловський намагався йти до говіркового “спільного знаменника”, кваліфікуючи те, що не зводиться до нього, як грубе. У першій главі граматики він писав, що “**о** в односкладових словах вимовляється як **і**, наприклад: *сімъ* [треба думати, що це континуант слова *сомъ* – Б.Г.], *пінь, бігъ, стільъ*; а ближчі до Литви і грубіші малоросіяни вимовляють його як **у** або **ю**, неначе змішуючи з **і**, наприклад: *куить, нуить, буїгъ, рудіъ, сюіль*” (ПвлГМ 2). Подаючи зразки відмінювання іменників, О.Павловський назвав три відомі йому народнорозмовні форми слова, що означають по-російськи ‘свечное сало’, а саме: *лій, льій, луйй*; у таблиці за еталон узято не *лій*, а *льій* – так у наз. і знах. відмінку (ПвлГМ 6). Вимова [лій] засвідчена поблизу Глухова, хоча вона більш поширена в ареалі Київ – Прилуки – Конотоп – Ніжин – Київ і далі на захід; південніше – [л’ій], навколо Чернігова – [луїй], [луџій], [луй], [лой] та ін. (АУМ I

№ 57). На непослідовність правопису О.Павловського вказав І.Огієнко, зауваживши, що в ньому “замість теперішнього **и** скрізь уживається **ы**: *одлыга, прызьба*; **і** уживається також, як і тепер, але єсть **і и**” [6, с.42]. Але І.Огієнко не конкретизував прикладами, щоб це за випадки, коли **и** у О.Павловського позначає [і]. Написання *и* та *ы* у О.Павловського на місці континуанта [о] випали з поля зору пізніших дослідників.

О.Павловський в одному місці (ПвлАБ 105) навів приклади різних північноукраїнських рефлексів давнього [о]: *бигъ, грубне буігъ, магайбу! спасібу, спасібу!* Тут, на нашу думку, **и** позначає проміжний звук між [и] та [і] або такий [і], перед яким приголосні не пом’якшуються.

1.2. На місці давнього [о] в новозакритих складах, відповідно до народної вимови, О.Бодянський у своєму рукописному словнику (БодО) відтворює переважно звук [і], однак застосовувані ним при цьому графічні засоби дають підстави припускати, що упорядканим свідомо варіював їх у тотожних чи схожих умовах, демонструючи різні апробовані правописні можливості, залишаючи на потім розв’язання проблеми уніфікації українського правопису і позначаючи різнописанням зони своїх сумнівів, як краще передати специфічні українські звуки, вимова яких у говірках могла мати певні особливості: [’і], [і], [і’], [и’], [и]. У БодО натрапляємо (інколи навіть поряд) на такі фіксації: *вддыга – видъ ‘отъ’, бдздереве – Бигъ, задвдрокъ – задвирній, ганчдрка – ганчирочка*; пор. іще: *батдгъ, заробдтокъ, божевдльный, вдвторокъ, гомднъ, закомдрокъ, гдронька, вовкдвня, до гаплькдвъ, дрбдний*, але *вдвство, бильше, заробитки, вилъ, вилно, вискъ, гвиздокъ, гомитня, гирко, гиркый, безридній* тощо. Показова й стаття, де до реєстрового *биля* як варіант подано *быля*, що слід розцінювати як фіксацію різної вимови континуанта [о] в цьому слові (укр. ст. *подлн*); у М.Максимовича *біля* (Макс 224), хоча можна б очікувати *бділя*; пор. поліські *біля, піля, піля, пілі* (ЕСУМ I 198). Інколи в БодО трапляються слова, у яких немає переходу [о] в [і]. Наприклад: *зобрацьця, зогрѣтый*, хоча в іншому місці словника – *зібраный, зибратъ, зибрацьця*; пор. іще: *горъше – гирше, войтъ – війско, голька, дротъ, заровнятъ, зосбно, выбдйчатый, бдлозоръ, бдлозоръ*.

1.3. П.Лукашевич на місці [о] в закритих складах у кореневих морфемах і в суфіксах фіксує [о] – і під наголосом, і в ненаголошеній позиції: *боръ, возъ, войтъ, гной, дрокъ, дхоръ, тхоръ, крозь, лой, моць, батдгъ, домовство, мандровка, горко, горшій, горько, дзвонникъ, дробокъ, войсковый, голляка, клетокъ, лоскотъ, пагонъ, паколь, високоць, маетность, неспроможность, наподслухахъ (Лук₂), реготъ, чоботъ, [щедров]ка, яловка (Лук₁)* тощо. Немало інших слів, переважно неодноскладових, має [і], що позначається *д*: *бабдвница, бдгме, бділя і пділя, бдльше, бдльшъ, верболдзъ, вдвсище, вдвця, вдкно, грдмныця, завдждъ, збдждъ, курогдвъ, мдчно, мдчний; ослднъ, окрпдъ*; за аналогією й у відкритому складі – *мдбакъ ‘крѣпкое яйце (въ игрѣ на крашанки); силачъ’, мдзокъ (Лук₂)* тощо.

АУМ фіксує навколо Березані, батьківщини П.Лукашевича, форми типу *в’із, р’іг, л’її, виз, риг, лиї, а воз, рог, лої* представлені, як правило, на значних віддальх у північних говорах (АУМ I № 57), і найближчі такі острівні вияви засвідчені в Заворичах Броварського р-ну; на сході – в Усівці Пирятинського р-ну. Поблизу Березані представлені паралельні *осл’ін – ослон, південніше осл’ін, окр’іп, північніше ослин, окрїп (№№ 59, 61)*; у ненаголошеному закритому складі *радос’т’, роўчак* у с. Семенівці Баришів. р-ну (АУМ I №№ 64, 65).

Переважання слів, що містять внаслідок занепаду редукованих [о] < [ō], над словами з [і] < [ō] у записах П.Лукашевича могли б служити допоміжним аргументом на користь припущення Й.Дзєндзелівського, що й “район дифтонгів ще в недалекому минулому був значно ширшим, зокрема в напрямі на південь, а південна межа дифтонгів поступово відсунулася на північ” [7, с.17].

1.4. М.Євстаф’єв у записах народної лексики мешканців колишньої Полтавської губернії (1847—1849) континуанти [о] в новозакритих складах не скрізь позначав однаково, і це є, найімовірніше, свідченням того, що лексикограф мав певні труднощі. У цій позиції переважає [і], що позначається буквою *і*, проте трапляються й інші відповідники й інші графеми. Пор.: *біль, божевдльный, гдрко, навддишбі (Є₄₇), вдсдпяныкъ, здгвдздка, захддъ, кдлько, кдстка, пддгляддтъ, проздръ, Рдздвд, сдшка ‘сошка, соха’ (Є₄₉)*; але: *ддйво, ддйка, садивнчій (Є₄₇), ддйнычка (Є₄₈), гдтурка, стдйка, стдйчкыкъ ‘ящикъ на обывательскихъ лошадахъ’ (Є₄₉), зандзъ, осндвныця, босдничъ, клдшондждко (Є₄₈), вддмчдтъ, вддпхнудтъ, пддпхнудтъ, розддймдтъ (Є₄₉)*, де, певно, відбито непалатальність [д], [т], [н] перед [і], [і’], [і’] чи навіть [и].

У ряді випадків спостерігається відхилення від фонетичної закономірності. У формі *сувой (Є₄₇)* відсутність [і] можна пояснити або північноукраїнським впливом, або дією аналогії до більшості форм непрямих відмінків, де [о] перебував у відкритому складі. У слові ж *ятровка (Є₄₇)* звук [о] історично закономірний (< київськорус. "ōđūâũêâ < "ōđūâũ, форма знах. в. одн. замість форми наз. в. "ōđū < псл. *jatrū). Пор.: "ōđū (1673) – *ятровка* (XVII) [8, с.75]. Тож сучасним нормативним цілком могло б бути не лише *ятрївка* ‘дружина чоловікового брата’ (СУМ XI 660) — аналогічне до слів типу *ялівка, підківка, петрївка* тощо, але і *ятрѳвка*; пор. фонетично закономірні *цѳрковка, цѳрковця, цѳрковник*,

церквѣниця, церквѣннѣсть – при аналогічному *церквѣця* (СУМ XI 202, 204); *моркѣвка* і *моркѣвка* (СУМ IV 803); *однокрѣвнѣий* (СУМ V 536), *буковка* – здр. до *буква* (у СУМі нема).

На місці [o] у відкритому складі в записах М.Євстаф'єва інколи трапляється [i] чи проміжний до [и] варіант – за внутрішньою аналогією до основ з [i] в закритому складі: *бібок*, *звіздоць* (Є₄₇); *тхірѣць* (бо *тхір*), але: *тхорѣть*, *тхорѣяка*, *тхорѣчина* (Є₄₉); *барлижѣць* (Є₄₇), *приплідоць* (Є₄₇); *кібець* (Є₄₇); *полукіпочѣць* (Є₄₉), бо *полукіпок* на місці *полукопок* під впливом непр. в., як-от род. в. *полукіпка*.

1.5. Континуанти [o] в новозакритих складах Д.Запара, уродженець Ізюмського повіту (Харківщина), позначав буквами *ьи*, що відповідає [i] або [i]. Проте є випадки, коли – за аналогією – [i] виступає на місці [o] (а також на місці [e]) й у відкритому складі, як-от: *дрівьитэнь*, *задвьірок*, *обньіжок*, *покрывьэць* (< ііѣѣіаіѣіѣі), хоча *прибочок* ‘чуланчик’ (Зап). У закритому складі [o] (як і [e]) інколи зберігається: *ворій* ‘заборь’, *пидбѣрній*, *пшишѣд*, *привѣд* ‘призывь къ суду’; пор.: *панѣр* ‘бумага’, *пиднѣбѣня* ‘края горла’ (Зап).

1.6. Цікаво, що в говірці свого рідного села Станіславівки (раніше Текліївка) на межі між Кіровоградською і Черкаською областями (говірка східноподільського типу з ознаками південно-східного діалектного типу) С.Бевзенко спостеріг закономірність: “Перед *і*, що походить з давнього *о*, приголосні *д*, *т*, *з*, *с*, *ц*, *л*, *н* вимовляються твердо: *ніже* (ножа), *ніс* (носа), *тік* (току), *дійниця* ‘а, лій (лою), *сік* (соку), *ніч* (ночі) та ін., але *с’іл’*, *з’ірка*, *з’ірвати*, *з’ібрати* [9, с.20, с.34]. Таку рису вимови можна спостерегти нині у багатьох українців, уродженців різних регіонів, не лише в їх побутовому спілкуванні. Вона притаманна й знаним інтелігентам, політикам, голос яких лунає з трибуни Верховної Ради, з екранів телебачення, по радіо тощо.

2. Неабиякий інтерес становлять морфологічні альтернативи у відмінкових формах займенника *я*. Докладно обстеживши мову мешканців великого суцільного масиву в радіусі 100-120 км навколо Полтави (понад 80 населених пунктів), В.Вашенко встановив: “Зафіксовано дві фонетичні видозміни дав. відм. від цього займенника: *мені* і *міні*, з яких частіше вживається друга. ... Але здебільшого обидва варіанти в говорах Полтавщини виступають паралельно – вживаються в одному й тому ж населеному пункті, а часто навіть у мові однієї й тієї ж особи” [10, с.43]. А.Кримський був одним із тих, хто активно відстоював ширше закріплення в українській літературній мові живомовних явищ, типових для тих місць, звідки родом Т.Шевченко. Підготовлений ним словник народної лексики, вживаної на Звенигородщині, певною мірою мав засвідчувати рідноговіркову стихію Т.Шевченка й давати додаткові аргументи на користь дальшого утвердження її в тканині нової української літературної мови, основоположником якої справедливо визнається Великий Кобзар. Послідовна фіксація у згаданому словнику (Крм) і в етнографічних матеріалах поширеної на Звенигородщині, проте характерної й для немалої частини українців інших територій форми *міні* (дав. і місц. відм. одн. особ. займ. *я*), цілком узгоджується з непомитною позицією А.Кримського, який настирливо пропагував форму *міні* і відстоював її як нормативно-писемну на противагу *мені*. Наприклад: *Хіба міні дорого — піти принести відро води? Якійсь віпанок сміє міні отаке говорити! Чого ти міні брехнію завдаєш?* (Крм 44, 109, 130). Відзначаючи як позитивний факт, що й І.Франко спочатку віддавав формі *міні* перевагу [11, с.321; 12, с.645], А.Кримський виявляв свою принципову незгоду з кодифікацією як нормативної форми *мені*, про що свідчить, зокрема, його лист до В.Гнатюка з січня 1905 р. Обговорюючи з В.Гнатюком перспективи надрукування роману “Андрій Лаговський” у львівській друкарні НТШ, А.Кримський наголошував: “найважливіша річ для мене, щоб друкарня зобов’язалася дотримати ось які неминучі умови: 1) Друкувати буква в букву так само, як написано в мене, і не змінювати ані точки супроти мого первопису. Себто: друкувати, приміром, “взявся”, а не “взяв ся”, “міні”, а не “мені” і т.п. Кожне відступлення од мого первопису повинне вважатися за друкарську помилку, яку я ревно корегуватиму [...] Ще раз, і ще раз, і ще раз нагадую, що н а й г і р ш о ю помилкою я вважатиму власне отакі орфографії, як “взяв ся” (замість “взявся”), “мені” (замість “міні”), “льоґіка” (замість “логіка”) і т.п., з ними нізащо не помирюся” [13, с.11-12].

В.Вашенко, коментуючи розвиток форм дав. в. від займенника *я*, про які писали М.Дурново, Є.Карський, А.Кримський, Л.Булаховський, і привертаючи увагу до *мін’і*, підсумував, що остання форма “створилася фонетично і, отже, міцно сплітається з явищами не тільки морфологічного порядку” [14, с.168-169]. На підставі зібраних про полтавські говори докладних анкетних даних В.Вашенко стверджував: “Незважаючи на те, що *мен’і* відоме як таке, що цілком збігається з літературною нормою, а *м’ін’і* – діалектне, вони функціонують паралельно. Витіснення якоїсь із цих паралелей не помічається” [14, с.169]. В обстежених ученим населених пунктах форма *мен’і* засвідчена 345 разів, а *м’ін’і* – 302 рази. В.Вашенко вважав, що форма *м’ін’і* добре пояснена А.Кримським і Л.Булаховським. У цьому поясненні вузловим є положення “про сплутування ненаголошених звуків *е* та *и* в живій вимові українців” (А.Кримський), з’ясування послідовності зміни *е* > *и* > *і* у формі *мені*, яка, на думку Л.Булаховського, “є український новотвір, що відбив на собі вплив основи *мен-* з родового однини (*мене*)”, причому Л.Булаховський стверджував, що форма *мені* “свідчиться тільки пізньою (новітньою) літературною мовою” [15, с.309]. С.Бевзенко відзначав поширеність у багатьох південних українських говорах форм

дав. відм. *мини*, *міні*, що також трактуються ним як фонетичні варіанти форми *мені*; при цьому відзначено, що форма *міні* “дуже поширена в полтавських говорах, хоч вона поруч з варіантом *мини* взагалі широко znana в південно-східних і південно-західних діалектах” [16, с.152].

Форму *міні* пояснює як фонетичне продовження форми *мені* й С.Самійленко. Початки функціонування цієї двоскладової форми він описує так: “Вже в XV – XVII ст. у давньоукраїнських пам’ятках засвідчується український новотвір – двоскладова форма *мені* (з наближенням ненаголошеного *e* до *и* – *мини* та внаслідок уподібнення *и* до наголошеного *i* дальшого складу), що відбиває вплив основи *мен-* з род. відм. одн.” [17, с.90-91]. Далі С.Самійленко з відповідною паспортизацією наводить приклади *менн* (1467), *минн* (XVI ст.), *мннн* (XVI ст.), *мини* (1591), *мини* (1619), *мені* (1625), *минн* (1627), *мені* (Істор. вірш про Байду), *минн* (І.Котляревський).

Зауважимо, що деякі з наведених прикладів не дають достатньої інформації, яке звучання вони позначали в час їх такої фіксації. Не ясно, скільки у поданому переліку форм [мин’і], а скільки [м’ін’і]; що позначає *h*: [i], [e], [ä^e], [îè]?

Ю.Шевельов розглядав форму *мені* як нову, не згадуючи при цьому іаііh – графіті на стіні Софії Київської з XII ст., відомих нині свідчень із XV–XVI ст. [8, с.143], і стверджував, що вона почала з’являтися в XVII ст., “по-справжньому запанувала шойно в XIX ст.”, а в діалектах та в середньоукраїнських пам’ятках добре представлені дві інші форми: *міні* та *мини*. “Наявність голосного в обох випадках, – на думку Ю.Шевельова, – зумовлена тяжінням до вживання двоскладових форм у всій парадигмі, а вибір на користь того чи того конкретного голосного пояснюється уподібненням до наголошеного голосного наступного складу в *міні* та взаємодією з енклітичним *ми* в *мини*. Щоправда, зміни на *мини* міг сприяти фонетичний чинник” [18, с.589]. Ці загалом слушні зауваження вченого означають: 1) форма *мини* могла бути різного походження: а) із *мені*; б) із *ми* + *мні* (контамінація); 2) *міні* є фонетичним продовженням *мини*. Проте нам здається, що тут можливий ширший спектр варіантів.

Якщо припустити можливість взаємодії *ми* і *мннн* на більш ранніх етапах (XI–XII ст.), то не можна виключати й можливості контамінованого *минн* [м’ін’îè], згодом *мннн* [м’îен’îè], із яких безпосередньо могли б розвинутися *мин’і*, а також – залежно від характеру континуантів *h* – *м’ін’і*, *менîè*, *мен’і* та ін. Може, напис на стіні Софії іаііh – таки відображення живого факту, а не якась випадкова описка, яку доречно згадувати хіба що в контексті “ясравих прикладів невідповідності свідчень писемних документів дійсності” [19, с.125]. Крім того, для історії форм давального відмінка від займенника *я* важливо мати на увазі, що дальший розвиток *мини* можливий не лише в напрямку до *міні*, а й у напрямку до *мені*, що й засвідчують дані В.Вашенка. Якщо діалектна енклітична форма *мі* прийнято трактується як результат контамінації [17, с.95] — взаємодія *ми* і *мні* [правда, ЕСУМ повідомляє чомусь про взаємодію *ми* і *мені* (ЕСУМ III, 457, 471, 436)], то не можна виключати можливості виникнення *міні* як контамінації цього нового *мі* і давнішого *мні*. Усе це підтверджує актуальність висловленої ще 1970 року думки С.Самійленка про укр. *мені*, *тобі*, *собі* та їх відповідники в інших східнослов’янських літературних мовах: “Як витворилися ці форми, чому вони не збігаються цілком своїм кореневим складом і флексіями, як і чому звужувалася сфера вживання односкладових форм і поширювалася сфера вживання форм двоскладових – на такі й подібні питання вичерпних відповідей у науковій мовознавчій літературі нема, а деякі з цих питань і зовсім ще не поставлені” [17, с.52]. У цьому зв’язку важливо враховувати якомога більше різних письмових свідчень з історії відмінювання займенників і не скидати з рахунку можливих різних шляхів постання однакових форм дав. в. займенника *я* [див. першу нашу публікацію про це: 20]

У харківському виданні “Енеїди” [21] домінують форми [м’ін’і] – *мини*: “Нехай їй вичне царство, *Мини* же довголитне панство” (II, 5); “не поможеш ты *мини*” (II, 31); “*Мини* такъ людъ говорьлы” (II, 35); “Бо дило есть *мини* до тебе” (II, 37); “Коли Нептунъ *мини* ты дядько” (II, 41); “Та и *мини* що перекунь” (III, 13); “Трохы бѣ *мини* було нелегше” (III, 16); “*Мини* дай заразъ за роботу” (III, 18); “*Мини* прыказано втекты” (III, 56); “Латынцы и *мини* врагы” (V, 12); “Колы бѣ *мини* твій трупъ достаты” (V, 61); “Уже *мини* брехаты стыдно” (VI, 65); “Та свить *мини* сей ставъ не мыль” (VI, 89); “Колы *мини* смерть задасы” (VI, 89). В одному випадку нами помічено [мин’і] – *мыни*: “Същылія земля багата, Вона *мыни* щось познаку” (II, 7). Паралельно, хоча й рідше, фігурують односкладові форми [мн’і] – *мни*: “Нема на свити *мни* покою...” (I, 36); “*Мни* мыла ваша вся громада” (IV, 31); “Дай помичъ *мни*, стышокъ сложить!” (V, 63); “Скажи *мни* ричъ твою утишну” (VI, 10); “Уже *мни* жызьнь и такъ солоня!” (VI, 65).

Показчик лексики “Енеїди”, складений за виданням поеми 1952 р., не відбиває цих важливих морфологічних рис тексту з 1842 р. [22, с.204-205].

Цікаво тут зіставити дані з інших джерел XIX ст., зокрема з таких, що засвідчують позиції осіб, причетних до історії української лексикографії і які, напевно, віддаючи перевагу тій або іншій формі чи то в словнику, чи в приватному листуванні, чи ще в якійсь іншій письмовій формі, думали й про еталон, на який можна і треба орієнтуватись усім українцям або принаймні невеликій їх частині.

Так, в О.Павловського (1818, 1822, 1826) – [ми'н'і]: *мыні* (ПвлГМ 13; ПвлПГ 7), *якже жъ мыні не плакаты...* (ПвлГМ 87); *Що оцѣ ты мыні сказаъ?* (ПвлАБ 98), у М.Максимовича (1827) – [ми'н'і]: *минѣ*; *Ой шугі въ лугі! райскіи пташки, А минѣ вина самой надобно...* [23, XXXIV, с.176]; у П.Білецького-Носенка – [мн'і] і [ми'н'і] або [м'ін'і]: *мни* (мнстоименіе личное) мнѣ, “*мини*□” тоже (дат пад.); “*об' мни, о мині*” о мнѣ (предл. пад.); *мині* (мнс. притяж.). См. *мни* – мнѣ (БН 227, 224); в О.Бодяньського (1847) – [ми'н'і]: *мыни*, в осучасненому варіанті – *...аж поки не напишете мині з Праги* [24, с.232, 233]; у П.Куліша (1847, 1854) – *мині* [24, с.225, 230]; в О.Кониського – *мині*: *А се не мині пані-матка дала, щоб хороша я челядка була*. Нар. п. [25]; у Ф.Шимкевича (1842) – [мен'і]: *Да якъ рости менѣ?* (ШимСУМ 95); у В.Лазаревського (40-50-і рр. ХХ ст.) – [мен'і], [мн'і]: *А мені Бцѣ да поміцѣ; Морока мені зъ тобою!*; *Будь-ласкавъ, батьку, припши мнѣ з козакув* ая. Потемкинъ ~~садишев~~ ^{бу} Калнышевскому (Лаз); у чорнових словникових записках членів Старої Громади – *мені*: *Він мені кривний родич* (ЧРУРС). Пор. іще в рукописних словниках із Західної України: у Т.Витвицького – [ми'н'і], [мн'і]: *минѣ, мнѣ, “міе”* (Вит 134), у Й.Скоморовського – [мин'і]: “Д, praepositio znaczy to samo co k', ko, ku, i tak się też używa. д *мінѣ* (к *мінѣ*) ku *міе*, д *неј*, ku *піеј*, д *нам*, ku *пам*; К' skrócone zamiast ko, praepos. ku k' *Бѣгу*, к' *мінѣ*, к' *нему*; *зуби ми заскмиѣли, зашибло ми голову, не ведѣ ми ся* (Скм), у Я.Головацького – [мен'і] і [мин'і]: *Дай же менѣ, арендарю, горѣлки хотъ зъ квартиру; Кажуть менѣ женітисе* (Гол 500), але *Андѣ гусли бізко скріні, Прошу люба подай мінѣ...* (Гол 497).

Симптоматично, що О.Кониський у своїх листах 1892—1894 рр. послідовно писав *міні* [див., наприклад: 25]. А його публікації в “Записках НТШ” з'являлися з редакційним виправленням на *мені* [26]. І.Франко в листах до М.Драгоманова (1891) писав *міні* [11, с.321; 12, с.645]. Ряд наших відомих учених, письменників, освітян і культурних діячів, намагаючись утвердити типові, відмітні фонетичні й морфологічні риси центральних говорів як нормативно-писемні, не підтримував писемного *мені*, тим більше, мабуть, що й при такому написанні нормативна вимова повинна враховувати закономірну зміну ненаголошеного [е] в [и]. Але практика вживання писемного *мені* перемогла.

Варіації звуків у першому складі в народнорозмовних відповідниках *мені* спричинені різними факторами, і на різних територіях вони, взаємодіючи, могли давати неоднакові результати, і навпаки: однакові результати могли постати з неоднакового вихідного мовного матеріалу.

Двоскладові говіркові форми *мен'і*, *м'ін'і* тощо могли розвинутися з контамінованої форми *мин'і* (< *ми* + *мн'і*). Оскільки в говірках Середньої Наддніпрянщини і в суміжних говірках поширені обидві тенденції: зміна ненаголошеного [и] і в [е], і в [і], тут природно чути поряд і [мин'і], і [м'ін'і], і [мен'і]. Пор. приклади з розвитком [е] на місці [и] в середньонаддніпрянських та інших суміжних говірках: *марєво*, *туркеня*, *Керелівка* і под. Пор. ще: *докєпляний* (наголос на ‘кеп’) ‘доварившийся, хорошо докипѣвший’ *Борц трохи недокєпляний* (Крм).

І.Варченко констатував, з одного боку, що “паралельно з збереженням ненаголошеного **и** в полтавських говорах частіше, напевне, як у лубенських говірках, буває розширення його” (*си^елєнний*, *ши^ерѣкий*, *ли^ехий*, *жи^евотá*), що в роменських говірках виявляється виразний перехід ненаголошеного **и** в **е**” (*прейшов*, *пета*, *свеня*, *подевлось*, *вешневого*), характерний і для багатьох говорів південно-західної групи, а з другого — те, що основною рисою всіх чернігівських говорів є вимова **и** як і або близько до і: *п'ітайе*, (він) *хѣд'іт'*, *нос'іт'*, *воз'іт'*, *к'ірп'ічний*, *ширѣк'ій* тощо [4, с.122-123]. У словникових та етнографічних матеріалах А.Кримського із Звенигородщини ця риса також добре представлена: *віхор*, *віхром*; *горіще*, *на горіці*; *зіма*; *палічка*; *чотири* (Крм); пор. іще: *зіма*, *всю зіму*, *зімою* [27; 28]. Про аналогічні явища на лівобережних суміжних територіях І.Варченко писав: “Як впливає з розгляду різних випадків зміни на місці давніх *ы*, *и*, перехід *и* > *і* зустрічається в говірках майже всієї Лубенщини” [4, с.126]. Цим говіркам, як правило, відомі паралелі: *в'імн'а* і *вімн'а*, *к'іс'іл'* і *кис'іл'*, *з'іма*, *з'імѣю* і *зимá*, *зимѣю*, *гор'ішч'е* і *горішче* [4, с.126]

І.Керницький писав: “Відзначимо, що форми *минѣ* і *мнѣ* не засвідчені в картотеці для історичного словника української мови XIV–XV ст., форма *менѣ* виступає один раз у грамоті пересопницького ігумена Іларіона про обмін маєтками з луцьким старостою Петром Яновичем...” [29, с.124]. Однак що стоїть за цим *менѣ*? Доказу, що це [мен'і], а не [мен'е], [мене] чи [мен'іє], тут нема. Пор. строкатість форм на півночі української етнічної території (Говори 36): інт'ер'есно м'ін'іє (Рудня Овр. р-ну 78) – пор. зн. в.: м'іне сон не брау (Рудня Овр. р-ну 79); ног'і бул'і ц'іслиє; л'уде м'ін'іє допомогл'і (Рудня Овр. р-ну 80); даї м'ін'іє; ти ми'н'іє йест'і н'е н'уос; на спи'н'і; пудси'п м'ін'іє ... йейец (Піщаниця Овр. р-ну 83, 82, 87); одін м'ін'і раз таке було; м'ін'іє; хлопці м'ін'і кажут'; напиш'іт' м'ін'іє шос'; побач'іли шос' по м'ін'іє (Сімаківка Смільч. р-ну 95, 98, 99); ме'н'іє ўже семдєс'ати г'юд (Мартинівичі Поліського р-ну 114). Мінливість ненаголошеного звука в першому складі відбиває можливість появи тут під впливом різних рефлексів “ятя” у другому складі, аналогій до *ми* (дав. в.), *мене* (род. в.) тощо неоднакових звуків із подальшими їх змінами.

Важливо взяти до уваги й спостережені І.Керницьким в українських пам'ятках XVI ст. з різних територій як досить поширені енклітичні форми **ми** (графічно **ми**, **мы**) та **мі** (**mh**), зокрема із західноукраїнських земель [29, с.125].

Виходячи принаймні з цього, не можна виключати, що замість **mh** (*mh'e, mh'i*) та енклітичного **ми** могли функціонувати в різних місцях різні контаміновані двоскладові й односкладові форми: **ми** + **mh** > **миnh** (*min'ĕ* і *men'ĕ*; *min'e* і *men'e, mene*; *min'i* і *min'i*) або **mh** (*m'ĕ, m'e, m'i*). Оці останні, ймовірно, також могли впливати на витворення новіших двоскладових форм, зокрема на місці *мі* + *mh'i* могло постати контаміноване *мін'і*. Цікаво, що поява форм *міні*, *міні* (кінець XVI – початок XVII ст.) засвідчується в період виходу з активного вжитку форми *ми* [16, с.153]. Отже, механізм виникнення займенника **міні** (як, до речі, й інших форм давального та місцевого відмінків займенника **я**), напевно, не був скрізь однаковий, і не обов'язково пов'язувати його з основою **мен-** у родовому відмінку. Народнорозмовні форми *мін'і* (і близькі до неї *мін'і*) були в XIX ст. і зараз дуже поширені по всій Україні: не лише на Звенигородщині, усій Середній Наддніпрянщині, Полтавщині і на близьких суміжних землях, в тому числі на півдні [30, с.23, 28], а й у зоні Карпат, зокрема на Закарпатті, де в давальному відмінку вживається (поряд з енклітичною односкладовою формою *ми*) двоскладова форма з наголошеним першим складом у прийменниковій конструкції: *ід* (< *ид*) ¹*мін'і* та *д* ¹*мін'і* ~ *Под' ты лиш ід* ¹*мін'і!* *Прийшли д* ¹*мін'і* (с. Іза Хустського р-ну). Тут ми вбачаємо зміну *мін'і* > *мін'і*, а не ступінчасту *мен'і* > *мін'і*; пор. у цій же говірці: ж.р. ¹*син'а* “синя” – мн. ¹*сін'і, те'р'нина* – *те'р'нін'і, д'їтина* – *д'їтін'і, Васи'лина* – *Васи'лін'і* (пересунення артикуляції [и] до [і], без пом'якшення попереднього приголосного перед складом з [і]) і *Ї'лена* “Олена” – д.в. *Ї'лен'і; кор'ела* “холера” – *кор'ел'і; чє'лена* “червона” – мн. *чє'лен'і* (немає переходу [e > i]).

Цікаво, що автографи Т.Шевченка 1843-1845 рр. [31] засвідчують орієнтацію Кобзаря переважно на форми, що в сучасному правописному оформленні мали б вигляд *міні*, хоча трапляються у нього й прямі відповідники *мені*: *Заворожи мені волфе* (6), *Чого мыни тяжко, чого мыни нудно* (11), *Нащо мыни коса краса... Скажи мыни* (21), *Чому ты не хочеш Укоротить свои темни Тяжки мені ночі!* (21 зв.), *Чому мыни злои доли, Чомь вику не збавишь* (22 зв.), *Ни, Марку, нияко Мыни матирью съдиды...*(29), *Тай сонь же, сонь напрычудь дывный Мыни преснывся* (37 зв.), *За що мыни муку?* (40 зв.) тощо. Згодом Т.Шевченко віддавав перевагу написанням *мени*, що засвідчують автографи з “Малої книжки” [32]: *Позычь мени грошей...* (69); *Що жь мени робиты, Де мени подитысь* (329); *Чого жь мени його шкода* (365). Це промовиста деталь: сам Т.Шевченко не орієнтувався на *міні*, хоч така форма була йому добре відома з дитинства. Не одразу він пристав і на *мені*, а це підтверджує положення, що в пропаганді й утвердженні оптимальних літературних норм локальний патріотизм письменника не відіграє вирішальної ролі. Критикуючи деякі псевдонаукові штампи, спрощені підходи в оцінках тенденцій нормалізації української мови та їх популяризаторів, Ю.Шевельов справедливо підкреслював, що “полтавець Котляревський зовсім не конче мав писати достеменно полтавською говіркою, і звенигородчанин Шевченко міг дуже далеко відходити від рідної говірки. Літературна мова – штучний витвір високо розвинутого суспільства, а не відтворення почутого “з уст народу” [33, с.162]. Закріплення в українській літературно-писемній мові форми *мені*, а не *міні* (чи *мині*) відбиває міцні позиції тих, хто писав так, аналогічний тиск могли справляти й книжні (церковнослов'янські) **тєбѣ, себѣ**. У сучасному написанні *мені* можна вбачати реалізацію виробленої до кінця XIX ст. шляхом різних спроб тієї традиції, що взяла гору передусім у впливових колах української інтелігенції у Києві та Львові. Однак походження народнорозмовних варіантів *мен'і, мин'і, м'ін'і, мене, мин'ĕ* тощо не слід трактувати лише як аналогічний вплив основи форми родового відмінка *мен-*, у якій [e] міг зазнавати асимілятивних перетворень, уподібнюючись до голосного в наступному складі.

3. Рукописні словники містять цікаві фіксації форм ступенів порівняння прикметників і прислівників, які разом з іншими фактами дають можливість закласти ширшу базу для висновків про характер морфонологічних змін у цих формах і послідовність їх розвитку.

При висвітленні суті морфонологічних явищ, притаманних формам ступенів порівняння прикметників і прислівників, корисними можуть бути багатократні, відмінні від нормативних нині, фіксації таких форм у рукописних словниках. Наприклад: *важнѣ□ишій* (*важнійшій*), *вартнѣ□ишій*, *веселѣ□ишій*, *давнѣ□ишій*, *давнѣ□ише*, *жвавѣ□ишій* (Гол), *вартнѣ□ишій*, *веселѣ□ише*, *веселѣ□ишій*, *відраднѣ□ише*, *жвавѣ□ишій*, *матернѣ□ишій*, *млнѣ□ише*, *најкраснѣ□ише*, *најкраснѣ□ишій*, *наручнѣшше*, *наручнѣшшій*, *новѣ□ишій*, *переднѣ□ише* (Скм), *веселѣ□ицій*, *веселѣ□ице* (Скм), *веселѣ□ицій*, *давнѣ□ицій*, *давнѣ□ице* (Гол) та ін. Аналогічні форми на Закарпатті помітив І.Панькевич: *krasn'ışŷyi, chud'ışŷyi, temn'ışŷyi* (Верхні Верецькі) [34, с.258-259]. У всіх наведених тут прикладах відбито закономірну видозміну на українському мовному ґрунті спільнослов'янського суфікса *-ějъs-, що в давньокиївській (київськоруській) мові трансформувалася в *-ějъŷ- (граф. -hѣŷ-). Найдавнішим рефлексом цього суфікса в українській мові є суфікс *-ийш-*. Йому надає перевагу Я.Головацький, позначаючи його відповідно до історичного принципу правопису *-h□иш-*. Наступною фазою розвитку

цього суфікса міг бути закономірний його варіант *-иши-*, що витворився в результаті регресивної асиміляції. На форми з *-иши-* орієнтується Й.Скоморовський, записуючи їх за фонетичним принципом і зберігаючи графічну традицію: *-h□иши-*. Цілком закономірно *-иши-* міг зазнати змін і в напрямку до *-иш-* (як у говорах, що лягли в основу сучасної літературної мови), і в напрямку до *-ишч-* (графічно *-иц-*). Підстави для такого пояснення сформульовані С.Самійленком, який писав: “Зникнення суфіксального *й* (пор., наприклад, *мудрh□ишми, нhкчемнhише, сильнhишій, переднhишій* у словнику П.Беринди 1627 р.; *завзятhишій, гhрчhишій* у першому виданні “Енеїди” І.Котляревського; *милийишій, поганійишій, багатійишій* у південно-західних говорах) пояснюється подовженням *ш* внаслідок асиміляції і наступною втратою цієї подовженості за зразком *ш* в положенні після приголосного: *більишій, тонишій* тощо”, хоча допускається й такий процес: *добрийишій > добришій* за зразком *пйду > піду* [35, с.297-298]. Шкода, що це пояснення не враховане в академічній “Історії української мови” [36].

На думку А.Грищенка, форми з *-иши-* та *-ишч-* виникли після стягнення [ій] > [і] із суфікса *-иш-*, у якому відбулися “дисимілятивні модифікації” елемента [ш], а саме: [ш] > [сш], [ш] > [шш], [ш] > [шч] [36, с.214]. Не зовсім ясно, звідки бралася енергія розщеплення елемента [ш]. Серед аргументів на користь такого пояснення наводяться з праці І.Верхратського “Про говір галицьких лемків” форми *більісший, чистьісший, чорньісший, одміньісший*. На наше переконання, це штучні, не зовсім точно записані слова (замість *більішій, чистьішій* і под.) – того ж порядку, що й *висий, красий* (із праці І.Верхратського “Говір батюків”), узяті на озброєння для ілюстрації того, що нібито в окремих південно-західних говорах “спорадично виступає і таке цікаве з генетичного погляду явище, як збереження без змін [!] кореневого /с/ в позиції перед суфіксальним /ш/” [36, с.213]. Таке пояснення суперечить викладеному вище самим А.Грищенком теоретичному матеріалу [36, с.209], як не узгоджується з ним і твердження про “позиційне чергування кінцевих приголосних твірних основ” перед суфіксом *-иш-* (*-ьиш-*), а саме: /с/ : /ш/, /з/ : /ж/, /г/ : /ж/ — у словах *вышша* (1552), *ближьшего* (1404), *дорож(ь)шін* (1556-1561), *нижьшій, вишшій* (1790) [36, с.211].

Тут доречно, на нашу думку, навести міркування А.Волошина про засади українського правопису для закарпатців, вироблені не без впливу галицьких писемних традицій: “Систему правописання треба критикувати в цілості, а не по одривних частих, із котрих нам одно або друге правило не любить. Етимологічно пишемо і ми і по сему будемо писати, т.е. на основі розбору слів і аналогії. Головним правилом повинна туй бути строга логіка, аналогія і історія языка. Наприклад, наша етимологічна правопись не позволить писати *краца* або *дуца*, но *красша, дужча*; ми не пишемо ні *кінь*, ні *кунь*, но *конь*; не пишемо *громацкій*, но *громад-скій* і пр.” [37, с.181].

Бажання продемонструвати тотожність кореневих морфем у *високий* і *вищий*, *низький* і *нижчий* – основна причина написань *висий* і *низий* у писемній практиці XIX ст. Щоб мати підстави пояснити форми типу *висий, білісший* фонетично, а не як пізніші штучні (аналогійні) одиниці, все одно за вихідні треба брати успадковані з праслов’янського періоду з наслідками пізнішого занепаду слабких редукованих *вишій, нижій* тощо.

Слід вказати й на неприйнятну з точки зору реальної звукової історії накреслену О.Волохом схему (її відтворено й у кн. “Украинская грамматика” [38, с.76]), а саме: *высьшии > высшій > вишшій > вишчий* (орфографічно *вищій*) [39, с.181]. Адже звукосполучення *-сьи-* чи *-си-* просто неможливі були тут, оскільки реалії виглядали найзагальніше так: **s + jьs + j- > *šьš-* іще у спільнослов’янський період. Отже, в давньокиївській мові було вже готове *-ш’ьи’-*, а після занепаду слабого редукованого *-ш’и’-*, де з часом відбулися дисиміляція і ствердіння шиплячих: *-ш’и’- > -ш’ч’- > -шч-*. О.Соболевський укр. форми *вышче, крашче* пов’язував із д-руськ. *вышьше, крашьше*, а щодо рос. *нишшій* зауважив, що воно із *нижьшій*, спеціально підкресливши: “*нишшій* — ошибочное правописание” [40, с.104, 108, 138].

У зв’язку з цим було б добре мати повнішу картину про історію морфемного складу окремих сучасних літературно-писемних і ряду діалектних форм вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників. У рукописних словниках варто звернути увагу принаймні ще на такі фіксації:

а) *лекшиј* ‘біднішчий’ Лімна (ПлкЗК). Тут обидві словоформи – із характерними фонетичними змінами, яких зазнали на українському мовному ґрунті морфемні в ступенях порівняння від давніх прикметників *льгькъ* та *блдьнь*. Цікава й дещо несподівана семема ‘бідніший’. Можливий механізм виникнення *лек-ш-* у формі *лек-ш-цј* нам уявляється так: **lьg+jьs+j- > *lьžьš- > *ležš- > *lešš- > *lečš- > *leřš- > *lek’š- > lekš-* (асимілятивні зміни з дисиміляцією на завершальному етапі). Сучасні нормативно-писемні *легший, легше* відбивають аналогію – графічну орієнтацію на *легкий, легенько* тощо.

Про інші, зовнішньо подібні, явища в академічній “Історії української мови” сказано так: “Діалектні форми вищого ступеня порівняння прикметників підтверджують не обов’язкову втрату суфікса *-ок-* у похідних з формантом *-ш-*. ... До своєрідних явищ у складі діалектних форм вищого ступеня належать форми *викиши(i), векиший, бликиши(i), вукиший, сукшиї, дорокиший, тикишыї* тощо, поширені в поліських, волинських, наддністрянських та закарпатських говірках. Передсуфіксальний елемент *-к-* у наведених прикладах має різне походження у словоформах типу *викиши(i), векиший, бликиши(i), вукиший*. Його можна

ототожнювати з прикметниковими суфіксами *-к-*, *-ок-* [як вони збереглися перед *j?* – Б.Г.], якими поширювались кореневі морфеми *вис-*, *вел-*, *близ-*, *вуз-*. В інших же випадках (*сукий* – *сух-*, *тикши(i)* – *тих-*) фонетичні зміни у складі корневих морфем можуть мати аналогічний характер, хоч не можна виключати і можливості власне фонетичних змін внаслідок дисимілятивних процесів” [36, с.212-213]. Шкода, що при цьому не накреслено послідовності розвитку *киш*. Важливо б при цьому застерегти, що вихідними тут є не *сух-ш-* та *тих-ш-* (де за законами дисиміляції могли б розвинулися *киш*), а *суш-ш-*, *тиш-ш-*, де, найімовірніше, процес усунення двох *ш* розгортався так: *ш'ш' > ч'ш' > т'ш' > к'ш' > киш*.

Б.Грінченко подав паралельні форми вищого ступеня порівняння прислівника *легко*: *легше* і *лекше* (Грн II 350). У рукописному українсько-польському словнику Й.Скоморовського: *лекшиј* adj. ‘Izejczy’, *лекше* adv. ‘Izej’ (Скм).

б) **вѣкшиий** (Краин., Венг.) ‘больше’, *велькій*, *вѣкшиий* і *ветшиий*; *найвекшиий*, *найвѣтшиий* (Краин., Венг., Сян.) т. что *великий*, *бѣльшиий*, *найбѣльшиий* (Гол 392). Пор.: *векшиий* лемк. ‘великий, більший’ (Лесів 415). Очевидно, кореневий *e* тут за аналогією до *великий* і під західнослов'янським впливом (поль. *większy*, слц. *váčši*). А група *киш* могла витворитися на власне українському ґрунті: у формі **vjet-jьs-j-* закономірні східнослов'янські зміни на *vjačьš-*, де згодом (після занепаду редукованого) *čš (= t'šš) > k'šš > kš*.

в) **вѣчей** (Земпл.) урavn. ст. ‘много, больше’ (Гол 396). Тут кореневий *e* також, очевидно, є результатом дії аналогії до *великий*, *вельо*, а із закономірного очікуваного *вйаче* (*вйачей*) зберігся рефлекс давніх *-tj-*, як в імені *В'ячеслав*, що в момент творення означало ‘більш славний’: **Vjetieslavъ*; пор. др. **вяче**, слц. *ves(ej)*, *viac(ej)*, поль. *więcej* ‘більше’ (Фасмер I 378). Сучасне укр. діал. *вѣце* ‘більше’ (КСГ Ублї 19) – незаперечний словакізм.

4. Сподіваємося, ці наші спостереження в чомусь підтвердять і розширять важливі теоретичні положення у сфері морфології [див. 39] чи доповнять їх фактичну базу.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- АУМ — Атлас української мови: У 3 т. – К.: Наук. думка. – Т. 1: Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. – 1984; Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – 1988; Т. 3: Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. – 2001.
- БН — Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підготував до видання В.В.Німчук. – К.: Наукова думка, 1966.
- БодО — [Бодяньський О.М.] Фрагмент (*Балабуха – Ице*) українсько-російського словника. 30-і роки ХІХ ст. // ІР НБУВ. – Шифр: I, 1637.
- Вит — Словник польсько-церковнослов'янсько-український Теодора Витвицького з половини ХІХ сторіччя / Опрацював і підготував до друку Йосип Дзензелівський. Наук. редактор Януш Рігер. – Варшава: Наук. вид-во “Семпер”, 1997. – 611 с.
- Говори Зб — Говори української мови (Збірник текстів). – К.: Наукова думка, 1977. – 592 с.
- Гол — Матеріали для словаря Малорусскаго нарѣчя, собранныя въ Галиціи и въ Сѣверовосточной Венгріи Яковомъ Федоровичемъ Головацкимъ... // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – № 10. – Пряшів, 1982. – С. 351-612.
- Грн — Словарь української мови / Зібрала редакція журналу “Киевская старина”. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко: У 4 т. – К. – Т.1 (А – Ж). – 1907. – XLIV + 494 с.; Т.2 (З – Н). – 1908. – 573 + 4 с.; Т. 3 (О – П). – 1909. – 506 с.; Т. 4 (Р – Я). – 1909. – 563 с. [Репринтне вид.: К.: Вид-во “Довіра” – УНВЦ “Рідна мова”, 1997].
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К.: Наукова думка. – Т. 1 (А – Г). – 1982. – 631 с.; Т. 2 (Д – Копці). – 1985. – 570 с.; Т.3 (Кора – М). – 1989. – 549 с.
- Є₄₇ — Евстафьев Н. Слова Малороссійскаго нарѣчя, употребляемыя въ Полтавской губерніи. Собраны въ 1847 году. // ІР НБУВ. – Шифр: I, 1307.
- Є₄₈ — Евстафьев Н. Слова Малороссійскаго нарѣчя, употребляемыя въ Полтавской губерніи. Собраны въ 1848 году // ІР НБУВ. – Шифр: I, 1308.
- Є₄₉ — Евстафьев Н. Слова Малороссійскаго нарѣчя, употребляемыя въ Полтавской губерніи. Собраны въ 1849 году // Архів РАН (СПб.). – Ф. 216. – Оп. 4. – Спр. 264.
- Зап — Запара Д. Краткій Малорусскій Словарь, Составленный Димитріемъ Запарою. Изюмъ. 1849 г. // РВ БРАН (СПб.). – Шифр: 45.8.241.
- Крм — Кримський А.Ю. Українсько-російський словник, зібраний з народніх уст у Звиногородщині (Київщина) // ІР НБУВ. – Шифр: I, 22364.
- КСГ Ублї — Сірка Й., Муличак Ю., Баушенко А. Короткий словник говірки села Ублї. – Зіген – Пряшів, 1999.
- Лаз — Матеріали для составлення Малороссійско-русскаго словаря. Собраны въ концѣ 40-хъ и началѣ 50-хъ годовъ Василіемъ Матвѣевичемъ Лазаревскимъ // ІР НБУВ. – Шифр: VII, № 102 (96).
- Лесів — Лесів М. Українські говірки у Польщі. – Варшава: Вид-во “Український архів”, 1997.

- Лук₁ — Лукашевич П. Собрание Нѣмецкихъ, Латинскихъ, Греческихъ и другихъ иноязычныхъ Словъ, вошедшихъ въ составъ Малороссійскаго нарѣчія, также и тѣхъ Славянскихъ словъ, кои утеряны въ Великороссійскомъ нарѣчїи или имѣють другое значеніе. I пол. XIX ст. // IP НБУВ. – Шифр: I, 1634.
- Лук₂ — Малороссійскій словарь, собранный Платономъ Лукашевичемъ съ 1824-1849 г. // IP НБУВ. – Шифр: I, 380.
- Макс — Максимович М. Словарь // Малороссійские песни, изданные М.Максимовичем. – М., 1827. [Репринтне видання: К.: Вид-во АН УРСР, 1962].
- ПвлАБ — [Павловський О.] [Українсько-російський словник. А–Б] // Бучко Д.Г. “Словарь малороссійскаго нарѣчїа” О.Павловського // З історії української мови: До 150-річчя “Граматики” О.Павловського. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 91-115.
- ПвлГМ — Павловскій А.П. Грамматика Малороссійскаго нарѣчїа. Санкт-Петербургъ, 1818.[...] / Фотопередрук з післясловом О.Горбача. – Мюнхен, 1978.
- ПвлКМС — Павловскій А.П. Краткій Малороссійскій словарь // Грамматика Малороссійскаго нарѣчїа. Санкт-Петербургъ, 1818.[...] / Фотопередрук з післясловом О.Горбача. – Мюнхен, 1978.
- ПвлПГ — Павловскій А.П. Прибавленіе к Грамматикѣ Малороссійскаго нарѣчїа. Санкт-Петербургъ 1822 / Фотопередрук з післясловом О.Горбача. – Мюнхен, 1978.
- ПлзЗК — Павлик М. [Матеріали до словника української мови]. – Записна книжка // ВР ЛНБС. – Шифр: Павл. – Папка 2. – №№ 49 – 55; Папка 3. – №№ 56, 57.
- Скм — Матеріали до руского словаря, собранїи Іосифомъ Скоморовскимъ, Парохоомъ въ Березовици великой. – 1862 // ВР ЛНБС. – Шифр: АСП-305.
- СУМ — Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
- Фасмер — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М.: Прогресс. – Т. 1. – 1964. – 562 с.; Т. 2. – 1967. – 671 с.; Т. 3. – 1971. – 827 с.; Т. 4. – 1973. – 855 с.
- ЧРУРС — Матеріали до українсько-російського словника. Неповна чернетка (Букви В, Ж, З, К, О, П). Почерк Є.Трегубова, О.Русова, [В.] Антоновича, В.Науменка та ін. – 366 арк. // IP НБУВ. – Шифр: I, 1641.
- ШимСУМ — Словник української мови Ф.С.Шимкевича // Галас Б.К. Ф.С.Шимкевич як лексикограф і українське словникарство (кінець XVIII – початок XX ст.). – Ужгород, 1995. – С. 75-144.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства. – Ч. 3. – Мюнхен: Молоде життя, 1951.
2. Грушевський М. До управильнення українського правопису // Україна. – Київ, 1925. – Кн. 5. – С. 189-191 [Цит. за: Історія українського правопису XVI–XX століття: Хрестоматія. – К.: Наукова думка, 2004. – С.387].
3. Жовтобрюх М.А. Орфографічна система О.П.Павловського // З історії української мови: До 150-річчя “Граматики” О.Павловського. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 51-65.
4. Варченко І. Лубенські говірки і діалектна суміжність (Фонетичні риси протягом трьох століть). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 252 с.
5. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. – Вид. 2-е (переробл.). – К.: Рад. школа, 1966.
6. Огієнко І. Огляд українського язикознавства // Записки НТШ. – Т. 79. – 1907. – С. 52-93.
7. Дзедзелівський Й.О. Конспект лекцій з курсу української діалектології (Ч. 1: Фонетика). – Ужгород, 1965.
8. Самійленко С.П. Іменник. Займенник // Історія української мови: Морфологія / С.П.Бевзенко, А.П.Грищенко, Т.Б.Лукінова, В.В.Німчук, В.М.Русанівський, С.П.Самійленко. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 16-128; 129-162.
9. Бевзенко С.П. Говірка с. Станіславівки Кіровоградської області // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наукових праць. – Вип. 8: Збірник пам’яті професора Василя Добоша. – Ужгород, 2005. – С. 17-35.
10. Ващенко В.С. Займенникові та числівникові форми в сучасних полтавських говорах // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови: Збірник статей. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 42-48.
11. Кримський А. “В поті чола”. Образки з життя робучого люду. Написав Іван Франко // Твори: У 5-ти т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 307-322.
12. Кримський А. М.П. Драгоманов // Твори: У 5-ти т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 614-679.
13. Листи Агатангела Кримського / Вступна стаття, підготовка текстів та примітки О.С.Мазурка // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 8-13.

14. Ващенко В.С. Полтавські говори. – Харків, 1957.
15. Булаховський Л. Історичний коментарій до української літературної мови // Вибрані праці: У 5-ти т. – Т.2: Українська мова. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 217-570.
16. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). – Ужгород, 1960.
17. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови: У 2 ч. – Ч. 2. – К.: Вища школа, 1970.
18. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Переклад з англійської: С.Вакуленко, А.Даниленко. Редактор: Л.Ушкалов. Перекладено за вид.: Shevelov G.Y. Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg: Carl Winter, 1979. 808 p. – Харків: Акта, 2002.
19. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. – 324 с.
20. Галас Б. До історії літературно-писемної займенникової форми мені та її народнорозмовних відповідників // Наукові записки. Серія: Мовознавство. – Вип. 1. – Тернопіль: ТДПУ, 2002. – С.61-72.
21. Виргилієва Енеида, на малоросійській языкъ переложенная И.Котляревскимъ. – Харків: Въ университетской типографіи, 1842.
22. Ващенко В.С., Медведєв Ф.П., Петрова П.О. Лексика “Енеїди” І.П.Котляревського: Показчик слововживання. – Харків, 1955. – 208 с.
23. Максимович М. Малоросійские песни, изданные М.Максимовичем. – М., 1827. [Репринтне видання: К.: Вид-во АН УРСР, 1962].
24. Шацька А. Недруковане листування П.О.Куліша з О.М.Бодянським (до проблеми відтворення тексту) // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – Львів – Нью-Йорк, 2000. – С. 213-234.
25. Возняк М. Ол. Кониський і перші томи “Записок” (З додатком його листів до Митр. Дикарева) // Записки НТШ. – Т. 150. – 1929. – С. 339-390.
26. Кониський О. До життєпису М.О.Дикарева // Літературно-науковий вісник. – 1900. – Кн. X. – С. 10-29; Кн. XI. – С. 75-91.
27. Народні свята, звичаї та обряди в лютому – березні (Із праці А.Кримського “Звиногородщина”) Подав М.Гуць // Укр. мова і літ. в школі. – 1992. – № 3-4. – С. 34-36.
28. Народні свята, звичаї та обряди у травні (З праці А.Кримського “Звиногородщина”) Подав М.Гуць // Укр. мова і літ. в школі. – 1993. – № 4. – С. 53–55.
29. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові на (матеріалах пам'яток XVI ст.). – К.: Наукова думка, 1967.
30. Поповський А.М. Значення південноукраїнських степових говорів у формуванні літературно-національної мови. – Дніпропетровськ, 1989. – 88 с.
31. Шевченко Т. Тири літа: Автографи поезій 1843-1845 років. – К.: Наукова думка, 1967.
32. Шевченко Т. Мала книжка: Автографи поезій 1847—1850 рр. – К.: Наукова думка, 1966.
33. Шевельов Ю. Чернігівщина в формуванні нової української літературної мови [Додаток] // Його ж. Внесок галичан у формування української літературної мови: До постави питання. – Львів–Нью-Йорк, 1996. – С. 157-173.
34. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. – Ч. 1: Звучня і морфологія. – Прага, 1938.
35. Самійленко С.П. Прикметник // Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови / Підручник для студентів мовно-літерат. ф-тів педагогічних інститутів УРСР. – 2-е вид., виправл. – К.: Рад. школа, 1962.
36. Грищенко А.П. Прикметник // Історія української мови: Морфологія / С.П.Бевзенко, А.П.Грищенко, Т.Б.Лукінова, В.В.Німчук, В.М.Русанівський, С.П.Самійленко. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 163-215.
37. Волошин А. О письменном язиці подкарпатських русинов // Твори / Упорядкування, передмова, підготовка текстів та примітки Олекси Мишанича і Павла Чучки. – Ужгород: Гражда, 1995. – С. 154-185.
38. Украинская грамматика. – К.: Наукова думка, 1986.

39. Волох О. Морфологія (§§ 23-50) // Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинко І.І. Історична граматики української мови: Навч. посібник для студентів. – К.: Вища школа, 1980. – С. 165-252.
40. Соболевский А.И. Лекции по истории русского языка. – Изд. 4-е. – М., 1907.

УДК 811.161.2'367.335

ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРЕДИКАТИВНИХ ЧАСТИН СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ ЗІ СПОЛУЧНИКОМ А ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ВЛАСНЕ-ЗІСТАВЛЕННЯ

Греб М.М., к. філол. н., доцент

Бердянський державний педагогічний університет

У статті досліджуються питання лексико-семантичної організації складносурядних зіставних речень зі сполучником *a*. Автор доводить, що протиставне значення й значення тотожності, які творяться завдяки лексичній і синтаксичній синонімії та антонімії, становлять два крайні вияви зіставлення й співвідносяться із зіставним значенням як варіанти з інваріантом.

Ключові слова: лексико-семантична група, синонімічні лексеми, антонімічні лексеми, тезаурусно співвіднесені компоненти, контекстно співвіднесені лексеми.

Греб М.М. ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ПРЕДИКАТИВНЫХ ЧАСТЕЙ СЛОЖНОСОЧИНЕННОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ С СОЮЗОМ А КАК СПОСОБ ВЫРАЖЕНИЯ СОБСТВЕННО-СОПОСТАВЛЕНИЯ / Бердянский государственный педагогический университет, Украина

В статье исследуются вопросы лексико-семантической организации сложносочиненных сопоставительных предложений с союзом *a*. Автор утверждает, что противопоставительное значение и значение отождествления, которые образуются благодаря лексической, синтаксической синонимии и антонимии, – это два крайних проявления сопоставления, которые соотносятся с сопоставительным значением как варианты с инвариантом.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, синонимические лексемы, антонимические лексемы, тезаурусно соотнесенные компоненты, контекстно соотнесенные лексемы.

Maria Greb. PECULIARITIES OF LEXICAL AND SEMANTICAL ORGANIZATION OF PREDICATIVE PARTS OF COMPLEX SENTENCE WITH CONJUNCTION AND AS THE WAY OF EXPRESSION OF VERY COMPARISON / Berdyansk State Pedagogical University, Ukraine

The problems of lexical and semantical organization of complex sentences with conjunction *and* are considered in the article. The author asserts that contrasting meaning and the meaning of identification formed because of lexical and syntactical synonymy and antonymy are the two extreme displays of comparison which correlate with comparing meaning as variant with invariant.

Key words: lexical and semantical groups, synonymous lexemes, antonymous lexemes, thesaurus correlated components, contextually correlated lexemes.

Поняття структурної схеми як формальної моделі складних синтаксичних конструкцій тісно пов'язане із поняттям семантики структурної схеми як загальним типовим змістом, заданим особливим формальним механізмом. Тобто, заповнення конструкції конкретним лексичним матеріалом, що належить певним семантичним типам, може відповідати семантиці структурної схеми, конкретизувати й підтримувати її. Однак тією ж мірою синтаксичні позиції можуть заповнюватися лексемами того семантичного гатунку, що не відповідає формуванню типового змісту, внаслідок чого всередині речень певного класу утворюються окремі функціональні різновиди. Сучасні дослідження із синтаксису [1; 2; 3; 4] в більшості своїй виходять з того, що саме від особливості лексики, яка вводиться мовцем у конструкцію, значною мірою залежить можливість чи неможливість мовної реалізації типових ознак речення, заданих його структурною схемою.

Лексико-семантичне оформлення частин є також важливим і для з'ясування специфіки зіставного відношення між частинами складної синтаксичної конструкції складносурядного типу, що й визначає актуальність обраної теми. Мета дослідження – проаналізувати фактичний матеріал, узятий із різноманітних джерел, установити деякі закономірності лексико-семантичного наповнення частин складносурядних речень, структурна схема яких передбачає можливість формування зіставного відношення між ними.

Насамперед, важливо нагадати, що передумовою формування зіставного відношення є наявність двох асоціативних рядів, реалізованих у структурному паралелізмі предикативних частин складносурядного зіставного речення. Це, зокрема, виявляється в тому, що лексеми, які входять у відношення зіставлення, мають бути певним чином близькими, подібними, тотожними (синонімічними), або контрастними, протилежними (антонімічними), у крайньому разі, співвідноситися за якоюсь спільною семою в значенні чи бути придатними до синонімічного/антонімічного контекстуального співвіднесення. Так, наприклад, у реченні *Весна багата на квітки, а осінь [багата] на сніжки* (Народна творчість) іменні лексеми в позиції підмета першої й другої частин співвіднесені семантично за приналежністю до ЛСГ “пори року”, а іменні частини складених присудків при семантичному аналізі можуть бути кваліфіковані як лексеми, об’єднані значенням “результат росту рослин” або “урожай” тощо.

Значною мірою характер асоціативних зв’язків у власне-зіставних конструкціях ґрунтується, за спостереженнями дослідників, на явищі синонімії, яке в зіставних конструкціях слід розглядати дещо ширше, ніж власне лексичну синонімію. Синонімічними в реченні можуть бути лексема й анафоричний займенник або анафоричний нуль, так само як синонімія може бути на рівні лексема/словосполучення тощо [5, с.32]. Таким же чином варто розглядати й явище антонімії, на основі якого твориться протиставне змістоє відношення в межах власне-зіставного різновиду складносурядних речень.

Аналіз семантики зіставних синтаксичних одиниць показує, що характеристики зіставлюваних компонентів можуть бути репрезентовані синонімічними лексемами, як у реченні [*У всякому разі, щось неначе не то зашелестіло, не то ікнуло чи кашлянуло на печі, і так виразно, що*] німці **причайлися**, а Товченик **перестав дихати** (О. Довженко), де іменні лексеми *німці* й *Товченик* гіпонімічно співвіднесені, оскільки належать до однієї лексико-семантичної групи “людина”. Предикатні лексеми *причайтися* й *перестати дихати*, реалізовані у формах *причайлися* і *перестав дихати*, контекстуально синонімічні, тому що до семантики лексеми *причайтися* входить і сема “не дихати, перестати дихати”.

Важливо відзначити, що зіставне відношення виявиться слабким або взагалі відсутнім, якщо предикати обох частин будуть виражені тією ж самою лексемою. За такого лексичного наповнення речення з формальними ознаками зіставної конструкції втратить смисл, пор.: **Німці причайлися, а Товченик причайвся*. Натомість конструкція з таким же якісним складом матиме зміст у разі використання єднального сполучника *і*, або, за умови збереження семантики зіставлення, необхідним структурним елементом виявиться модифікатор змісту у вигляді частки *теж*, пор.: *Німці причайлися, і Товченик причайвся* і *Німці причайлися, а Товченик теж причайвся*. Щоправда, в останньому випадку зіставне відношення буде досить слабким, близьким до єднального, а зіставна семантика висловлення швидше становитиме наслідок логічної операції зіставлення, заснованої на тій пресуппозиції, що кожна людина характеризується специфічними проявами спільних для людей фізичних, психічних і т.д. станів і дій.

Семантична подібність зіставлюваних лексем проглядається й у такому прикладі: *Діти навзводи кинулись до садочка, а мати посміхнулася* (М. Стельмах), у якому семантика предикативної групи “навзводи кинулись” містить у собі значення руху, бадьорості, завзяття, задоволення, втіхи, що в такому значенні є контекстуальними синтаксичними синонімами до реакції матері – *посміхнулася*. Якщо представити це речення іншими словами, то воно матиме вигляд: *Діти були задоволені, втішені, а мати посміхнулася (= теж була втішена)*.

Виникнення зіставного відношення на основі подібності зіставлюваних компонентів, що виходить назовні в синонімії лексем у зіставлюваних позиціях, – досить поширений випадок у колі зіставних конструкцій. Важливим чинником формування таких конструкцій і їх істотною семантичною ознакою, яка дозволяє визнавати провідним відношенням у цих конструкціях саме зіставне, а не єднальне, є те, що зазвичай мовець обирає синонімічні, але не тотожні лексеми. Наприклад, у реченні *Малій шкандибає, а старий прикульгує, [а проте ідуть, не зупиняються]* (В.Підмогильний), де *шкандибати* й *прикульгувати*, предикатні лексеми, є синонімічними, але не тотожними.

Наведені вище приклади характеризуються повнотою синтаксичних позицій, їх зайнятістю відповідними лексемами. У разі, якщо відповідність не повна, слід вести мову про анафоричні лексеми або й про анафоричний нуль [6, с.29-38], як, наприклад, у реченні [*Потім уже стала розглядати Заболотного спокійно, мовби відсторонено. Наче перед нею був один з тих багатьох, кого вона доглядала в госпіталі, а тепер він ось уже виписаний і]* йому дорога своя, а їй – своя (О.Гончар), де тотожність синтаксичної функції іменної позиції в обох частинах спричиняє пропуск тієї самої лексеми *дорога* в другій частині з метою уникнення тавтології. Цей механізм економії мовних засобів досить широко використовується у формуванні зіставних конструкцій зі сполучником *а*. Зокрема тотожний іменний компонент другої частини може перетворюватися на анафоричний нуль. Як видно із наведеного прикладу, редукуватися в другій частині можуть й інші тотожні для обох частин компоненти. Дослідження складнопідрядних прикомпаративних речень доводить, що своєрідний принцип анафоризації виявляється їхньою конститутивною рисою.

Розглянуті приклади є, в цілому, елементарними як з точки зору семантики, так і з точки зору синтаксичної позиційності, зокрема зіставлявані компоненти виконують однакові функції у складі кожної з частин. Варто розглянути більш складні випадки синонімічного зіставлення. У реченні *[Художник, бо це сонце й росу не спило – вже в нього кінчився сеанс.] іди собі, Надько, гуляй до завтрашньої зорі, а він теж піде дивитись, як Роман порасться біля вуликів* (О.Гончар) перша частина оформлена як спонукальне висловлення з імперативом, тоді як друга не має модальності наказовості. Проте наявність частки **теж** у другій частині складної конструкції попереджає про однотипність, подібність вираженого в частинах змісту. Таким чином, перша й друга частини структурно не однотипні, хоча це не заважає реченням бути семантично зближеними, пор.: *Надійка піде гуляти і я теж піду дивитися (=гуляти)*. Зіставний же компонент змісту формується як суб'єктивний. Для мовця гуляння Надійки не те ж саме, що його гуляння. Його варіант гуляння наповнений глибоким сенсом (він буде дивитись, як Роман порасться біля вуликів, а Надійчине гуляння (чим би воно не було наповнене) менш значуще). Таким чином, можна говорити про наявність контекстуальної синонімії складників зіставної конструкції.

Аналіз показує, що лексико-семантичне наповнення частин складної конструкції може оформлювати зіставне відношення за умови зіставлення синонімічних предикатних лексем при нетотожних іменних поширювачах, які, щоправда, характеризуються віднесеністю до тих самих ЛСГ. Причому найвиразніше зіставне відношення виявляється у тих конструкціях, де зіставляваний компонент відзначається тотожністю, а всі інші складники, які входять до групи предиката, характеризуються тотожністю синтаксичної функції в реченні, однаковим лексичним виявом або ж анафоричною присутністю у складі другої частини. Водночас спостереження показує, що синонімічність компонентів може бути як лексичною, так і синтаксичною. Варто відзначити, що широко розповсюдженими складними реченнями, які підпадають під синонімічний принцип структурування зіставності, є такі, в яких синонімічність зіставляваних компонентів контекстуальна.

Іншим досить поширеним видом зіставних конструкцій є такі, в яких зіставлення ґрунтується на використанні в частинах антонімічних лексем. Ця специфіка лексико-семантичного наповнення частин досить часто стає тим фактором, який спричиняє віднесення цих речень до протиставного різновиду, що є не цілком виправданим. Використання антонімів як тих асоціативно співвіднесених лексем, що характеризують також асоціативно співвіднесених учасників певного стану речей, не заперечує сутності змістового відношення зіставлення, як і тих формальних, формально-змістових і семантичних ознак, які притаманні власне-зіставному різновиду складносурядних речень зі сполучником *а*. Тому є всі підстави зараховувати конструкції з антонімічно зіставляваними лексемами чи з їх синтаксичними варіантами до конструкцій власне-зіставного різновиду.

Зіставне відношення між частинами складного речення, репрезентоване за використання явища антонімії, як і у випадку з синонімією зіставляваних компонентів, також може ґрунтуватися або на тому, що один із компонентів першої частини буде антонімом до одного компонента другої, наприклад: *Осінь збирає, а весна розсипає* (Народна творчість), *Вихваляють царя і його ласки для українського народу, а гетьмана зневажають* (Б.Лепкий), або на тому, що зіставлявані компоненти будуть виражені в одній частині одним словом, а в іншій – синтаксичним еквівалентом антонімічної лексеми, наприклад: *Майстер робив свою справу швидко, а хлопець все натирав воском першу дошку* (Із усного мовлення), де частина *все натирав воском першу дошку* в змістовому плані виражає протилежне явище до поняття “швидко”. Розповсюджені також конструкції, в яких антонімічно зіставляваними є не лексеми, а цілі комплекси слів, що лише в контексті набувають антонімічного відношення. Так, наприклад, у реченні *[Якщо ж дощ захопив нас у степу, то, промоклі до рубця, ми в такий день маємо право гнати худобу додому раніше, бредемо в обліплених сорочечках, повертаючись, наче з битви.] матері нас зустрічають перестрашено, а ми тільки сміємось, збуджено ділимося цюйно пережитим...* (О.Гончар) словосполучення *зустрічати перестрашено* вступає у відношення антонімії з предикатною лексемою *сміятися*. Отже, зіставлення, засноване на антонімічних відношеннях зіставляваних компонентів, може по-різному виявлятися в плані лексичного вираження.

Антонімічно зіставляваними лексемами можуть позначатися дії, ознаки, стани речей, протилежні за певними параметрами, наприклад: *Вода була холодна, а повітря аж пекуче* (Б.Грінченко): *Тут, у цій частині Землі, смеркається, а в іншій – світає* (Із підручника); *Життя в селі починалося рано-вранці, а закінчувалося пізно, [хоч і кажуть злі язичи, що лягають у селі разом із курми]* (В. Шевчук); *Петро швидко і виходить, а Подуботок безпомічно падає на подушку* (К.Буревій), де виділені лексеми *встає* позначають різні за напрямком рухи (вгору – вниз); *[Вона вийшла, і вода з цебра вилилась їй на голову.] Серьога плигав, регочучи, до стелі, а пані Ївга сіла на свою лаву й трусилась, бо не мала в цю передв'ягтися* (В.Підмогильний), де виділені лексеми протиставлені за ознакою “рух – нерухомість”.

Зіставлення компонентів може виявлятися у використанні в обох частинах тієї ж самої лексеми, але в одній частині вона матиме заперечну частку *не*, що є частковим виявом зіставлення на ґрунті антонімії, наприклад: *Звір не соромиться своєї дії, а людина соромиться;* *[звір прямо й чесно виявляє себе, а*

людина боягузливо ховається за бундючними чуттями, за високими спонуками, за ідеями: вона підліша за звіра] (В.Підмогильний). Проте такі речення за своєю семантичною сутністю протистоять конструкціям на зразок: *Ватра не горіла, а курила сизим тяжким димом* (О.Гончар), *Вона не сподівалась, а чекала того побачення* (Н.Неждана), де відсутнє зіставлення ознак того ж самого суб'єкта, а наявна субституція однієї ознаки іншою.

Важливо відзначити, що для конструкцій, формальна будова яких відзначається паралельністю синтаксичних позицій предикативних частин, характерним є використання синонімічних або анафоричних лексем, семантично пов'язаних з антонімами в їх складі. Так, у реченні *Хлопець говорив тихо, а дівчина голосно*, [ніби їй хотілося, щоб всі чули, що вона незадоволена] (Із усного мовлення) у другій частині пропущена предикатна лексема *говорила*, оскільки вона синонімічна (тотожна) предикатній лексемі першої частини. Саме із цією лексемою в першій і другій частині конструкції семантично пов'язані антонімічні лексеми *тихо* й *голосно*. А в такій конструкції, як *Найгірші учні класу почали доброзичливо ставитися до нової вчительки, а Сергій продовжував бойкотувати її* (Із усного мовлення) антонімічна співвіднесеність предикатних лексем уможливило використання в іменній позиції анафоричного займенника. Такі засоби дозволяють уникати небажаних повторів, роблять висловлення більш компактним.

Окрім синонімічно й антонімічно зіставлюваних компонентів, зіставне відношення може формуватися й на базі гіпонімії або тезаурусної співвіднесеності лексем. Так, у реченні [*Заболотний за звичкою й тут перекинувся кількома фразами з одним із юнаків, котрий, витираючи скло, похвалився, що дід його, походженням теж із Юкрейн, у пошуках кращої долі помандрував у світи*], (дід – М.Г.) **працював** із братами на тутешніх шахтах, **а батько будував** якраз оцю швидкісну трасу... (О. Гончар) підкреслені компоненти є гіпонімами до спільного поняття “робота”. У такому прикладі як [*Уявляв собі цей гидкий образ,] цю комедію, яку цар, мов у театрі, на глухівському майдані виставив, а глухівці дивилися, не розуміючи, що москва насміхається над ними* (Б. Лепкий) тезаурусно співвіднесеними є компоненти *виставляти комедію/дивитися комедію*, які позначають ті чи інші дії різних, пов'язаних із театром, учасників, отже, ці лексеми відносяться до спільного тематичного поля “театр”.

Як показує аналіз складносурядних зіставних конструкцій, речення із тезаурусно співвіднесеними компонентами становлять значну частину в корпусі речень цього різновиду. Це, очевидно, зумовлено тим, що формування таких речень не вимагає від мовця додаткових зусиль щодо пошуку компонентів-відповідників серед синонімів чи антонімів. До того ж, досить часто конструкції з такими компонентами не вимагають залучення оцінного критерію, а тому найчастіше функціонують як дескрипції (місцевості, обстановки, умов тощо), наприклад: *Тут же біля неї продавалася терта кабака і тютюн у паюках; а там – залізний товар: підкови, гвіздочки, сокири, підвіски, ухнали й усе, чого треба* (Г.Квітка-Основ'яненко); *Падав на сірі осінні кураї, а зараз сніги білють, безкрая розлука біліє, хоч, здається, тільки б радити, бо все найстрашніше нарешті минулося* (О.Гончар).

Цікавими зразками зіставних конструкцій є такі, як *Не місце прикрашає людину, а людина місце* (Народна творчість); *Літа ніколи не повертаються до людини, а людина завжди повертається до своїх літ* (М.Стельмах), у яких лексичне наповнення частин майже однакове, проте друга частина ніби виступає дзеркальним відображенням першої. При цьому у відношення зіставлення, сформоване на базі тих самих лексем, які, проте, в різних частинах виконують різні функції, вступають компоненти першої частини, переставлені місцями. Це пов'язано зі своєрідним рема-тематичним членуванням змісту першої й другої частин: той компонент, що в першій частині є ремою, у другій входить до складу теми і навпаки, пор.: *Не місце^R прикрашає людину^T, а людина^R прикрашає місце^T; Літа^R ніколи не повертаються до людини^T, а людина^R завжди повертається до своїх літ^T*. Це й позначається на окресленому порядку слів. Допоміжним засобом актуального членування є в таких конструкціях інтонація, а саме – акцентоване вимовляння реми в кожній із частин, тобто наявність виділеної реми.

Зіставне відношення може формуватися на основі контекстно співвіднесених лексем, причому ці компоненти по-різному пов'язані один із одним. Так, у реченні *Яковлев, збуривши Старий і Новий Кодак, післав в оден бік підполковника Баріна і нашого полковника Кандибу, а в другий – царського війська підполковника Башмакова, [щоб ловили й мордували де якого лиш стрінуть запорожця, мазепинця, одним словом, українца]* (Б.Лепкий) контекстно співвіднесеними формами є числівники (*один – другий*), ряд яких потенційно може бути безмежним, пор.: *Один їв, а другий спав, а третій ними поганяв* (Народна творчість). У цьому випадку контекстно співвіднесеними є лексеми на позначення окремих виявів множинної реалії дійсності. Таким чином, зіставлення може формуватися за допомогою слів *один – другий, перший – другий, один – інший, частина – решта* тощо. Так, у реченні *Частину козаків Хмельницький залишив на першому рукаві, куди вела стьожка від усього загону, а решту, заглибившись у плавні, розбив на дві частини і послав на крила, наказавши замаскуватись, щоб уранці й птахи не могли помітити серед очеретів коней і людей* (П.Панч) слова *частина* і *решта* співвіднесені контекстуально, пор.: *частина* = одні, не всі, *решта* = інші, не всі, а хто залишився. Спільним для них є відношення до цілісності (до всіх). У конструкції *Одну з склянок Альбіна Романівна витила сама, а*

іншою щедро полила сплячих, [які, мов опарені, позискакували з ліжка] (О.Миколайчук-Низовець) контекстно співвіднесеними є лексеми *один – інший*. А, наприклад, у реченні *Триста товаришів стояли тут у залі пліч-о-пліч, триста танкістів, артилеристів, десантників, офіцерів і політпрацівників, а більше простого сержантського й рядового люду зустріли Івана та Уляну* (О.Довженко) ця ж контекстна співвіднесеність виражена лексично по-іншому (*триста – більше = одна частина цілого – інша частина цілого, яка була ще більшою*).

Ще одним випадком складносурядних конструкцій зіставного значення, де наявні контекстуально співвіднесені лексеми, є речення, де ці лексеми відносяться одна до одної за своїм значенням як ціле до частини і навпаки, наприклад: *Андрій жартував, а серце його повнилося смутком* (Ю.Мушкетик); *Всі гуляють. А де ж Гонта? Чом він не гуляє? Чом не п'є з козаками? Чому не співає?* (Т.Шевченко); *...тоді полум'я стовпом шарахає вгору, обличчя робляться червоними, веселими, а брови майже в усіх руді, попризмалювані* (Гр.Тютюнник).

Різниця між двома випадками полягає в тому, що в першому цілісність (або однакова родова віднесеність) не виявляється в контексті, вона є імпліцитно наявним компонентом змісту (якщо є частина, решта, інший, другий, то мають, відповідно, бути цілісність, сукупність, кількість), а в другому цілісність чи однакова родова належність виявлені на лексичному рівні.

До цього ж типу конструкцій слід зараховувати й ті, де контекстуально співвіднесеними є темпоральні показники на зразок *ще... вже, колись... нині, сьогодні... завтра, зараз... потім, вранці... увечері* тощо. Конструкції такого типу надзвичайно поширені внаслідок того, що семантика зіставлення задається в них уже часовим протиставленням. За логікою формування зіставного змісту в складній конструкції мовець може зіставляти будь-які ситуації, між якими він вбачає певний зв'язок, єдиною умовою при цьому є їхня близькість і можливість встановити мінімум два асоціативних ряди. У випадку із часовими компонентами змісту один ряд забезпечується вже за рахунок їх наявності, а інший – добирається на розсуд мовця. Так, у конструкції *Час від часу жінки обмінюються докорами між собою, поскаржаться льотчикові, що ця ось, борозенна, весь час заламує корінну, а потім і на нього перекинуться, [жартома стануть уявляти, як підкинуть комусь оце загіпсоване глиною “немовля”, а воно потім, коли стане на ноги, опиниться в небі, та й забуде про них, хоч би, як знову літатиме, при нагоді записочку кинуло або крилом помахало над їхнім Синім Гаєм!]* (О.Гончар) компоненти з часовим значенням забезпечують можливість зіставлення дій тих самих учасників у різні проміжки часу, що цілком узгоджується з тими вимогами, які ставляться до пропозитивного змісту частин. За аналогічним принципом побудоване й таке речення, як *Буває, вона вечорами читає льотчикові при вогнику блимавки когось із поетів, а коли він, знеможений, задріме, ще й після того біля нього посидить, тихо чатуючи його сни, льотчицькі, фронтові, чи, може, ще довоєнні. А вранці потім запитає: – По-якому то ви говорили вві сні?* (О.Гончар).

Як неодноразово зазначалося, в елементарних зіставних конструкціях виявлення асоціативних зв'язків між компонентами становить, у цілому, нескладну операцію. Набагато важче виявити ряди асоціативних лексем у конструкціях такого зразка, як *Революція заскочила була в село на конях, а нині тільки курява на далекому обрії* (М. Куліш), де значення зіставлення, підтримуване структурною схемою, на рівні лексики потребує додаткових засобів своєї експлікації. У наведеному прикладі очевидною є лише контекстуальна співвіднесеність лексем *в село – на обрії*, які об'єднані спільною тематичною приналежністю, а саме – локативним значенням, натомість інші ряди мають бути віднайдені. Так, форма давноминулого часу дієслова *заскочити (заскочила була)* у першій частині може бути співвіднесена (а потім протиставлена) із прислівником *нині* в другій частині. Проте лексеми *революція* і *курява* не можуть бути співвіднесені за жодною ознакою, що не задовольняє вимоги до формування зіставного відношення. Рятую ситуацію обставина способу дії першої частини *на конях*, у пресуппозиції якої є судження “біг коней створює куряву”. Саме за рахунок виявлення цього асоціативного зв'язку вдається поєднати першу й другу частини складної конструкції. Відтак, її зміст задовольняє вимоги відношення зіставності й, зокрема, за рахунок контекстуально співвіднесених лексем (*була створила = колись створила / нині*), пор.: *Колись революція на конях створила куряву в селі, а нині ця курява видніється тільки на обрії*.

Формування зіставного відношення може відбуватися за умови співвіднесення зіставлюваних компонентів за ступенем вияву ознаки. Така реалізація відношення може виявлятися по-різному. Одним із таких виявів є зіставлення за здійсненістю / нездійсненістю, бажаністю / небажаністю, добровільністю / вимушеністю дії, представлені одним із предикатів складної конструкції.

Зокрема, такі види зіставлення знаходять вияв у конструкціях, де в першій частині дієслівна лексема недоконаного виду, а в другій – доконаного (здійсненість/нездійсненість), в одній частині дієслівна лексема з модальністю бажаності, можливості, добровільності, а в іншій – дієслівна лексема, яка вказує на інший ірреальний/реальний результат або вияв дії, стану, процесу. Наприклад, у реченні *Рабіндраната Тагора сподівався читати в оригіналі, мріялося чути музику різних мов, хай то навіть найдальші мови світу, а натомість доводиться ось тут слухати тужливу мову вітру, [що ночами так тривожно гуде в димарі й торгоче віконницею]* (О.Гончар) співвідносяться компоненти *сподівався читати, мріялося чути* (модальність бажаності дії, вираженої особовими дієсловами) із *доводиться*

слухати (модальність вимушеності). Предикатні лексеми частин конструкції, значеннево майже тотожні (синонімічні), можуть різнитися ступенем вияву ознаки дії, тобто супроводжуватися допоміжними лексемами, які вказують на неповноту дії, як у реченні *Співають було на буряках дівчата, а я їм допомагаю* (І.Ле), де компоненти *було співають* і *допомагаю співати* тотожні за основним значенням, але різняться за ступенем активності учасників, адже *допомагаю співати* парадигматично тотожне лексемі *підспівувати*. Саме на підставі цієї різниці в семантиці й будується зіставна конструкція. За умови, що другий учасник виконував би тотожну (таку саму) дію, можливість формування зіставного відношення зникла б, пор.: **Співають було на буряках дівчата, а я співаю* і *Співають було на буряках дівчата, а я співаю аж заливаюся*.

Важливою ознакою складних синтаксичних конструкцій із зіставним відношенням між частинами є те, що зіставлення формується на основі з'ясування подібності чи несхожості (аж до повної протилежності) двох різних реалій дійсності. Це становить передумову правильної побудови зіставної конструкції. Винятком є лише конструкції із тотожними суб'єктивними компонентами в першій і другій частинах, причому в другій частині на його позначення виступає анафорична лексема – зворотний займенник *сам*, наприклад: *Бурхливим морем налітала пісня на стінки, підхоплювала їх шаленим виром, троцила на шматки, а сама рвалась в обійми ночі; Він гладив, тискав ті ручки, ворушив ними, а сам палав, як багаття, робився млявим, нездатним до мислення* (обидва – В.Підмогильний), *Маковейчик передає команди Брянського, а сам думає, закликає, щоб знову де-небудь не порвало кабель* (О.Гончар). Такі конструкції стоять близько до складносурядних єднальних речень, пор.: *Бурхливим морем налітала пісня на стінки, підхоплювала їх шаленим виром, троцила на шматки і рвалась в обійми ночі; Він гладив, тискав ті ручки, ворушив ними і палав, як багаття, робився млявим, нездатним до мислення, Маковейчик передає команди Брянського і думає, закликає, щоб знову де-небудь не порвало кабель*. Проте, разом із виключенням зі складу цих речень показника зіставного зв'язку, зникає й відповідна зіставна семантика, бо саме за рахунок формального показника та використання зворотного займенника знаходить вираження зіставлення двох станів того самого носія в той самий час. Це значення збагачує семантику висловлення. Так, скажімо, у першому з наведених речень зіставлення формує таку семантику: ніч тікає з одних лещат, а потрапляє в інші; у другому й третьому – протиставляються зовнішні прояви почуття людини й внутрішні, – вказівка на різнобічність цих планів, на їх одночасність, паралельність протікання, але не взаємопов'язаність зникає за використання єднального засобу зв'язку.

Отже, одним із найважливіших чинників творення зіставного значення в структурі складних синтаксичних конструкцій є лексико-семантичне оформлення їх предикативних частин, своєрідність якого виявилася в наявності в обох із них тематично співвіднесеної предикатної й непредикатної лексики. Протиставне й ототожнювальне значення, які творяться завдяки лексичній і синтаксичній синонімії та антонімії, становлять крайні вияви зіставлення й співвідносяться із зіставним значенням як варіанти з інваріантом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368с.
2. Загнітко А.П. Український синтаксис (Науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс). – Ч.2: Навчальний посібник. – К.: ІЗМН, 1996. – 240с.
3. Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 336с.
4. Ломакович С. В. Роль лексики у формуванні змісту складного речення // Лінгвістичні дослідження. Наук. вісник. – Вип. 3. – Харків: ХДПУ, 1997. – С.149-153.
5. Крейдлин Г.Е., Падучева Е.В. Значение и синтаксические свойства союза *а* // Научно-техническая информация. Серия 2. Информационные процессы и системы. – 1974. – № 10. – С.32-37.
6. Корельская Т.Д., Падучева Е.В. Трансформации в симметрических конструкциях: сочинение и эллипсис. – Научно-техническая информация. Серия 2. Информационные процессы и системы. – 1973. – № 9. – С.29-38.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ МОВНІ КОНТАКТИ В ЛЕКСИЦІ (НА ПРИКЛАДІ НАЗВ ОДЯГУ)

Грицанова І.В., аспірантка

Луганський національний педагогічний університет

Стаття присвячена аналізу українсько-польських мовних взаємовпливів, їх ролі у становленні сучасної української літературної мови. Дослідження робиться на конкретному словниковому матеріалі, а саме – на прикладі лексико-семантичної групи “Назви одягу”.

Ключові слова: українсько-польські мовні взаємовпливи, історія української літературної мови, польська мова, лексема, запозичення, етимологія.

Грицанова И.В. УКРАИНСКО-ПОЛЬСКИЕ ЯЗЫКОВЫЕ КОНТАКТЫ В ЛЕКСИКЕ (НА ПРИМЕРЕ НАЗВАНИЙ ОДЕЖДЫ) /Луганский национальный университет, Украина

Статья посвящена анализу украинско-польских языковых контактов, их роли в становлении современного украинского литературного языка. Исследование проводится на конкретном словарном материале, а именно – на примере лексико-семантической группы “Названия одежды”.

Ключевые слова: украинско-польские языковые контакты, история украинского литературного языка, польский язык, лексема, заимствование, этимология.

Inesa Grytsanova. UKRAINIAN-POLISH LANGUAGE CONTACTS IN VOCABULARY (BY THE EXAMPLE OF GARMENTS NAMES) /Luhansk State Pedagogical University, Ukraine

The article deals with the analysis of Ukrainian-Polish contacts, and their role in modern Ukrainian literature language formation. The research is done on the basis of concrete vocabulary material, in particular by the example of Lexical-and-Semantic Group “Names of Garments”.

Key words: Ukrainian-Polish language contacts, history of Ukrainian literature language, Polish language, lexeme, borrowing, etymology.

І на сучасному етапі, і в минулому ми з легкістю можемо простежити значну подібність слов'янських мов, зокрема, їх лексичного складу. Зумовлений цей факт як генетичною спорідненістю мов, так і активною культурною взаємодією.

Дослідження міжмовних взаємозв'язків завжди було у мовознавстві актуальним, бо воно дає багатий матеріал для з'ясування особливостей формування не тільки лексичної системи рідної мови, але й її граматичної будови, оскільки здебільшого вплив однієї мови на іншу сягає аж до глибин граматики.

У підручнику “Історія української літературної мови” В.М.Русанівський небезпідставно зазначає: “Історія української літературної мови – це таїна за сімома печатками” [1, с.3]. Тепер став загальновідомим факт заперечення самого існування української мови, гноблення та переслідування її носіїв [2]. Підтверджуючи цю тезу, В.М.Русанівський у вже згадуваній роботі акцентує свою увагу на безпосередньому впливові російської мови, проте фактично обминає інші культурні контакти, зв'язки. Зокрема, у рецензії на підручник В.М.Русанівського проф. А.С.Зеленьком констатувалося, що тут історія української літературної мови виписується одноплосинно й одновекторно, і що вже час переорієнтуватися з курсу на самоізоляцію на здорову інтеграцію з усією європейською, у першу чергу, і світовою людністю [3, с.185].

Польський лінгвіст С.Кохман присвятив низку робіт розглядові польських елементів у російській мові, але цілком очевидним є й те, що такий вплив не міг обминути й українську мову [4].

Про важливість українсько-польської взаємодії говорить Й.О.Дзєндзелівський у праці “Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі” [5, с.15], польський лінгвіст Т.Мініковська у монографії “Wygazy ukrzińskie w polszczyźnie literackiej” [6, с.6].

Оглядом-аналізом здобутків вивчення українсько-польських мовних взаємовпливів є стаття Н.Романової “Вивчення українсько-польських мовних контактів у слов'янській філології” [7]. Н.Романова зазначає: “Виконані в галузі українсько-польських мовних контактів дослідження створюють передумови для підсумовуючих праць, де висвітлювалася б ця проблема в усій її складності. Актуальною видається також потреба на тлі загальної теорії міжмовних контактів дати певну інтерпретацію характеру і типу українсько-польських мовних зв'язків від історичного періоду до наших днів” [7, с.50]

В енциклопедії “Українська мова” питанню українсько-польських мовних контактів присвячений цілий розділ, автор якого наголошує на довготривалості цих зв'язків (вже починаючи з часів Київської Русі), проте зазначає: “Питання українсько-польських мовних контактів досі глибоко не досліджено” [8, с.456].

Іван Огієнко в “Історії української літературної мови” неодноразово наголошує на визначальному впливі польської мови на мову українську, зокрема він пише: “Через польські впливи йшло до нашої мови багато чужоземних слів з європейських мов, особливо з мови німецької...” [9, с.256]

Український лексиколог В.П.Сімонок у розвідці, присвяченій соціолінгвістичному аспекту запозичення [10], ведучи мову про опосередковані контакти, говорить про третю мову й зазначає, що “для української мови XV – середини XVII ст. мовою-посередником виступала польська” [10, с.184], “із середини XVII ст. на заході України триває вплив польської мови, на сході – російської” [10, с.184], що “у XIII – XIV ст. українська мова виступає посередником для запозичування слів з європейських мов у литовську, у XV – XVIII ст. – у російську” [10, с.184].

У докторській дисертації (1992 р.) А.С.Зеленько на підставі аналізу назв воза, саней, плуга, ціпа, коси, а також садиби, житлового будинку і його частин констатує: “Можливо, сьогодні час уже вести мову про першочерговість впливу українсько-польської взаємодії у процесі становлення говорів колишньої Галичини, якоюсь мірою і говорів українського Полісся, а опосередковано й у процесі становлення української літературної мови” [11, с.465].

Отже, стає зрозумілою необхідність перегляду ролі українсько-польської мовної взаємодії у становленні сучасної української літературної мови, що нами й робиться на конкретному лексичному матеріалі. Ця розвідка є частиною дисертації “Типологія становлення підмакроструктури назв одягу в українській та польській мовах”. Остання виконується у системі кафедральної теми “Структурно-семантичне дослідження лексичних одиниць та граматичних категорій”.

Використані зіставний та описовий методи дослідження мови (зокрема прийом зовнішньої інтерпретації за зв'язком з позамовними явищами).

Об'єктом нашого дослідження обрано лексико-семантичну групу “Назви одягу” в українській та польській мовах.

Ми розрізняємо дві групи слів, що потрапили з польської мови до української: одні з них є власне полонізмами, інші, незважаючи на непольське походження, потрапили до української мови саме завдячуючи польському посередництву.

Зокрема, засвідчене у говорах Ужгородщини, Перечинщини (крім східної частини), південно-західної В.Березнянщини [5, с.142] *шата (одяг)*, що вживається, поряд із *шмат'а*, південними лемками є полонізмом (з боку семантики). До польської мови *szata (верхній одяг)* потрапило з німецької (*hâß—hæz—Häß—*šata/šatъ (szata, suknia)—szatnia, szatniarz, szatniarka*) [11, с.594]. В українській літературній мові слово *шата* вживається переважно в поетичній мові (про гарне, пишне вбрання), у говорах української мови це слово теж фіксується, проте з іншою семантикою: “багатий одяг”, “нарядне вбрання” [5, с.142].

Шатки, шаткі: зі значенням “дитячий одяг” відоме у говірках Ужгородщини, західної Перечинщини, у південно-західній В.Березнянщині; з семантикою “жіноче плаття” розповсюджене у південно-західній Перечинщині. Територія поширення і семантика однаковою мірою вказують на словацьку й на польську мови [5, с.143].

Уживані у говірках Ужгородщини, південно-західної В.Березнянщини, Перечинщини *гадавб, гедваб, гедван, гадван (шовк)*, що у формах *едвабъ, едвabъ* в українських пам'ятках фіксуються з XVI ст. [5, с.35], мають літературну форму *едваб*. Слово є полонізмом, запозиченим з польської мови південно-західними українськими говорами. У свою чергу, до польської мови *jedwab* потрапило з німецької через чеське посередництво у XIV ст. (**gudwabja – hedvabi/hedvavi – hedvab – jedvab*) [11, с.211]. Первісно воно було композитом, складники якого відповідають сучасним нім. Gott “Бог” і Webe “тканина” із початковим значенням “божа тканина для церковних, літургійних відправ” [5, с.36].

Розповсюджені у східнополіських і суміжних говірках *пантофля, маринарка, бриль* потрапили до них теж із польської мови [12].

Пантофля – м'яка кімнатна туфля, звичайно без каблуків [12, с.308]. У польській мові слово відоме вже починаючи з XVI ст., куди потрапило через німецьке посередництво з французької мови (*pantoufle – Pantoffel – pantofla/pantofel*), відповідно французьке *pantoufle* – це складне з грецьких слів *pāntos (увесь) і fellos (корок)*, дослівно “цілком з корка” [13, с.411].

Маринарка – літній чоловічий піджак. Це запозичення з польської мови [14, с.395], куди воно потрапило з угорської (*marinara “куртка моряка”*) [13, с.316].

Бриль – запозичення з польської, виводиться від італійського “ombrello” (парасоль, капелюх), що походить від латинської “umbrella” (тінь) – солом'яний капелюх [14, с.485].

До слів, що потрапили до польської мови з української, ми відносимо:

- *baszlyk*, похідне від тюркського *bašlyk* (голова) [15, с.42];
- *kacabajka/kacawejka* (одяг із грубого сукна), похідне від східно-пруського *kutze* (груба вовняна ковдра) і *Voі* (вовняна тканина);
- *kindiak* (верхній жіночий одяг), запозичене через посередництво української мови у XVII ст.; можливо, потрапило з персидської мови [15, с.97];
- *wojłok* виникає зі староукраїнського *воилокь* “ченпрак” [15, с.200];
- *odzież/odzież* (одяг), що фіксується польськими писемними пам’ятками XVI ст., утворене від українського *одежа, одяг* (від **oded’a* [*<*oded-ja*]) [13, с.211].

Підсумовуючи усе вищезазначене, можемо зробити деякі висновки. Українсько-польські мовні контакти простежуються вже починаючи з часів Київської Русі. У кінці XIV ст. ці контакти особливо помітні: польська мова впливала на українську, а українська – на польську. Звичайно, найбільший взаємовплив мав місце у суміжних українських і польських говірках. Він позначився на фонетичному, лексичному й граматичних рівнях української й польської літературних мов. Нами була зроблена спроба дослідити взаємовпливи на конкретному словниковому матеріалі, а саме – на прикладі лексико-семантичної групи назв одягу. Перспективним бачиться подальше поглиблене вивчення українсько-польських мовних контактів у межах названої групи лексики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Русанівський В.М. Історія української літературної мови: Підручник. – К.: АртЕк, 2001. – 392с.
2. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови). – К.: К.І.С., 2004. – 168с.
3. Зеленько А.С. Про контакти й українсько-іноземномовну взаємодію (Рецензія на книгу: Русанівський В.М. Історія української літературної мови: Підручник. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.). – С.185-186.
4. Kochman S. Z zagadnień czesko-polsko-wschodniosłowiańskich związków leksykalnych. – “Studia Śląskie”, seria nowa, t. XXVI. – Wrocław, 1974, s.145-159.
5. Дзендзелівський Й.О. Українсько-західнослов’янські лексичні паралелі. – К.: Наукова думка, 1969. – 211с.
6. Minikowska T. Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej. – Poznań: Wydaw. WIS, 1980. – 220s.
7. Романова Н. Вивчення українсько-польських мовних контактів у слов’янській філології // Мовознавство. – 1972. – №4. – С.41-51.
8. Українська мова: Енциклопедія / За ред. Русанівського В.М., Тарасенка О.О., Зяблюк М.П. та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752с.
9. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с.
10. Сімонок В. Соціолінгвістичний аспект запозичування // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2003. – №10 (66). Жовтень. – С.181-185.
11. Зеленько А.С. Типологія структурно-семантичної організації побутово-виробничої лексики української мови (на діалектному матеріалі): Дис. ... д-ра філол. наук. – Луганськ, 1992. – 488 с.
12. Гримашевич Г. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. – Житомир: Північноукраїнський діалектологічний центр Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2002. – 184 с.
13. Wiesław Boryś. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: Wydaw. Literackie, 2005. – 863s.
14. Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К.: Наукова думка, 1999.
15. Опельбаум Е.В. Восточнославянские лексические элементы в немецком языке. – К.: Наукова думка, 1971. – 271с.

СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ “КОРИСЛИВІСТЬ ЛЮДИНИ” В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ІДЕОГРАФІЧНИЙ І ПСИХОСЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТИ

Грозян Н.Ф., к. філол. н., доцент

Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського

Досліджуються питання семантичної й ідеографічної класифікації фразеологічних одиниць на позначення корисливості людини з урахуванням досягнень сучасних фразеологічної, психологічної наук та експериментальної психосемантики.

Ключові слова: ідеографія, фразеологічна одиниця, корисливості людини, вчинок, семантичне поле, синонімічний ряд.

Grozyan N.F. SEMANTIC FIELD PHRASEOLOGICAL UNITS “MERCENARY SPIRIT OF A PERSON” IN UKRAINIAN LANGUAGE: IDEOGRAPHICAL AND PSYCHOSEMANTICAL ASPECTS / Tavrichesky National University named after V. I. Vernadsky, Ukraine

Исследуются вопросы семантической и идеографической классификации фразеологических единиц, обозначающих корыстолюбие человека, с учётом достижений современных фразеологической, психологической наук и экспериментальной психосемантики.

Ключевые слова: идеография, фразеологическая единица, корыстолюбие человека, поступок, семантическое поле, синонимический ряд.

Grozyan N.F. SEMANTIC FIELD PHRASEOLOGICAL UNITS “MERCENARY SPIRIT OF A PERSON” IN UKRAINIAN LANGUAGE: IDEOGRAPHICAL AND PSYCHOSEMANTICAL ASPECTS / Tavrichesky National University named after V. I. Vernadsky, Ukraine

A semantic and ideographic classification of phraseological units denoting human mercenary spirit of a person is studied in the article considering the achievements of modern phraseological, psychological sciences and experimental psychosemantics.

Key words: ideography, phraseological unit, mercenary spirit of a person, action, semantic field, synonymous line.

Аксіоматичним стало положення про те, що фразеологічний фонд мови визначає універсальність і характерні особливості будь-якої конкретної національної картини світу, що в його невичерпних надрах ми можемо дізнатися про побут того чи іншого народу, про його традиції та звичаї, про етикет поведінки тощо. Цей факт робить фразеологію досить перспективною з погляду ідеографічних і психосемантичних досліджень. Цілком закономірно, що за останні десятиліття з'явилося чимало праць, присвячених проблемі ідеографічного опису фразеологічного складу мови (див. праці: А.М.Емірової, І.О.Іонові, О.М.Каракуці, І.В.Кашиної, П.О.Редіна, Л.М.Рязановського, Ю.Ф.Прадїда та ін. учених). Сьогодні, на думку вчених, навряд чи варто ставити перед собою програму-максимум – глобального охоплення й опису в ідеографічному аспекті фразеологічного складу мови в цілому. Доцільніше відрізнити й описувати окремі поняттєві поля, тобто йти не за принципом “згори-вниз”, а за принципом “знизу-вгору” [1, с.16; 2, с.62]. Виникає проблема систематизувати й описати такі фразеологічні мікросистеми, які раніше залишалися поза увагою дослідників. Тільки так уможливується процес розв'язання важких, суперечливих проблем ідеографічного опису фразеологічного складу мови. Вважаємо, що істотними недоліками основних схем ідеографічної класифікації як лексичних, так і фразеологічних одиниць (ФО) є те, що “в окремих працях вони задаються “згори – вниз” [Кириллова, 1990, с.57-63; Котова, 1990, с.67-72; Івченко, 1990, с.17-18 та ін.], в інших – будуються на аналізі невеликої кількості матеріалу [Мокиєнко, 1989-2, с.222-228 та ін.], недостатньо, а то і зовсім, не враховуються дані таких наукових дисциплін як філософія, психологія тощо” [1, с.15]. Розвиток науки характеризується, з одного боку, процесом диференціації наукових знань, з другого – інтеграцією, взаємопроникненням одних галузей знань в інші. Ю.Ф.Прадїд зазначає, що “...сучасний етап розвитку наукових знань якраз і характеризується розширенням аспектів вивчення одного й того ж самого об'єкта різними науками, іншими словами один і той самий об'єкт вивчається з більшою спеціалізацією” [3, с.24]. Розвиток кожної науки має певну закономірність, поступовість і логіку, що може бути представлено низкою еволюційних етапів процесу пізнання. Перші шаблі наукового аналізу не можна визначити інакше, як інтуїтивні, такі, що спираються лише на окремі моменти загального уявлення про певне явище, на гіпотезу, наукове передчуття або передбачення. Часом потрібною є праця кількох поколінь дослідників, які іноді належать до цілком віддалених ділянок людських знань, щоб зрештою представити явище в усій його загальності й системності. Фразеологічна ідеографія не є винятком.

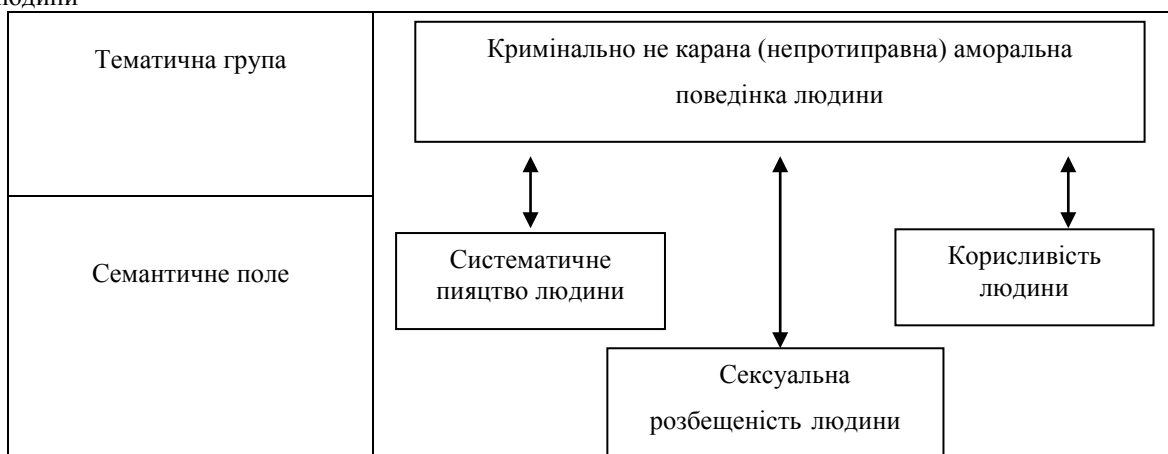
Актуальність дослідження визначається, по-перше, посиленням в україністиці інтересу до опису окремих фразеологічних мікросистем; по-друге, потребою подальшого вивчення фразеологічних мікросистем української мови, залучаючи до аналізу деякі дані теорій, висновків інших наук.

Мета пропонованої статті – вирізнити з фразеологічного складу української мови групу фразеологічних одиниць (ФО), загальна семантична ознака яких має екстралінгвістичну природу (всі вони позначають корисливість людини), зробити ідеографічну характеристику цих ФО й описати їх семантичні особливості із урахуванням досягнень сучасної фразеологічної та психологічної наук.

Основоположником психологічного напрямку в слов'янському мовознавстві був О.О.Потебня [4; 5]. Ідеї цього напрямку в мовознавстві зумовили необхідність утворення маргінальних галузей лінгвістики – психолінгвістики, психосемантики, етнопсихолінгвістики та ін. [6]. У розвідці використані дані досліджень учених експериментальної психосемантики. Експериментальна психосемантика – порівняно нова галузь вітчизняної психології, яка виникла на початку 70-х років і представлена працями психологів Московського університету. Психосемантика – це галузь психології, але вона має також яскраво виражений міждисциплінарний аспект, тісно пов'язуючись із різними науками, у тому числі – з лінгвістикою. Так, у психосемантиці використовують мовний матеріал для дослідження категоріальних структур індивідуальної та суспільної свідомості [дет. про це див. 7]. У свою чергу, мовознавці звертаються до психосемантики, використовуючи результати досліджень психологів для ідеографічного опису фразеологічного складу мови [2, с.60; 1, с.9].

У пропонованій розвідці подається така ієрархічна структура ідеографічної класифікації ФО: синонімічний ряд → семантична група → семантичне поле → тематична група → тематичне поле → ідеографічна група → ідеографічне поле → архіполе [1, с.40]. Так, у тематичному полі ФО “Девіантна поведінка людини” [дет. про це див. 8] виділено такі тематичні групи ФО: 1) “Злочинна поведінка людини”; 2) “Кримінально не карана (непротиправна) аморальна поведінка людини”. Семантичний аналіз ФО, що об'єднуються в тематичну групу ФО “Кримінально не карана (непротиправна) аморальна поведінка людини” дає підстави запропонувати структуру тематичного поля ФО (див. схему 1), яка відповідає рубрикації аморальної поведінки людини, поданій у психологічній науці:

Схема 1. Структура тематичної групи ФО “Кримінально не карана (непротиправна) аморальна поведінка людини”

Фразеологічний матеріал переконує, що семантичне поле ФО “Корисливість людини” передається широким діапазоном фразеологічних засобів і складається безпосередньо з синонімічних рядів. Визначено, що в ієрархічній структурі ідеографічної класифікації ФО на позначення корисливості людини відсутня тільки одна ланка (семантична група). Як засвідчують психосемантичні дані [7, с.305-306], загальне значення семантичного поля ФО “Корисливість людини” включає ознаку нечесності. На думку В.Ф. Петренка, ця ознака “семантично дуже багатопланова та складна. Нечесність полягає в невідповідності індивідуальних цінностей суб'єкта й форм їх реалізації суспільним цінностям і нормам при зовнішній демонстрації визнання цих норм” [6, с.305-306].

Найчисленнішими синонімічними рядами семантичного поля ФО “Корисливість людини” є:

а) обманути, перехитрити (використовувати іншу людину як засіб для досягнення власних цілей): **забивати / забити баки** (ФСУМ, 297) – [Бакаляр (до Мефістофеля):] *Добродію! Ми на старому місці, Але часи, вважайте, в нас нові. Двозначних слів не тратьте без користі, – Розвиднілось у нас у голові. Забити баки у дитяти, – це кожен дурень може втяти ...* (Гете, перекл. Лукаша); **накинути ласим оком** (ФСУМ, 586) – ... [Леандра] *закохалась у нього [Вісенте], не інакше, як з диявольського наусту, закохалась перше, ніж він устиг накинути на неї ласим оком* (Сервантес, перекл. Лукаша); **замовляти (заговорювати) / замовити (заговорити) зуби** (ФСУМ, 313) – *Умісти ти [циган] замовити зуби, та щоб після цього в печінку не кололо* (М. Стельмах); **брати / взяти на арапа** (ФСУМ, 51) – *Досвідчених людей на арапа не візьмеш* (ФСУМ, 51); **брати / взяти на пушку (на понт)** (ФСУМ, 51) – *Та ми його, отамана гайдамацького, на пушку тоді взяли. Коли б він не таким боягузом був, нічого не вийшло б.*

Сидів би Кузнецов у комендаатурі (А. Головка); **брати / взяти на Бога** (ФСУМ, 51) – *Ти мене одурити хочеш, на Бога взяти* (В. Собко); **замазувати / замазати очі** (ФСУМ, 311) – *Ви не крутіть сюди та туди. Ви мені очі не замазуйте* обротькою. *Одного осла я сам знаю* (О. Ковінька); **відводити / відвести очі** (ФСУМ, 116) – *Украде [Тимошко] бувало ... та й підкине другому, щоб від себе очі одвести* (Панас Мирний) та ін.;

б) обманути (неправильно інформувати; нав'язувати неправильне уявлення про що-небудь): **замилювати (милити) / замилити очі** (ФСУМ, 312) – [Вакуленко:] *Тоді скажіть, Надіє Іванівно, чого він [матрос] так проти течії іде? Чого?* [Надія:] *Де течія? У нас вода стояча. Кому ви очі замилюєте?* (О. Корнійчук); – *А то так. Бо такі як наш Ласій, хіба правду скажуть?* – *Еге, гляди, щоб не сказав. Він тоді так очі замилить, такого наговорить* (Ю. Збанацький); **пускати / пустити в очі дим (пилюку)** (ФСУМ, 718-719) – *Кому ви дим пускаєте в очі? Хіба в цьому – в благополучній загальній цифрі – і є всі найзаповітніші інтереси району?* (І. Рябокляч); **пускати / пустити ману [в вічі]** (ФСУМ, 719) – *Як же лучалося йому вийти на вулицю, аби піти куди на вечорниці, він зараз пускав їм [парубкам] ману в вічі* (Панас Мирний); **напускати / напустити дурману** (ФСУМ, 532) – *Тамара Микитівна з качалкою в руках безцеремонно смикнула його за рукав і погрозливо сказала: – Гляньте, який знайшовся. Напустив дурману, та й уже. Ні, голубе, любив кататися, люби і саночки возити!* (П. Панч); **наводити / навести полуду (більмо) на очі** (ФСУМ, 520) – [Річард:] *Нехай не вабить грішная краса твоїх святих очей. Ох, Джонатане! І хто більмо тобі навів на очі?* (Леся Українка); **засліплювати / засліпити очі** (ФСУМ, 317) – *Багатство суперника мого засліпило очі її [Люсиндиному] кохання; воно одвернулось од мене і пригорнулось до нього, пещеного сина примхливої фортуни* (Сервантес, перекл. Лукаша) тощо;

в) обманути (обманом поставити кого-небудь в незручне становище): **залишати (лишати), зоставляти і т. ін.) / залишити (лишити, зоставити і т. ін.) в дурнях** (ФСУМ, 310) – *Парубки ззаду реготали. – Молодець Тимошко! Отак зостав панів у дурнях!* (Панас Мирний); **пошити (обути) / шити (обувати) у дурні** (ФСУМ, 685) – *Якщо обдарований, то це ще гірше в нашому ділі! Тупий навряд чи зумів би отак витіяти, а цей, бач, усіх нас у дурні пошив* (О. Гончар); **підвести / підводити під монастир** (ФСУМ, 631) – *При умові, якщо заздалегідь зійдемося на ціні [будемо платити], – ввернув слівце четвертий француз, що досі сидів мовчки, – і не будемо підводити одне одного під монастир ...* (Стіль, перекл. Лукаша) та ін.;

г) обдурити, перехитрити кого-небудь: **обвести (обкрутити, обернути, обмотати і т. ін.) / рідше обводити (обкручувати, обертати, обмотувати і т. ін.) круг (кругом, навколо, довкола) пальця (пучки)** (ФСУМ, 563) – *Стою собі та й думаю: а дулі, щоб ви мене круг пальця обвели* (Л. Костенко); **обвести / обводити за ніс** (ФСУМ, 563) – *Ну, чого ви так! – задумливо озвався Марчевський.. – Нащо гарячкувати? Може, й справді нас за ніс обвели, то треба послухати людей. Люди завжди правду кажуть* (Ю. Бедзик); **лишати (залишати і т. ін.) / лишити (залишити і т. ін.) з носом** (ФСУМ, 432) – *Ні, не дурні були ви [лорд] з Еппелкросом [паном], Що не дали себе лишити з носом Отим обшарпанцям!* (Бернс, перекл. Лукаша і Мисика); **водити / поводити за ніс (за носа)** (ФСУМ, 142) – [Фауст:] *Хоч маю докторське звання І десять років навчання Туди й сюди, накрив – навкіс Воджу я учнів своїх за ніс, – А серце крається в самого: Не можем знати ми нічого!* (Гете, перекл. Лукаша) та ін.;

г) хитрувати (вдаватися до неправдивих, нечесних учинків): **підходити (підлазити) з хитрощами** (СФС, 135) – *Уранці писар до голови й підліз з хитрощами, не розказуючи нічого, який йому бешкет Макухівна Ївга зробила* (Г. Квітка-Основ'яненко); **удаватися до хитрування (до хитрощів)** (СФС, 135) – *Чому солдата однаково зображаємо хитрим і здатним на тисячі витівок? Бо постійний голод нашттовхує його на те, голод і знуцання начальства. Це шттовхає його вдаватися на хитрування, розвиває в ньому кмітливість* (М. Полторацький); **братися (даватися, вдаватися, підніматися, пускатися) на хитрощі** (СФС, 135) – *І розказала [Юнона] їй свій страх: Веліла швидше умудриться, На всякі хитрощі пуститься, Щоб брата не строжили в прах* (І. Котляревський); **крутити (вертіти) хвостом** (СФС, 135) – *А що, взяв? Вертів, вертів хвостом, бісів Супруненко, та й довертівся! Так вам і треба, гаспидські дуки* (Панас Мирний) та ін.;

д) лицемірити: **кривити / покривити (скривити) душею** (ФСУМ, 396) – *А воно, мабуть, правду ви, пане, кажете: щоб не кривити мені душею, оповідаючи про ваші божесвільні шттучки, треба хоч на одну подивитись* (Сервантес, перекл. Лукаша); **зрати / ламати комедію** (ФСУМ, 195) – *Значить, ти [, Анрі,] ламав комедію, коли намагався залучити мене до партійної роботи* (Стіль, перекл. Лукаша); **справляти комедію** (ФСУМ, 195) – [Вертепник (ударивши Адама по плечу):] *Чого ти став отут, гультяю? Дурно тепер лиш той комедію справляє, хто вішається з горя чи з нудьги* (Мадач, перекл. Лукаша); не зафіксована ФСУМ ФО **підсипати лестощі**. Лицемірити. [Нестор:] *Ще не вельми розгорівся [Аякс]: підсипайте йому лестощів, підсипайте, щоб швидше в пасію вкинувся* (Шекспір, перекл. Лукаша) та ін.;

е) морально псувати, підбурювати на негідні вчинки: **збивати (зводити) / збити (звести) з пуття** (ФСУМ, 323) – [Крессіда (до Пандара):] *Та ну тебе! Як сам був непутящий, То й інших любиш збити із пуття* (Шекспір, перекл. Лукаша). – *Але ж ти [, Леоно,] бачиш, з якою ненавистю вона [Аліна] про це говорить, – відповідав Жером. – Нашу дівчинку, нівроку, трудно з пуття збити* (Стіль, перекл.

Лукаша); **зводити (заводити, збивати) / звести (завести, збити) на манівці** (ФПЛМ, 326) – *Кюре надзвичайно радів таким настроєм, хоч і вважав, що надто палка Елемина побожність може завести її на манівці ересі і всяких надмірностей* (Флобер, перекл. Лукаша); **підводити (підбивати, підбити) / підвести на гріх** (ФСУМ, 631) – [Вертепник:] *Ми зараз починаємо виставу, Комедію веселу і повчальну – Як першу жінку, до новин цікаву, Змій спокусив, а потім вже й вона На гріх підбила свого чоловіка* (Мадач, перекл. Лукаша) і под.;

є) діяти всупереч своїй совісті: **брати / взяти гріх (рідко гріха) на душу / на себе** (ФСУМ, 49) – ...Аби вже пан Самсон не **брав гріха на душу**, бо, каже, гризтиме його сумління... (Сервантес, перекл. Лукаша). Нами вилучено ФО **узяти гріх на сумління**, яка повністю передає значення традиційної ФО **узяти гріх на душу** “діяти всупереч власній совісті, загальноприйнятим нормам моралі” (ФСУМ, 49). Цей варіант ФО не зафіксований ФСУМ: ... Я **взяв** би великий **гріх на моє сумління**, якби не став умовляти й спонукати сього рицаря, щоб він не повстримував і не впливав надалі потужної сили своєї правиці і доблесного завзяття душі своєї ... (Сервантес, перекл. Лукаша).

ж) утручатися в чужі справи: **встромляти (сунути, пхати) / встромити (втиснути, всунути) [свого] носа ([свій] ніс)** (ФСУМ, 156) – *А тут ще отой Панійон, що всюди суне свого носа, показує йому [Анрі] на мигах – а що, мовляв, попало й тобі на горіхи* (Стіль, перекл. Лукаша); **сунути носа до чужого проса** (ФСУМ, 156) – *Не люблю пліткарити і не дозволяю, щоб при мені хто злорічив; не суну носа до чужого проса і не мишкую за людськими вчинками; ходжу щодня на службу Божу і подаю на бідність...* (Сервантес, перекл. Лукаша) та ін.;

з) першим користуватися чиймись здобутками: **збирати вершки [на молоці]** (ФСУМ, 323) – *Я бачу, що ви любите вершки на молоці збирати, – кинув напівжартома Майстренко (І. Цюпа); збирати / зібрати сметанку* (ФСУМ, 323-324) – *Я своїм товаром не набиваюся – він сам за себе говорить. Але глядіть, скажу вам, щоб потім не калялись: хтось сметанку збере, а вам і сироватки не дістанеться* (М.Стельмах); **знімати / зняти пінку** (ФСУМ, 343) – *Він майстер знімати пінку* (ФСУМ) та ін.

Як засвідчують психосемантичні дані, ознака нечесності явно не міститься в таких ФО: **як вареник у маслі купується** й **знімати пінку**, але “до них веде ланцюг свідомих чи несвідомих висновків: “жити дуже добре” – означає, зрештою, жити за чийсь рахунок” [7, с.306]. Ознака обману, на думку психологів, також не міститься в ФО **купатися як сир у маслі** і **як вареник у маслі**, але “конотація комфортності, м’якості міститься у всіх чотирьох словах “сир”, “масло”, “купатися”, “вареник”, не дозволяючи актуалізуватися ознаці “насилницьке відбирання” цих благ у інших і залишаючи можливою тільки форму обману” [7, с.306].

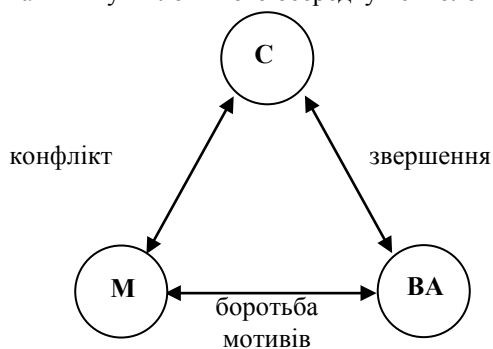
и) змінювати ціннісні орієнтири, цілі, завдання. ФО цієї групи передають, на думку дослідників психосемантики, поведінку суб’єкта, пов’язану зі змінами ціннісних орієнтирів, цілей і завдань залежно від життєвих обставин, але на користь самого суб’єкта та, зрештою, зі шкодою для інших учасників спільної діяльності, у яку цей суб’єкт включений. Ось що пише з цього приводу В.Ф.Петренко: “...Деякий суб’єкт виявляється слабкою ланкою в спільній діяльності за рахунок нестійкості ціннісно-мотиваційної структури його особистості: на нього не можна покластися” [7, с.306]. Наприклад: **і нашим і вашим**. Одночасно комусь одному й другому (ФСУМ, 538). *Полозенко щось хитрує. Хоче бути добреньким – і нашим і вашим* (І.Цюпа); **тримати (держати) ніс (носа) за вітром (по вітру)**. Діяти непослідовно, безпринципно, змінюючи свої переконання і поведінку відповідно до обставин (ФСУМ, 897). *Стратон Стратонович завжди ніс тримав за вітром, як досвідчений засць, що відчув запах вовка чи лисиці на віддалі* (О.Чорногуз) (на основі спостережень за тваринами, яким вітер несе різні запахи [11, с.123]); **собі на умі**. Думати про власні інтереси, мати свої плани, задуми (ФСУМ, 914). *Він показав себе ще в студентські роки; керувався репутацією хитрої прогнози, людини собі на умі...* (О.Бойченко); **[і] над копійкою труситься**. Дуже скупий, ненажерливий (ФСУМ, 901). *Та він такий, що й над копійкою труситься* (українське прислів’я) тощо.

На думку дослідників психосемантики, ФО **і нашим і вашим, ніс тримав за вітром, собі на умі, й над копійкою труситься** передають відсутність у суб’єктів “деяких надіндивідуальних “трансцендентальних” цінностей, які стоять вище безпосередніх прагматичних цінностей і які зумовлюють стійкість поведінки людини та її кооперацію з іншими людьми в ситуаціях, коли спільна діяльність вимагає стати вище егоїстичних і егоцентричних інтересів” [7, с.306]. Трансцендентальний (нім. *transzendental*, від лат. *transcendens* – який виходить за межі) – 1) у схоластиці – який становить собою найзагальніше поняття [9, с.585]. Егоцентризм (від лат. *ego* – я і *центр*) – 2) **негативна** риса характеру, що полягає в крайньому індивідуалізмі, *егоїзмі* [9, с.186]. Егоїзм (франц. *egoïsme*, від лат. *ego* – я) – моральний *принцип* і **негативна** риса характеру, що полягають у нехтуванні інтересами суспільства й інших людей заради особистих інтересів [9, с.186].

Приклади переконують, що на позначення корисливості людини ФО передають: 1) повний вчинковий акт (ВА); 2) неповний ВА. При повному ВА діє закон внутрішнього визрівання вчинку (закон достатньої

підстави) [10, 190]. Ситуаційний конфлікт переходить у мотиваційну амбівалентність, а потім у ВА (див. схему 2):

Схема 2. Загальна схема вчинку як логічного осередку психології

С – ситуація

М – мотивація

ВА – вчинковий акт

Розглянемо окремі приклади:

[Дід Кияшко:] *Одне слово, забила мені баки* [дочка шевця] – далі нікуди. Та й оженила таки ж на собі (Ю.Збанацький). ФО *забила баки* передає, що ВА звершився, практична дія вчинку відбулася – дочка шевця хитрощами використала Кияшка для досягнення власної мети – одружила його на собі;

Уранці писар до голови й підліз з хитрощами, не розказуючи нічого, який йому бешикет Макухівна Ївга зробила (Г. Квітка-Основ'яненко). ФО *підліз з хитрощами* передає, що ВА звершився, практична дія вчинку відбулася – писар вдався до нечесного, неправдивого вчинку тощо.

Проаналізований матеріал свідчить, що повні ВА на позначення корисливості людини передаються великою кількістю ФО (близько 75% від усього загалу ФО на корисливості людини). 25% дослідженого фразеологічного матеріалу на позначення корисливості людини передають неповні ВА:

– *При умові, якщо заздалегідь зійдемося на ціні [будемо платити], – ввернув слівце четвертий француз, що досі сидів мовчки, – і не будемо підводити одне одного під монастир ...* (Стіль, перекл. Лукаша);

... *Я взяв би великий гріх на моє сумління, якби не став умовляти й спонукати сього рицаря, щоб він не повстримував і не впливав надалі потужної сили своєї правиці і доблесного завзяття душі своєї ...* (Сервантес, перекл. Лукаша). ФО *взяв гріх на сумління, підводити під монастир* передають наявність ВА, а вузький контекст вказує на те, що ВА неповний, а фіксується лише другий момент учинку – наявність мотивації (індивіди можуть діяти і так, і інакше – рішення немає; вчинкові акти можуть відбутися тільки при певній умові).

Отже, ідеографічна класифікація ФО на позначення корисливості людини відповідає класифікації поведінки, прийнятій у психології. Тематична група ФО “Кримінально не карана (непротиправна) аморальна поведінка людини” складається з трьох семантичних полів ФО: “Корисливість людини”, “Систематичне пияцтво людини”, “Сексуальна розбещеність людини”. Семантичне поле ФО “Корисливість людини” складається безпосередньо з синонімічних рядів. Найчисленнішими синонімічними рядами є: а) обманути, перехитрити (використовувати іншу людину як засіб для досягнення власних цілей); б) обманути (неправильно інформувати; нав’язувати неправильне уявлення про що-небудь).

ФО на позначення корисливості людини передають як повні, так і неповні ВА. Семантика ФО реалізується, переважно, у вузьких контекстах.

Дослідження окремих фразеологічних мікросистем створить передумови для укладання фразеологічних словників ідеографічного типу, внесе корективи щодо розширення та поглиблення арсеналу методичних засобів психосемантики в галузі психології особистості.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

СФС – Коломієць М.П., Регушевський Є.С. Словник фразеологічних синонімів. – К.: Радянська школа, 1988. – 200с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн. 1-2.

ФПМЛ – Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклали О.І.Скопненко, Т.В.Цимбалюк. – К.: Довіра, 2002. – 735 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень). – К.- Сімферополь, 1997. – 252с.
2. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте. – Ташкент: ФАН, 1988. – 91с.
3. Прадід Ю.Ф. Вступ до юридичної лінгвістики: Навчальний посібник / За ред. чл.-кор. АПРН Ярмиша О.Н. – Сімферополь: Доля, 2002. – 104с.
4. Наукова спадщина О.О.Потебні і сучасна філологія. – К.: Наукова думка, 1985. – 247с.
5. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752с.
6. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 148с.
7. Петренко В.Ф. Основы психосемантики: Учебное пособие. – М.: МГУ, 1997. – 400с.
8. Грозян Н.Ф. Фразеологічна мікросистема “Поведінка людини” в українській мові (ідеографічний і аксіологічний аспекти): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1997. – 20с.
9. Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М.Морозов, Л.М.Шкарапута. – К.: Наукова думка, 2000. – 662с.
10. Основы психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А.Роменця. – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 1999. – 632с.
11. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови. – К.: Освіта, 1998. – 224с.

УДК 811.161.2' 276 (092)(477)

МОВОЗНАВЧА СПАДЩИНА С.П. САМІЙЛЕНКА У ГАЛУЗІ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

Денисенко Л. П., к. філол. н., доцент, Євтухова Н. В., студентка

Запорізький національний університет

У статті подано коментар до тих досліджень С.П.Самійленка, в яких розглядалися особливості українських діалектів. Аналізуються основні положення вченого щодо діалектної основи української мови.

Ключові слова: С.П.Самійленко, історична діалектологія української мови, полтавсько-київський діалект, повні та стягнені прикметникові форми, стилістичні засоби української мови.

Денисенко Л. П., Евтухова Н. В. ЯЗЫКОВЕДЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ С.Ф.САМИЙЛЕНКО В СФЕРЕ ДИАЛЕКТОЛОГИИ / Запорожский национальный университет, Украина

В статье представлен комментарий тех трудов С.Ф.Самийленко, в которых рассматривались особенности украинских диалектов. Анализируются основные положения ученого относительно диалектной основы украинского языка.

Ключевые слова: С.Ф.Самийленко, историческая диалектология украинского языка, полтавско-киевский диалект, полные и краткие формы прилагательных, стилистические средства украинского языка.

Denysenko L.P., Yevtukhova N.V. S.P.SAMIJLENKO'S LINGUISTIC LEGACY IN THE FIELD OF DIALECTOLOGY / Zaporizhzhya National University, Ukraine

The article deals with the analysis of the researches by S.P.Samijlenko in the field of dialectology and examines their fundamental ideas.

Key words: S.P.Samijlenko, historical dialectology of the Ukrainian language, Poltava – Kiev dialect, full and brief forms of adjectives, stylistic means of the Ukrainian language.

У зв'язку з 75-річчям Запорізького національного університету та 100-річчям від дня народження С.П.Самійленка, що широко відзначалися в наукових колах 2006 року, помітно зросла увага до мовознавчої спадщини видатного вченого. Вагомий теоретичний і практичний внесок у цій царині зробили В.А.Чабаненко, Н.М.Журавльова, Ю.Ю.Саплін. Важливе місце у творчому доробку професора

посідає дослідження говорів української мови, проте систематизація й опис цього набутку мовознавцями ще не здійснювалися. Завдання статті – узагальнити та проаналізувати наукову спадщину С.П.Самійленка в галузі діалектології.

У статті “До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам’ятками XVII ст.”, як зазначив С.П.Самійленко, він намагався розв’язати ряд важливих питань, зокрема “що треба розуміти під поняттям полтавсько-київського діалекту; якими фонетичними, морфологічними, синтаксичними й лексичними рисами він характеризується, які має спільні та відмінні риси з іншими діалектами української мови; які риси властиві тільки полтавсько-київському діалекту і не характерні для загальнонародної української мови; як склався полтавсько-київський діалект, зокрема, що він являв собою в початковий період формування національної української мови і яких зазнав змін у процесі її розвитку; чому саме полтавсько-київський діалект ліг в основу національної української мови” [1, с.20]. У 1953 році, на час написання наукової розвідки, не на всі ці питання була відповідь, діалекти залишалися недостатньо вивченими, а питання історичної діалектології української мови – не розробленими. Саме тому вчений одним з позачергових завдань мовознавців визначав “вивчення фактичного матеріалу, призбирування й систематизацію фактів для характеристики полтавсько-київського діалекту як основи української національної мови” [1, с.21]. Надзвичайно цінний матеріал для діалектологічних досліджень дають саме історичні пам’ятки. Зокрема, при написанні статті С.П. Самійленко використав таке джерело як “Актовые книги Полтавского городского уряду XVII века”, видані В.Л. Модзалевським. Усього опубліковано було 513 актів, лінгвістична цінність яких визначається тим, що “в них подані записи живої народнорозмовної мови, насамперед тогочасних жителів м.Полтави і навколишніх населених пунктів” [1, с.21].

Серед фонетичних рис полтавських говірок увагу вченого привернули, насамперед, явища, спільні для всіх східнослов’янських мов та їх діалектів. Такі фонетичні явища знаходять свій вияв у повноголоссі, долі сполучень зредукованих голосних з плавними (групи **tyrt, tyrt, tylt, tylt**), у початкових сполученнях **ро, ло**, в долі носових голосних, зміні початкового **je** в **о** тощо. Ці спільні фонетичні риси свідчать, що полтавські говірки, полтавсько-київський діалект генетично пов’язані з мовою української народності. У полтавських актових книгах повноголосся засвідчується багатьма фактами: *березу* [1, с.22], *виволокиши, голови, корова*, [1, с.23] тощо. С.П. Самійленко виокремлює рідкісні неповноголосні звукосполучення **ра, ла, ре (rh)**: *власний, дрех* [1, с.23], а також відповідні звукосполучення, властиві польській мові чи вжиті під її впливом: *зброялься, билоглова, приименник през* [1, с.23]. Вчений зазначає, що “повноголосні звукосполучення звичайно зустрічаються в словах основного словникового фонду: *берег, береза, болото, борода*”, вони є “цілком звичайними в таких утвореннях, як-от: *оборонець, пригородок, дорожка*”, а також в словах “спільнослов’янського походження (*берег, береза, борода* та ін.), як і в словах східнослов’янського походження (*сорок, хороший* та ін.)” [1, с.24], тільки зі старослов’янськими неповноголосними звукосполученнями засвідчуються *слова владѣти, власний, виноград, сръбро, страница, храм*. Засвідчено й паралельні утворення: *головний – главний, древо – древо, середа – среда, сторож – страж*” [1, с.24], “вживання деяких слів із старослов’янськими неповноголосними звукосполученнями в основному зумовлено характером тексту, стилістичними особливостями. Так, слова *златоглавих, напрестолное* зустрічаються в реєстрі монастирського майна, *пресвѣтлий* – у фразеологізмі “его царского пресвѣтлого величества”, *древо* – в посиланні на попереднє стародавнє джерело” [1, с.24].

За спостереженнями С.П. Самійленка, на початку слів у полтавських актових книгах вживаються східнослов’янські сполучення **ро, ло** (з **ort, *olt*): *робити, ровний, розгромлено, розийшлися, у лодях, на локтѣ* [1, 24]. Лише в кількох випадках зафіксовано вживання початкового **ра**: *разгранічене, раздѣл, расправѣ*.

Давні сполучення зредукованих голосних з плавними **ьр, ъл, ьр, ъл** між приголосними у всіх східнослов’янських мовах змінилися, як відомо, в **ор, ол, ер, ел**. Досліджуючи полтавські актові книги, С.П.Самійленко помітив, що така зміна є звичайною в словах основного словникового фонду і утворених на його базі словах: *горб, горло, торг, верба, верх, серце* [1, с.25]. Давні сполучення **ьр, ъл** після **ч, ш** перед складом з голосним заднього ряду змінюються в **ор, ов** (*чорний, шовковий*); давнє сполучення **ѣл** в кінці складу або зберігає сонорний **л** (*полк*), або ж змінює його на **в(ѣ)**: *вовк, довгий, мовчати, повний* [1, с.25]. Вчений також помітив подвійне написання деяких слів (*долг – довг, полная – повние*), а також наявність в полтавських актах звукосполучень **ро, ри** з давніх **рь, ль, рь, ль** (*брову, дрова, криваве*), але, за польським зразком, вживається тільки *кревний, кревние* [1, с.25].

С.П.Самійленко, засвідчуючи наявність зміни **je** в **о** перед складом з голосними переднього ряду **е, и**, якщо за ними не йшов наголошений голосний переднього ж ряду (*озеро, осени, однак, Олена, Олихвир, Оришка, Остап*), водночас наголошував на поодиноких випадках утворень із початковим **е** (*един, еден, еднак, еднати, едност, едностайне, енокрот, еще*), що пояснюються вченим або як відбиття особливостей південно-західного наріччя української мови, або як вплив фонетики польської мови (*еднак, едностайне, енокрот*), або як старослов’янізми за походженням (*еднати, едност*) [1, с.25-26].

Певний інтерес для історичної діалектології української мови в цілому та для С.П.Самійленка зокрема становили зміни носового голосного **о** в неносовий голосний **у**, носового **е** в неносовий **а**, остання – з пом'якшенням попереднього приголосного (*муж, кут, до рук, колодяз, в місяці, тягти*) [1, с.26]. Він виділяв лише окремі приклади, які не збігаються з сучасною літературною мовою: слово *дїброва* засвідчене тільки з **у** (*у дуброви, дубровою*); прислівник *заміж* – двома формами (*замуж, замож*), причому другу вчений пропонував розглядати як опіску; паралельні написання слів, що відбивають впливи північного наріччя української мови (*тисяча – тисеча, памяти – памети, девять – девет, с телям – с телем*).

З-поміж інших фонетичних рис полтавських актів, спільних для всіх східнослов'янських мов, С. П. Самійленко визначив спрощення давніх груп ***dl, *tl** в **l**, а також ***dm** в **m** (*сѣмь, в року тисеча шестотсемидесять семом, семеро*); зміну м'якого **х'** в **с'** (*сѣрая, все*); зміну **ѣ** в **о** і **ѣ** в **е** (*мохната, садок, ставок, ден, на чест, швецъ*); не завжди послідовне чергування **б–бл', в–вл', м–мл', п–пл', ф–фл'** (*гребля, приспособляти, бавлячиєся, намовлений, на землю, сумленя, куплю, терплю, потрафляєм, проте – мовячи, немовятко, суменем, лупят, робячи, спячою*), своєрідну зміну **е** та **ѣ** в **о** після **ж,ч,ш,щ** перед здавна твердим приголосним (*жона, виражона, чому, чоботи, шостий, очищоний*), проте перед колишнім м'яким приголосним зберігається **е** (*вечерати, четверо, тещею, шелягув*) [1, с.27-28].

Особливо детально мовознавець розглянув явища, властиві саме для полтавсько-київського діалекту як основи української національної мови: чергування **г, к, х** із **з', ц', с'** (*по дорозе, на нозе, в науце, козацкому, на позусе, Коломыйчисе*) [1, с.28-29]; закінчення **-ий**, відповідно до староруських голосних **ы** та **и** в наголошеній позиції перед **ј** (*дорогий, злий, золотий, молодий*) [1, с.29]; вимова давнього **h** як **i** (про це свідчить така пам'ятка, як “Драма про Олексія” 1673-1674pp.), позначення звука **i**, що виникав з етимологічних **е** та **о** в новозакритих складах, вживання **h** для передачі звука **i** в іншомовних запозиченнях (С.П.Самійленко наголошував на важливості вимови **h** у полтавських актах як звука **i**, а не книжно-традиційного **e**), позначення **h** буквою **и** (*Андрій, бидности, повидаю*) [1, с.30], зміна **h** на **a** (*держати, мовчати, стояти*) [1, с.30]; передача етимологічного **e** і буквою **и**, і буквою **h**, і буквами **у** та **ю** (*такую рич куповал, весѣля, матюно, принус*) [1, с.29]; зміна в новозакритих складах етимологічного **о** в **i** (*килка, напотим, тилко*) [1, с.29], вживання **у** на місці етимологічного **о** (*розбуйник, в живут, муй, Денисенкувъ, жилец Петрувский, у Петрувцах, купцув, огородувъ, вторуй*) [1, с.31-32]; відсутність розрізнення в говорах звуків **ы** та **и** (*абы – аби, Гаврыло – Гаврило, зими – зыми, мы – ми, сын – син*) [1, с.32]; зміна сонорного **л** давніх сполучень **ѣл, ѣл** між приголосними на **в** у колишніх дієприкметниках чоловічого роду однини, за умови розташування суфікса **л** після голосного (*блукавъ, вкрав, давъ, затаиъ, приславъ*) [1, с.33]; асиміляція **ј** з попереднім м'яким приголосним (*жаданя, судя, з допущеня, у вчиненю, за даням*, але (поодинокі винятки з правила, яких суворо додержувались писарі) *у вязенне, жаловання, Андрей Иллевич, за позволеннем*) [1, с.34]; чергування **у – в, і – й** (*Власа – з Уласом, врожоня – урожоний, на ймя Иван, на Йвана Лисконога, імени*) [1, с.35]; плутання в ненаголошених позиціях голосних **и** та **е** (*Диниса – Денисенко, Чезерин – Чизиринъ*) [1, с.35]; розрізнення гортанного фрикативного звука **г (=h)** і задньоязичного проривного **г (=g)** (*Гаевского, квалт, звалтовал, кды, гды, грунт*), в словах *генеральний, грабування* фрикативний звук **h** пропускався на письмі (*судя енеральний, під час рабованя города*) тощо. Дуже цікаві спостереження зробив автор при зіставленні фактів письмових пам'яток з даними діалектів сучасної української мови. Наприклад, у полтавських актах попередній голосний **о** або **е** може уподібнюватися наступному голосному (*аксамиту, асаула, атаман, Гарасим, монастир*). Риса ця найбільшою мірою властива південно-східним діалектам, меншою мірою – північним і південно-західним [1, с.40]. Використовуючи широкий діалектний матеріал, С. П. Самійленко шляхом детального аналізу доводив, що основою фонетичної системи полтавських актів є південно-східні діалекти, які являють собою не синтез рис північного і південно-західного діалектів (хоч спільні риси між ними цілком закономірні), а виразне, самостійне наріччя з полтавсько-київським діалектом в основі, як своїм ядром [1, с.41].

У статті “Співвідношення повних і стягнених прикметникових форм в українських говорах”, на прикладі двох граматичних особливостей південно-східних говорів, учений висвітлив питання про процес нівеляції діалектних відмінностей і перетворення діалектних південно-східних відмінностей на риси загальнонародної національної української мови. Мовознавець зазначав, що для української мови, як відомо, характерними є форми називного і знахідного відмінків однини чоловічого роду прикметників, дієприкметників, порядкових числівників і займенників прикметникового типу зі збереженням кінцевого **й (і)**: *напучений, дурний, ситий, учений, нужний, набитий* (Біівці Лубенського району Полтавської обл.) [2, с.144]. Першою з відзначених автором граматичних особливостей південно-східних говірок є “наявність паралельних форм із збереженням кінцевого **й (і)**, і з відпалом кінцевим **й (і)**: *красив'ї, жоут'її – жоўти – та перехід колишніх твердих основ прикметників до м'яких основ (народн'її, житн'її, зах'їдн'її, природн'її)*” [2, с.144]. Подібні форми із збереженням кінцевого **й (і)**, на думку дослідника, є типовими і для південно-західних говорів: *ц'їлий, кутрий* (Зашків Брюховицького району Львівської обл.) [2, с.145]. Для волинських говірок, за спостереженнями С. П. Самійленка, характерні вузько діалектні форми з відпалом кінцевим **й (і)**: *готови, менши, б'їл'їи* (Білобережжя

Дубнівського району Рівненської обл.), – у північнонаддністрянських говорах: *добр'і чолов'як, трет'ї клас* – та в лемківських говорах: *добры, тверды, білы* [2, с.145]. Специфічні саме для північних говорів форми прикметників, діеприкметників, порядкових числівників і займенників прикметникового типу із збереженням кінцевого **й (і)**, які є їх давньою рисою, “з утворенням національної української мови поступалися перед формами, в яких зберігається кінцеве **й (і)**”, внаслідок чого в опублікованих текстах записів говірок північного наріччя звичайними є вже і форми з кінцевим **й (і)**: *каждий, старий, н'еграмотний* (Духівщина Любецького району Чернігівської обл.) [2, с.146].

Вчений зазначав, що для національної української мови характерними є стягнені форми називного і знахідного відмінків однини прикметників середнього роду типу: *добре, нове, синє, безкрає*. С.П.Самійленко визначав поширеність саме цих стягнених форм як другу граматичну особливість південно-східного наріччя української мови. Це підтверджують опубліковані тексти записів південно-східних говорів з матеріалів, зібраних для Діалектологічного атласу української мови: *чисте* (Мала Смілянка Смілянського району Черкаської обл.), *таке, те, це* (Біївці Лубенського району Полтавської обл.) [2, с.147]. Типовими є стягнені форми називного і знахідного відмінків однини середнього роду прикметників і для південно-західних говорів, проте вчений наголошував на тому, що в наддністрянських і особливо карпатських говорах поширеними є нестягнені форми типу: *малойе дит'а, багатойе село, доўгоє поле або – малой дит'а, багатой село, доўгой поле* [2, с.147]. У багатьох північних говорах прикметники мають нестягнені закінчення: *малейє, багатейє, тайє, отайє*. Проте, як зазначав С.П.Самійленко, “в опублікованих текстах записів говорів північного наріччя з матеріалів Діалектологічного атласу української мови нестягнені форми зустрічаються лише трічі: *ус'якайє кушан'є* (Комарівка Добрянського району Чернігівської обл.), *молоко ... освежител'нойє* (Білокоровичі Волинського району Житомирської обл.), *иччо вам такейє* (Башова Рожищенського району Волинської обл.)”, в інших випадках вживаються форми стягнені: *таке, теперешн'є* (Духівщина Любецького району Чернігівської обл.) [2, с.148].

Для літературної української мови, а також для південно-східного та для південно-західного її говорів, характерними є стягнені форми називного відмінка однини прикметників жіночого роду. В наддністрянських і карпатських говірках південно-західного наріччя членні та стягнені форми вживаються паралельно, а в Діалектологічному атласі української мови членна форма в південно-західних говірках зафіксована лише один раз: *піч жилізнайя* (Білобережжя Дубнівського району Рівненської обл.), *погана, йака, добра* (Кіпті Козелецького району Чернігівської обл.) [див. 2, с.149]. Як для літературної української мови, так і для південно-східного та для південно-західного її говорів (за єдиним винятком – “*в л'еснуїу ф'ірму*” (Невірків Межирицького району Рівненської обл.)) властивими є стягнені форми. У багатьох північних говорах вживається нестягнена форма, проте, на думку вченого, вже переважають стягнені форми: *трет'ю, четверту, передн'ю, другу, биту, небиту, п'якчу* (Мартусівка Бориспільського району Київської обл.) [2, с.151].

Стягнені форми прикметників, діеприкметників, порядкових числівників і деяких займенників у формі називного-знахідного множини – одна з найтиповіших рис південно-східного наріччя. В текстах С. П. Самійленко віднайшов два цікавих відхилення: “*сэл'ани бити та ранени, а до сэл'ан попи...прийшли; раби бож'ий*” (Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської обл.) [2, с.152]; перші два з цих прикладів свідчать про взаємозв'язок південно-східних говорів з північними, а останній приклад – показник стилістичного використання в діалектах граматичних форм мови. Стягнені форми типові й для південно-західного наріччя, де вчений відзначив незначні відхилення від правила: *бл'ашанийї, которийї, добри* (Білобережжя Дубнівського району Рівненської обл.) [2, с.153]. У текстах записів говірок північного наріччя найпоширенішими є нестягнені форми із закінченням **-ийє** і стягнені із закінченням **-и**; менш поширені стягнені форми із закінченням **-і**: *старийє, нашійє, разнійє, малади, спасобни, ус'ак'і* (Духівщина Любецького району, Чернігівської обл.). Двічі зафіксована флексія **-ийї**: *частийї* (Богданівка Шосткинського району Сумської обл.), *старийї* (Башова Рожищенського району Волинської обл.) [2, с.154].

На думку С.П.Самійленка, “диференціація стягнених і нестягнених форм прикметників залежно від їх синтаксичного вживання у північних говорах намічалася, але завершитися не встигла. У зв'язку з утворенням національної української мови для вираження всіх синтаксичних функцій, властивих прикметникові, почали вживатися стягнені його форми для вираження певних стилістичних завдань” [2, с.155]. Вчений підкреслював, що діалектні, типові для південно-східного наріччя, але знані й іншими діалектами, риси у процесі формування й розвитку національної української мови перестали бути діалектними і перетворилися на риси загальнонародної української мови.

С.П.Самійленко вважав, що говірки Запорізької області заслуговують на спеціальну увагу. Теоретичний інтерес до них спричинений був “і історичним минулим цього краю, і своєрідністю заселення та дозаселення його носіями різних діалектних угруповань, і тими змінами, що відбувалися в говірках Запорізької області на протязі останніх століть” [3, с.31]. Практичний же інтерес до цих говірок визначався С.П.Самійленком “потребами вивчення живої мови, потребами використання багатств

народної мови і піднесення культури мови” [3, с.31]. У статті вчений відзначає одне з першочергових завдань наукового дослідження живих говірок Запорізької області – “призбирування й систематизацію” фактичного матеріалу для надання опису системи цих говірок, визначення ступеня близькості їх до загальнонародної української мови, зокрема, мови літературної. Статтею визначено основні джерела для характеристики говірок Запорізького краю: “а) записи живих говірок на території Запорізької області і частково суміжних областей; б) записи зразків усної народної творчості на території Запорізької області і частково суміжних областей; в) історичні документи, що зберігаються в архівах Запоріжжя, Дніпропетровська, Києва, Харкова і інших міст України; г) художні твори письменників Запоріжжя і Запорізької області; д) топонімічні назви Запорізького краю” [3, с.32]. С.П.Самійленко вважав, що на підставі названих джерел мали бути схарактеризовані фонетична, акцентологічна, граматична, словотвірна, лексико-фразеологічна системи говірок, а також стилістичні особливості цих систем. Така точна та вичерпна характеристика різних систем говірок Запорізького краю “дозволить виявляти, встановлювати: а) структурні взаємозв’язки між окремими системами (співсистемами) говірок; б) характер і напрям історичних змін у кожній із співсистем; в) специфічні риси нижньонадніпрянських степових говірок у порівнянні із східно- і західностеповими говірками; г) риси, типові для всіх степових говірок південно-східного наріччя української мови; д) характер взаємозв’язків між нижньонадніпрянськими степовими говірками української мови і російськими та болгарськими говірками, що є на території Запорізької області; е) процеси нівелювання говірок внаслідок, головним чином, міждіалектних контактів у дореволюційний період і впливу літературної української мови в радянську епоху” [3, с.32].

У доповіді “Живомовні джерела стилістичних засобів літературної української мови” С.П.Самійленко виніс на обговорення наукової громадськості “питання про причини, джерела, процес витворення стилістичних засобів літературної української мови” [4, с.108]. Вчений назвав умови, за яких особливо інтенсивно створювалися такі стилістичні засоби: “коли наявні мовні ресурси вже не відповідали потребам вираження нового світосприймання, світорозуміння, коли розширювалися суспільні функції української літературної мови, урізноманітнювалися її стилі, жанри, коли порушувалися співвідношення між свіжими народними і книжно-традиційними елементами, коли узвичаєні поетичні канони усвідомлювалися вже як застарілі, а нове життя прагнуло нового слова, коли загальне піднесення мовної культури і мовної майстерності ставало практичною суспільною вимогою” [4, с.108]. С.П.Самійленко наголошував, що жива мова є одночасно і динамічною системою, тобто такою, що постійно змінюється, витворюючи різні стилістичні ресурси, і статистичною системою, завдяки якій завершується формування стилістичних засобів, забезпечується їх “тривалість функціонування, використання” та прокладається “шлях до дальшого їх збагачення, удосконалення”. На думку вченого, у процесі витворення стилістичних засобів літературної української мови можна виокремити такі основні фази: “а) у будові мови окремі її структурні компоненти – носії відповідних реальних і категоріальних значень починають зневизначуватися, відмирати, зникати; б) у межах окремих підсистем мови на деякий час виникає стан індиферентності у використанні реальних та категоріальних значень і матеріальних засобів їх вираження; в) частина старовинних структурних елементів перетворюється на змертвілі мовні елементи або ж починає використовуватися в нових для них функціях; виникають паралельні утворення, форми, конструкції; г) відбувається складний тривалий процес виформування й усталення нових відтінків, нових значень, перебудови наявних мовних ресурсів для вираження нових функцій; д) поступово виникають, розвиваються нові концептуальні протиставлення, їх взаємозв’язки і засоби, способи вираження їх у будові мови” [4, с.108-109]. Як підкреслював С.П.Самійленко, живе говіркове мовлення, інтердіалектні, зокрема, і особливо фольклорні структурні елементи, у поєднанні з книжно-традиційними елементами і є тією основою, на якій витворювалися, розвивалися стилістичні засоби літературної української мови.

Діалектологічна спадщина С.П.Самійленка має велике значення для розуміння процесів історичного розвитку української мови, фонетичних і граматичних особливостей українських говорів, їх впливу на формування та розвиток стилістичних засобів літературної мови. Його завдання щодо вивчення живих говірок Запорізької області, сформовані на початку 60-х рр. ХХ ст., стали основою наукових досліджень багатьох вчених. Один із учнів С. П. Самійленка – В.А.Чабаненко – здійснив величезний внесок в дослідження говірок Нижньої Наддніпрянщини, а також стилістичних можливостей говіркового мовлення, уклавши ряд словників та монографій у цій царині. Ним була створена та діє наукова школа “Соціолінгвістична ситуація Нижньої Наддніпрянщини”, яка, спираючись на основні завдання, накреслені С.П.Самійленком, займається вивченням регіональної мовної ситуації. До школи належать такі вчені-мовознавці, як Л.П.Денисенко, І.Г.Ліпкевич, В.М.Пачева, С.В.Сірик, І.І.Льченко та інші.

Висловлені С.П.Самійленком теоретичні узагальнення, глибокі, логічні та науково обґрунтовані висновки стали прикладом для вивчення еволюції говорів українського діалектного континууму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Самійленко С.П. До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам'ятками XVII ст. // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С.20-41.
2. Самійленко С.П. Співвідношення повних і стягнених прикметникових форм в українських говорах // Середньонадніпрянські говори: Збірник статей. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С.143-156.
3. Самійленко С.П. Про деякі підсумки і завдання вивчення живих говірок Запорізької області // Доповіді та повідомлення на конф., присвяченій підсумкам науково-дослід. роботи ЗДПІ за 1962: Тези. – Запоріжжя: ЗДПІ, 1962. – С.31-33.
4. Самійленко С.П. Живомовні джерела стилістичних засобів літературної української мови // Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів: Тези. – К., 1972. – С.107-109.

УДК 811.161.2:81'373.612.2

МЕДИЧНА МЕТАФОРА В ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОМУ ТЕКСТІ

Деркач Т.В., викладач української мови

Сімферопольський технікум залізничного транспорту

У роботі аналізуються механізми метафоричних перетворень у літературознавчих текстах. Дослідження демонструє шляхи поповнення фахового словника за рахунок термінів, транспонованих зі сфери медицини.

Ключові слова: літературознавчий текст, метафора, термінологічна транспозиція, метафорична мікромодель.

Деркач Т.В. МЕДИЦИНСКАЯ МЕТАФОРА В ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКОМ ТЕКСТЕ / Симферопольский техникум железнодорожного транспорта, Украина

В работе анализируются механизмы метафорических преобразований в литературоведческих текстах. Исследование демонстрирует пути пополнения специального словаря за счёт терминов, транспонированных из сферы медицины.

Ключевые слова: литературоведческий текст, метафора, терминологическая транспозиция, метафорическая микромодель.

Derkach T.V. MEDICAL METAPHOR IN THE LITERARY TEXT / Simferopol Technical School of Railway Transport, Ukraine

Mechanisms of metaphorical transformations in literary text are analysed in this article. The research is demonstrates the supplement's ways of the special dictionary for account terms taken from the medicine field.

Key words: literary text, metaphor, terminology transposition, metaphorical minimodel.

Показовим стильовітвірним параметром сучасного українського літературознавчого дискурсу є активне функціонування термінів і понять, які за семантико-функціональними характеристиками належать до фахової мови медицини. Основними метафоричними мікромоделями, які уможливають відповідну метамовну транспозицію, за нашими спостереженнями, виступають:

- “література – хворий організм” (*хвора проза, поезія слабує, патологічність сюжету, кваліть дискурсу, невротичність прози, фізична неповнота літератури, порівняння кульгають, неповнокровні персонажі*);
- “медичні заходи – способи організації та оптимізації творчого процесу” (*трансплантувати в контекст, імплантувати в текст, реанімація прози*);
- “літературно-критичний аналіз – обстеження, дослідження організму” (*аналітичний скальпель, анатомування творчості*).

На думку дослідників різних типів дискурсу (А.М.Баранова, Ю.М.Караулова, А.П.Чудінова, І.І.Браги, Х.П.Дацишин та ін.), метафорична репрезентація аналізованих явищ і понять через концепт *хвороба, хворий організм* на сучасному етапі помітно активізувалася. Зокрема, ця тенденція виразно позначилася і на літературознавчому дискурсі. У його рамках реалізація метафоричної моделі „література – хворий

організм“ найчастіше здійснюється за рахунок накладання на поняття літературознавчої сфери прямого значення прикметників *хворий, неповнокровний*, що забезпечує інтенсивну негативну конотацію вислову: “Подібних героїнь у сучасній, все ще **хворій** на надмірну сентиментальність і ліричну аморфність **прозі** чимало” [1, с.28]; “У “Гайдамаках” і взагалі всі **персонажі** умовні, **неповнокровні**, також і в прямому сенсі слова” [2, с.122]. Дескриптивні семи, які вичленовуються у семантичному об’ємі морбальних прикметників, набувають метафорично-оцінного значення унаслідок перенесення ознаки з об’єкта органічного світу на об’єкт інтелектуальної сфери.

Аналогічні механізми метафоризації діють при транспозиції медичної семантики, формально вираженої:

а) абстрактним іменником – носієм значення “хворобливий стан”: “Якщо говорити про прозу зламу століть, то вона позначена **невротичністю** не менше, якщо не більше за поезію” [3, с.241]; “Крім того, **кволість** дискурсу прирікала модернізм на повторення. Змінювалися дійові особи на літературній сцені, а дискурс жив і говорив устами нових героїв” [3, с.422]; “Якщо перші критики п’єси не приймали самої теми, наприклад, рецензент “Киевского слова” обурювався “**патологічністю сюжету**”, то пізніші критики позитивно і з розумінням сприймали тему божевілля” [3, с.244];

б) дієсловом – носієм активної морбальної семантики: “Українська поезія **слабує** на характерну ваду – поети після дебюту швидко згасають, не працюють над формою” [3, с.202]; “Порівняння, як відомо, завжди **кульгають. Кульгати муть**, звичайно, і зіставні міркування про книжки двох дуже несхожих між собою дослідників” [4, с.328].

Комунікативно-прагматична доцільність таких метафор детермінується ефективністю апелювання до особистого життєвого досвіду реципієнтів.

Так само переконливою є ситуативна текстуальна прагматика мікробразів *рана, болюча точка*. Їх екстраполяція на поняттєвий апарат літературознавства уможливило експресивно виразну реалізацію значення “слабке місце”. Пор.: “Аберация мислення, в якому, крім усього, домінувало публіцистичне, а не аналітичне начало, залишалася, відтак, невігійною **раною наукової критики** до кінця 80-их років” [4, с.306]; “Есеїзм, до речі, дуже “**болюча точка**” сучасного літературознавства” [4, с.355]. Негативна конотація стрижневого метафоричного образу кульмінується як додатковими лексичними (невигійний, дуже), так і графосемантичними засобами.

Нейтральний у фаховій медичній мові термін *летаргія* (“хворобливий стан, схожий на сон, з майже нечутним диханням і пульсом”) при входженні у семантичний простір літературознавчого мовомислення набуває виразного інвективного звучання: “Література як вид мистецтва була фактично забута. Філологія впала в **летаргію**” [5, с.33]. Спеціальне значення “цілковита нерухомисть, бездіяльність” [6 IV, с.479] у цьому випадку підпадає під когнітивний механізм аналогічного перенесення, унаслідок чого трансформується в образний лексико-семантичний варіант “стан бездіяльності, застою”.

При включенні іншодискурсивного поняття у структуру літературознавчого вислову, автори повинні враховувати закріплені за ним у свідомості мовців конотативні (позитивні чи негативні) смисли. “Для досягнення комунікативної мети, для того, щоб особистісно-прагматичне сприйняття тексту умовним реципієнтом в загальному відповідало концептуальному (і конотативному) виміру задуму, необхідно враховувати “співдію” всіх реальних і потенційних смислотвірних елементів тексту” [7, с.112]. Наприклад, названа співдія поняттєвих і непоняттєвих елементів сприяє експресивізації стилістично нейтрального книжного поняття *потенція* – “приховані можливості, здатності, сили для якої-небудь діяльності, що можуть виявлятися у певних умовах” [6 VII, с.403]. Додаткові конотативні нашарування у семантичний об’єм номінації привносять контекстуальні означення *творчий, зображальний*, які конкретизують, увиразнюють ситуативний літературознавчий зміст – “здатність, спроможність авторів зображувати певні явища, висвітлювати теми і т. ін.”: “Проблематика їх зводилась, насамперед, до осмислення світоглядних орієнтацій письменників у творах про війну, до зображальних **потенцій літератури**, яка в умовах війни спрямовувалась на відтворення почуттів радянського патріотизму, несхитності й помсти, сформованих нібито у радянських людей ще передвоєнної пори” [4, с.210]; “Вона скоувала творчі **потенції** дослідників, перетворювала їхні думки на вибір штампів, підпорядкованих ідеологічній доктрині і тому позбавлених будь-якого наукового змісту” [4, с.298].

Інтенсифікація новонабутого поняття *потенція* іншодискурсивним значенням особливо посилюється в складі аксіологічно маркованої опозиції *потенція – імпотенція*. Пор. медичний термін *імпотенція* (“статеве безсилля” [6 IV, с.21]), екстрапольований у семантичний простір літературознавства, набуває діаметрально протилежного до *потенція* дискурсивного й експресивного значення “нездатність автора реалізувати творчий задум, висвітлити тему і т. ін.”: “М.Євшан миролюбне українофільство ідентифікує через образ євнухів, [...] М.Сріблянський – через **творчу імпотенцію**: “якесь заворожене коло оточує українця-народника, примітивіста. Він хоче задовольнити свої вимоги і не може. Силкується, кричить, водиться з кобзарями, купує селянські горшки і вишивки – і не може творити!” [8, с.84].

Нюансування стрижневої семи “нездатність, непродуктивність” відбувається при поєднанні медичного

терміна *імпотенція* із літературознавчим *тема*. Оказіональна генітивна метафора реалізує значення “непридатність для розвитку, нежиттєдатність”: “У цій ненависті до жінок виявилася своєрідна **імпотенція** самої любовної **теми**, її формальних виявів. Любов у Пачовського й молодомузівців у цілому не дістала адекватного слова. Мовна поразка спроектувалася у ненависті до жінок, якою просякнута пізніша творчість Пачовського” [3, с.121].

Словники сучасного українського літературного слововживання фіксують лексему *симптом* у значенні “характерний вияв або ознака якого-небудь захворювання” [6 IX, с.177]. Найявна у номінативному значенні дескриптивна ознака переноситься й на адаптоване літературознавче слововживання. Пор.: “Стаття Лесі Українки стала одним з перших **симптомів** критичного осмислення цього процесу” [3, с.53]. При цьому негативна конотація, до якої тяжіє лексема *симптом* через об’єктивний зв’язок із концептом *хвороба*, нівелюється. Формуючи єдину метафоросполуку з поняттям *критичний аналіз*, медична номінація поширює свій семантичний об’єм до “показник”, “ознака”. Сміслово-експресивні трансформації цього типу демонструють явище подвійної актуалізації мовної одиниці, яка зорієнтована на “відхід від стандарту й виникнення експресії” [9, с.328].

До аналізованої метафоричної моделі можна зарахувати також образ, утворений завдяки включенню у літературознавчий текст вузькофахового медичного вислову *ставити діагноз*: “Автор навіть **ставить діагноз** цій ситуації: “Звичайно ж, проводячи подібне дослідження, слід зважати на особливості історичного розвитку літературно-теоретичної та критичної думки, на неуніфікованість та неузгодженість термінології, на суб’єктивність називань, також необхідно враховувати динамічність семантики термінів” [10, с.13].

Метафорична модель, у рамках якої *медичні заходи* осмислюються й експресивно інтерпретуються як *способи організації, інтенсифікації* тощо творчого процесу, менш репрезентантна. У досліджуваних зразках сучасного українського літературознавчого дискурсу вона реалізується у концептуальних медичних поняттях *реанімація, імплантація та трансплантація*.

Розширення зафіксованого у СУМ прямого значення лексеми *реанімація* – “оживлення організму після клінічної смерті” [6 VIII, с.408] уможливорює її вихід за межі вузькофахового слововжитку як носія інноваційного образного значення “відновлення, відродження чого-небудь”. Сполучення з іменником *проза* забезпечує повноцінне семантичне входження медичного терміна у літературознавчу метамову: “Жанрове розширення прози було одним із можливих шляхів її **реанімації**, однак воно не могло суттєво її оновити” [3, с.123].

Показове образно-семантичне оновлення сучасного літературознавчого дискурсу відбувається також за рахунок порівняно нових медичних термінів *імплантувати* (“вживляти що-небудь в організм людини або тварини” [11, с.396]) й *трансплантувати* (“пересаджувати та приживлювати органи або тканини живому організмові” [11, с.396]). Спільна для них активна процесуальна сема “вживляти що-небудь в організм для покращення його функціонування” стає продуктивною основою для семантичного розгортання термінологічних значень у літературознавчому тексті та нарощення ними нових ситуативних конотацій. Пор.: “У Шевченка інтенція візуальності виявляється настільки високою, що поет легко **імплантує** в текст абстрактні категорії як чіткі візуальні топоси душі, долі, туги, часу, смерті, думок” [12, с.58-59]; “Саме те смислове ядро події, котре, вмент відлучивши полову до вільних обставин (місця та об’єкта дії), вичленував і Шевченко, – та це й, **трансплантувавши** його в український контекст, навантажив додатковим смислом” [2, с.121].

Знаковою видається засвідчена у наведених ілюстраціях одновекторна сполучуваність аналізованих термінологічних дієслів із літературознавчим поняттям *текст (контекст)*. Збереження форми граматичного керування є додатковим свідченням актуальності метафоричної аналогії “література // текст – живий організм” (*імплантувати в текст, трансплантувати в контекст*).

Тематична група метафор, сформованих із залученням медичної термінології, включає також епізодичне вживання назви хірургічного інструмента *скальпель*. Пор.: “Через те й звертаються до поем Гомера чи трагедії Шекспіра, Шевченкових віршів і драм Куліша нові й нові дослідники, хоча їх **аналітичний скальпель** так і не може сягнути серцевини художнього ядра” [5, с.9]. Інноваційний функціонально-семантичний ракурс вживання детермінує нетипова сполучуваність із прикметником *аналітичний*. Здійснене у такий спосіб опредметнення абстрактного значення “методика аналізу літературного твору має виразну прагматичну спрямованість і викликає у мовній свідомості реципієнта тексту асоціативний зв’язок із кваліфікативною ознакою “гострий” (пор. *скальпель* – “невеликий хірургічний ніж” [6 IX, с.248]).

У мікропарадигмі метафор із семантичною ознакою “аналіз твору” представлений також дієслівний образ *творчість анатомується*: “Одразу після XVII з’їзду у пожежному порядку збираються секція прози та комісія критики й теорії літератури, на спільному засіданні яких **творчість** Л.Смілянського **анатомується** і розглядається через ідеологічний мікроскоп” [13, с.30]. Із попереднім образом *аналітичний скальпель* його об’єднує інтегральна семантична ознака “розтинати” (*анатомувати* –

“розтинати, препарувати труп з метою дослідження” [6 I, с.43]). На її ж основі відбувається когнітивна операція аналогічного перенесення, внаслідок якого формується контекстуальне метафоричне значення “детально, прискіпливо аналізувати творчість письменника”.

Як бачимо, у сучасних літературознавчих текстах автори широко використовують експресивно-оцінні, інтенсифікаційні функції інтердискурсивної транспозиції, застосовуючи поняття медицини для прагматично переконливої експлікації літературознавчих явищ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеєва В. Жінка в повоєнній прозі: парад стереотипів // Слово і час. – 1991. – №6. – С.23-29.
2. Забужко О.С. Шевченків міф України. Спроби філософського аналізу. – Вид. друге, випр. – К.: Факт, 2001. – 160с.
3. Павличко С. Теорія літератури. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. – 679с.
4. Насенко М.К. Історія українського літературознавства. – К.: ВЦ “Академія”, 2001. – 360с.
5. Насенко М.К. Українське літературознавство: Школи, напрями, тенденції. – К.: ВЦ “Академія”, 1997. – 320с.
6. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
7. Голянич М.І. Внутрішньоформна номінація у політичному дискурсі // Семантика мови і тексту: Зб. наук. пр. VIII Міжнар. конф. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С.104-110.
8. Зборовська Н., Ільницька М. Феміністичні роздуми: На карнавалі мертвих поцілунків. – Львів: Центр гуманітарних досліджень ЛНУ ім. І.Франка, 1999. – 336с.
9. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). – К.: Довіра, 1999. – 431с.
10. Клименко Б. Криза термінологічної системи українського літературознавства чи криза наукової свідомості літературознавців? // Слово і час. – 2001. – №4. – С.5-14.
11. Словник іншомовних слів / С.П.Бибик, Г.М.Сюта; за ред. С.Я.Єрмоленко. – Харків: Фоліо. – 624с.
12. Генералюк Л. Візуальний код Шевченка // Слово і час. – 2004. – №3. – С.52-60.
13. Поліщук В. Леонід Смілянський і його твори в контексті доби // Слово і час. – 2004. – №2. – С.25-31.

УДК 811.161.2'373. 611

МОДИФІКАЦІЙНІ СЛОВОТВІРНІ ЗНАЧЕННЯ ВІДСУБСТАНТИВІВ

Жарко С.Ю., викладач

Національний гірничий університет

У статті визначається специфіка модифікаційних словотвірних значень відсубстантивних дериватів, виявляються засоби їх репрезентації та рівень ідіоматичності.

Ключові слова: словотвірне значення, словотворчий формант, модифікаційне словотвірне значення, ідіоматичні значення.

Жарко С.Ю. МОДИФИКАЦИОННЫЕ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ЗНАЧЕНИЯ
ОТСУБСТАНТИВОВ / Национальный горный университет, Украина

В статье определяется специфика модификационных словообразовательных значений отсубстантивных дериватов, средства их репрезентации и уровень идиоматичности.

Ключевые слова: словообразовательное значение, словообразовательный формант, модификационное словообразовательное значение, идиоматические значения.

Svitlana Zharko. MODIFIED WORD FORMATIVE MEANINGS SUBSTANTIVE DERIVATIVES /
National Mining University, Ukraine

The specific features of modified word formative meanings, substantive derivatives and means of representation and level of idiomation are defined in the article.

Key words: word-formative meanings, idiomation meaning, modified word-formative meaning.

Останнім часом інтерес науковців спрямовано на поглиблене вивчення характеру словотвірних значень відіменникових похідних, які становлять помітний пласт лексичного складу сучасної української мови. Така зацікавленість словотвірною семантикою дериватів, об'єднаних частиномовною спільністю твірних слів, цілком закономірна, оскільки сприяє створенню типології словотвірних значень (СЗ).

Відсубстантиви формуються внаслідок різних словотвірних-семантичних перетворень твірних іменників, зокрема, мутації, модифікації, рідше – транспозиції, які інколи накладаються, взаємодіють. У зв'язку з цим, афіксальним відіменниковим дериватам характерні мутаційні, модифікаційні, мутаційно-модифікаційні та транспозиційні СЗ. Виявлення специфіки кожного із названих СЗ, з'ясування їхніх спільних та відмінних ознак і зумовлює створення типології СЗ відіменникових похідних.

Завдання нашої статті – описати модифікаційні СЗ відсубстантивів, тобто визначити їх особливості, засоби репрезентації, рівень ідіоматичності.

В україністиці наявні праці, присвячені вивченню способів творення, аналізу дериваційних та функціональних аспектів окремих груп відіменникових похідних слів, яким властиві модифікаційні СЗ, зокрема жіночності (Н.Л.Осташ, І.І.Фекета, С.П.Семенюк, М.П.Брус), деминутивності (К.Г.Городенська, М.В.Кравченко), збірності (Н.О.Задорожна, Г.Я.Томіліна) тощо. Однак цілісного дослідження, спрямованого на виявлення специфіки модифікаційних СЗ відсубстантивів та їх інвентаризації, у сучасному українському словотворі бракує, що й зумовлює актуальність нашого доробку.

Окрім того, серед сучасних мовознавців немає одностайності й у визначенні значень відсубстантивів, які є модифікаційними. Так, автори “Русской грамматики – 80” до модифікаційних СЗ зараховують такі відіменникові значення: 1) жіночності; 2) недорослості; 3) подібності; 4) підлеглих; 5) старшинства; 6) додатковості, побічності; 7) заперечення; 8) протилежності; 9) повторності; 10) першопочатковості; 11) передування; 12) збірності; 13) одиничності; 14) оціночності (зменшуваності, пестливості, збільшеності, згрубілості).

У “Словотворі сучасної української літературної мови” до них відносять значення жіночності, деминутивності, аугментативності, одиничності, збірності, недорослості, тобто значення, репрезентовані суфіксами [1]. Описано й семантику префіксальних дериватів, однак не зазначено, до яких СЗ – мутаційних чи модифікаційних – вони належать.

О.І.Моїсєєв, М.І.Капраль схилиються до думки, що значення жіночності є модифікаційно-мутаційним СЗ. Окрім того, М.І.Капраль до модифікаційно-мутаційних СЗ зараховує й значення недорослості, подібності, рангової залежності на тій підставі, що в парах твірне – похідне зазначених груп слів називають представників різних, але суміжних класів осіб [2, с.105]. До власне модифікаційних СЗ дослідник відносить лише значення зменшеності та збільшеності. Воно реалізується “в парах твірне – похідне, які позначають феномени одного роду, тобто один клас осіб” [2, с.105].

Натомість З.О.Валюх вважає, що значення “особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником” є “типовим словотвірним модифікаційним значенням” [3, с.102].

Особливий тип дериваційно-змістового перетворення під назвою “кваліфікація” визначає Л.М.Третевич у похідних на зразок *дереце* від *дерево*. Оскільки, як констатує дослідниця, “у процесі так званого експресивного творення не спостерігається зміни референта, а також зміни категоріальних ознак твірних. У семантиці похідних з'являється лише додаткова кваліфікативна (оцінна) ознака” [4, с.22].

Наявність суперечливих поглядів на природу СЗ у наведених групах відсубстантивних іменників дає підстави для з'ясування сутності модифікаційної деривації, статусу модифікаційних СЗ, інвентаризації модифікаційних формантів та їх семантичної наповненості.

У сучасному мовознавстві поняття “модифікація” тлумачиться як дериваційно-семантична трансформація до рівня часткових категорій, що не викликає, як правило, зміни референтної спрямованості твірних */студент – студентство – “багато студентів”, квасоля – квасолина – “одна горошина квасолі”, вірш – віршик – “невеликий вірш”* [1, с.139-124]. Воно запозичене з природничої термінології, де означає видозміну чого-небудь, що характеризується появою у об'єкта нових ознак.

За визначенням І.Г.Милославського, під модифікаційною деривацією розуміють таке співвідношення між мотивованим і мотивувальним словами, за якого “похідне лише отримує певне додаткове значення порівняно з твірним. Частиномовна належність твірному й похідному в цьому випадку збігається...” [5, с.363]. Тому модифікаційним СЗ є таке значення похідного слова, яке відрізняється від твірного не загальною семантикою, а стилістичними чи іншими відтінками [6, с.118].

У процесі словотвірної модифікації формант лише модифікує значення твірного, доповнює його інформацією, що стосується певних об'єктивних ознак предмета чи їхньої інтенсивності [3, с.76].

Унаслідок модифікації лексичне значення твірного включається в семантичний склад похідного, тобто

мотивувальне слово стає семантичним ядром новотворення. Словотворчий формант лише вносить у семантику деривата додаткові якісно-оцінні або кількісні семи, які не перетворюють, а доповнюють значення вихідної лексеми. При цьому члени словотвірної пари належать не тільки до однієї частини мови, але й до одного лексико-граматичного розряду (істоти – неістоти, власні – загальні), однієї лексико-семантичної групи.

Специфіка словотвірної семантики дериватів зумовлюється не лише характером семантико-словотвірних змін, що лежать в основі процесу деривації, а й частиномовним статусом твірних слів, лексичною сполучуваністю їх окремих лексико-семантичних груп.

Іменник як частина мови наділений категоріальним значенням предметності. Модифікація семантики іменників спричинена здатністю предметної ознаки, як і ознаки, вираженої прикметниками, характеризуватися різним ступенем вияву, як-от: *концерн* – *суперконцерн* – “гігантський концерт”, *звук* – *ультразвук* – “дуже високої частоти звук”, *культура* – *субкультура* – “неосновна, другорядна культура”, *кулачок* – “маленький кулак”, *кулачище* – “великий кулак”, *пекар* – *підпекар* – “помічник пекаря”. Якщо предметна ознака, властива твірному іменнику, характеризується повним виявом, то в аналізованих похідних вона представлена найвищою мірою або частково.

Про частковість предметної ознаки, на наш погляд, можна говорити не лише в іменниках із значенням зменшеності, а й у похідних зі значенням недорослості. Значення недорослості, як зазначає В.П.Олексенко, є різновидом значення об’єктивної зменшеності, бо воно “вказує на малих тварин, птахів, комах тощо, які не досягли дорослого віку” [7, с.144-145]. На відміну від іменників зі значенням зменшеності, деривати із значенням недорослості позначають істот малих за віком, напр.: *лосеня* – “недорослий лось”, “маля лося”, *раченя* – “недорослий рак”, “маля рака”, *негренья* – “недорослий негр”, “маля негра”. Тому СЗ зменшеності визначаємо як “маленьке щось / хтось”, а СЗ недорослості “недорослий хтось” або “маля когось”.

Як особливий різновид значення недорослості дослідник розглядає СЗ “дочка особи, названої твірним словом”, яке виражається за допомогою суфікса **-івн-а**: *королівна* – “дочка короля”, *князівна* – “дочка князя”, та СЗ “син особи, названої твірним словом”, формально представлене суфіксами **-ич**, **-ович**, **-евич**, рідше – **-енко**, напр.: *княжич*, *попович*, *королевич*, *писаренко*, *чабаненко* [7, с.147]. Однак характер словотвірно-семантичних відношень між похідними іменниками із СЗ “дочка особи, названої твірним словом”, “син особи, названої твірним словом” та їх мотивувальними словами дещо інший, ніж у іменниках зі значенням недорослості, оскільки в них не завжди виражається ознака “малий за віком”, “недорослий”. Тому ці СЗ потребують більш пильного обстеження.

На наш погляд, неповноту вияву предметної ознаки доцільно вбачати і в похідних іменниках із значенням подібності, тому що вони містять ознаки, властиві твірним словам, однак частково, не повною мірою виявлені, напр.: *пагорб* – “подібний до горба, тобто той, що не повною мірою виявляє ознаки горба, оскільки має його обриси, але *менший* за розміром (висотою, крутизною схилу тощо)”; *супісок* – “подібний до піску, тобто той, що неповною мірою виявляє ознаки піску, тому що включає до свого складу частинки глини”; *відзвук* – “подібний до звуку, тобто той, що не повною мірою виявляє ознаки звуку, є послабленим звуком”, *підляц* – “подібний до ляца”, *підсоколик* – “подібний до соколика”. СЗ цих утворень пропонуємо визначати за допомогою перифрази “подібний до когось / чогось”, а семантичні нарощення, як нам здається, у них відбуваються на лексичному, а не словотвірному рівні.

Предметна ознака може характеризуватися також різним кількісним виявом, напр.: *перчина* – “один стручок перцю”, *крижина* – “шматок криги”, *мачина* – “одна зернина маку”, *ганчір’я* – “сукупність ганчірок”, *жіноцтво* – “багато жінок”, *кедрівник* – “зарості кедра”, а також здатна набувати додаткового експресивного відтінку, напр.: *дідусь* – “хороший дід”, *дідуган* – “поганий дід”. Значення позитивного та негативного відтінку переважно поєднуються зі значеннями зменшеності та збільшеності, хоча можуть існувати й самостійно. Наприклад, у іменниках *деньок*, *дощик*, *каштанчик*, *камінець*, *кремінчик* суфікси репрезентують зменшено-пестливе значення, в дериватах *лужечок*, *борщик*, *овесець* – суто позитивне. Розмежування цих значень зумовлене, в першу чергу, семантикою твірних слів, оскільки значення об’єктивної зменшеності утворюють іменники з конкретним значенням, зокрема ті, що можуть характеризуватися різним розміром, об’ємом та обсягом. Значення об’єктивної збільшеності в словах наявне рідко, воно здебільшого набуває негативного відтінку, напр.: *вітрище*, *козлище*, *котище*, *бабисько*, *хвостяка*, *ротяка*. У зв’язку з цим у складі демінутивного СЗ виділяються часткові СЗ об’єктивної зменшеності (*движок*, *епізодик*, *лопатка*, *баночка*), зменшеності-пестливості (*дубочок*, *линочок*, *морозець*, *бджілочка*, *скринечка*, *нивонька*) та пестливості (*батенько*, *таночок*, *бабусенька*, *весняночка*, *квашиця*), а в складі аугментативного – об’єктивної збільшеності (*дубище*, *холодище*, *носяра*), збільшеності в поєднанні зі значенням негативної характеристики (*куркулище*, *жабисько*, *ручисько*) та неважливості, фамільярності (*дідуган*, *вовцюган*, *бабега*, *собацюра*, *діваха*, *дармоїдисько*).

Отже, на нашу думку, модифікаційним СЗ є значення демінутивності та аугментативності, одиничності та збірності, вищого ступеня вияву ознаки та неповного вияву ознаки, у складі якого виділяються

значення подібності, недорослості.

Однак серед похідних зі значенням збірності наявні іменники, які позначають не сукупність того, що названо твірним словом, а того, що належить особі, названій мотивувальним іменником, тобто у словотвірному ланцюжку пропущено похідне із мутаційним СЗ конкретного предмета, напр.: *Колумбіана, Ленініана, Лисенкіана, Пушкініана, Франкіана, Шевченкіана, Шекспіріана*. Тож, значення цих дериватів є модифікаційно-мутаційним. Формування похідних на зразок *Шевченкіана* можна представити таким словотвірним ланцюжком *автор (Шевченко) – його твір (відсутнє слово) – сукупність творів (Шевченкіана)*.

Оскільки внаслідок модифікації значення мотивувального слова лише доповнюється за рахунок сполучення твірної основи зі словотвірним формантом, семантична структура дериватів з модифікаційним СЗ корелює з двокомпонентними предикатно-аргументними конструкціями, у яких супровідний предикат має кількісне або оцінне значення, напр.: *жіноцтво* – “багато (сукупність) жінок”, *капустина* – “одна голівка капусти”, *столік* – “маленький стіл”, *ручище* – “величезна рука”, *суперурожай* – “найкращий урожай”, *наддоза* – “надмірна доза”, *кошеня* – “недоросла тварина”.

У процесі згортання предикатно-аргументних конструкцій у похідне слово їх опорний субстантивний компонент стає кореневою морфемою іменникового деривата, тоді як значення залежного предикативного компонента, вираженого здебільшого прикметником із кількісним значенням, реалізують словотвірні афікси, напр.: предикат “маленький” співвідноситься переважно із суфіксами демінутивності **-ик, -чик, -ок, -ець, -к-а, -очк-а** (*віничок, калачик, медальйончик, будячок, дашок, бур'янець, острівець; алейка, лопатка, баночка, ванночка, лусочка*), а предикат “великий” – із суфіксами аугментативності **-ищ-е, -иськ-о, -ак-а (-як-а), -ур-а (-юр-а)** (*будячище, совище, спековисько, гарбузяка, лозняка, носюра, язичюра*), предикат “багато” корелює із суфіксами збірності **-ств-о (-цтв-о), -ї-а, -н-я, -от-а** (*інтелігентство, панство, юнацтво, вороння, кілля, стовбур'я, осичняк, хмизняк, смородинник, терник, kwasолиння, лопушиння*), а предикат “один” – із суфіксом одиничності **-ин-а** (*градина, крижина, пасльонина, піщина, тернина*), предикати “найкращий”, “найбільший”, “надзвичайний” співвідносяться із префіксами **супер-, екстра-, ультра-, гіпер-, над-** (*суперагрегат, супербойовик, екстраклас, ультрамікроскоп, гіпервентиляція, гіперінфляція, наденергія*), які репрезентують значення вищого ступеня вияву ознаки.

Таким чином, значення модифікаційності здатні репрезентувати як суфіксальні, так і префіксальні афікси. Характерним є те, що модифікаційні форманти, порівняно з мутаційними та транспозиційними, мають більш конкретну семантику. Утім їх (особливо префіксів) семантичне наповнення варіюється залежно від значення мотивувального іменника. Так, у дериватах *суперціна, супермісто, суперідея, суперкомп'ютер* словотвірний формант співвідноситься з прикметниками *найвищий, гігантський, геніальний, найпотужніший*, а в іменниках *наддержавна, надінтуїція, наденергія* – з прикметниками *наймогутніший, найрозвиненіший, найпотужніший*. Формування дериватів із модифікаційним СЗ унаслідок префіксального словотвору спричинене тим, що іменні префікси, репрезентуючи на формально-граматичному рівні значення супровідних предикатів, модифікують кількісний вияв ознаки або поширюють предикатні аргументи.

Іменні префікси, що спеціалізуються на вираженні функції конкретизації, тобто модифікують кількісний вияв ознаки, мають статус префіксів-інтенсифікаторів, оскільки передають наростаючу інтенсивність ознаки [2, с.28] або найвищий ступінь інтенсивності ознаки.

Префікси-інтенсифікатори, що вказують на найвищий ступінь вияву ознаки, представляють якісно-оцінну сему, яка є результатом двох послідовних операцій на власне-семантичному рівні: спочатку префікси вичленовують ознаку непередикатного іменника (*цемент – хороший цемент*), а потім інтенсифікують її (*найкращий цемент – найкращої якості цемент – суперцемент*), пор. також *суперагрегат, суперклеї, суперфільтр, суперсудно, ультрамікроскоп, ультрафільтр* [8, с.29].

На увагу заслуговує СЗ жіночності, яке, як уже зазначалося, по-різному кваліфікують у мовознавстві. О.І.Моїсєєв відстоює думку про те, що деривати зі значенням жіночності не можна відносити до суто модифікаційних, тому що “*учительниця*”, наприклад, це не “жінка, яка має якесь відношення до вчителя”, а “жінка, яка вчить (дітей у школі)” [9, с.159]. Н.М.Захлюпана вважає, що іменники із суфіксом **-к-а** типу *студентка, комсомолка* і структурно, і семантично співвідносяться з мотивувальним, яке виражає ідею особи. Такою основою, яка здатна виражати ідею особи, може бути тільки основа іменника із значенням особи чоловічої статі [10, с.11].

Неоднозначність у визначенні СЗ у назвах жіночності, очевидно, спричинена, по-перше, тим, що їх дериваційною базою часто вважають не лише відповідні іменники чоловічої статі, а й іменники, які означають, наприклад, країну, частину світу або народ, як-от: *львів'янка* – “жителька Львова”, а також дієслова *бігти – бігуха, говорити – говоруха, співати – співуха* (І.І.Фекета). По-друге, наявністю в українській мові дериватів на позначення осіб жіночої статі, які не мають співвідносних іменників чоловічого роду, напр.: *коровайниця* – “жінка, що виготовляє коровай”, *паланишниця* – “жінка, яка пече

й продає паляниці,” *педикюрша* – “майстриня, що робить педикюр”, *інститутка* – “вихованка жіночого інституту в дореволюційній Росії”, *модистка* – “майстриня, що шиє плаття, білизну та жіночі капелюхи”, мотивоване іменником *мода*.

І.С. Улуханов іменники зі значенням жіночності, які не мають співвідносних назв на позначення осіб чоловічої статі, аналізує як утворення з пропущеною ланкою в словотвірному ланцюжку, і тому семантичний компонент жіночності – останній в ряді СЗ, властивих послідовно мотивованим словам у повному словотвірному ланцюжку, – дозволяє зараховувати подібні утворення до слів з модифікаційно-мутаційним СЗ [11, с.163]. Отже, значення жіночності виступає в таких випадках як спільний компонент ряду утворень, які об’єднуються тотожністю суфікса, хоча в деяких із них, крім цього компонента, наявний і мутаційний семантичний компонент “носії ознаки”, з чим важко не погодитися.

На нашу думку, панівній більшості іменників зі значенням жіночності, крім тих, що не мають спільнокореневих іменників на позначення особи чоловічої статі, характерне модифікаційне СЗ. У процесі деривації значення іменників на позначення осіб чоловічої статі не зазнає ніяких семантичних зрушень, лише набуває іншого граматичного оформлення. Спільнокореневим іменникам однаковою мірою властива певна ознака, тобто *вчитель* – *вчителька* – “той, хто вчить”, однак вони не перебувають у відношенні рівнопохідності, останнє є складнішим структурно, тобто походить від першого.

Таким чином, модифікаційне СЗ – це таке значення похідного слова, яке відрізняється від твірного не загальною семантикою, а лише стилістичними чи іншими відтінками. Утворення іменникових дериватів із модифікаційним значенням зумовлене здатністю предметної ознаки виявлятися повністю чи частково, вищою мірою або навпаки, а також набувати різного кількісного вияву. Відповідно модифікаційні словотворчі форманти, а ними виступають не лише суфікси, а й префікси, у складі цих похідних корелюють із предикатами на зразок *найбільший*, *найпотужніший*, *головний* / *підлеглий*, *великий* / *малий*, *хороший* / *поганий*, *один* / *багато*.

До модифікаційного СЗ належать значення демінутивності та аугментативності; одиничності та збірності; вищого ступеня вияву ознаки; неповного вияву ознаки, що представлене в похідних зі значенням недорослості, подібності; а також значення жіночності, яке в деяких похідних поєднується з мутаційним.

Семантика дериватів із модифікаційним СЗ дорівнює сумі значень твірного слова й словотворчого форманта, тобто співвідноситься з двокомпонентними предикатно-аргументними конструкціями і не містить імпліцитних семантичних компонентів. Тому модифікаційне СЗ кваліфікується як неідіоматичне.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1979. – 406с.
2. Капраль М.И. Словообразовательная валентность и словообразовательная парадигматика наименования лиц в русском языке. – Ужгород, 1996. – 218с.
3. Валюх З.О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові: Монографія. – Київ – Полтава: АСМІ, 2005. – 365 с.
4. Третевич Л.М. Про словотвірну семантику віддіслівних іменників з нульовими суфіксами в сучасній українській мові // Словотвірна семантика східнослов’янських мов. – К.: Наукова думка, 1983. – С.120-129.
5. Милославский И.Г. Вопросы словообразовательного синтеза. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 296с.
6. Сікорська З.С. Словник лінгвістичних термінів. Словотвір і морфеміка. – К.: Шлях, 2003. – 200с.
7. Олексенко В.П. Словотвірні категорії іменника: Монографія. – Херсон: Айлант, 2005. – 336с.
8. Городенська К.Г. Семантичні функції дериваційних морфем // Мовознавство. – 1987. – №1. – С.20-30.
9. Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в русском литературном языке. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1987. – 207с.
10. Захлюпаная Н.М. Субстантивные образования с суффиксом **-ка** в современном украинском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ужгород, 1984. – 18с.
11. Улуханов И.С. О закономерностях сочетаемости словообразовательных морфем (в сравнении с образованием форм слов) // Русский язык. Грамматические исследования. – М.: Наука, 1967. – 179с.

ЗМІНА СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК КОНФЕСІЙНИХ ТЕРМІНІВ

Жирик О. А., аспірантка

Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка

У статті на матеріалі загальномовних словників української мови проаналізовано процес стилістичної транспозиції конфесійних термінів. Вивчено зміни у семантичній структурі стилістично нейтралізованих лексичних одиниць.

Ключові слова: стилістична транспозиція, конфесійний термін, семантична структура, мікрозначення, переносне значення, пряме значення.

Жирик О.А. ИЗМЕНЕНИЯ СЕМАНТИКО-СТИЛИСТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК КОНФЕССИОНАЛЬНЫХ ТЕРМИНОВ / Тернопольский национальный университет им. В.Гнатюка, Украина

В статье на материале словарей украинского языка сделан анализ процесса стилистической транспозиции конфессиональных терминов. Изучены изменения в семантической структуре стилистически нейтрализованных лексических единиц.

Ключевые слова: стилистическая транспозиция, конфессиональный термин, семантическая структура, микроразнообразие, переносное значение, прямое значение.

Olga Zhyryk. THE CHANGE OF SEMANTIC AND STYLISTIC CHARACTERISTICS OF CONFESIONAL TERMS / Ternopil National Pedagogical University named after V.Hnatuk, Ukraine

The article deals with the analysis of stylistic transposition process of confessional terms on the materials of Ukrainian language dictionaries of the XX-XXI centuries. The author studied the changes in semantic structure of stylistic neutral lexical units.

Key words: stylistic transposition, confessional term, semantic structure, micromeaning, figurative meaning, straight meaning.

Сучасний етап розвитку держави демонструє повернення до істинних витоків самоідентифікації українців. Одним із вічних джерел духовності є релігія. Тому у лінгвосоціумі спостерігаємо активне використання конфесійної лексики. Велика частотність уживання конфесійних термінів у повсякденному спілкуванні дозволяє стверджувати, що чимало таких одиниць увійшло до нейтрального номінативного фонду.

Детермінологізація лексики вже була предметом мовознавчих студій (Н.Непийвода, Т.Панько, І.Кочан, Г.Мацюк, Л.Струганець та ін.), однак дослідження стилістичної транспозиції конфесійних термінів на матеріалі лексикографічних джерел у сучасній лінгвістиці немає. Актуальність теми визначається й тим, що обсервація особливостей фіксації конфесійної лексики у кодифікаційній практиці дозволить унормувати систему лексикографічних позначок для адекватного відображення стилістичного статусу лексичних одиниць.

Мета розвідки – проаналізувати зміну семантико-стилістичних характеристик конфесійних термінів в українській лексикографії. Поставлено такі завдання: 1) представити лексеми конфесійної терміносистеми, що зазнали стилістичної транспозиції; 2) описати зміни в семантичній структурі стилістично нейтралізованих конфесійних термінів; 3) з'ясувати адекватність фіксації у словниках української мови лексичних одиниць із конфесійної сфери.

Для дослідження динаміки змін стилістичного статусу конфесійних термінів залучено такі кодифікаційні джерела, як: РУС-48, РУС-79, СУМ, ВТС-2004. На основі стилістичного маркування у цих словниках виявимо часові межі переходу термінів до загальномовного вжитку. Семантизація слів у лексикографічних працях тлумачного типу послужить підґрунтям для аналізу перебудови семантичної структури лексичних одиниць.

У результаті спостереження виокремлено сукупність колишніх конфесійних термінів, що змінили свій стилістичний статус, не розширюючи семантичної структури. Вийшли у загальний вжиток слова для називання **Божих осіб та святих** (*Всевишній* (РУС-48*) (зірочкою (*) маніфестуємо останню фіксацію термінологічної позначки номена), *Богоматір* (РУС-48*), *Богородиця* (РУС-48*), *Христос* (РУС-48*); **церковних відправ** (*утреня* (РУС-48*), *вечірня* (РУС-48*), *панахида* (РУС-48*); **віросповідань та істин християнської віри** (*православ'я* (РУС-48*), *богослов'я* (РУС-48*), *провидіння* (РУС-48*); **видів молитов** (*молитва* (РУС-48*), *молебень* (РУС-48*), *сорокоуст* (РУС-48*); **різних християнських обрядів** (*хрестини* (РУС-48*), *вінчання* (РУС-48*); **духовних зібрань та установ** (*синод* (РУС-48*), *конклав* (РУС-48*); **церковних чинів і взагалі осіб християнського та інших віросповідань** (*архієпископ* (РУС-48*), *архієрей* (РУС-48*), *архімандрит* (РУС-48*), *митрополит* (РУС-48*), *віруючий* (РУС-48*), *боговідступник* (РУС-48*), *ксьондз* (РУС-48*), *пастор* (РУС-48*), *місіонер* (РУС-48*); **храмів та церковних споруд** (*собор* (РУС-79*), *лавра* (РУС-48*), *скит* (РУС-48*), *каплиця* (РУС-48*);

частин храму та предметів церковного вжитку (*наперть* (РУС-48*), *аналой* (РУС-48*), *іконостас* (РУС-48*), *ікона* (РУС-48*), *потир* (РУС-48*); **церковних понять** (*паства* (РУС-48*), *митрополія* (СУМ)).

Названі лексеми, як правило, репрезентують однозначнену семантичну структуру. Проте окремі номени демонструють вихід у загальний вжиток двох і більше значень (далі ЛСВ). Так, термін *молитва* ілюструє явище внутрішньосистемної омонімії: “1. Дія за значенням молитися. 2. Установлений текст, який промовляється, виголошується віруючими при зверненні до бога, до святих” [СУМ IV, с.783]. Обидва ЛСВ зазнають стилістичної транспозиції.

Аналогічно мігрує до загальноживаного номінативного фонду слово *собор*, семантична структура якого складається із трьох ЛСВ: “1. У дореволюційній Росії – збори урядових або виборних осіб для розгляду питань організації, управління і т. ін.; // Збори, з’їзд представників духовенства християнської церкви. 2. *заст.* Зібрання великої кількості людей в одному місці для розваги, відпочинку і т. ін. 3. Головна чи велика церква міста; головна церква в монастирі” [СУМ IX, с.433]. Варто акцентувати на алогічності розміщення ЛСВ у словниковій статті, оскільки на сучасному етапі більш актуальним видається третій ЛСВ цього номена.

Історичні умови останніх десятиліть визначали особливості фіксації конфесійної лексики у кодифікаційних прескрипціях. Це виявляється не лише у неправомірному маркуванні номенів, але й у змісті семантизації. Наприклад, термін *Христос* зафіксований у СУМі із таким поясненням: “Назва міфічної особи Ісуса, культ якого лежить в основі християнської релігії...; // Про ікону, зображення Ісуса” [СУМ XI, с.148]. У ВТСі-2004 спостерігаємо вилучення негативно-оцінної ланки семантизації “міфічна особа” та відповідну трансформацію тлумачення: “Згідно з християнським віровченням, засновник християнства, культ якого лежить в основі християнської релігії. // Про ікону, зображення Ісуса” [ВТС, с.1353]. Про зневажливе, висміювальне ставлення до релігії у минулу історичну добу можемо робити висновки на основі аналізу ЛСВ похідної лексеми *христосик*: “Про незлобиву, безвільну, далеку від життя людину” [СУМ XI, с.148].

Конфесійні терміни, як і терміни інших терміносфер, виявляють високу продуктивність у творенні похідних мікрозначень (далі МК), переносних та прямих значень. Більшість проаналізованих номенів – це назви осіб або абстрактних понять християнства: *чернець*, *дзвонар*, *єзуїт*, *месія*, *піст*, *анафема*, *блаженний*, *благодать*, *свято*, *рай* та ін. Обсервовані лексичні одиниці репрезентують різні ступені ускладнення семантики похідними МК та ЛСВ.

У процесі спостереження над конфесійними термінами виокремлено лексеми, що у результаті стилістичної транспозиції утворили переносні МК. Вважаємо це елементарним типом ускладнення семантичної структури. Так, лексема *Месія* (РУС-48*) розширила семантику похідним переносним МК, що зафіксовано у СУМі: “В іудейській і християнській релігіях – посланець божий, який ніби має з’явитись для врятування людства від зла...; // *перен.* Про того, в кому бачать рятівника, визволителя” [СУМ IV, с.682]. Похідне МК утворене у результаті переосмислення семи “мета дії” – “для врятування”. ВТС-2004 подає ще одне пряме МК: “В іудейській релігії – посланець божий, який має з’явитися для врятування людства від зла. // У християнстві – Ісус Христос, боголюдина”. Спостерігаємо розмежування у словниковій статті значень обсервованої лексеми залежно від використання її стосовно певного виду релігії – іудаїзму чи християнства.

Лексема *Бог* функціонує у конфесійній терміносистемі та у загальному вжитку вже досить давно. Семантика цього номена ускладнена переносним МК: “У релігійних віруваннях – уявна надприродна істота, що нібито створила світ і керує ним та вчинками людей...; // *перен.* Найбільший умілець у чомусь, наймогутніший володар чого-небудь” [СУМ I, с.207]. Похідне МК виокремлене на основі метафоричного переосмислення семантики первісного ЛСВ.

Проаналізовані лексичні одиниці репрезентують різні темпоральні проміжки відгалуження семантики. Наприклад, номен *чернець* маніфестує нейтральний стилістичний статус на межі РУС-48 / СУМ, а переносне МК виокремлюється у діапазоні СУМ / ВТС-2004: “Член релігійної громади, який прийняв постриг і дав обітницю вести аскетичне життя відповідно до монастирського статусу; монах. // *перен., розм.* Про людину (перев. чоловіка), яка живе самотньо, аскетичним життям” [ВТС-2004, с.1376]. На нашу думку, варто вилучити із тлумачення МК частину “(перев. чоловіка)”, оскільки мовці часто використовують форму *черниця*, а також розмовне *монашка*, коли говорять про жінку, що веде самотній спосіб життя або у чомусь себе обмежує.

Пряме перенесення семи із первісного ЛСВ в похідне МК демонструє лексема *святотатство* (РУС-48*): “Образа, зневага церковної святині; блюзнірство...; // *перен.* Образа чого-небудь дорогого, заповітного, глибоко шанованого” [СУМ IX, с.105]. Спостерігаємо поширення номена із релігійної сфери у загальний вжиток для позначення негативного, неприйняттого у суспільстві вчинку чи загалом поведінки.

Подальша еволюція семантики конфесійних термінів визначається появою прямих МК. Наприклад, семантична структура лексеми *Псалтир* “1. Одна з біблійних книг Старого завіту, що складається із 150 псалмів; книга псалмів. 2. Старогрецький і давньоєврейський багатострунний музичний інструмент” [СУМ VIII, с.372] ускладнюється МК на межі СУМ / ВТС-2004: “1... // Така книга, що використовувалась як підручник для навчання грамоти” [ВТС-2004, с.1001].

Виявляють продуктивність у творенні МК не лише іменники, а й прикметники. Наприклад, номен *теологічний* “Стос. до теології й до теолога” [СУМ X, с.74] виокремлює пряме МК, що подано у ВТС-2004: “//Призначений для вивчення теології, для підготовки теологів” [ВТС-2004, с.1239].

Певна кількість термінів уже давно побутує у загальноживаному номінативному фонді, однак похідні МК цих лексем виокремлено значно пізніше. Так, слово *алілуя* “уживається у відправах іудейської та християнської релігій для вираження славлення бога” [СУМ I, с.34] ускладнює семантику у діапазоні СУМ / ВТС-2004: “1... // Прославний, урочистий релігійний спів з характерним розпівом на окремих складах слова” [ВТС-2004, с.14].

Окремі конфесійні номени маніфестують розширення семантики похідним МК та регламентують необхідність фіксації у кодифікаційних реєстрах нового МК. Наприклад, лексична одиниця *ніст* (РУС-48*) зазнає стилістичної транспозиції на межі РУС-48 / СУМ, а МК подано у ВТСі-2004: “За церковними правилами – невживання скоромної їжі. // Період невживання скоромної їжі” [ВТС-2004, 790]. Активно використовуються мовцями у процесі спілкування лексеми *ніст*, *поститися* у значенні “період, коли від чогось відмовляється”, “відмовлятися від чогось”. Названі значення потребують фіксації у словниках української мови.

У результаті обсервації конфесійної термінологіки виокремлено сукупність колишніх термінів, семантична структура яких ускладнена переносними ЛСВ. Серед них – слова на позначення осіб. Наприклад, лексема *дзвонар* (РУС-48*) у результаті метафоричного переосмислення семантики первісного ЛСВ утворює переносний: “1. Служитель, який дзвонить у церковні дзвони. 2. *перен.* Той, хто без потреби багато говорить; базіка, плетун” [СУМ II, с.265]. Аналогічно трансформує семантичну структуру номен *езуїт* “1. Член католицького чернечого ордену “Товариство Ісуса”, що є найреакційнішою і найвпливовішою організацією католицької церкви” [СУМ II, с.497]. Переносний ЛСВ “2. *перен.* Про підступну, підлу, лицемірну людину” [СУМ II, с.497] утворене на основі узагальнення не семантики первісного значення, а взагалі відомостей про негативні моральні якості представників ордену езуїтів.

Деякі колишні конфесійні терміни виокремлюють МК первісного ЛСВ уже після утворення переносного. Наприклад, слово *псалом* (РУС-48*) “1. Релігійна пісня, молитва, що як складова частина входить у псалтир” [СУМ VIII, с.371] ускладнює семантику переносним ЛСВ, що подано у СУМі: “2. *перен.* Захоплена хвала кому-, чому-небудь; гімн” [СУМ VIII, с.371]. Такий переносний ЛСВ утворюється у результаті переосмислення мети, з якою виконується псалом, – хвала Господу. На сучасному етапі існує МК первісного ЛСВ лексеми псалом: “//Музичний твір для солістів, хору, органа, оркестру на такий текст” [ВТС-2004, с.1001].

У процесі суспільної комунікації зазнають переосмислення терміни, що називають поняття різних релігій. Так, утворене від назви священної іудейської книги Талмуд слово *талмудист* “Знавець, тлумач талмуду” [СУМ X, с.28] розширює свою семантичну структуру переносним ЛСВ, що марковане позначкою *розм.*: “2. *перен., розм.* Той, хто сприймає будь-які теоретичні положення як догму без перевірки та доказів” [СУМ X, с.28].

Процес еволюції семантичної структури лексичних одиниць характеризується тим, що з часом похідні переносні ЛСВ переходять у статус прямих. Розглянемо це на прикладі конфесійних термінів. Слово *амінь* зафіксоване у РУСі-48 із двома позначками – *рел.*, *перен.* СУМ подає два прямих ЛСВ обсервованої лексеми: “1. Уживається як заключне слово в молитвах, проповідях; вірно, істинно. 2. Кінець, усе скінчено” [СУМ I, с.39]. Очевидно, що другий ЛСВ номена *амінь* спочатку функціонував як переносний, а з часом, у результаті частого використання мовцями, став прямим. Ілюстрацією перетворення переносного ЛСВ в прямий є також розвиток семантики колишнього конфесійного терміна *анафема*. Аналогічно, як попередня лексема, це слово кодифіковано РУСом-48 із подвійним маркуванням – *церк.*, *перен.*, а СУМ репрезентує уже два прямих ЛСВ: “1. Відлучення від церкви, прокляття. 2. Уживається як лайливе слово” [СУМ I, с.43].

Цікаво подана у кодифікаційних приписах української мови історія розвитку семантики конфесійного терміна *блаженний*. РУС-48 фіксує два ЛСВ цього слова – “блаженний, щасливий”. СУМ маніфестує у семантичній структурі *блаженний* один ЛСВ та похідне пряме МК: “1. Дуже щасливий...; // Проїнятий щастям, радістю; який виражає щастя, радість” [СУМ I, с.195]. У ВТСі-2004 спостерігаємо семантизацію із двома ЛСВ: “1. Дуже щасливий. // Проїнятий щастям, радістю; який виражає щастя, радість. 2. У християнстві – юродивий, а також про деяких святих” [ВТС-2004, с.55]. Мабуть, другий ЛСВ і є тим

божественною силою...; // Переїнятий божественною силою...; // Уживається як постійний епітет до слів, пов'язаних із місцями або предметами релігійного поклоніння...; // *заст.* Освячений...; // (тільки свят) у значенні вигуку. 2. Який за християнською релігією, провів життя в служінні богам і якого після смерті церква визнала небесним заступником віруючих...; // Праведний, непорочний, угодний богам...; // Люди, які все життя присвятили служінню богам і після смерті визнані церквою небесними заступниками віруючих...; // Те саме, що ікони. 3. Стос. до Великодня...; // Уживається як постійний епітет до свят, визначених християнською релігією. 4. *перен.* Морально чистий, благородний, бездоганний у житті, поведінці тощо...; // Не винний у чому-небудь перед кимсь; безгрішний...; // Людина, яка не винна ні в чому, ні перед ким...; // Чистий, благородний...; // який виражає чистоту, благородство (про очі, обличчя і т. ін.)...; // Освячений високою метою...; // Особливо почесний. 5. Який глибоко шанують; дорогий, заповітний” [СУМ ІХ, с.102-103]. Третій і п'ятий ЛСВ обсервованого номена виникають у результаті переосмислення семантики першого ЛСВ, а четвертий утворюється шляхом узагальнення семантичного обсягу другого ЛСВ (див. рис. 3).

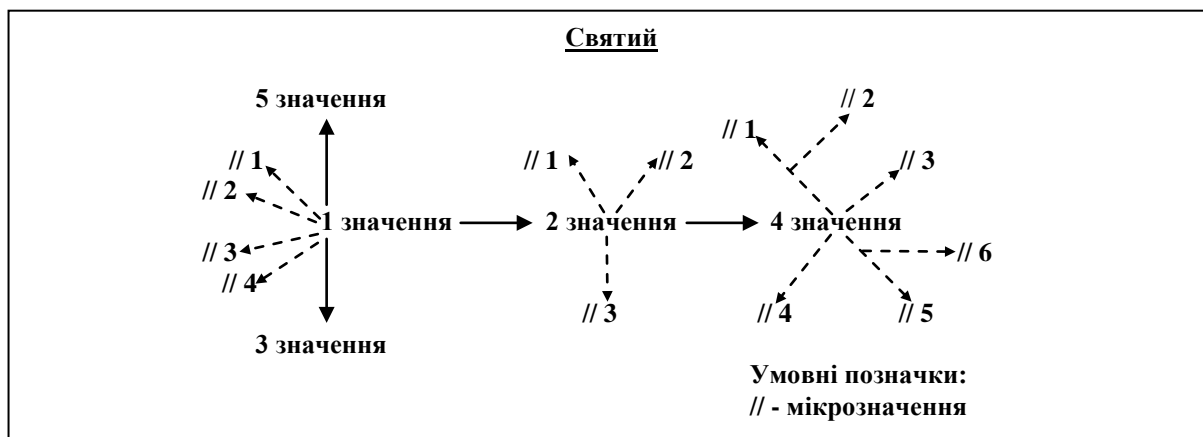

Рис. 3. Ускладнення семантичної структури лексеми *святий*

Отже, проаналізовані лексичні одиниці репрезентують різні ступені ускладнення семантичної структури – від утворення одного МК до виокремлення п'яти та більше ЛСВ.

Необхідно зауважити, що у лексикографічних джерелах української мови простежуємо неадекватність фіксації семантико-стилістичних параметрів конфесійних термінів їх реальним характеристикам.

Нами виокремлено сукупність лексем, що зафіксовані у словникових реєстрах із обмежувальними позначками, хоч їх активне використання мовцями із повним розумінням семантики свідчить про нейтральний стилістичний статус. Так, уже давно мігрували до загальноповживаного номінативного фонду терміни на позначення духовних осіб (*священник*); номени на позначення релігійних свят (*Благовіщення*, *Святвечір*) та ін.

Певна кількість колишніх конфесійних термінів представлена у лексикографічних працях із термінологічним статусом, водночас у загальному вжитку активно функціонують їх переносні значення. Наприклад, у слові *великомученик* (РУС-48*) “1. *церк.* Назва, яку дала церква тим християнам, що зазнали важких тортур за віру” [СУМ І, с.599] виокремилася переносне значення шляхом узагальнення семантики первісного ЛСВ “2. *перен.* Той, хто прийняв тяжкі муки за свої переконання, свою діяльність” [СУМ І, с.599].

Слова на позначення різноманітних релігійних дій також представлені у словниках зі статусом церковних термінів, хоч уже тривалий час мовці оперують їх похідними значеннями. Наприклад, лексема *священнодіяти* “1. *рел.* Здійснювати церковний обряд, відправляти, служити” [СУМ ІХ, с.107] утворює переносний ЛСВ “2. *перен.* Виконувати яку-небудь справу урочисто й поважно, як обряд” [СУМ ІХ, с.107], в основі якого лежить інформація про особливості проведення Божої служби – урочистість, піднесеність тощо.

Цікаво зафіксована у кодифікаційних реєстрах лексема *сповідатися*. Семантична структура обсервованого слова складається із трьох ЛСВ: “1. *церк.* Бути на сповіді, приймати обряд сповіді. 2. Каятися в гріхах під час сповіді. 3. *перен.* Відверто признаватися кому-небудь у чомусь, розповідати про щось” [СУМ ІХ, с.550]. Як бачимо, за наявності двох похідних ЛСВ – прямого та переносного – первісний ЛСВ все ще зберігає термінологічне маркування у словникових статтях опрацьованих лексикографічних джерел.

Особливості функціонування у суспільній комунікації деяких конфесійних термінів свідчать про необхідність кодифікації у наступних словниках набутих переносних і прямих значень. Наприклад, лексема *апокаліпсис* (РУС-48*) “Одна з книг християнської церковної літератури I ст. н.е., у якій зібрано містичні пророцтва про кінець світу” [СУМ I, с.55] зазнає стилістичної транспозиції у діапазоні РУС-48 / СУМ. На сучасному етапі активно функціонує, особливо у ЗМІ, значення “кінець світу”, що утворене на основі механічного перенесення комплексу сем із первісного у похідний ЛСВ.

Колишній термін *причастя* маніфестує наявність у семантичній структурі двох ЛСВ: “1. Християнський обряд, під час якого віруючі уживають хліб і вино – символ тіла і крові Христа, стаючи тим самим ніби причетними до “вічного життя”. 2. Спеціально приготовлений священнослужителем хліб і вино, якими пригощаються віруючі під час цього обряду” [СУМ VIII, с.95]. На наш погляд, потребує кодифікації новоутворене переносне значення обсервованого номена: *причастя* – “долучення до чого-небудь”, *причаститися* – “долучитися до чого-небудь”.

Частина конфесійних термінів неправомірно маркується у словниках української мови як *заст.*: *богобоязливий, благовіст, богохульний, пришестья, благословення*. Зазначені лексеми перейшли до загальноживаного номінативного фонду на межі РУС-48 / СУМ. Останній відносить таку лексику до розряду застарілої. Деякі номенні обмежені одразу двома позначками – *книжн.*, *заст.* Наприклад, слово *благочестивий* (РУС-48*) “*заст.* Який додержується приписів релігії; побожний; // Який виявляє ознаки благочестя, виражає побожність. 2. Належний до православної віри” [СУМ, I, 195] зафіксоване зі статусом застарілої лексичної одиниці у всіх проаналізованих словниках.

Констатуємо також безпідставну фіксацію нейтрального стилістичного статусу окремих конфесійних термінів. Зокрема, слово *конгрегація* “1. У католицькій церкві – об’єднання церковних, зокрема чернечих, громад, діяльність яких підпорядкована єдиному статуту. 2. Адміністративний орган при римському папі, що займається певним колом питань” [СУМ IV, с.257] у СУМі та ВТСі-2004 подано без маркування.

Певні лексичні одиниці потребують термінологічного маркування лише одного ЛСВ розгалуженої семантичної структури. На нашу думку, слово *сакраментальний* “1. Який стосується релігійного культу; обрядовий, ритуальний...; // Який дуже цінують, оберігають; священний, заповітний. 2. Який став звичним, узвичаєним; традиційний. 3. Який має сумнівну або погану славу; горезвісний” [СУМ IX, с.17] маніфестує необхідність надання першому ЛСВ позначки *рел.* Обсервовані номенні або окремі їх значення потребують регламентації термінологічного статусу у лексикографічних працях української мови з огляду на їх непоширеність у неспеціальних контекстах та повне нерозуміння семантичного обсягу мовцями.

Отже, проведене дослідження засвідчує, що зазнали стилістичної транспозиції конфесійні терміни різних тематичних підгруп. Найактивніше зміна стилістичного статусу відбулась на межі СУМ – ВТС-2004. Стилiстичні процеси поєднуються із семантичними. Після втрати термінологічної позначки проходить перебудова семантичної структури багатьох слів у бік розгортання. З’являються нові мікрозначення, переносні і прямі значення. Представлені нами мовні факти підтверджують гіпотезу, що актуальною у сучасному мовознавстві залишається проблема адекватної фіксації лексичної одиниці у словнику (представлення її стилістичного статусу, семантичного наповнення).

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

МК – мікрозначення,

ЛСВ – лексико-семантичний варіант.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

ВТС-2004 – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Гол. ред. В. Бусел. – К.: Ірпiнь: ВТФ “Перун”, 2004. – 1440с.

РУС-48 – Російсько-український словник / Гол. ред. М. Калинович. – К.: Видавництво АН УРСР, 1955 (видання Словника 1948 року, випр. і доп.). – 804с.

РУС-79 – Російсько-український словник / Уклад. Д.Ганич, І.Олійник. – К.: Радянська школа, 1979. – 1012 с.

РУС-37 – Російсько-український словник / Відп. ред. П.Мусяця – К.: Видавництво АН УРСР, 1937. – 890с.

СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.

НАУКОВІ РОЗВІДКИ С.П. САМІЙЛЕНКА ЗІ СТИЛІСТИКИ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Журавльова Н.М., к. філол. н., доцент, докторантка

Запорізький національний університет

У статті аналізується мовознавча спадщина професора С.П.Самійленка, його праці, присвячені питанням стилістики та культури рідної мови.

Ключові слова: категорія роду, стилістичні засоби, культура мови, усне мовлення, експресивно-емоційне забарвлення.

Журавлёва Н.Н. НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ С.Ф. САМИЙЛЕНКО ПО СТИЛИСТИКЕ И КУЛЬТУРЕ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА / Запорожский национальный университет, Украина

В статье на материале языковедческого наследия профессора С.Ф. Самийленко анализируются его работы, посвященные вопросам стилистики и культуры родного языка.

Ключевые слова: категория рода, стилистические средства, культура языка, устная речь, экспрессивно-эмоциональная окраска.

Zhuravliova N.M. SCIENTIFIC RESEARCHES OF S.F. SAMIJLENKO ON STYLISTICS AND CULTURE OF UKRAINIAN LANGUAGE / Zaporizhya National University, Ukraine

The article based on the material of language inheritance of professor S.F. Samijlenko. It is devoted to the deep analysis of professor's works, in which questions of stylistics and culture of native language are investigated.

Key words: category of gender, stylistic means, language culture, oral speech, expressive and emotional colouring.

Стаття продовжує цикл публікацій автора, в яких розглядається науковий доробок видатного українського мовознавця, професора Степана Пилиповича Самійленка [Див.: 1; 2]. На сьогодні в українстиці відсутні роботи, в яких би аналізувалися розвідки вченого, присвячені питанням лінгвостилістики та культури рідного слова. Така спроба робиться нами вперше. Окремі складники цієї проблеми знаходимо у статтях В.А.Чабаненка [3] й І.Г.Галенка [4]. У цій роботі спробуємо з'ясувати, як і в яких працях професор С.П.Самійленко висвітлював питання стилістики й культури рідної мови.

Перш за все, слід пам'ятати, що вчений працював у той час, коли стилістика як навчальна дисципліна ще тільки почала вивчатися на філологічних факультетах університетів та педінститутів, коли не було написано жодного підручника чи посібника зі стилістики української мови (перший такий підручник А.П.Коваль "Практична стилістика сучасної української мови" був виданий у 1960 році у Києві [Див.: 5, с.147]), коли наукова конференція називалася ще науковою сесією.

Очевидно, саме через це Степан Самійленко у своїх наукових розвідках неодноразово наголошував на необхідності створення "вкрай необхідних" підручників та посібників зі стилістики рідної мови. Усі його праці, присвячені питанням стилістики української мови, умовно можна поділити на три групи: а) зі стилістики мови; б) зі стилістики мови художньої літератури; в) зі стилістики мовлення.

Так, у статті "Категорія роду" [6; 7] Степан Пилипович чітко виділяє три групи іменників, які мають найістотнішу ознаку – категорію роду: а) назви речей, явищ, процесів, понять, в яких категорія роду є суто граматичною, безпосередньо не пов'язаною з реальним значенням іменника; б) назви тварин (передусім свійських), де категорія роду якоюсь мірою пов'язана з розрізненням їх статі (*вовк – вовчиця, орел – орлиця*); в) назви людей, в яких категорія роду найбільше пов'язана з розрізненням їх за статтю, перетворюючись майже цілком із категорії граматичної в категорію лексико-граматичну (*лікар – лікарка, чепурун – чепуруха*). Розглядаючи особливості роду названих груп окремо, автор постійно звертає увагу й на їх стилістичні можливості. Так, він зауважує, що поряд з іменниками *ледар* (чол.р.) і *ледащиця* (жін.р.) в українській мові є й іменник *ледащо*, який має виразне експресивно-емоційне забарвлення і, залежно від ситуації мовлення, може застосовуватися до осіб і чоловічої, і жіночої статі, причому саме форма середнього роду в застосуванні до осіб чоловічої та жіночої статі є найвиразнішою з погляду стилістичного [6, с.16]. Аналізуючи рід іменників – назв людей (осіб), С.П. Самійленко зазначає, що у панівній більшості випадків парні співвідносні утворення побудовано так, що до непохідної (частіше похідної) основи іменника чоловічого роду для утворення іменника жіночого роду додається відповідний суфікс і закінчення: *грек – грекня, цар – цариця, піп – попадя*. Серед парних співвідносних іменників значну частину становлять утворення з різними суфіксами в іменниках чоловічого і жіночого роду (*бранець – бранка, половець – половчанка, німець – німкеня*).

"Колись на Україні, – пише вчений, – існував звичай, за яким, якщо батько був *коваль*, то його дружина – *ковалиха*, син – *коваленко*, дочка – *ковалівна*, а підмайстер – *ковальчук*" [6, с.19].

Степан Самійленко робить важливий висновок, що “залежність словотворчих типів іменників жіночого роду від словотворчих типів іменників чоловічого роду певною мірою пов’язана із розмежуванням у минулому сфер діяльності чоловіків і жінок, із побутом, звичаями, історією народу – творця і носія мови”. У цій же статті автор торкається і своєрідних за характером вживання паралельних утворень у назвах осіб чоловічої статі: *артист – артиста, бандурист – бандуристу, вояк – вояка* та інших, і зазначає, що іменники – назви осіб чоловічої статі на *-а* були поширеними в давньоукраїнській мові, а нині є “рідкісними, застарілими або говірковими”. Професор С.Самійленко вказує, що характерною рисою назв осіб – іменників і чоловічого, і жіночого роду є наявність багатой, розгалуженої системи засобів для вираження емоційного забарвлення слів, їх експресивно-емоційних відтінків. “Тільки іменники мають самодостатні утворення із значенням зменшеності (здрібності), пестливості, збільшеності (згрублості), зневажливості...” [6, с.20].

На думку автора, в іменниках жіночого роду, в порівнянні з іменниками чоловічого роду, експресивні значення виразніші, різноманітніші, хоч експресивно-емоційні засоби є, здебільшого, спільними для іменників і жіночого, і чоловічого родів. Як загальне правило, із значенням зменшеності (здрібності) поєднуються і значення співчуття, пестливості, а зі значенням збільшеності (згрублості) – значення зневажливості, негативного забарвлення [6, с.20]. Основним засобом експресивно-емоційних утворень у назвах осіб є суфікси, які автор поділяє на три типи: а) спільні для іменників жіночого і чоловічого роду, напр., *-оньк, -еньк (козаченько, доненька)*; б) суфікси іменників жіночого роду, напр., *-иц, -інк, -ег (матінка, сестриця, бабега)*; в) суфікси іменників чоловічого роду, напр., *-енк (коваленко, вдовенко)*. Значна увага в дослідженні приділена іменникам спільного роду. Це пояснюється тим, що на час написання статті до іменників спільного роду вчені відносили лише іменники спільного чоловічо-жіночого роду. Насправді ж, – як зазначає професор С. Самійленко, – “за особливостями значення, будови та вживання серед українських іменників спільного роду можна виділити аж сім своєрідних груп” [6, с.21]. Аналізуючи групи іменників спільного роду, Степан Пилипович зауважує, що вони, за поодинокими винятками, належать до розмовно-побутового мовлення, звідки потрапляють і до художньої літератури. Переважна частина іменників спільного роду є словами з виразним, найчастіше негативним експресивним забарвленням. “Із змісту, внутрішньої форми, експресивно-емоційної забарвленості іменників спільного роду раз у раз так і визирають людяність, доброзичливість, кмітливість, незлобивий гумор, ущиплива іронія, а то й злючий-презлучий сарказм” [6, с.23]. Через те зовсім не випадково вже в першому творі, який цілком ґрунтувався на багатомісних надбаннях живого розмовно-побутового мовлення і який знаменував собою новий етап у розвитку українського художнього слова – в “Енеїді” І.Котляревського, є вже такі іменники спільного роду, як-от: *брехачка, волоцюга, ледащо, неотеса, сіромаха, слинько* та інші [6, с.23]. Професор С.Самійленко показує, що на ґрунті граматичної системи, щільно переплітаючись з нею, витворюється система стилістичних засобів для вираження не тільки думок, а й почуттів та волі людей. Так виникають, поряд з іменниками чоловічого і жіночого роду на означення якісної характеристики людей, іменники спільного роду (*брехун і брехуха*, а спільн.р. – *брехачка, брехайло; задрипанець і задрипанка*, але спільн.р. – *задрипа*, рід яких визначається тільки в контексті. Своєрідною рисою іменників спільного роду автор вважає наявність у їх складі паралельних синонімічних, дублетних утворень, а то й утворень антонімічних: *базіка – базікало, дбаха – недбаха*. Розглядаючи категорію роду іменників – назв тварин, С.Самійленко зазначає, що суплетиви в назвах самців, самок та малят тварин виникають унаслідок втрати слов’янами панівної більшості назв тварин прайндоевропейської мови, внаслідок створення нових назв тварин з використанням або прайндоевропейського мовного матеріалу, або специфічного слов’янського, або ж запозичень з інших, у тому числі й неіндоевропейських, мов [7, с.16]. При цьому вчений підкреслює, що суплетія виявляється майже виключно в назвах самців, самок і малят тварин свійських. У назвах тварин диких або таких, що не мали важливого господарського значення, українська мова або зовсім не розрізняє статі (*тава, муха, пантера*), або ж використовує афікси відповідного значення (*вовк – вовчиця – вовчєня, ворон – ворона – воронєня*). Професор С.Самійленко переконливо показує, “що зміст, характер родової класифікації іменників – назв людей і іменників – назв тварин не збігаються і що способи і засоби вираження експресивно-емоційних відтінків у назвах тварин вужчі, обмеженіші у порівнянні з іменниками – назвами людей” [7, с.17].

Аналізуючи рід іменників, які є назвами речей, явищ, процесів, понять, автор відмічає, що тільки в межах іменників з конкретними значеннями виявляються емоційно-експресивні утворення на означення зменшеності (здрібності), пестливості, збільшеності (згрублості), зневажливості. Засоби і способи творення, сфера використання емоційно забарвлених слів у межах іменників – назв речей, явищ, процесів, звичайно, вужчі, аніж в іменниках – назвах людей та тварин, але фіксуються вони і в цій групі іменників (*вузлик, садочок, земляка, калинька, личко, сонечко*). Своєрідність родових форм іменників відбивається і в літературній українській мові (напр., книжні слова *зал, клавіш, рельс, санаторій* і розмовні відповідники *зала, клавіша, рельса, санаторія*). У наукових розвідках ученого знайшли висвітлення й деякі проблеми стилістики мовлення, свідченням чому такі його роботи: “Про вживання паралельних дієслівних форм у розмовно-побутовому мовленні” [8]; “Вираження граматичних категорій в усному мовленні” [9] та інші. Степан Пилипович Самійленко був переконаний, що одним із

першочергових завдань українського мовознавства на той час було наукове вивчення мови найвидатніших українських письменників. Він вважав, що “класичні зразки художньо досконалі, стилістично бездоганні і витончені”, а, отже, і дослідження мови класиків українського письменства потрібне й важливе для всіх галузей мовознавства, зокрема, для стилістики української мови. Тому-то в його творчому доробку з’являється ряд робіт, в яких розглядаються стилістичні можливості фонетичних, граматичних та словотворчих мовних одиниць, уживаних у тканині художнього твору того чи іншого письменника. Для прикладу назвемо хоч деякі з них: “Типи прислівників у “Народних оповіданнях” Марка Вовчка” (Запоріжжя, 1957) [10]; “Стилістичне використання давньоруських фонетичних і граматичних елементів у творах українських радянських письменників на історичні теми” (Чернівці, 1969) [11]; “Склад і форми займенників у поезіях І.Франка” (Житомир, 1971), [12] та інші. Особливо цінною для стилістів є наукова розвідка професора С.Самійленка “Живомовні джерела стилістичних засобів літературної української мови”, в якій автор з’ясовує причини, джерела, процес витворення стилістичних засобів української мови, які вважає “одним із найголовніших об’єктів наукової характеристики писемної та усної форм літературної української мови, різноманітних її стилів, жанрів” [Див.: 13, с.107]. На його думку, “живе говіркове мовлення, інтердіалектні, зокрема і особливо фольклорні структурні елементи, у поєднанні з книжно-традиційними мовними одиницями і є тією основою, на якій витворювалися і розвивалися стилістичні засоби мови” [13, с.109].

Не залишилися поза увагою видатного мовознавця і проблеми культури рідної мови. Як відомо, культура мови як галузь мовознавства в системі лінгвістичних дисциплін сформувалась лише у 50–60-і роки ХХ століття. Приблизно в цей час з’являється низка статей професора, присвячених мовній культурі вчителя: “Про культуру мови вчителя” (Запоріжжя, 1962); “Культура мови вчителя” (Київ, 1962,1963); “Про деякі питання культури мови вчителя” (Київ,1964). У 1962 році журнал “Українська мова в школі” опублікував його роботу “Культура мови вчителя”.

Наукова значимість цієї статті полягає, насамперед, у тому, що в ній учений чітко визначив найістотніші риси поняття, яке ми звикли звати культурою мови: національна самобутність, смислова точність, логічна стрункість, цілеспрямованість, багатство і різноманітність словника, стилістична досконалість, художня виразність, граматична, стилістична, орфоепічна і орфографічна нормативність [14, с.7]. Він був переконаний, що у формуванні культури мови підрастаючого покоління скромна, благородна праця вчителя відіграє особливо значну роль. А раз так, то вчитель повинен постійно працювати над “піднесенням рівня своїх фахових знань”, повинен завжди бути захисником чистоти, національної самобутності української мови. Звернувши увагу на найтиповіші мовні огріхи вчителів, автор відмічає, що “для піднесення культури українського слова досить актуальною є боротьба проти говіркових елементів у живому вимовленні вчителів”. Разом з тим, учитель повинен уникати в своїй мові “заялжених канцеляризмів, словесних штампів, непотрібних іноземних запозичень, деяких чудернацьких кальок та новотворів” [14, с.11].

Отже, навіть такий, поверхневий аналіз праць ученого в стилістичному аспекті дозволяє зробити висновок про те, що професор С.П.Самійленко вніс помітний вклад в розбудову стилістики і культури національної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Журавльова Н. Деякі особливості культури писемного мовлення проф. С.П.Самійленка // Східнослов’янські мови в їх історичному розвитку: Збірник наукових праць, присвячених пам’яті професора С.П.Самійленка. – Ч. 1. – Запоріжжя: ЗДУ, 1996. – С.13-15.
2. Журавльова Н. С.П.Самійленко як дослідник історичної морфології української мови // Історія української лінгвістики: Збірник наукових праць. – Київ-Ніжин: ТОВ “Наука-сервіс”, 2001. – С.160-166.
3. Чабаненко В. Слово про вчителя // Східнослов’янські мови в їх історичному розвитку: Збірник наукових праць, присвячених пам’яті професора С.П.Самійленка. – Ч. І. – Запоріжжя: ЗДУ, 1996. – С.3-5.
4. Галенко І.Г. С.П.Самійленко (1906-1977) як мовознавець // Запоріжжя в історії та культурі: Тези доп. і повід. Республіканської наукової конференції. – Запоріжжя, 1991. – С.182-184.
5. Конторчук Г. Біля джерел рідного слова. Науково-педагогічна діяльність професора А.П.Коваль // Історія української лінгвістики: Збірник наукових праць. – Київ-Ніжин: ТОВ “Наука-сервіс”, 2001. – С.146-149.
6. Самійленко С.П. Категорія роду // Українська мова і літ. в школі. – 1965. – №10. – С.15-24.
7. Самійленко С.П. Категорія роду // Українська мова і літ. в школі. – 1966. – №5. – С.15-22.

8. Самійленко С.П. Про вживання паралельних дієслівних форм у розмовно-побутовому мовленні // Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. – К.: Наукова думка, 1965. – С.94-105.
9. Самійленко С.П. Вираження граматичних категорій в усному мовленні // Українське усне літературне мовлення. – К.: Наукова думка, 1967. – С.166-175.
10. Самійленко С.П. Типи прислівників у “Народних оповіданнях” Марка Вовчка // Наукова сесія, присвячена 100-річчю з часу першого видання “Народних оповідань” Марка Вовчка: Тези доповідей. – Запоріжжя, 1957. – С.29-34.
11. Самійленко С.П. Стилiстичне використання давньоруських фонетичних і граматичних елементів у творах українських радянських письменників на історичні теми // Питання стилістики української мови в її взаємозв’язку з іншими слов’янськими мовами. – Чернівці, 1969. – С.70-71.
12. Самійленко С.П. Склад і форми займенників у поезіях І. Франка // Матеріали Республіканської конференції, присвяченої І.Я.Франкові. – Житомир, 1971. – С.101-103.
13. Самійленко С.П. Живомовні джерела стилістичних засобів літературної української мови // Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. – К.: Наукова думка, 1972. – С.107-109.
14. Самійленко С.П. Культура мови вчителя // Українська мова в школі. – 1962. – №4. – С.7-12

УДК 811.161.2'371

МІНІПОЛЕ “НІЧ” ЯК ЕЛЕМЕНТ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПТУ ЧАСУ

Задорожна О.М., аспірантка

Тернопільський національний педагогічний університет

У статті на матеріалі української поетичної мови здійснено комплексний аналіз мініполя “ніч” як елемента вербалізації концепту часу. Виокремлено ядерні, приядерні та периферійні компоненти, проаналізовано асоціативний спектр лексеми ніч.

Ключові слова: мініполе, лексема, ядро, периферія, приядерні елементи, асоціація.

Задорожна О.М. МИНИПОЛЕ “НОЧЬ” КАК ЭЛЕМЕНТ ВЕРБАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПТА ВРЕМЕНИ / Тернопольский национальный педагогический университет им. В. Гнатюка, Украина

В статье на материале украинской поэтической речи совершен комплексный анализ миниполя “ночь” как элемента вербализации концепта времени. Выделены ядерные, приядерные и периферийные компоненты. Проанализирован ассоциативный спектр лексемы ночь.

Ключевые слова: миниполе, лексема, ядро, периферия, приядерные компоненты, ассоциация.

Oleksandra Zadorozhna. “НІЧ” MINI FIELD AS THE ELEMENT OF TIME CONCEPT VERBALIZATION / Ternopil National Pedagogical University named after V.Hnatuk, Ukraine

The article deals with the complex analysis of the “ніч” mini field as the element of time concept verbalization on the materials of Ukrainian poetical language. The author distinguished the heart, preheart and outheart components and analysed the association spectrum of the word ніч.

Key words: lexicical unit, heart, preheart components, association.

Час як одна з філософських категорій завжди присутній у концептуальній картині світу кожної людини. Хвилина, мить, день, рік, вік, вічність – цими поняттями вимірюються цикли природи, життя людини, історія суспільства. Концептуальні елементи маніфестують ментальне відчуття часу представниками української нації. Найяскравіше це можна продемонструвати на матеріалі мови художньої літератури. Матеріалом для наших студій послужив творчий доробок поетів другої половини ХХ століття: Д. Павличка, Б. Олійника, Л. Костенко, О. Забужко, І. Павлюка та В. Махна. У їхньому поетичному дискурсі темпоральна лексика характеризується частотністю вживання і стилістичною вагомістю. Об’єктом нашого дослідження є мініполе “ніч” як елемент вербалізації концепту часу. Це одне з найчисленніших мініполів (нами зафіксовано 291 випадок вживання номена *ніч* в аналізованій мовній тканині). Предмет вивчення – структурно-семантичні й функціонально-стилістичні особливості вживання номена *ніч* у поетичній мові. Метою роботи є комплексний аналіз мініполя “ніч” в поетичних

контекстах. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що уперше в українському мовознавстві всебічно простудійовано мініполе “ніч” на матеріалі поетичної мови другої половини ХХ століття.

Зasadничим для нашого дослідження є поняття мініполя. Мініполе – це група слів, які характеризують одну реалію об’єктивної дійсності, котра входить до складу словесно-значеннєвого поля. Мініполе є важливим компонентом лексико-семантичного поля, тому що (на відміну від мікрополів, які реєструють власне номени часу) дає повну семантичну характеристику цих слів. Кожне мініполе складається із ядра і периферії. До ядра ми відносимо лексико-семантичні варіанти, що найкраще відображають концептуальну характеристику ключової реалії. Навколо ядра розташовані слова з меншим семантичним зв’язком. Сміслові контакти слабшають із віддаленням лексеми від ядра. При аналізі мініполів у авторському тексті виявляються нові семантичні характеристики певних номенів, котрі збагачують мову читача.

Семантична характеристика слова *ніч*, зафіксована Великим тлумачним словником, є такою: “Частина доби від заходу до сходу сонця, з вечора до ранку” [1, с.789]. Проте у мові художньої літератури це лексичне значення викликає чимало асоціацій.

Ядро мініполя “ніч” творять слова, які узуально вживаються з цим номеном у потоці мовлення. За допомогою прикметників актуалізовано характеристики ночі: часові, що поділяються на календарні (*осіння, купальська, різдвяна*) та історичні (*революційна, століпінська*); просторові (*південна, східна*); метеорологічні (*холодна, дощова, зоряна, горобина*), кольоративні (*смаглява, золотава, темна, бліда*), магічні (*чорнокнижна, заворожена*). Із різних контекстів складається багатозначний зміст не лише ключового іменника *ніч*, а й семантично пов’язаних з ним дієслів: *іде, надходить, прийде, наступає, пролетіла, темніє, минає, пройшла, промчала, провести, скоротати*. Ці дієслова активно вживаються у поетичній мові, поєднуючись із темпоральними лексемами, що дає підстави розглядати їх як елементи конкретизації такого абстрактного поняття як час. За їхньою допомогою творяться усталені метафоричні конструкції (*минула наша шлюбна ніч* (ВМ-ЛЕ, 36)) і оригінальні тропи: *ніч повстане, як Парфенон* (БО, 165).

Важливими ядерними елементами є спільнокореневі слова до лексеми *ніч*. Вони значно збагачують виражальні можливості ключової одиниці. В обсервованих нами текстах зафіксовано спільнокореневі слова: прислівник *щоночі*, що означає повторюваність дії чи явища кожної ночі: *Щоночі ти приходила до мене* (ІІ, 83); прислівники *вночі* (*уночі*) та *поночі*, що вказують на час події: *Хто до колгоспу перший піде, той буде скараний вночі* (ДП-І, 180), *Через цвинтар йти страшно поночі* (ВМ-ІІ, 17); дієслово *ночувати* – десь проводити ніч: *Мало у мене чорти не ночують* (ЛК-В, 120), *Сушиш весла, і ноचेши вдома* (ВМЛС, 52); іменник *нічліг* – притулок на ніч, місце для нічного сну: *Шукав вечерю і нічліг* (ДП-І, 17); прикметники *нічний* (*нічна, нічне, нічні*), що виявляє приналежність до ночі: *нічне небо* (БО, 37), *Уже засвітили нічні ліхтарі* (ВМ – ІІ, 36); вигук *добраніч* – етикетне побажання доброї ночі, спокійного сну: *Що ж, на добраніч* (ЛК-В, 120).

До ядра належать і номінації годин зі словом *ніч* (*О третій ночі – або і в чотири вона згоріла* (ЛК-В, 246)) та слова *перші* (*другі, треті*) *півні* (*До третіх півнів гомонять* (БО, 85)).

Приядерними компонентами називаємо слова, які, вживаючись у поетичній мові з номеном “ніч”, творять образи. Ці образи узвичаєні у мові (часто вживаються у фольклорі, художніх текстах, є стертими тропами): *задумлива* (ДП), *солов’їна, німа, смаглявка, заворожена, чорнява, глуха, холодна, непроглядна* (ЛК), *неонова, лукава* (БО), *гаряча* (у значенні “палка” [Ш] *монашка* (ІІ)). Також приядерними елементами є слова, пов’язані з ніччю: *темрява, місяць, зорі, сон, спочинок, спати* тощо. Адже, читаючи рядки *стойть над нами Всесвіт у зоряній кольчuzі, і повний місяць сходить над нами, ніби щит* (ЛК-В, 86), розуміємо, що поетеса говорить про ніч. Найчастіше із ряду ознак ночі автори обирають слово *зоря* і похідні від нього: *Вродить небо дивовижне скляними зорями зими* (ЛК-В, 310), *Падають зорі з неба кожної ночі* (ДП-І, 95).

Периферію мініполя “ніч” творять слова-носії оказіональних, переосмислених, образних значень, що можуть бути вербалізаторами не лише концепту часу, а й інших концептів. Шляхів побудови периферійних елементів є декілька. Перш за все периферійні елементи будуються на основі асоціацій, які виникають в автора при осмисленні ядерних елементів мініполя “ніч”. Домінують прямі асоціації: *горобина – тканина грозою* (ЛК-В, 270), *зоряна – блискоче перлинами Растреллі* (ЛК-В, 103), *чорна – немов попівська ряска* (ДП, ІІ-54), *темна – як круто заварений чай* (ОЗ, 30), *місячна – поклала місяць на річках, як скрипалі кладуть смичок на струни* (ІІ, 37), *гойдала місяця малого* (ДП-ІІ, 150), *одягне на груди старий медальйон* (ЛК-В, 266), *зимова – осідає білим снігом на хати* (ДП-І, 289), *світер віхоли зняла* (ДП-ІІ, 263), *коротка – наче віддих хапливий* (ОЗ, 31), *дощова – затікає дощем* (ВМ-ЛЕ, 6); а також образи, що будуються шляхом перенесення на номен ознак, властивих антоніму: *світали ночі* (ЛК-СНС, 12), *ніч здається днем* (ЛК-В, 31), [ніч можна] *сполохати дзвінками голосами* (ЛК-В, 106) тощо. Авторі не оминули увагою і меж ночі, яка *...сходить в облуді пишних шат* (ВМ-ЛЕ, 6), *заглядає у вікна*

(ОЗ, 95), *тікає, як ворона* (ДП-ІІ, 122), *згоряє на ранок* (БО, 170), *підняла завісу* (ЛК-В, 126), *присвічує дню* (ЛК-В, 37).

Найчастіше *ніч* при творенні образів антропонімізується: *Негритянка, задумлива ноче* (ДП-І, 213), *Син білявого дня і чорнявої ночі* (ЛК-В, 18), *Вічна Мадонна ніч* (ІП, 135). Це пов'язано зі здатністю мови максимально точно вербалізувати біологічні та психічні процеси людини як носія мови. Проте трапляються випадки зооморфізації цієї абстракції: *як вовча згряя* (ОЗ, 15), *вдивляється очима ведмедиці* (ДП-І, 459), *пролітає* (ДП-І, 144), *як черево вовчиці* (ВМ-ЛЕ, 11) – та ботаноморфізації ночі: *цвістиме в зорях, як бульденеж* (ЛК-В, 195), *як трава зарожена і м'яка* (ДП-ІІ, 518).

Хліборобському світоглядові українця максимально відповідає асоціація *ніч* – спочинок після трудового дня: *у ярах залягла* (БО, 24) *спати треба уночі* (ДП-І, 165), *люди спали* (ЛК-В, 126). Живильний сон заряджає людський організм життєвою енергією, необхідною для праці: *Уранці хочеться літати* (ЛК-В, 196). За віруваннями наших предків, уночі відпочивали не лише люди, а й природа:

- засинають рослини: *А материнка все дітей гойдає і коліскову пісеньку співає* (ЛК-В, 202), *Старенька груша дихає на пальці, їй певно сняться повні жмені груш* (ЛК-В, 41), *Латаття ніжилось в озерах, хитали ряску карасі* (ЛК-В, 18);
- заходить сонце: *Стомлене сонце спочити лягає, гори приймають його на нічліг* (ДП-І, 72);
- відпочивають деякі тварини і птахи: *Стоять жоржини мокрі-мокрі, сплять діамантові жуки, під грушею у дикій моркві до ранку бродять їжаки* (ЛК-В, 60), *Птиці зелені у пізню пору спати злетілись на свіжу поруб* (ЛК-В, 130).

З огляду на те, що добро асоціюється зі світлом, а зло – із темрявою, *ніч* у контекстуальних реалізаціях має виразну негативну семантику: *злодійська ніч без ножа й пістолета роздягає поетів* (БО, 89), *зловісна, як бірута* (БО, 89), *чорнокнижна* (ІП, 106).

Асоціація неосвіченості з темнотою вводить у периферію мініполя “*ніч*” корелятивну антонімічну пару неграмотність (*ніч*) – освіченість (репрезентується різними словесними конкретизаторами): *Із темряви ночі ми бачили світло науки* (ДП-І, 112), *наука тьму зборолла* (ДП-І, 204), *Горю вогнем за вашу темноту* (ЛК-В, 255).

Периферійні елементи мініполя “*ніч*” творяться на основі асоціацій, які виникають у свідомості ліричного героя:

- коли ліричний герой в небезпеці, *щось не договорию, затаїла щось недобре* (БО, 175), *регочеться совою Мінерви* (ОЗ, 95), *бредє по узлісся, у ярах залягла* (БО, 24);
- коли він втомлений: *злітає рясним хвилепадом: ніколи і відпочить* (ОЗ, 31);
- коли *ніч* герою нічим не запам'яталася: *писала доля ночі під копірку* (ЛК-В, 368), *повільний караван ночей* (ЛК-В, 534).

Проте найбільше асоціацій із *ніччю* виникає у стані закоханості: *справляло тіло пристрасті обжинки колісками і лагодом ночей* (ЛК-В, 209). *Ніч* і додає магичності в стосунки (*Чорна магії ночі, скажи мені голосом рік – ця тривога, це щастя, незахмарений рай без вигнання, заворожене щастя, – чи буває таке навік?* (ЛК-В, 316)), *чорна ніч, інструктована ніжністю* (ЛК-В, 8), і сховає коханців від лихих очей (*Ми були під покровом ночі* (ІП, 75)), і вміє берегти таємниці (*Мовчати вміє ніч, вона німа* (ДП-ІІ, 401)). Коли ліричний герой закоханий і кохання його взаємне, *ніч* *осяяна цвітом яблуні, затуманена, мов роса* (ДП-ІІ, 302), *гойдається, мов дим* (ДП-І-329), *над полями стояла смугла, аж золота* (ДП-ІІ, 296), *тайна хазяйка серце колише* (ІП, 135). Коли кохання без взаємності – [*ніч*] *тягне сухого безпліддя біль* (БО, 109), *ніч, як горло чорних дір* (ІП, 44).

Використовуючи ключову лексему “*ніч*”, автори творять зорові образи ([*ніч*] *подібна до нори* (ДП-ІІ, 177), *осіння й золотава* (ДП-І, 289), *як горло чорних дір* (ІП-44), *бліда* (ДП-ІІ, 141) та звукові образи (*вміє мовчати* (ДП-ІІ, 401), *важких ночей камінний крок* (ДП-І, 73).

Проаналізувавши мініполе у поетичній мові, ми виявили, що смислові асоціації, пов'язані з цією реалією, мають широкий семантичний спектр. Найактивніше номеном *ніч* у своїй мовотворчості послуговується Д. Павличко. Найменше випадків вживання цього слова зафіксовано у мовній тканині В. Махна. Ядерні компоненти мініполя “*ніч*” містять додаткову значеннєву характеристику ключового поняття, вербалізацію найсуттєвіших просторових асоціацій з *ніччю*. Периферійні елементи мініполя своїм семантичним наповненням виходять далеко за межі концепту “*час*” і сягають концептів “*людина*”, “*тварина*”, “*природа*”, “*зло*”, “*кохання*” тощо.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

БО – Олійник Б. Вибрані твори: У 2-х т. – К.: Дніпро, 1985. – Т. 1-2.

ВМ-ЛЕ – Махно В. І. Лютневі елегії та інші вірші. – Львів: Каменярь, 1998. – 63 с.

ДП – Павличко Д. Твори в трьох томах: – К.: Дніпро, 1989. – Т. 1-2.

ПП – Павлюк І. Стихія. – Тернопіль: Джура, 2002. – 144 с.

ЛК-В – Костенко Л.В. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.

ЛК-СНС – Костенко Л. В. Сад нетанучих скульптур. – К.: Радянський письменник, 1987. – 207 с.

ОЗ – Забужко О. Диригент останньої свічки: Поезії. – К.: Радянський письменник, 1990. – 138 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. ВТС-2004 – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Гол. ред. В. Бусел – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2004. – 1440 с.
2. Єрмоленко С. Я. “Мого народу гілочка тернова” (про поетичне слово Ліни Костенко) // Культура слова. – № 55-56. – Київ, 2000. – С. 3-13.
3. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови. – К.: Довіра, 1999. – 431 с.
4. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови. – Харків: Вища школа, 1977. – 114 с.
5. Ткаченко Л. Ностальгія Дмитра Павличка // Слово і час. – 1999. – № 9-10. – С. 48-51.

УДК 811.161.2 – 81’371

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ ЕТНОЛЕКСЕМИ “ГОСПОДАР” В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Закомірня Н.І., аспірантка

Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

Стаття присвячена дослідженню лексико-семантичного поля етнолексми “господар” в українській культурі. Автор визначає основні складники названої лексми для українського менталітету (на матеріалі художньої літератури) та порівнює їх зі словниковими даними. Крім того, виконується аналіз специфічного культурного бачення окресленої реалії.

Ключові слова: лексико-семантичне поле, лексичне значення, міфічне світосприйняття народу, етноспецифічна картина світу, етнолексма.

Zakomirna N.I. LEXICO-SEMANTIC FIELD OF ETHNOLEXEME “ГОСПОДАР” В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ / Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України

Стаття присвячена вивченню лексико-семантичного поля етнолексми “господар” в українській культурі. Автор визначає основні складники цієї лексми для українського менталітету (на матеріалі художньої літератури) і сопоставляє їх со словниковими даними. Також проводиться аналіз специфічного культурного бачення даної реалії.

Ключевые слова: лексико-семантическое поле, лексическое значение, мифическое мировосприятие народа, этноспецифическая картина мира, этнолексма.

Zakomirna Natalja. LEXICO-SEMANTIC FIELD OF ETHNOLEXEME “ГОСПОДАР” IN UKRAINIAN CULTURE / Institute of Linguistics named after O.O.Potebnya, National Academy of Sciences of Ukraine

The article is devoted to the study of lexico-semantic field of ethnolexeme GOSPODAR in Ukrainian culture.

The author defines the main semantic parts of this lexeme for Ukrainian mentality and compares them with dictionary's ones. Also the analysis of the specific cultural view of this unit takes place.

Key words: lexico-semantic field, lexical meaning, mythical world view of the nation, ethnospecific world view, ethnolexeme.

Лексичне значення у реальному функціонуванні слова у мові виявляється внаслідок нерозривного зв'язку, відношення, що існує в свідомості мовців між образом форми слова (фонетична оболонка або написання) і образом, відображенням позначуваної поданою формою сутності. На думку Й. Стерніна, “лексичне значення слова являє собою різновид знання про світ” [1, с.35]. У лексичному значенні (далі – ЛЗ) будь-якого слова відображено національно-культурне життя певного етносу. Існує твердження, що лексична семантика приховує в собі міф, тобто кожне слово виражає ставлення наших предків до якостей

видимого світу [2, с.202]. Такі мовні архетипи виникають вже на перших етапах формування етносу. У подальшому, протягом певного історичного процесу, вони, безсумнівно, модифікуються, втрачають первісне значення. Проте через зв'язок часів зберігається семантичний інваріант, що реалізується на спільному мовному, культурному та морально-естетичному ґрунті. Ф. Буслаєв зауважував, що “слово – це головна й найприродніша зброя історії. До нього, як до центру, сходяться усі найтонші нитки рідної старовини, усе величне і святе, усе, чим закріплюється моральне життя народу” [3, с.20]. Тобто слово – це специфічний контейнер, до якого протягом віків культура певного етносу “склалася” усі відомі їй значення та знання.

Відомо, що ЛЗ слова містить не тільки окремі семантичні одиниці (семи). До складу ЛЗ входять також морфологічна форма слова, синтаксична модель, семантична позиція слова, фразеологічний контекст (за А.А. Уфимцевою). У нашій статті ми розглянемо семантичну позицію слова та деякі синтаксичні моделі, у яких воно функціонує і які розширюють його семантику. Щодо фразеологічного контексту та морфологічної форми слова, то нами було виголошено доповідь на XV Міжнародній науковій конференції ім. проф. Сергія Бураго (19-23 червня 2006 р.) з приводу дослідження фразео-семантичного поля етнолексеми *господар* в українській культурі, а вивчення морфологічної форми названого слова наразі у процесі розробки.

І.Г. Гердер підкреслював, що мова людини та всі її складники залежать від пізнання світу і що мова й культура невіддільні одна від одної [4, с.119-121]. Саме тому так важливо вивчати культуру через мову, а мову – через культуру. У нашій роботі ми зробимо аналіз семантики лексеми *господар*, не відриваючи її від контексту культури.

В. Кононенко зауважив, що “значний семантично-ментальний потенціал слів і словосполучень, що характеризують життя народу, закладений у тематичних групах на позначення предметів побуту, видів страв, напоїв тощо; їхнє існування в комунікаційних моделях, орієнтованих на соціокультурний аспект, дозволяє забезпечити специфічно-мовне відтворення дійсності, понять матеріальної і духовної народної культури” [5, с.15]. До переліку тематичних груп треба додати також і групи, що позначають людину, оскільки саме людина є центром будь-якої культури і Всесвіту: “... не можна пізнавати мову як таку, не виходячи за її межі, не звертаючи уваги на її творця, носія, користувача – на людину” [6, с.7]. Однією зі знакових культурних тематичних груп є група, що називає людину за видом діяльності, вона є характерною для української культури в цілому. А, відповідно до цього, лексема *господар* належить саме до окресленої групи.

Тлумачний словник української мови подає такі значення лексеми *господар*: “1. Той, хто займається господарством, хто веде господарство. 2. Те саме, що власник; // Приватний наймач робочої сили; // заст. Заможний селянин. 3. Повновладний розпорядник. 4. Голова родини, господарства” [7 III, с.140]. Ядром лексико-семантичного поля концепту *господар* є визначення “той, хто займається господарством, хто веде господарство”. Усі інші визначення є периферійними.

Опрацювавши літературні джерела та матеріали Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, ми дійшли висновку, що семантика лексеми *господар* в українській культурі дещо ширша за словникову. Аналіз семантичного поля лексеми *господар* в українській культурі дозволив виокремити в його структурі такі семи:

1. Той, хто займається господарством, хто веде господарство: “У Кайдашеві хаті стала мирнота: свекруха помирилась з невісткою. Зате на дворі, між двома **господарями**, старим та молодим, почався нелад. Лаврін вже **вважав себе за господаря**. Він був менший син у батька, і все батьківське добро, по українському звичаю, припадало меншому синові. Лаврін знав, що батькова хата, батькові воли й вози, все батьківське добро – все те його добро. Він перестав слухати батька, а батькові хотілось **порядкувати в господарстві**” [8, с.229]. Іноді трапляється іронічна конотація семи “господар – людина, що займається господарством”: “Ясько свариться з Яцихою. – **Нащо ти пустила ялівку на свіжу конюшину? Господине!** – А ти нащо лишив вітвором **ворота? Господарю!**” [9: Б. Лепкий. Оповідання і нариси, с.388-389].
2. Батько, чоловік, голова родини. Ця сема є похідною від семи “той, хто займається господарством, хто веде господарство”, оскільки людина, що бере на себе найважчу роботу у господарстві автоматично набуває статусу голови родини й навпаки: “А дочка не дуже-то й слухає матері: загне голову, як муштровий кінь, та й вийде з кімнати. Послав Господь їм лихо: захорював **господар** та хутко і вмер” [10, с.21]; “Цього Світлого дня, по обідні, коли вже кожний розговіється в своїй родині – паскою та іншим свяченим, хлопці ходять по дворах вітати всіх трикратним “Христос воскрес!”, і **господарі**, давши за це першому христовальнику пару крашанок, усім іншим дають по одній, а тим, хто розповідає вірші, дають і гроші” [11, с.34]. Інколи іменник *господар* має при собі означення: *господар* дому: “**Господар** **дому** натщесерце куштує принесеної свяченої води, бере в праву руку кусок крейди, а в ліву – пиріг і починає писати хрести над дверима та на вікнах хат, а також усіх будівель на своєму обійсті, приговорюючи: “Хрест писнув, пирога куснув”. Якищо в домі

немає чоловіка, а господиня – вдова, то й вона може в такий спосіб писати хрести” [11, с.142]. У деяких випадках названа лексема набуває значення “найстарший у родині, годувальник родини”: “Розказувала баба Палажка: як помер чоловік її, то в неї осталося два хлопці – Микола й Іван. А потім помер і Микола. Вона де не ходила, то плакала. А якось прийшла в комору – та й знов стала дуже плакати: - Ой, **господаре мій**, на кого ж ти мене покинув – і т.д.” [12, с.67].

3. Наступна сема лексеми *господар*, на нашу думку, є похідною від попередньої – коханий чоловік: “Віднині ми і наших літ сім'я Нехай нам будуть плинню золотою. **Господарю** мій ніжний, я твоя... **Господарю** мій мужній, я з тобою” [9: М. Вінграновський, Вибр. твори, 1986, с.107].
4. Так само є похідним від семи “батько, чоловік, голова родини” таке значення: особа чоловічої статі. У багатьох випадках *господар* тлумачиться саме так: “Молотив **один господар**. Як змолотив, розпочав віяти зерно, і ані, дай боже, звіяти; він стане по отім боці, і вітер також по тім боці дує; він стане на другім боці, і вітер по другім боці дує; так йому все помішав, що не міг сі ради дати” [9: Легенди та перекази, 1985, с.42]; “То **їден господар** мав домовика, і він від него що хтів, то мав – дуже багатий був! Той **господар** носив йому сам їсти” [12, с.63]. Така семантика найчастіше трапляється у народних переказах, легендах та казках, з чого можна зробити висновок, що “господар – особа чоловічої статі” – це суто народне тлумачення. Щодо походження такого значення, то можна припустити, що воно розвинулося як узагальнення від семи “батько, чоловік, голова родини”, оскільки кожен чоловік, який мав родину, мав і будинок, і господарство, і, відповідно, був господарем. В народі так ніколи не називали неодруженого парубка або чоловіка. Сема “господар – особа чоловічої статі” може набувати саркастичної конотації: “– Мати твоя скрутила йому (півневі) голову, це й у свій бориц укинула. Піди та виколи своїй матері друге око! **Який ти господар!** Чом ти їй нічого не скажеш? Та твоя мати відьма; та вона незабаром поріже та повкидає в бориц моїх дітей. Піди та хоч обскуби їй коси” [8, с.262]. Фраза “Який ти господар!” має глузливу семантику “Який ти чоловік, що не можеш зробити чогось!”.
5. Та людина, яка має наймитів: “Раз якось розсердився **господар**, що не послухав Чіпка, – узяв його та й вибив. Розсердився й Чіпка... та трохи за малим не спалив хазяїна!” [13, с.30]. У словнику ця сема подається як синонім до сем “власник” та “заможній селянин”, однак, за нашими спостереженнями, в українській культурі це цілком різні поняття. Так, власник чогось може бути бідним, а багатий роботящий селянин не завжди має наймитів, оскільки в нього може бути велика родина, яка йому допомагає.
6. Людина, у якої є майно, вона є заможною: “Воістину перевернувся світ українського села; хто був нічим – став усім, хто **був господарем** – лежав у могилі. Вершилася злочинна селекція, хворі клітини пожарили здорові...” [9: Людина і світ, 12, 1990, с.9].
7. Повновладний розпорядник, хазяїн певної ситуації: “А день – лише перехід із ночі у ніч, пустеля між двох оазисів... день – для рабів, для простолюддя, ніч – для **господарів життя, нових господарів нового життя**” [9: В. Дрозд, Листя землі, Березіль, 1998, № 9-10, с.44]; “Правова Радянська держава ... допоможе нам у першу чергу зробити людину **господарем свого суспільства**, зробити людину політично активною, виховати в ній господарника, який виявить максимум підприємливості” [9: Рад. Україна, 20 травня 1989, с.2].
8. Іноді господарем називають поважну, шановану всіма людину: “Високі, зовсім голі гори стояли по обидва боки, як стіни. Зверху було видно невеличку смужку синього неба. В самому кінці було видно три убогі хатини. – Оце завів в якійсь улик. Це не Западінці, а якийсь чортів мішок! Сюди тільки чортам збиратися битись навкулачки, а не **господарям** їздити. То це ті твої здорові хати! Та тут, мабуть, живуть старці, а не хазяїни” [8, с.192].

Треба зауважити, що семантичне поле лексеми *господар* в українській культурі майже ніколи не набувало негативної конотації. Про це можна зробити висновок, проаналізувавши означення, з якими вживається подана лексема: добрий господар: “Коли так по Семені, другого дня, і не подівалась, і не снилось мені, та й посватався він. Батько поблагословив. Дарма що чужесторонній, та **господар був добрий** такий, хазяйствував, що й на стороні його всяке знало” [10, с.7]; багатий господар: “Один **багатий господар** вийшов таємно на свою обору в ніч під Новий рік, щоб підслухати розмову свого товару” [9: Легенди та перекази, К., 1985, с.138]; гостинний господар: “До того ж і горілка в шинках давніш продавалась добра, а тепер здебільшого – смердюча й слабка, так що **гостинному господареві** для належного задоволення своїх гостей доводиться витратити її більше, ніж у минулому” [11, с.86]; міцний господар: “П’ятирічне дівча вже колисало молодшого братика; семирічну дівчинку мати вчила шити і прости. Хлопчина в ці роки був вже завзятим чередником. Його вже можна було віддати “в науку” до майстра, в найми до **міцного господаря**, а трохи пізніше він і сам подавався на заробітки” [14, с.65]; справжній господар: “Чоловік мав бути в домі головою, а жінка душею, без господаря двір плакав, однак хата трималася на жінці. Од чоловіка повинно було пахнути вітром і дорогою, хлібне поле – то його стихія, його постійна турбота і радість. **Справжнього господаря** в домі, голову сім’ї

відзначали самостійність, відповідальність, твердість” [14, с.73] тощо. Взагалі, слід зауважити, що “позитивність” господаря в народі вимірювалася його статками, які він заробив власними потом і кров’ю, умінням тримати господарство та родину. Недбалий же господар був або лінивою людиною, або людиною, що не вміла працювати фізично: “Сам отець Кирило був великий книжник, але не великий *господар*” [9: М. Грушевський, Предок, К., 1990, с.86].

Про позитивне ставлення українців до господаря та його праці свідчать також синоніми, якими називали багатих працюючих людей: багатир: “Жив у нас у селі козак Хмара; *багатир був!* Що було в його поля, худоби, що всякого добра!” [10, с.26]; дбайливець: “Корінь роду. Він – у вишануванні подвигу в ім’я свободи і незалежності отчого краю... Корінь роду і в тім, щоб бути завжди *дбайливцем-господарем*, творити добро і добробут” [9: Хлібороб України, № 1, 1988, с.27]; король: “Нема *короля* дома, Поїхав по дрова, Пиво варити, Сина женити, Дочку давати, Нас на весілля звати!” [11, с.41]; пан: “Наш *пан товстий*, Буде борць густий; Наша пані черевата, Буде каша верховата. Наш *пан молодий*, В його кінь вороний: Коня осідлає – Нас не посаджає, А як запряже, То й нас повезе! Наша пані, як пава, Розпустила рукава: І сама не робить, І нас не пригонить. Наша пані пишна, Як у саду вишня, Вишня зелененька, Пані молоденька. Наша пані пишна За ворота вийшла, Дитину хита, Гребців вигляда” [11, с.95-96] тощо. Як видно з попереднього матеріалу, дуже часто до таких синонімів додаються улесливі означення, що підкреслюють позитивність ставлення до людини. Бідному господарю люди (на нашу думку, таке словосполучення можна вважати оксимороном, оскільки в українській культурі господар мав бути тільки багатим) майже ніколи не давали характеристики, про що свідчить майже повна відсутність означень з семантикою “бідний” поряд з лексемою *господар*. Таких людей порівнювали дуже часто з придорожніми рослинами або бур’яном, заміняли назву “господар” на “підсусідок”, “бідняк”: “Горох у полі при інших хлібах – те ж саме, що вбогий підсусідок при господареві-багатиреві. На Україні бідняк-селянин каже про себе: “Живу, як горох при дорозі: хто йде, не мине, за стручечок скубне!” [11, с.52].

Таким чином, нами було проаналізовано одну із важливих етнолексем української культури. Ми дійшли висновку, що функціонування лексичного значення цієї лексеми в українській етносвідомості набагато ширше за представлене лексичне значення у словниках. Крім того, варто зазначити, що народна семантика етноконцепту *господар* формувалася протягом усієї історії українського народу, вона цілком залежить від його світобачення, звичаїв, вірувань тощо. Подальший розвиток розробки проблеми культурної специфіки лексико-семантичного поля *господар* може мати місце у перспективах глибшого аналізу семантичної структури поданої лексеми, вивчення гендерно-культурних особливостей лексем *господар/господиня*, дослідження специфіки лексичного значення етнолексем *господар/хазяїн/пан* тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 172 с.
2. Афанасьев А.Н. Происхождение мифа. – М.: Индрик, 1996. – 640 с.
3. Буслаев Ф.И. Народный эпос и мифология. – М.: Высшая школа, 2003. – 400 с.
4. Гердер И.Г. Язык и поэзия // Гердер И.Г. Избранные сочинения. – М.; Л.: Гослитиздат, 1959. – С. 115-154.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
6. Кононенко В.І. Мова і народна культура // Кононенко В.І. Мова. Культура. Стил: 36 статей. – К., Івано-Франківськ, 2002. – С. 11-24.
7. Словник української мови: В 11-ти т. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1973. – 784 с.
8. Нечуй-Левицький І.С. Кайдашева сім’я: Повісті, п’єса. – Харків: Фоліо, 2005. – 351 с.
9. Матеріали Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України. Літера Г.
10. Вовчок Марко. Народні оповідання. Повісті “Інститутка”, “Три долі”. – К.: Наукова думка, 2001. – 252 с.
11. Максимович М. Дні та місяці українського селянина: пер. з рос. – К.: Обереги, 2002. – 189 с.
12. Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М.К. Дмитренко. – К.: Муз. Україна, 1992. – 144 с.
13. Мирний П. Хіба ревуть воли, як ясла повні: Роман з народного життя. – Харків: Фоліо, 2005. – 350 с.
14. Супруненко В.П. Народини: символи, вірування, звичаї та побут українців. – Запоріжжя: МП “Берегиня”. – СП “ФАСЗ”, 1993. – 136 с.

ДИСКУРС ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ІНТЕРВ'Ю (УСНЕ МОВЛЕННЯ)

Зарецький О.В., к. філол. н., старший наук. співробітник

Інститут української мови НАН України

У статті досліджується сучасне ефірне мовлення на прикладі популярної телепрограми “Саме той”. Автор аналізує такі складники дискурсивної схеми передачі, як ключове питання, тематичне перемикавання (пом’якшення, деталізація, позитивний коментар).

Ключові слова: політичне інтерв’ю, дискурсивне завдання, перемикавання, варіювання, еліipsis.

Zarecky O.V. ДИСКУРС ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ИНТЕРВЬЮ (УСТНАЯ РЕЧЬ) / Институт украинского языка НАН Украины, Украина

В статье исследуется современная эфирная речь на примере популярной телепрограммы “Саме той”. Автор анализирует такие составляющие дискурсивной схемы передачи, как ключевой вопрос, тематическое переключение, позитивный комментарий.

Ключевые слова: политическое интервью, дискурсивное задание, переключение, варьирование, эллиipsis.

Zarecky O. DISCURS OF PUBLIC-POLITICAL INTERVIEW (SPOKEN LANGUAGE) / Institute of Ukrainian Language, National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine

In this article investigated modern ether's speech as an example of popular telecast “Саме той”. The author analysed such components of discursive sketch of telecast as key question, switching over subject, positive commentary.

Key words: political interview, discursive task, switching, modifycative, ellipsis.

У цій розвідці ми робимо спробу дослідити дискурс громадсько-політичного інтерв’ю в телевізійних медіях. При такій постановці питання можна говорити про два виміри – медіа в мові і мова в медіях. Це досить широке завдання, яке включає як аналіз медій (у дискурсі громадсько-політичного інтерв’ю), так і дослідження політичного дискурсу в цілому [1].

Одним із засобів структуризації об’єкту дослідження є аналіз лише однієї програми першого каналу українського телебачення – “Саме той” (далі СТ). Втім, автор спостерігав, аналізував цю програму упродовж десяти років. Її особливістю є те, що у програмі брали участь сотні людей з різними мовними характеристиками, психологічними особливостями та дискурсивними стратегіями. І хоча формат передачі залишився незмінним, змінився сам політичний дискурс, головним чином після подій, які отримали назву Помаранчевої революції [2]. Відмінності цих двох періодів можна вивчити і на матеріалі цієї передачі. Загалом ми визначаємо дискурс СТ як громадсько-політичний відповідно до основної дискурсивної стратегії цієї передачі – обговорюється не власне політична тема (державна, муніципальна, економічна, наукова), а така подія крізь призму персонального; не подія сама по собі, а те, що мало місце, якимось значенням у житті інтерв’юваного гостя. Із 2005 року СТ набула ознак власне політичного інтерв’ю і може містити не тільки політичну оцінку, а й політичну заяву.

Дамо загальний опис передачі. По-перше, СТ виходить багато років на каналі, який традиційно вважається виразником офіційної думки. Ця передача є одним з проєктів, який упродовж років майже не змінив свій формат, що пов’язано як з концепцією передачі, так і, головним чином, зі стилем роботи постійних ведучих – Ольги Таукач та Костянтина Жури. Хоча певною мірою відбувалися зміни протягом років, можна говорити про одну і ту ж програму.

У першу чергу звернемося до дискурсивного завдання у суспільно-політичному вимірі до 2005 року. Комунікативне завдання – створювати цікаве ток-шоу, підтримувати його рівень у рейтинговий час на одному з популярних каналів, інформувати глядача з актуальних суспільно-політичних питань. Дискурсивна мета – “зсув” до центру у політичному вимірі тієї доби, доби кучмізму. В цілому акцент робиться на позитивних питаннях – це дискурс успішності, стабільності, оптимізму. Після Помаранчевої революції не тільки зовнішній, але і внутрішній цензор став значно слабший і деякі гості доносять політичне повідомлення у безпосередній формі (наприклад – В.Іванченко – інтерв’ю 27.10.2005, Ю.Йоффе – 28.12.2005).

Розглянемо дискурсивну схему передачі. Володіючи фонограмою, відтвореною в той чи інший спосіб, ми будемо використовувати запис, який не показує фонетичних та ритмомелодійних особливостей [3]. Передача починається з біографічної довідки. І вже на початку діалогу ведучий ставить питання, яке ми визначаємо як **ключове** у дискурсі інтерв’ю. Це питання є амбівалентним – воно містить тему, важливу для гостя у цілому і має суспільно-політичну актуальність. Наприклад, в інтерв’ю з Ю.Гайсинським (3.03.2003) ведучий К.Жура ставить **ключове** питання щодо указу про заборону компартії України у 1991 році, юридичним розробником якого був гість, перебуваючи тоді на політичній орбіті Л.Кравчука. В інтерв’ю з ректором Сумського університету Ігорем Ковальовим (17.02.2003) журналіст ставить

ключове питання: – *Ви перебували 30 років на посаді ректора ... ВНЗ – так не буває?...* Маючи в цілому значний досвід організації та участі в подібних інтерв'ю, ми можемо гіпотетично вважати, що саме це **ключове** питання попередньо обговорюється з гостем самим ведучим чи його асистентами, коли планується перебіг діалогу взагалі. Перейшовши певну кульмінаційну точку і уявивши собі дискурсивну схему інтерв'ю, гість починає відчувати психологічний комфорт і уявляти собі подальший перебіг діалогу. І вже у самому ефірі відчувається величезний досвід ведучих – як правило, починає домінувати невимущена, властива усному мовленню, розкута розмова. Причому реалізація такого дискурсивного завдання характеризує інтерв'ю з гостями, які мають різні психологічні типи, різний досвід публічного мовлення, різний рівень володіння літературною українською мовою.

Наступним етапом дискурсивної схеми після ключового питання є низка тематичних перемикачів, які ми можемо визначити як **пом'якшення, деталізацію, позитивний коментар**. Коментуючи указ про заборону компартії, К.Жура низкою перемикачів “підводить” Ю.Гайсинського до того, що доречною стає така відповідь: – *... люди вдячні депутатам, так завжди ... ми маємо справу з природнім процесом. У такий спосіб відбувається певний відхід від радикальності, гостроти **ключового** питання. Виявляється, що славнозвісний указ був нормальним явищем, стабілізуючим фактором. – У тих умовах треба було ...* – деталізує Ю.Гайсинський, і навіть вже: – *Люди вдячні.*

В інтерв'ю з І.Ковальовим дискурсивний прийом **деталізації** починає домінувати – обговорюються численні подробиці роботи і життя університету, які створюють на загал цілком оптимістичну, позитивну картину. Ведучий вправно оперує певним набором мовних засобів для досягнення своєї мети. Є питання, на які можна дати тільки позитивну відповідь: – *Скажіть, чи все вийшло?* Навряд чи гість скористається класичним жартом доби кучмізму: – *Хотіли як краще, а вийшло, як завжди.* Отже, гостю залишається розповісти про те, що *вийшло*. Ведучий також володіє мовними засобами модальності, які підкреслюють його толерантність, дистанціювання від деяких тем, він ніби жодним чином не нав'язує свою думку: – *Якщо я не помиляюсь..., ... його позиція, люди мають різні погляди...* тощо. Володіння цими дискурсивними стратегіями досить високе – розмова, як правило, точиться вільно і невимущено.

Не можна не відзначити, що базовою версією СТ є форма усного мовлення. У класичних дослідженнях У.Лабова показано проблеми, складності лінгвістичного аналізу усної мови [4].

По-перше, це неправильності, у тому числі індивідуальні, оказіональні, які утруднюють комунікацію. По-друге, відзначимо явище мовного варіювання. Варіанти можуть стосуватися різних мовних підсистем; мовні одиниці можуть знаходитись у відносинах вільного варіювання. Можуть також мати місце труднощі сприймання на слух. І остання трудність – дані, отримані у процесі реальної фіксації, можуть бути недостатніми для адекватного аналізу. Значна частина матеріалів зафіксована у письмовому електронному варіанті самою програмою СТ на сайті www.sametoy.com.ua. Зрозуміло, що письмова форма не дає значної частини особливостей усного мовлення, але послідовно відображає певну підсистему особливостей усного мовлення: еліпсис, інверсія, короткі речення тощо [5].

Можна припустити, що редактори, які переводять передачі у письмовий варіант, намагаються представити їх в унормованій формі, але тексти треба вивести в Інтернет якнайшвидше, і значна частина особливостей усного мовлення зберігається. Хоча це не є головним предметом нашого дослідження, відзначимо ці риси. Це, перш за все, багатство еліпсисів, однієї з найбільш характерних ознак усного мовлення. В усному варіанті їх, звичайно, більше, але редактор не може і не встигає усунути всі. Причому еліпсис може виявитись уже і у вступному слові ведучого: – *... але ось... у Києві завітаєте...* – не заповнено валентність дієслова – куди? Представлено різні типи граматичних неузгодженостей як іменних, так і дієслівних, і як наслідок – маємо неправильні речення. Трапляються також зайві ступені порівняння: – *це найбільш одіозніше*. Широко представлено росіянізми, канцелярит, сленг.

У деяких випадках треба вчитуватись, щоб зрозуміти про що йде мова: – *...Таким чином, та принципові такі питання, що потрібно нарешті винести в природу межі прибудинкових територій. Тому що на сьогоднішній момент, чому все це будується у нас під домом? Тому, що нема меж цих прибудинкових територій. Тобто це не земля...* (Віктор Іванченко 10.11. 2005). Насамкінець відзначимо, що кількість стилістичних, орфографічних та пунктуаційних помилок значно перевищує цей показник у паперових ЗМІ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bralczyk J., Majkowska G. Język mediów – perspektywa aksjologiczna // Język w mediach masowych. Pod redakcją Jerzego Bralczyka i Katarzyny Mosiołek-Kłosińskiej. – Warszawa. – 2000. – S.43-50.
2. Зарецький О. Зіткнення агітацій // Критика. – 2004. – №12. – С.17-19.
3. Кучер Ю.М. Відтворення у процесі лінгвістичного дослідження усного дискурсу // Наукові записки. – Т.34. – Філол. науки. – К.: ВД “Києво-Могилянська академія”. – 2004. – С.78-82.

4. Лабов У. Исследования языка в его социальном контексте // Новое в лингвистике. – Вып. VII. Социолингвистика. – Москва, 1975. – С.96-181.
5. Земская Е.А., Китайгородская М.В. Наблюдения над просторечной морфологией. Городское просторечие. – Москва, 1984. – 190с.

УДК 811.161.2' 373. 72' 373.74

ПАРОНИМИЯ МИНИМАЛЬНИХ ІДИОМ ЯК ВИЯВ СИСТЕМНОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО РІВНЯ

Зубець Н.О., к. філол. н., доцент

Запорізький національний університет

У статті розглядається малодосліджене явище паронімії у системі фразеології на прикладі однієї з її мікросистем – мініїдіоматики. Охарактеризовано 4 типи мініїдіом-паронімів, дериваційною базою для яких стали прийменниково-відмінкові конструкції.

Ключові слова: фразеологічний рівень, мікросистема, фразема, мініїдіома, паронімічна група, семантика.

Zubets N.A. PARONYMY OF THE MINIMAL IDIOMS AS A MANIFESTATION OF THE PHRASEOLOGICAL LEVEL'S SYSTEM ORGANIZATION / Zaporizhzhya National University, Ukraine

В статті розглядається малоисследованное явление паронимии в системе фразеологии на примере одной из ее микросистем-миниидиоматики. Охарактеризовано 4 типа миниидиом-паронимов, деривационной базой для которых стали предложно-падежные конструкции.

Ключевые слова: фразеологический уровень, микросистема, фразема, миниидиома, паронимическая группа, семантика.

Zubets Natalya. THE PARONYMY OF THE MINIMAL IDIOMS AS A MANIFESTATION OF THE PHRASEOLOGICAL LEVEL'S SYSTEM ORGANIZATION / Zaporizhzhya National University, Ukraine

The article deals with an unresearched phenomenon of a paronymy in the system of phraseology on the example of one of its microsystems – miniidiomatics. Four types of miniidioms – paronyms has been analyzed. These are the language units, derivative basis of which are pronoun-case constructions.

Key words: phraseological level, microsystem, phrase unit, miniidiom, paronymical group, semantics.

Системність фразеології у сучасному мовознавстві визнана як реальне явище, проте її вивчення залишається важливим і складним завданням. Одиниці фразеологічного рівня зіставляються, протиставляються, пов'язуються між собою за цілим рядом ознак, взаємодіють із одиницями інших мовних рівнів, перш за все із словами, об'єднуючись у спільні мікро- та макросистеми.

З часу відкриття фразеологічної одиниці (ФО) як об'єкта мовознавства, встановлено фундаментальне положення про те, що сукупність фразеологізмів розширює лексичний склад мови, тобто “слова і ФО не можуть утворювати автономні системи” [1, с.85]. Про найтісніші зв'язки фразеології з лексичною системою Ю.Гвоздарьов писав: “Систему фразеології через її недостатність (мовна комунікація не може здійснюватися за допомогою лише фразеологічних одиниць) не можна вивчати, абстрагуючись від лексики” [2, с.85]. Розглядаючи ФО з цієї точки зору, природним є застосування в їх аналізі категорій полісемії, синонімії, антонімії, омонімії, паронімії, які є важливими всіяма їх організації в єдину систему. У працях Л.Г.Скрипник, Н.Д.Бабич, В.І.Кононенка, В.С.Вашенка, Л.Г.Авксентьєва, М.Т.Демського, М.П.Коломійця, Л.М.Полюги, М.І.Філон, Л.Г.Боярової, Н.М.Неровні, П.А.Редіна, Ю.Ф.Прадїда знайшли обґрунтування конкретні питання системних відношень українських фразеологізмів. Установлено, що одні з них представлені досить широко, другі мають практично одиничні вияви, інші виявляються рідко. До останніх належить проблема фразеологічної паронімії. Складність її пояснюється не лише тим, що паронімія у фразеології виявляється специфічно, а ще й тим, що вона властива не для всього фразеологічного рівня, а є досить помітною на тлі окремих мікросистем. Неусталеність структурних класифікацій фразеологічного фонду української мови зумовила недостатню увагу до фразем мінімальної структури, у складі яких – одне повнозначне і не більше двох службових (“фіктивних”) слів, типу *до нестями, за здоров'я, на киталт, над душею, під шумок, по барабану, у бігах, у сльози, через силу* тощо (далі – мініїдіоми (МІ)). Семантика МІ – складна і багатоаспектна. Її аналіз показує, що системні відношення на рівні мініїдіоматики виявляються по-особливому: окремі тенденції, у цілому малопомітні у фразеології, акумулюються і виступають у ній більш рельєфно [3]. Це стосується, зокрема, явища паронімії. Отже, у цій розвідці розглянемо різні типи мініїдіом-паронімів, дериваційною базою для яких

стали прийменниково-відмінкові конструкції; встановимо їх основні ознаки; визначимо їх відмінності від МІ-полісемантів, МІ-синонімів/варіантів, МІ-антонімів.

Під фразеологічними паронімами ми розуміємо близькі за компонентним складом, але семантично не тотожні фраземи [4, с.28]. За нашими спостереженнями, паронімічну групу складають переважно пари (наприклад, *на коні// на коня, під крило// під крилом, через голову// на голову, за ділом// між (проміж, поміж) ділом*, хоч трапляється і більше МІ (наприклад: *до біса//з біса// на біса, до(по) душі// по душах// для душі// в душі*).

Виявлено кілька типів МІ-паронімів. До першої групи віднесемо фраземи, що різняться граматичною формою іменникового компонента:

на думку (гадку) чію – ‘хто-небудь має певний погляд, певні міркування щодо чогось’ (“На думку Федоренка, до ворожої застави лишилося яких-небудь півтораєста кроків” (Кач.)) і *на думці* у кого – ‘хто-небудь думає про когось, щось’ (“Хима знала, чого він сумує, що в нього на думці” (Коцюб.));

з молотка з сл. піти, продати – ‘прилюдним, публічним торгом з аукціону’ (“Все пішло з молотка за несплачені данини й податки” (Козл.)) і *з молоточка* жарт – ‘що-небудь нове або оновлене, чисте, гарне і т.ін. (перев.про взуття)’ (“Туфлі на ньому з молоточка”).

До членів цих паронімічних груп добираються різні синоніми. Так, МІ *з молотка* семантично пов’язана з фразеологізмом *з торгів*; МІ *з молоточка* синонімізується з фразеологізмом *з голочки*.

Цей тип включає досить велику кількість паронімічних груп, між членами яких, подібно до лексичної паронімії, можуть бути синонімічні, антонімічні, тематичні зв’язки (*без оглядки// без огляду, в тон// в тоні, з перцем// з перчиком, до хріна// до хріну, на очах// на очі, на рахунку// на рахунок, на язик// на язичі, у дух// у дусі, під рукою// під руку, у шкуру// у шкурі* та ін.), які стають зрозумілі при наявності контекстів.

МІ у наведених паронімічних групах близькі за компонентним складом, але їх значення мотивовані різними образами (наприклад, слова *молоток* – атрибут аукціону і *молоточок* – знаряддя праці у паронімічній групі *з молотка// з молоточка*). Цим вони відрізняються від фразем-варіантів типу *на дрізки (на дрізочки), у лабети (у лабетах), в лоб (в лоба)* і под., які мають єдине значення, взаємозамінювані у мовленні (наприклад: *Розбити вазу на дрізки/ або дрізочки*).

До другої групи віднесемо МІ-пароніми, що різняться прийменниками: *за пам’яті// по(з) пам’яті, до біса// з біса// на біса, до смерті// при смерті, на ділі// при ділі, з головою// над головою, без діла// до діла, без духу// по духу* тощо. Повнозначні компоненти у цих МІ формально зберігають ознаки певних частин мови, що сполучаються з різними прийменниками, тому значення паронімічних ідіом – різні. Однак нетотожність значень ФО не означає їх протилежність, як це відбувається у МІ-антонімів. Наведемо приклади контекстів з такими паронімічними групами:

за пам’яті чиє – ‘у період чийого-небудь життя, коли він був свідком чогось’ (“Ще за моєї пам’яті сайгаки, тарпани у степах водились, а зараз де вони?..” (О.Г.)) і *по(з) пам’яті* – ‘так, як зберігалося в голові в думці; без звернення до тексту, до оригіналу чи до іншого джерела’ (“Прочитавши “Сонячні кларнети”, “Плуг”, вони потім по пам’яті читали всі вірші, від рядка до рядка” (Мас.));

до біса – ‘багато, безліч чого-небудь; дуже, занадто, надзвичайно’ (“Дурниці вареники і варениці, інша справа борщ, – хоч поганий, так до біса!” (Укр. присл.)), *з біса* – ‘дуже, вельми, занадто’ (“Одарка Дормограїха вдалася з біса скритна...” (Гуц.)) і *на біса* – ‘для чого, навіщо; зовсім непотрібний, непотрібно’ (“На біса та худоба, коли жить непогода” (Номис)).

Як бачимо, серед МІ-паронімів є багатозначні фразеологізми, які паронімізуються з іншими одиницями окремими значеннями.

Третю групу утворюють МІ, що різняться числовими формами іменних компонентів, типу *по душі// по душах, у боргу// у боргах, по руках// по руці, у руки// у руку, з рук// з руки// з-під руки*:

по руках – ‘вирішено, домовлено’ (“Так що, Пилипе, по руках?” (Куч.)) і *по руці* – ‘у той самий бік по дорозі’ (“Хіба, Тимофієві по руці з тобою йти?..” (Мир.)).

Однак форми однини і множини повнозначних компонентів можуть сигналізувати про варіантність МІ, які мають тотожне фраземне значення, що мотивоване тим самим образом, наприклад: *у голову (у голови, у головах), до біса (до бісів), до подушки (до подушок), на хлібах (на хлібі), під дулом (під дулами)*.

Четверту групу складають фразеологізми-пароніми, що різняться кількістю компонентів. Члени таких паронімічних груп утворені на базі непоширених і поширених різними частинами мови прийменниково-відмінкових конструкцій, наприклад: *в кулак// в [один] кулак, від серця// від [усього] серця, до смерті// до [самої] смерті, до сорочки// до [самої] сорочки, під ніс// під [самий] ніс, у ноги// у ноги [братися]*. Ось деякі з них у контекстах:

в кулак зі сл. хлипати, пхикати, сміятися тощо – ‘нишком, крадькома, потай’ (“Михайло сміявся в кулак, одвернувшись назад”) і в [один] кулак зі сл. збирати, згуртовувати і т.ін. ‘докупи, в одне ціле’ (“Петлюра зібрав свої краші сили в один кулак і сам повів їх на Бердичів” (Довж.), “З якоюсь особливою силою й значимістю прозвучала вона [команда] їм тут, збираючи всіх в кулак” (О.Г.)); від (з) [усього] серця – ‘широ, сердечно, самовіддано; нестримно’ (“Співаючи пісню, од серця голосить [дідусь] і до плачу доводить” (П.Кул.)) і від серця – ‘дуже сумлінно, з надзвичайною старанністю’ (“Добре підкували [коня], від серця...” (О.Г.)).

Цілком імовірно, що такі фразеологізми мають відмінні значення за рахунок факультативних компонентів, які не втрачають свої лексичні значення, на відміну від постійних компонентів.

Отже, найважливішою ознакою МІ-паронімів є те, що вони не взаємозамінюванні у мовленні, оскільки позначають різні явища об’єктивної дійсності. Використовуючи фразеологізми під час спілкування, слід пам’ятати про їх багатозначність, здатність мати синоніми, антоніми; бути уважним не тільки до значення, а й до їх форми. Подальші наукові зацікавлення фразеологічною паронімією сприятимуть також ідеографічному опису фразеологічного фонду української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Прадід Ю.Ф. Структура ідеографічної ієрархії фразеологічної системи мови// У царині лінгвістики і права. – Сімферополь: Еліньо, 2006. – С. 85-92.
2. Гвоздарев Ю.А. Фразеологические сочетания современного русского языка. – Ростов-на-Дону, 1973. – 103с.
3. Зубець Н.О. Парадигматичні відношення мінімальних фразеологізмів// Вісник ЗДУ: Зб. наук. статей. Філологічні науки. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – № 2. – С.55-60.
4. Демський М.Т. Фраземна паронімія // Українська мова та література в школі. – 1988. – №1. – С.28-32.

УДК 81'374.26

ОНТОЛОГІЯ ТА КОРЕЛЯЦІЯ СЕМАНТИКИ ДЕЯКИХ УКРАЇНСЬКИХ І АНГЛІЙСЬКИХ ДІЄСЛІВ ЗВУЧАННЯ

Іваницька Н.Б., к. філол. н., доцент

Вінницький торговельно-економічний інститут

Київського національного торговельно-економічного університету

Висвітлено онтологічну природу та особливості міжмовної кореляції семної структури деяких українських й англійських дієслів звучання.

Ключові слова: онтологія, дієслова звучання, абсолютне дієслово, релятивне дієслово, денотативна сема, міжмовна кореляція семантики.

Иваницкая Н.Б. Онтология и корреляция семантики некоторых украинских и английских глаголов звучания / Винницкий торгово-экономический институт КНТЭУ, Украина

Описано онтологическую природу и особенности межъязыковой корреляции семной структуры некоторых украинских и английских глаголов звучания.

Ключевые слова: онтология, глагол звучания, абсолютный глагол, релятивный глагол, денотативная сема, межъязыковая корреляция семантики.

Nataliya Ivanytska. ONTOLOGY AND SEMANTIC CORRELATION OF SOME UKRAINIAN AND ENGLISH SOUND VERBS / Vinnytsa Institute of Trade and Economics KNUTE, Ukraine

The article deals with the ontological nature and peculiarities of the interlanguage correlation pertaining to some Ukrainian and English sound verbs.

Key words: ontology, sound verb, absolute verb, relative verb, seme of the denotatum, interlanguage semantic correlation.

Дієслова звучання об’єднує в загальну лексико-семантичну групу семантична спільність – “утворювати звук агентом дії”, тобто логіко-предметний зміст, що інтуїтивно осмислюється як їхня сутнісна характеристика [1, с.17].

Предметом аналізу дієслів звучання в ракурсі онтології та зіставної семантики виступає, насамперед, номінативний зміст дієслівних лексем, що передбачає виділення їхніх семантичних ознак. Такий аналіз включає синтагматику, забезпечуючи тим самим вивчення ономазіологічних властивостей у

взаємозв'язку останніх із формами та способами їхніх змістових залежностей від поширювачів у синтагматичних рядах слів.

Онтологія, семантика й абсолютивно-релятивний потенціал українських та англійських дієслів звучання визначалися на основі лексикографічних і, частково, експериментальних даних. Брався до уваги найголовніший фактор – співвіднесеність дієслова з відповідною сферою позамовної дійсності – процесом, що асоціюється зі звучанням і вербалізується словом-дієсловом. Теоретичні основи такого аналізу достатньо розроблені [2; 3; 4], хоча зіставлення українських та англійських дієслів звучання спеціально не вивчалось.

Онтологія процесуальної ознаки дієслів звучання така: у природі є “щось (агенс), яке має властивість рухатись при відповідному впливові з боку “природних сил чи певному поводженні з “ним” людиною” [1; 5].

Реалізована природня здатність предмета, перетворена в рух, спричиняє утворення природніх звуків, які сприймає людина органами слуху й усвідомлено співвідносить звукові комплекси (слова) з реаліями позамовної дійсності. Унікальна природа людського мислення з його селективною здатністю співвідносити звукові комплекси з фрагментами позамовного світу виступає найголовнішим чинником “вибирати”, “обмежувати” склад саме тих агентів, яким природа “подарувала” такі можливості.

Природа, отже, витворила надзвичайно унікальний спектр звукових варіацій, онтологія яких навряд чи може бути пізнана не менш унікальним органом людського сприймання – слухом. Денотативний характер звукових модифікацій пояснюється знову ж таки природніми процесами, що відбуваються в матеріальному світі речей і явищ, які спричиняють утворення звуків. Людська мова, “намагаючись не відстати” від природи в найменуванні різного роду звукових процесів, все ж “не в силі” буває назвати такі процеси окремими словами-дієсловами. Назвемо, наприклад, синонімічний ряд українських та англійських дієслів, що використовуються для найменування звукових процесів, властивих людині чи неживим предметам: укр.: *звучати, бухати, верещати, пицати, горланити, гриміти, густити, дзижчати, завивати, дзвеніти, кричати, пихтіти, свистіти, скрипіти, стогнати, тархатити, тріцати, хроніти, хриніти, гуркати, цебетати* тощо; англ.: *to sound, to chirp (out), to chirrup (out), to squeal, to cry, to squeak, to squawk, to creak, to bawl (out), to shout, to wail, to boom, to drone, to shriek, to squall, to dodder, to peep, to whistle, to grind, to rattle, to click* і т.п. Без перебільшення можна говорити про те, що нескінченною є кількість природніх звуків, що їх утворюють різні предмети в різних природніх умовах коливального стану. Кожна мова має обмежену кількість дієслівних найменувань для називання таких процесів. Цим частково пояснюються наявні чи відсутні абсолютні кореляції лексем у різних мовах, що іменують ці процеси.

Для відбору дієслівних лексем звучання із тлумачних словників та для групування їх широко використовувався метод т.зв. “перекладних еквівалентів”, що дало змогу згрупувати дієслова за їхнім загальним значенням. Зауважимо, що таким методом досліджувалась компонентна структура англійських дієслів цієї семантики [6]. Автор дослідження, зокрема, наголошує на тому, що перекладний еквівалент об'єднує (групує) дієслова за їхньою денотативною ознакою. Вибрані нами з тлумачних словників англійські дієслова звучання було об'єднано в групи за такими перекладними еквівалентами української мови: а) *кричати: to cry, to yell, to scream, to squawk, to bray*; б) *дзижчати: to bum, to bombilste, to drum, to ping, to buzz, to boom, to drone, to whirr, to pipe, to bumble, to chirr* в) *дзеленчати: to clink, to jingle, to tinkle*; г) *скрипіти: to creak, to screech, to glind, to crunch, to chirp*; р) *шуміти: to shuffle, to rage, to rumble, to boom, to hiss, to sweesh, to shush, to whisper, to bluster*.

Як відомо, увесь загал дієслівної лексики поділяється на дієслова абсолютивної та дієслова релятивної семантики. Корені сутнісних ознак дієслів кожної з цих груп криються в онтології процесів, що їх називають дієслова. Специфіка дієслів звучання у їхній проекції на денотата полягає в тому, що вони називають ознаки агентів нерозчленованого, “закритого” процесу, внутрішньофонемним складом.

Дієслова звучання виражають дію (стан), активізатором яких виступає агенс; при цьому процесуальна дієслівна ознака може бути зреалізованою лише за двох умов: наявності самого агенса як каузатора процесу і семантичної (семної) кореляції предметного (суб'єктного) і процесуального (ознакового) компонентів. Так, наприклад, українське дієслово *шелестіти* реалізує процесуальна ознака дії у структурі речення в позиції лівобічного дієслівного предиката (структурне обмеження): *С шелестить*. Такий лівобічний партнер виступає агенсом процесу, його активним стимулятором. Предмет із властивими йому природніми властивостями, можливостями спричиняє природні процеси, що матеріалізуються наявними в конкретній мові її лексичними реаліями (словами): укр. *барабанити*, англ. *to drum* (*Хлопці барабанили = The boys were drumming*) – *утворювати часті, періодичні звуки (в перен. значенні – to patter, to thump, to produce the sound of something hitting a surface quickly and repeatedly; to pelt (down), fall heavily and continuously (esp. of rain): Дощ барабанив; The drops of rain were thumping; укр. вутити, англ. to howl* (про собак, вовків та інших тварин); укр. *клекотати*, англ. *to scream* (про орла,

сокола та інших хижих птахів); укр. *ржати*, англ. *to neigh* (про коней); укр. *стукати*, англ. *to knock* (про різні предмети).

Поодинокими в обох мовах є релятивні дієслова із семантикою звучання. Онтологія таких дієслів звучання, як і релятивних дієслів інших лексико-семантичних груп, суттєво відмінна від абсолютних дієслів звучання. У ситуації, що включає процес звучання, беруть участь, крім агенса, також предмети, які агенс приводить у рух, тим самим утворюючи звучання перших. У структурі речення слабкі придієслівні позиції заповнюють іменні форми: укр. *скрипити* (*чимось*), англ. *to creak, to make the sound of a badly-oiled door (when it opened), to screech, to grind, to crunch, to make a crushing sound (by rubbing, etc.)*; укр. *дзвонити* (*чимось, в щось*), англ. *to ring, to cause (a bell) a sound, to buzz (for), to call (someone) by using a buzzer*; укр. *бити* (*в щось*), англ. *to strike, to sound, to ring (the bell), to drum, to beat the drum*; укр. *бити* (*щось*), англ. *to signal (to, for), to give a signal (by beating, ringing, etc), to sound the alarm, to raise the alarm*.

Реальними активізаторами звукових процесів у таких випадках виступають предмети, за допомогою яких суб'єкт виконує дію, що лише формально пов'язана з ним [7, с.122; 4, с.172].

Інтегральний параметр “звучання” відображає постійну ознаку всіх дієслівних лексем, є їхньою денотативною ознакою, яка так чи інакше співвідносить значення з процесами-діями певних агенсів. На фоні цієї інтегральної ознаки денотативного плану в кожній лексемі виявляються побічні, додаткові денотативні ознаки, найчастіше відмічені в словникових дефініціях. Такі ознаки пов'язані з онтологічною природою агенсів (їхніх типів чи індивідуальних суб'єктів). Так, наприклад англійські лексеми *to click, to jungle, to tinkle* (*дзвенити, дренчати*) іменують звукові процеси, подібні до легкого дзвону (про металеві, скляні, фарфорові предмети) – *a slight high sound like that of small metallic or glass objects repeatedly hitting with each others*. Отже, до інваріантної семи – “звучання” у тлумаченні додається необхідний перелік диференційних ознак, що виокремлюють ці лексеми. Такими ознаками є, з одного боку, легкість звучання, висота, повторюваність, а з іншого – вказівка на джерело звуку й умови творення (відповідні предмети, тертя).

Англійські лексеми *to boom, to blow, to hoot* (*густити*) називають процеси, що відтворюють довгий, протяжний, неподільний, низького тону звук (про будь-які предмети, здатні утворювати такий звук – *a continuous low, dull sound*). Диференційними ознаками цих лексем є довгота, протяжність, неподільність, низький тон звучання.

Англійські лексеми *to bubble, to gurgle* (*булькати, булькотити*) іменують звукові процеси, характерні для рідини, води, що утворюються капельками повітря – *the sound of bubbles rising in liquid*. До інваріантної семи – “звучання” додаються повторюваність та вказівка на джерело і спосіб утворення звуку.

Виявлення зазначених компонентів значення дієслів, визначення їхнього статусу в структурі значення дає змогу класифікувати дієслова на основі таких компонентів.

Онтологія дієслівних найменувань звучання включає чималу кількість ознак, що відтворюють внутрішній зміст поняття “звук” і, отже, можуть розглядатись як часткові параметричні характеристики групи дієслівних лексем чи окремо взятого слова. Так, наприклад, у загальну групу дієслів звучання входять слова: *щебетати, шуміти, цокати, тріщати, тарахкотити, скрипити, пихтіти, вищати, верещати*. За онтологічною ознакою “звучання” усі вони можуть бути об'єднані в один розряд дієслівної лексики. Ця ознака домінує над конкретними лексичними властивостями кожної з лексем. Таку конкретику у з'ясуванні лексичних значень, насамперед, забезпечує віднесення дієслівних найменувань до предметів об'єктивного світу, які наділені можливістю утворювати певні звуки. Так, з-поміж названих вище дієслів виразно й однозначно виділяється дієслівна назва *щебетати*, що природно пов'язується з конкретним агенсом дії (*Соловей щебече. Пташка щебече*). Решта дієслівних найменувань може називати дію – звучання, породжену живими істотами чи предметами. Тлумачні словники та анкетування щодо конкретного можливого агенса дії при цих дієсловах виявляють типово вживані в мовленні конструкції: *Вода шумить. Годинник цокає. Вогонь тріщить. Віз тарахкотить. Колеса скриплять. Людина пихтить. Собака вищить (верещить)*. Таке типове нормативне функціонування названих дієслівних лексем із зазначеними агентами відтворює денотативний зміст цих процесуальних ознак, який реалізується лише у взаємозв'язку дієслівного найменування й відповідного агенса.

Якщо спробувати описово представити змістову сутність відповідних найменувань, то можна спостерігати явище не завжди адекватного дескриптивного відтворення семантики зіставлених дієслівних назв. Пор., наприклад, тлумачення дієслівної дії дієсловами української та англійської мов. Для українського дієслова *кричати* типовою семантикою (базовою денотативною семою) є “видавати, продукувати якість звуку за допомогою мовних органів, властиві живим істотам”. Такі звуки утворюються в результаті роботи мовних органів і характеризуються нечленованістю, силою, напругою. Словесним відповідником цього дієслівного найменування описаного процесу в англійській мові є *to cry (of a human being)*, синоніми: *to yell, to shriek, to squall, to scream, to shout, to whoop – to make a loud joyful*

cry. Така ж типова семантика властива українському дієслову *горланити*, яку можна синонімічно й описово представити так: *to yell, to shout, to cry (out), to make a loud joyful cry (as if in grief or pain)*. Лексикографічні описи послуговуються, в основному, набором синонімічних відповідників, які, зрозуміла річ, лише частково відтворюють зміст дієслівного найменування різних процесуальних денотатів.

Щоправда, для кожного конкретного тлумачення дієслівної лексики намагаються знайти дескриптори, які найвиразніше відмежовують її зміст. Пор., наприклад, українські дієслівні найменування двох динамічних процесів: *тріщати* й *цокати*. В основі найменувань лежать динамічні процеси як результат тертя твердих тіл (металу з металом, металу з каменем), в результаті чого утворюються різкі звуки (шуми), стуки, що зливаються в монотонне звучання з вираженими перервами. Англійські відповідники: (до *тріщати*) *to clatter, to rattle (of mechanism) (of an engine or vehicle), to make a low repeated knocking sound, to make a sound of typing*; (до *цокати*): *to click, to make a slight shout sound; to clatter, to produce a loud noise like that made by hard objects hitting with each other*. У сферу дескрипторів, отже, входять описові тлумачення, аналіз яких уможливує знайти і систематизувати ознаки як класифікаційні параметри відповідного рангу.

Однією з класифікаційних характеристик дієслів звучання, що стосуються внутрішньої специфіки є гучність (сила). Ця ознака ідеографічно зафіксована майже усіма тлумачними словниками і виступає на рівні вищелювання як окремих дієслівних груп, так і на рівні тлумачення індивідуального змісту лексем: укр.: *кричати, шептати, горлати, галасувати, бубоніти, лементувати, репетувати*; англ.: *to cry, to shout, to shriek, to squall, to scream, to bawl, to wail, to bray*.

Ознака “гучність” виразно розмежовує денотативну природу дієслівних процесів на основі протиставлення “гучність (сила) – не гучність (слабкість) звучання”, що спричинило розмежування системи таких дієслівних найменувань за цією ознакою. Пор., з одного боку, дієслова укр.: *галасувати, лементувати*, англ.: *to boom, to bang, to rattle*, а з іншого боку, укр.: *соніти, шуміти, шуніти*, англ.: *to rustle, to cloth, to sough, to whisper*.

Ознака “джерело звучання” є найбільш прозорою, об’єктивною і такою, що фіксується тлумачними словниками обох мов. Українські й англійські дієслівні лексеми звучання виявляють у цьому плані виразну денотативну природу в загальній своїй масі. Так, наприклад, українські дієслова звучання *дзеленькати, дзенькати, бряжчати* і под. відтворюють природу предметних денотатів, а дієслова звучання *кряхтіти, стогнати*, – предметних денотатів, що є назвами осіб (людей). Так само англійські дієслова звучання *to clink, to tinkle, to ring, to purl* виражають процесуальні ознаки предметів, а дієслова звучання *to cry, to baw, to wail* – процесуальні ознаки предметних денотатів, що є назвами живого (переважно людей).

За ознакою “джерело звучання” дієслова цієї групи поділяють на дві групи: 1) дієслова, що виражають процесуальні ознаки неживого (предметів) і 2) дієслова, що виражають процесуальні ознаки живого (істот). Отже, онтологічно агенси дії виступають у двох варіантах, подальша розчленованість яких залежить від конкретики предметних найменувань агентів.

Предметні агенси як каузатори дії виступають у таких варіантах: а) назви предметів: укр.: *тріщати, стукати*, англ.: *to rattle, to clatter*; б) назва рідин, водоймищ: укр.: *хлюпати, булькати, дзюрчати*, англ.: *to squelch, to flounder, to gurgle* тощо.

Дієслова звучання, які виражають процесуальну ознаку істот, класифікуються на такі підгрупи: а) дієслова, джерелом звучання яких є людина: укр.: *кричати, шаркати, чмокати, чавкати, стогнати, соніти*, англ.: *to shuffle, to flop, to smack, to champ, to moan, to groan, to blow, to yell, to shriek, to squall*; б) дієслова, джерелом звучання яких є тварини: укр.: *хрюкати, фиркати, скавчати, курликати*, англ.: *to hiss, to grunt, to snort, to whine, to purr*; в) дієслова, джерелом звучання яких є птахи: укр.: *співати, чирикати, курликати*, англ.: *to chirp, to chirrup (away), to twitter*; г) дієслова, джерелом звучання яких є комахи: укр.: *стрекотати*, англ.: *to screech*.

Зрозуміло, що такий поділ дієслів звучання є недостатньо коректним з огляду на неможливість включення фіксованих, прогнозованих, як і непрогнозованих, метафоричних уживань того чи іншого дієслівного найменування процесуальних ознак агентів. Так, наприклад, дієслово звучання *крекчати*, що типово пов’язане із агенсом – назвою старої людини (*Дід крекче*), може вживатися з агенсом – назвою предмета: *Крекче старий в’яз* (О.Гончар). Дієслово звучання *сурмити* типово вживається з агенсом – назвою особи-людини, проте трапляється і при агенсах – назвах птахів: *Журавлі сурмять в тужливі сурми* (О. Гончар).

Отже, онтологія дієслів звучання в українській та англійській мовах має спільну природу і пов’язана із здатністю людини усвідомлено номінувати такі специфічні процеси словами-дієсловами. Корелятивність семантики таких дієслів у зіставлюваних мовах спричиняє спільність їхньої онтології, що постає у

системі різного роду фізичних ознак, які забезпечують відтворення суті таких кореляцій у ідеографічних фіксаціях тлумачення дієслівних значень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сергеева Т.В. Вопросы семантической типологии глагольной лексики. – Барнаул, 1984. – 186с.
2. Курцына Л.А. Семасиологическое исследование глаголов с узкой семантикой. – М., 1977. – 19с.
3. Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. – К.: Знання, 2004. – 326с.
4. Медникова Э.М. Значение слова и методы его описания. – М.: Высшая школа, 1974. – 201с.
5. Коптелова Т.В. Опыт сопоставительного изучения глаголов речи английского и русского языков: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1973. – 21с.
6. Вызгода Л.К. Семантика глаголов звучания в современном английском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.15. – Минск, 1980. – 18с.
7. Исследования по английской и сравнительной лексикологии. – М., 1971. – 142с.
8. Гигаури Н.Б. Особенности глагольной номинации: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Тбилиси 1979. – 21с.
9. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. – К., 1977. – 110с.
10. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1974. – 174с.

УДК 811.161.2:81'367

КОНТЕКСТУАЛЬНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ДИСТРИБУТИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Іванова Л.Л., аспірантка

Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

У статті проаналізовано контекстуальне оточення дистрибутивних дієслів, розглянуто їхню сполучуваність із різними прислівниковими та неприслівниковими лексичними показниками, досліджено особливості вживання таких дієслів із показниками множинності.

Ключові слова: дистрибутивні дієслова, лексичні показники повторюваності, обставинні компоненти.

Иванова Л.Л. КОНТЕКСТУАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ДИСТРИБУТИВНОСТИ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ / Кировоградский государственный педагогический университет имени Владимира Винниченко, Украина

В статье анализируется контекстуальное окружение дистрибутивных глаголов, рассмотрена их сочетаемость с различными лексическими показателями, исследованы особенности употребления таких глаголов с показателями множества.

Ключевые слова: дистрибутивные глаголы, лексические показатели повторяемости, обстоятельственные компоненты.

Ludmila Ivanova. CONTEXTUAL MEANS OF EXPRESSION OF DISTRIBUTION IN UKRAINIAN / Kirovograd State Pedagogical University named after V.Vinnichenko, Ukraine

In the article the contextual environment of distributive verbs is analysed; their combination to different adverbial and unadverbial lexical parameters is dismembered; the peculiarities of the use of such verbs with parameters of variety are investigated.

Key words: distributive verbs, lexical parameters of repeatability, adverbial components.

Мовленнева діяльність створює цілу низку лексем для уточнення й позначення різновидів дистрибутивної повторюваності дії. Вони конкретизують дистрибутивну семантику, і можуть вважатися універсальними засобами вираження дистрибутивності. Функція таких лексем полягає в тому, що складником їхнього реального значення є квантитативність.

Метою статті є аналіз контекстуальних засобів вираження дистрибутивної повторюваності в українській мові. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: 1) визначити критерії виокремлення лексичних показників повторюваності; 2) дослідити особливості вживання

дистрибутивних дієслів із показниками множинності; 3) виявити обставинні компоненти, за допомогою яких реалізується дистрибутивне значення.

У лінгвістиці вчені порушують питання про лексичні показники повторюваності (ЛПП) [1; 2; 3; 4], по-різному витлумачуючи їх, що пояснюється неоднаковим поділом ЛПП за типами повторюваності. ЛПП розглядають з позиції їхнього закріплення за окремими типами значень повторюваності, відповідності між ними, існування відмінностей у тлумаченні тих самих ЛПП на означення регулярності / нерегулярності повторюваної дії тощо. Так, у дослідженнях Л.М. Роциної, А.Б. Анікіної, С.Я. Дольської, А.А. Спагіс згадано лексичні показники регулярної повторюваності, однак у жодній не проаналізовано їх детально [2; 3; 4; 5]. Тому існує необхідність чіткої диференціації лексичних показників регулярної та нерегулярної повторюваності. Спостереження мовознавців свідчать про необхідність розмежування тих засобів, що формують значення повторюваності в контексті, і тих, що називають лексичні показники, – виразники повторюваності в будь-якому контексті. Разом із тим, у більшості праць вони вивчаються одночасно.

Типовою рисою загальнотеоретичних досліджень є вивчення специфіки дієслова, що зумовлює групування традиційних показників повторюваності навколо нього в реченні.

Для класифікації лексичних показників повторюваності лінгвісти беруть за основу різні критерії. Одні вчені виокремлюють їх за принципом сполучуваності з дієсловами того чи того виду [2; 6; 7], оскільки повторюваність є двовидовою аспектуальною характеристикою. Однак більшість дослідників вважає, що “повторюваність, не будучи домінантною ознакою жодного з видів, включається у семантичний потенціал недоконаного виду” [7, с.37, с.40], є “потенційним значенням недоконаного виду” [8, с.93].

Інші мовознавці аналізують ЛПП як засоби, що об'єднуються в різні способи вираження кількісних значень: лексичний [8], лексико-синтаксичний [3], синтаксичний [9], – указуючи при цьому на дієслова доконаного й недоконаного видів, які в поєднанні з лексичними показниками набувають семантики повторюваності.

У колективних працях “Типология итеративных конструкций” та “Теория функциональной грамматики” наголошується на важливій ролі обставин циклічності, інтервалу, узуальності, кратності, комплексних обставин як лексичних показників повторюваності, що входять до функціонально-семантичного поля кратності (множинності) й конкретизують значення кількості [10, с.147-148; 11, с.20-21].

На наш погляд, класифікація значень повторюваності, яка враховує сполучуваність дієслів недоконаного й доконаного виду з прислівниковими та іншими лексичними одиницями, що характеризують способи дії, є найбільш перспективною.

Семантику повторюваності, зосереджену в одиницях, утворених предикатами і ЛПП, було виявлено в реченнях різних структурних типів.

Відомо, що українське дієслово характеризується полісемією. Зміст дієслова зумовлює його потенційну здатність реалізувати значення самостійно чи (здебільшого) – в поєднанні з іншими словами. Отже, важливо враховувати конкретні умови функціонування словоформи, синтагматичний ряд: словосполучення, речення, в яких виступає та чи та граматична форма. Аналіз граматичної форми в мовленні передбачає врахування лексичного, граматичного та синтаксичного оточення, а також її лексичного наповнення, адже досить часто те саме дієслово в мовленні набуває різних значень способу дії залежно від контексту, лексичного значення слів, що утворюють сполучення з цим вербативом, або від інших причин. У більшості випадків поза контекстом неможливо визначити, яке значення має та чи та дієслівна форма. Тому саме аналіз оточення дієслів, їхньої сполучуваності з різними прислівниковими та неприслівниковими лексичними показниками, що характеризують спосіб дії, дозволяє чітко визначити ті значення дієслів, що вказують на спосіб здійснення дії, зокрема, повторюваність та її окреме значення – дистрибутивність дії. Порівняймо речення з дієсловом *перебирати*, яке, маючи різне лексичне наповнення, в усіх прикладах позначає дистрибутивну повторюваність (поєднуючись із лексичними модифікаторами дистрибутивності): *Після вечері Онися одчинила здорову скриню... й почала перебирати та складати сорочки, наволочки, простирадла, сувої полотна, привезені від матері, й ті, що понаносили приданки* (І. Нечуй-Левицький); – *Як заговориться, як обіпреться рукою об голову та пальцями перебира своє волосся, чорне, як смоль, та м'якеньке, як шовк ...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Катруся почала в голові перебирати тих парубків, які могли б її посватати* (Н. Кобринська); *Кожного з своїх перебирали та перетирали пани на зубах і всякий раз верталися вони до тієї проклятої волі, котра гострим ножем стала вперек їх горла* (Панас Мирний); – *Та й перебрав же, вражий син, до гаспида грошей, і пообманював таки... і токового, і деяких прочих приказних* (Г. Квітка-Основ'яненко); – *Ходить до моєї канцелярії, хлопці, зігрійтесь трохи, зараз вас переберемо!* (І. Франко).

Як бачимо, у наведених реченнях полісемія дієслів знімається за допомогою лексичних показників повторюваності.

Таким чином, аспектуальна семантика речення складається зі значень дієслівних та недієслівних мовних засобів, які є рівноцінними конститuentами змісту повторюваності.

Дистрибутивні дієслова в мінімальному контексті означають дії, що поширюються на всі об'єкти чи суб'єкти. Так, фраза *Хлопчик перечитав книги з історії України* рівноварта реченню *Хлопчик перечитав усі книги з історії України*. Отже, якщо слова на позначення об'єктів чи суб'єктів вживаються без додаткових кількісних показників, то вважають, що дистрибутивна дія охоплює об'єкти чи суб'єкти в повному обсязі.

Однак досить часто об'єкти й суб'єкти поєднуються з кількісними словами, що, на думку М.А. Осипової, пов'язано зі специфікою ритмічної організації фрази взагалі (так, ми швидше скажемо *вона перебувала в усіх містах України*, ніж *вона перебувала в містах України*), а також із тенденцією до усунення полісемії префіксів, що оформлюють дистрибутивні дієслова [12, с.70]. Найчастіше з дистрибутивними дієсловами сполучаються показники всезагального поширення дії *усе, усюди, скрізь, повсюди, з усіх сторін* тощо, напр.: *Ніч криє і місто, і табір ворожий, ...Поснули усі до спочивку охочі, Здрімалася навіть обачна сторожа* (Леся Українка); *Не минув тиждень, а Воронині діти, ще й не опірившись, усі пощезали* (Іван Франко); – *Пропаща справа! Тепер Борух, як сорока на хвості, рознесе по всіх усюдах про весілля!* (І. Нечуй-Левицький); *[Олена:] Яку чудну іграшку видумав Андрій: заховався, а ти його й шукай! Усі закуточки обходила... Нема!..* (М. Кропивницький).

Семантика дистрибутивних дієслів допускає також регулярне вживання й інших показників множинності, таких як *багато, більшість* і под., з якими названі дієслова можуть поєднуватися без будь-яких обмежень, напр.: *В публіці палка цікавість. Багато хто спинається, щоб краще стежити за боєм Нартала з пантерою* (Леся Українка); *Дівчина позаписувала в зошит більшість віршів*.

Разом з тим, із кількісними словами типу *деякі, декілька, кілька, дехто, частина* вживаються не всі дистрибутивні дієслова [13, с.289]. Так, припустимо сказати *дехто посхоплювався з місць; він поскладав деякі речі*, але, безперечно, неправильними є поєднання типу *деякі перемерли, переарештувати декого* [12, с.70]. За спостереженнями М.А. Осипової, багато дистрибутивних дієслів хоча теоретично й може поєднуватися зі словами *декілька, деякі* і под., однак реалізується ця можливість дуже рідко [12, с.71]. Це пояснюється тим, що дистрибутивні дієслова із префіксом *пере-* взагалі не можуть уживатися із названими словами через наявність у такому префіксі вираженого значення надмірності дії, несумісного з поняттям про часткове, неповне охоплення об'єкта чи суб'єкта дії. Дієслова ж із префіксом *по-*, крім дистрибутивної, мають ще й делімітативну семантику, тобто містять сему частковості дії, що й уможлиблює поєднання їх зі словами *деякі, декілька, кілька, дехто, частина* тощо, напр.: *Сидять собі [арештанти], розмовляють, А дехто й куняє* (Т. Шевченко); *До гурту приєдналося ще кілька селян* (Панас Мирний); *Панночка відділяла пасмо свого чудового волосся, навивала його на щипці* (Леся Українка); *Дехто з студентів встиг уже скинути сорочки. Деякі лінкуватого порозлягались на траві* (О. Довженко).

Для семантики дистрибутивності важливим є не просто зв'язок дії з реальною множинністю (тобто з кількістю) об'єктів чи суб'єктів, а факт цілковитого охоплення нею об'єктів чи суб'єктів. Саме тому в більшості випадків дистрибутивні дієслова не терплять вказівки на точну кількість об'єктів або суб'єктів, а відтак майже не вживаються з числівниками. Так, неправомірними є поєднання *перебити дві тарілки, перекусати трьох дітей*. Разом із тим це поєднання видається цілком можливим тоді, коли мовцеві важливо підкреслити не точну кількість об'єктів чи суб'єктів, а те, що дія поширюється багатьма суб'єктами чи спрямована на багато об'єктів: – *Похрестив князь своїх дванадцять синів* (П. Загребельний); *Дев'ятнадцять самих баранячих голів до заходу сама посмалила* (П. Чубинський). Це явище пов'язане з експресивним характером категорії дистрибутивності.

Аналогічним є й уживання дистрибутивних дієслів із об'єктами й суб'єктами, що утворюють ряди однорідних членів. Несумісність названих дієслів із переліком конкретних об'єктів чи суб'єктів пов'язана з тим, що останні повинні утворювати не будь-яку множинність, а множинність, точно не визначену в кількісному відношенні (точна кількість об'єктів чи суб'єктів інколи може бути встановлена з широкого контексту).

Специфіка синтаксичної структури речень із дистрибутивними предикатами полягає в тому, що як мінімум одну актантну / сирконстантну позицію посідає іменник або займенник у множині: *Дівчата кинулись до куща, одломали по маленькій гілці червоної калини з зеленим листям і позаквітчували собі голови* (І. Нечуй-Левицький); *Гусари розвеселились... порозстібали мундири й почали ревити солдатських пісень* (І. Нечуй-Левицький); *Весело щebetали пташки, вони, здавалось, переповнили всі куці* (А. Трипільський); *Всі ми, школярі, сподівалися, що незабаром нас порозпускають, бо вже наблизився кзамент [екзамен]* (Б. Грінченко). Рідше замість іменника в множині може вживатися збірний або речовинний іменник в однині, напр.: *[Коломійчиха:] Порозпозичав моє добро ледарям, так з них і прав!* (М. Старицький); *Позаливала вода луки, луги, позносила млини, навіть позаливала хати, що*

стояли низько над водою (І. Нечуй-Левицький); **Висипала на вулицю дівчора** і збудила тишу криком та дзвінким сміхом (М. Коцюбинський).

Дистрибутивні дієслова з постфіксом **-ся** є найбільш уживаними в конструкціях із займенником в О.в. (з усіма, з багатьма, між собою). Можливим є вживання поряд із дієсловом сполучення **один одного** (у різних відмінкових формах) для підкреслення значення взаємності, напр.: *Куховарки та економки вже поверталися з базарів... і добродушно перелаявалися з двірниками та швейцарами* (Ю. Смолич); *Дівчата перешитовхуються поміж собою, перешиптуються* (Г. Тютюнник); *Розходились з вулиці по домівках. Дівчата перегукувались одна з одною, щоб не так було страшно* (Панас Мирний).

Така сполучуваність семантико-синтаксичних ознак віддзеркалює специфіку дієслівного значення взаємної дії, що ґрунтується на діатезі: кожен із її партнерів за ситуацією в ролі агенса виступає й пацієнсом.

Слід зазначити, що, крім множини об'єктів чи суб'єктів, для дистрибутивної семантики важливими є темпоральна локалізація дії та спосіб її перебігу. Події можуть повторюватися через відповідні часові інтервали або безперервно відбуватися одна за одною. При цьому таке значення формально реалізується відповідно або обставинним детермінантним компонентом “одне (один) за одним (багато чого-небудь)” (*перехопити, перевалити, похватати, поковатати, переховати* і т. ін.), або приєднанням до дієслів дистрибутивної дії обставинного детермінанта типу “заново, повторно, по-іншому” і под. (*перелічувати, перемазувати, перечитувати, переклеювати*), напр.: – *От, примірно, в царя військо. Що б воно було, коли б усяк куди хотів, туди й пішов? ...Царя кожний би нехрист-бусурман у полон узяв, а таке військо поодинокі перебили* (Панас Мирний); – *Знає вона [Войцехова], що робити. Молоко ще раз переварить* (І. Франко); – *На! З'їж оце своє писання та хоч вдався ним! Йди переписуй зараз наново* (І. Нечуй-Левицький).

Як бачимо, ядерною семою, що об'єднує дистрибутивні дієслова, є дискретність у часових параметрах подій. Ця ознака проявляється в тому, що події можуть повторюватися через відповідні інтервали часу або безперервно відбуватися одна за одною.

Дистрибутивні дієслова доконаного й недоконаного виду вживаються з обставинами обмеженої тривалості типу *за хвилину, за годину, за короткий строк* і под. Крім того, ці дієслова поєднуються з обставинами дати, які позначають період, протягом якого здійснюється дистрибутивна множинність ситуацій: *уранці, увечері, вчора* і т. д., напр.: *Цілий тиждень Терезка прала, прасувала білизну, штопала, перешивала одяг* (М. Томчаний); *Я тепер був підпільний представник Стратона в цьому загоні й мучився думкою, що лжекапітан... може переарештувати нас в одну мить й відправити в гестапо тільки за те, що ми добровільно прийшли в партизани* (В. Земляк); *Того вечора Глушук і Артьомов багато чого переговорили про життя людей на світі* (С. Чорнобривець).

За твердженням авторів колективної праці “Теорія функціональної граматики”, дистрибутивні дієслова недоконаного виду, позначаючи нелокалізовану в часі повторюваність, поєднуються також із обставинами циклічності (*без кінця, постійно, безперервно, невпинно, увесь час, повсякчас, повсякчасно, завжди, усі дні* і под.) та узуальності (*звично, зазвичай, постійно, завжди*) [14, с.143], напр.: *Кури, що весь час налазили в сіни, як тільки не прихилили дверей, тепер сокотали на городі* (О. Довженко); *Жінки звичайно обсідали всі колоди, всі лавки і весело обговорювали новини* (І. Сенченко); *Довкола мене глухота і нудьга, а самій власні думки безнастанно пережовувати, – це і томить, і не доводить ні до чого* (О. Кобилянська).

Дистрибутивна неоднократність реалізується також у реченнях із дієсловами доконаного виду кумулятивного способу дії, утворених від похідних дієслів недоконаного виду за допомогою префікса **на-**: *навезти, насадити, напхати, наобіцяти* і под. Особливість речень із кумулятивними дієсловами полягає в тому, що прямий додаток у них може виражатися або предметним іменником у Р. в. мн., або речовинним іменником у Р. в. одн., що означає невизначену велику кількість предметів / речовин: *накупити подарунків, наносити води*, напр.: *Павлик приніс довгу вірвовку, нав'язав на ній вузлів* (О. Донченко); *Ми насіяли багацько квітів, котрі теж треба поливати* (Леся Українка); *Він обережно наскивав сіна і потрусив* (М. Коцюбинський); *Наважили чумаченьки на три вози солі* (П. Чубинський) тощо.

Отже, для речень із дистрибутивними предикатами важливим є аналіз оточення дієслів, їх сполучуваності з різними прислівниковими та неприслівниковими лексичними показниками, що дозволяє чітко виділити ті значення дієслів, які вказують на дистрибутивну повторюваність дії. У семантичній структурі речення лексичні показники повторюваності виступають валентно-незв'язаними компонентами, що не прогноуються предикатом за його валентнісною структурою, однак, віддзеркалюючи властивість іншої дії, вказують на обставину, що супроводжує або зумовлює дію, названу предикатом. Валентно-незв'язані компоненти, ускладнюючи елементарні речення, відіграють важливу роль у семантичній структурі речень із дистрибутивними предикатами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А.В., Буланин Л.Л. Русский глагол. Пособие для студентов и учителей / Под ред. проф. Ю.С.Маслова. – Л.: Просвещение, 1967. – 72 с.
2. Аникина А. Б. Сочетаемость глаголов совершенного и несовершенного вида с наречиями и другими лексическими единицами, характеризующими способ действия // Филологические науки. – 1964. – № 3. – С.165-173.
3. Рощина Л.М. Способы выражения повторяемости действия в современном русском литературном языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Ташкентск. гос. ун-т им. В.И. Ленина. – Ташкент, 1977. – 24 с.
4. Спагис А.А. Образование и употребление видов глагола в русском языке. – М.: Учпедгиз, 1961. – 383 с.
5. Дольская С.Я. О значении повторяемости в русском глаголе // Учён. зап. Горьк. гос. ун-та. – Сер. ист. филол. – 1964. – Вып. 65. – С.40-50.
6. Панова Г.И. О содержательных типах повторяемости действия в русском языке // Функциональный анализ грамматических единиц. – Л., 1980. – С.41-52.
7. Грекова О.К. Виды значения повторяемости и средства их выражения // Вестник Московск. ун-та. – Сер. 9. Филология. – 1979. – № 2. – С.37-48.
8. Титаренко Е.Я. Различные виды повторяемости глагольного действия // Русское языкознание. – 1987. – № 14. – С.89-97.
9. Чеснокова Л.Д. Категория количества и синтаксические структуры // Вопросы языкознания. – 1981. – № 2. – С.44-52.
10. Типология итеративных конструкций / Отв. ред. В.С. Храковский. – Л.: Наука, 1989. – 310 с.
11. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис (Бондарко А.В., Шелякин М.А. и др.). – Л.: Наука, 1983. – 348 с.
12. Осипова М.А. Лексическая семантика и функциональные связи дистрибутивных глаголов // Советское славяноведение. – 1983. – № 4. – С.70-80.
13. Исаченко А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. Морфология. – Ч. 2. – Братислава: Изд-во Словацкой АН, 1960. – 577 с.
14. Теория функциональной грамматики. Качественность. Количественность. – Спб.: Наука, 1996. – 264 с.

УДК 811.161.2'373.72:45

МОДИФІКОВАНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ-ЗАПОЗИЧЕННЯ В ЗАГОЛОВКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Калякіна О.О., аспірантка

Київський національний лінгвістичний університет

Стаття присвячена проблемам функціонування фразеологізмів у заголовках українських періодичних видань кінця ХХ – початку ХХІ ст. Проаналізовано модифіковані фразеологізми-запозичення в заголовкових комплексах сучасної періодики. Серед іншомовних фразем переважають кальки й запозичення з російської та англійської мов. Більшість запозичень і кальок піддано структурно-семантичним трансформаціям (усічення, субституція, розширення ФО, актуалізація початкової семантики фраземи, розширення фразеологічного значення, використання схеми ФО, алюзія).

Ключові слова: заголовковий комплекс, фразеологічна модифікація, структурно-семантична трансформація, фразеологізм-запозичення, калька, усічення, субституція, розширення, алюзія.

Калякина А.А. МОДИФИЦИРОВАННЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ-ЗАИМСТВОВАНИЯ В ЗАГОЛОВКАХ УКРАИНСКОЙ ПРЕССЫ КОНЦА XX – НАЧАЛА XXI ВЕКА / Киевский национальный лингвистический университет, Украина

Статья посвящена проблемам функционирования фразеологизмов в заголовках украинских периодических изданий конца XX – начала XXI в. Проанализированы модифицированные фразеологизмы-заимствования и кальки в заголовочных комплексах современной периодики. Среди иностранных фразеологизмов преобладают кальки и заимствования из русского и английского языков. Большинство заимствований и калек подвержено структурно-семантическим трансформациям (редукция, субституция, расширение ФЕ, актуализация первоначальной семантики фразеологизма, расширение фразеологического значения, использование схемы ФЕ, аллюзия).

Ключевые слова: заголовочный комплекс, фразеологическая модификация, структурно-семантическая трансформация, фразеологизм-заимствование, калька, редукция, субституция, расширение, аллюзия.

Alexandra Kalyakina. MODIFIED LOAN-PHRASES IN THE UKRAINIAN PRESS HEADLINES AT THE END OF THE XX – THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY / Kyjiv National University of Linguistics, Ukraine

The article deals with issues of phraseological functioning in the Ukrainian press headlines at the end of the XX – the beginning of the XXI century. Modified loan-phrases in the headline complexes of the modern periodicals are analyzed. Russian and English loans and calques prevail over the other foreign borrowings. The most of the loans and calques are subjected to structural and semantic transformation (reduction, substitution, extension, actualization of the phraseological original meaning, usage of the phraseological pattern, allusion).

Key words: headline complex, phraseological modification, structural and semantic transformation, loan-phrase, calque, reduction, substitution, extension, allusion.

Заголовок – невід’ємний складник газетної публікації, перший сигнал, що спонукає читача до ознайомлення з матеріалом, “перший знак тексту” [1, с.90]. Заголовок передує тексту і несе певну інформацію про зміст публіцистичного твору. Одночасно заголовки газетної шпальти, статті, замітки та ін. мають експресивне забарвлення, викликають читацький інтерес, привертають увагу. Широку функціональність заголовка можна пояснити тим, що він виступає актуалізатором практично всіх текстових категорій (інформативності, модальності, завершеності, зв’язності, перспекції, прагматичності тощо) [1, с.90-92].

Відбір і використання мовних засобів у публіцистичному стилі підпорядковано двом вимогам – забезпеченню логічного й емоційно-експресивного впливу висловлювання. Джерела підвищення маркованості газети й журнали знаходять у використанні конкретних властивостей одиниць різних рівнів: граматики, лексики, фразеології, семантики національної мови.

У сучасній лінгвістиці дослідження проблеми заголовка ведуться в кількох напрямках. Заголовок вивчають у функціонально-стилістичному аспекті (Н.П.Харченко, Г.Г.Хазагерев, І.В.Фоменко, А.М.Коваленко та ін.). Розробляють питання виразності газетного заголовка як самостійної мовної одиниці, висвітлюють засоби привернення читацької уваги за допомогою заголовків (В.Г.Костомаров, В.П.Дроздовський, О.І.Богословська, І.С.Стам, Н.Л.Волкогон, Т.В.Желтогонова та ін.). У багатьох роботах розглядають проблему функцій газетного заголовка (М.Є.Бахарев, В.І.Погребенков, В.С.Мужев, Е.О.Лазарева, М.С.Ковальчук та ін.). Аналізують синтаксичну природу заголовка (В.П.Вомперський, Б.І.Фоміних, В.М.Ронгинський, Л.Ф.Грицюк та ін.). Досліджують лінгвокогнітивний аспект заголовка як компонента медійного дискурсу (С.І.Потапенко).

Питання функціонально-стилістичних особливостей використання фразеологічних одиниць у публіцистиці простудійовано в роботах українських мовознавців: М.О.Жовтобрюха, І.К.Білодіда, А.П.Коваль, Л.Г.Авксентьева, В.Д.Ужченка, М.Ф.Алефіренка, Д.Х.Баранника, Г.М.Колесника, О.Д.Пономаріва, О.А.Стишова, Н.І.Кочукової, О.А.Сербенської, М.Г.Яцимирської і російських учених: В.Г.Костомарова, Г.Я.Солганика, І.С.Стам, В.М.Вакурова, Т.Г.Крапотіної та ін.

Проте в україністиці поки що немає комплексного дослідження комунікативно-стилістичних особливостей функціонування фразеологізмів у заголовках періодичних видань кінця XX – початку XXI століття. Цей факт зумовлює актуальність вивчення різноманітних аспектів модифікованої фразеології на зазначеному матеріалі, у тому числі – й способів адаптації запозичених фразеологічних одиниць у заголовкових комплексах української періодики.

Мета нашої розвідки – аналіз модифікованих фразеологізмів-запозичень у заголовкових комплексах сучасної української періодики та вивчення особливостей їхнього комунікативно-стилістичного функціонування. Дослідження ролі ФО в побудові заголовкової системи періодичного видання, комплексний аналіз оказіональних структурно-семантичних трансформацій стійких висловів на газетній шпальті допоможе створити більш повне уявлення про мову сучасної публіцистики, яка, виступаючи найдинамічнішою сферою функціонування літературної мови, відображає зміни в суспільно-політичному, економічному, культурному житті соціуму.

Фразеологічний склад української мови за походженням дослідники традиційно поділяють на такі групи: питома українські фразеологічні одиниці; запозичені фразеологізми; фразеологізми-кальки і напівкальки [2, с.123-151; 3, с.149-191].

Серед причин появи фразеологізмів-запозичень і кальок з іншомовних ФО називають явища глобалізації (поширення західних технологій, реалій і понять), прагнення до уніфікації, намагання висловитися неординарно тощо. Тобто, такі стійкі мовні одиниці є результатом “інтернаціоналізаційних процесів фразеологічного складу сучасних мов”, виявом “інтелектуалізації української мови” [4, с.80].

Деякі дослідники вказують на умовність застосування терміна “творення” щодо становлення українських фразеологізмів на основі іншомовних ФО, посилаючись на те, що цей процес, насамперед, відбувається як передача чужоземних виразів шляхом калькування (копіювання моделей інших мов і наповнення їх елементами української мови) і транслітерації (передачі іншомовних фразеологізмів засобами нашої графічної системи) [5, с.123].

Як результат останнього процесу постають “стійкі сполучення слів, що як готові відтворювані одиниці склалися в іншій мові і були перенесені на український мовний ґрунт без перекладу, в транслітерованому чи нетранслітерованому вигляді” [3, с.150-151]. Фонд фразеологічних кальок складають одиниці, що з’явилися в мові внаслідок дослівного перекладу іншомовного звороту [3, с.151].

Явища калькування й запозичення фразем є безпосередньо дотичними до проблеми перекладу фразеології. Фахівці відзначають неперекладність серед характерних ознак фразеологічних одиниць, а можливість досягнення повноцінного словникового перекладу фраземи залежить, насамперед, від співвідношень між одиницями вихідної мови й тієї, яка запозичує. З позицій перекладу калькування є дослівним перекладом, тобто відтворенням вихідної ФО за допомогою лексичних, а не фразеологічних засобів [6, 232-240].

Проте варто розуміти відмінність калькування під час перекладу і процес появи фразеологізму-кальки в національному мовному фонді. Переклад фразеологічної одиниці потребує суто індивідуально-авторського підходу, відповідного певній ситуації, а саме: характерним ознакам і видам ФО (образна/необразна фразеологія, ФО прислівного/неприслівного типу), стилю, колориту, мові, авторству окремих одиниць тощо. Перекладений фразеологізм ще не є запозиченим, засвоєним певною мовою. Але він може набути такого статусу в процесі вживання носіями мови. Тільки тоді можна говорити про фразеологізм-запозичення або фразеологізм-кальку.

Засвоєні національною мовою іншомовні фразеологізми в процесі багаторазового використання можуть втрачати джерела свого походження в розумінні пересічного мовця. Це твердження насамперед стосується давніх фразеологізмів, скалькованих, переважно, зі старослов’янської, латинської, грецької, польської, російської, німецької, французької мов. До пізніших запозичень належать американізмий і англіцизми.

Фразеологічні кальки й запозичення знаходять широке використання в публіцистичному стилі української мови. На сторінках газет і журналів трапляються запозичення з різних мов. І найпоказовішими в цьому плані є заголовкові комплекси періодичних видань. Цей факт можна пояснити тим, що, незважаючи на певний ступінь засвоєння, запозичені ФО все-таки зберігають певний відтінок новизни і тому є носіями більшої експресії, що сприяє створенню яскравого образного заголовка, здатного привернути увагу читача. Причому, запозичені й кальковані ФО можуть виступати як у незмінному, так і в модифікованому вигляді.

Джерелом для багатьох кальок стала російська література, зокрема твори таких авторів, як: Л.Толстой: “Війна і мир” (УМ 30.01.02); “Між війною і миром” (УМ 15.01.02); М.Тургенев: “Батьки і діти” (УМ 29.09.05); М.Некрасов: “Кому живеться добре в Україні” (УМ 06.10.05) (пор.: “Кому на Русі жить хорошо?”); В.Маяковський: “Що таке „хорошо” і як у ньому жити” (УМ 05.10.05) (пор.: “Что такое хорошо и что такое плохо?”); “Хоч „мером” можеш ти не бути” (УМ 13.03.02) (пор.: “Героем можеш ти не быть, а гражданином быть обязан”); “Усі ми трішечки сапери” (УМ 07.04.01) (пор.: “Все мы немножко лошади...”); “Я дістаю з широких штанин ...імунітет” (ДУ 12.11.05) (пор.: “Я достаю из широких штанин [...] паспорт”); “У флористи б я пішла – хай мене навчать...” (УМ 20.02.02) (пор.: “Я б в строители пошел – пусть меня научат”); О.Грибоедов “Горе від гори” (УМ 13.04.02) (пор.: “Горе от ума”); “Міні-ГЕС: з подіуму в ізгої” (УМ 16.04.02) (пор.: “с корабля на бал”); Ільф і Петров: “Вранці гроші – через місяць схуднення” (УМ 09.04.02); “Увечері борг – вранці газ ...і Росія” (ДУ 28.10.05); “Вранці – гроші, увечері – алюміній” (УМ 20.03.01) (пор.: “Вечером деньги – утром стулья, утром деньги – вечером стулья”) тощо.

Крилаті вирази, афоризми, цитати, що прийшли з російської мови, вживаються для створення публіцистичного заголовка найчастіше (близько 40%). На наш погляд, цей факт можна пояснити тривалим впливом російськомовної культури на українську. Так, з часів творення “спільної” радянської культурної спадщини порівняно недавніх часів (50-90 роки ХХ століття) походять афористичні вислови з

кіно й естради. Вони є досить численними і так органічно ввійшли до публіцистичних текстів, що їх не можна не брати до уваги. Наведемо приклади афоризмів із кінофільмів: “*Журналіст міняє професію. На штигуна?*” (УМ 17.01.02); “*Новообрані міняють професії*” (УМ 13.04.02); “*Сімнадцять миттєвостей піанізму*” (УМ 20.04.01); “*Не думай про дні звисока*” (УМ 17.01.02); “*Місяця суду змінити не можна*” (УМ 13.02.02); “*Красуня, актриса, модель, журналістка, але не комсомолка*” (УМ 02.02.02); “*Метелики крильцями б'як-б'як*” (УМ 26.01.02); “*Губить зеків не пиво...*” (УМ 13.02.02); “*Губить людей вода*” (УМ 31.01.02); “*Губить людей не пиво, або Краці з шістнадцяти*” (УМ 12.03.02); “*Чекай мене, мамо, хорошого сина!*” (УМ 19.04.02); “*Дурік, навіщо вуса зголив?*” (УМ 16.05.01); “*Хто замовляв таксі на Дібровку?*” (УМ 13.04.01); “*Пташку шкода*” (УМ 31.03.01); “*Оголосить, будь ласка, хоч частину списку!*” (УМ 12.09.05). Така кількість прикладів служить підтвердженням впливу телебачення й кіно на всі мовні рівні, що насамперед знаходить відбиток у публіцистичній лінгвальній практиці. Афоризми, “що виникли в контекстах неафористичного характеру, від якого вони відірвалися, перетворившись у самостійні одиниці” [7, с.38], закріплюються в мовній системі, починають функціонувати незалежно, піддаються різноманітним структурно-семантичним трансформаціям, але завжди є впізнаваними читачем і відтворюваними в свідомості більшості реципієнтів.

Ще одним російськомовним джерелом кальок і запозичень виступають естрадні пісні, які є невід’ємним складником сучасної субкультури. В заголовках нерідко трапляються модифіковані рядки з пісень, які завдяки своїй повторюваності, закріплюються в пам’яті мовців і відтворюються в процесі написання й сприйняття публіцистичних матеріалів: “*Його роки – його багатство*” (СГ 4-6.10.05); “*Я вам не скажу за всю Росію, а Санкт-Петербург – це Європа*” (УМ 12.02.02); “*Шаланди, повні нашої „кефалі”*” (УМ 12.04.01); “*Пройду по Абрикосовій, зверну на Уїнслет*” (УМ 08.05.01); “*Ех, дороги: пил та туман...*” (УМ 01.09.05); “*Ох, який був мужчина, наче справжній полковник*” (УМ 01.02.02); “*Моя ти спробо № 5*” (УМ 01.11.05); “*Всьо харашо, прекрасная Європа, всьо харашо, всьо харашо*”, – *запевнив Кучма Солану*” (УМ 23.03.02); “*Пустить „діда” в Гімалаї*” (УМ 26.01.02); “*Де твої крила, які так подобались мені*” (УМ 21.09.05).

Заголовки з трансформованими виразами з російськомовних пісень і кінофільмів виконують, насамперед, рекламну функцію, органічно вплітаються в контекст статті, є впізнаваними і водночас навантажені новим змістом, що відповідає тематичному наповненню матеріалу. Проте варто зазначити, що зловживання кальками з російської призводить до збіднення мови української публіцистики, адже за наявності власного багатого фразеологічного фонду нерідко під час творення заголовка можна обрати яскравий український відповідник.

Друге місце за численністю (близько 20%) в досліджуваному матеріалі посідає група кальок і запозичень з англійської мови. Причому, частка таких сполучень щодалі зростає, до чого також призводять екстралінгвальні чинники: перенесення реалій із різноманітних сфер англійського й американського життя спричиняється до засвоєння певних мовних елементів. Царини бізнесу й політики, як правило, послуговуються англійською мовою, тому англійські кальковані й транслітеровані вирази стосуються, насамперед, цих сфер. Наприклад: “*Ню-хау*” (УМ 06.02.02) (калька з англ. *know how* – букв. “знати як”). Використовують у значенні “технічні знання, досвід, секрети виробництва, сукупність документованих технічних знань і досвіду, необхідних для здійснення виробничого процесу, для виготовлення якогонебудь виробу, передача яких обумовлюється спеціальною угодою між сторонами” [8, с.793]. Нині цей вираз часто вживають у значенні “нововведення”; “*Утретє без краваток пройде саміт СНД*” (УМ 01.03.02) (напівкалька з англ. *meeting without the ties* – “зустріч перших осіб держав в неофіційній обстановці”); “*Бай-бай, Байконур*” (УМ 28.02.02) (калька з англ. *bye-bye* – “прощавай, до побачення”).

Зафіксовано велику кількість запозичень з англійської мови художньої літератури. Найдавніші з них (*бути чи не бути; останній із могокан; над прірвою у житті; четверо в човні, не рахуючи собаки* тощо) вже закріпилися як газетні штампи: “*Бути чи не бути?*” (УМ 14.03.02); “*Гроші для студента: бути чи не бути?*” (УМ 17.04.02); “*Зносити чи не зносити?*” (УМ 23.09.05); “*Пити чи не пити?*” (УМ 08.02.02); “*Виїзд чи не виїзд?*” (УМ 23.01.02); “*Остання з могоканок*” (УМ 14.03.02); “*Останній з могокан*” (УМ 01.09.05); “*Останній із могокан чи молодик з УНА?*” (УМ 05.04.01); “*Над прірвою у Ржавського*” (УМ 16.01.02); “*Поцілунок над прірвою*” (УМ 26.01.02); “*Над прірвою ...у воді*” (УМ 17.03.01); “*Дюжина в одному човні, не рахуючи балканських „зайців”*” (УМ 28.02.02); “*Четверо в „кошику”, не рахуючи дурної голови*” (УМ 12.04.01); “*Шенгенева шкіра*” – *шанс для болгар відчутти себе „трішки європейцями*” (УМ 11.04.01) (пор.: *шагренева шкіра* (А.Конандойл)); “*Двійко футбольних негреньят*” (ДУ 01.10.05) (пор.: *десятеро негреньят* (А.Крісті)); “*Старий помер, лишилось море*” (УМ 15.01.02) (пор.: *старий і море* (Е.Гемінгвей).

Трапляються й випадки обігрування назв сучасних творів, зокрема роману Дж.Толкієна “*Володар пернів*”: “*Як „бітли” не стали „володарями кілець*” (УМ 14.03.02); “*Володар компіляцій заборонений у суді*” (УМ 19.02.02); “*Володар „Оскарів*” (УМ 14.02.02).

Небагато ФО латинського походження в досліджуваному матеріалі використано в нетранслітерованому вигляді. Внесенням графічного дисонансу такі вирази одразу привертають увагу читача до заголовка

статті, підсилюючи його рекламну функцію. Проте латинські сентенції можуть бути незрозумілими широкому колу реципієнтів. Тому автори, як правило, пояснюють їхнє значення на початку статті або в підзаголовку. Наприклад, заголовок-фразеологізм “*Dura lex, sed lex*” перекладено на початку матеріалу: “Тобто, з латини, – “закон суворий, але це закон” (УМ 20.02.02). Або вираз *vox populi, vox Dei* подається в заголовку в усіченому вигляді “*Vox populi*”, а в статті сентенцію перекладено й розширено: “Ці слова – перша половина латинського прислів’я “Голос народу – голос Божий” (УМ 06.03.02). Подібні випадки – ілюстрація одного із засобів поєднання елементів публіцистичного тексту (заголовок з власне статтею).

Кальковані латинські вирази найчастіше вжито з певними структурно-семантичними трансформаціями: “*Рубікон оголошено*” (УМ 20.02.02) (усічений фразеологізм *перейти рубікон*); “*Богу Богове, а роботи теж потрібні*” (УК 01.10.05) (усічений вираз *Богу Богове, а кесарю кесарева*); “*Хліб часу виборчих видовищ*” (УМ 11.04.02) (поширений фразеологізм *Хліба і видовищ*).

Однак варто зазначити, що латинські запозичення, зафіксовані в заголовках, не відзначаються широким різноманіттям. Існують “улюблені” ФО, що варіюються від заголовка до заголовка. Так, найчастіше трапляється модифікована калька крилатого вислову *per aspera ad astra*: “*Єдність крізь терни*” (УМ 01.11.05); “*Крізь терни до есперанто*” (УМ 03.04.01); “*Через терни до храму пісні*” (ЛУ 14.02.91); “*Через труп – до миру*” (УМ 28.02.02); “*Через телесеріали до зірок*” (УМ 18.03.03). Як бачимо, трансформації одного й того ж фразеологізму варіюються і мають різний ступінь відходу від початкової фраземи (від усічення і часткової заміни компонентного складу – до алюзії і використання лише структурної схеми початкового стійкого виразу).

Подібно до латинських, уживаються на сторінках періодичних видань і фразеологізми старослов’янського походження, джерелом яких виступає Святе Письмо. Типовий для заголовків вираз *жити не хлібом єдиним (одним)*, що має початкове значення “крім матеріальних, мати й духовні інтереси” [9, с.236]. Здебільшого цю фразему піддають усіченню і замінюють компонент *хліб* на інші лексеми, що відповідають темі статті: “*Не Кларою єдиною...*” (УМ 07.03.02); “*Не Грецькі єдиним*” (СГ 06.10.05); “*Не президентством єдиним*” (УМ 07.02.02); “*Не Пашею єдиним*” (УМ 16.02.02); “*Не кастетом єдиним, а шприцом факіра*” (УМ 21.03.02). Таке активне вживання певної ФО в заголовку призводить до її стандартизації, а потім – і до експресивного ефекту та перетворення на штамп. “Кожна нова винайдена й зручна для газети конструкція потрапляє, як це буває з будь-яким вдалим винаходом, до сфери дії газетно-мовного конструктивного принципу, стає спокусливим об’єктом для повторення” [10, с.127].

Старослов’янські фразеологізми-кальки зазвичай зберігають книжне забарвлення, додають заголовкам небуденності, урочистого звучання. Наприклад: “*Життя в руках Божих, – волав голос у пустелі*” (УМ 12.04.01) (пор.: *голос (глас) волаючого (вопіючого) в пустелі (в пустині)*); “*Не створи собі кумира...*” (УМ 01.12.02) (пор.: *не зроби (не створи) [собі] кумира*); “*Соломонове рішення суду*” (УМ 15.03.02) (пор.: *Соломонове рішення*); “*УРІП збирає блудних синів*” (МУ 12.09.2000) (пор.: *блудний син*); “*Хто сіє вітер...*” (УМ 12.04.01) (пор.: *хто сіє вітер, [той] пожежне бурю*); “*Зри в корінь*” (УМ 23.03.02) (пор.: *дивитися / глянути в корінь*); “*Не бери – і будеш судити*” (УМ 14.03.02) (пор.: *не судить і несудимі будете*); “*Полюби “СДУ” як ближнього свого*” (УМ 12.02.02) (пор.: *полюби ближнього свого як себе самого*); “*Вустами юних глаголить і ...показує істина*” (УМ 10.04.02) (пор.: *вустами дитини глаголить істина*).

Латинські і старослов’янські запозичення трапляються в досліджуваному матеріалі з майже однаковою частотністю (понад 10% кожна група) і є найдавнішими. Більш свіжі фразеологізми походять із сучасних західноєвропейських мов – переважно англійської та французької.

Найчастіше вживаний фразеологізм французького походження – калька *поставити крапки над “і”* (з фран. *mettre les point sur les “i”*). Наприклад: “*Крапка над “і” щодо останніх скандалів розставили*” (МУ 26.10.2000); “*Остання крапка на “тарацанському тілі”*” (УМ 08.05.01); “*Остання крапка у справі депутата Кононенка*” (УМ 13.04.01); “*Крапка в історії з ідентифікаційними номерами*” (УМ 20.09.05).

Зафіксовано також транслітеровані фразеологізми з французької мови: “*До форс-мажору на ділянцях будьте готові!*” (УМ 30.03.02) (пор.: фран. *force-majeure*). Цей вираз спочатку вживався в цивільному праві зі значенням “обставина, надзвичайна подія (повінь, шторм, землетрус і т. ін.), якій не могла запобігти особа, відповідальна за виконання зобов’язання”. Зараз на перший план виходить більш широке значення – “надзвичайна обставина, яку неможливо передбачити й усунути” [8, с.1545]; “*Банкова вирішила піти ва-банк*” (УМ 30.03.02) (напівкалька з фран. *va banque* – досл. “іде банк”). Походить зі сфери картярства, де має значення “трати на всі гроші, що є в банку”. Переважно вживають із більш загальним значенням “діяти, ризикуючи всім” [8, с.106]; “*Фініта ля Верховна Рада*” (УМ 05.04.02); “*Ще не “фініта”*” (УМ 24.04.01) (пор.: фран. *finita la comedi*).

Деякі вислови засвоєно з французької літератури. Так, на прикладі використання в заголовках назви роману Ф.Саган “*Трохи сонця в холодній воді*” можна простежити процес фразеологізації запозиченого виразу і віддалення його від початкового значення шляхом структурно-семантичних трансформацій:

“Трохи строку в холодній воді” (УМ 06.03.02) (стаття в рубриці “Вироки”, присвячена засудженню письменниці за несплату податків); “Трохи “Правди!” в холодній воді” (УМ 12.05.01) (матеріал про розкол політичних партій); “Чимало дьогтю на холодній воді” (УМ 16.02.02).

Останній приклад – заголовок статті в рубриці “Хокей” – цікавий тим, що, крім субституції прислівника *трохи* на *чимало*, тут слово *сонце* замінено на лексему *дьоготь*, асоціативно пов’язану з питомо українським фразеологізмом *ложка дьогтю [в бочці меду]*, який означає “те невелике, що псує якусь справу, вигляд чого-небудь і т. ін.” [9, с.353]. Таке суперечливе, на перший погляд, контамінаційне об’єднання калькованого виразу з національною ФО створює блискучий рекламний ефект і концентрує в заголовку головну думку матеріалу, присвяченого програшу українських хокеїстів, які посіли “законне” *десяте місце*”.

Незначною є також частина фразеологізмів, джерелом яких служить грецька міфологія (близько 4%). У незміненому вигляді трапляються вирази *авгієві стайні*, *ахіллесова п’ята*, *прокрустове ложе*, *троянський кінь* тощо: “*Авгієві стайні українських виборів*” (УМ 06.02.02); “*Комічність – ахіллесова п’ята супротивника*” (УМ 16.01.02); “*Прокрустове ложе для прокурора*” (ДУ 22.10.05); “*Троянський кінь цивілізації*” (ВК 29.10.05). Трапляються й модифіковані ФО грецького походження. Наприклад, фразеологізм *дари данайців* в одному із заголовків піддається усіченню: “*Рибачук проти “данайців”*” (УМ 10.09.05), а в іншому наявна лише алюзія на нього: “*Бійтеся ведмедиків, що араби приносять*” (УМ 19.02.02). В обох випадках зазначений книжний вираз у модифікованій формі надає заголовкам яскравого емоційно-експресивного забарвлення, а напівстертий образ, закладений у ФО, відновлюється, підсилюючи значення виразу: “підступні подарунки, які несуть із собою загибель для тих, хто їх одержує” [11, с.44].

У досліджуваному матеріалі зафіксовано найменше (близько 2%) фразеологізмів з німецької та польської мов. Наприклад: “*Друга скрипка парламенту*” (УМ 22.09.05) (калька з нім. *zweite Geige spielen – грати другу скрипку*); “*Бригантина зійшла на пси*” (УМ 06.09.05) (калька з пол. *zeiść na psy*); “*Директор має гонор...*” (УМ 20.09.05) (калька з пол. *mieć honor*). Як правило, це кальковані ФО, вжиті в заголовках без певних структурно-семантичних змін.

Таким чином, фактичний матеріал засвідчує, що сучасна українська публіцистика досить часто послуговується кальками й запозиченнями з різних мов. Серед іншомовних фразем переважають російські й англійські, нерідко трапляються латинізми і старослов’янзми. Фразеологічних одиниць французького, грецького, німецького й польського походження зафіксовано найменше. Як правило, фразеологізми-запозичення й кальки, що служать для створення елементів заголовкового комплексу, піддано структурно-семантичним трансформаціям, серед яких переважають: усічення, субституція компонентного складу, розширення фразеологізму за рахунок уведення нових лексем, актуалізація початкової семантики фраземи, розширення фразеологічного значення, використання схеми фразеологічної одиниці (так зване “фразеологічне моделювання” [5, с.125-130]) для створення контекстуальних фразем-оказіоналізмів, фразеологічна алюзія.

Комбінації в таких комплексних засобах невичерпні. Вони поєднують експресивний вияв семантики фразеологізмів з виразними фактами інших рівнів мови і становлять широке поле для творчості. Заголовки публіцистичних творів не лише дозволяють простежити мовленнєве використання запозичених фразеологічних одиниць і визначити закономірності їх лексико-семантичного і структурно-граматичного функціонування, але і являють собою той сприятливий ґрунт, де народжуються й апробуються нові фразеологізми. Проте варто наголосити на тому, що треба звертати увагу не лише на структурно-семантичні особливості ФО, а й на їхню естетичну цінність, насамперед, на специфіку виражальних властивостей, відмінну від слів і вільних словосполучень. Важливо, щоб фразеологізми та їхня “готова” образність свідомо використовувалися при створенні публіцистичного заголовка і побудові матеріалу. Цьому має допомогти вивчення й аналіз системних зв’язків між фразеологічними одиницями мов, які перебувають у контактах, і переносними значеннями слів, дослідження синонімічних і мотиваційних відношень між ними, визначення структурно-семантичних трансформацій, характерних для фразеології, та унікальних образів, властивих цим зворотам.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

ВК – Вечірній Київ	СГ – Спортивна газета
ДУ – Демократична Україна	УК – Урядовий кур’єр
МУ – Молодь України	УМ – Україна молода

ЛІТЕРАТУРА

1. Кухаренко В.А. Интерпретация текста: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. “Иностр. язык”. – 2-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 1988. – 192с.
2. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М, 1969.

3. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови: Монографія. – К.: Наукова думка, 1972. – 280 с.
4. Стишов О.А. Джерела поповнення фразеології сучасної української мови // Лінгвістика. Зб. наук. праць. – № 2 (5). – Луганськ: Альма-матер, 2004. – С.75-82.
5. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови: Посібник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 400с.
6. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе: Монография. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высшая школа, 1986. – 416с.
7. Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Українська енциклопедія, 2004. – 824с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. – 1728с.
9. Словник фразеологізмів української мови / Уклад. В.М.Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104с.
10. Костомаров В.Г. Русский язык на газетной полосе. Некоторые особенности языка современной газетной публицистики. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1971. – 265с.
11. Олійник І.С., Сидоренко М.М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. – Х.: Прапор, 1997. – 462с.

УДК 811.161.2'367'276.5: 796

СИНТАКСИЧНА НОМІНАЦІЯ СПОРТИВНОГО ЖАРГОНУ

Карпець Л.А., доцент

Харківська державна академія фізичної культури

Досліджуються ресурси синтаксичної номінації українського спортивного жаргону. Автор класифікує синтаксичні номени: вільні словосполучення (власні, загальні назви) і сталі словосполучення.

Ключові слова: спортивні жаргоніми, вільні словосполучення (оніми), вільні словосполучення – апелятиви, номени -стійкі словосполучення.

Карпец Л.А. СИНТАКСИЧЕСКАЯ НОМИНАЦИЯ СПОРТИВНОГО ЖАРГОНА / Харьковская государственная академия физической культуры, Украина

Исследуются ресурсы синтаксической номинации украинского спортивного жаргона. Автор классифицирует синтаксические названия: свободные словосочетания (собственные, общие названия) и стойкие словосочетания.

Ключевые слова: спортивные жаргонимы, свободные словосочетания (онимы), свободные словосочетания (апелятивы), названия – стойкие словосочетания.

Karpets L.A. SYNTAXIC NOMENELATURE OF SPORTIVE JARGON /Kharkiv State Academy of Physical Culture, Ukraine

In this paper the resources of syntactic nomenclature of ukrainian sportive jargon is researched. The author classifys syntactic names: free word combinations (personal, general names) and strict word combinations.

Key words: sportive jargonions, free word combinations (onims), free word combinations (appeletives), names – striet word combinations.

У творенні спортивних жаргонімів використовуються ресурси синтаксичної системи. Синтаксична номінація “обслуговує” потреби спортсменів у називанні незначної кількості тематичних груп – в основному це номени на позначення оцінок і дій спортсменів (результатів і наслідків).

За ступенем злитості елементів серед спортивних жаргонімів виділяються вільні словосполучення і фразеологічно зв’язані.

Способом довільного поєднання слів у вільне словосполучення утворено більшість синтаксичних номенів-прізвиськ у спортивному жаргоні. Означені номени утворено за загальними правилами національної мови, а на їхню належність до спортивного жаргону вказують лише сфера спортивного спілкування і добір елементів (складників) зі спортивної тематичної групи. Особливість прізвиськ полягає в тому, що для конструювання кількаслівної назви (переважно двослівної) добираються

загальноновживані слова. Здебільшого такі слова не мають конотаційного змісту і відтінків, відзначаються нульовим ступенем метафоризації й відповідно відсутністю емоційно-експресивного забарвлення. Об'єднані з метою творення оніма-прізвиська спортсменів, в сукупності набувають абсолютно протилежних ознак, тому й можуть виконувати необхідні функції.

Найчастіше за основу творення прізвиськ беруться такі ознаки:

- вид спорту (*Містер Батерфляй* 'багаторазовий чемпіон з плавання Денис Силантьєв'); модель I + спорт;
- ознака характеру як суто людська (*Залізний Тайсон* 'боксер Майкл Тайсон', *Летючий Майкл* 'баскетболіст Майкл Джордан'), так і спортивна (*Залізний Кулак*¹ 'боксер Віталій Кличко', *Чорна Пантера/Чорний Павук* 'воротар Л.Яшин'); модель I + П;
- досягнення (*Золота Рибка* 'неодноразова чемпіонка світу з плавання Яна Клочкова', *Золотий хлопчик* 'італійський футболіст Джанні Рівера', *Червоний Барон* 'чемпіон світу з Формули-1 М.Шумахер'); модель I + П;
- походження (*Бразильський Чарівник* 'триразовий чемпіон світу з Формули-1 Айртон Сenna', *Австрійський Вундеркінд* 'триразовий чемпіон світу з автоперегонів Нікі Лауд', *Білий Вікінг* 'голкипер збірної Данії Пітер Шмайхень'); модель П + I.

Такі прізвиська за основними ознаками абсолютно подібні до інших (неспортивних) прізвиськ: 1) поширені лише в окремому соціумі (обмежено побутуванням серед спортсменів), навіть незважаючи на широке їхнє "рекламування" в ЗМІ, і 2) причини появи і зміст, "внутрішня форма" затемнені для необізнаних.

Можна стверджувати, що спортивна прізвиськотворчість не відзначається різноманіттям: моделі одні й ті ж навіть за елементами, епітетикон обмежений (*золотий, залізний, крутий*), навіть вибір елементів із інших тематичних груп для називання незначний (тварини, колір, місце походження-національність). Деякі з них через звичність, поширеність елементів і наявних непрізвиськових виразів можуть "уводити в оману" – вести не тим етимологічним шляхом, не до тієї внутрішньої форми. Наприклад, прізвисько *Золота Рибка*, на перший погляд, є ніби перенесенням назви одного з героїв казки О.Пушкіна на українську плавчиню; однак наші реципієнти вказують на іншу природу появи цього прізвиська – значна кількість золотих медалей; таке ж можна стверджувати і про *Чорну Пантеру, Чорного Павука, Білого Вікінга*.

Частина прізвиськ є ніби заготовками, шаблонами, які за потреби можуть згодитися для називання будь-кого – тобто не є "власністю" однієї особи. Наприклад, прізвиськами *Король Дриблінгу, Король Повітря, Залізний Кулак* можна номінувати будь-кого з відповідними ознаками у відповідному виді спорту (до речі, такі факти вже засвідчено в спортивному товаристві); а вільність поєднання елементів уможливорює заміну без будь-яких перешкод першого чи другого елементів словосполучення: *Король Дриблінгу, Король Фолу (Сокири, Льоду...), Барон Червоний, Барон Чорний (Панцирний, Смугастиий...)*. Означене, в свою чергу, може бути одним із чинників, що уможливить перехід подібних онімів у апелятиви.

До вільних словосполучень-апелятивів належать номени, які зазнають впливу фразеологізації: набули рис фразеологізмів, але не стали такими. Серед них за позначуваними реаліями можна виділити чотири групи:

- назви осіб (*начальник траси* 'особа, яка першою починає стартувати', *група здоров'я* 'іронічно про погано підготовлених до чергових змагань спортсменів');
- номени предметності з їхніми ознаками (*червоне світло* 'червона картка', *показати – заробити гірчичник* 'показати жовту картку', *верхова дуель* 'гра головою декількома футболістами', *чорна мітка* 'слід від вогнища', *ювелірна подача* 'подача м'яча не класична, а з якимись певними нюансами', *глибокий резерв* 'відносно несильні гравці команди', *штабна група* 'штат добре підготовлених спеціалістів різного профілю, які управляють баскетбольною командою');
- номени на позначення результатів (*влучити у вареник* 'влучити в десятку', *ударити по рогах* 'забити м'яч над головою', *вліпити у дупль/духло* 'ударити по штанзі воріт', *записати віраж* 'пройти поворот', *сплавити гру* ', *розрізати оборону* ', *відправити у буфет і послати за пивом*, *кидати рушничок* ');
- назви дій спортсменів (*сидіти на горщику* 'поза спортсмена, під час якої при відштовхуванні руками в одночасних ходах лижник сильно згинає ноги в колінних суглобах (на спусках)', *робити клоуна* 'розігрувати суперника');

¹ У цього спортсмена є й інше прізвисько, що постало внаслідок поєднання синтаксичних і словотвірних процесів: *Доктор Кліч Со*, де *Ко* в англ. означає **нокаут**.

– оцінка дій (*ригати на полі* 'грати без особливого задоволення', *курити сигарету* 'лінуватися під час тренування або змагання', *бити за обрії чи бити по самольотах*, *поцілити в молоко* 'бити вище воріт').

У деяких випадках досить важко визначити основний (акцентний) елемент змісту, отже, унеможлиблюється й чіткість і однозначність віднесення номена до якоїсь із названих груп (*випасти з колодок* 'вибігти із положення низького старту раніше, ніж пролунав постріл', *забити цвях у ковзани* 'бути готовим вийти на лід для поєдинку', *битися з мужиками* 'битися із суперниками від 18 років і старшими, не враховуючи вагової категорії').

В означених номенів ознака переносного / зв'язаного ледь-ледь помітна, самі номені перебувають на межі вільних і зв'язаних словосполучень.

Як видно з наведених прикладів, ці номені утворено за загальнономовними синтаксичними моделями, лише поодинокі виявляють суто жаргонову модель (*вліпнути в дупло*). І все ж деякі номені мають специфічні ознаки, тому потребують окремих зауваг.

червоне світло Футболісти й уболівальники знають про призначення цього атрибута судді – показуючи червону картку, суддя свідчить про грубе порушення правил гри і як результат – вилучення гравця-порушника з поля; таке ж призначення має і жовта картка – сигнал судді про порушення правил і попередження гравцеві-порушникові. Два однакові за призначенням атрибути дають у номінації різні наслідки: 1) *жовта картка* → *гірничник* (перенесення за подібністю кольору, форми і розміру) – семантична номінація і 2) *червона картка* → *червоне світло* (за аналогією до червоного кольору світлофора картка попереджує про заборону діяти) – відбувається заміна елементів у словосполученні *картка* → *світло* (колір). Як наслідок, в одному номені маємо поєднання елементів у прямому і переносному значенні, а значення вузьковживаного – жаргонового номена (*червоне світло*) – змушені пояснювати через загальноновживаний, кодифікований (*червона картка*).

влучити у вареник У цьому номені один зі складників *вареник* уже є жаргонімом, що постав унаслідок семантичного перенесення (вареник 'у стрільбі з лука – центральна точка мішені – десятка'). За аналогією до загальнономовного (від мисливського чи стрілецького) *влучити в десятку* з'являється і жаргонове *влучити в вареник* (тут можна говорити не тільки про творення нового номена, а й про заміну одного зі складників у наявного). Номен своїми ознаками не має статусу фразеологізму, бо основний його елемент – дія – вжито у прямому значенні. І тільки в ході контамінаційних процесів з іншим жаргонімом отримуємо фразеологізм: *розпечатати ворота* 'влучити першим у ворота суперника, відкривши рахунок' + *влучити у вареник* 'влучити у десятку' → *розпечатати вареник* 'першим влучити в десятку'. Подібні метаморфози спостерігаємо і в ході появи фразеологізму *зірвати вишеньку* ← *зірвати вишеньку* 'пряме значення' + *влучити в вишеньку* 'влучити в центральну точку мішені - вишеньку'.

послати (відправити) в буфет Найближче за ознаками до фразеологізмів стоять цей і подібні номені (*послати за пивом*). Саме вони найкраще унаочнюють спостереження А.Грищенка про те, що основу української фразеології становлять одиниці, що пройшли шлях функціонального перетворення від звичайних вільних словосполучень до усталених зворотів зі згаданими типологічними ознаками. Образне переосмислення вільних словосполучень спричинилося до втрати первинних лексичних значень відповідних компонентів і формування власне фразеологічної семантики. І тут належить важлива роль метафоризації, перенесенню якої-небудь конкретної дії, ознаки, явища, риси тощо на основі їх типізації. Назва реальної традиції асоціюється зі святом, а результат перемоги й дії у зв'язку з нею ніби накладаються: перемога = святкування (відзначення). Самі переходи від прямого (вільного) до переносного (фразеологічно зв'язаного) у живих мовно-номінативних процесах ледь помітні.

Специфіка національно-мовної картини світу може виявлятися і виявляється на різних рівнях мови. Однак саме за фразеологією закріпилися такі її образні характеристики, як "самобутнє явище", "коріння мови", "душа мови", "культурний компонент мови", "мовний музей назв, реалій, образів". Однією з останніх подібних метафор є вираз "чорна скринька історико-культурної та мовної інформації". Справді, фразеологізми є тим мовним матеріалом, який найтісніше пов'язаний із планом змісту духовної культури народу.

Як відомо, в основі появи і значеннєвого функціонування абсолютної більшості фразеологізмів стоять спостереження над навколишнім світом – суспільними процесами, виробничою діяльністю і побутом, морально-етичними нормами та різними стосунками. Не становить винятку в цьому і спортивний жаргон.

Сьогоднішню жаргонову фразеологію належним чином ще не досліджено, хоча про це явище згадують у своїх наукових розвідках І. Кобилянський, М. Кобилянська, Л. Ставицька та інші. Навіть у фразеологічному словнику є фразеологізми з арго й професійних жаргонів. Судячи з побіжного огляду згаданих праць, можемо, зокрема, говорити, що для молодіжного жаргону характерним є використання фразеологізмів, переважно емоційно забарвлених, стилістично знижених, наприклад, *держати лоха* 'сміятися', *крутити ноги* 'тікати', *не при кухні* 'не в курсі справи', *рахувати паузи* 'не мати коханої'. У

студентському жаргоні знаходимо такі вирази: *мартішки труд* 'конспектування', *скласти ласті* 'нічого не відповісти на іспиті' тощо. Л. Ставицька також подає значну кількість фразеологізмів: *баки забивати* 'відволікати увагу розмовою, брехати', *бочку котити* 'сварити когось, звинувачувати когось у чомусь, виявляти агресію щодо когось', *мертва вода* 'горілка', *вуха нагострити* 'відчути небезпеку', *крутити динамо* 'брехати, переказувати в неправдоподібному, не виконувати своїх обіцянок' тощо.

Номени-стійкі словосполучення

Передусім необхідно зауважити, що становлення номенів у спортивному жаргоні здійснюється двома основними шляхами: конструювання власних номенів і реконструювання запозичених. Кожен із цих шляхів має свої особливості та механізми. Практично спортивний жаргон у стосунках з іншими жаргонами чи іншими складниками національної мови перебуває в таких же стосунках, як і національна мова з іншими мовами, відповідно й шляхи поповнення номенів ідентичні: конструювання свого і запозичування чужого.

Конструювання номенів-стійких словосполучень

Серед спортивних жаргонізмів можна виділити такі тематичні групи:

- назви дій (*працювати по етажках* 'завдати удари попеременно то в голову, то в живіт', *тягнути суфле* 'затягувати час', *грати до королів* 'грати до повного вичерпання ресурсів боротьби (про шахову партію)', *ловити метелика* 'падати з трампліна на великій швидкості' або 'пропускати легкий гол');
- назви результатів і наслідків (*розірвати павутину* 'забити гол', *сісти на класику* 'виконати змагальні рухи у важкій атлетиці', *злягти на дно* 'довгий час посідати останнє місце в турнірній таблиці', *злити гру* 'програти за домовленістю обох команд', *спіймати метелика* 'пропустити гол');
- оцінювання спортсменів (*бути на колесах* 'знаходитися у найкращій спортивній формі').

Номенів-фразем, порівняно з іншими типами жаргонізмів, не так уже й багато.

Відрізняються ці номени за ступенем зрозумілості складників і, відповідно, за прозорістю внутрішньої форми. Саме з таких ознак із певною мірою точності чи приблизності можна судити про конкретний шлях появи номена:

- уведення до фразеологізму складників із новим значенням, до того ж таке значення існує тільки в жаргоні і може бути: а) переносним: *тягнути суфле* (суфле – час, відведений на гру), *розірвати павутину* (павутина – ворота), *працювати по етажках* (етажі – рівні тіла людини по вертикалі) і б) прямим: *грати до королів* (королі – фігури, які обов'язково залишаються на шаховій дошці), – такі номени як окремі лексеми існують лише в спортивному жаргоні;
- сума складників із затемненою семантикою, тому про мотиви постання таких одиниць можна лише здогадуватися: *бути на колесах*, *зробити козу*, *спіймати метелика* тощо (іменникові складники таких номенів як окремі назви не існують).

Усі сконструйовані в спортивному жаргоні номени мають у своїй семантиці елемент дії, процесовості, що формально виражається через дієслово, до того ж тільки два з них мають однослівні синонімічні відповідники (у боксі – *викидати рушничок* – *програти*, у футболі – *злити гру*, *повісити піджак* – *програти*).

ЛІТЕРАТУРА

1. Слинко І., Гуйванюк Н., Кобилянська М. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
2. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К.: Критики, 2003. – 334 с.
3. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За редакцією І.Білодіда. – К., 1973.
4. Фразеологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн. 1 – 2.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ ДИСКУСІЇ 1906-1913 РР.

Клімчук Г.П., аспірантка

Криворізький державний педагогічний університет

У публікації досліджується специфіка й особливості перебігу науково-публіцистичної дискусії 1906-1913 рр. Розглядаючи протиставлення традицій творення літературної мови в Галичині та Наддніпрянщині, автор висвітлює позицію і роль М.Грушевського в обговоренні й розв'язанні порушених у полеміці мовних проблем.

Ключові слова: мовознавча дискусія, галицька мова, наддніпрянські говори, літературна мова, діалектна база, мовні норми, народна мова, лексика, термінологія, нормалізаційна діяльність.

Клімчук Г.П. МИХАИЛ ГРУШЕВСКИЙ В НАУЧНО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОЙ ДИСКУССИИ 1906-1913 ГГ. / Криворожский государственный педагогический университет, Украина

В публикации исследуется специфика и особенности протекания научно-публицистической дискуссии 1906-1913 гг. Рассматривая противостояние традиций формирования литературного языка в Галицком и Надднепрянском регионах, автор освещает позицию и роль М.Грушевского в обсуждении, а также разрешении затронутых в полемике языковых проблем.

Ключевые слова: языковедческая дискуссия, галицкий язык, надднепрянские говоры, литературный язык, диалектная база, языковые нормы, народный язык, лексика, терминология, нормализационная деятельность.

Halyna Klimchuk. MYKHAILO GRUSHEVSKY IN THE SCIENTIFIC-PUBLICISTIC DISCUSSION OF 1906-1913 / Kryvyj Rig State Pedagogical University, Ukraine

In the publication the specificity and peculiarities of the course of the scientific-publicistic discussion of 1906-1913 are researched. Examining the contrasting of the literary language creating traditions literary language creating traditions in Galicia and Naddnipyrianshchyna the author explains the position and the role of M.Grusevsky in the discussion and the solving of the linguistic problems raised in the polemics.

Key words: linguistic discussion, Galicia language, Naddnipyrianshchyna dialects, literary language, dialect base, linguistic norms, folk language, vocabulary, terminology, normalized activity.

Формування української літературної мови на початку ХХ століття стимулювалося науково-публіцистичною дискусією, що розгорілася навколо конкретних проблем творення й розвитку мови після 1905 року. У ній вперше увага вчених акцентувалася на нормах публіцистичного й наукового стилів української мови.

Важливо, що у наші дні багато проблем, порушених у цій мовознавчій полеміці, залишається актуальними. Зокрема, так само гостро стоять питання утвердження норми в деяких ділянках лексики, граматики, правопису, і нині маємо справу з поляризацією двох тенденцій (т. зв. “материкової” й “діаспорної”). Тому скористатися досвідом раніше проведених дискусій у розв'язанні сучасних суперечок науковців стосовно традицій нормування літературної мови, на наш погляд, було б не зайвим.

Слід відзначити, що мовознавцями певною мірою описано й вивчено проблему політично-громадського статусу української мови на початку ХХ століття і відповідний бік дискусій навколо неї. Завдяки дослідженням І. Огієнка, В. Чапленка, М. Жовтобрюха, О. Муромцевої та інших учених, окремі моменти полеміки 1906-1913 рр. висвітлено в науковій літературі. Досить глибоке опрацювання згадана проблематика знайшла в роботах Ю. Шевельова та сучасних лінгвістичних дослідженнях, з-поміж яких варто виділити праці В. Статєвої, Б. Сокола та Р. Трифонова. Цінними є також роботи вчених, у яких проаналізовано персональні лінгвістичні погляди окремих учасників дискусії, зокрема Б. Грінченка, В. Гнатюка, І. Нечуя-Левицького. Проте жодне з досліджень не враховує в контексті мовознавчої дискусії 1906-1913 рр. таких цінних пам'яток, як публіцистичні збірки М. Грушевського. З усіх наявних в україністиці досліджень лише Р.Трифонов принагідно торкається позиції видатного діяча в названій науково-публіцистичній дискусії, описуючи її роль у процесі формування літературних норм української мови. Тому *метою* нашої публікації є об'єктивна оцінка позиції Михайла Грушевського в мовознавчій полеміці 1906-1913 рр., висвітлення ролі його мовотворчої діяльності в історії формування української літературної мови.

Відповідно до мети визначаємо такі *завдання*:

- 1) змалювати послідовну картину протікання дискусії на сторінках періодики й книжкових видань 1906-1913 рр.;
- 2) проаналізувати суперечливі погляди М. Грушевського та його опонентів щодо питання мовленнєвого узусу української мови;

3) з'ясувати роль галицької та наддніпрянської діалектної бази в утвердженні звичних для сьогодення канонів літературної мови.

Загальновідомо, що до революції в українській літературній мові на більшій території її функціонування і природного середовища – Наддніпрянщині – були відсутні життєво вирішальні чинники для висхідного розвитку. Відносно кращим було становище української мови на Галичині. Статус однієї з краєвих мов дозволяв українцям послуговуватися рідною мовою в школі, пресі, науці, побуті та суспільно-культурному житті. За твердженням Т. Панько, Галичина до революції 1905 року “виконувала роль української мовної лабораторії, традиційно користуючись мовними здобутками всієї України” [1, с.119]. Саме тут вироблялися науковий і публіцистичний стилі української мови.

“Після революції нові суспільно-політичні та культурні умови, що склалися для українців в Російській імперії, виразно перенесли справу творення української літературної мови на “східний ґрунт” [1, с.121]. Зі зняттям царської заборони українського друкованого слова на Наддніпрянщині з'явилися реальні можливості для видання україномовних газет і журналів. Для цього, ясна річ, потрібні були відповідні мовні засоби публіцистичного характеру. Тому однією з нагальних та найважливіших проблем, які висунуло життя на початку ХХ століття в проросійській Україні, було питання мови періодичних видань. Натомість, традиції української газетно-публіцистичної мови й журналістський досвід існували лише на південно-західній Україні, що ж стосується Наддніпрянщини, то тут публіцистична мова була зовсім не вироблена.

З огляду на ситуацію, що склалася, перед наддніпрянцями постало питання про перенесення з галицького варіанту української літературної мови тих лексичних і термінологічних надбань, і ширше – тих надбань публіцистичного та наукового стилів, які в силу суспільно-політичних умов не могли виробитися на Східній Україні. Модест Левицький охарактеризував тогочасні події так: “Коли з р. 1906 настала змога видавати часописи й на російській Україні, то довелося перенести з Галичини трохи не весь той лексичний матеріал, що виробився там протягом тих тридцяти [від указу 1876 р.] літ” [2, с.51]. Це нелегке завдання взяв на себе Михайло Грушевський. За твердженням І. Огієнка, саме він з половини 1890-х років і був головним зв'язковим між Галичиною та Україною аж до своєї смерті [3, с.168].

Відомо, що професор Грушевський тривалий час працював на теренах Галичини, а тому він цілком серйозно сприймав західноукраїнські мовні здобутки в царині науки й публіцистики та активно залучав їх у тканину своїх творів. Він керувався прагненням піднести національну мову на європейський рівень, до масштабів справді всеукраїнської літературної мови. Саме з цією метою вчений здійснив спробу синтезувати кращі здобутки мовної практики наддніпрянців і галичан.

Треба зауважити, що українська науково-публіцистична мова, збагачена галицькими мовними одиницями, була дуже важкою, особливо на перших порах. Причина полягала в ряді об'єктивних факторів. Зокрема, Є. Чикаленко, пояснюючи малий успіх першої в Києві щоденної української газети “Троградська думка” (1906), відзначав, що “публіка, як інтелігентна, так і неінтелігентна, не звикла зовсім до української газетної мови. ... Не звикли вони до абстрактних понять, яких нема у народу. Мова нашої газети для них зовсім чужа, нею обурюються і люди, які щиро хотіли б, щоб розвинулася наша преса” [4, с.108]. Серед наддніпрянців почало наростати незадоволення такою новою періодикою.

Михайлові Грушевському прийшлося долати й переборювати опір східноукраїнських видавців та читачів галицьким впливам, запозиченням і новотворам, причому робив він це, як зазначає Т. Панько, “в руслі національного відродження і європеїзації українського життя” [1, с.119].

Проте реакція багатьох суспільно-політичних діячів та письменників на діяльність М. Грушевського була неоднозначною. На сторінках періодики розгорілася науково-публіцистична дискусія між такими відомими знавцями і творцями українського слова як І. Верхратський, В. Гнатюк, Б. Грінченко, А. Кримський, М. Левицький, І. Нечуй-Левицький, І. Стешенко, М. Сумцов, І. Франко, що по-різному ставилися до функціонування в періодичній пресі й наукових розвідках Наддніпрянщини мовних здобутків Галичини. Як відомо, Михайло Грушевський не був прибічником та гостро засуджував будь-які мовні суперечки, проте він опинився в епіцентрі науково-публіцистичної дискусії 1906-1913 рр.

Головним предметом обговорення в полеміці стали норми літературної мови. Причому під літературною учасники дискусії розуміли не стільки мову художнього слова, скільки мову нових сфер – науки й публіцистики.

Розпочав дискусію І. Нечуй-Левицький. Письменник у 1907 році видає статтю “Сьогочасна часописна мова на Україні”, а трохи згодом, 1912 року, виходить з друку наступна його публікація “Криве дзеркало української мови”. У них автор висловив незадоволення галицькими новаціями, що поширювалися в українській літературній мові та виступив проти “огаличанення” текстів наддніпрянської періодики. Особливо турбувало І. Нечуя-Левицького звернення до південно-західних мовних здобутків молодих наддніпрянських письменників, котрі “начитались галицьких газет так, що по мові зовсім погаличанилися, неначе так завзято падали коло цієї справи, що аж повишували ті газети й журнали і

їх мову на пам'ять” [5, с8]. Виходячи із спостережень, що “скрізь в Європі за ґрунт і основу книжної мови були взяті осередкові мови, маючі в своїх формах і лексиці найбільший район, а не усякі дрібні підмови й чудернацькі говірки, а часом мішанки на краях, межуючих з сусідніми націями”, він визнавав єдиним центром української літературної мови наддніпрянську діалектну базу, а всі інші говірки вважав “окраїнними” і, відповідно, маловартісними [5, с.82]. Письменник твердив, що західноукраїнські мовні елементи роблять книжну мову Наддніпрянщини малозрозумілою для пересічного читача, а численні полонізми та германізми тільки занечищують та засмічують її. Не поділяв І. Нечуй-Левицький і потреби значної кількості новотворів у мові галичан, проте усе-таки погоджувався перейняти від них трохи більше десятка неологізмів (зокрема, *здійснити, вражіння, переважувати, зміст, вплив, пересвідчитися, неможливий*), але не набагато більше. З цих причин він закликав усі часописи послуговуватися лексичною, фонетичною й ґраматичною базою лише східноукраїнських говорів.

Цікаво, що в “Кривому дзеркалі української мови” І. Нечуй-Левицький основним винуватцем “оґаличанення” наддніпрянської преси назвав саме Михайла Грушевського, котрий, на думку письменника, видаючи в Києві західноукраїнські журнали, заповзявся запровадити галицьку книжну мову для всієї України. За свідченням Ю. Шевельова, така позиція письменника в скерованій проти Грушевського публікації зумовлена тим, що: “Роздратований і гнівний старий І. Нечуй-Левицький (нар. 1838), втративши відчуття дійсності, не може зрозуміти причин, що викликали зміни в мові. Йому ввижається, що українська мова руйнується чи то заходами галичан, чи то їхнього зняряддя – проф. М. Грушевського (що редагував “Літературно-науковий вісник”, “Село” та ін.)” [2, с.53].

На відміну від пуристично налаштованого І. Нечуя-Левицького, Михайло Грушевський, на наш погляд, об'єктивно оцінював надбання західноукраїнського варіанта літературної мови в царині науки та публіцистики. У брошурі “Про українську мову й українську справу” (1907) він піддав критиці позицію письменника і його однодумців, підкреслюючи, що ганять “галицьку”, або “ковану”, або “тверду” українську мову лише ті, кому “не лежить на серці розв'язка великої, вікової історичної трагедії українського народу” [6, с.220]. Учений переконаний, що не можна нехтувати виробленим та творити нову культурну мову без синтезу наддніпрянських і лівобережних говорів. Він зауважує, що, хоч праця над мовою під час царських заборон здійснювалася більше на теренах Галичини, проте вироблені там науково-публіцистична проза і журналістський досвід – це заслуга не тільки галичан та буковинців, а й тих наддніпрянців, що друкувалися в західноукраїнській періодиці. Тому назвати цю культурну мову “галицькою”, як це робить багато сучасників, аж ніяк не можна. Крім того, відмовитися від надбань цієї літературної мови в царині науки та публіцистики, на думку вченого, означало б “кривду українцям з Росії, які велику участь брали у виробленні сеї мови і нестерті впливи українські на ній положили. Куліш, Драгоманов, Кониський, Нечуй-Левицький, Комар-Уманець, не кажучи за молодих, мали на вироблення сеї культурної мови, безперечно, більший вплив, ніж котрий-небудь з галицьких письменників, їх сучасників,” – зазначає М. Грушевський [6, с.216]. Звичайно, історик свідомий того, що ця культурна мова не дійшла ще до цілковитої кристалізації, у ній багато доводиться чистити, шліфувати, полірувати. “Багато в ній такого, що було вжите чи зложено на швидку руку і чекає, щоб замінили його висловом чи оборотом ліпшим, більше відповідним духові української мови. Особливо багато такого в складні, в синтаксисі сеї культурної мови...”, але, “ігнорувати сю культурну мову, вироблену такою важкою працею кількох поколінь, відкинути її, спустити на дно й пробувати незалежно від тої “галицької” мови творити нову культурну мову з народних українських говорів наддніпрянських чи лівобережних, як деякі хочуть тепер – се був би вчинок страшенно шкідливий, хибний, небезпечний для всього нашого національного поступу”, – наголошує професор [6, с.216-217].

У супереч твердженням І. Нечуя-Левицького та багатьох його однодумців, Михайло Грушевський керувався переконанням, що для розвитку всеосяжної літературної мови, яка задовольнила б потреби народу в науці та техніці, культурі та навчанні, поезії й суспільно-політичному житті, діалектна база східноукраїнських народних говірок недостатня і надто вузька. Ураховував він і той факт, що обставини не дають можливостей для тривалої праці з вироблення необхідних мовних засобів, адже писати наукові й публіцистичні статті потрібно негайно. Водночас учений розумів, що публіцистична мова Галичини на відповідному етапі розвитку вже виробила певні критерії синкретизму, власне національного й запозиченого, а тому радив не відкидати, а, навпаки – засвоювати кращі надбання витвореного газетно-публіцистичного й наукового мовлення Західної України. “Єсть у нас, – наголошує він, – термінологія наукова й шкільна, вироблена переважно на ґрунті галицькій, вироблена в значній часті нашвидку, під натиском наглої потреби і не завсігди вмiлими руками. Через те є в ній чимало смiтт'я... Але очевидна річ, що все-таки виходити треба від сеї, вже готової, вже прийнятої в одній часті України термінології і з неї передусім вибрати все корисне і придатне, викинувши усе нездатне, а не творити зовсім незалежно від неї цілком нової паралельної термінології й копати новий рiв між двома частинами української землі...” [6, с.228]. З огляду на це, Михайло Грушевський залучав до своїх праць чимало характерних для галицької літературної мови новотворів, термінів, іншомовних слів, суспільно-політичних лексем.

Слід відзначити, що М. Грушевський, полемізуючи з І. Нечуєм-Левицьким, не наполягав на створенні української літературної мови з пріоритетом західноукраїнської діалектної бази. Навпаки, він виступав

проти орієнтації загальнонаціональної літературної мови лише на один її діалект. Учений застерігав, що “зводити до спільного знаменника все багатство українських діалектів, всю різноманітність українського життя, – ставити літературній мові вимоги, аби вона трималася тих взірців, як люди говорять в даній губернії або певній частині її, значило б розбити Україну на атоми, звести національну одність до етнографічної дріб’язковості, пересунути еволюцію нашої літературної мови на півстоліття назад або й більше...” [7, с.50]. Саме тому видатний публіцист закликав усіх учасників полеміки до одностайності та компромісного розв’язання мовних проблем шляхом злиття кращих надбань лівобережних і галицьких говірок. Він намагався отверезити галицько-буковинських і наддніпрянських учених та політиків, повернути їх на відстоювання загальноукраїнських, а не своїх провінційних інтересів, наголошував на необхідності творення національної літературної мови, хай недосконалої, але єдиної. Досягти такого мовного консенсусу, на думку Грушевського, можна, якщо слідувати “дорогою обопільних уступок і толерантності, поблажливості для всяких відмін життя й мови, діалектологічних і культурно-історичних відмін ріжних частин великої української землі, а не кидатися, як бик на червону хустку, на кожную язикову чи правописну відміну” [6, с.227].

Крім питання мовленнєвого узусу, який мав стати базою для літературної мови, викликали науково-публіцистичну дискусію ще й філософсько-стильові причини. Відомо, що після революції 1905 року в суспільно-політичному, соціальному та культурному житті держави настали нові часи, і українська мова мусила відповідати на їх запити. Це вимагало перегляду філософії мови: мова має “виходити за межі романтично-історичного та романтично-етнографічного описування селянського життя в позитивістський простір суспільних потреб, соціальних ідей, науки, техніки, виробляти термінологію і описувати й обслуговувати їх” [8, с.246]. Згідно з відповідною концепцією, літературна мова повинна орієнтуватися на інтелігенцію, а не пристосовуватися виключно до селян, а це, у свою чергу, було притаманне більше галицькій мові, оскільки вона мала легші умови для розвитку і тісніші зв’язки із Західною Європою.

Михайло Грушевський якраз і був виразником цієї нової філософії мови. На його думку, не можна домагатися того, щоб “культурну мову замкнуто в границі словарця сільського обходу, словарця ослабленого, збіднілого через натиск ходячих слів і виразів російських; не можна жадати, щоб вона за межі того словарика не переходила...”, бо “в тім словарику для багатьох культурних понять не знайдеш виразів, як не бийся, як не упрощуй їх, як не знижай культурного рівня мови” [6, с.217]. Тому у своїй публіцистичній діяльності він неодноразово акцентував увагу сучасників на потребу не тільки відтворювати й захищати чистоту мови, милуватися її привабами, але й розвивати, розширювати її функціональну сферу, змінювати, виробляти нові форми. Учений переконаний, що для задоволення культурних потреб інтелектуального життя народу необхідно творити більш досконалу, на противагу простій селянській, стилістично розбудовану “вищу” культурну мову, тобто мову літературну. Провідну роль при цьому повинна відіграти мова інтелігенції, зокрема й західноукраїнської, яка, на думку М. Грушевського, більше відповідала новим запитам, що ставилися до літературної мови після революційних подій.

Однак проти зміни філософії етнографічного романтизму, яка живила мовотворчість багатьох українських письменників, на філософію позитивізму виступили представники старшого покоління українства, що за зразок літературної мови брали саме “живу народну мову”. Навіть представник нового покоління М. Коцюбинський зауважував: “Старші письменники, учителі наші (ніде правди діти), більш придивлялися до неї (мови – Г.К.), ніж молодші, особливо ті, що одірвані від села, од народу, і беруть за зразок не живу мову, а книжну, часто-густо покалічену та занечищену” [2, с.52]. Обговорення цього питання було особливо гострим та болісним у мовознавчій дискусії.

Речником настроїв старшого покоління діячів української культури знову-таки став І. Нечуй-Левицький. Одним із найвагоміших аргументів проти книжної галицької мови він вважав саме те, що вона “дуже роблена”, тим часом як літературна мова повинна зберігати свій народний (селянський) характер, зафіксований у творах класиків української художньої літератури. Письменник переконаний, що найкращим взірцем для літературної мови є “язик сільської баби з її синтаксисом, а найкращими професорами української мови є сільські жінки, і то старшого віку” [8, с.246]. Він не схвалював того факту, що наддніпрянські “молоді письменники вже одбилися од народної мови, живуть у великих містах, стали міськими, кабінетними людьми” [5, с.45]. Заявляючи про необхідність дотримання чітких критеріїв нормативності мовних явищ, І. Нечуй-Левицький вимагав буквального копіювання зразкової мови художньої літератури в усіх функціональних стилях, через що досить часто ігнорував стильову диференціацію словникового складу мови і пропонував механічне перенесення лексичних одиниць з художнього (чи навіть розмовного) стилю в науковий та публіцистичний.

Натомість, Михайло Грушевський негативно розцінював надмірну абсолютизацію письменницьких авторитетів І. Нечуєм-Левицьким і його прибічниками та докоряв їм за те, що “не приймає їх душа теперішньої мови української, якою в українських книжках і газетах пишуть: не Шевченківська се мова, а їм треба, щоб і книжка про годування телят і фізика, і підручник діловодства в товариських крамницях – все не інакше було писане, як мовою Котляревського, Квітки або Шевченка” [6, с.399]. На

думку Грушевського, неможливо писати мовою Шевченка чи Котляревського в газетах, перекладати нею популярні книжки, творити історичні та критичні праці, адже ні Шевченко, ні Котляревський про це не писали; та й “мова не стоїть на місці: за п’ятдесят або сто літ і в мові, як і в житті, настануть великі зміни” [6, с.400]. З огляду на це, він часто заперечував свідому кодифікаційну діяльність та непродумане втручання в живий організм мови. Таку позицію М. Грушевського в науково-публіцистичній дискусії 1906-1913 рр. мовознавець Р. Трифонов охарактеризував як антинормалізаторство. Дослідник схильний вважати, що коли для більшості мовознавців участь у дискусії була формою відповідальності за традицію, то для М. Грушевського мовна традиція сама по собі не відігравала ролі, він “наголошував на відповідальності не за “чистоту” чи внормованість мови, а за її функціонування, не за те, яке мовне явище увійде з традиції у майбутній канон, а за саму традицію україномовності видань” [9, с.12].

Подібне заперечення нормалізаційної діяльності, на наш погляд, пояснюється ще й специфічним розумінням функцій літературної мови в загальній концепції М. Грушевського. Так, у своїх статтях “Про українську мову й українську справу” він поділяв погляд І. Франка щодо підпорядкування мовного розвитку суспільному. Перш за все, учений сприймав мову як орган національної єдності, як культурно-національну силу, як знаряддя для поширення ідей, просвіти. Окремі ж мовні особливості та норми для Грушевського не мали принципового значення, це, на його думку, справа фахівців: “Нехай філологи наші на свободі доказують і вяснюють, що це слово або оборот не в дусі української мови, що той чужий вираз можна замінити своїм, українським. Послухаємо їх і як переконаємося їх доводами, будемо самі так писати. Тільки не стіймо, заложивши руки в кишені серед цих філологічних і діалектологічних суперечок” [6, с.219-220].

Закиди І. Нечуя-Левицького проти галицької літературної мови та її прихильника Михайла Грушевського викликали доволі широкий розголос. У пресі відразу ж з’явилися відгуки І. Франка та М. Сумцова, які майже одночасно вказували на одні й ті ж недоліки в І. Нечуя-Левицького – надмірну вузькість діалектної бази, а також неприйняття інтернаціоналізмів і взагалі іншомовної лексики.

Досить помітним явищем у полеміці стала відповідь на статтю І. Нечуя-Левицького відомого вченого І. Стешенка. У публікації “Про українську літературну мову” він вказав на невідворотність перенесення до Східної України олітературеного мовлення Галичини й переконливо доводив історичні причини галицького впливу на вироблення загальноукраїнської газетно-публіцистичної та наукової мови: “Молодші українці засвоювали галицькі мовні придбання, бо других не було... Старші патріоти, що тепер, подібно Нечую, ганяють мову нашої преси, не створили для України вищої мови, а чим же в пресі та інституціях треба буде користуватися?” [10, с.311]. Мовознавець приходив до висновку: “Силує не Грушевський до сії мови, а його й других потреба вислову духа, – та стихійна сила, перед якою нічого не значить лемент людей, що низькооко хочуть затримати нашу націю для домашнього обиходу, при мові баби Палажки” [10, с.315].

Інші учасники дискусії теж виступили в періодиці зі своїми міркуваннями. Усі вони, приймаючи тезу І. Нечуя-Левицького про “південно-східну діалектну основу” української літературної мови, водночас солідаризувалися з Михайлом Грушевським у нагальній потребі творення єдиної літературної мови та вироблення її газетно-публіцистичного й наукового жанрів. Більшість з них цілком серйозно сприймала “галицько-буковинські” здобутки літературної мови та визнавала, що без наукового й публіцистичного стилів Західної України ніяк не можна обійтися ні в науці, ні публіцистиці, ні в побуті освічених українців. Слід відзначити також, що перспектива писати про небуденні речі літературною мовою, хай і галицьким її варіантом, примиряла з нею багатьох, хто хотів працювати на користь української нації. Навіть Б. Грінченко, котрий спочатку виступав проти галицизмів, зауважував, наскільки важливо для українського народу в перші дні після революції, коли нова доба висунула проблему газетної і взагалі публіцистичної мови, мати як взірець науково-публіцистичну мову галичан.

Науково-публіцистична дискусія 1906-1913 рр. була досить комплексною за охопленими питаннями й універсальною за проблематикою, але, незважаючи на це, вона не призвела до встановлення суспільством певних глобальних поглядів на мову, зокрема, на її діалектну основу. Головним досягненням цієї мовознавчої полеміки стало те, що вона довела спроможність української мови бути мовою суспільної комунікації, громадського життя, науки, освіти.

Місію професора Грушевського в названій дискусії сьогодні важко переоцінити. Аналіз лексичної системи української мови свідчить, що сучасна літературна мова увібрала в себе лексику різних говорів, а не тільки середньонаддніпрянських. Величезна кількість “галицьких” за походженням слів, що закріпилися в сучасній мові, змушує визнати надзвичайно велику роль південно-західних діалектів у поповненні лексики української мови. Тому позиція Михайла Грушевського, який наполягав на компромісному розв’язанні мовних проблем, є найбільш виправданою з історичної точки зору. Очевидним є також той факт, що мовотворча діяльність видатного вченого, увібравши в себе кращі здобутки східного й західного регіонів України, відіграла значну роль у виробленні єдиної української літературної мови та її публіцистичного й наукового стилів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Панько Т.І. Концепція української літературної мови в системі науково-культурологічних поглядів Михайла Грушевського // Михайло Грушевський: Зб. наук. праць і матер. Міжнародної ювілейної конф., присвяченої 125-річчю від дня народження М.Грушевського. – Львів, 1994. – С.111-129.
2. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – 208 с.
3. Огієнко І.І. Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С.Тимошик. – К.: Либідь, 1995. – 296 с.
4. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Львів, 1926. – Ч. 3. – С.108-109.
5. Нечуй-Левицький І. Криве дзеркало української мови. – К., 1912. – 96 с.
6. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Гол. ред. П.Сохань. – Львів: Світ, 2005. – 792 с.
7. Ковалів П. Михайло Грушевський про українську мову як важливий засіб етнонаціонального розвитку народу // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 2/3. – С.43-52.
8. Мацько Л. Українська мова в діяльності Михайла Грушевського // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. – С.238-249.
9. Трифонов Р.А. Роль мовної дискусії поч. ХХ ст. у процесі формування літературних норм української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харків. нац. ун-т ім. В.Каразіна. – Х., 2000. – 20 с.
10. Стешенко І. Про українську літературну мову // ЛНВ. – 1912. – Кн. 2. – С.302-315.

УДК 811.161.2'37

СПЕЦИФІКА ВИКОРИСТАННЯ ФОЛЬКЛОРНИХ ВЛАСНИХ НАЗВ У ЗВЕРНЕНОМУ МОВЛЕННІ

Колесник Н.С., к. філол. н., доцент

Чернівецький національний університет

Досліджено особливості використання власних назв як однієї з найактивніших лексико-семантичних груп номінацій адресата мовлення в текстах усної народної творчості.

Ключові слова: засоби та способи номінації адресата мовлення, адресат мовлення, фольклорний текст, фольклорні оніми, функціональна сфера апеляції.

Колесник Н.С. СПЕЦИФИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФОЛЬКЛОРНЫХ СОБСТВЕННЫХ ИМЕН В ОБРАЩЕННОЙ РЕЧИ / Черновицкий национальный университет, Украина

Исследуются особенности использования собственных имен как одной из наиболее активных лексико-семантических групп номинаций адресата речи в текстах устного народного творчества.

Ключевые слова: средства и способы номинации адресата речи, адресат речи, фольклорный текст, фольклорные онимы, функциональная сфера апелляции.

Natalya Kolesnyk PECULIARITIES OF THE USE OF FOLKLORE PROPER NAMES IN APPEALS / Chernivtsi National University, Ukraine

The article touches upon the peculiarities of the use of proper names as one of the most active lexical-semantic groups of nomination of speech addressee in the folklore texts.

Key words: means and ways of nomination of speech addressee, folklore text, folklore names, functional sphere of appeal.

Фольклорну ономастику в теоретичних працях вітчизняних дослідників останнього десятиліття потрактовано як один з напрямів літературної ономастики, проте досить своєрідний, специфіка якого зумовлена, насамперед, об'єктом досліджень: власною назвою як невід'ємним складником фольклорного тексту [1;2].

Відомий польський лінгвіст Є.Бартмінський у праці “Про мову фольклору” писав: “Фольклор типізує, література індивідуалізує” [3, с.64]. Саме ця відмінність фольклорних текстів від текстів художньої

літератури дає можливість досліджувати фольклорні власні назви не лише з погляду поетики, але й як одне з джерел національного ономастикону.

Наші попередні студії засвідчили, що іменник фольклору за багатьма параметрами є типовим, відтворює загальнонаціональні тенденції розвитку й формування українського антропонімікону, як-от: традиційно багатший репертуар чоловічого іменника порівняно з жіночим, утворення найуживаніших демінутивних та пейоративних варіантів особових імен за найпоширенішими моделями, майже постійний склад першого десятка найпопулярніших чоловічих та жіночих імен, стабільність українського іменника як протягом тривалого відтинку часу (кількох століть), так і в межах різних говорів тощо.

У пропонованій розвідці маємо на меті з'ясувати, чи добір власних назв як засобів апеляції й особливості їх виявлення у фольклорних текстах теж є типовими для функціональної сфери апеляції української мови та чи існує певна специфіка використання фольклорних онімів для називання адресата мовлення у зверненому мовленні. При аналізі спиратимемося на одну з найновіших методик дослідження сфери апеляції, розроблену М.С.Скабом [4].

Фольклорний текст являє собою мовленнєвий акт, у якому комунікація є біградуальною: в ньому присутні або комуніканти, або передавач (автор – мовець) і потенційний реципієнт, – тобто в обох випадках комунікативна ситуація фольклорного тексту передбачає наявність адресата, а отже, активне використання різних груп номінацій адресата мовлення, зокрема власних назв.

Загальновідомо, що від першопочатків фольклорні тексти були розраховані на усне побутування і є зразками усного висловлення. А особливість усних проявів, на думку М.С.Скаба, зумовлює, передовсім, присутність адресата, що у висловленнях виявляється у використанні контактних засобів різного характеру та походження, серед яких одними з основних є так звані звертання [4, с.7]. У фольклорних текстах, поряд з іншими типами номінацій, доволі часто функцію називання адресата мовлення виконують оніми, що є загальнонаціональною тенденцією: “Вироблена протягом досить тривалого часу, українська система номінацій адресата мовлення відрізняється від подібних систем інших етносів дуже активним використанням у різних комунікативних ситуаціях власних найменувань осіб” [4, с.37].

Активне використання саме власних назв для позначення адресата мовлення зумовлене певними прагматичними чинниками, серед яких М.С.Скаб виділяє, по-перше, “знайомість” адресата, по-друге, використання онімів, як правило, на позначення однієї особи, по-третє, вживання власних назв насамперед у номінативній функції [4, с.37]. Можемо констатувати, що згадані вище фактори визначають уживання онімів і у фольклорному тексті. По-перше, “денотати фольклорних онімів – переважно реальні особи, добре знані в певному комунікативному середовищі” [2, с.14], по-друге, оніми у фольклорному тексті, принаймні первісно, виконували номінативну функцію [2, с.14], по-третє, як засвідчили наші спостереження, використовуються вони для називання переважно однієї особи.

Усі згадані вище особливості побутування фольклорних власних назв по-різному зреалізовані в різних жанрах фольклору, зокрема фольклорній прозі, пісенному фольклорі тощо. Звичайно, вагомою є “давність” жанру: “протягом тисячоліть” кожен із жанрів накопичив свої форми бачення й усвідомлення певних сторін життя. Наприклад, у молодших жанрах, зокрема ліричних піснях, які за багатьма ознаками наближаються до художньої літератури і появу яких “пов’язують з тим періодом, коли фольклор почав поступово втрачати первісне практичне значення й набувати ознак художньої творчості” [5, с.334], епічне (розповідне) начало відступає на другий план, а отже, й зменшується кількість висловлень, що обслуговують комунікативний акт. За В.Я.Проппом, “приналежність до жанру визначає усю художню тканину фольклорного твору” [6, с.27], окрім того, зауважимо: особа виконавця (навіть її стать) тісно пов’язана з жанром і досить активно впливає на формування іменника фольклорного тексту [2, с.25].

Однак аналіз текстів навіть одного з наймолодших у системі епічних жанрів, співанок-хронік, засвідчив, що первісна функція фольклорного твору – передавати з покоління в покоління певну систему поглядів, обрядів та магічних ритуалів, моральних цінностей та настанов – “провокує” фольклорний текст, навіть створений у першій половині ХХ ст., на продукування ситуації “адресант - адресат”, а отже, передбачає використання номінацій адресата мовлення. Наприклад, у співанці “Про Василя Остапюка” (запис 1968 року події, що сталася у 1937 році) із 36 вживань антропонімів 10 – найменування адресата мовлення: *Васильку, Василечку (б уживань), пане Остапюку, Остапюк Василечку, Мисю*.

Очевидно, жанрова специфіка використання фольклорних власних назв у зверненому мовленні – тема цікава й багатообіцяюча для майбутніх студій, але не є предметом нашої розвідки. Повернімося до схеми аналізу власних найменувань особи як однієї з лексико-семантичних груп номінацій адресата мовлення [див.праці: 4; 8].

Стосовно способів апеляції, то якщо в сучасному українському мовленні досить мирно співіснують при звертанні як найпоширеніші “тикання і викання”, які можуть бути вжиті в будь-якій комунікативній ситуації [4, с.26], то у фольклорному тексті, попри вік, суспільний статус, стать, фах учасників акту спілкування, саме “тикання” є майже єдиним і цілком природним при звертанні до однієї особи.

Наприклад, в історичних піснях, думах, баладах, обрядовій поезії, співанках-хроніках фіксуємо звертання на “ти” до осіб, вищих за суспільним статусом (“Ой *цісару, Франц-Йосифе, ти наш господине*”, “*Княже Дмитер, пан Корецький*”, “*Пане гетьмане Хмельницький, Батю Зинов наш чигиринський! Нащо ти нас потребуєш?*”, “*Ой царице Катерино! Що ж ти наробила?*”, “*Штефане, Штефане, Штефан-воєвода, Альбо мене пуйми, альбо мене лиши!*”, “*Ой Лук’яне Кобилице, Лук’яне, Лук’яне, Розкажи нам, будь так добрий, що ся з нами стане*”), старших за віком, знайомих і незнайомих осіб, батьків (“*Господиненька сего домоньку, сего домоньку, чом Оленонька, віншуєм ж тя щастем, здоров’єм*”, “*Ой бувай же здоров та пан Миколаю, з своїми синами та як соколами*”, “*Ой випрягай, пане Лебеденку, ворону кобилу!*”, “*Ой ти, дядьку Мусію, чи ти бачив чудасію?*”, “*Вийди, мамко Василюху, на дорогу д’міні...*”, “*Ой продаєш, Шпаледжихо, воли та телиці, лиш не годна викупити синочка з темниці*”, “*Ой сусідо Нетриб’ючко, накрій мя кожухом...*”). Щоправда, тексти співанок-хронік у записах кінця 60-х рр. ХХ ст. трічі фіксують “викання” у звертанні до старшої за віком особи (“*Ідіть но ви, Баранючко, доньку поховати!*”, “*Ой скажіт мені, Павлюку, ци ще буду жити?*”, “*Та буду вам, Шимотихо, новину казати...*”). Гадаємо, що в цьому випадку вживання “викання” як форми ввічливості у фольклорних текстах зумовлене впливом мовленнєвої практики авторів текстів середини – другої половини ХХ ст. Ще раз наголосимо, що співанки-хроніки належать до наймолодших жанрів української пісенної епіки. Насамкінець можемо констатувати, що перевага “тикання” над “виканням” у фольклорі є одним із доказів первинності “тикання” в українській мові та свідчить про давність фольклорних текстів, які послуговуються, переважно, цим способом апеляції.

З-поміж власних назв як засобу апеляції, закономірно, найчастіше у фольклорі функціонують антропоніми, а з-посеред антропонімів одним з найбільш активно використовуваних класів для номінації адресата мовлення є особові імена. Їм належить безперечна першість, що зумовлено специфікою фольклорної комунікації: вона “прив’язана до конкретного місця, часово злокалізована, коло учасників обмежене, обов’язковою є дистрибуція *виконавець – слухач*. Усе це сприяє тому, що особове ім’я виявляється самодостатнім і вичерпним для фольклорного тексту” [2, с.32-33]. Із близько 200 особових імен, засвідчених текстами українського обрядового пісенного фольклору, панівну більшість використано у зверненому мовленні доволі активно. Так, наприклад, із 211 вживань імені *Василь* у календарно-обрядових піснях 88 – це номінації адресата мовлення, представлені як повною формою імені, так і демінутивними варіантами в кличному та називному відмінках: *Василь* (3 вживання), *Василу* (27), *Василе* (1), *Васильове* (1), *Василино* (2), *Василько* (2), *Васильку* (1), *Васильцю* (2), *Василечку* (11), *Васильєчку* (1), *Василочку* (1), *Васильочку* (2), *Василейку* (2), *Василеньку* (7), *Васильчику* (30), *Васю* (1). Ця тенденція не є характерною лише для найуживаніших імен. Так, наприклад, із 6 фіксацій імені *Аврам* (*Оврам*) 2 – це називання адресата мовлення (*Овраме* (2)); із 7 імені *Онопрій* (*Онуфрій*) відповідно 4 (*Онохрею* (2), *Онохрей* (1), *Онохрейку* (1)); із 10 імені *Юрій* – 3 (*Юрйо* (1), *Юрку* (2)). У коломийках із записів В.Гнатюка особове ім’я *Андрій* ужито 19 разів, з них 12 – у функції називання адресата мовлення: *Андрію* (4), *Андрійку* (2), *Андрієчку* (1), *Андрусю* (1), *Андрусюню* (1), *Андруху* (1), *Яндрусю* (1), *Яндрушку* (1). Зауважимо, що, як і в попередніх прикладах, ім’я використано як в повній формі, так і у квалітативних варіантах. Із 74 уживань імені *Василь* на цьому ж фактичному матеріалі – 45 повна та квалітативні форми антропоніма у кличному відмінку: *Василу* (25), *Васильку* (2), *Василеньку* (4), *Василечку* (1), *Василочку* (1), *Василику* (7), *Василуню* (2), *Василино* (2), *Цилю* (1). Рідковживані імена теж потверджують цю тенденцію: з 3 уживань імені *Антон* – 1 найменування особи адресата мовлення (*Антосю*). Подібні тенденції засвідчив і жіночий фольклорний антропонімікон.

Демінутивні варіанти імен виконують, як правило, соціально-регулятивну або оцінно-характеризувальну функції. Зауважимо, що зменшено-пестливі імена у функції засобів називання виразно переважають над повними формами імен. Приміром, ім’я *Іван* в опрацьованих нами 5 тисячах фольклорних текстів ужито як засіб апеляції у повній формі 120 разів, а у квалітативних варіантах майже вдвічі більше – 225 разів.

Зауважимо, що вживання демінутивних варіантів у фольклорі превалює саме у зверненому мовленні. Нами зафіксовано непоодинокі випадки, коли в тексті розповіді вжито повні або “нейтральніші” демінутиви, а в зверненому мовленні використано “наїекспресивніші”, принаймні в аналізованому тексті, форми. Наприклад, у співанці-хроніці “Про Івана та Оленьку” для найменування героїв використано переважно варіанти *Іван, Іванко, Оленька, Оля*, у зверненому ж мовленні – лише *Іваночку, Йванечку, Олюнечку*. У співанці-хроніці “Про Меланку” ім’я героя – Дмитро, а як засіб апеляції використано варіант *Дмитрусику*. У співанці-хроніці “Про Грицуня Гончарика” у зверненому мовленні зафіксовано варіант *Грицуненьку*: “З ким я буду, *Грицуненьку*, діти годувати?”. Наші попередні дослідження засвідчили подібну тенденцію і в українських народних казках. У тексті від автора вжито нейтральні варіанти, а у звертаннях героїв одне до одного – демінутиви: “Ану йди ти, *Грицуньку*, послухай! Прийшов *Гриць* під вікно, слухає” [7, с.124]. Особове ім’я як засіб апеляції нерідко в піснях посилюється вигуками, часто супроводжується прикладками, присвійними та особовими займенниками, означеннями: “*Ой Романе, Романочку*”, “*Ой сестронько Оленонько*”, “*дівчино Уляно*”, “*козаче Семене*”, “*молодий Іванку*”, “*Ой Гандзю милостива*”, “*Ой дівойко, Касунейко*”, “*Касуню, душко*”, “*Ой*

сину мій, Івашечку”, “серденько Марусе”, “донько ж моя, Катериночко”, “доне моя Василючко”, “Ой братчику Михайлочко”, “Ой донечко Іриночко”, “Миколайку, братику”, “Марієчко моя, княгине моя”, “Ой Василичку-ж мій, дитино моя!”, “Ой Ганусюне, наша Ганусю!”, “Ой ти, дівчино, да серце Галюню!”, “Газдо мій, Іваночку, газдо мій, Іванку”, “Та й братчику Федорочку, брате наш рідненький” тощо. Причому повтори, як правило, суміжні, нерідко другий компонент є демінутивом з інтенсивним виявом експресивності. Поширені прикладки можуть стояти як у пост-, так і в препозиції; наявна градація звертань, що посилює експресію висловлення (останнє характерно для голосінь та співанок-хронік, у яких йдеться про трагічні події).

На гуцульському матеріалі нами зафіксовано діалектні варіанти особових імен, ужитих у кличному відмінку: *Юрчу*, поряд із загальноживаним *Семеночку* – *Семе* (“Цілуй, *Семе*, в рану”), *Калиночко* – *Кали* (“Ск ти, *Кали*, спала?”). Про утворення вокативних форм у говорах української мови шляхом усичення закінчення або й частин основи, за свідченням М.С.Скаба, говорило свого часу чимало дослідників [див.: 8, с.98].

Фіксують фольклорні тексти і звичайні, характерні для української мови поєднання типу *пане (пані) + особове ім'я*: “Здається ми, *пане Лесю*, Марічку кохаш?”; “Ой *пане Богдане*, нерозумний сину!”; “Ей, *пані*, – каже, – *пані Барабашева*, гетьманова молода!”; “Ой що в тебе, *пане Дмитре*, товариства много?”. Але якщо в сучасному українському мовленні ця етикетна формула звучить нейтрально, то в проаналізованих нами текстах вона підкреслює іронічно-глузливий характер висловлювання, оскільки вживана в “невідповідному” контексті. А от у давніх обрядових піснях (колядках, щедрівках) така етикетна формула має виразно ввічливо-шанобливий характер (“Да *пану, пану Івану*”, “*Пане Василю*, славний козаче, Святий вечір!”; “Ой ягідко, красна *панночко, Олесю!*”, “Бувай здорова, гречная *панно, панно Марцуню!*”). Буковинський обрядовий фольклор засвідчує цікавий факт: у колядках, щедрівках, весільних піснях особове ім'я нерідко входить до складу формули-звертання і є змінним, тобто на час запису текстів останні не втратили своєї обрядової функції – віншування конкретної особи, отожд, ужиті в них оніми використовували для називання реального адресата мовлення. Звернімо також увагу на зафіксовані етикетні формули-звертання “*панно + особове ім'я*”, “*панночко + особове ім'я*”. Хоча дехто із сучасних мовознавців обстоює думку, що подібні етикетні формули з'явилися в українській мові під впливом польської, вважаємо, що зібраний нами фольклорний матеріал свідчить про їх питомість у мовленні українців. Щоправда, їх занепад в нашому мовленнєвому узусі відбувся швидше, ніж у польському: лише в другій половині ХХ ст. ці етикетні формули, за свідченням польських лінгвістів, почали поступово зникати з мовлення поляків, натомість превалуючою при звертанні стає номінація “*пані*” до всіх жінок, незалежно від соціального статусу.

Використання особових імен на позначення адресата мовлення у множині поодинокі і стилістично забарвлені: “*Семени, Івани*, надівайте жупани”, а от уживання прізвищевої назви у формі множини для позначення кількох (усіх) членів однієї родини в деяких жанрах, наприклад, співанках-хроніках, доволі поширене і стилістично не забарвлене: “Ой помагай-біг, *Мочернаки*”, “Де ви йдете, *Туманюки?*”. Зафіксована у повстанській пісні множинна форма прізвища “*бандери*” вже втратила ознаки антропоніма і використана в значенні “*бандерівці*”.

Загалом, використання особових імен в якості предметної частини змісту апеляції досить інтенсивне, зумовлено це специфікою фольклорних текстів і вжитих у них фольклорних онімів, денотати яких, як правило, добре відомі в певному комунікативному середовищі.

Нерідко в ролі номінації адресата мовлення фольклорні тексти використовують прізвища, прізвиська, патронімічні назви, проте в різних жанрах це відбувається доволі нерівномірно. Першість належить думам, історичним пісням, співанкам-хронікам і баладам – жанрам, які передбачають точну ідентифікацію адресата мовлення: “Гей, *Сірко, Сірко*, ти славний із славни...”, “Ой тепер ж нам, *Калниш* кошовий, та з тобою розлука...”, “Ой здоров, здоров, *пане Лебеденку...*”, “Гей, *Довбушу*, *пане наш...*”, “*Кармелю* – серце, по світу ходиш...”, “Ой сину мій, *Нещуренку...*”, “Ой ти, *Янчуку* уродливий...”, “Вийди, Грицю, на улицу, і ти, *Коваленку...*”, “Добрий вечір, *Кропивницький*”, “Вже ми тебе, *Туманюку*, не будем видіти”. Провести чітку межу між прізвищем, прізвиськом, патронімічною назвою, ужитими у фольклорному тексті, не завжди можна, оскільки лише в окремих випадках (як-от, Хмельницький, Барабаш і под.) ми можемо говорити про прізвища як засоби офіційної ідентифікації в суспільстві. Цікавим є приклад з відомої пісні “Ой Морозе, Морозенку”. Як засіб апеляції до однієї особи використано прізвищевий знак батька (про прізвище говорити не можемо, бо на той час прізвища українців ще не зазнали юридичної стабілізації) та утворений від нього патронім на позначення сина, який нині сприймається нами вже як прізвище.

Досить уживаними в народній поезії як засоби апеляції є андроніми, наприклад, уже згадувані нами *Василихо, Шпаледжихо, Шимотихо, Нетриб'ючко, Баранючко*, а також *Морозихо, Захарчихо, Семенихо, Люліцинко, Боднарчико, Штефанова, Романівна*. Саме вони є найпоширенішим зразком, поряд з особовими іменами, однокомпонентного засобу найменування дівчат, жінок у фольклорних текстах.

Якщо в сучасному живому мовленні українців називання адресата мовлення автономним (самостійно вжитим) по батькові трапляється відносно рідко [4, с.39], то у фольклорних текстах нами взагалі виявлено всього кілька двокомпонентних найменувань, до складу яких увійшли по батькові (у записях родинно-побутових пісень з Харківщини та Конотопу читаємо: “Ти, *Палазю Трохимівно*, Ти, *Іванку Пилипович*”) та автономні *Андрєєвна* та *Юхимович* (у тих же джерелах):

Коло єї снігирушка походжає
 Стакан меду добрий пива підношає;
 “Зволься ти, союшка, ти *Андрєєвна!*”
 “Ти викушай, снігирушка, ти *Юхимович!*”

Останній текст має виразні ознаки запозичення, видається, що це адаптація первісно російської пісні. Зауважимо, що російський фольклор щедро послуговується засобом називання – по батькові не лише у стосунку до людей; нами засвідчено потамонім *Дунай* у поєднанні з по батькові: “*Дунай мой, Дунай, сын Иванович Дунай*”, “*Ты Дунай, Дунай, Селиванович Дунай*”. У фольклорних записях із Західної України не виявлено жодного прикладу використання самостійно вжитих по батькові.

Не можемо оминати ще одного класу антропонімів – псевдонімів. У фольклорних текстах вони засвідчені переважно як псевда вояків УПА у повстанських піснях, щоправда, як засоби апеляції доволі рідко. Текст повстанської пісні “Гей бували хмари, та бували бурі” фіксує псевдо командира УПА Дмитра Клячківського, що має двокомпонентну формулу, на зразок “прізвище + особове ім’я”: “Правда, командире, наш *Савуре Кліме!*”.

У чималій кількості фольклорних текстів антропоніми – репрезентанти предметної частини змісту апеляції функціонують не поодинокі, а утворюючи різноманітні комбінації. До речі, із багатокомпонентних засобів апеляції найуживанішими у фольклорних текстах є двокомпонентні формули “особове ім’я + прізвище” або “особове ім’я + прізвисько”: “Ти, *Євгене Коновальцю*, чи ти цього сподівався?”, “Ой *Богдане Хмелю*, славний наш гетьмане...”, “Бодай ти собі, *Іванець Богуславець*, щастя й долі не мав...”, “Ой, *Кішко Самійлу*, гетьмане запорозький...”, “Ой, *Ляше Бутурлаче*, сотнику переяславський, недовірку християнський!”, “Ти, *Іване*, ба й *Рахівський*, бери мене по-легінськи”, “Ой *Штефане*, ти, *Дзвінчуку*, Ой звів-єс ня через суку...”, “Тікай, *Юро Довганюку*, бо ті іздогоняй!”, “Ой сину, мій сину, *Матвій Дворянину*...”, “Най тебе, *Іцко й Борух*, сам Господь скарає!”. Таке звертання не має в текстах усної народної творчості, як у сучасному українському мовленні, статусу офіційного, воно швидше покликане однозначно ідентифікувати особу, яка є учасником якихось важливих подій.

Звернімо увагу, що в наведених прикладах чимало відхилень від сучасних етикетних норм: по-перше, ім’я може бути вжите не тільки в повній, але й зменшено-пестливій (*Іванець*) або гіпокористичній формах (*Юро*); по-друге, у кличному відмінку може бути використане не лише особове ім’я, але й прізвищева назва, особове ім’я може бути вжите в називному, а прізвищева назва – у кличному відмінку; по-третє, власні імена нерідко супроводжують прикладки (*славний наш гетьмане*), інтимізуючі займенники (*наш*), частки й вигуки (*ой, ба й*); по-четверте, певну стилістичну роль (підсилення емоційного звучання найменування) відіграє займенник *ти*, що входить до складу номінації, або розміщений у позиції початкової (ініціальної) номінації адресата.

Трикомпонентної антропонімоформули на позначення адресата мовлення опрацьовані нами тексти не фіксують, що цілком закономірно, оскільки фольклорні твори не є зразками офіційного стилю.

Тексти усної народної творчості використовують як засоби апеляції й інші, окрім антропонімів, розряди власних назв. Так, народна поезія фіксує у зверненому мовленні хороніми, гідроніми, ороніми, ойконіми, мікропоніми *Дунаю*, *Галичино*, *Канадо* (*Канадонько*, *Канадочко*, *Канадище*), *Манітобо*, *Верховино*, *Закарпаття*, *Колодрібко*, *Карпати*, *Бескиде* і навіть назву журналу “*Зоря Галицька*”. Усі їх використано в переносному значенні.

Підсумуємо. Як і в сучасному українському мовленні, у фольклорних текстах власні назви належать до однієї з найбільш активно використовуваних лексико-семантичних груп номінацій адресата мовлення. Нами засвідчено вживання всіх класів антропонімів, щоправда, кількісні характеристики їх уживання та поєднання різних класів дещо відмінні від сучасних норм, причини цього треба шукати в специфіці фольклорного спілкування (усна форма, неофіційність, очне або заочне знайомство адресанта з адресатом мовлення, виразна демонстрація певного ставлення мовця до співрозмовника тощо). Згадані вище чинники зумовили цілковиту перевагу “тикання” над “виканням”, превалююче вживання особових імен (зокрема їх квалітативних варіантів) як засобів апеляції, причому суфіксоване ім’я доволі рідко виконує соціально-регулятивну функцію (таке трапляється, насамперед, в епічних жанрах, зокрема казках), а частіше – оцінно-характеризуючу. Ужиті по батькові, прізвища, прізвиська, андроніми та псевдоніми теж не виконують соціально-регулюючої функції; усі вони, окрім прізвищ, ужиті зазвичай як зручні форми неофіційного називання особи й не містять у своїй семантиці оцінних та характеризуючих сем (це не стосується прізвищ та прізвиськ, ужитих в окремих епічних жанрах). Зрештою, саме під ними

(згаданими вище онімами) персонажі фольклорних творів відомі учасникам комунікації, оцінності ж цим класам антропонімів надають суфіксація та контекст.

Щодо антропонімоформул, які використовуються у фольклорних текстах, то в цьому випадку важить, насамперед, достатність ідентифікації адресата мовлення.

Отже, активне використання власних назв для називання адресата мовлення у фольклорних текстах є національною специфікою, проте особливості (як якісні, так і кількісні) їх використання регулюються потребами фольклорного спілкування, а вживання хоронімів, гідронімів, оронімів, ойконімів, мікротопонімів як засобів апеляції є однією з характерних рис фольклорної комунікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Калинин В.М. Поэтика онима. – Донецк: Юго-Восток, 1999. – 408с.
2. Колесник Н.С. Фольклорна ономастика. Вип.1. Теоретичний аспект: Конспект лекцій до спецкурсу. – Чернівці: Рута, 2000. – 40с.
3. Bartmiński J.O języku folkloru. – Ossolineum, 1969. – 275s.
4. Скаб М.С. Прагматика апеляції в українській мові: Навчальний посібник. – Чернівці: Рута, 2003. – 80с.
5. Лановик М., Лановик З. Українська народна словесність. Посібник для гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – Львів: Літопис, 2000. – 614с.
6. Пропп В.Я. Фольклор и действительность: Избр. статьи. – М.: Наука, 1976. – 324 с.
7. Колесник Н.С. Загальна характеристика ономастикону закарпатської народної казки // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТНПУ, 2004. – № 2(12). – С.121 – 137.
8. Скаб М.С. Граматика апеляції в українській мові. – Чернівці: Місто, 2002. – 272с.

УДК 811.161.2'373.43+811.161.2'367.622

ОКАЗИОНАЛЬНІ РЕПРЕЗЕНТАНТИ ПРЕДМЕТНОСТІ

Колоїз Ж.В., докторант

Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна

У статті досліджуються оказіональні репрезентанти предметності, які представлені у вигляді ієрархічного номінативного поля з бінарними опозиціями; аналіз здійснюється крізь призму дериваційних полів і дериваційних рядів.

Ключові слова: оказіональний репрезентант, номінативне поле, дериваційне поле, дериваційний ряд.

Колоиз Ж.В. ОККАЗИОНАЛЬНЫЕ РЕПРЕЗЕНТАНТЫ ПРЕДМЕТНОСТИ / Харьковский национальный университет им. В.Н.Каразина, Украина

В статье исследуются окказиональные репрезентанты предметности, объединенные в рамках иерархического номинативного поля с бинарными оппозициями; анализируются их деривационные поля и деривационные ряды.

Ключевые слова: окказиональный репрезентант, номинативное поле, деривационное поле, деривационный ряд.

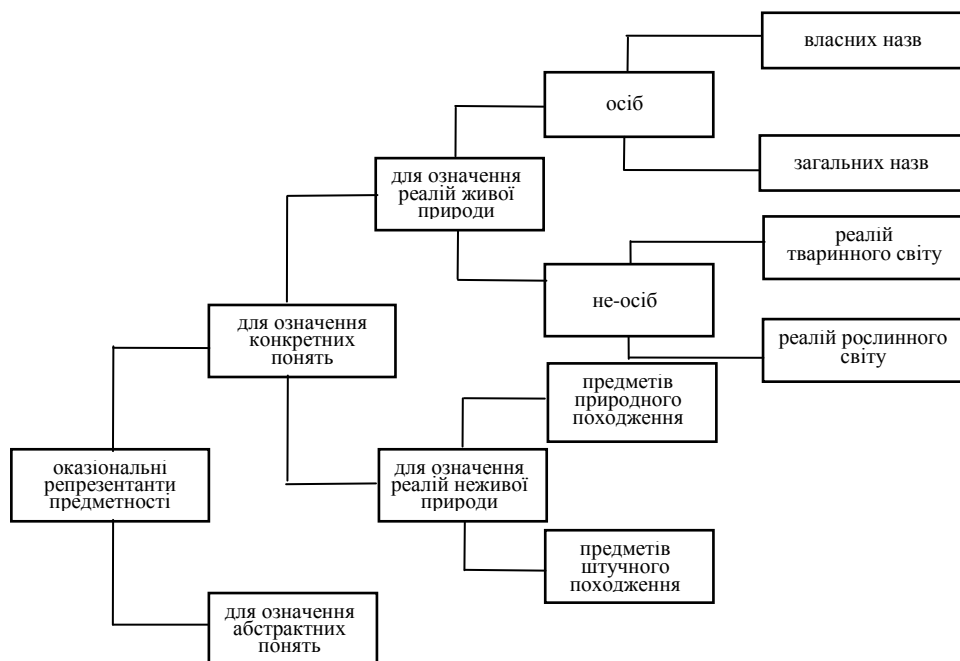
Kolloiz Zh. OCCASIONAL UNITS REPRESENTING THE NOTION OF "SUBJECTIVENESS" / Kharkiv National University named after V.Karazin, Ukraine

The article investigates occasional units representing the notion of "subjectiveness". They are presented as such that have hierarchic nominative field with binary oppositions. These units have been analyzed in terms of their derivational fields and derivational lines.

Key words: occasional representative unit, nominative field, derivational field, derivational line.

У мовознавчій традиції предметність розуміють як узагальнену назву субстанціальних об'єктів, що є реальними предметами або сприймаються як такі в нашій свідомості, яка найлегше розрізняє саме ці матерії і чітко окреслює їх межі. У процесі лінгвалізації дійсності матеріальні об'єкти, що репрезентують

предметність, позначаються вербальними знаками, за якими закріпився граматичний статус іменників. Останні характеризуються тим, що мають найбільший поняттєвий об'єм. “У них відображено результат пізнання дійсності, тому саме вони утворюють поняттєвий центр номінативних одиниць, а в системі мови лексико-граматичний центр мовних одиниць на відміну, наприклад, від дієслова, яке завжди лише називає одну з ознак іменника; поняттєвий зміст дієслова умовний, гнучкої і самостійної інформації не містить, що, зрозуміло, не є перепорою до виокремлення лексико-синтаксичних груп дієслів” [1, с.29]. Не викликає і не викликав заперечення той факт, що іменник – “найномінативніша частина мови” [2, с.90] і “її номінативність має найбільш безпосередній характер” [3, с.12]. А відтак номемні ряди, які в комунікативному процесі забезпечують можливість мислити предметно й інтерпретувати предметну частину мовної картини світу, постійно відкриті для поповнення та оновлення, зокрема й за рахунок okazіональних репрезентантів предметності. Своїми загальними лексико-семантичними та граматичними характеристиками okazіональні репрезентанти предметності, як правило, не відрізняються від узувальних. Їх можна диференціювати як номемі на позначення: а) конкретних / абстрактних понять; б) живих / неживих предметів; в) осіб / не-осіб; г) предметів природного / штучного походження тощо. Основні результати okazіональних дериваційних процесів, які об'єднуються загальним категоріальним значенням предметності, представлено у вигляді так званого ієрархічного номінативного поля з бінарними опозиціями:

Протяжність цього поля – спектра значень як градації загального значення – залежить від ступеня абстракції останнього. “Бінарність поля – лише необхідна умова виокремлення далі неподільних одиниць значення, об’єднаних за ознакою мінімального розрізнення, які складають певну окремість. Однак усі можливі бінарні утворення – опозиції мінімальних елементів – можуть входити в більш протяжне поле за об’єднувальною їх ознакою. З цієї точки зору будь-який мінімальний значущий елемент входить до більш складної структури, ніж мікрополе, де він виділяється на основі нетотожності до інших, співвідносних з ним елементів даного поля” [4, с.111].

Номемі для означення конкретних понять маніфестують певні переваги у сфері продукування лексичних okazіоналізмів, що цілком закономірно, адже людина як суб’єкт конкретної ситуації спілкування і єдиний реалізатор результатів дериваційних процесів сприймає і відображає дійсність, насамперед, через світ речей живої природи. Людина є вищим ступенем живих природних організмів, суб’єктом суспільно-історичної діяльності і культури, який створює матеріальні умови свого існування. Природа створила людину, людина перетворює природу. Їх співіснування і взаємодія є основною умовою людського буття. А відтак і серед okazіональних репрезентантів предметності найширше представлені номемі, що об’єднуються навколо концептів “людина” і “природа”, де перший ілюструється назвами осіб, другий – назвами живих/неживих предметів, реаліями тваринного й рослинного світу, предметами природного та штучного походження.

Оказіональні номемі на позначення назв осіб диференціюються відповідно до індивідуального / загального найменування і кваліфікуються як антропоніми, точніше, літературно-художні антропоніми та персоніми. Оказіональні літературно-художні антропоніми протиставляються

узуальним і разом із ними складають літературно-художню антропонімію. На відміну від реальних антропонімів, що здебільшого втратили характеристичні ознаки й виконують суто ідентифікаційну функцію, літературно-художні (як okazіональні, так і узуальні) є “іменами з підтекстом”, “непрямим характеристичним прийомом ономастики”[5].

Персоніми, які разом із антропонімами складають групу для означення реалій живої природи і протиставляються назвам тваринного та рослинного світу як особи/не-особам, представлені в okazіональній деривації досить солідно. Успішна спроба їх систематизації була зроблена свого часу Г.М.Вокальчук [6]. Насправді, усе розмаїття okazіональних номінацій осіб дуже важко вбгати в рамки ідеальної класифікаційної схеми. Адже в зразках однієї і тієї ж номінативної групи, крім спільного, завжди можна віднайти й відмінне, як тотожні, так і диференційні семи. Аналіз найрізноманітніших фактів підтверджує, що класи ідентифікованих тим чи іншим чином значень не складаються з абсолютно тотожних одиниць, а являють собою спектри (поля), у яких виділяється ядро й граничні царини з поступовим нівелюванням об'єднувальної класифікаційної ознаки. Наприклад: *Учора відбулася перша вечірка “Плуга”. Зачитано було твори плужан* (Остап Вишня); *Якщо в усіх джінсарів узяти ДЖИНСи і зшити їх, то ними можна вкрити всю Україну* (Телебачення); *Можна би багато наводити прикладів безпардонності і безличності кремлівських демагогів і феєрверкоробів на московському з'їзді КПРС* (І.Багрянний). Проілюстровані мовленнєві ситуації маніфестують okazіональні персоніми. Однак, репрезентуючи спільний спектр загального номінативного поля предметності, вони, разом із тим, належать до різних дериваційних полів, позначаючи осіб як носіїв, відповідно, непроцесуальної (*плужанин, джінсар*) / процесуальної ознаки (*феєрверкороб*). Дериваційні поля, що об'єднуються загальним дериваційним значенням [4, с.115], складаються з дериваційних рядів. Так, скажімо, проілюстровані зразки дериваційного поля “особа як носій непроцесуальної ознаки” є представниками принаймні трьох дериваційних рядів, куди входять деривати, які іменують осіб через їх відношення до а) літературних об'єднань (пор.: *плужанин* ← “Плуг”); б) соціальних організацій (пор.: *джінсар* ← “ДЖИНС”, оператор мобільного зв'язку). Протяжність дериваційних рядів постійно видозмінюється за рахунок нових okazіональних “надходжень”, кількісні зміни переходять у якісні (у межах одного ряду, крім ототожнюваних рис, можуть з'явитися диференційні), що, у свою чергу, стимулює сегментацію дериваційного ряду, його “розщеплення” приводить до появи нових рядів.

До того ж, у межах дериваційного ряду мають місце й одиниці, які відрізняючись своєю формальною структурою, співвідносяться з одним і тим же денотатом, служать назвою однієї і тієї ж особи, здатні замінити одна одну, виступають як комунікативні еквіваленти і утворюють своєрідний номінативний ряд [4, с.116], наприклад, *порівець – порист; майданник – майданівець – майданець; змагун – змагальник; заєдун – заєдист – заєдинчик; джінпуха – джіністка – джінпачка* тощо. Компоненти номінативних рядів, зокрема афіксальні результати лексичної деривації, перебувають в абсолютно ідентичних і структурних, і смислових стосунках щодо своєї формальної дериваційної бази: вторинні номіми мають однаковий структурний елемент, який одночасно вказує й на спорідненість із вихідною базою і тим самим на експліцитний зв'язок з нею (пор.: *майдан+ник, майдан+івець, майдан+ець* ← майдан; *змаг+ун, змаг+ар, змаг+альник* ← змагатися).

Подекуди в одному дериваційному ряду виявляються одиниці, здатні вступати в синонімічні відношення, тобто утворювати синонімічні ряди. Наприклад: *телебрехуніст – тележурик – телехапуга* (пор.: *телевізійний журналіст*). Від номінативних рядів останні відрізняються тим, що не є, насамперед, абсолютними комунікативними еквівалентами. Кожен із компонентів синонімічного ряду має свою дериваційну базу, перебуває з нею в різних формально-семантичних стосунках.

Дериваційне поле “особа як носій непроцесуальної ознаки” є досить багаторядним. З-поміж дериваційних рядів виокремлюються такі:

1) персоніми, що номінують осіб за професією (*балерун, квасочник, кордонець, лампасник, мікрозоолог, мікромайор, мікрофілолог, міні-футболіст, молоколог*): *Напередодні чемпіонату світу серед студентів найголовніший міні-футболіст країни Геннадій Лисенчук говорив про нашу команду: “Це та збірна, яка може гори звернути”* (Україна молода); *Ну, погодьтеся, шановні мікрозоологи... Що? І мікрофілологів теж нема? Ах так, так! Мікробіологи* (А.Крижанівський);

2) персоніми, що номінують осіб за суспільною діяльністю (*сусівець* – член “Союзу українських студентів”; *літукраїнець* – журналіст газети “Літературна Україна”; *аспанфут* – член “Асоціації панфутуристів”; *вешешник* – член групи “ВВ”): *Найбільша, найважливіша й найгучніша подія в Києві – це вихід із “Гарту” аспанфутів Варуського й Щербини* (Остап Вишня); *Незважаючи на те, що сьогодні більшість населення України попусує, рок-мистецтво вешешників знаходить своїх прихильників* (Телебачення);

3) персоніми, що номінують осіб за політичною діяльністю (*антиполітикан, нашист, об'єднанець, партмолотобоець, поетополітик, політикеса, політінвестор, політмеценат, помаранчук*): *Недаремно вже за кілька годин по деяких східних і південних областях прокотилася хвиля мітингів із*

засудженням “терористів” та “нашистів”, на підтримку “стабільного” Януковича (Україна молода); Чи не готує ця **політикеса** своєрідний громовідвід на “жахливу владу” у разі провалу виборної кампанії (Україна і світ сьогодні);

4) персоніми, що номінують осіб за соціальним станом і статусом (**архінкнязь, вождик, вожденя, владець, гетьманчук, елітник, жонатик, загсочоловік, мікрошеф, партбонзи, принцобомж, рабчук, рекетмен**): – Чоловічі руки, щоб ви знали! Але ви примітивніші істоти і нічого не знаєте в цьому світі, де владарюють жінки. – Це над “**жонатиками**”. А я переконаний холостяк (П.Загребельний);

5) персоніми, що номінують осіб за поглядами та переконаннями (**антирадянщик, букваліст, єдинонеділимець, імпершовініст, п’ятиколонник, радянець, себеіндивідуаліст, супероптиміст**): За метким визначенням великого українського письменника, всі ті російські соціалісти, комуністи й “гуманісти” різні були людьми личкованими, а пошкреби кожного, то з-під личкованої полуди вилазить неодмінно махровий реакціонер і чорносотенець, **єдинонеділимець**, у якого весь гуманізм кінчався на цьому пункті (І.Багрянний);

6) персоніми, що номінують осіб за національною та територіальною приналежністю (**афросєвропєсець, афроукраїнець, білонєгри, дон, заходянин, імперець, інтербезбатченки, москвомалороси, ньюукраїнець, південець**): Тоді як Київ веде напівсонне життя, казино заморських міст відчутно збагачується, зокрема, і за рахунок “**ньюукраїнців**”, для яких азарт і життя вже неподільні (Україна і світ сьогодні);

7) персоніми, що номінують осіб за зовнішніми ознаками (**білочубчик, босоніжка, босоніжко, довговусин, дубило, дужень, елегант, короткун, лисяк, неохайник, русопанна, струноківчина, чорнявич**): Поїзд наближався до Вапнярки, коли на пероні з’явився цей **елегант** у чорних окулярах “дипломат” та костюмі з лавсановою ниткою (О.Чорногуз); І русин – **довговусин**, І коса – русалка поливали Рось, аж поки не ви-рос-ла (І.Калинець);

8) персоніми, що номінують осіб за внутрішніми характеристиками (**бадьорик, безголович, всевідець, гнидюк, дурнолобець, жорстокосердець, завзятець, тихар, трудоголік, хамчук, хитрук, черствак, чудик**): Але ж тільки скромняги ми, оце нам у житті заважає. **Тихарі**, мовчуни (О.Гончар); Дурнику, – ковзнула вона губами по його щоці. – **Чудик** епохи незалежності. У комуністів було повно придурків, а в наших патріотиків – **чудики** (П.Загребельний);

9) персоніми, що номінують осіб за віком та родинними зв’язками (**дмитроматір, молодицин, сеструнк, старчук, тойящобатько, тойящосин, юниця**): На все це резолюція **молодицина** була така: – Чорти їх тут носять (Остап Вишня); Той-я-що-син мовчить і вже уиух. Я йду, а він – як пес – позаду мене... **Тойящосин** не чує вже мене, **Тойящобатько** вже не чує сина (В.Стус).

Як уже зазначалося, кожен із аналізованих дериваційних рядів є потенційно “розщеплюваним”, скажімо, персоніми останнього дериваційного ряду можуть розподілитися між тими, які номінують осіб а) за віком; б) за родинними зв’язками, причому самі отримують можливість “розщеплення”. Такий перерозподіл приводить до перебудови дериваційних рядів та урізноманітнення дериваційного поля в цілому.

Щодо дериваційного поля “особа як носій процесуальної ознаки”, то слід зауважити: його наповнюють одиниці, що називають осіб за виконуваною дією, яка визначає їх суспільно-політичну діяльність, соціальний статус, погляди, поведінку. Усе розмаїття названого поля можна розподілити між двома основними дериваційними рядами, а саме:

1) персоніми, що номінують осіб за виконуваною дією, прямо / непрямо спрямованою на об’єкт (**мандатоборець, місяцепоклонник, натаскувач, оскароносець, пильнувальник, підписант, пізнавальник, пізнавач, раритетноносець, селозатор, союзогон**): Аскет і **пізнавач** – відкриєш світу серце чуле, В компанії братів підставиш бік під сонця промінь (С.Жадан); По раритети, горе ти моє, по раритети! Шукай із зеленими обкладинками... Під наші шпалери. – Де шукати? – В першу чергу зв’яжися з **раритетноносцями!** – З ким? – Ну, з книжковими перекупниками (М.Пальчик);

2) персоніми, що номінують осіб за пасивно виконуваною дією (**байдикар, вилежень, випростень, гавкун, горлодренець, комплексант, криводум, мимоходець, обурник, опохмелянт, перегонець, простойзатор, шкребар**): Тобі хотілося би подивитися на все це, щоб завтра розповісти на прес-конференції перед найнятими мною теле-радіо-газетно-журнальними **гавкунами** (П.Загребельний); Під час ленчу (куліш із свининою, рязанка і кавуни) Люська і Колька кричали, що я симулянт плюс **опохмелянт** (А.Крижанівський).

З точки зору теорії дериваційних відношень деривати обох розглянутих дериваційних полів засвідчують як ототожнювальні, так і диференційні ознаки структурно-сміслових стосунків щодо своїх формальних дериваційних баз. Ототожнювальна риса полягає в тому, що всі вони є зразками дериваційних опозицій з експліцитно вираженою формальною мотивацією, щоправда, одні з них маніфестують елементарні

структурні відношення (*цибульк+іст* ← Цибулько; *фінгал+іст* ← фінгал; *труп+ар* ← труп; *пропаг+ун* ← пропагувати; *натаскув+ач* ← натаскувати), інші – неелементарні (*об'єднан+ець* ← Соціал-демократична партія (об'єднана); *дурн+о+лоб+ець* ← дурний лоб; *п'ят+и+колон+ник* ← п'ята колона). Щодо смислових стосунків, то вони також неоднотипні: у панівній більшості випадків їх семантична мотивація є передбачуваною, включаючи й ті моменти, коли якісна характеристика осіб постає на основі переносних значень. Непередбачуваними є смислові стосунки так званих ергонімних утворень, що називають осіб через їх відношення до тієї чи іншої виконуваної роботи (*світочивець* ← “Світоч”; *вечірнівець* ← “Вечірній Київ”; *сатириконець* ← “Сатирикон”; *архігумівець* ← “Архігум”).

Заслугує на увагу і той факт, що деякі з компонентів дериваційних рядів і першого, і другого дериваційних полів утворюють граматичні родові опозиції з метою диференціації осіб чоловічої / жіночої статі: *балерина* – *балерун*; *танцюристка* – *танцюр*; *зість* – *гостеса*. Окрему групу складають деривати, що ілюструють граматичне значення середнього роду, хоча в мовленнєвій ситуації вони використовуються у формі множини і, подібно до узуальних одиниць, мають формальні показники – суфікси *-ен*, *-енят*, *-ат*. Проте, на відміну від останніх, які утворилися від інших персонімів і маніфестують значення недорослості, оказіональні номеми є, як правило, антропонімними та ергонімними утвореннями (*члена*, *беркутя*, *сталеня*, *кохеня*, *геббельсеня*, *чорноволя*): *Кохання благородне почуття... А що ж у чорноволят? Помста? Заздрощі? Неспроможність досягти власного Афону?* (Літературна Україна). Значення недорослості в таких випадках нівелюється.

Подібна характеристика супроводжує й оказіональні репрезентанти предметності – не-особи, номеми на означення реалій рослинного і, рідше, тваринного світу, або, відповідно, флоризми та зооніми. Справа в тому, що родова диференціація узуальних номем на означення реалій рослинного світу, побудована на власне граматичних ознаках, не впливає з якихось особливостей названих предметів. Формальні показники, яких набувають похідні флоризми, переводять їх у значеннєво-граматичну площину і водночас засвідчують реалізацію категорії оказіональності / узуальності: *Приспало просо просеня, Й попростувало просо, Де в ямці спало зайчєня І в сні дивилось косо* (М.Вінграновський). Попри те, що родова диференціація зоонімів лежить у значеннєво-граматичній площині, ті з них, які не мають чітко виражених вікових особливостей, зокрема комахи та риби, не можуть розмежовуватися за значенням дорослості / недорослості, а відтак і маніфестуватися як узуальні номеми середнього роду. Натомість система мови надає такі можливості й вони успішно реалізуються в процесі оказіональної деривації: *Дорослий сом. Молоді соменки й соменята – ті меткіші, вони бродять по всій річці, на чужі “вулиці” запливають* (Остап Вишня). Кожна з вищеназваних номінативних груп не-осіб представлена лише одним дериваційним полем, відповідно, “рослина / тварина як носій непроцесуальної ознаки”, що так само не є розмаїтим, а тому набагаторядним. Кожне з полів сегментується на два аналогічні дериваційні ряди, а саме:

1) флоризми / зооніми, що номінують рослин / тварин за зовнішніми ознаками (а) *буйноквіти, зеленограй, озелень, калинолист, липоцвіт, молодокущ, проростень, яблуноцвіт*; б) *вороник, клеотун, плазень, сизокрил, стозмій, чорнокрилець*: *Тож будь мені, калино, при здоров'ю, Калинолистом ти відповідай. На Прип'ять, на Саван і на Алтай, Куди мій кінв крилатий поспіша* (І.Драч); *І ранять світлимн списамн бенкетну зграю чорнокрильців* (М.Драй-Хмара);

2) флоризми / зооніми, що номінують рослин / тварин за внутрішніми характеристиками (а) *архітрава, дрімоля, літорост, незабудь-трава, сон-тополя*; б) *жар-курка, лосунь, праптиця, птероптах, хижжун*: *Сни самознищення і сни, де тільки самолють. Смертельно-хорі кажани об архітрави б'ють* (В.Стус); *Де мудрий звір Радіє тихим плачем, – Співає, не змовкаючи, У небі сонцептах* (І.Царинний).

Кількісно незначним є номінативне поле, що репрезентує оказіональні номеми для означення реалій неживої природи, зокрема предметів природного та штучного походження, відповідно, натурфактонімів та артефактонімів. Оказіональні натурфактоніми, як і артефактоніми, представляють два дериваційні поля згідно з тим, носієм якої ознаки (непроцесуальної / процесуальної) є предмети (явища) природного / штучного походження. Дериваційне поле “реалія природного походження як носій непроцесуальної ознаки” об'єднує такі дериваційні ряди:

1) натурфактоніми, що номінують реалії природного походження за поро-роковою та часо-добовою приналежністю (*зимота, ноче-день, передзима, передранок, праосінь, середзимок, тихоніченька, трудоніч*): *Ані минулого нема мені, ані майбутнього нема. Уводнолені течуть як ноче-дні, так і дне-ночі, лиш серце вірити не хоче і цідить сіру каламуть* (В.Стус);

2) натурфактоніми, що номінують реалії природного походження небесно-повітряного простору (*антисірка, підзор'я, піднеб'я, сонцекров, сонцепечат, сонцепрозор, сонцетінь, сонцехмар, хмаровидло*): *Поза полем небо та піднеб'я, З-побід неба димаровий дим, І літак, що сам летить від себе, Дві тополі і вітряк один* (М.Вінграновський); *Не знав, не знав зіздар гострорободий, що в антисвіті є антисірки, що у народах є антннороди, що у століттях є антивіки* (Л.Костенко);

3) натурфактоніми, що номінують реалії природного походження земно-водного простору

(*бурхливо море, водокрів'я, водь, невір земля, синьовода, сіроморе, хвилевода, чистоводь*): *А я була – холодне джерело, що чистоводь несе у позачасся... Ти мною плив, та обламав крило об щастя* (А.Цвиг);

4) натурфактоніми, що номінують реалії природного походження у вигляді атмосферних явищ (*вітренья, грозвидло, димотуман, дощовиння, експресовітер, снігодоц, снігозлива*): *З експресовітром я товаришую. Він вільний і зі мною бачиться завжди* (М.Семенко); *Душа моя в цвітінні, і немає. Нема цвітіння – більшого нема!.. А снігодоц над вовком пролітає I Ріг Кривий поволи обніма* (М.Вінграновський).

До дериваційного поля “реалія природного походження як носій процесуальної ознаки” входять номеми, що називають ці реалії за дію, якою характеризується те чи інше явище. З-поміж дериваційних рядів названого поля виокремлюються такі, як:

1) натурфактоніми, що номінують реалії природного походження через дію, безвідносно до її суб'єкта (*бризь, біловійник, весновій, гримина, грозовій, зимнохід, ряботінь, сльотіння, спадень, чаполото*): *Іду, поважний, похмурий, і мрію Про щось – про поділ земельної ренти, А навколо грають, пустують дурні весновії, Сміються з мене, інтелігента* (М.Йогансен);

2) натурфактоніми, що номінують реалії природного походження через дію, опосередковану суб'єктом (*дощосіч, листолет, нетеч-вода, нетеч-калабаня, світлопад, сніголет, снігопад, сонцелет, сонцепад*): *Суха та шибка чи волога У сніголет чи в дощосіч, Але порожня йде дорога. З гори під гору, з ночі в ніч* (М.Вінграновський).

У кожному конкретному випадку творча фантазія того чи іншого митця, створюючи суб'єктивні образи об'єктивних фрагментів дійсності, матеріалізується художніми номінаціями. А художнє сприйняття об'єктивної дійсності, як відомо, відбувається, насамперед, через світ речей живої / неживої природи. На цій основі й продукуються оказіональні натурфактоніми, пов'язані, зокрема, з реаліями природного походження, які від своєї дериваційної бази відрізняються не лише семантичними відтінками, але й оновленим, збагаченим образно-асоціативним потенціалом.

Дериваційне поле “реалія штучного походження як носій непроцесуальної ознаки” репрезентується 4 дериваційними рядами, а саме:

1) артефактоніми, що номінують реалії штучного походження за результатами творчої діяльності людини (*антипоема, антироман, епіграмеска, компліментарій, мемуареска, словобрухт, словоружа, хіт-роман*): *Мемуареска – це, сказати б дохідливіше, мемуарна гумореска. Тобто гумористична розповідь про життя й пригоди якоїсь особи* (І.Сочивець);

2) артефактоніми, що номінують реалії штучного походження за результатами та знаряддям суспільно-трудової діяльності людини (*бестіарій, ворожбарня, котлопункт, лательє, премісто, психвітверезник, фантазоцирк*): *Виходячи з теорії географічного расизму, всіх писателів, що народилися в селі, треба помістити у гігантську резервацію, у заготовану клітку, і возити той бестіарій всіма мегаполісами* (С.Процюк);

3) артефактоніми, що номінують реалії штучного походження за засобами пересування та їх наслідками (*автоколісниця, автомонстр, АЗ, бензинодим, блатфлот, гужтранспорт, добробус, папомобіль, човнівтрило*): *Чумацький віз чи парокінні дороги, Комфорт сучасних автоколісниць... Як розверстають мої земні дороги – Вони досягнуть астроодиниць* (М.Руденко);

4) артефактоніми, що номінують реалії штучного походження за предметами побуту та продуктами харчування (*крутосходи, премблюдо, прісняк, сирмукамасло, телефонодзенькало*): *А поряд в приймальні під пальмою пишною південних садів Олена Євгена кінцівки чистила під телефонодзенькала спів* (І.Царинний).

До дериваційного поля “реалія штучного походження як носій процесуальної ознаки” належать номеми, що називають ці реалії за дією, якою характеризується той чи інший предмет. Дериваційні ряди названого поля ідентичні дериваційним рядам натурфактонімів і передбачають:

1) артефактоніми, що номінують реалії штучного походження, через дію, безвідносно до її суб'єкта (*антибрех, антинамільник, бликунець, в'язьба, закусь, недоквас, нежурниця, плавань*): *Епохальне відкриття – препарат “Антибрех”! Позбавляє людину здатності брехати* (В.Дмитерко);

2) артефактоніми, що номінують реалії штучного походження через дію, опосередковану суб'єктом (об'єктом) (*винограй, гладкопис, косопис, правдоліп, серцевій, серцездзвін, сталепад*): *Змужнілість хай нам вкаже гідну путь. Що в тих чуттях, котрі ведуть на плаху, Де радість в голубому винограї, Котрий міняє кольори й тони* (В.Стус).

За характером формально-семантичної мотивації артефактоніми, як і натурфактоніми, нічим не відрізняються від номем на позначення реалій живої природи. До того ж, незалежно від типу мотивації, індивідуально-авторські утворення власне предметної семантики належать до класу ідентифікаційних

номінативних одиниць. Оказіональні номінації предметів і природного, і штучного походження, як правило, не зумовлюються лише зовнішніми ознаками мотивувальної дериваційної бази, значення якої займає досить скромне місце у з'ясуванні семантики новоутворення в цілому.

Номеми для означення абстрактних понять, репрезентуючи предметність, номінують не власне предмети, а абстраговані узагальнені й представлені у вигляді предметів ознаки, властивості, дії, процеси, безпосередньо пов'язані з існуванням конкретних матеріальних об'єктів [7, с.51]. Абстрагування є, по суті, ідеалізацією й абсолютизацією об'єктів пізнання, мисленнєвим відчуженням їх від різноманітних конкретних форм існування, різних реальних зв'язків і відношень: у людській свідомості відбувається конструювання понять про об'єкти, явища й ознаки, що не існують і не здійснені, але для яких є прообрази в реальному світі. А тому okazіональні репрезентанти нематеріальних, ідеалізованих понять, абстрагованих від предметів ознак, властивостей, якостей, станів тощо, можна кваліфікувати як ідеоніми. Позначаючи недискретні (нераховані) предмети, okazіональні ідеоніми репрезентуються такими субстантивними номемами, для яких "ідея рахунку абсолютно не застосовувана". Номінативне поле okazіональних репрезентантів абстрактної предметності передбачає два дериваційні поля, відповідно до того носієм якої ознаки (непроцесуальної / процесуальної) є індивідуально-авторське новоутворення. Дериваційне поле "абстрактне поняття як носій непроцесуальної ознаки" об'єднує такі дериваційні ряди:

1) ідеоніми, що номінують безпосередні якості та властивості недискретних предметів (**вільнота, голість, зеленість, многота, ріднизна, рідність, різність, рудизна, синість, тихість, цілота, чистість**): *Блискавиці гострі, як гнів, трипалі, п'ятипалі, колючо-гіллясті розтинали хмари, мережили старе небо своєю чистістю, молодістю, грім гримів обвалами любові, земля здригалася, мов жінка в обіймах* (П.Загребельний);

2) ідеоніми, що номінують опосередковані якості та властивості недискретних предметів (**вічнота, всебутність, дробинність, дніпровість, двуглавість, книговість, крайнехатство, многовість, скелетизм, солов'їність**): *На вічності, на вічній мерзлоті, В туманно-фіолетовій імлі Себе несем в турботі, в плоті, в поті І серце на небесному крилі* (М.Вінграновський); *Мода на аскетизм, точніше "скелетизм", жіночої фігури прийшла на подіум на початку 90-х* (Україна молода);

3) ідеоніми, що номінують почуття людини (**безжур'я, болюнь, всебіда, жур, журота, легкота, ненавидь, перезло, серцепад, стогнів**): *Літа на волі – радощі нечасті: Журот на всю пекельну довжину... Не доженеш ні ти мене в нещасті, Ні я тебе в біді не дожену* (В.Забаштанський); *Дай нам серця неприкаяні, дай стрепехатий стогнів, душ смолоскити розмаяні між чужинецьких вогнів* (В.Стус);

4) ідеоніми, що номінують психічні та фізичні стани людини (**владохтивість, всеблагість, всеможність, всеядність, вундеркіндність, кретинічність, нормальність**): *Ненавиджу оту нормальність, Яка породжує ханжу* (М.Руденко); *А все-таки – святому нудно жити. Прямим – до кретинічності – не хочу, і вже в 15 хлопчиком волочусь, і вже в 17 надоїло жити* (В.Стус);

5) ідеоніми, що номінують природні стани (**безпарасольність, березневість, близь, всечасність, грозовість, грудневість, далечизна, літність, тьмота**): *Один із опадів любив безпарасольність, білизна на балконі, ескімо каштанів пишних й вічно тимчасові афіші філармоній і кіно* (П.Коробчук);

6) ідеоніми, що номінують суспільно-політичні формації (**вождизм, гетьманіада, кацапізм, комітетіада, кучміада, кучмізм, кучмократія, совкізм, хайживізм**): *У донедавно епоху "Хайживізму" всі ми до кожної більш-менш помітної події в суспільному житті готували "славні та вагомні" подарунки* (Вісті київські); *А загалом, феномен всенародної "кучміади" – це щаслива зустріч монархічної законодавчої норми і споконвічного рабства* (День);

7) ідеоніми, що номінують соціально-побутові формації (**аутсайдерство, біднотерапія, бойовикоманія, гуморизм, джінсоманія, дядькизм, рестораніада, сестрицтво, холуїзм**): *"Жіноче братство"... Це, мабуть, помилка. Коли вже "братство", то, значить, не жіноче, а чоловіче, а коли це організація суто жіноча, то, очевидно, це буде "сестрицтво"* (Остап Вишня);

Дериваційні ряди аналізованого дериваційного поля маніфестують одну важливу особливість: означаючи нераховані, нематеріальні за своєю природою явища, подібні утворення позбавлені кількісних протиставлень. Відповідно до теорії дериваційних відношень, okazіональні номеми дериваційного поля "абстрактне поняття як носій непроцесуальної ознаки" мотивуються атрибутивною чи субстантивною дериваційною базою, з якою перебувають в експліцитних (як елементарних, так і неелементарних) формальних стосунках і яка зумовлює, передбачає їх семантичну мотивацію. Дериваційне поле "абстрактне поняття як носій процесуальної ознаки" пов'язується, в основному, з дієслівними мотиваторами й сегментується на такі дериваційні ряди:

1) ідеоніми, що номінують власне опредметнену дію або стан (**вишелест, гниво, дих, звал, крап, клеп, мус, набрид, назад, пересміх, потіп, потопт, пливо, розтруб, розшир, стих, тонь**): *А там в високій глибині, де тоне тонь ясна, перловий жайворон тонить: хмар-хмарова весна* (П.Тичина); *Розлив свій*

гнів і стих. Струмки рокотять яром, і райдуга стожаром дзвенить у **стих** (М.Драй-Хмара);

2) ідеоніми, що номінують поняття як результат дії (**головокрут, кабелізація, людолом, обіймація, одонечення, прихватизація, селозація, стоянізація, суркізація**): *І пульта живий, і диригент над ним Одкочувались з того людолому* (І.Драч); *Курс реформ. Інтеграція в Європу. Обіймація зі Сполученими Штатами. Руко-ногзадирація перед усім, що паном зветься* (П.Загребельний);

3) ідеоніми, що номінують поняття через ознаку за дією (**бачність, богорожденність, всеосяжність, всенищівність, зойкність, обганяльність, ословленість, очужілість, плеканість, подоланість**): *Можеш бігати навколо своєї шкіри, як дикун коло забитого, і справляти ритуальний танок своєї подоланості* (В.Стус); *Я задрю всім, у кого є слова. Немає в мене слів. Ростріляні до слова. Мовчання тяжко душу залива. Ословленість – дурна і випадкова* (І.Драч).

Оказіональні репрезентанти дериваційних рядів ілюстрованого дериваційного поля утворюють досить складні спектри в межах загального, об'єднувального їх значення. Кількість представлених ними рядів не обмежена, оскільки цілком можливою є їх подальша сегментація: найбільш абстраговане значення – опрідметнена дія – маніфестує лише ядро цього поля, однак тут мають місце й інші, периферійні значення, кожне з яких лексично обмежує й конкретизує основне й кожне з яких потенційно градуйоване. Формальні показники, будучи залежними від лексичної індивідуальності мотивувальних одиниць, здатні “розподіляти” оказіональні репрезентанти предметності за різними, і подекуди далекими один від одного, дериваційними рядами і навіть полями. Семантика дериваційного поля модифікується й додатково диференціюється за рахунок синонімічних, але несловотвірних засобів її вираження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Калечиц Е.П. Взаимодействие слов в системе частей речи: межкатегориальные связи.– Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1990. – 160 с.
2. Земская Е.А., Китайгородская М.Б., Ширяев В.Н. Русская разговорная речь: Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. – М.: Наука, 1981. – 276 с.
3. Ермакова О.П. Лексические значения производных слов в русском языке. – М.: Русский язык, 1984. – 151 с.
4. Никитевич В.М. Основы номинативной деривации. – Минск: Вышэйшая школа, 1985. – 157 с.
5. Колоїз Ж.В. Невипадкові випадковості (про літературно-художні антропоніми та відантропонімі назви) // Рідний край. – 2005. – №1(12). – С.72-77.
6. Вокальчук Г.М. Оказіональна номінація осіб в українській поезії 20-30 рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 1991. – 21 с.
7. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.

УДК 811'373.7:81'374.73=161.2

ФОРМУВАННЯ ЯДРА ТА ПЕРИФЕРІЇ КОНЦЕПТУ “ЖИТТЯ” В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕМИЦІ

Краснобаєва-Чорна Ж.В., аспірантка

Донецький національний університет

У статті окреслюється процес модифікації ядра концепту ЖИТТЯ на основі словникових значень лексеми “життя” та формування його периферії через асоціації та взаємодію з іншими концептами української концептуальної фразеосистеми (Родина, Шлюб, Особа, Доля, Суспільство, Засоби існування тощо).

Ключові слова: когнітологія, концептуальний аналіз, концепт, лексема, ядро, периферія, фразеологічна система.

Краснобаева-Черная Ж.В. ФОРМИРОВАНИЕ ЯДРА И ПЕРИФЕРИИ КОНЦЕПТА “ЖИЗНЬ” В УКРАИНСКОЙ ФРАЗЕМИКЕ / Донецкий национальный университет, Украина

В статье описывается процесс модификации ядра концепта ЖИЗНЬ на основе словарных значений лексемы «жизнь», формирование его периферии с помощью ассоциаций и взаимодействия с другими концептами украинской концептуальной фразеосистемы (Семья, Брак, Личность, Судьба, Общество, Средства существования).

Ключевые слова: когнитология, концептуальный анализ, концепт, лексема, ядро, периферия, фразеологическая система.

Krasnobaeva-Chorna Zhanna FORM THE CORE AND THE PERIPHERY OF THE CONCEPT “LIFE” IN UKRAINIAN PHRASEOLOGY / Donetsk National University, Ukraine

The article elucidates the modification process of the core of the concept LIFE, which based on the lexical meaning of the word life, and form its periphery by means of association and interaction with other concepts of the ukrainian conceptual phraseological system (Family, Marriage, Person, Fate, Society, Means of existence).

Key words: cognitology, conceptual analysis, concept, core, periphery, phraseological system.

Все більших обертів у вітчизняному мовознавстві набувають дослідження з когнітології, з якою пов'язані нові аспекти розуміння мови, що відкривають широкі перспективи її вивчення у різноманітних зв'язках з людиною, її інтелектом, з усіма пізнавальними процесами і, відповідно – новий конструктивний лінгвістичний метод – концептуальний аналіз, підґрунтям якого, за О.Селівановою, є “методологія раціоналізму та функціоналізму, загальні наукові процедури формалізації, ідеалізації й моделювання” [1, с.7], а головною метою постає “реконструкція когнітивних механізмів індивідуальної чи колективної свідомості, які опосередковують формування й упорядкування знань про об'єкти та результати внутрішнього рефлексивного досвіду” [1]. Когнітологія виходить за межі власне лінгвістики, оскільки до сфери її інтересів входять логіка, психологія, соціологія, філософія тощо. На думку В.Маслової, когнітивна лінгвістика постала як наслідок взаємодії трьох джерел: 1) *когнітивної науки*, предметом дослідження якої є структура й функціонування людських знань, а розвиток пов'язаний зі штучним інтелектом. Основною ідеєю когнітивної науки виступає ідея про те, що “мислення розглядається як маніпулювання внутрішніми (ментальними) репрезентаціями типу фреймів, планів, сценаріїв, модулів та інших структур знання” [2, с.19]. В такий спосіб, ми мислимо концептами як глобальними квантами структурованого знання; 2) *когнітивної психології*, з якої когнітологія запозичила поняття концептуальних і когнітивних моделей. Мова постає найважливішою ланкою у процесах накопичення та збереження категоризованого досвіду взаємодії людини зі світом. Оскільки основу будь-якого досвіду формують сприйняття та пам'ять, то вивчення пізнання і мови неможливе без врахування особливостей перцептивних процесів, які досліджуються у межах психології; 3) *лінгвістичної семантики*, завдяки якій когнітивну лінгвістику витлумачують як “надглибинну семантику” і розглядають як природний розвиток семантичних ідей, оскільки за категоріями мовної семантики приховуються більш поняттєві категорії, які можна уявити як результат засвоєння світу людським пізнанням. Важливу роль у формуванні когнітології відіграли також: дані *лінгвістичної типології* та *етнолінгвістики*, які дозволяють краще зрозуміти те, що у структурі мови постає універсальним; *нейролінгвістика*, що вивчає мову як основу пізнання ментальної діяльності людського мозку; *психолінгвістика*, яку об'єднують з когнітологією спільні проблеми, пов'язані з загальнолюдськими механізмами опанування мови і користування нею; *культурологія*, що дозволила встановити роль культури у виникненні й функціонуванні концептів; відомості *порівняльно-історичного мовознавства* про розвиток значення слів.

Предметом пошуків у когнітології виступають найбільш значущі для побудови всієї концептуальної системи складники, зокрема, ті, що організують концептуальний простір, виступають як основні рубрики його членування і служать для забезпечення процесу орієнтування у світі. До таких концептів Н.Артюнова, В.Маслова зараховують концепти *час, простір, число, життя, смерть, воля, істина* тощо. Когнітивна лінгвістика доповнює аналіз мови аналізом мовлення, різноманітними контекстами вживання певних лексем, зафіксованих у текстах, дефініціями у різноманітних словниках та довідниках, аналізом фразеології, прислів'їв, приказок, афоризмів, в яких репрезентується концепт. Відповідно, найкращими шляхами доступу до концепту є засоби мови, а будь-який концепт втілює в собі узагальнений зміст багатьох форм вираження природної мови, а також тих сфер людського життя, які передбачені мовою.

Концепт – це результат поєднання словникового значення слова з особистим та етнічним досвідом людини. За Б.Серебренніковим, саме досвід створює інваріантний узагальнений образ, що, як правило, передує процесу називання. Ми обрали найбільш поширений спосіб номінації – використання вже готового звукового комплексу. Однак кількість лексичних одиниць, що можуть стати концептами, обмежена. Концептами виступають лише ті лексеми, які актуальні й важливі для певної культури, мають велику кількість мовних одиниць для своєї фіксації, є темою прислів'їв та приказок, висловів і постають носіями культурної пам'яті народу. Саме такою, на нашу думку, і є лексема *життя*, покладена в основу однойменного концепту, а найяскравішим вираженням культурної пам'яті народу, безперечно, постає фразеологічна система – золотий фонд будь-якої мови та будь-якої культури, де народ фіксує свої спостереження над світом та людиною, де акумулюється духовний досвід народу. Так, В.Телія під фразеологічним корпусом мови розуміє “дзеркало, в якому лінгвокультурна спільнота ідентифікує свою національну самосвідомість” [3, с.9], крім того, саме в ньому “концептуалізуються не тільки знання про

проміряти свій шлях, до останньої краплі крові, до смертної коси, до суду-віку); 4) спосіб існування кого-небудь (СГ “Спосіб життя”: *ступити на слизьку дорогу, стояти на вірній дорозі*); 5) жива істота (семантична підгрупа (далі СПГ) “Живий з ознаками життя”: *жива душа, голова ціла*); 6) прояв фізичних і духовних сил живих істот (СГ “Досвід”: *нюхати порох, проходити школу життя*); 7) те, що реально існує, дійсність (СП “Дійсність”: *своїми власними очима, перед очима, відриватися від життя*).

Схема 1

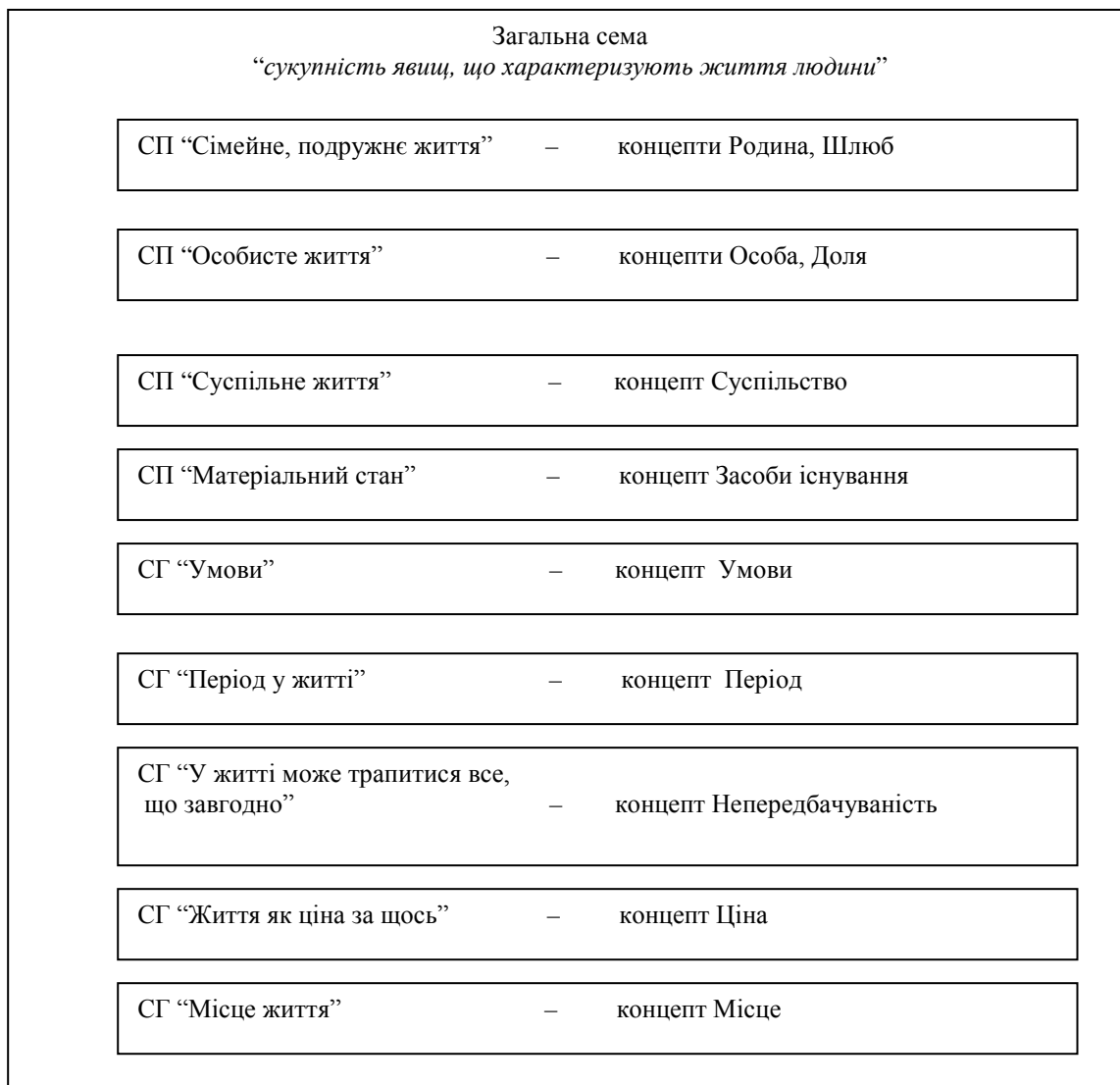
Периферія концепту ЖИТТЯ формується через асоціації та взаємодію з іншими концептами української концептуальної фразеосистеми, внаслідок чого концепт ЖИТТЯ збагачується новими ознаками [див. Схему 2]: ознаки “сімейне, подружнє” життя – концепти Родина, Шлюб покладені в основу СП «Сімейне, подружнє життя»: *засилати людей за рушниками, стати під вінець, зав’язати руки, віддавати руку і серце, наставляти роги, не мати до кого прихилитися, в одну душу*; ознака “особисте” життя – концепти Особа, Доля – в основу СП “Особисте життя”: *доля усміхається, тільки душа в тілі, випивати повний ківш лиха, не мати життя, засівати землю слізьми, піти назустріч своїй долі*; ознака “суспільне” життя – концепт Суспільство – в основу СП “Суспільне життя”: *путівка в життя, власти з п’єдесталу, тримати першість, не великий пан, задля меблів, кругова порука, круті повороти*; ознака “матеріальний стан” життя – концепт Засоби існування – в основу СП “Матеріальний стан”: *їсти чужий хліб, на свій хліб перейти, легкий хліб, вітер у кишенях свище, зводити кінці з кінцями, їсти біду, купатися як сир у маслі, на широку ногу, не по кишені*; ознака “якісна характеристика” життя – концепти Умови, Період, Непередбачуваність – в основу СГ “Умови”: *де Сидір козам роги править, на кінський Великдень*; СГ “Період у житті”: *гарячий час, глухі часи*; СГ “У житті може трапитися все, що завгодно”: *од тюрми і од суми не зарікайся, ходити під богом*; ознака “місце” життя – концепт Місце – в основу СГ

“Місце життя”: *насиджене гніздо, кидати якір*; ознака “життя як ціна за щось” – концепт Ціна – в основу СГ “Життя як ціна за щось”: *кров’ю змити ганьбу, головою ручитися*.

Схема 2

Формування периферії концепту ЖИТТЯ

Отже, модифікація ядра концепту ЖИТТЯ на основі словникових значень лексеми *життя* характеризується процесами розширення та звуження обсягу змісту, формування периферії концепту ЖИТТЯ реалізується через асоціації та взаємодію з іншими концептами української концептуальної фразеосистеми (Родина, Шлюб, Особа, Доля, Суспільство, Засоби існування, Умови, Період, Непередбачуваність, Ціна, Місце).

ЛІТЕРАТУРА

1. Селіванова О. Проблема концептуального моделювання в сучасних мовознавчих студіях // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Черкаси – Брама – Україна, 2006. – Вип.2.
2. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. – Минск: ТетраСистемс, 2004.
3. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996.
4. Рябцева Н.К. Контрастивная фразеология в культурном контексте // Актуальные проблемы межкультурной коммуникации: Сб. науч. трудов. – М.: Изд-во МГЛУ, 1999.
5. Мокиенко В.М. Образы русской речи. Историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986.

6. Маковский М.М. Язык – миф – культура (символы жизни и жизнь символов) // Вопросы языкознания. – 1997. – №1.
7. Степанов Ю.С. Несколько гипотез об именах букв славянских алфавитов в связи с историей культуры // Вопросы языкознания. – 1991. – №3.
8. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. // Ред. кол. Д.Г. Гринчишин, Л.Л. Гумецька. – Т. 1. – К., 1977.
9. Словник української мови XVI – першої половини XVII століття / Ред. кол. Д.Гринчишин, У.Єдлінська та ін. – Львів, 2002. – Вип.9.
10. Грінченко Б. Словник української мови: В 4 т. – К., 1996. – Т. 1.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – Київ, Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001.
12. Новий тлумачний словник української мови: В 4 т. / Уклад. В.Яременко, О.Сліпущко. – Київ: Аконіт, 1998.
13. Словник української мови: В 11-ти т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1971.
14. Тлумачний словник української мови / За ред. В.Калашника. – Харків, 2004.

УДК 811.161.2:[94:061.22](477.8) “Руська Трійця”

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ “РУСЬКОЇ ТРІЙЦІ”

Кровицька О.В., к.філол.н.

Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України

На прикладі багатоманітної спадщини діячів “Руської Трійці” (наукові праці, художньо-літературна спадщина, лінгводидактичні роботи, листування тощо) розглядаються деякі питання історії української мови. Звертається увага, що на опрацювання давніх пам’яток та лінгвістичні коментарі певним чином впливали романтичні тенденції культурного розвитку у XIX ст. та потреби актуалізації деяких мовознавчих проблем.

Ключові слова: “Руська Трійця”, епоха романтизму, історія української мови.

Кровицкая О. В. ИСТОРИЯ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА В ТВОРЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ “РУСЬКОЇ ТРІЙЦІ” / Институт украиноведения им. И. Крипякевича НАН Украины, Украина

На примере богатого наследия деятелей “Руської Трійці” (научные труды, художественно-литературное наследие, лингводидактические работы, эпистолярный и др.) рассматриваются некоторые вопросы истории украинского языка. Обращается внимание, что на исследование древних памятников и лингвистические комментарии некоторым образом влияли романтические тенденции культурного развития в XIX в., а также необходимость актуализации определенных языковедческих проблем.

Ключевые слова: “Руська Трійця”, эпоха романтизма, история украинского языка.

Olha Krovytzka. HISTORY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN THE LITERARY HERITAGE OF “RUS TRINITY” / I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences in Ukraine, Ukraine

The paper examines some issues of the Ukrainian language history on the example of diverse literary heritage of the “Rus Trinity” writers (scientific works, belles-lettres heritage, linguo-didactic works, letters, etc.). Special attention is paid to the fact that Romantic tendencies of the 19th century and the need for the actualization of certain linguistic problems influenced the processing of old sources and linguistic commentaries.

Key words: “Rus Trinity”, the epoch of Romanticism, the Ukrainian language history.

Кожна мова — це діалектична єдність постійних та змінних взаємозв’язаних елементів, що мають свою структурну організацію, і не лише відтворюються у мовленнєвій діяльності, але й перетворюються, перебудовуються, тобто змінюються. Як справедливо зазначає Н.Мечковська: “Внутрішньо властива мові змінність — це навіть не умови або передумови мовних змін, а одна з істотних характеристик мови, настільки глибока і фундаментальна, що її правомірно розглядати як елементарну (первинну), тобто як

таку, що не стільки потребує обґрунтувань, скільки сама може слугувати джерелом причинових пояснень” [1, с.343].

Історія української мови – це своєрідна мозаїка мовних процесів, явищ, об’єктів, які розвиваються і функціонують у конкретно-історичний період, які по-своєму відображають мовний світ українців. Її вивчення традиційно зосереджується на розгляді таких мовознавчих питань як походження української мови, аналіз писемних пам’яток, історія літературної мови, вивчення історичної фонетики, історичної морфології, історичного синтаксису, історичної лексикології, історичної лінгвостилістики тощо. Ці аспекти дослідження історії української мови меншою чи більшою мірою засвідчені у творчій спадщині діячів “Руської Трійці”, яка на сьогодні ще недостатньо вивчена, незважаючи на принагідні статті Д.Гринчишина у монографії “Руська Трійця” в історії суспільно-політичного руху і культури України (Київ, 1987), наукові розвідки Д.Гринчишина, Т.Панько, Л.Пологи, Б.Михайлишина, О.Купчинського, В.Винницького, М.Кравченко та ін. у серійному виданні “Шашкевичіана” (Львів-Вінніпег, 1996-2004, Вип.1-6), а також тези виступів Н.Бабич, Л.Батюк, Б.Галаса, І.Галенко, О.Гузар, О.Кровицької, Г.Мацюк, Л.Невідомської та ін. у матеріалах Тернопільської конференції (1989). У цих публікаціях звертається увага, передовсім, або на концептуальні, або ж на конкретні мовні питання, які мали на той час великий культурно-громадський резонанс.

Джерельною базою для написання цієї статті стали: 1) археографічна спадщина; 2) наукові праці; 3) творча (художня) спадщина; 4) лінгводидактичні праці; 5) листування. Саме крізь призму прочитання писемної спадщини “Руської Трійці” можна виявити ті основні мовознавчі питання, що актуалізувалися і розвивалися переважно на слов’янському мовному матеріалі.

Варто наголосити, що історія української мови розглядалася комплексно, переважно через наукові судження, погляди (які досить часто несли на собі відбиток образності), які стосувалися словесності, видань, правопису, орфографії, літературних жанрів тощо. Зрештою, у цьому проявлялася і загальна романтична тенденція, яка збуджувала у слов’янському світі велике зацікавлення старожитностями та народною творчістю. Фактично, цими почуваннями наповнена уся творча спадщина “Руської Трійці”. Як відомо, саме “дух романтизму скеровує членів “Руської Трійці” до пошуків “в історичному минулому матеріалів, які відбивають провідну “ідею народності”, її “дух” [2, с.20].

Таким чином, романтичні тенденції наскрізь проникають у діяльність і творчість Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича і Якова Головацького. Це відображається, передовсім, у активній роботі над виявленням, публікацією та дослідженням давніх українських пам’яток. За літературознавчою традицією ХІХ століття, пам’ятки спочатку друкувалися, а потім – досліджувалися. Отже, робота над текстами включала такі етапи:

- 1) виявлення пам’яток (стародруків і рукописів) в архівах, бібліотеках, приватних колекціях, під час експедицій тощо;
- 2) публікація давніх українських пам’яток (окремим виданням чи у збірках, альманахах тощо);
- 3) аналіз опублікованих пам’яток (переважно – в окремих статтях, рідше – в монографіях).

Члени “Руської Трійці” відшукували цікаві пам’ятки минулого, перлини народної творчості у бібліотечних фондах Інституту Оссолінських, під час наукових експедицій, в архівах, під час роботи з приватними колекціями. Цінні свідчення про виявлення пам’яток знаходимо в епістолярію діячів “Руської Трійці”, наприклад, у листі Я.Головацького до Я.Коллара (1836 р.): “Був я тепер недавно з одним із моїх приятелів над Віслою у п. графа Тарновського, де знайшли дуже багато важливих речей для слов’янської історії тощо, надто багато старих рукописів. Серед руських [рукописів] ми знайшли статут св. Володимира про духовні данини, підтвердження цього ж статуту князем Ярославом Великим, де виразно сказано, що Кормча книга не була перекладена з грецької мови, а лише пристосована на грецький зразок до слов’янських звичаїв, про що Раковецький лише здогадувався” [3, с.69].

1840 р. під час роботи у Руській консисторії в Перемишлі Я.Головацькому вдалося розшифрувати частину тексту Львівського Літопису, зробити копії і фактично підготувати його для майбутньої публікації. До речі, у розшифруванні тексту (відкритого Д.Зубрицьким) брав участь також М.Шашкевич. Однак навіть через 3 роки Львівський Літопис не був опублікований: з листа П.Лукашевича до І.Вагилевича (1843 р.): “Літопись Львівская” хорониться у мене яко зіниця ока, а що не тиснена, то тим нічого не потеряла, дасть бог, вийде і може в лучшу годину...” [3, с.231].

На основі опрацювання творчої спадщини, можна виділити кілька груп писемних джерел, які привертали увагу діячів “Руської Трійці”:

- 1) пам’ятки художнього стилю (ХІ-ХІХ ст.) – “Слово о полку Ігоревім”, твори І.Котляревського, Т.Шевченка, К.Саковича, Г.Бутовича, К.Основ’яненка, Т.Падури та ін.;
- 2) пам’ятки офіційно-ділового стилю (Х-ХVІІІ ст.) – численні грамоти, статuti, акти судові, інвентарі тощо;

3) пам'ятки церковно-релігійного стилю (XI-XVII ст.) – “Острозька біблія” (1581), “Євангеліє учительне” (1606) архієпископа Каліста, уривки з Євангелій (XI ст., XV ст., XIX ст.) тощо;

4) пам'ятки наукового стилю (XVI ст.; XIX ст.) “Грамматика...” (1618; 1819) М.Смотрицького, варіант “Лексикону латинського...” (1642) Є.Славинецького, граматики Й.Левицького, М.Лучкая, Й.Лозинського та ін.

Серед важливих давніх пам'яток художнього стилю, які опрацьовували члени “Руської Трійці”, необхідно назвати “Слово о полку Ігоревім”. Записи в журналі видачі книг бібліотеки Інституту Осолінських за 1833-1835 рр. свідчать, що Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький вивчали у бібліотеці цей твір за публікаціями А.Бельовського, Я.Пожарського та ще одним із російських видань. І.Вагилевич, досліджуючи пам'ятку, співпрацював із М.Максимовичем, А.Бельовським, консультувався у М.Погодіна. М.Шашкевич знав переклади поеми російською мовою – Я.Пожарського (1819), польською – А.Бельовського (1833), чеською і німецькою – В.Ганки, про що свідчить переписаний ним власноручно з кожного із цих перекладів, очевидно, для порівняльного розгляду, “Плач Ярославни”. Діячам “Руської Трійці” належать одні з перших спроб дати відповідь на низку нез'ясованих дискусійних питань: про час і місце появи твору, його авторство і мову [див. дет. 4]. Іван Вагилевич, зокрема, писав: “Мова повісті є мовою тодішньої руської інтелігенції, вона становить певну мішанину старослов'янської писемної мови з виразами, формами і зворотами, почерпнутими з поточної мови народу, якою розмовляють на Україні, головним чином Сіверщині. А автор повісті вмів володіти мовою, яка в нього є соковитою, стислою і плавною та при тому відзначається особливою простотою” [5, с.298].

“Слово о полку Ігоревім” приваблювало і Якова Головацького, який опублікував у звіті гімназії за 1853 р. статтю німецькою мовою “Сказання про похід Ігоря Святославовича”, у якій детально проаналізував ідеологію твору, звернув увагу на мову пам'ятки: “Увесь твір важливий як чудова пам'ятка природно русинської поезії XII століття, як прообраз самостійної епічної народної поезії, чудовий за духом і формою, блискучий багатством своєї поетичної краси, знаменитий силою та сміливістю вираження, а також завдяки образній мові, яка притаманна переважно народній поезії молодих націй” [6, с.48].

Деякі відомості про мовні особливості давньої української поезії подаються у статті Я.Головацького “Библиографическія находки во Львове”. У ній він описує кілька пам'яток, що знаходилися у бібліотеці Ставропігійської церкви Успенія Пресвятої Богородиці (одна – пам'ятка 1638 р. – написана польською мовою, інші чотири переплетені разом з попередньою – це поезія Саковича “На жалосный погребъ зацного рыцера Петра Сагайдачного” (1622 р.), вірші студента Замоїської академії Григорія Бутовича на честь Львівського єпископа Арсенія Желиборського (1642 р.); пам'ятка під назвою “Сумма науки христіанскога яснаго учителя Богослова Петра Канизія...” (1583 р.), перекладена з латинської Симеоном Будним на південно-слов'янське наріччя; “Номоканон” (XVI ст.) із цікавими приписками).

Пісенна спадщина українського народу привертала увагу також Івана Вагилевича, який, аналізуючи жанрову специфіку народних пісень, вказував і на їхнє лексичне наповнення, на окремі характерні лінгвостилістичні риси, що відображали сутність того чи іншого жанру, наприклад: “Пісні обрядові лишилися чесним, святим віном дідів передхрестових; склад їх не теперішній, імена нечутані й незнайомі. В них стрічаєм много згадок о богах слов'янських, о раї, райських птицях, райським дереві, о гаях. Самі імена – ладкання, купайла, коляда., гагілки., русалки., щедрівки – свідчать тому” [7, с.187–188].

У текстологічному плані найбільше були опрацьовані пам'ятки офіційно-ділового стилю. У цьому чітко простежується державницький світоглядний аспект діяльності “Руської Трійці”: адже писемні пам'ятки – не лише історичні джерела, але й факти історичного розвитку українського народу, української державності (договори, грамоти часів Київської Русі, статuti Володимира Великого про церковні суди, статuti Ярослава Мудрого, Кормча книга XV ст. (збірник законів і правил, які використовували в церковних і цивільних судах Київської Русі); грамоти XIV-XV ст.; Галицько-Волинський Літопис, Львівський Літопис; акти Литовського трибуналу тощо) [див. дет. 8]. Яскравим свідченням цього стала збірка Якова Головацького “Памятники дипломатического и судебно-делового языка русского въ древнемъ галицко-володимирскомъ княжествѣ и въ смежныхъ русскихъ областяхъ въ XIV и XV ст.” (Львів, 1867 р.). У ній зібрано понад 50 грамот різного характеру (жалувані, купчі, присяжні, закладні, договірні, поручні, уставні, духовні, судові тощо), які написані протягом 1350-1451 рр. У цьому виданні, поряд із староукраїнськими текстами, вміщено інформацію про вигляд оригіналу, його місцезнаходження, подано також бібліографічні відомості про ті книги, в яких уже публікувалися грамоти, пояснено деякі географічні назви. Крім того, Я.Головацький зробив ще одну важливу роботу – звів усі тексти із оригіналами, що особливо є необхідним для дослідження історії української мови. До речі, більшість цих пам'яток увійшла до видань пізнішого часу: В. Розов “Українські грамоти XIV в. – перша половина XV в.” (Київ, 1928; т.1); “Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.” (Київ, 1977-1978; тт. 1-2).

Ширший огляд давніх українських джерел вміщено у праці Я.Головацького “Об исследовании памятников русской старины, сохранившейся в Галичине и Буковине” (Вільно, 1871).

В іншій роботі “Черты домашнего быта русских дворянъ на Подлясьѣ т.е. въ нынешней Сѣдлецкой и Гродненской губернияхъ по актам XVI-го столетія” учений проаналізував п'ять давніх актів: “Приказъ короля Сигизмунда Августа съ 1558 г.”; “Сознанья Якова Ленковича на преподаванье Богдану Чешейковичу вижомъ отъ пановъ судей для преписанья статковъ на Горницы”; “Инвентарь имения Русоты принадлежавшего Юрію Волчку съ 1556 г.”; “Решеніе Городненского земского суда по жалобамъ священника Кузницкой церкви Федора на дворянина Ивана Федоровича Мелешка за насильственное изгнание его изъ церкви и церковного дома”; “Заявление землянина Исаака Семеновича Шостака о нанесении Глебомъ Сопегой тяжкихъ побоевъ его сыновьямъ и племянникамъ, ловившимъ рыбу въ принадлежавшемъ ему озерѣ”.

До речі, текстологічна методика застосувалася і в діяльності Віленської комісії, яку у 1867-1888 рр. очолював Я.Головацький. На щоденних засіданнях канцелярії Віленського центрального архіву розглядалися актові книги, переписувалися документи, призначені для друку, копії звірялися з оригіналами. Члени комісії пізніше переглядали коректуру, писали передмови, уклали алфавітні покажчики тощо. Один із дослідників археографічної діяльності Я.Головацького, Зіновій Матисякевич, наводить такі статистичні дані: у часи Я.Головацького було розглянуто 26 окремих книг, опрацьовано 2 млн. 228 тис. аркушів давніх джерел, передовсім, ділових пам'яток [9, с.271].

Варто підкреслити: активізація археографічної діяльності членів “Руської Трійці” також виростала із витоків романтизму, у якому з'являється “історична свідомість, за якою світ перебуває в стані безперервного руху і розвитку. Світ і людина мають минуле, сучасне і майбутнє, що проявляються в індивідуально-історичних формах” [2, с.19].

Пізнання змісту історичного життя народу неможливе без глибокого опрацювання такої проблеми як походження та особливості функціонування української мови. Як зазначають дослідники: “Протягом 30-40-х років XIX ст. з'являються... праці, в яких українська мова досліджується шляхом зіставлень і порівнянь з іншими слов'янськими мовами, внаслідок чого робляться спроби визначити її місце серед них і з'ясувати взаємовідносини між ними” [10, с.18]. Зокрема, Я.Головацький у своїй праці “Розправа о язичі южнорускѣм і его нарѣчїях” (1850 р.) наголошує, що “нарід малоруським язикомъ говорящий, є по велокоруськимъ найчисленнішимъ межѣ всіма народами слов'янськими” [11, с.35]. Аналізуючи ті чи інші особливості слов'янських писемних джерел, Я.Головацький наголосив на тому, що чим давніша пам'ятка, тим вона виявляє велику спорідненість із церковнослов'янською мовою: “... чимъ старшій памятникъ котрого будь словенского нарѣчїя, тымъ подобнѣйшій языкъ в словарно-грамматическомъ взгядѣ ись языкомъ церковно-словенскимъ” [12, с.138]. На думку дослідника, незважаючи на велику територію заселення українського народу, його мова відзначається не лише спільністю деяких рис на різних мовних рівнях, але й певними особливостями, що демонструють окремі нарѣччя. Я.Головацький відзначає, що серед українських нарѣч важливе місце займає волинсько-подільське (за термінологією вченого), яке “мало що розличається від українського або, лучше сказавши, є те саме, що українське, лиш різномова його. Воно найобширніше із всіх нарѣч южноруських, бо розлягається по цілій Южній Русі, а Галичини іно крайки захватило. Се нарѣччя має найлучше вироблені, найдоскональні види (форми), воно всюди однакостайно образоване, що є порукою за давноту його образування і досконалення... Грамоти, договори, судові діла і пр. писані майже тим нарѣччям (хоть не без примішки церковно-слов'янського). Ба й в Галицькій Русі і Молдавії в XIV, XV і XVI віці писані грамоти носять п'ятно сего нарѣччя. Воно багате піснями народними всякого рода” [11, с.38-40]. Питання діалектної строкатості цікавили також Івана Вагилевича, пор. з листа до М.Максимовича (1837 р.): “...увідомліте мене, які суть нарѣччя на цілій Україні, яка онакість понад Прип'ять, і на обох бережжях Дніпра, і по інших околах? Нарочно-бо, оте много их мусить бути, много розмаїтостей по Україні між миром – в поведінках та й в язичі, сли подумаємо, які туди завсїгди вихрили набіги онаких народів: от кавуєве, берендеї, казаки і проч.” [7, с.198].

У статті “Поділ часу у русинів”, що опублікована у “Вінку русинам на обжинки” (1847 р.), Я.Головацький вказує на слов'янське походження коренів у назвах місяців: “З давніх-давен прийнято в письмі латинські назви місяців, котрі від найдавніших часів так у нас, як у других народів слов'янського ісповідання, не йно в церковних книгахъ уживалися і уживають, але і до урядових, гражданських діл прийняті були. Насупротив, слов'яни латинського обрядку мають із першопочатку питомі слов'янські найменування місяців” [7, с.278].

Концептуальні мовні питання розглядалися також у рукописному варіанті праці “Руські народні пісні”; у ній, зокрема, Я.Головацький відзначає єдність українського мовного простору: “...Русин, зроджений на тій самій землі, пізнає свою околицю – чи дикі гори із настороженими склептами, ... чи лани подільські, гаї, горби і пригорбки, підпасіччя [русин], в тім самім язичі виколисаний, тою ж самою природою, тими

самими основами красною язика, – що той учує, сам лиш перечитає співанку... Свому кожне слово повідатиме діяння народу чи терпіння, страсті його” [7, с.295].

Ціла палітра мовних проблем висвітлюється у дуже важливій праці М.Шашкевича “Азбука і абетка...” (1836). Це – питання нормування української мови, її правопису, зв’язок мови з історією народу, функціонування української мови у різножанрових пам’ятках тощо. Про мовну традицію він, зокрема, говорить: “...якщо порівняти “Слово о пълку Игоревѣ”, “Нестора лѣтопись”, “Правду рускую”, “Статут литовскій”, “Въпрошеніе Кюриково” і інші давні твори, нарешті дипломатію руських князів і митрополитів аж до кінця 16-го століття, отже якщо порівняти, кажу, ці стародавні пам’ятки з мовою старослов’янською і народною руською, то бачимо: мова у більш згаданих пам’ятках старовини своїм духом і складом в одних цілком, в інших подібних до останньої, яку маємо у народних повістях і прислів’ях...” [7, с.117].

Іван Вагилевич, стисло аналізуючи основні пам’ятки давнього періоду у статті “Замітки о руській літературі”, також виділяє їхні основні мовні характеристики (передовсім лексичні). Він наголошує: “В половині 13 віку появляється в самородних зворотах і питомім слозі, навіть єсть певні містні одтіння. Що ся тичить лексикографії, много реченій ждуть на із’ясненіє; суть, котрі зайшли або в іншим значенні употребляються в нинішнім язику і в соплеменних; окреме того, кілька десятков слів варязько-німецьких, гречеських і турецьких доводять, що язик письменний зачав улягати язикові мира. Так розпочинається питома руська література. Пам’ятки її немногі, але в отношеніи язика – великої ціни” [7, с.191].

У першій половині XIX століття, завдяки старанням “Руської Трійці”, з’являється збірка “Русалка Дністровая”, яка демонструє запровадження на західноукраїнських землях правописної системи на фонетичних засадах [див. дет. 10, с.32-35].

Необхідно також згадати і про погляди діячів “Руської Трійці” на особливості функціонування тогочасної української мови на фонетичному, морфологічному і синтаксичному рівнях. Як відомо, Я.Головацький та І.Вагилевич уклали граматики української мови. У листі до Я. Головацького (1843 р.) Вагилевич, серед іншого, інформує також про написання польською мовою “Граматики южноруського язика”, де будуть вміщені відомості “о містних свойствах язика, його нариччях і піднариччях, о старім язику, о стихіях чужих... Буде то вийнято із більшого сочиненія “Статті о южноруськім язичі” [7, с.207]. На думку І.Вагилевича: “Словесність наша розпочалася від граматики. От-бо бере кожний писатель, починаючи дещо по-руськи писати, в хіті нібито щось важного і великого установити, не знаючи ні миру, ні язика, криво та й ще розвидно дивлячися, – гнет, творить собі правила язика, в котрих і сам не дуже пильний. Зате послі їх указки так суперечні і диві вив’язуються прикмітування о язичі южноруськім, же ніт о нім інак і судити, токмо же він є мішма зі староболгарського і польського язика в огортках грецькій і латинській...” [7, с.196]. Натомість М.Шашкевич вважав, що граматика “... повинна бути не законодавцем мови, а її найвірнішим відображенням, тому треба учитися своєї мови не з граматики, а з живої мови і її літератури, треба показувати всі властивості й особливості її розвитку і законів, згідно яких – в залежності від обставин, що на неї впливають, – мова розвивалась і розвивається” [7, с.118]. Він також підкреслював, що “...скільки народів, стільки й окремих літератур, стільки ж окремих правописів...” [7, с.114].

У творчій спадщині Маркіяна Шашкевича відображаються також його погляди на роль і місце мови у житті народу, на важливість давніх писемних джерел, пор.: “Язык – то є найчеснішим даром природи... В нім являється душа народу, степінь його просвічення, глибина або міль його мислей, його присмотрювання ся природі і її діяствам... Язык руський не завсїгди був у такім понеханні, як нинішніми часами. Мала Русь своє письмо, мала Русь свою словесність, а слава із неї досі гуде світом слов’янським” [7, с.124]. На думку дослідників історії мови, наявність “фрагмент “До читателя” і варіанта “Передслів’є” дають підстави гадати, що Маркіян Шашкевич мав намір підготувати велику граматичну працю” [13, с.217-218], але з об’єктивних причин це йому не вдалося.

Фонетика, морфологія та синтаксис української мови представлені у “Граматиці руського язика” (ч.1-2. – Львів, 1849; друге вид. – 1850), яку підготував Я.Головацький. До речі, у наукових працях Я. Головацького досить повно висвітлюються питання історії української мови. Як зазначають історикомовознавці, лінгвістичні погляди Я. Головацького сформувалися під впливом ідей порівняльно-історичного мовознавства. Теоретичною базою стали для нього фундаментальні праці Ф. Мікльошича, М. Максимовича, І. Срезневського, П. Шафарика та ін. [14, с.95].

Варто наголосити, що тодішній стан функціонування лексики засвідчений у кількох словниках, які уклад Я.Головацький, зокрема “Географический словарь западнославянских и югославянских земель и прилежащих стран” (1877, опуб. 1884), “Материалы для словаря малорусского нарѣчія, собранія в Галиціи и въ Сѣверо-восточной Венгрии” (1857-1859; літери А-3) та ін.

Таким чином, опрацювання творчої спадщини членів “Руської Трійці” переконливо свідчить про те, що тогочасні мовні проблеми, що стосувалися історії української мови, певним чином відображалися у їхніх

працях, творах та листуванні. Вони наскрізь пройняті “руським духом” і виявляють велику спорідненість із культурним розвитком народів Центральної та Південно-Східної Європи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мечковская Н.Б. Язык как исторически изменяющееся явление // Общее языкознание / Под ред. А.Е.Супруна. – Минск, 1983.
2. Яценко М.Г. Українська романтична поезія 20-60-х років XIX ст. // Українські поети-романтики. – К., 1987. – С.5-36.
3. “Русалка Дністрова”. Документи і матеріали. – К., 1989.
4. Стеблій Ф. “Слово о полку Ігоревім” у культурному житті на західних землях України // Просфоніма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Я.Ісаєвича. – Львів, 1998. – С. 589-605.
5. Купчинський О. І.Вагилевич – перекладач і дослідник “Слова о полку Ігоревім” // Шашкевичіана. – Вип.1-2. – Львів; Броди; Вінніпег, 1996. – С.295-300.
6. Чуковський Б.С., Зінь Р.М. Яків Головацький як популяризатор “Слова о полку Ігоревім” серед німецькомовного читача // Тернопільські славістичні історико-філологічні читання. Рік 1: Яків Головацький і рух за національне та культурне єднання слов’янських народів. – Тернопіль, 1989. – С.47-49.
7. Маркян Шашкевич. Іван Вагилевич. Яків Головацький. Твори. – К., 1982.
8. Стеблій Ф. Державницькі акценти в діяльності “Руської трійці” // Шашкевичіана. – Вип.3-4. – Львів; Вінніпег, 2000. – С.22-41.
9. Матисякевич З. Археографічна спадщина Якова Головацького // Шашкевичіана. – Вип.1-2. – Львів; Броди; Вінніпег, 1996. – С. 266-275.
10. Бевзенко С.П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. – К., 1991.
11. Головацький Я. Розправа о язичі южнорускім і єго нарѣчїях. – Львів, 1850.
12. Мацюк Г. П. Особливості мовознавчої спадщини Я. Головацького // Тернопільські славістичні історико-філологічні читання. Рік 1: Яків Головацький і рух за національне та культурне єднання слов’янських народів. – Тернопіль, 1989. – С. 138–139.
13. Герус-Тарнавецька І. “Азбука і абетка” (Роль М.Шашкевича у формуванні українського правопису і літературної мови в Галичині) // Шашкевичіана. – Вип.1-2. – Львів; Броди; Вінніпег, 1996. – С.213-218.
14. Галенко І. Г. Я. Ф. Головацький як мовознавець // Тернопільські славістичні історико-філологічні читання. Рік 1: Яків Головацький і рух за національне та культурне єднання слов’янських народів. – Тернопіль, 1989. – С. 95–96.

УДК 811.161.2:81’36:81’367.6

ПЕРЕДУМОВИ ТА МЕХАНІЗМ ГРАМАТИЧНОЇ ТРАНСПОЗИЦІЇ

Кучеренко Л.І., к. філол. н., доцент, Назаренко І.О., здобувач

Запорізький національний університет

У статті досліджуються питання граматичної транспозиції іменних частин мови на прикладі граматичних категорій роду та числа. Беручи до уваги проблему виявлення первинних і вторинних граматичних значень, їх валентності та здатності до розвитку й розширення контекстуального ареалу, автори здійснюють спробу з’ясувати передумови та механізм внутрішньокатегорійної транспозиції.

Ключові слова: транспозиція, граматичне значення, первинне граматичне значення, вторинне граматичне значення, валентність, ядерні значення, периферійні значення, транспозит, асиметризм.

Кучеренко Л.И., Назаренко И.А. ПРЕДПОСЫЛКИ И МЕХАНИЗМ ГРАММАТИЧЕСКОЙ ТРАНСПОЗИЦИИ / Запорожский национальный университет, Украина

В статье исследуются вопросы грамматической транспозиции именных частей речи на примере категорий рода и числа. Принимая во внимание проблему выявления первичных и вторичных грамматических значений, их валентность и способность к развитию и расширению контекстного ареала, авторы предпринимают попытку выяснить предпосылки и механизм внутрикатегорийной транспозиции.

Ключевые слова: транспозиция, грамматическое значение, первичное грамматическое значение, вторичное грамматическое значение, валентность, периферийные значения, транспозит, асимметрия.

Ludmyla Kucherenko, Inna Nazarenko. PRE-CONDITIONS AND MECHANISM OF GRAMMAR TRANSPOSITION / Zaporizhzhya National University, Ukraine

In the article analyses issues of grammar transposition in connection with grammar categories of gender and number. Authors research into pre-conditions and mechanism of transposition and take into consideration problems of manifestation of primary and secondary meanings, their valency and capacity to develop and extension of context.

Key words: transposition, grammatical meaning, primary grammatical meaning, secondary grammatical meanings, valency, nuclear meaning, peripheral meaning transpose, asymmetry.

Мова є суспільним явищем – результатом колективної творчості і, разом з тим, набутком окремого її носія, вона виступає прикладом діалектичної єдності двох тенденцій, які врівноважують одна одну. З одного боку, простежується тенденція до канонічності, незмінності внутрішньої форми мови та форм її одиниць, з другого – прагнення звільнитися від мотивованості, спрямування на реалізацію нових граматичних виявів у нових контекстах. Це призводить до утворення різного роду проміжних зон у системі мови, міжкатегорійних одиниць, перехідних явищ. О.О.Потебня відзначав: “Раніше створене в мові по-різному слугує основі нового: частково воно перебудовується знову за інших умов і з іншим началом, частково ж змінює свій вигляд і значення в цілому тільки від присутності нового. Згідно з цим поверхня мови завжди більш-менш пістрявіє залишеними зовні зразками різнохарактерних пластів” [1, с.131].

Саме транспозиція як проміжне явище між усталеними, канонічними формами і новими, звільненими, більш гнучкими у своїх функціональних та семантичних виявах дозволяє мовленню збагачуватися, розширювати внутрішньосистемні зв'язки.

Грамматичні одиниці є складниками системи мови й нерозривно пов'язані з функціональними категоріями, одиницями інших лінгвальних площин, залежать від контексту, мовленнєвої ситуації, і, в той же час, впливають на них і навіть моделюють.

Проте “закріпленість сем тільки за однією категорією умовна” [2, с.30]. О.В.Бондарко називає такі значення некатегоріальними [3]. Особливість граматичної системи української мови, як і багатьох інших мов, полягає в тому, що в категорійні значення грамам закладено як іманентні якості (вони, власне, і становлять ядро граматичних значень), так і потенційні, які виявляються у відповідному контексті. Реалізація можливих десигнатів у мовленні сприяє формуванню десигнатів нових, які для тієї чи іншої лексики є вторинними, що, у свою чергу, породжує нові потенційні граматичні значення, які можуть перетворитися на іманентні. У такому взаємозв'язку і взаємопереході потенцій та реалізацій здійснюється як відтворення іманентних функцій мовних одиниць, так і їх розвиток, що призводить до утворення розгалуженої мережі “спеціалізованих, напівспеціалізованих, неспеціалізованих форм, з одного боку, та ядерних, напівпериферійних, периферійних морфологічних форм – з другого” [4, с.8]. Про “потенціоновані значення” [5, с.39], які є узагальненими й “нашаровуються на лексичне значення”, йдеться у дослідженнях В.Г.Адмоні [там само].

Таким чином, актуалізується проблема виявлення первинних і вторинних граматичних значень, їх валентності та здатності до розвитку й розширення контекстуального ареалу. “Генетично первинними у мові виступають граматичні значення, що узгоджуються із завданням мовленнєвої комунікації і підпорядковані реалізації ситуативно-прагматичних настанов” [4, с.8]. Відповідно, вторинними є ті значення, які не узгоджуються із традиційними законами моделювання мовленнєвої ситуації і тим самим розширюють межі свого функціонування, надаючи висловлюванню не тільки гнучкості, але й семантичної повноти та стилістичної виразності (звичайно, поки оказіональне вживання певної граматичної форми не перетворилося на загальноприйняте). Отже, будь-яка грамема має основне, категорійне (за І.Вихованцем, кардинальне [6]) значення, що під впливом контексту може трансформуватися в переносне, яке, у свою чергу, може призводити до граматичної багатозначності. Крім того, зміни у граматичній тканині слова можуть призводити до семантичних перетворень. Наприклад, речовинні іменники, вжиті у множині, вказують не на кількісну множинність, а на об'єм або різноманітність сортів (*води, олії, кислоти*); середній рід, використаний для позначення особи чоловічої або жіночої статі, надає відтінку недорослості (що є засобом вираження позитивного ставлення або навпаки – неважливого): *Боже ж, який розумний у тебе хлопець, Одарко! Пошли, господи, щоб воно й надалі таким росло* [7, с.72]; *Я його вчу як старший, як належить, а воно час на мене, – заводиться гладун. – Ну й молодь пішла* [8, с.149].

Виділення частин мови відбувається за певними семантичним, морфологічним та синтаксичним показниками, що характеризують ядро кожного лексико-граматичного класу. Семантичні ознаки ядра складають його першооснову, яка є вихідною для морфологічних і синтаксичних функцій слова. Ядро класу є носієм узагальненого граматичного значення, яке узгоджується з його лексичним значенням і “визначає первинні формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні функції та закріплені за синтаксичними функціями морфологічні показники” [6, с.19]. Таким чином, ідеться про певні типи контекстів, особливі функціонально-семантичні поля, релевантні для реалізації окремих граматичних класів, форм, значень.

О.В.Бондарко, виходячи з твердження, що “граматично значущими можуть бути як граматичні, так і лексичні елементи контексту” [9, с.104], визначає типи співвідношення останнього і граматичної форми. Перший тип передбачає “можливість вживання граматичної форми в певній функції” [9, с.110] (дослідник наводить приклад неактуального потенційного теперішнього, яке актуалізується «сильним» контекстом): *У жовтні мама бере мишка, граблі бере – і навпрошки до лісу... Вона згортає листя і шукає опеньки... Мама **сяде** собі на пенюк, **відпочине*** [10, с.27]. Другий – є звичайним середовищем для реалізації певної граматичної форми, тобто в такій мовленнєвій ситуації слово функціонує у своєму прямому значенні, як лексичному, так і граматичному. З точки зору узгодженості / неузгодженості між змістом форми і контексту виділяються такі різновиди граматично значущого контексту: 1) контекст прямого вживання форми; 2) контекст транспозиції [9, с.112]. До першого типу належать контексти, які за змістом узгоджуються з граматичними значеннями своїх складників, наприклад: *Летіли над морем раз лелеки до вирію, до південних країв* [11, с.24]. Така мовленнєва ситуація “збагачує, уточнює, модифікує значення форми” [9, с.112]. Особливості другого різновиду полягають у тому, що зміст висловлювання суперечить змістові граматичної форми. У цьому випадку йдеться про переносне вживання певних граем на основі метафори або метонімії: *Поорані віком смагляві лица: Горнини і Теклі, Тетяни і Ганни. Сар'яни в хустках, Ван-Гоги в спідницях, Кричевські з порепаними ногами* [10, с.15]; *Високовольтна лінія Голгоф* [12, с.21].

Реалізацію власного категорійного значення граматичної форми в умовах транспозиції, відзначає О.В.Бондарко, можна трактувати як один із виявів обов'язковості, притаманної морфологічним категоріям флективно-синтетичного типу: значення форми обов'язково повинно бути вираженим, навіть у тих випадках, коли воно суперечить значенню контексту [13].

Якщо виходити з теорії ядерних та периферійних (власне, вторинних) граматичних значень, то транспозиція стає можливою завдяки наявності останніх, оскільки вони характеризуються більшою гнучкістю. Таким чином, основне, категоріальне значення граеми слугує можливості ідентифікації, “впізнаваності” слова як носія граматичного значення. Вторинні ознаки забезпечують його семантичну іррадіацію та реалізацію в новому контексті, збагачують синонімічні ресурси мови, адже, як зауважував Ш.Баллі, “замкнуті у своїх основних категоріях, знаки служили б надзвичайно обмеженим джерелом засобів для задоволення численних потреб мовлення. Але завдяки міжкатегоріальним замінам думка звільняється, а вираження збагачується і набуває різних відтінків” [14, с.43]. Крім того, “якби знаки були нерухомі й кожен із них виконував тільки одну функцію, мова була б звичайним зібранням етикеток” [15, с.85].

Багатоаспектно-домінантний метод дослідження граматичної будови “мовленнєвої ланки” [16], який базується на розумінні мовлення як багатовимірної системи, утворюваної “з цілого ряду різноманітних ліній або пластів повідомлення” [16, с.42], дає підстави вченим зробити висновок про те, що транспозиційні зміни виникають внаслідок наявності (за В.Г.Адмоні) “постійних” і “непостійних навантажень” [16, с.44], які формують загальне граматичне значення. Механізм та результат транспозиції підтверджує багатомірність мовленнєвої ланки, вказуючи тим самим на власну “міжсистемність” і потребу в особливих методах аналізу, відмінних від тих, що застосовуються при дослідженні явищ із яскраво вираженим системним характером.

Основною умовою для виникнення транспозиції В.В.Бабайцева вважає існування позамовних чинників – “розмаїття явищ дійсності та зв'язків між ними і прагнення точніше й більш повно відобразити їх мовними засобами” [17, с.4-5]. Цієї ж думки дотримується С.Карцевський, стверджуючи, що граматична й семантична транспозиція “реалізується в залежності від конкретної дійсності” [15, с.89].

Спільним для всіх видів транспозиції є те, що будь-яка мовна одиниця, що піддається транспонуванню, проходить етап зіставлення з семами (фонемами, граемами, синтаксемами) суміжного семантичного, функціонального та ін. полів, а також кінцеве переосмислення її валентності та функцій.

Природа транспозиції складна: транспозити відзначаються більш розгалуженою структурою порівняно з їх вихідними формами – похідні одиниці найчастіше включають синтетичні або аналітичні словотворчі елементи (*барва неба* → *небесна барва*; *ходити по установах* → *ходіння по установах*; *Темна ніч* → *Ніч [була, є] темна*). Транспозити відрізняються від вихідної форми, що становить собою ядро лексико-граматичного класу, за лексико-синтаксичними ознаками, іноді лише за семантичними (якщо це

транспозити іменних категорій роду та числа) (*чорний* → *чорнити, чорніти, чорнота, чорність, чорно; кислота* → *кислоти; мила дівчинка* → *миле дівча*).

Мовознавці наголошують на асиметричному характері транспозитів, оскільки останні виявляють здатність бути омонімами й синонімами водночас, можуть “належати до ряду переносних, транспонованих значень одного й того ж знака і до ряду схожих значень, виражених різними знаками” [15, с.116].

Саме завдяки такому асиметризму й можливі транспозиційні зміни в граматичній системі. Сума і зміст граматичних значень мовної одиниці може змінюватися внаслідок накладання й заміщення їх іншими грамами, що знаходяться в периферійній зоні значеннєвого поля. Крім того, важливою передумовою розгляданого процесу є “існування на рівні системи мови синонімічної форми, що вживається в прямому значенні на місці транспонованої форми” [18, с.8].

Транспонування мовної одиниці проходить два етапи: механічний та якісний. Перший полягає в тому, що відбувається зміна звичного контекстуального оточення грами та прагматично-ситуативних настанов висловлювання. Це призводить до зіткнення граматичного значення форми і граматичного значення контексту, “в результаті чого утворюється синтез іншої якості – граматичне значення комунікативної одиниці, яке охоплює і граматичне значення транспозита” [18, с.8]. Таким чином, змінюється внутрішня природа мовного знака, який “обростає” новими семантичними, граматичними або стилістичними (іноді одночасно тими й іншими) значеннями – і це є другим етапом процесу транспозиції.

Коли транспозит починає усвідомлюватися мовцями як абсолютний (або навіть єдиний) варіант загальноприйнятої форми, процес транспозиції вважається завершеним, оскільки похідна одиниця виявляє єдність семантичного і граматичного значень, узгоджується з контекстом і не створює стилістичного і змістового дисонансів, втрачає маркованість.

Отже, ми стикаємося з проміжним явищем між семантикою і стилістикою, яким є “ситуативне вживання морфологічних форм” [2, с.45], наприклад, середнього роду замість чоловічого, множини замість однини, теперішнього часу замість минулого тощо.

Грамматичні одиниці є складниками системи мови і нерозривно пов’язані з функціональними категоріями, одиницями інших лінгвальних площин, залежать від контексту, мовленнєвої ситуації, і, в той же час, впливають на них і навіть їх моделюють.

ЛІТЕРАТУРА

1. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1968. – Т. III. – 368с.
2. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наукова думка, 1988. – 236с.
3. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Л.: Наука, 1984. – 134с.
4. Загнітко А.П. Основи еволюції граматичних категорій // Мовознавство. – 1991. – №5. – С.7-14.
5. Адмони В.Г. Статус обобщенного грамматического значения в системе языка// Вопросы языкознания. – 1975. – №1. – С.39-54.
6. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 256с.
7. Тютюнник Гр. Твори. Книга 1. – К.: Молодь, 1984. – 328с.
8. Письменна Л. Ліна. – К.: Радянський письменник, 1983. – 206с.
9. Бондарко О.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Л.: Наука, 1983. – 207с.
10. Драч І. Лист до калини. – К.: Веселка, 1994. – 286с.
11. Антонич Б.-І. Твори. – К.: Дніпро, 1988. – 356с.
12. Костенко Л. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – 559с.
13. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола (значение и употребление): Пособие для студентов. – М.: Просвещение, 1971. – 239с.
14. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416с.
15. Карцевский С. Об асимметричном дуализме лингвистического знака // История языкознания XIX – XX вв. в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1965. – Ч. II – С.85-90.

16. Адмони В.Г. О многоаспектно-доминантном подходе к грамматическому строю // Вопросы языкознания. – 1961. – №2. – С.42-52.
17. Бабайцева В.В. Явления переходности в грамматическом строе русского языка и методика их изучения // Явления переходности в грамматическом строе современного русского языка. Межвузовский сборник научных трудов. – М., 1988. – С.3-13.
18. Піддубська І.В. Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Донецьк, 2001. – 19с.

УДК 811.161.2'373.611

СУФІКСАЛЬНІ ІННОВАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ НАЗОВНИЦТВІ

Лук'яненко С.С., старший викладач

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Досліджуються питання інновацій в системі іменників сучасної української мови, що належать до тематичної групи соціально-політичних номенів. Розуміючи інновації як широкий різнорівневий процес, автор зупиняється на лексико-словотвірних неологізмах в системі іменника, досліджуючи слова, утворені шляхом суфіксації.

Ключові слова: інновація, іменник, словотвір, суфіксація, соціально-політичне назовництво.

Лук'яненко С.С. СУФФИКСАЛЬНЫЕ ИННОВАЦИИ В УКРАИНСКОЙ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ НОМИНАЦИИ / Харьковський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна

Исследуются вопросы инноваций в системе имен существительных современного украинского языка, которые относятся к тематической группе социально-политических номенов. Понимая инновации как широкий процесс разных уровней, автор останавливается на лексико-словообразовательных неологізмах в системе имени существительного, исследуя слова, образованные путём суффиксации.

Ключевые слова: инновация, имя существительное, словообразование, суффиксация, социально-политическая номинация.

Sergyj Lukyanenko. SUFFIX INNOVATION IN THE UKRAINIAN SOCIAL-POLITICAL DENOMINATIONS / Kharkov National V.N. Karazin University, Ukraine

The matters of innovation in the system of modern Ukrainian nouns, which belong to the thematic group of social-political denominations are under study in this paper. While understanding the innovations in a wide process of the different levels, the author stops at lexical word-building neologism in the system of the nouns.

We study the words, that were formed by suffixation.

Key words: innovation, nouns, world-building, suffixation, social-political denominations.

Політичні події та соціальні метаморфози кількох останніх років неминуче повинні були відобразитися в мові через певні інноваційні процеси. Зауважимо, що донедавна вивчення інноваційних процесів та їх наслідків було прерогативою лексикології, а інновації, як правило, називалися неологізмами. Традиційно їх визначають як слова або мовні звороти, створені для позначення нових предметів і явищ або вираження нових понять. Активність інноваційних процесів останніх років спричинилася до оформлення окремої науки, предметом вивчення якої стають різнорівневі новотвори – неології або інноватики. Знаходячись у парадигмі інноватики та розвиваючи ідеї нашої попередньої роботи [1] про пріоритетність досліджень новотворів, що позначають реалії соціально-політичної сфери, хотілося б звернути увагу на суфіксальні новотвори в системі іменника сучасної української мови.

Об'єктом нашого дослідження є іменники, що позначають реалії соціально-політичної сфери, утворені суфіксальним способом. Зосередження автора на суфіксації в системі іменника зумовлено форматом статті і не може однозначно визначити місце цього способу в утворенні номенів соціально-політичної тематичної групи. Відповідні висновки можливі лише після дослідження інших способів утворення інновацій цієї тематичної групи.

Досліджуючи інновації, автор фіксує такі в письмовому та усному мовленні (переважно публіцистичного стилю 2004-2006 рр.). Залучені до аналізу новотвори відсутні у попередніх словниках та словникових матеріалах [2; 3; 4; 5; 6], а також в останньому найбільшому за обсягом тлумачному словнику видавництва "Перун" (2005 р.) [7].

У статті наявні такі скорочення: КПЗ – Кримінал.Політика.Закон; ЛУ – Літературна Україна; Нід – Нація і держава; ПіК – Політика і культура; УУ – За українську Україну; 1+1.ТСН – телеканал “1+1”, програма “Телевізійна служба новин”; 5-й канал: Час новин – телеканал “5-й канал”, програма “Час новин”; ICTV: Факти – телеканал ICTV, програма “Факти”; АТВК: Харківські новини – один із харківських телеканалів, програма “Харківські новини”; НТН: Новини – телеканал “НТН”, програма “Новини”; СТБ: Вікна-новини – телеканал “СТБ”, програма “Вікна-новини”. Всі інші джерела подано без скорочень.

Насамперед зауважимо, що інновації соціально-політичної сфери вже були об'єктом досліджень. Такими й подібними дослідженнями позначено все ХХ-е століття. І все ж у кожному разі аспекти й напрямки досліджень різні. Останнім значним здобутком українського мовознавства в цьому плані є робота О.А.Стишова “Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі засобів масової інформації)” [6]. Один із розділів монографії має назву “Основні тенденції словотвору в мові українських засобів масової інформації”. Враховуючи те, що мова ЗМІ відображає значною мірою новотвори соціально-політичної сфери, дослідження О.А.Стишова може бути для нас одним із орієнтирів. Однак, аналізуючи новотвори 2004-2006 рр., ми знаходимо деякі відмінності, що може бути пояснено двома причинами: 1) іншими методологічними настановами під час проведення словотвірного аналізу; 2) новими тенденціями у самому словотворенні.

За словотвірною семантикою обрані деривати належать до різних груп: а) іменники на позначення осіб (*хамасівець, опозиційник*); б) іменники, що виражають загальне значення опредметненої дії (*кандидування, суржикізація*); в) іменники із загальним значенням опредметненої ознаки (*змалоросійщеність, путінізм*). Дериваційний аналіз згаданих груп можна здійснювати за твірною основою, словотворчим засобом або за тим та іншим. Ми будемо аналізувати обрані інновації за словотворчим засобом – суфіксальним формантом.

Згідно з результатами нашого дослідження, найбільшою як за кількістю інновацій, так і за численністю задіяних суфіксів є група іменників на позначення осіб. Це збігається з думкою О.А.Стишова, який пояснює такий стан речей “...постійною потребою номінації (нерідко прагматичного характеру) нових осіб, зокрема за належністю до певної соціальної групи, організації, об'єднання, за певним видом занять і т. ін. чи якоюсь іншою специфічною особливістю” [6, с.124].

Іменники на позначення осіб творяться від іменників, прикметників та дієслів за допомогою таких суфіксів:

1. -ник/-ик. “Словотвір сучасної української літературної мови” (далі ССУЛМ) засвідчує можливість утворення дериватів цього типу від іменників, дієслів та прикметників [5, с.57, с.76, с.109]. Із зазначеними суфіксами знайдено утворення відіменникових та відприкметникових дериватів. Відіменникові інновації мають значення осіб за родом діяльності, де твірна основа вказує на об'єкт діяльності, місце діяльності та політичні погляди: **нетактник** ← **не так** – “учасник виборчого блоку “Не так!” – (*Таки відверта брехня їхня зброя, цих “нетактників”* (ЛУ, 7/06, с.1)); **комітетник** ← **комітет** (*Чимало журналістів, зокрема автор цих рядків, свого часу попереджали “комітетників” з Верховної Ради ні в якому разі не запроваджувати високих ставок держмита...* (ПіК, 8/04, с.16)); **мас-медійник** ← **мас-медіа, мас-медійн(ий)** (*Спілкування Олександра Олександровича із мас-медійниками можна звести до двох головних тез* (ПіК, 1/04, с.11)); **однофракційник** ← **однофракційн(ий);** ← **одн(а) фракці(й(а))** +о+ – в цьому випадку маємо приклад подвійної мотивації, і, відповідно, двох можливих способів творення: суфіксації та основоскладання з суфіксацією (*Його однофракційник Сергій Терьохін, по суті, говорить те саме, тільки іншими словами* (ПіК, 20/04, с.21)). Зазначені приклади є ілюстрацією існуючих тенденцій словотворення, за винятком деривата **нетактник**, в якому маємо вставку **-т-**. Однією з можливих причин її появи могла бути асоціативна аналогія до слів **такт** і **тактовний**. Заперечна частка **не**, що є одним із компонентів назви виборчого блоку “Не так!”, могла асоціативно додаватися до згаданих слів **такт** і **тактовний**, позначаючи **нетактовність** поведінки або агітації учасників цього блоку. Багатозначність слова **такт** могла спричинити й іншу мотивацію явища: цей виборчий блок діяв “**не в такт**”, тобто не в резонанс, несинхронно з прагненнями та діями частини населення України. Іншою версією мотивації цієї зміни є своєрідна асимілятивна епентеза, що призвела не до звичайного при асиміляції уподібнення звуків, а до вставки звука **-т-**, подібного до попереднього у назві “Не так!”.

2. -ець, за допомогою якого творяться похідні від різних частин мови. Такі деривати вказують на особу як носія процесуальної ознаки, яка характеризує її поведінку, погляди тощо; особу за приналежністю до ідеологічного, суспільного, політичного, тощо напрямку, угруповання; особу за іншими ознаками; назву особи, семантично мотивовану словосполученнями “мотивувальний відносний прикметник + іменник” [5, с.59, с.78, с.110]. Із суфіксом **-ець** зафіксовано такі слововживання: **могилянець** ← **Києво-Могилянськ(а) академія** (*Особливо багато було “могилянців”, адже КМА – ледь не єдиний столичний вищий навчальний заклад, де зберігається дух державотворення...* (ЛУ, 23/04, с.4)); **окраїнець** ← **окраїн(а), серединець** ← **середин(а)** (*Справжня Україна тоді настане, коли серед українців буде більше серединців, ніж окраїнців* (ЛУ, 44/04, с.1)); **програвець** ← **програв-а(ти)** (*Але Росія – неперевершена майстриня з переписування історії на власну користь, створення міфів про свою непереможність і*

перелицьовуванню **програвців** на героїв (НіД, 6/05, с.4)); **путінець** ← **Путін** (*Я в це твердо вірю і ніхто мене не переконає в протилежному, як би не пнулися зі шкiри антиукраїнські сили – комуністи, “прогресивні”, “путіниці”, “регіонали”...* (Червоний перець, 4/06, с.4)); **самооборонець** ← **“Самооборон(а)”** (*І це збільшує кількість симпатиків чільного “самооборонця”. У квітні, згідно з одними рейтингами, “Самооборона” значилася як найпопулярніша партія Польщі...* (ПіК, 15/04, с.16)). Приклади свідчать про перевагу відіменникових дериватів, що збігається з даними ССУЛМ. Маємо лише по одній прикметниковій та дієслівній мотивувальній основі. На увагу заслуговує складний прикметник **“Києво-Могилянська (академія)”**, що мотивує дериват **“могилянець”**. Основне семантичне навантаження цього складного прикметника припадає на останній компонент (аналогія до **Києво-Печерська (лавра)**), і тому суфіксація поєднується з відкиданням одного з компонентів без втрати змісту.

Для творення назв осіб з подібними до суфікса **-ець** значеннями також використовуються похідні суфікси **-івець, -овець**. Зафіксовано такі деривати: **виступовець** ← **виступ-а(ти)** (*Спікер Володимир Литвин зранку був похмурим і нервовим. Безжально вимикав мікрофона, якщо виступовець перебирав ліміт ...* (ПіК, 12/04, с.8)); **маупівець** ← **МАУП** (*Жоден з них не відреагував на масові акції протестів маупівців проти свавілля Ніколаєнка та його сіно-соціалістичної кліки...* (УУ, 1/07, с.2)); **мінздоровівець** ← **Мінздорів** (*Очевидно, стараннями жалісних мінздоровівеців позиція щодо дитячих підгузків і набула такого кастрованого – зірочкового – вигляду* (ПіК, 2/04, с.23)); **нардєпівець** ← **нардєп** (*Цю сенсацію узнали Ми від баби Химки: Всі нардєпівці придбали Шапки-невидимки* (П.Ребро. Сенсація!)); **нетаківець** ← **Не так** (**“Нетаківці”** категорично проти НАТО, вони обома руками за ЄС... *Це лише кілька зауваг до агітки “нетаківці”* (ЛУ, 7/06, с.1)); **приватівець** ← **приват-изув(а)(ти)** (*Нагадаємо, приватівці програли справу* (ICTV: Факти, 2.07.05)); **фбндівець** ← **фонд** (...*щовересня, коли ми, фбндівці, лубенці й гості, – збираємося на панахиду біля вже знаного по всій Україні дзвону, завжди в доземній шані згадуємо ім'я славного полтавця* (ЛУ, 13/04, с.7)). В основному використано традиційні моделі творення дериватів із цим суфіксом, однак є й деякі особливості. По-перше, викликає питання причина появи суфікса **-івець** у слові **нардєпівець**, оскільки дериват **нардєп**, утворений шляхом основоскладання з усиченням, вже є словом, що позначає особу (народного депутата). Одним із значень словотвірного типу з суфіксом **-івець** є “особа за приналежність до ідеологічного, суспільного, політичного, релігійного тощо напрямку, угруповання” [5, с.77]. Саме таким, суспільним угрупованням і є, очевидно, у свідомості носіїв мови народні депутати. По-друге, дериват **нетаківець** має аналог **нетактник**, з яких перший є, на нашу думку, більш закономірним, узуальним, а другий – більш специфічним, оказіональним, таким, що має складнішу мотивацію.

Маємо поодинокий випадок вставки інтерфікса **-ен-** перед суфіксом **-ець**, що взагалі не є типовим для суфіксального способу творення іменників із значенням особи. **Єднєнець** ← **“Єдність”** (*Олександр Омельченко зараз не є єднєнцем* (5-ий канал. Час новин. 02.07.05)). Цей дериват також є в чомусь унікальним, тому що, враховуючи семантику деривата (приналежність до політичного напрямку), мало б бути слово **“єднівець”** (як і аналогічні **рухівець, БЮТівець** тощо). Однак творець інновації надав перевагу суфіксу начебто однакового за семантикою суфіксу **-ець**, вставивши, можливо, з міркувань милозвучності, інтерфікс **-ен-**. Існує й інше пояснення такого явища: мотивувальне слово є омонімічним з широкоживаним словом **“єдність”**. Теоретично до нього також можна приєднати суфікс **-ець** і отримати слово зі значенням, подібним до “особа, яка має відношення до єдності, пов'язана з єдністю”. Відповідно, при “правильному”, логічному приєднанні суфікса **-ець** виникало б питання про походження такого новотвору – від **“єдність”** чи **“Єдність”**? Інтерфіксальна вставка знімає таку омонімічність через різницю у формальному вираженні слова.

3. -ист/-іст. Такі новотвори означають осіб за приналежністю до певного ідеологічного, політичного, громадського тощо напрямку угруповання або за відношенням до установи, сфери діяльності. Маємо чимало дериватів з таким суфіксом [5, с.81]. Тематично вони, в основному, підтверджують результати, отримані О.А.Стишовим, тому що це або відіменні новотвори зі словотвірним значенням “особа, яка має певні переконання, погляди, ідейну орієнтацію, виконує той вид занять, що названий твірною основою”, або інновації від аббревіатур на позначення партій, рухів та організацій, або деривати зі значенням “особа, яка виступає прибічником, послідовником когось, належить до певних рухів, об'єднань” [6, с.129]. **Боротьбист** ← **боротьб(а)** (*До речі, поки Постанову “Про державне мито” не стали підправляти професійні “боротьбисти”, при апеляційному та касаційному оскарженні рішень журналіст чи ЗМІ мали сплачувати лише 8 грн. 50 коп.* (ПіК, 8/04, с.16)); **генштабист** ← **генштаб** (*Яка [реформа] чомусь завжди насамперед стосується саме їх, а не київських генштабистів* (ПіК, 21/04, с.22)); **ЗМІсти** ← **ЗМІ** (*Наприкінці досвідчені ЗМІсти вирішили...* (АТВК: Харківські новини, 28.05.05)); **порист** ← **Пор(а)** (*Сьогодні опієдні пористи презентуватимуть...* (5-ий канал. Час новин, 18.07.05)); **прогресист** ← **прогрес-ивний [соціаліст]** (член Прогресивної соціалістичної партії України) (*Нещодавно пройшло зібрання так званих “антифашистських” сил, які уособлюють комуністи, “прогресисти” та інші дрібні громадські організації* (Червоний перець, № 4, 2006 р., с.5)); **спецслужбист** ← **спецслужб(а)** (*Так, колишній спецслужбист Микола Карнаух заявляє...* (НТН: Новини, 27.01.06)). Тут також є деривати з

певною специфікою. Слово “боротьбист” за змістом слово утворено від “боротися”, але за формою – від “боротьба”. До того ж, маємо справу з омонімічним дериватом, оскільки це слово вже утворювалося на початку 20 ст. зі значенням “Член української національної партії”, що діяла в 1918–1920 рр. Що стосується слова “ЗМІсти”, то дериват функціонує тільки у множині, бо має значення “представники засобів масової інформації” і використовується, як правило, тільки на позначення кількох осіб. Позначення одного представника можна передати дериватом “ЗМІст”, але він є омонімічним з широковживаною лексемою “зміст”, і не зафіксований у згаданих на початку статті словниках та словникових матеріалах.

4. -ар. Похідні з суфіксом **-ар** характеризують особу як представника певного соціального стану (типу **господар, злидар**) або називають особу за родом діяльності, причому твірна основа вказує на об’єкт діяльності [5, с.77]. Суфікс приєднується лише до іменникових основ. **Елітар** ← **еліт(а)** (*При єдиній дії пролетарів і елітарів українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї може бути тільки мова* (ЛЮ, 44/04, с.1)). **Плівкар** ← **плівк(а)** (*Тим часом В.Литвин, який за версією плівкаря [Микола Мельниченко] є головним фігурантом...* (СТБ: Вікна-новини, 01.12.05)). Слід звернути увагу на особливості деривата “елітар”. На нашу думку, в цьому разі повинна була б бути така мотивація: **елітарник** ← **елітарн(ий)** ← **еліт(а)**, зі значенням особи за певною характерною ознакою (типу **крамольник, передовик**) [5, с.109]. Однак маємо саме цей дериват з подвійною мотивацією: 1) усікання **-н(ий)** – за аналогією до **нелегал** ← **нелегаль-н(ий)**, **неформал** ← **неформаль-н(ий)**; 2) більш доцільна контекстна аналогія до сусіднього слова **пролетар**.

5. -ор. Цей, загалом продуктивний, суфікс у нашій вибірці є малопродуктивним. Він використовується для творення назв осіб за становищем у суспільстві, суспільно-політичними поглядами та діяльністю [5, с.81]. **Автократор** ← **автокрят-і(й)а)** (*Поки що Путіну як автократору вдавалося утримуватись від неадекватного самовозвеличчання, навіть натяків на культ своєї особи...* (ПіК, 9/04, с.16)). Цей приклад є цікавим, оскільки тут суфікс **-ор** на позначення особи є зайвим: простішою за творенням і логічнішою була б інновація “автократ” від **автократій(а)** за аналогією до “демократ” від “демократія”. Тут може йти мова про творення за асоціацією, бо найближчим і найбільш логічним синонімом є слово “диктатор” (а також тематично подібні **експлуататор, реакціонер**). З іншого боку, можливою є своєрідна контамінація синонімів [автократ] + диктат[ор]. При такій мотивації очевидним було прагнення підкреслити не лише “центризм” у керуванні російського президента В.В.Путіна, але й його силовий, диктаторський стиль керівництва. В такому разі потреба нового слова, швидше за все, викликана тим, що синонімічне “диктатор” є занадто сильним політичним звинуваченням (аналогія до Гітлера, Сталіна та ін.), і автор вирішив дещо послабити звучання, змінивши форму.

6. Не надто продуктивним для нашої вибірки виявився суфікс **-ант**, що приєднується до іменникових та дієслівних основ. Цей тип дериватів використовується на позначення осіб за родом діяльності, учасників спільної дії, а також активного носія процесуальної ознаки [5, с.65, с.82]: **акціант** ← **акці(й)а)** (*Міський голова Одеси закликів акціантів приєднатися до нього і визнати...* (СТБ: Вікна-Новини. 24.01.05)); **коаліціант** ← **коаліці(й)а)** (*Штаб-квартира коаліціантів* (СТБ: Вікна-Новини. 27.07.04)); **симпатизант** ← **симпатиз-увá(ти)** (*...тоді Глазьев ризикує стати політичним сиротою: без підтримки КПРФ, без підтримки колишніх друзів по фракції, без фінансових ресурсів запресингованих бізнесменів-симпатизантів* (ПіК, 9/04, с.17)).

7. Ще одним прикладом малопродуктивного суфікса є **-ач**. В ССУЛМ йдеться про те, що деривати цього типу утворюються переважно від дієслів недоконаного виду і “мають такі словотвірні значення: 1) особа як виконавець дії, названої дієсловом (**викривач, завідувач**); 2) особа як носій певної процесуальної ознаки, що є характерною для неї, визначає її поведінку (**окозамилювач, прохач**)” [5, с.58]. За свідченням О.А.Стишова, за допомогою цього суфікса формуються віддієслівні новотвори з дериваційним значенням “носій процесуальної ознаки” [6, с.126]. В нашому випадку маємо справу відіменним новотвором на позначення особи, що належить, має відношення до певної установи, організації, представляє їх інтереси. **Фірмач** ← **фірм(а)** (*Тому нерідко товари з тих самих різних країн суттєво відрізняються за показниками безпеки від виробів основних фірм-виробників. А потім “фірмачі” досить бурхливо реагують на висновки досліджень вітчизняних науковців* (ПіК, 3/04, с.23)). Згаданий дериват є омонімічним. У словнику [7, с.1630] є таке тлумачення слова **фірмач**: “Про людину, яка носила модний одяг”. Значення є розмовним, застарілим, походить від слова **фірма** – “одяг та взуття закордонних фірм”.

8. Двома прикладами представлено суфікс **-ан(ин)/(й)-ан(ин)** на позначення приналежності до певного колективу або за місцем проживання [5, с.79]: **форум’яни** ← **форум** (*Якщо влада не прислухається до форум’ян, то...* (1+1: ТСН, 24.09.05)). Варіантом є суфікс з подібним значенням **-анин**, що використовується на позначення особи одиниці: **наметянин** ← **намет** (*Сьогодні ж наметяни пікетували облдержадміністрацію...* (1+1. ТСН. 17.01.05)). По-своєму унікальним, хоча й цілком логічним, є дериват “наметянин”. В цьому контексті він позначає мешканця наметового містечка, і є аналогією до постійного місця проживання, яким може бути планета (**землянин**), місто (**харків’янин**) тощо. Тут, на

нашу думку, поєдналися значення місця проживання, хоча й тимчасового (наметове містечко), та приналежності до колективу його мешканців, що, як правило, є учасниками акції протесту.

9. Малопродуктивним є також суфікс **-ат**. Одним із типів утворень з цим суфіксом є деривати, мотивовані іменниками з предметним значенням, що означають особу за належністю до певної організації, місцем проживання або ознакою володіння чимось [5, с.88]. В цьому слові суфікс **-ат** поєднується з інтерфіксом **-і-**, який використано для милозвучності **Нобеліат** ← **Нобель** (*Справді, і нобеліатів у них хоч греблю гати, і книгодрукування схрумало увесь наш книжковий ринок і не вдавилося...* (ПіК, 9/04, с.36)). З погляду словотвірної семантики утворення такої інновації є цілком закономірним: маємо асоціативне слово з подібним значенням “стипендіат”. Особливістю новотвору є те, що суфікс приєднується до іменника, який є наслідком універбації: **Нобель** ← **Нобелівськ(а) премія**.

10. **-й-ло**. Суфікс приєднується до дієслівних основ та утворює деривати на позначення особи за процесуальною ознакою (**мінняйло**, **базікало**) [5, с.67]. **Відтягайло** ← **відтяга(ти)** (...можна з упевненістю говорити про чотирьох реальних кандидатів на посаду президента... Всі інші – це або “відтягайли” голосів, або самовпевнені особи, яким притаманні ознаки “зіркової хвороби” (ПіК, 22/04, с.12)). У цьому разі, на нашу думку, наявна аналогія до подібних слів **підміта-й-ло**, **базіка-ло** з яскраво вираженою знижено-іронічною семантикою, позначеною таким суфіксом.

11. **-ович**. В ССУЛІМ йдеться про непродуктивність такого типу утворень, що мають загальне модифікаційне значення недорослості з уточненням „син особи, названої мотивуючим словом” [5, с.100]. Ми маємо такий приклад: **Гітлербівч** ← **Гітлер** (*Правда, на відміну від “цесаревичів”, “гітлеровичі” віддають перевагу Новому Світу. Один з них ... стверджує, що є сином Гітлера і Гели Раубаль* (ПіК, 18/04, с.32)). На перший погляд, ніяких особливостей чи відхилень у цьому новотворі немає. Однак, на нашу думку, семантика суфікса, як і деривата в цілому, є подвійною: і “син такого-то” – пряме значення, – і, враховуючи семантику основи, “послідовник, шанувальник, фанат”.

12. **-ко**. В українській мові цей суфікс використовується, крім іншого, і для утворення віддієслівних дериватів зі значенням “особа як виконавець дії або носій певної процесуальної ознаки” та виразним розмовним відтінком (**вигадько**, **приблудько**) [5, с.63]. В нашому прикладі суфікс **-ко** має яскраво виражене іронічне забарвлення. **Підрахуйко** ← **підрахуй** (*Те, що “Підрахуйко”, як називали Ківалова, тягнув 10 днів із підрахунками голосів, пояснюється тим, що влада просто роззубилася і не знала, як вийти із ситуації.* (КПЗ, 21-27.02.06, с.5)). Мотивувальне дієслово наказового способу нейтральної семантики модифікується суфіксом і утворює маркований іменник для номінації високопосадовця, який занадто довго і дивно рахував голоси виборців під час останніх виборів Президента України. Маємо іронічну аналогію до **вигадька**, **незнайка**, **приблудька** та ін.

13. **-к(а)**. Суфікс широко використовується для надання значення жіночої статі повним основам безсуфіксних іменників або іменників з різними суфіксами (у тому числі й **-ист**) [5, с.95]. Вживається для творення назв жінок: **нардєпка** ← **нардєп** (*Ага! Се ж та нардєпка! Здається, героїня... За щось голосувала руками обома...* (М.Сом. Невідомій героїні)); **прогресистка** ← **прогресист** (*Дебелій прогресистці. У неї в голові – фонтан ідей, вони так і вибухують із неї.* (В.Шукайло)). Наші приклади в цьому випадку є підтвердженням загальної тенденції.

Для позначення осіб жіночої статі у нашій вибірці використовуються й інші суфікси. Наприклад: **-ин(я)** та **-их(а)**: **виборчиня** ← **виборець** (*Виборчиня Мирослава* (титри під кадрами з інтерв'ю) (СТБ. Вікна-Новини. 31.10.04)); **вождих(а)** ← **вождь** (*У селі хотіли би довідатися, чим нині промишляють “технічні” кандидати у президенти, на яких потратився Янукович з олігархами, бо в телевізорі показують лише вождиху партії агресивного соціалізму з її “наташистами”* (НіД, 6/05, с.3)). В останньому прикладі маємо таку ситуацію: оскільки всі інші форманти на позначення жінок з різних мовно-ритмічних, мовно-стилістичних та інших причин не можуть приєднуватися до основи **вождь-**, творець деривата змушений на позначення цього явища або ж використати прикладкову модель (жінка-вождь), або ж суфіксальну. На таку роль з українських суфіксів можуть згодитися або **-ин(я)** “вождиня”, або **-их(а)** “вождих(а)”. Автор обирає другий. Суфікс **-их** в українській мові має значення “дружина особи, названої мотивувальним іменником” (**голови́ха**, **ковали́ха**), суто модифікаційне значення або обидва ці значення поєднуються (**сторожи́ха**, **франти́ха**) [5, с.97]. Нами зафіксовано модифіковане значення з оксиморонним відтінком “жінка – і вождь”, оскільки, як правило, вождями є чоловіки.

14. Для утворення назв молодих істот (недорослості) вживається, серед інших, і суфікс **-ат (а)** [5, с.99]. Наприклад: **чорноволята** ← **Чорновіл** (*Серце б обірвалося у В'ячеслава Максимовича Чорновола від зради двох його синів... Ні, цей злочин неспівмірний зі злочином гоголівського героя Андрія... Кохання, благородне почуття... А що ж у чорноволят? Помста? Заздрощі?* (ЛУ, 47/04, с.1)). У цьому випадку суфікс **-ат (а)** приєднується до прізвища відомого українського політика і використовується для створення іронічного забарвлення деривата. Наявний варіант суфікса з інтерфіксом **-ен** – **-енят**. **Імперенята** ← **імперець**, ← **імпері[й(а)]**: *Імперію-то понерли з п'єдесталу, але залишили оперених імперенят на всіх владних перехрестях України – отож і маємо те, що маємо* (ЛУ, 44/04, с.3)). Тут

існує подвійна мотивація і пов'язана з нею полісемія, оскільки зазначений дериват можна тлумачити таким чином: “Діти імперців, малі імперці, послідовники імперців; прихильники, продовжувачі імперії”.

Іменники на позначення **опредметненої дії** творяться від іменників, прикметників та дієслів за допомогою таких суфіксів:

1. -ізацій(а)/-изацій(а). Іменники з такими суфіксами утворюються, переважно, від іншомовних за походженням дієслів з формантами **-ізувати/-изувати, увати** і виражають значення предметненої дії, процесу (**комп'ютеризація** ← **комп'ютеризувати**). Іноді деривація таких іменників може відбуватися без опори на дієслівну твірну основу – як черезступінчатє творення на основі імен, що зумовлено характером вираженої дії, яка відбувається безвідносно до діяча (**доларизація** ← **долар**) [6, с.132, с.133]. За свідченням О.А.Стишова, продуктивність таких суфіксів в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. “є виявом того, що в дериваційних процесах аналізованого періоду досить помітною є тенденція до європеїзації чи, за іншою термінологією, до інтернаціоналізації словотвірних типів” [6, с.132]. Маємо такі приклади: **бомжизація** ← **“бомжизувати”** ← **бомж** (*Розрідження інтелектуальної атмосфери, волапоук, яким послуговуються наші публічні люди...– все це застерігає: в Україні розпочалася інтелектуальна бомжизація* (ЛУ, 1/06, с.6)); **ЄЕПізація** ← **“ЄЕПіз-увá(ти)”** ← **ЄЕП** (*Прихильники ЄЕПізації в уряді Януковича не мали чітких уявлень... (1+1. ТСН, 05.06.05)*); **малоросизація** ← **“малоросизувати”** ← **малорос** (*Чому вони вирішили боротися з малоросизацією напередодні виборів, незрозуміло* (5-ий канал: Час Новин, 11.02.06)); **парламентаризація** ← **“парламентаризувати”** ← **парламентар** (*Є й третя категорія людей, для яких демократизація (я ототожнюю демократизацію з парламентаризацією) є самоціллю* (ПіК, 7/04, с.1)); **філологізація** ← **“філологізувати”** ← **філологі[й(а)]** (*Теперішньому студентові може здасться зайвою така “філологізація” тодішнього буття, бо хто зараз пам'ятає, що сорок років тому суспільство корчилося на інквізиторському вогнищі ідеологічної пропаганди про безперспективність української мови, котра мала зникнути з “лиця Землі” – відмерти! – вже до 1980 року* (ЛУ, 34/04, с.3)). Наші приклади підтверджують тенденції, виявлені О.А.Стишовим, у тому числі й помітне використання таких інновацій на позначення негативних суспільних явищ [6, с.132].

2. -н'н'(а)/-ен'н'(а). За даними ССУЛІМ, деривати цих типів становлять основну масу українських віддієслівних іменників із загальним значенням предметненої дії (процесу) [5, с.68].

Морф **-ння** виступає в утвореннях від дієслів із суфіксами **-ува- (-юва-): заграгування** ← **“заграгува(ти)”** ← **за граг(и)** (*Як не парадоксально говорити, подальше заграгування вигідне його соратникам із Регіонів* (1+1. ТСН. 05.06.05)); **сесіювання** ← **“сесіювати”** ← **сесі[й(а)]** (*Позачергове сесіювання* (назва статті) (ПіК, 4/03, с.11)). Слід зауважити, що в двох згаданих прикладах маємо черезкроковий відіменниковий словотвір. Тут дія відбувається або безвідносно до діяча (**сесіювання**) і не потребує дієслівного оформлення, або діяч є пасивним суб'єктом спрямованої на нього дії (**заграгування**), а тому процес також відбувається майже безвідносно до нього. Ще однією особливістю останнього прикладу є те, що черезкроковий словотвір ускладнений універбацією.

Із суфіксом **-ення** утворюються деривати від дієслів переважно доконаного виду з кінцевим морфом основи **-и-: зхахлүйщення** ← **“зхахлүйщити”** ← **“хахлүйщити”** ← **хахлүй** (*Цих “кумирів” пропагують і щосили розкручують, бо то є зброя в боротьбі за наше зхахлүйщення, в той час, коли справді талановитим митцям, які несуть рідне, національне, самобутнє, до українського глядача не достукатися* (ЛУ, 32/04, с.3)). Приклад свідчить про подвійний черезкроковий словотвір з префіксацією на одному з етапів, а також виражене іронічне забарвлення та маніфестацію негативного суспільного явища, подібно до суфіксів **-ізацій(а)/-изацій(а)**.

Іменники на позначення **опредметненої ознаки** (або, за більшістю джерел, **абстрагованої ознаки**) творяться від іменників, прикметників та дієслів за допомогою таких суфіксів:

1. -ість. Деривати цього відприкметникового словотвірного типу мотивуються відносними та якісними прикметниками, а також дієприкметниками [5, с.113]. Вони мають, переважно, словотвірне значення якості, властивості, особливості, що притаманні кому-, чому-небудь (**елітарність**), а також набувають вторинних значень, називаючи явища, риси характеру, нахили (**бездуховність**), збірне значення (**європейськість**) тощо. Маємо такі приклади: **партійнопокірність** ← **“партійнопокірний”** ← **партійн(а) покóр(а) + о +**; **партійнопослушність** ← **“партійнопослушний”** ← **партійн(ий) пóслух + о +** (*Про цей, такий характерний для тих часів, випадок “партійнопослушності”, а точніше – партінопокірності згадував і президент Академії наук Борис Патон* (ЛУ, 4/04, с.2)); **Понятійність** ← **“понятійний”** ← **поняті[й(а)]** (*При “понятійності” взаємин між гілками влади не лише перелік функціональних можливостей прикрашає президентське крісло, але й людина* (ПіК, 10/04, с.12)); **провлáдність** ← **провлáдн(ий)** (*Тому розподіл на політичні тето є досить штучним, кордони по межі “опозиційність” – “провлáдність” не витримують навіть критики* (ПіК, 1/04, с.9)); **шизоглóсність** ← **шизоглóсн(ий)** (*Мабуть – таки, найгостріша форма шизоглóсності в О.Яковенка, бо він сповідує теорію двох рідних мов та підозрілого європейського поліглотизму* (ЛУ, 38/04, с.4)). Привертають увагу

випадки черезкрокового словотвору, особливо в поєднанні з основоскладанням (**партійнопокірність, партійнопослушність, понятійність**), що не дозволяє говорити про “чисту” суфіксацію.

2. -ств(о). За даними ССУЛМ, деривати цього типу мотивовані, переважно, відносними прикметниками з суфіксами **-ськ-, -цьк-**, часто з паралельною мотивацією відповідними іменниками (**фарисейство ← фарисейський**), або прикметниками з іншими суфіксами (**недбалство ← недбалий**) [5, с.114]. У роботі [6, с.139] йдеться про те, що значна частина іменників, які виражають властивість, стан або заняття особи, суспільну або громадську течію, утворена від субстантивних основ. Ми маємо приклад з іменниковою мотивацією, що підтверджує висновки О.А.Стишова: **колаборантство ← колаборант** (*Про яке колаборантство з гітлерівцями може йти мова, коли між творцями ДУН та німецьким командуванням ... погляди на призначення ДУН були діаметрально протилежними ...* (НіД, № 10/06, с.6)).

3. -щин(а). Утворення цього типу мотивовані відносними прикметниками або, паралельно, іменниками [5, с.115]. О.А.Стишов говорить про високу продуктивність інновацій такого типу і пояснює легкість засвоєння цього зразка “...всім попереднім функціонуванням подібних утворень в історії української мови, пор.: **Слобожанщина, Звенигородщина, валуєвщина**” [6, с.138]. В нашій вибірці наявні два приклади: **шелестщина ← Шелест** (*...вже при народженні це накладало на тебе тавро неблагонадійності – мазепинства, петлюрівщини чи ось недалеко навіть невинної радянської “шелестщини”* (ЛУ, 3/06, с.3)); **Яворівщина ← Яворів-ськ(ий)** (*Щось я жодного разу не бачив і не чув, як нинішні розвінчувачі “яворівщини”, “культу бездарних Яворівських” виступали на мітингах, а Володимира Яворівського бачив і чув* (ЛУ, 18/04, с.2)). Словотвірне значення згаданих прикладів “сукупність певних рис, ознак, які мають зв’язок із конкретною людиною (державним діячем, партійним лідером чи просто відомою особою)” співпадає з виділеним О.А.Стишовим [6, с.138].

4. -ізм/-изм. Відіменникові деривати з цим суфіксом означають наукові вчення, суспільно-політичні культурні, релігійні напрями, системи, явища, процеси, дії, а також властивості, особливості вияву характеру, стану людини (**ленінізм, солідаризм**) [5, с.86; 6, с.138], а також похідні, утворені від власних назв з подібним значенням (**хрущовізм, кучмізм**) [6, с.138]. Наші приклади підтверджують згадані вище значення: **кучмізм ← Кучм(а)** (*Хіба ви вважаєте нормальним те, що я, який пройшов із Ющенком всю важку виборчу кампанію, належу до того письменницького гурту, котрий повстав проти кучмізму і зазнав жорстоких репресій* (ЛУ, 1/06, с.3)); **поліглотизм ← поліглот** (*Мабуть – таки, найгостріша форма шизоглозності в О.Яковенка, бо він сповідує теорію двох рідних мов та підозрілого європейського поліглотизму* (ЛУ, 38/04, с.4)); **сердючкізм ← Сердючк(а)** (*Як назвати одним словом побачене – ще не придумала. Хоча, стривайте, є один термін, і досить актуальний – “сердючкізм”* (ЛУ, 41/04, с.2)); **ярликізм ← ярлик** (*Цькування, вистежування, викривання ворога, ярликізм і “уголовніє дела”...* (С.Сапеляк. Хроніки дисидентські від головосіку). Однак фіксуємо й випадок, що не вкладається в загальну схему, але має в мові зразок, прототип: **виборизми ← вибор(и)** (*Виборизми* (Назва рубрики. ЛУ, 42/04, с.8)). Значення цього новотвору “вислови про вибори” корелює з подібними філологічними номенами-термінами – **афоризми, фразеологізми**.

Закінчивши лише побіжний, стислий огляд застосовуваних суфіксів, можемо дійти двох помітних висновків:

1. Частина дериватів на позначення соціально-політичних явищ утворена за традиційними українськими словотвірними моделями, без будь-яких особливостей (**комітетник, малоросизація, провладність**).

2. Досить значну кількість дериватів становлять такі, що утворилися внаслідок відходів від традиційних моделей чи деяких модифікацій (**нетактник, нардепівець, вождиха, заградування, виборизми**). Такі відступи можуть диктуватися різними фактами і призводити до деяких наслідків, а саме: а) найпростіша ситуація – деякі словотвірні модифікації типу черезкрокового словотвору, основоскладання чи універбації на якомусь етапі, що призвели або лише до ускладнення моделі, або до паралельних з цим семантико-стилістичних ускладнень чи появи омонімів; б) модифікації словотвірних значень, що певною мірою відрізняються від описаного типу, але є цілком мотивованими і логічними; в) наявність окремих нелогічних випадків зі складною і суперечливою мотивацією, порушенням словотвірних типів, іноді паралельно з надлишковою синонімією дериватів.

До “нетрадиційних” моделей чи деяких модифікацій належить 34 % усіх дериватів. Це може свідчити про наявність певних зрушень у словотвірній системі сучасної української мови (в основному незначних, модифікаційних) як у порівнянні з даними ССУЛМ [5] (що є цілком зрозумілим), так і з роботою О.А.Стишова [6]. Наявність зрушень, особливо в порівнянні з [6], підтверджує нашу думку, висловлену в [1, с.11] про надзвичайну інтенсивність інноваційних процесів у сфері соціально-політичного назовництва.

У подальшому вважаємо за необхідне простежити такі аспекти, як: а) різнотипне творення дериватів різних частин мови на позначення соціально-політичних номенів; б) чітке виокреслення меж самої соціально-політичної тематичної групи та її структурування; в) дослідження причин інноваційних

процесів, уточнення та виявлення лексико-словотвірних тенденцій розвитку лексики сучасної української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лук'яненко С.С. Українське соціально-політичне назовництво у контексті словотвірних студій // Вісник Харківського національного університету. № 727. Серія Філологія. Випуск 47. – Х., 2006. – С.11-15.
2. Колоїз Ж.В. Тлумачно-словотвірний словник okazіonalіzміv. – Кривий Ріг: ТОВ “ЯВВА”, 2003. – 168с.
3. Мазурик Д. Нове в українській лексиці. Словник-довідник – Львів: Світ, 2002. – 130с.
4. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації. (1983-2003). Словник. – Харків. – 136с.
5. Словотвір сучасної української літературної мови / Відп. ред. М.А. Жовтобрюх – К.: Наукова думка, 1979. – 406с.
6. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2003. – 392с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь: Перун, 2005. – 1728с.
8. Словник новотворів української мови кінця ХХ століття / Упор. Віняр Г.М., Шпачук Л.Р. – Вип.2. – Кривий Ріг, 2002. – 180с.

УДК 811.161.2'367.622-112

КОНФІКСАЛЬНІ ІМЕННИКИ З ПОСТПОЗИТИВНИМ ЕЛЕМЕНТОМ *-ЬJ(E)* У ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ

Меркулова О.В., к.філол.н., старший викладач

Запорізький юридичний інститут ДДУВС

У статті розглядаються іменники праслов'янської мови, які у своїй структурі мають конфікси з фінальною частиною *-ьj(e)*. Найбільшу кількість серед конфіксальних дериватів зі згаданим постпозитивним елементом становили *nomina loci*. Значення локативності реалізувалося за допомогою формантів **ob-...-ьj(e)*, **medj(e)-...-ьj(e)*, **na-...-ьj(e)*, **vъz-...-ьj(e)*, **po-...-ьj(e)*, **za-...-ьj(e)*, **rodъ-...-ьj(e)*, **pri-...-ьj(e)*, **predъ-...-ьj(e)*. Дещо менше абстрактних найменувань. У творенні *nomina abstracta* брали участь в основному конфікси **bez(ъ)-...-ьj(e)* та **ne-...-ьj(e)*; зрідка абстрактні назви продукував афікс **na-...-ьj(e)*. Зовсім мало з-поміж аналізованих субстантивів збірних найменувань. Мотивувальною основою для локативів виступали головню іменники або прийменниково-відмінкові сполуки, рідко – прикметники або дієслова. Для абстрактних номенів характерною була дієслівна мотивація, рідше похідні виводяться від дієприкметникових основ.

Ключові слова: конфікс, постпозитивний (другий) компонент, загальне лексико-словотвірне значення, мотивувальне (вивідне, твірне) слово, праслов'янська мова, реконструкція.

Меркулова О.В. КОНФИКСАЛЬНЫЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ С ПОСТПОЗИТИВНЫМ КОМПОНЕНТОМ *-ьj(e)* В ПРАСЛАВЯНСКОМ ЯЗЫКЕ / Запорожский юридический институт ДГУВД, Украина

В статье рассматриваются существительные праславянского языка, которые в своей структуре имеют конфиксы с финальной частью *-ьj(e)*. Наибольшее количество среди конфиксальных дериватов с упомянутым постпозитивным элементом составляли *nomina loci*. Значение локативности реализовалось с помощью формантов **ob-...-ьj(e)*, **medj(e)-...-ьj(e)*, **na-...-ьj(e)*, **vъz-...-ьj(e)*, **po-...-ьj(e)*, **za-...-ьj(e)*, **rodъ-...-ьj(e)*, **pri-...-ьj(e)*, **predъ-...-ьj(e)*. Меньше реконструировано абстрактных наименований. В образовании *nomina abstracta* участвовали, в основном, конфиксы **bez(ъ)-...-ьj(e)* и **ne-...-ьj(e)*; реже абстрактные названия продуцировал аффикс **na-...-ьj(e)*. Совсем немного среди анализированных субстантивов собирательных наименований. Мотивирующей основой для локативов чаще всего выступали имена существительные или предложно-падежные сочетания, редко – прилагательные или глаголы. Для абстрактных номенов характерной была глагольная мотивация, иногда дериваты мотивируются деепричастиями.

Ключевые слова: конфикс, постпозитивный (второй) компонент, общее лексико-словообразовательное значение, мотивирующее (производное) слово, праславянский язык, реконструкция.

Merkulova O.V. CONFIXAL NOUNS WITH THE POSTPOSITIVE ELEMENT **-bj(e)** IN FORE SLAVONIC LANGUAGE / Zaporizhza Institute of Law of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Ukraine

In the article the author considers nouns of fore Slavonic language which have the confixes with the final part **-bj(e)** in their structure. The great quantity among confixal derivatives with the postpositive element mentioned above form nomina loci. The notion of locativity realizes with the help of formants **ob-...-bj(e)*, **medj(e)-...-bj(e)*, **na-...-bj(e)*, **vъz-...-bj(e)*, **po-...-bj(e)*, **za-...-bj(e)*, **podъ-...-bj(e)*, **pri-...-bj(e)*, **predъ-...-bj(e)*. There are less abstractive nominations reconstructed. The confixes **bez(b)-...-bj(e)* and **ne-...-bj(e)* participate in forming of the nomina abstracta; the affix **na-...-bj(e)* rarely produces abstract nominations. There are few compositive denominations among analyzed substantives. The motive basis for locatives is nouns or prepositional combinations of case, and rarely – adjectives or verbs. The abstract denominations are characterized by verbal motivation or verbal and adverbial (seldom).

Key words: confix, postpositive (the second) component, common lexical and word forming notion (meaning), motivate.

У східнослов'янській лінгвістиці іменники з **-bj(e)** неодноразово виступали предметом наукових студій. Походження суфікса **-bj(e)** з'ясували А.Мейє [1, с.287], В.Коломієць [2, с.58], Ф.Славський [3, с.86], В.Мартінов [4, с.24] та ін. Фонетичні особливості функціонування **-j(a)** в історичному аспекті вивчали П.Житецький [5, с.19-139], А.Кримський [6], В.Вондрак [7, с.511], Ж.Варбот [8, с.94-95], С.Бернштейн [9, с.298]. Словотвірну потенцію форманта **-u~** визначав П.Білоусенко [10, с.135-155]. Іменники різних лексико-семантичних груп, у творенні яких брав участь цей суфікс, розглядали Р.Цейтлін [11], К.Шарафутдинов [12, с.253-258], Л.Полюга [13, с.79-91]. Аналіз похідних з огляду на мотивувальні основи, до котрих приєднувався **-j(a)**, здійснювали Г.Ращинська [14], Т.Винокур [15, с.3-28], Л.Молодих [16, с.66-73]. Конфіксальні похідні з постпозитивним **-ue** в давньоруській мові аналізувала С.Чекменьова [17], функції двоелементних формантів із другим **-j(a)** в українській мові вивчали С.Воропай [18, с.75, с.89, с.113, с.115 і т.д.], І.Храмова [19, с.158-166].

Проте конфіксальна підсистема субстантива з фінальним елементом **-bj(e)** праслов'янської мови дотепер лишається малодослідженою.

Слов'янський **-bj(e)** походить від і.-с. ***-iō** (***-ijo**) [1, с.287; 2, с.58; 3, с.86], який давав у праїноєвропейській мові похідні з абстрактним і збірним значенням. У праслов'янській мові **-bj(e)** досить активно продукував nomina abstracta, nomina loci та nomina collectiva середнього роду. У цій словотвірній групі спеціальний інтерес становлять nomina collectiva та nomina loci. Збіг словотворчих засобів для nomina abstracta та nomina collectiva є, на думку В.Мартінова, закономірним: і та, і інша категорії протиставляються словам-сингулятивам, які позначають обчислювані предмети, включаючи абстрактні назви, імена на **-bj(e)** – утворення від старих прикметників середнього роду на **-iōs** і, відповідно, виражали певний нечленований об'єкт, що мав якість, виражену у вихідному прикметникові. Те саме можна сказати й про nomina loci. Останні можуть розглядатись як множини предметів, просторово об'єднаних і нечленованих під цим кутом зору [4, с.24]. А.Мейє, Ф.Славський стверджують, що, слугуючи для творення абстрактних іменників середнього роду, слов'янський суфікс **-bj(e)** був необмежено продуктивним [1, с.287; 3, с.85], оскільки приєднувався до будь-якого пасивного дієприкметника й давав абстрактний іменник від будь-якого дієслова [1, с.287]*.

Конфікс *bez(b)-...-bj(e). Праслов'янський ***bez**, ***bez-** “без” мав пізніший варіант із кінцевою огласовкою ***bezъ-**: якщо припустити ранній характер варіанта ***bezъ-**, його все одно слід визнати відносною інновацією праслов'янської мови при вихідному праслов'янському ***bez-**. Наявність приєднання-префікса з кінцевим голосним у праслов'янській мові не суперечить загальнопраслов'янській тенденції до відкритого складу. Як і в інших подібних випадках, складоподіл тут відбувався перед групою приголосних (**-z** приєднання + приголосний початок наступного складу). Цьому злиттю сприяло вживання прасл. ***bez-** як проклітики (ЕССЯ II 9-10).

Злиття з подальшим іменником та функція проклітики приєднання ***bez-** близько підводить сполучення “***bez-** + Р.в. імені” до складних імен, у структурі котрих наявний ***bez-**. Про це свідчать приклади сполучень, побудованих на базі поєднання ***bez-** + Р.в. імені, пор. цслав. *безобъдау*; *без обьда*. Найхарактернішою рисою слов'янського ***bez-** є виключно приєднаний характер цього приєднання-префікса. Як заперечення, **bez-** відповідає дієслівно-іменному **ne-** (ЕССЯ II 10). Аналізуючи конфіксальні утворення, укладачі “Этимологического словаря славянских языков” говорять тільки про ад'єктивні за своєю сутністю, але рано субстантивовані деривати (***bezъbna**, ***bezъbno**, ***bezъbny**). Початкова належність до прикметників імовірна і в тих випадках, коли маємо справу лише з іменниками без відповідних прикметників (***bezъudъ**, ***bezъumъ**). Тенденція до субстантивації виражалася також із допомогою різних іменникових суфіксів: **-ъ** (***bezъbny**/***bezъbn-**, ***bezъmirъ**/***bezъmir-**,

* Огляд думок див. також [20, 224-225].

*bezšъpnь/*bezšъpn-), **-ъj(e)** (**bezdoržъje*, **bezđbnъje*, **bezlětъje*, **bezgluzđъje*, **bezgodъje*, **bezlěsъje*, **bezumъje*, **bezvodъje* /зі значенням збірності/), **-ica** (**bezđbnica*, **bezgluzdica*, **bezvodica* тощо) [ЕССЯ II, 12; див. також 9, с.298].

Однак укладачі словника не заперечують подвійної мотивації таких утворень – суфіксальної на базі ад’єктивної основи та конфіксальної – на базі іменникової основи або прийменниково-відмінкової сполуки. Це дає підстави для виділення конфіксальних морфем в афіксальній системі досліджуваного періоду розвитку мови.

Панівну більшість дериватів із ***bez(ъ)-...-ъj(e)** склали абстрактні найменування. Серед похідних із цим формантом досить значну групу становили темпоральні іменники: **bezgodъje* (ЕССЯ II 25) “несприятливий час; неврожай” від **bez *god* “час, година”; **bezlětъje* (30) “нешастя, негода” (**lěto* “найтепліша пора року”). У семантичному плані можна порівняти **bezlětъje* з **bezgodъje* з аналогічним семантичним розвитком “несприятливий час; неврожай” (ЕССЯ II 25); **bezvertmъje* (50) “негарне становище; лиха година”, пор. **vertmъ* “сприятливий час”.

Найменуваннями фізичного, психічного, розумового тощо стану людини служили такі деривати: **bezgluzđъje* (ЕССЯ II 25) “безглуздя” від **bezgluzđъjъ* “нерозумний” або **gluzđъ* “розум”; **bezmъlvъje* (33) “безмовність, безшумність, тиша” (**bezmъlvъnъjъ*; хоча не виключена мотивація й прийменниково-відмінковою сполукою); **bezvěčъje* (50) “хворобливий стан, що виникає внаслідок якого-небудь насильства й робить людину непрацездатною”, пор. **věčъ* “сила”, **bezvěčъ* “скалічений”; **bezumъje* (50) (**umъ* “розум”, або від субстантивованого прикметника **bezumъ* “безумство”).

Номеном на позначення становища людини виступав іменник **bezdolъje* (ЕССЯ II 18) “горе, біда, нещастя, тривалі поневіряння, лиха доля” (**bez *doli*).

Окрему групу склали найменування стану середовища: **bezdoržъje* (ЕССЯ II 19) “бездоріжжя” (**bez *dorgъ*, **dorga* “дорога”); *bezđvъžđъje* (24) від **đvъžđъ* “дощ”; **bezlěsъje* (30) “відсутність лісів” (**bezlěsъ(jъ)* “непорослий лісом” або **lěsъ*); **bezpъtъje* (40) “бездоріжжя” від **pъtъ* “дорога”, хоча не виключена співвіднесеність із давніми **bezpъta*, **bezpъtъ* “бездоріжжя”; **bezvodъje* (52) “відсутність води” (**voda*, **bezvodъjъ* “безводний”).

З-поміж реконструкцій знаходимо дериват із локативним (вторинним) значенням: **bezl’udъje* (ЕССЯ II 32) “безлюдна місцевість; незаселене місце; відсутність, брак людей; малонаселеність, порожнеча” від **bez* та основи **l’ud-* або **bez l’udъjъ* “безлюдний”.

Конфікс ***ob-...-ъj(e)**. Щодо препозитивної частини цього конфікса, то зазвичай мова йде про стосунок слов’янського **ob* до і.-с. **ep/*op(i)*, **obhi/*a(m)bhi* (див., наприклад, Ф III 96; ЕСУМ IV 124) і його продовження у слов. **oba*. Хоча подальшого аналізу, як правило, уникають, імовірно, на думку О. Трубачова, видається походження його від індоєвропейського займенника **e-* в поєднанні з елементами флексії (ЕССЯ XXVIII 73). Тенденціям бачити у слов’янських і балтійських фактах злиття індоєвропейських форм на *-p-* і на *-b(h)-* дослідник протиставляє думку про те, що у слов’янських мовах не вдається знайти слідів індоєвропейського *-p-* (наприклад, є випадки на **obi-* й зовсім немає **opi-*). На противагу цьому, в балтійських мовах представлено виключно *ap-/api-* (осібно на цьому фоні стоїть балт. **abō* “обидва”). У слов’янських реконструкціях узагальненої форми нерідко набували **obi-* (**obъ*), однак випадки на **obъ-* частіше є вторинними (див. докладніше ЕССЯ XXVIII 73).

Лексико-словотвірне значення дериватів із розгляданим конфіксом – “те, що охоплює позначене мотиватором (місце, територію, предмет, частину чого-небудь тощо)”. Твірними для реконструйованих похідних виступали здебільшого іменники або прийменниково-відмінкові сполуки. Зрідка трапляється паралельна прикметникова й дієслівна мотивація.

Найчисленнішу групу серед розгляданих похідних із формантом ***ob-...-ъj(e)** становили локативи*. Назвами території, яка знаходиться біля того або охоплює те, що позначає твірне слово, виступали такі деривати: **obberžъje* “підвищення, прибережна земля; узбережжя” (ЕССЯ XXVI 98) від **bergъ* “берег”; **obbočъje* (111) “узбіччя” (**ob *bočъ* “поряд, збоку”); **obdvorъje* (171) “місце у дворі, вільне від забудов; земля за або біля двору” (**ob *dvorъ*); **obpolъje* (XXVIII 255) “поле навколо чого-небудь, рівнина; місцевість, не заросла лісом /за стінами міста/” від **pol’e* “поле”.

* До іменників із локативним значенням відносять назви, котрі вказують на особливості ландшафту, стан навколишнього середовища, назви місця перебігу дій, процесів. Сюди ж належать номенни, пов’язані з рослинним та тваринним світом, а також деривати що позначають споруди, найменування водоймищ, назви простору в широкому розумінні цього слова. До поміпа loci зараховують також деривати, утворені від власних географічних найменувань, та назви місць як частин тіла людини чи тварини [див. 21, с.22; 22, с.37; с.23, с.8-9; огляд думок див. 24, с.307-313].

На позначення частин організму людини або тварини виступали такі субстантиви: **občervъje* (ЕССЯ XXVI 138) “плівка навколо кишок, черевної порожнини” (**červo* “живіт”); **obočъje* (XXVIII 126) “частина обличчя між очима, брови; око; очна впадина; скроня”, пор. **oko, *ob *oko, *ob *oči; *obpeštъje* (190) “частина рукава біля зап'ястя” (**peštъ* “долоня, кулак”); **obplodъje* (229) “оболонка навколо плода; про врожай” від **plodъ, *obploditi* “запліднити”, можливе й пізніше книжне /термінологічне/ утворення.

Серед дериватів із предметною семантикою (“предмет або частина предмета, котрий розташований або призначений знаходитися навколо, біля того, що назване мотиватором”) виділяється передусім велика група назв елементів одягу, прикрас: **občelъje* (ЕССЯ XXVI 134) “прикраса на іконі навколо чола Богородиці; прикраса з парчі або шовкової матерії на жіночій головній пов'язці” (*čelo* “чоло”), проте не можна не вказати на близькість структури слов'янського **ob-čelъje* з другою частиною латинського *super-cilium* “брова” (див. ЕССЯ XXVI 134); **obgolъje* (228) “жіночі дорогоцінні прикраси для голови й головна хустка; хутряна смужка по краю головного убору; частина кінської збруї, котра одягається коневі на голову, вуздечка” (**golva* “голова”); **obpojasъje* (XXVIII 241) “пояс” (**pojasъ* “пояс”); **obplektъje* (210) “передня частина короткої жіночої сорочки; коротка жіноча сорочка; прикрашена верхня частина церковного одягу; погони; лопаткова кістка з м'ясом, принесена в жертву; захист, опора” (**plekt'e* “плече”).

Найменуванням предмета побуту є субстантив **obbordlъje* (ЕССЯ XXVI 115) “огорожа, перила” (**bordlo* “дошка”).

Відокремленими семантично виступали такі іменники: **obbertъje* (ЕССЯ XXVI 97) “ноша, оберемок” від **bermen-* (пор. **bermę*) “вантаж, ноша; міра ваги; в'язанка”, точніше, від перетвореного (-men->-m-) варіанта, що дає підстави говорити про відносну інноваційність утворення (ЕССЯ XXVI 97); **obnoktъje* (XXVIII 119) “нічний час, ніч” (**ob *nokt'ъ* “упродовж ночі”); **obdъbnъje* (ЕССЯ XXVI 173) “кругла, із загостреним верхом кладка зі снопів необмолоченого хліба; залишок сіна, соломи”, пор. **obdъbnъ/*obdъbnъ* “кругла, із загостреним верхом кладка із снопів необмолоченого хліба”, хоч не виключена мотивація й сполукою **ob *dъbno* “дно судна, посудини, корабля” (ЕССЯ XXVI 174).

Конфікс **na-...-ъj(e)*. Препозитивний компонент **na-* виформувався, очевидно, з прийменника **на**, спорідненого з лит. *puõ* (див. Ф III 33). Мотиваційну базу похідних **na-...-ъj(e)* склали здебільшого іменники або прийменниково-відмінкові сполуки, рідше твірними виступали префіксальні іменники або прикметники.

Локативи становили основну групу похідних із розгляданим афіксом: **naberzъje* (ЕССЯ XXI 204) “прибережна частина суші, узбережжя”, **nabъrdъje* (223) “край гори”, пор. **bъrdo* “схил гори”; **načelъje* (224) “передня частина будинку”, пор. **čelo* “фасад будинку”; **narozъje* (ЕССЯ XXIII 11) “кут; місце на стику двох або більше пластин, загнутих усередину” (**narogъ, *rogъ*); **navětrъje* (229) “навітряна сторона” (**na *větrě*); **navъršъje* (XXIV 55) “вершина, маківка” (**vrъxъ* “верх”); **navъsъje* (63) “сільська площа; центральна частина села або рівнина вздовж дороги, не забудована хатами, земля загального користування” (**vъsъ* “поселення”); **Naprāzъje* [20, с.12] “місцевість, розташована на порогах річки” [див. докладніше 20, с.12].

Значення “предмет (частина предмета), який знаходиться або призначений знаходитися на тому, поверх того, що називає мотивувальне слово” мали такі деривати: **narqъъje* (ЕССЯ XXIII 14) “стілки, скільки можна взяти в руки; в'язанка; браслет” (**rqka*); **narqkavъje* (18) “елемент одягу священнослужителя; нарукавник” (**rqkavъ* “рукав”); **nagolvъje* [21, с.125] “наголів'я” (**golva* “голова”); **nabedrъje* (ЕССЯ XXI 203) “кінська попона” (**bedro* “стегно”).

У праслов'янській мові вживалося кілька іменників із семантикою збірності: **nasěnъje* (ЕССЯ XXIII 41). Цей новотвір має той же корінь, що й *sěmę*, склався, очевидно, на базі прислівника на **-n-** від дієслова *sěti* “те, що сіють”. Утворення є новим стосовно слов'янського *sěmę* й територіально обмеженим (діалектизмом) [див. 22, с.242-243]; **navidlъje* (ЕССЯ XXIII 235) “в'язанка сіна, яку можна підняти на вила за один раз” (**na *vidla*).

До групи *nomina abstracta* належали деривати на позначення характеру стосунків: **nasilъje* (ЕССЯ XXIII 45-46) “насильство” від **nasila* “насильство”, **sila*; **nasъrdъje* (122) “злість, ворожнеча”, пор. **nasъrditi* “розсердитися”, **sъrdъce* “серце”.

Темпоральну семантику “час, який слідує після часу, названого вивідним словом” виражали такі іменники: **navečerъje* (ЕССЯ XXIII 214) “переддень свята; вечір перед святом” (**večer* “вечір”); **nazimъje* (XXIV 68) “осінь; перший сніг, початок зими” (**zima; *nazima/*nazimъ(jь)* “однорічний”). Явище природи називає іменник **navodъje* (XXIV 17) “повінь” (**voda*).

Лексико-словотвірне значення “те, що залишилося після того, що назване твірним словом” реалізувало похідне **naslědъje* (ЕССЯ XXIII 54) “спадщина” (**slědъ, *naslědъ* “спадок”).

1.1.4. Конфікс *ne-...-bj(e). З-посеред реконструйованих похідних праслов'янської мови з конфіксом *ne-...-j(e), формант *ne-...-bj(e) продукував 6 дериватів, афікс *ne-...-(e)nj(e) – 3 іменники. Найактивнішу участь у творенні конфіксальних іменників праслов'янської мови брали дієслівні (здебільшого перехідні: *ne bergti, *ne *politi, *ne *vĕděti) та іменні – іменникові й прикметникові – основи (відповідно 6 і 3 деривати). З погляду семантики, серед девербативів майже всі виявлені деривати мали абстрактне значення (*nečajanъje, *nevĕděnъje, *nevĕrъje, *nel'ubъje, *neberžemъje тощо). Предметне значення реалізувалося в поодиноких утвореннях (*nepolъje) [див. докладніше: 23, с.225].

Конфікс *medj(e)-...-bj(e). Перший компонент *medj(e)- є похідним від праслов'янського *medja, котре сягає індоєвропейського прикметника *medhyā* “середній (-а, -е), проміжний (-а, -е)”. Значення “межа” також досить давнє, оскільки безпосередньо стосується згаданого етимологічного (ЕССЯ XVIII 46), пор. д.-інд. *madhye* “посередині, між”, який вживався з Р.в. від *madhyam* “середина” і звідси — численні місцеві назви типу *Межиріччя* та ін. (Ф II 592). Прийменник *medji — рано адвербіалізований місцевий відмінок однини *medja, вжитий у ролі прийменника (Ф II 592; ЕССЯ XVIII 48-49). Конфіксальні деривати з першим *medj(e)-/*medj(i)-, очевидно, є результатом суфіксації прийменниково-відмінкових сполук, що спочатку були складними іменниками — композитами (*medjinožъje від *medji + *noga).

Локативні назви виступали у праслов'янській мові єдиним репрезентантом похідних із *medj(e)-...-bj(e), маючи загальне лексико-словотвірне значення “те, що розташоване між тим, що назване мотиватором”. З-поміж дериватів із аналізованим формантом найбільше реконструйовано найменувань територій: *medjigorъje/*medjugorъje (ЕССЯ XVIII 49) “межигір'я, долина між горами, ущелина” від *gora; *medjimorъje (50) “вузька смуга землі, перехийок між двома морями; півострів” (*mor'e); *medjirĕčъje /*medjurĕčъje “межиріччя” (51) від *rĕka “річка”; *medjulōžъje (52) (*lōgъ “ділянка землі, поросла травою; луг”); *medjurъnъje (52) “простір між пнями”, очевидно є мотивація словом *rъnъ, однак не виключена оказіональність утворення (ЕССЯ XVIII 53); *medjilĕšъje [24, с.167] “вільна ділянка в лісі, не обсаджена деревами; гай, луки” (lĕšъ “ліс”).

У праслов'янській мові маємо номен на позначення частини тіла людини, тварини, розміщеної між тим, що назване мотивувальним словом: *medji nožъje / *medjinožъje (ЕССЯ XVIII 50) “пах” від *noga.

Конфікс *vъz-...-bj(e). Препозитивний елемент *vъz- “на, замість” споріднений з лит. *už-* “за”, лат. *uz-* “за”, лтс. *uz-*, вірм. *z-* у різних функціях (Ф I 333). З допомогою форманта *vъz-...-bj(e) у праслов'янській мові на базі іменників творилися похідні з лексико-словотвірним значенням “місце, територія, розташована над тим, що назване вивідним словом”. Серед похідних із цим конфіксом реконструйовані такі локативи: *vъzgorъje [22, с.108] “узгір'я”, *vъzpolъje [9, с.297] “територія над полем”, *vъzmorъje [297] “територія над морем”. З-поміж реконструйованих дериватів натрапляємо на одне похідне з абстрактною семантикою: *vъzmbъdъje [21, с.125] “відплата” від *mbъda (ЕССЯ XXI 176) “відплата, винагорода”.

Конфікс *za-...-bj(e). Препозитивний елемент *za- споріднений зі сх.-лит. *ažù* (až перед голосними) < *ažuo “за”, лтс. діал. *az, āz* поряд із *āiz-* “за, по той бік” (Ф II 69).

Деривати з цим конфіксом, котрі мотивовані іменниками або прийменниково-відмінковими сполуками, виступали локативами й мали загальне лексико-словотвірне значення “щось, розташоване за тим, що називає вивідне слово”: *zadvorъje [9, с.297]; *zamostъje [297]; *zagorъje [297]; *zarĕčъje [28, с.326] “територія за рікою” від *rĕka “ріка”; *zavalъje [327] “пологі виступи на схилі узгір'я” (*valъ “насіп”); *zapektъje “простір між піччю та стіною” [25, с.110] від *pektъ “піч”.

Порівняймо також темпоральну назву *zautrъje [21, с.125] “ранок” (*utro “ранок”).

Конфікс *po-...-bj(e). Праслов'янський *po-, *po- пов'язаний чергуванням голосних із *pa- “па-”; споріднене з лит. *pa-* “по-”, *pó-* “по-”, лтс. *pa* “під, через, пере-, на”, прус. *pa-* “по-”, *po-*, лат. *po-* “т.с., пере-”, авест. *pa-* “від, геть”, алб. *pa* “без, знову”, хет. *pē* “туди”, а також із більш віддаленими грецькими *ἀπό* “від”, *ἐπί* “на”, д.-інд. *āpa* “геть, назад” *āpi* “теж, також; до цього”; частково пов'язане з і.-є. *pos “після, потім, слідом”, до якого зводиться й праслов'янське *rozďь “пізній” (Ф III 292-293; ЕСУМ IV 465).

У складі конфікса розгляданий компонент служив для творення похідних зі значенням “місце, територія, розташована поблизу, біля того, що назване мотиватором”: *poberžъje [9, с.297] “узбережжя”; *pomorъje [22, с.108] “місце, територія біля моря”; *pobolъje [24, 215] від *bolto “болото”.

Конфікс *podъ-...-bj(e). Загальноприйнятої етимології *podъ- немає. Висловлювалося припущення про спорідненість з іменником *nid* [Ф III 296]; найчастіше пояснюють як слов'янський новотвір, що походить із прийменника *po* і частки *-dъ* (див. Преобр II 87); *-dъ* пояснювалось як споріднене з гр. *-ῥεν* “звідки” (Ф III 296). Із цим формантом реконструйовано похідні зі значенням місця – “місце, територія, розташована під тим, що назване мотивувальним словом”: *podnožъje [26, с.125] від *noga “нога”; *podъnebesъje [9, с.297].

Конфікс *pri-...-ьj(e). Препозитивний *pri- сформувався на базі прийменника *pri, спорідненого з лит. *prie* “при, біля, до”, дієслівними префіксами *prfe-*, *prie-*, *prie-*, *prý-*, д.-прус. *prei* “до, при”, лтс. *prie-*, лат. *prae* “понад, раніше, перед”, також д.-лат. *pri* “понад, раніше, перед”, *prīmus*, *prior*, д.-інд. *parē* “потім, на майбутнє”, грец. *paraí* “при” (див. Ф III 362).

З формантом *pri-...-ьj(e) у праслов'янській мові вживалися локативні іменники з лексико-словотвірним значенням “те, що розташоване поблизу, біля того, що назване мотивувальним словом”: *primorъje [22, с.108] “місце, територія біля моря”; *pripektъje [25, с.114] “місце біля печі, припічок” від *pektъ “піч”.

Конфікс *predъ-...-ьj(e). Перший компонент конфікса **predъ-* сформувався на базі праслов'янського прийменника **perdъ-*, утвореного з *per та елемента *-dъ* (пов'язане, очевидно, з і.-с. **dhē-*), того самого, що й у *nadъ*, *podъ* (Ф III 237; ЕСУМ IV 340). Із розгляданим афіксом творилися номени, котрі мають загальне лексико-словотвірне значення “те, що розташоване перед тим, що назване твірним словом”: *pārdъgordъje [21, с.125] “передмістя”; *predъgorъje [9, с.297] “місце, територія перед горою”.

Таким чином, найбільшу кількість серед конфіксальних реконструкцій із постпозитивним елементом *-ьj(e)* становили поміпа Іосі (понад 50% від усієї кількості похідних), які, за спостереженням С.Бернштейна, у праслов'янській мові загалом були добре відомі [9, с.297]. Значення локативності реалізувалося з допомогою формантів **ob-...-ьj(e)*, **medj(e)-...-ьj(e)*, **na-...-ьj(e)*, **vъz-...-ьj(e)*, **po-...-ьj(e)*, **za-...-ьj(e)*, **podъ-...-ьj(e)*, **pri-...-ьj(e)*, **predъ-...-ьj(e)*. Активність цих афіксів зумовлена значенням препозитивних компонентів згаданих формантів, оскільки більша частина з них за походженням – колишні прийменники з просторовою семантикою. Дещо менше абстрактних найменувань. У творенні поміпа *abstracta* брали участь в основному 2 конфікси – **bez(ъ)-...-ьj(e)* та **ne-...-ьj(e)*; зрідка абстрактні назви продукував конфікс **na-...-ьj(e)*. Зовсім мало збірних найменувань, наприклад: *nasěnъje, *navidъje, *obberъje. Мотивувальною основою для локативів виступали головню іменники або прийменниково-відмінкові сполуки, рідко – прикметники або дієслова. Для абстрактних номенив характерною була дієслівна мотивація (у дериватах із **ne-...-ьj(e)* префікс-частка *ne додавався до інфінітивної форми дієслова), рідше похідні виводяться від дієприкметникових основ. Для субстантивів, які у своїй структурі мають **bez(ъ)-...-ьj(e)*, властивою була іменникова чи прийменниково-відмінкова мотивованість.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- ЕСУМ Етимологічний словник української мови: У 7 томах. – К.: Наукова думка, 1982-2003. – Т.1-4.
- Преобр Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1959. – Т.1-2.
- Ф Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – 4-е изд., стер. – М.: ООО “Издательство Астрель”: ООО “Издательство АСТ”, 2003.
- ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. Вып.1-29. – М.: Наука, 1974-2002.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мейе А. Общеславянский язык. – М., 1951. – 491с.
2. Коломиец В.Т. Имя существительное. Имя прилагательное (в гл. “Словообразование”) // Историческая типология славянских языков. – К.: Наукова думка, 1986. – С.46-99.
3. Sławski F. Zarys słowotworstwa prasłowian`skiego // Słownik prasłowian`ski. – Wrocław. Warszawa. Krakow. Gdańsk. – Т. 1-3. – 1974-1979.
4. Мартынов В.В. Праславянская и балто-славянская деривация имен. – Минск: Навука і техника, 1973. – 58с.
5. Житецкий П. Очерк литературной истории малорусского нарѣчя въ XVII вѣкѣ. Съ приложеніемъ словаря книжной малорусской рѣчѣ по рукописи XVII вѣка. – Киевъ, 1889. – 265с. – С. 92.
6. Крымский А. О малорусскихъ отглагольныхъ существительныхъ на **енне** и **инне**. – СПб, 1907. – 7с.
7. Vondrak W. Vergleichend slavische Grammatik. – Göttingen, 1924. – 724s.
8. Варбот Ж.Ж. Древнерусское именное словообразование. Ретроспективная формальная характеристика. – М.: Наука, 1969. – 230с.
9. Бернштейн С.Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков: Чередования. Именные основы. – М.: Наука, 1974. – 376с.

10. Білоусенко П. Питання словотвірної потенції і реалізації формантів (на матеріалі суфіксів *-и~* та *-ство*) // Нова філологія. – 2000. – №1(9). – С.135-155.
11. Цейтлин Р.М. Лексика старославянського язика. – М., 1977. – 336с.
12. Шарафутдинов К. Отглагольные имена существительные с отвлеченным значением в гнездах движения. // Актуальные проблемы русского словообразования. Материалы III Республиканской научной конференции. Ч.II. – Ташкент: Укитувачи, 1980. – С.253-258.
13. Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV-1пол.XVII ст. – К., 1991. – 240с.
14. Рацинская Г.Н. Отглагольные имена существительные на *-ния, -ення (-іння), -ття* в современном украинском языке: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Львов, 1968. – 21с.
15. Винокур Т.Г. О семантике отглагольных существительных на *-ние, -тие* в древнерусском языке / Исследования по словообразованию и лексикологии русского языка. – М.: Наука, 1979. – С.3-28.
16. Молодых Л.И. Отглагольное словообразование существительных в древнерусском языке. Уч. пособие по спецкурсу. – Саранск, 1982. – С.66-73.
17. Чеменева С.Х. Развитие именной конфикации в русском языке. На материале имен существительных с конечным элементом *-ие*: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Казань, 1974. – 19с.
18. Воропай 2001: Воропай С.В. Система конфіксального творення іменників в українській мові XIX – XX століть. Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01. – Запоріжжя, 2001. – 209с.
19. Храмова І.В. Розвиток конфіксальних іменників з кінцевим *-j(a)* в історії української мови (структури з просторовим значенням) // Вісник Запорізького державного університету. Серія: Філологічні науки. – Запоріжжя, 1999. – №1. – С.158-166.
20. Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика. – М.: Наука, 1972. – С. 9-89.
21. Вступ до порівняльного вивчення слов'янських мов / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Наукова думка, 1966. – 595с.
22. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К., 1992. – 416с.
23. Меркулова О.В. Іменники з конфіксом *не-...-j(a)* в українській мові XI-XVIII століть // Лінгвістичні студії. – Вип.13. – Донецьк, 2005. – С. 224-231.
24. Шульгач В.П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). – К., 1998. – 368с.
25. Черниш Т.О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід): Монографія. – К., 2003. – 480с.

УДК 811.161.2'282

ЕВФЕМІСТИЧНІ Й ДИСФЕМІСТИЧНІ ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ СФЕРИ ПОРОКІВ І ВЧИНКІВ ЛЮДИНИ (НА МАТЕРІАЛІ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ І СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРОК)

Мілева І.В., к. філол. н., асистент

Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються семантичні та структурні особливості евфемістичних та дисфемістичних фразеологічних одиниць на позначення пороків і вчинків людини. Аналіз проводився на матеріалі східнослобожанських і східностепових говірок.

Ключові слова: табуїована сфера, евфемістична фразеологічна одиниця, дисфемістична фразеологічна одиниця, замітник, ареалізм.

Милева И.В. ЭВФЕМИСТИЧЕСКИЕ И ДИСФЕМИСТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ СФЕРЫ ПОРОКОВ И ПОСТУПКОВ ЧЕЛОВЕКА (НА МАТЕРИАЛЕ ВОСТОЧНОСЛОБОДСКИХ И ВОСТОЧНОСТЕПНЫХ ГОВОРОВ) / Луганский национальный педагогический университет имени Тараса Шевченко, Украина

В статье рассматриваются семантические и структурные особенности эвфемистических и дисфемистических фразеологических единиц для обозначения пороков и поступков человека. Анализ проводился на материале восточнослободских и восточностепных говоров.

Ключевые слова: табуированная сфера, эвфемистическая фразеологическая единица, дисфемистическая фразеологическая единица, заменитель, ареализм.

Iryna Milyeva. EUPHEMISTIC AND DISPHEMISTIC PHRASEOLOGICAL UNITS OF THE FIELD OF THE MEN'S DISEASE AND BEHAVIOUR (ON THE MATERIAL OF THE UKRAINIAN EASTSLOBOZHANSK AND EASTSTEPPE DIALECTS) / Lugansk National Pedagogical University named after Taras Shevchenko, Ukraine

There are researches of semantic and structure peculiarities of the euphemistic and disphemistic phraseological units on the designation of the men's disease and behaviour in the article. The analyse is on the material of the Ukrainian eastslobozhansk and eaststeppe dialects.

Key words: taboo sphere, euphemistic phraseological unit, disphemistic phraseological unit, substitute, arealism.

На відміну від давнього мовного табу, що ґрунтувалося на магічному ставленні до слова, табу в сучасному суспільстві виконує здебільшого інші завдання – воно стає “своєрідною мовленнєвою цензурою” (К.Гюлумянц), а “таємність” переходить до простого пережитку [1, с.92]. Евфемізм нового часу, зазначає Б.Ларін, породжені або неправдивою мораллю, або елементами манірності [2, с.109].

У науковій літературі виділено кілька сучасних табуйованих сфер. Ж.Варбот окреслює номінації фізіологічних відправлень і пов'язаних з ними частин тіла й предметів, лайливі слова, найменування населених пунктів та військових частин [3, с.345]. Докладніше представляє їх А.Домбровська: людські недоліки, звички й пороки, фізичні вади, фінансовий статус, мова етикету, провини й покарання, лайливі слова, назви частин тіла, назви одягу, нагота, назви фізіологічних процесів, сексуальне життя [4, с.110-261]. У польських діалектах А.Кравчик-Тирпа виділяє такі з них: 1) сфера статі, що об'єднує 18 евфемізованих лексико-семантичних розрядів слів і виразів, які здебільшого представляють жіночу тематику (дівоцтво, менструація, народження дитини, викидень, акушерство тощо); 2) сфера нечистот; 3) сфера пороків і проступків [5, с.111-222].

У східнословобожанських і східностепових говірках уживаються образні замітники найрізноманітніших сфер. Метою цієї розвідки став аналіз образних стійких субститутів, що використовуються замість небажаних слів з метою приховати, прикрити погані звички, вади людини, неприємні сторони дійсності. Такі фразеологічні замітники здебільшого мотивовані почуттям страху й незадоволення (О.Куркієв), такту й ввічливості (А.Домбровська), прагненням не створювати комунікативний конфлікт, “зберегти добру атмосферу між людьми” (А.Кравчик-Тирпа).

Частіше сприймається як аморальний вчинок, а тому засуджується *обман*, отже, пряме найменування “обманювати” вимагає евфемістичної заміни. На сході України виділено численний семантичний ряд різноманітних за внутрішньою формою евфемістичних ареальних фразеологічних одиниць (ЕАФО) з компонентами-соматизмами: *уступити в голову* (Тор), *голову морочити* (Старб), *знаходити пусті (вільні) вуха* (Брян), *вішати лапу на уші (уха, вуха)* (Луган). Список дієслів, що поєднані з компонентом *вуха*, досить розлогий: *проїхати, кататися, пробігтися, топтатися, їздити, терти, чухати*. Рідше в досліджуваних говірках уживаються вислови з соматизмом *очі*: *лудити очі* (– А, це той хлопець, що весь час лудив нам очі?) (Зор) (УВДС, 174), *запудрити очі* (Луган), пор. *грубий запхати очі* (Антрац). В інших ареалах і мовних системах замітники з компонентом *очі* досить продуктивні, пор.: нижньонадніпряньське *замазати очі* (Чаб, 46), *замилювати (милити) / замилити очі* (ФСУМ, 312), іркутське *втирать глаза, глаза затемнять* (РАІ, 128, 131), *глаза туманить (затуманивать)* (ОФС, 215).

Ряд образних виразів побудовано на розщепленні лексеми, зокрема дієслова *лити* (*вливати, заливати, наливати, обливати*), пор. жаргонне *заливати* “брехати, говорити неправду” (СтавКСЖ, 117): *вливати у вуха* (Зор), *воду на язик лити* (–До самого машзаводу, не перестаючи, воду на язик лив) (КрЛ), *заливатися солов'єм* (Вал), менше – *солов'я заливати* (Новкр), *співати солов'я* (Луган), *свистіти соловейком* (НижН). Див. ще *ліпа*: *ліпу справляти* (Михай), *ліпу трусити* (Новпск), *ліпу давати нюхати* (Луган) “обманювати”, пор.: *ли* ~~обманювати~~ *підробляти (здебільшого документи)* (НТС II, 477). В аргі *ліпа* – “фальшивий, підроблений документ”, у грі шулерів *ліпка* – мазь, якою склеюються дві карти (М.Грачов, В.Мокієнко), *ліпу* ~~підробляти~~ *фальшиве посвідчення*” (СтавКСЖ, 162).

Низка дієслів (*плести, травити, обувати, водити* тощо) у вторинній номінації стає словами одного семантичного порядку: окремі значення слів, що актуалізуються в конкретному випадку, об'єднуються з окремими значеннями інших слів у відповідні семантичні системи. Отже, семантичні поля взаємно перехрещуються, що властиво евфемістичній субституції [6, с.275-276]: *плести ланті* (Ілов), *плести смаженого дуба* (Руд), пор. поліське *кошія плесті, плесті кошика (кошілі), плесті плотя, хармані*

плести (Арк, 97, 99, 114, 129), білоруське діалектне *плесці баналюкі (кашэлкі)* (Дан, 155), *травити байки* (Старб), *травити тюльку* (–Та він завжди траве тюльку, а всі дурні слухайте) (Луган). Додамо жаргонне *травити* – “розказувати неправдоподібно; брехати”, *травити (гнати) мульку, травити тюльку, травити байки* “розказувати (звичайно довго) щось неправдоподібно, вигадане” (СтавКСЖ, 257-258).

Замість “обманювати” часто говорять *обувати*. У східноукраїнських говірках зафіксовані ЕАФО *обувати в лапті* (–Що казати, як прийде? – Та нічого, ми його обуємо в лапті) (Мак) (УВДС, 144), *обувати в тапки* (Шульг), *обувати в калоші* (Лисич), пор.: воронезьке *обуть в лапти* (ШФВ, 179), білоруське діалектне *цюльку ў лаці абуваць* (Дан, 201). Низка субститутів етимологічно пов’язана з діями фокусника, який “обманює” глядачів: *водити круг пальця, обводити навколо носа* (вирази характерні для всього дослідженого ареалу): – І ти водив мене круг пальця усі ці місяці? Я тобі не прощу (Лисич). Вирази з подібною мотивацією досить продуктивні: поліське *води [Арк, 308] до [Ск]ка обвести вокруг носа* (СлДК, 327), білоруське *авесці круга (круг) пальца* (Дан, 12).

Деякі східнословобжанські й східностепові фразеологізми об’єднуються в семантичну модель “займатися непотрібною й безплідною роботою = брехати”: *грузити дим на платформу* (Луган), *курячі яйця бовтати* (Крем), *козлячу ніжку (ножку) крутити* (Байр), *з собаками дружити* (Рубіж), *лопухами обвішувати (обвивати)* (Мак), *горб (горби) тулити* (Єнак), *у кашу гвіздки забивати* (– Як почне у кашу гвіздки забивати! Правди й не допросишся) (Старб). Такі вирази характеризуються зневажливстю, фамільярністю, тому ступінь їхньої “евфемістичності” певною мірою знижений. Це ж спостерігаємо й у жаргонних ареалізмах *баки заганяти* (– Нікому не вір, усі вони баки заганяють) (Сіверс) (УВДС, 25), *баки парити* (Вес), *забивати баки* (Старб), *мозги пудрити* (Полов), *понти колотити* (– Та хвате тобі понти колотити. Ніби ми тебе не знаємо!) (Виш), *батон [на вуха] кришити (крошити)* (Алч), *педали розводити* (Мик), *гнати баранів* (Петр), *гнати пургу* (Старб).

Порівняно невелике місце в семантичному ряді посідають яскраво дисфемістичні вислови, як-от: *дуру гнати (ганяти)* (– Перестань дуру гнати! Кажі правду) (Шахт) (УВДС, 93), *гнилі яблука їсти* (Мус), *нести бредовину з маком* (Чмир), *розказувати про чорта* (Шульг), *чорту мозги парити* (Луган), негативна оцінка яких та високий ступінь експресивності передаються їх внутрішньою формою.

Неприємні відчуття викликає й пряме “пліткувати”, а тому замінюється на *полоскати зуби* (Байд), *збирати сміття* (Новол), *наклепи наводити* (Підг). Ступінь експресивності посилюється в евфемістичному замініку *копатися (лазити) в брудній білизні* (Старб), у якому негативна оцінка вербалізована компонентом *брудний*. У східноукраїнських говірках виділяються синонімічні ареалізми, що пов’язані відношенням градації: кожен наступний замітник виражатиме більшу міру виявлення пейоративної характеристики, а значить, останні вислови будуть, безсумнівно, дисфемізмами: *затоптати в грязюку* (– Та то він сина затоптав в грязюку) (Білов), *грязню (грязюкою) обливати* (– Та хвате мене грязню обливати. Сам не краший) (Старб), *обливати багнукою* (– Чого ти мене багнукою обливаєш?) (Чмир), *гімною обливати* (– Гімном облив і пішов. Шо за людина!) (Старб).

У східнословобжанських і східностепових говірках “евфемістично” замінюються прямі найменування понять “бити, побити”, “ударити”. В усному мовленні вони часто не диференціюються, тому розглядаємо їх у межах одного семантичного ряду: *почесати нижче спини* (Вес), *відміряти зі стелі до підлоги* (Брян), *зробити профілактику* (Шульг), *в потилицю заглядати* (Полов) (– Не раз уже йому і в потилицю заглядала: ніщо не допомагає!) (Вовч) (УВДС, 192), *боки нам’яти, дати дрозда* (– Наш сусід якось дав дрозда хлопцям, щоб не крали груші) (Старб), *бебелів надавати* (Чмир), *духонельців дати* (Мус), *люльки дати* (Калин), *стовбуханців дати* (Старб), *дати пам’ятних* (Лисич), *виписати (дати, надавати) мемелів (мемелю)* (Вес). Як видно з прикладів, потужний ряд евфемістичних заміників сформувався навколо дієслівного компонента *дати* (або його заміників). Умовно такі вирази можна розподілити між двома структурно-семантичними моделями.

Перша – “дати (давати, надавати) + [по (в, під, поміж)] + частина тіла” – представлена евфемістичними метонімічними заміниками *дати по голові, надавати по шиї* (Старб). У межах моделі вирізняється низка ареалізмів, у яких образними конкретизаторами виступають вторинні назви відомих понять, наприклад, *дати по місцю, де крила зростаються* “ударити по сідницях” (Рубіж), *у нюх дати* (Сіверс), *дати в нюшку* (Марк), *де нюх, нюшка* – від *нюхати*, власне, “дати в ніс”. Замінники соматизму *голова* надають виразу зневажливості, фамільярної конотації: *дати по кабачку* (КрЛ), *по шапці надавати* (Новпск), *по гарбузу надавати* (Рубіж), *надавати по тикві* (Старб), *дати в сливу* (Чмир). Уживаються й грубі, виразно дисфемістичні фразеологізми, як-от *дати в роговий відсік* (Іван), *надавати по чалдону* (Трьохізб), *давати по морді* (Чмир).

У другій структурно-семантичній моделі називається знаряддя удару: *дати тирси (тирсів)* (Рубіж), *дати рогача* (Сват), *давати ремінних капелів* (Вовч), *міряти лозиною* (Новпск), *лозики роздавати* (Підг), *чесати (почесати) кулаки* (Луган), *погріти кулаками* (Новпск), пор. донське *дать на кулаки* “бити кулаками” (СлДК, 126).

Низка зневажливих образних ареалізмів сформувалася внаслідок розщеплення окремих слів: *надавати*

стусанів (Полов): *стусувати* “бити, штовхати”; *лисканців надавати* (Виш): *лискати* „бити по обличчю, щоках”; *дать лупки* (Старб): *лупити* “сильно бити кого-небудь”.

Аморальним вчинком вважається й крадіжка, а тому поняття “украсти” нерідко вимагає евфемістичної заміни. Психічними факторами утворення евфемізмів, з одного боку, є страх перед відповідальністю, карою, що загрожує крадію. З іншого – діє й віра в магію слова, адже мовці уникають прямого “вкрасти”, щоб не накликати біди. Тому безпечніше б сказати про якийсь предмет, наприклад, що він *легко лежить* “не заховане надійно, можна вкрасти що-небудь” (КрЛ), *неправильно лежить* (Світ). У східнословобожанських і східностепових говірках мовці часто вдаються до евфемістичних субститутів з дієсловами *брати (взяти), позичити, купити: взяти без віддачі* (Старб), *взяти в борг* (Лисич), *позичити навсігда* (– Невже позичили навсігда м’яч? Нічо не можна оставить!) (Старб), *купити безплатно* (Новпск). Відомі й складніші структури: *брати, що (шо) до тебе посміхається* (КрЛ), *брати (взяти), що (шо) погано лежить* (Луган), *брати (взяти), що (шо) скраю лежить* (Крем), *взяти, щоб (шоб) ніхто не бачив* (Старб). У с.Половинкинім Старобільського р-ну записано *поцупити, що близько лежить*. Звичайно, евфемістична функція в такому випадку практично зникає.

Ряд ЕАФО формується навколо стрижневих іменних компонентів *карман* та *рука*, метонімічно “причетних” до непривабливої дії: *в чужі кармани лазити* (КрЛ), *руки пожарити* (Вуглег). Евфемістичними заміниками виступають і метафоричні образні вирази з компонентом *ноги*. Такі ареалізми, насамперед жаргонні, здебільшого властиві мовленню молодого покоління: *зробити ноги* (Полов), *приробити ноги* (Виш), *причепити ноги* (Новпск), *ноги приставити (пристроїти, пришити)* (Алч), *ноги вирости* (Ман).

Тенденція до “евфемізації” крадіжки зумовлює утворення потужного ряду заміників. Тому навіть в одному населеному пункті може вживатися ціла низка різних за внутрішньою формою ареалізмів, наприклад, у Старобільську зафіксовано евфемізми *підхвачувати [все] чуже, мати нечисту руку, руки сверблять, руки гріти (погріти)* (– Мій сусід, як стемніє, ходить руки гріти). У цьому ж населеному пункті вживається й евфемістичний субститут *під подол покласти* (– Як це, пропала газета. Невже на роботі хтось під подол поклав?).

Аналізований семантичний ряд на сході України представлений також евфемістичними виразами *пити на промисли (промисел)* (Чмир), *само побігло кудись* (Ман), *чужих курей щитати* (Лисич), *гребти під себе* (Лисич), *[як] вітром здуло* (Розс). Уживаються й окремі дисфемістичні фразеологізми, як-от зневажливий *здоїти (зарізати) цуцика* (– Де ви молока взяли? – Та здоїли цуцика. – А м’яса? – Та зарізали цуцика) (Ган) [УВДС, 247], *грубий чорти взяли* (– А де пісок дівся? – Чорти взяли) (Шульг).

Негативно сприймається, а тому засуджується, й пияцтво. Мовці уникають прямих “одіозних” (О.Януш) найменувань “випити”, “пиячити”, “п’яний”, “горілка” й застосовують вторинні образні вислови, які б прикривали або пом’якшували таке “досить небезпечне суспільне явище” [7, с.197]. Евфемістична вербалізація цих реалій зумовлюється й почуттям сорому, що відчуває схильна до пияцтва людина. Назване семантичне поле завжди представлено численними заміниками, що колись дало можливість польському лінгвісту Дж.Тувім підготувати “Словник пияки”, що складається майже з двох тисяч позицій. У східнословобожанських і східностепових говірках віднайдено приблизно 200 виразів, що називають ці реалії. Серед них виділяємо евфемістичні й дисфемістичні замітники.

Частина ЕАФО є етнофразеологізмами, внутрішня форма яких відбиває особливості східноукраїнських звичаїв та обрядів, коли не обходилося без горілки. Завуальовано поняття “випивати” представлене у весільних ареалізмах *змовинки пити* (Євсуг), *запити молоду* (Чмир), *оглядини пить* (Слсрб) “весільний обряд: випити горілки як знак згоди батьків дівчини на весілля” (УВДС, 173). У словнику весільної лексики І.Магрицької зафіксовано ряд східнословобожанських фразеологізмів: *закріпити сватання* (Бар), *полити сватання* (Мус), *перепити молоду* (Пант), *пропити дочку (дівку, дівчину, молоду, нівесту)* (Магр, 57, 114, 104, 127). Звичай пити горілку перед весіллям умотивував й ЕАФО – *прикрашати гільце* (Трет). Як знак одруження останньої дитини в сім’ї забивають кіл (кілок, клин, клинок, чіп, чоп), а під час цієї обрядової дії випивають: *кіл (кілок) забивати*, пор.: – Йдемо до Висоцьких кіл забивати (Пер) (УВДС, 117), *забивати клинок (клин)* (Алч), *забивати чіп (чоп)* (Байр). Широко відомий на досліджуваній території й етнофразеологізм *бики (биків) розпивати (пити)* “випивати, відзначаючи річницю весілля” (– Сьогодні рік після весілля. – От і добре, будемо бики пити) (Прос) (Там само, 31). У Вовчорівці Попаснянського р-ну записано його варіант *колосовку (колосівка) розпивати*, а в Кам’янці Новопсковського р-ну – ЕАФО *гличики полоскати* “відзначати кінець заговин”. Евфемізується обряд провідів висловами з маркерами вершника чи коня: *на коня [випити]* (Зорик), *сідати на коня* “випити останню чарку горілки перед від’їздом” (Новл), пор.: донське *гладить дорожку* “пити вино перед дорогою” (СлДК, 106), білоруське діалектне *на другу аглоблю [выпіць]* “випити перед від’їздом” (Дан, 120).

Внутрішня форма деяких ЕАФО має свій, переважно власне донецький і луганський, колорит. Так, звичай шахтарів пригощати спиртним, відзначаючи якусь подію, умотивовує евфемістичні субститути

ставити банку, роздавити банку (Шахт), іти на банку (Новт), ходити на балон (Лисич), сидіти на бутильку (– Чого це в тебе голова болить? – Та вчора сидів на бутильку) (Оріх) (УВДС, 40), пор. у словнику жаргонної лексики: *сидіти на бутильку (стакані)* “пиячити”, *бутильок* – “шахтар напередодні відпустки” (СтавКСЖ, 69).

На основі метонімічного перенесення, просторової суміжності сформувалися евфемістичні образні замітники, компонентами яких є назви-атрибути, пов’язані з уживанням спиртного: *купатися у бразі* (Підг), *бражку потягувати* (Старб), *перечепитися через пробку* (КрЛ), *понюхати пробку* (Підг), *заглядати в пляшку* (Вовч), *заглядати в чарку* (Новпск), *нализатися хмільного* (Старб), *пузир розливати* (Шульг). Такі вирази мають широкий східнослов’янський ареал: лемківське *став на дюгов* (дюгов – “пробка”), *приліпив ся на фляшку* (ВархІ, 54, 136), псковське *собирають рюмки*, пермське *собирають кружки* (Ивашк, 39), білоруське діалектне *наступіць на корак* (Дан, 128).

Деякі надслівні утворення, що завуальовують прямі назви “випивати”, “пиячити”, мотивовані дієсловом *залити*, яке й поза фразеологічними межами реалізує значення “пити спиртне”: *голову залити* (Виш), *залити глотку*, пор.: – Мій знову вчора глотку залив. Ну що з ним робити? (Лисич), *горлянку залити* (Байд). Відомі й ЕАФО з компонентом *очі* (або його заміниками): *залити очі* (Підг), *залити шари* (Лисич), *беньки (бені) залити* (Старб), *сливи залити* (Алч). Найвиразніше евфемістичну функцію у варіативному ряді виконує перший вираз. Інші субститути, де замість нейтральної назви *очі* вживаються експресивні просторічні замітники (*шари, беньки (бені) сливи*), характеризуються зневажливим відтінком, тому належать до дисфемістичних висловів.

Соматизм *очі* стає стрижневим компонентом евфемістичних виразів, що характеризують погляд нетверезої людини: *очі ножницями* (Виш), *очі на півдесятого (на півдев’ятого)* (Байр), *очі косинусом* (Антрац), *очі морожені* (Сіверс), *замулені очі* (Старб), *очі як у солов’я* (Чмир). У Ковалівці Сватівського р-ну вживають і зневажливий, грубуватий замітник *чортики в очах пригають* (– Та у нього знову чортики в очах пригають. Хай ото там і лежить).

Невпевнена хода п’яного вербалізується евфемістичними ареалізмами *ногами бублики малювати* (Луган), *ногами кросворд розгадувати* (КрЛ), *выводити ногами рогалики* (Мус), *нога за ногу чіпляється* (Шульг), *ноги заплітаються* (Брян), пор. смоленське *ноги в завівочку*, новгородське *ноги в кресті* [Ивашк, 41]. Зі значенням „ти заточуючись” уживаються й ЕАФО *серед села дороги не знайти* (– Так нализався, що серед села дороги не знайде) (Сіверс) (УВДС, 213), *всю дорогу хрестити* (Полов), *вузька (узька) вулиця (улиця)* (Крем). Експресивність та іронічне забарвлення виразу *по дорозі кадрили танцювати* (КрЛ) посилюється введенням іншомовного компонента *кадриль*.

Низка висловів ускладнюється додатковими образними уявленнями, наприклад, не тільки хитатися, але й спотикатися: *каміння збирати* (Ман), *гриби збирати* (Петр); “іти, наштовхуючись на щось” (частіше – на стовпи): *шатати (хитати) стовпи* (Шахт), *цитати стовпи* (КрЛ), *стовпи (стовби) обніматися (обійматися)* (Шульг), *стовпи (стовби) цілувати* (Байр), *збивати фонарі (хвонарі)* (Світ), *забори цілувати* (– Учора твій іде, на ногах не держиться, забори цілує) (Зим) [УВДС, 100], *хуці цілувати* (Полов); “іти, падаючи”: [аж] *асфальт (асвальт) догори підіймається (піднімається)* (Шульг), *асфальт в лоба (в потилицю) вдарив* (Чмир), *захворіти (заболіти) на асфальтну дорогу* (Новайд), *стелитися по землі* (Крем), *перевіряти закон бутерброда* (Підг).

Як відзначає В.Ужченко, часом спостерігається відчутна лексична градація найменування ступеня сп’яніння, коли вислови передають міру вияву ознаки чи інтенсивності дії [8, с.165]. Така ж градація виявляється й у східнослов’янських та східнослов’янських говірках. Значення “напідпитку” реалізується в ЕАФО *прийняти на душу* (Лисич), *під шухую* (Шахт), *під мухою* (Старб), *навеселі* (Підг), *під газом* (Полов), *під градусом* (– Шось я не пойму, невже він знову під градусом?) (Старб). Осудження передає й дисфемістичний ареалізм *лизнути чорта в задницю* (– Сашко вже утроем лизнув чорта в задницю, язиком не вороча) (Тан), а також грубуватий вираз, але з евфемістично поданим компонентом *задниця*: *лизнути чорта під хвостом* (– О, вже мій лизнув чорта під хвостом, на ногах не встоїть) (Хв) (УВДС, 251).

Значний ступінь сп’яніння передають ЕАФО *прийти ніяким* (Луган), *пропити голову* (Фр), *джмелики літають* (Єнак), *язик за зуби чіпляється* (Сіверс), *і грак не скаже* (Алч), пор. псковське *брысь не скажет* (Ивашк, 40). Семантичний ряд “сильно напиться” представляють і дисфемістичні східноукраїнські вирази *аж чорти вздріваються, везти (повезти) свиню* (Старб). Лексеми-концепти *чорт (чортик)* і *свиня* відзначаються особливо великою фразеопродуктивністю: [набрался] *до чортиків* (– О, знову набрався вже до чортиків) (Лисич), пор. іркутське *нагужеваться до чертиков* (РАІ, 165), *до лисих чортів* (– Як празник, так він і до лисих чортів. Наділо вже) (Микол), *у свинячий писк* (– Марино, як твій чоловік? – Та прийшов учора весь у свинячий писк) (Вруб) (УВДС, 181-183), [набрался] *до свинячого писку* (– Мій вчора набрався до свинячого писку. Як тільки противно!) (Старб). В американському сленгу “роль” брудної *свині* виконує „смердючий” *скунс*, пор.: *drunk as a skunk* (дослівно “п’яний як скунс”) (Моск, 188).

Грубо звучить ідіома *синій у каліку* (КрЛ), вульгарно – *синій в жопу* (Новпск), що частіше почуємо від молоді. Асоціація *синьки* з пияцтвом простежується й у фамільярних ареалізмах *синьки накидатися* (Сіверс), *синьку давити* (Старб), пор. українське жаргонне *си* ^{‘пийливо’}, *си* ^{‘п’яний’}, *синя* ^{‘пийли пиртні напої; пиячити’}, *синько* ^{‘алкоголія’} п’яниця[’] (СтавКСЖ, 241, 237).

Рідше застосовуються іменні замітники цього фразеосемантичного поля. Так, пряме “п’яниця” пом’якшується евфемістичними виразами *діряве горло* (Єнак), *хворий на бутильок* (Світ). Буває, що негативне ставлення до пияцтва (пияків) треба особливо підкреслити, тому мовці вдаються до дисфемістичних ареалізмів, як-от: *п’янь рвана* (Сіверс), *чортове горло* (Старб), *свиня обпита* (Новпск).

Отже, у досліджуваному ареалі зафіксовано чимало фразеологічних заміників, що характеризують сферу пороків і вчинків людини. Значна частина субститутів є евфемізмами, що мотивовані делікатністю, пристойністю, прагненням покращити негативні реалії, хоча нерідко трапляються й дисфемістичні ареалізми, що свідчить про активізацію вербальної агресії, яка щільно вростає в семантичну структуру діалектного виразу.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Алч – Алчевськ, Антрац – Антрацит, Байд – Байдівка Старобільськ. р-ну, Байр – Байрачки Перевальськ. р-ну, Бар – Бараниківка Біловодськ. р-ну, Брян – Брянка, Вал – Валуйське Станично-Луганськ. р-ну, Вес – Веселеє Старобільськ. р-ну, Виш – Вишневе Старобільськ. р-ну, Вовч – Вовчоярівка Попаснянськ. р-ну, Вруб – Врубівський Лутугинськ. р-ну, Вуглег – Вуглегірськ Донецьк. обл., Ган – Ганнусівка Новопсковськ. р-ну, Євсуг – Євсуг Біловодськ. р-ну, Єнак – Єнакієве Донецьк. обл., Зим – Зимогір’я Слов’яносербськ. р-ну, Зор – Зоринськ Перевальськ. р-ну, Ілов – Іловайськ Донецьк. обл., Калин – Калинове Попаснянськ. р-ну, Крем – Кремінна Кремінськ. р-ну, КрЛ – Красний Луч, Лисич – Лисичанськ, Луган – Луганськ, Мак – Макіївка Донецьк. обл., Марк – Марківка, Мик – Микільське Міловськ. р-ну, Микол – Миколаївка Станично-Луганськ. р-ну, Михай – Михайлівка Новоайдарськ. р-ну, Мус – Мусіївка Міловськ. р-ну, НижН – Нижній Нагольчик Антрацитівськ. р-ну, Новайд – Новоайдар, Новкр – Новокраснянка Кремінськ. р-ну, Новол – Новоолександрівка Троїцьк. р-ну, Новпск – Новопсков, Новт – Новотошківське м.Кіровська, Оріх – Оріхове Попаснянськ. р-ну, Пант – Пантюхине Старобільськ. р-ну, Пер – Перевальськ, Петр – Петрівка Станично-Луганськ. р-ну, Підг – Підгорівка Старобільськ. р-ну, Полов – Половинкине Старобільськ. р-ну, Прос – Просяне Марківськ. р-ну, Розс – Розсохувате Марківськ. р-ну, Рубіж – Рубіжне, Руд – Рудівка Сватівськ. р-ну, Сват – Сватове, Світ – Світле, Старобільськ. р-ну, Сіверс – Сіверськодонецьк, Слсрб – Слов’яносербськ, Старб – Старобільськ, Тан – Танюшівка Новопсковськ. р-ну, Тор – Торез Донецьк. обл., Трет – Третяківка Біловодськ. р-ну, Трьохізб – Трьохізбенка Слов’яносербськ. р-ну, Хв – Хворостянівка Старобільськ. р-ну, Чмир – Чмирівка Старобільськ. р-ну, Шахт – Шахтарськ Донецьк. обл., Шульг – Шульгинка Старобільськ. р-ну.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

УВДС – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. – 4-е вид. – Луганськ: Альма-матер, 2002. – 263 с.

Чаб – Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн.1-2.

РАІ – Ройзензон Л.И., Андреева А.А. Словарь русской диалектной фразеологии южной части Ольхонского района Иркутской области // Вопр. фразеологии. 6: Тр. Самарканд. ун-та им. А.Навои. Н. с. – Самарканд, 1972. – Вып. 237. – С.114-204.

ОФС – Орел М.В. Диалектная фразеология среднеобских старожильческих говоров (материалы к словарю) // Вопр. фразеологии. 6: Тр. Самарканд. ун-та им. А.Навои. Н. с. – Самарканд, 1972. – Вып. 237. – С. 205 – 260.

СтавКСЖ – Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К.: Критика, 2003. – 336с.

НТС – Новий тлумачний словник української мови: В 4 т. / Укл. В.Яременко, О.Сліпущко. – К.: Аконті, 2000. – Т.1-4.

Арк – Аркушин Г. Сказав, як два зв’язав: Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. – Люблін; Луцьк, 2003. – 177 с. (“Фразеологія” – С.76-133).

Дан – Данілович М.А. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны. – Гродна: ГрДУ, 2000. – 267с.

ШФВ – Шестакова Е.Н. Материалы к диалектному фразеологическому словарю Воронежской области // Вопр. фразеологии. 6: Тр. Самарканд. ун-та. Н. с. – Самарканд, 1972. – Вып.237. – С.261-289.

СлДК – Большой толковый словарь донского казачества: Около 18000 слов и устойчивых выражений. – М.: Русские словари; Астрель; АСТ, 2003. – 608с.

Магр – Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область). – Луганськ: Знання, 2003. – 172с.

ВархІ – Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. – Братислава: Словацьке пед. вид-во, 1990. – 259с.

Ивашк – Ивашко Л.А. Очерки русской диалектной фразеологии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1981. – 111с.

Моск – Московцев Н., Шевченко С. Вашу мать, сэр! Иллюстрированный путеводитель по американскому сленгу. – Спб: Питер, 2004. – 480с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тайлор Э.Б. Первобытная культура: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1989. – 573с.
2. Ларин Б.А. Об эфемизмах // Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. – М.: Просвещение, 1977. – С.101-114.
3. Варбот Ж.Ж. Табу // Русский язык. Энциклопедия / Гл. ред. Ф.П.Филин. – М.: Сов. энцикл., 1979. – С.345-346.
4. Dąbrowska A. Eufemizmy współczesnego języka polskiego. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – 419s.
5. Krawczyk-Turgra A. Tabu w dialektach polskich. – Bydgoszcz: Wyd-wo Akademii Bydgoskiej, 2001. – 345s.
6. Видлак С. Проблема эфемизма на фоне теории языкового поля // Этимология. 1965. – М.: Наука, 1967. – С.267-285.
7. Доброльожа Г. Моральне виховання засобами поліської фразеології // Волинь-Житомирщина: Іст.-філол. зб. з регіон. проблем. – Житомир: Полісся, 2000. – № 6. – С.197-201.
8. Ужченко В.Д. Историко-лінгвістичний аспект формування української фразеології: Дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.02 – Луганськ, 1994. – 453с.

УДК 821.161.2 Вінгр. 1/7.08

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ ПРИЙМЕНИКА *НА* В ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ М.ВІНГРАНОВСЬКОГО

Мишеніна Т.М., к.філол.н., ст. викл.

Криворізький державний педагогічний університет

У статті характеризуються семантико-синтаксичні функції прийменника *на* у внутрішній та зовнішній позиціях реченневої структури. Здійснено аналіз одиниць, що кваліфікуються як магізми в якості прагматичних детермінантів поступу української нації.

Ключові слова: семантико-синтаксична позиція прийменника, локативний предикат, процесуально-локативний предикат, темпоральний, локативний, логічний прийменник.

Мишеніна Т.М. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ПРЕДЛОГА *НА* В ПОЭТИЧЕСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ Н.ВИНГРАНОВСКОГО / Криворожский государственный педагогический университет, Украина

В статье характеризуются семантико-синтаксические функции предлога *на* во внутренней и внешней позиции структуры предложения. Проведен анализ единиц, которые квалифицируются как магизмы в качестве прагматических детерминантов развития украинской нации.

Ключевые слова: семантико-синтаксическая позиция предлога, локативный предикат, процессуально-локативный предикат, темпоральный, локативный, логический предлог.

Tatyana Michenina. SEMANTIC-SYNTACTIC FUNCTIONS OF THE PREPOSITION IN POETICAL CREATION OF M.VINGRANOVSKY / Kriviy Rig State Pedagogical University, Ukraine

The article investigates the semantic-syntactic functions of the preposition in terms of its internal and external position in a sentence structure. It also analyses the units that can be defined as magic ones functioning as pragmatic determinations in the spiritual development of Ukrainian nation.

Key words: semantic-syntactic position of preposition; local predicate, processive-local predicate; local, temporal, logical preposition.

Уміння, майстерність письменника надавати своєму вислову певного стилістичного значення, закладати в нього стилістичний код визначає напрям декодування тексту. Інтенсифікована виразність, психологічно й соціально мотивована властивість мовного знаку, що деавтоматизує його сприйняття, підтримує загострену увагу й активізує мислення думки.

Інтенсифікація виразності мовного знаку відбувається лише в мовленні, тобто лише під час практичної реалізації комунікативно-інформативних можливостей мовної системи. Невіддільність експресії від мовлення, як зазначає В.А.Чабаненко, пояснюється тим, що в мовленні мовна тканина оживає, динамічно розгортається й набуває нових семантичних реалізацій, дістає конкретний інтонаційно-емфатичний, граматичний і стилістичний розвиток відповідно до певної життєвої ситуації, відповідно до потреб словесної творчості індивіда [1].

У світлі сказаного, нашу увагу привернули синтаксичні одиниці з прийменниково-відмінковою формою *на* (*Nx*) у поетичному мовленні М.Вінграновського, що, безперечно, становлять специфічну рису синтаксису автора.

Мета нашого дослідження – охарактеризувати семантико-синтаксичні функції прийменника *на* в поетичному мовленні М.Вінграновського. Реалізація мети передбачає виконання таких завдань: 1) описати семантичні реалізації прийменника *на*; 2) виявити особливості функціонування синтаксичних одиниць з прийменниково-відмінковою формою *на* (*Nx*); 3) дослідити образотворчі можливості елементів синтаксичного рівня (зважаючи на взаємовідношення прийменника і відмінка у складі прийменниково-відмінкової форми) у поетичній творчості М.Вінграновського.

Мовознавці розрізняють внутрішню і зовнішню позиції прийменника. Внутрішня позиція характеризується за його вживанням у складі мінімальної синтаксичної одиниці (словоформи) [2, с.342]. З погляду внутрішніх зв'язків типовою для прийменника *на* є присубстантивна позиція, в якій він реалізує себе як засіб адвербіалізації субстантива і спеціалізується на вираженні різних параметрів статичної та динамічної локалізації, тобто власне-прийменникових значень. Післядієслівна позиція для прийменника *на* є вторинною семантико-граматичною внутрішньою позицією. У післядієслівній позиції прийменник *на* відокремлений від субстантива і виконує функцію дієслівного постфікса (*Я дивлюсь на небо*).

Зовнішні семантико-синтаксичні позиції прийменника, у яких він виступає разом з іменниковою формою, вказують на позиції аналітичних сполук у структурі речення та їхній стосунок до інших реченнєвих компонентів. Як зазначають мовознавці, прийменниково-іменникові сполуки можуть вживатися в шести позиціях: 1) позиції керованого другорядного члена при дієсловах статичної локалізації; 2) позиції керованого другорядного члена при дієсловах динамічної локалізації; 3) позиції детермінанта; 4) позиції іменного складеного присудка; 5) позиції валентно поєданого другорядного члена при предикативних прикметниках; 6) позиції валентно поєданого другорядного члена при об'єктних дієсловах [2, с.343].

Зовнішні семантико-граматичні позиції прийменників кваліфікуються як власне-прийменникові у випадку їх зумовленості валентністю дієслів. Такі прийменники (*в, за, перед, над, під, між*) із семантично нейтралізованими місцевим та родовим відмінками передають локальність (місце). За основною семантичною ознакою локальний прийменник *на* (*N₆*) є контактним, зокрема вказує на контакт із поверхнею просторового орієнтира. Дієслова, що зумовлюють позицію керованого другорядного члена із семантикою місцеперебування, утворюють групу дієслів статичної локалізації, серед яких виділяються власне локативні (*бути, перебувати, розташовуватися, опинитися*) та процесуально-локативні (*сидіти, лежати, стояти, висіти*). Процесуально-локативні предикати типу *падати, капати, хилитися* вказують на зміну стану і спрямування динамічних змін на відповідні предмети [3, с.255-256]. Напр.: *Поклав щоку я на твою щоку – Невже щось може бути поміж нами?* (с. 347); *Дитя заснуло на руці...* (с. 210); *Ми на Вкраїні хворі Україною, На Україні в пошуках її* (с. 229).

Прийменниково-відмінкова форма з локативним значенням може виступати в детермінантній позиції простих ускладнених речень. Перетворення складносурядного речення з нетотожним предикатом сурядних частин у просте ускладнене речення з локативним компонентом є глибоким дериваційним перетворенням, тому що в трансформованій структурі семантико-синтаксичне відношення одночасності комунікативно нейтралізується і має прихований характер [4, с.98]. Напр.: *Не впірнай нам, гусочко, бо тоді Кого ж будем бачити на воді?* (с. 386); *...Печенігів Колись на цьому місці Ярослав Розбив і розгромив на цьому місці...* (с. 209).

Внутрішня диференціація локативних предикатів зумовлює їх формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну своєрідність. За нашим спостереженням, для мовлення М.Вінграновського характерними є одиниці, в яких суб'єкт виражається іменниками, що формують модель метафоричних переносів: а) нежива природа / людина; б) живі істоти / нежива природа, рослина; в) тварина / людина. Напр.: **Земля на небі, вечір, щастя, дим, Роки і рік, сніги, водою стерті** (с. 338); **І завдала ластівка на плечі хліб і сіль, і літо, і тепло** (с. 299); **Прозорий холод гір не покидав, Лежав на ліктях у долинах морок** (с. 348).

Предикати в цьому випадку утворюють ускладнені в семантичному плані конструкції. Яскравим увиразненням семантичного значення у мовленнєвій практиці поета характеризується предикат *лежати*. Субстанційна синтаксема виражається іменниками на позначення явищ, предметів, процесів, що на формально-граматичному рівні поєднуються з предикатами, характерними для референтно-таксономічного класу суб'єктів (істоти). Поєднуючись з іменниками – назвами неосіб, дієслово *лежати* зазнає персоніфікації й формує, на нашу думку, у поетичній тканині автора тематичні лінії пейзажу. Напр.: **Під самим садом обрій ліг На сіру навутинку** (с. 336); **На Псло, на Ворсклу, на Сулу, на юні води непочаті Ліг золотий осінній сум, Поліг багрець у тихім святі На Псло, на Ворсклу, на Сулу** (с. 233).

Естетичний сенс побудови аналізованої синтаксичної одиниці полягає, як нам видається, у можливості детально передати за допомогою процесуально-локативного предиката й статичного локативного прийменника *на* (N_6) складники пейзажного плану. М.Вінграновський об'єктивізує таким чином стан через аналітичне розкриття якостей зображуваного явища чи процесу, чим виражає водночас ліричне ставлення до об'єкта зображення. Мета автора – зафіксувати певний стан реальної дійсності, охарактеризувати час і простір, експлікувати зазначені параметри на формально-граматичному рівні. Усе це створює ефект уяскравлення пейзажу “оживленого”, персоніфікованого.

Позицію придієслівного керованого другорядного члена речення зі значенням кінцевого пункту руху заповнюють прийменниково-відмінкові форми, що є сполукою динамічного знахідного та родового відмінків і просторових контактних та дистантних прийменників, які конкретизують локалізацію кінцевого пункту руху (*до, на, у, убік, перед, поза*). Зокрема, контактний прийменник *на* (N_4) вказує на локалізацію на поверхні предмета; дистантний *на* (N_4) – на рух у бік певного предмета [5, с.290-291; 2, с.345].

Локативні предикати у цьому випадку кваліфікуються як акційно-локативні, або предикати зі значенням дії і локативності. Відповідно до зростання ознак дії посилюється локативна ознака динамічності, яка виникає під впливом семантики процесу і (особливо) дії. Диференційною ознакою власне-локативності є статичність, яка модифікується при поєднанні з дієсловами процесу або дії, набуває протилежної якості – динамічності. Особливістю структури подібних одиниць є заповнення прийменниково-відмінкових форм іменниками на позначення абстрактних понять, які об'єктивно не мають поверхні або, в іншому випадку, не можуть бути кінцевим пунктом руху, а також на позначення явищ чи процесів природи, ужитих в абстрактному значенні. Таким чином, можна констатувати функціональну тотожність структур з формами *на* (N_4) – *до* (N_2). Порівняння семантичної структури зазначених прийменниково-відмінкових форм дає підстави стверджувати, що моделі *акціонально-локативний предикат – на* (N_4) (*абстрактне значення*) реалізують додатковий відтінок мети. Отже, прийменники *на, до* у контекстній сполучуваності здатні поєднувати значення локативності та мети (логічності). Напр.: **Важке, підтале серце На води і на зорі понесу** (с. 334); **Сиділи, шевкали з Раїма, Ловили бліх – піски й блохва... Прийшла з неволі Україна Й тебе на волю повела На вольну волю вільну всюде** (с. 370).

Стилістично спрямована експресивність, що відбиває психофізичний стан суб'єкта, найбільш виразна в рядах із протиставленням формально тотожних й семантично неоднорідних моделей, напр.: **Поїхали на Сквиру, на гриби, На свіже слово, на меду на темні, Поїхали за тіннями орди, Що вічно юні, вічно і зелені** (с. 268). Як бачимо, ці засоби набувають виразово-стилістичної ефективності на фоні загальної логіко-психологічної ситуації мовлення, цілеспрямованої мовленнєвої стратегії.

Суб'єктний член може бути виражений іменниками на позначення істот / неістот. У другому випадку маємо метафоричне перенесення *нежива природа / людина*, що зі стилістичної позиції створює ефект динамічності, рухливості, навіть несподіваності у зміні стану природи, напр.: **Поворухнися, дощико, і стань! Полоскочи метелику за вухом, А там піди, як схочеш, на Обухів, Обухова не схочеш – на Саврань!** (с. 351); **А над ними (зорями) хмаронька дощиком гряде На моє гаряче, на лице моє до тебе** (с. 372).

Основне семантичне протиставлення контактність–дистантність у темпоральній сфері модифікується в одночасність–різночасність явищ [5, с.292-293]. Форми *на* (N_4), *на* (N_6) за семантичною ознакою утворюють ряди одночасності–різночасності. На нашу думку, аналізовані форми не стільки протиставляються [5, с.293], скільки співвідносяться за функцією реалізації семантичних відтінків. Реалізація темпорального протиставлення детермінується семантичною структурою лексеми в позиції відмінкової форми. У художньому мовленні М.Вінграновського виділено прийменниково-відмінкові форми, що виражають: 1) означену / неозначену тривалість (одночасність); 2) часову попередність /

наступність (різночасність). Напр.: 1) *Човни і ми в човнах стемніли, Стемніла птиця на лету* (с. 308); *Дивіться, гляньте: мій – то голос ваш. Як світиться він тепло на світанні* (с. 338); *Погасло на ніч світло, лиш Десна Вустами темними Свій берег п'є і хоче* (с. 314); 2) *Побугровіла нехворощ, Вода на зиму сіла* (с. 325); *Сходить лагідний хліб На вечерю й обід, Сходить лагідний хліб на Купала* (с. 273); *І на весну козенятко Розчепірить в хаті ніжки* (с. 319).

М.Вінграновський вдається до використання одиниць зі значенням часової наступності, реалізованих у сполученнях типу *на віки, на літа, на часи, на мить*. Шляхом порушення семантичних зв'язків між словами створюється яскравий лінгвостилістичний ефект перспективи події, процесу чи явища. Автор об'єктивізує почуття і стани, обминає стереотипні образні інтерпретації обраної теми, нівелює формальну логіку. Очевидно, що матеріалізація почуттів, станів, концентрація на темпоральності їх буттєвиявлення фоново націлює читача на сприймання подібних об'єктів зображення як приклад для наслідування, тобто як корелятив гармонії. Позитивний емоціоналізм аналізованих одиниць підкреслюється імперативами та особовими дієсловами. Функціонування ряду з лексемами *мить* (*вчора, сьогодні, завтра*) – *вік* (*вічність*) реалізує значення континууму окресленого часового проміжку, у якому здійснюється процес чи явище. Напр.: *Стояла дивовижна світлотінь! На всі часи всевічна, невіджита, Вона була ласкава, як теплінь, Вона була, як чоловік і жінка!* (с. 290); *Погойдаєш, вигодаєш, вивчиши – І на вік, і на єдину мить – Біля себе, вічна і всевишня, Знов научиши жити і любити!* (с. 369); *Моя єдина воле-пересмуго, Гори мені хоч мить на всі мої літа, І погляд твій мені хай сяє люто* (с. 214); *Не все те є, що мало бути, Бо й щось до нас було-збуло. Але в кульбабі дощ забутий І зуби білі, мов Різдво, На віки вічні і назавтра, Як і на вчора, як тепер Як мерзлу землю гріє варта, – Доки в землі я не помер* (с. 262).

На ступінь інтенсивності виявлення процесів, що відбиваються в неживій природі, а також фізіологічних процесів, впливають приєднанні форм *на* (N_4), *на* (N_6) у функції об'єкта процесу. Зауважимо, що виконавцем виражених дієсловами дії, носієм процесів і станів не може бути ні мовець, ні адресат повідомлення. Стосуючись лише об'єкта повідомлення, дії таких дієслів мають форму третьої особи однини і множини (*Вишні зріють, Сад квітне, Листя гние*): *Була гроза, і грім гримів, Він так любив гриміти, Що аж тремтів, що аж горів На трави і на квіти* (с. 250).

Функціональними є й дієслова процесу, дериваційною базою яких виступають предикати стану або якості. Похідні предикати виражають значення “ставати, робитися якоюсь ознакою”: *біліти, жовтіти, синіти, темніти*. Сполучення таких дієслів із об'єктною синтаксею на семантичному рівні експлікує інтенсивність виявлення ознаки шляхом протиставлення кольоративів (актуалізації ознаки іншого суб'єкта процесу): *На міднім небі вечір почорнів* (с. 348); *Дивись-дивись: пасуться коні! Ненамальовані, живі! І їхні тіні в Оболоні Темніють чисто на траві* (с. 308).

Дієслова із процесуальною семантикою звичайно сполучаються в реченнях з однією іменниковою синтаксею. Об'єктна синтаксема при предикатах процесу охоплює вузькі шари лексики: *дивитися на* (N_4), *сердитися на* (N_4), *гніватися на* (N_4), *говорити на* (N_4) тощо. Граматико-синтаксична побудова речень поетичного тексту М.Вінграновського є моделлю метафоричного перенесення *нежива природа / жива природа*, що, на нашу думку, надзвичайно наближає зіставлявані об'єкти, підкреслює їх взаємозв'язок. Пор.: *І ти, як мак, про щастя бачиши сни, На них ніяк не можеш надивитися* (с. 354); *...Не надивлюсь на погляд дорогий. На свою на нестомлену вітчизну* (с. 330) – *І дивлячись на тучу, І на Дніпро, що в тучу подався, Свої хатки мурашки закладають* (с. 209); *Проснулось каченя собі І глянуло в тумані На срібне мамине перо, На срібне небо повне* (с. 236); *...І на слова мої дивилася вода Кленовими осінніми очима* (с. 309); *На тепле поле Дивився дощик* (с. 366).

Психологічний фактор стає вирішальним при оформленні об'єктних синтаксем при одновалентних дієсловах процесу: *На прихололе сонце зморене Надули щоки гарбузи* (с. 327); *Розплющив очі вітер на цибулю, Картопля дивиться у землю золоту* (с. 208).

Одиниці з прийменником *на* реалізують також кількісне значення. Зокрема, при предикативних ступеньованих прикметниках – предикатах якості на позначення вікових ознак людей, тварин, рослин – значення зіставлення, порівняння впливає безпосередньо на збільшення валентних позицій предиката: *В гірчичнім світлі днів осінніх, На літо старша, ти ідеши* (с. 331). При предикатах кількості, виражених числівниками, прийменниково-відмінкова форма *на* (N_4) окреслює об'єкт виділення: *Прийшла дорога дорого До нас – до тебе і до мене. Вона нам світиться одна. Вона одна на всі дороги* (с. 306). У цьому випадку констатуємо функціональну кореляцію із стійкими висловами, побудованими у формі протиставлень *одного* одиницям дуже високих розрядів, що вказують на винятковість, неповторність кого-, чого-небудь (*один на тисячу, один на мільйони*) [6, с.74].

Приблизна, догадна кількість може виражатися за допомогою структурного типу – прислівник (*багато, мало, чимало*) / іменник. Кількісне наповнення прислівникових слів залежить, значною мірою, від ситуації, що кількісно означається. Увиразнення відтінку розподільності процесу досягається шляхом

використання сполучення на (N4): *Ти звідки йдеши? Ти мова, чи ти хто? На жовтий лист Ще трішечки безлистя...* (с. 315).

Прийменниково-відмінкова форма на (N₄) також виражає різновиди логічного зв'язку між явищами – цільового відношення і в межах логічної семантики співвідноситься з відповідною підрядною частиною складнопідрядного речення [5, с.296-297; 2, с.354-355; 7, с.27-28]: *...А мати із сапою день при дні На буряках на школу, і одержу, Та на харчі вже грішми заробляє Й поволі старіє цовечора сама* (с. 294) – *Заробляє, щоб купити одяг, харчі...*

3-поміж прийменників цільового значення, що поєднуються з формою знахідного відмінка, найбільшу продуктивність мають *на* і *по*. Як зазначає К.Г.Городенська, форма *по* (N₄), утворена з об'єкта предиката підрядної частини, тому що прийменник *по* у поверхневій структурі сполучається тільки з іменниками конкретної семантики: *Діти прийшли до магазину, щоб купити цукерки – Діти прийшли до магазину по цукерки*. М.Вінграновський вдається до використання прийменниково-відмінкової форми *на* (N₄), що виконує експресивно-видільну функцію. Наростання емоційної напруги художнього мовлення узгоджується із висхідною градацією, що на формально-граматичному рівні представлена однорідним рядом, де кожен наступний компонент виявляється семантично більш насиченим і виразним, аніж попередній, реалізуючи модель протиставлення *конкретність – абстрактність*. Напр.: *Прибудемо з Києва на дині і на сливи, На світ святий, на серце і чоло* (с. 334).

Специфічну рису поезії М.Вінграновського становить прийменниково-відмінкова форма *на* (N₄) із цільовою семантикою, яка функціонує як коригуючий елемент імператива або особового дієслова для експлікації й увиразнення волюнтативно-магічного компонента в семантичній структурі. Психічно-світоглядна сутність магічних волюнтативів у поетичному мовленні поета – це прохання, адресовані об'єктам живої й неживої природи, звертання до абстракцій. Мета прохання – забезпечити реальність майбутнього, тобто долі людини, що визначається М.Вінграновським за такими параметрами: віднайдення себе у просторі, тобто обов'язковість точних координат приналежності до землі, до краю, народу, об'єктивація символу людського сумління [8, с.55]. Напр.: *Щаслився ж і цвіти, метелику малий, На долю і на волю тополину. Понад Дніпром, де сонце, де орли, Понад Дніпром, на світ, на Україну* (с. 354); *Козаки, На Івана на Купала Будьте в нас. Та із моря із походу Та на ясні зорі-гори Будьте в нас* (с. 272).

Нівеляція типової для замовляння формули обміну пояснюється визнанням не тільки самодостатності буття персоніфікованих образів, а і їх здатності “програмувати добро”, оскільки за фольклорною традицією такі об'єкти “в добрий час посаджено; роджено Богом” або вони діють “людям на радіші; на диво” [9, с.148, 34; 10, с.107, 216; 8, с.14]. Отже, прийменниково-відмінкова форма *на* (N₄) із цільовою семантикою в подібних структурах набуває символічного значення – сакралізує результат дії образів, визначаючи його як критерій розмежування *добра – зла* (*правди – кривди*).

Інший структурно-семантичний різновид конструкцій зі спонукальним значенням становить повідомлення про дії людини (особи) й повідомлення про дії магічних істот. Аналізовані структури конституюються, відповідно, на базі дієслів процесу та дієслів дії (із значенням творення, видів діяльності). Уже зазначалось про те, що предикати з процесуальним значенням (процесів неживої природи) сполучаються звичайно з іменниковою синтаксею, дії таких дієслів мають тільки форму третьої особи однини чи множини. Предикати дії мають обов'язковими суб'єкту та об'єкту позиції, де суб'єкт – виконавець дії – спрямовує дію на об'єкт.

Отже, у спонукальних конструкціях актуалізується предикат, що називає дію, процес, які сприяють досягненню бажаного результату, граматично вираженого сполученням *на* (N₄) у факультативній позиції. Додатковий компонент функціонує як експресивний засіб, що підкреслює силу вольового імпульсу, результативність процесу чи дії, увиразнює магічну функцію дії персоніфікованих образів та осіб. Напр.: *І чуло сонне каченя: цвіте його крилечко. Цвіте на небо, на політ, На голубі тумани, На синій цвіт, на синій світ В гніздечку біля мами* (с. 236); *Неначе все, як мало буть: Залатане із латки Скубе щось серце на майбутть, Як гусеня з-під лапки* (с. 253).

Розповідний характер спонукальної конструкції з предикатами процесу підкреслює умовність імперативності й інтенсифіковану виразність необхідності, важливості всіх об'єктів реальної дійсності, їх гармонійного взаємозв'язку. Аналізовані структури, з нашої позиції, найбільш виразно вербалізують світоглядну позицію сакралізації буття, визнання за кожним процесом, явищем, дією трансцендентного смислу [11, с.564]. Некорисливість, простота і наївність як спосіб буття персоніфікованих образів, еманация глибокого позитивного емоціоналізму в зовнішній простір, на думку поета, мають бути визначальними, навіть імперативними для людини. Напр.: *Я заснівав тебе на долю, Де степ і кінь мій в поліні, Де шабля вибирає волю – Ти тремко снилася мені* (с. 272); *На ясні зорі і на чисті води Ми кажемо, ми кажемо ізнов: У просторі віків, любові і свободи Народ – Віки, Свобода і Любов. На ясну зорю і на чисту воду В благословенний і єдиний час – Цілуєм руку своєму народу, Цю ніжну руку – вона любить нас* (с. 300).

Для поетичного мовлення М.Вінграновського типовими є синтаксичні одиниці з аналітичними сполуками *на* (N4), *на* (N6), які відзначаються неабиякою образністю, що є результатом мовотворчості поета. Автор використовує повною мірою просторовий, темпоральний та логічний семантичні типи применника *на*. Функціональні структури в художньому мовленні позначені як засоби вираження просторових, темпоральних і кількісних відношень. Експресія досягається шляхом порушення мовних зв'язків. Окремо виділяються конструкції з цільовою семантикою, які, за умови поширення применниково-відмінковою формою або заповнення відмінкової позиції лексемами певної семантики, відбивають волюву активність, підпорядковуються не тільки власне волюнтативній функції мови, але і її різновидові – функції магічній.

Художня уява М.Вінграновського відкриває перспективу естетико-художніх компонентів поетичного синтаксису, виноансовує найтонші відтінки семантико-синтаксичного значення аналізованих структур, кваліфікує їх як експресивно-стилістичне явище.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чабаненко В.А. Стилістика експресивних засобів української мови: Монографія. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 351 с.
2. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / Вихованець І.Р., Городенська К.Г. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
3. Вихованець І.Р. Граматики української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
5. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматики української мови. Морфологія: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
6. Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 243 с.
7. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. – К.: Наукова думка, 1991. – 191 с.
8. Салига Т. Поет – це слово. Це його життя // Вінграновський М. Вибрані твори: У 3-х т. – Т.1: Поезії. – Тернопіль: Богдан, 2004. – 400 с.
9. Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича / Упоряд., передм. О.І.Дея. – К.: Наукова думка, 1983. – 528 с.
10. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – К.: “Оберіг”, 1993. – 590 с.
11. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С.Аверинцев, Э.А.Араб-Оглы и др. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
12. Вінграновський М. Вибрані твори: У 3-х т. – Т.1: Поезії / Вступна стаття Т.Салиги. – Тернопіль: Богдан, 2004. – 400с.

УДК 811.161.2' 373.611

ОСНОВО- І СЛОВОСКЛАДАННЯ В КОНТЕКСТІ СЛОВОТВІРНОЇ НОМІНАЦІЇ

Нелюба А.М., к. філол. н., доцент

Харківський національний університет ім. В.Каразіна

Здійснено аналіз наявних у лінгвістиці точок зору щодо статусу таких явищ, як осново- і словоскладання, їх різновидів, подано основні суперечки й авторове бачення місця й статусу композитів і юкстапозитів у словотвірній номінації.

Ключові слова: основокладання, словоскладання, зрощення, редуплікація, композит, юкстапозит, спосіб словотвору.

Нелюба А.Н. ОСНОВО- И СЛОВОСЛОЖЕНИЕ В КОНТЕКСТЕ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ НОМИНАЦИИ/ Харьковский национальный университет им. В.Каразина, Украина

Анализируются существующие в лингвистике взгляды относительно таких явлений, как осново- и словосложение, их виды, изложено основные противоречия и авторское видение места композитов и юкстапозитов в словообразовательной номинации.

Ключевые слова: осново- и словосложение, словосложение, сращение, редупликация, композит, юкстапозит, способ словообразования.

Neluba A.M. STEM- AND WORDCOMPOSING IN THE CONTEXT OF WORD-FORMATIVE NOMINATION/ Kharkiv National University named after V.Karazin, Ukraine

The article deals with the analysis of views existing in linguistics which concern such phenomena as stem and word composing, kinds of them. The main contradictions and author's vision of place of composites and ukstaposites in word formative nomination are given in the article.

Key words: stem composing, word composing, fusing, reduplication, composite, ukstaposite, way of word formation.

Традиційно в українському мовознавстві осново- і словоскладання вирізняють як окремі, самостійні і рівноправні способи словотворення [1; 2 та ін.], в ході використання яких утворюються складні слова. На підставі твірних елементів відповідно вирізняють два типи посталих одиниць: *складені слова* – поєднання кількох слів у єдину лексичну одиницю (*хата-читальня, кабінет-аудиторія*) і *складні слова* – похідні, що утворилися поєднанням кількох основ у цілісну лексичну одиницю [3, с.128]. Зауважимо, що у класифікації складних слів, виділенні самих класифікаційних ознак існує безліч суперечностей, звідси – наявність значних труднощів у розмежуванні й виокремленні різнотипних явищ, визначенні їхнього статусу тощо.

Спробуємо означені явища розглянути крізь призму процесів словотвірної номінації.

1.Словоскладання – “спосіб словотворення дво- або кількакореневих похідних – юкстапозитів шляхом поєднання окремих слів чи словоформ” [2, с.569]. У цьому способі появи номенів виділяються деякі різновиди:

- зрощення (*добрезнаний, вічнозелений*);
- прикладковикористання (*радіус-вектор, дівчина-листоноша*);
- редуплікація (*добрий-добрий, синій-синій, радіий-радісінський*).

Зрощення. Користуючись спостереженнями інших науковців, можемо подати окремі ознаки зрощення як мовного явища, у свою чергу, ці ознаки утворюватимуть цілісну картинку про явище:

1) зрощення вважається “прикладом чистої конденсації”, в якій “практично економиться лише пропуск (пробіл) між словами” [4, с.16]; отже, ознака слівності (словоєдності) таких виражається лише на письмі;

2) “наявність єдиного основного наголосу” і “фразеологічний характер семантики цілого” [5, с.270]; бачиться, що ознака єдиного основного наголосу не може бути вирізнявальною, оскільки такий наявний і в частини словосполучень, у яких один із самостійних складників має додатковий наголос, а не основний (*мене відкинули, перед війною*); що ж до “фразеологічного характеру семантики цілого” – то таке твердження більше видає бажане, аніж явне, з тим що й відповідне словосполучення має ідентичну семантику, семантичне нарощення не відбувається;

3) “невласне словоскладання” (на відміну від “власне словоскладання”), яке виникає шляхом злиття слів, що живаються як одна синтагма (Я.Грім) [цитуємо за 6, с.23].

Намагаючись установити різницю між складним словом і словосполученням (на зразок мало-і малоізнаний), В.Жирмунський акцентує увагу на тому, що “визначення слова і його меж – це великі труднощі, які навряд чи можна подолати індивідуальними зусиллями автора статті” [7, с.3]. У цьому сенсі науковець мав рацію: підтвердити єдність синтагми у випадках зрощення досить важко. Про такі труднощі зазначає і В.Франчук. Так, досліджуючи структурно-семантичні особливості деяких складних прикметників на взірць *надмірно синій* і *непроглядно-білий*, автор недвозначно свідчить, що “різниця між словосполученнями і відповідними складними прикметниками настільки невиразна, що важко визначити їх приналежність до певної групи” словосполучення чи складного слова [8, с.119].

Слівність одиниць, посталих унаслідок злиття, спробуємо розглянути через проекцію визначення складного слова і його ознак, скориставшись такими в одному з досліджень З.Потіхи [9]. Отже, здійснюючи стислий огляд наявних точок зору щодо визначення складного слова [9, с.165-169], авторка зазначає, що складне слово “не можна розглядати як просту суму двох чи трьох слів. З'явилася нова одиниця, смисловий зміст якої ємніший, ніж значення окремих компонентів. Тут кількість дає ніби нову смислову якість” [9, с.163]. У такій дефініції закладено окремі основні ознаки складного слова, які аж ніяк не потверджуються на зразках зрощень: більша смислова ємність цілого, ніж окремих його частин; нова смислова якість порівняно з вихідним словосполученням. Крім того, не є переконливими щодо слівного статусу зрощених одиниць ще деякі ознаки: формальна цілість (цельнооформленность), спосіб написання – разом чи через дефіс, база для інших похідних одиниць (цей факт узагалі не може бути

розрізнявальною ознакою, бо твірною може слугувати будь-яка одиниця (слово, словосполучення, аббревіатура, звук)).

Невизначеність меж чи відсутність таких особливо яскраво позначилися на різності написання – разом чи окремо. Порівняймо написання деяких одиниць за чинним українським правописом (*по-перше, по-друге, коли-небудь, кого-небудь*) і за “діаспорним” правописом (*поперше, подруге, коли-небудь, кого-небудь*)*, чи сучасний різнобій у написанні таких одиниць, як *уїк енд і уїк-енд* тощо. У цьому разі та чи інша правописна особливість переважно ґрунтується на “договірних засадах” і не зумовлена безпосередньо реальними особливостями чи статусом одиниць. Письмова продукція різних за освітою і рівнем грамотності людей засвідчує найбільші труднощі і значну частотність помилок цього типу, навіть усупереч знанню правил. Означені факти можуть свідчити про невивершеність, незакінченість процесів зрощення, цілості, з одного боку, а з іншого, – про психологічне несприйняття таких одиниць як “єдиної синтагми”, як єдиного слова.

Досліджуючи появу слів на зразок Новгород, Белгород, Буйгород, О.Потебня визначає спосіб появи їх як злиття, затим що первісно було два слова [10, с.7]. При цьому науковець указує і на причини означених процесів: “...ще в глибоку давнину до відособлення індоєвропейських мов обов’язковою умовою можливості злиття словосполучення в складне слово є препозитивність означального й додаткового” [10, с.157]. Саме така препозитивність і частотність використання словосполучень у незмінній (закам’яній) формі і порядку призвели зрештою до злиття. Такі процеси відбувалися без застосування словотвірної інструментарію, поза межами словотвору. Інша річ, що в сучасній мові новітні номени такої структури постали зразу як єдина синтагма – за аналогією до давніх структур.

Однією з ознак складного слова, яку визначає З.Потіха, є те, що частини поєднуються за допомогою з’єднувальних морфем. Якраз така ознака є диференційною для виділення різновидів і віднесення їх до словотвірних чи несловотвірних. У цьому контексті цікавим бачиться спостереження В.Лопатіна щодо відокремлення складних слів і зрощень, виведення останніх за межі складних слів і специфіку зв’язку компонентів зрощення порівняно з вихідним словосполученням: “Якщо зв’язок компонентів складного слова виражається особливою синтаксичною морфемою – інтерфіксом (у словах на зразок *луноход, центробежный, пуппровод*), то для слів-зрощень (*долгоиграющий, тяжелообольной, впередсмотрящий, умалишенный*) характерний інший спосіб такого зв’язку: синтаксичний зв’язок компонентів відповідного словосполучення (зв’язок керування і прилягання) транспонується в таких утвореннях на рівень слова” [11, с.56]. Отже, така ознака виводить зрощення за межі складних слів, затим що у них відсутні будь-які з’єднувальні морфемі. Крім того, усупереч твердженню В.Лопатіна про те, що “єднальне значення є специфічним словотвірним значенням, що характерне для складних слів” [11], зауважимо, що у зрощеннях ми не маємо словотвірної значення, як і не маємо словотворчого форманта, що його виражає. Навіть застосували лише один із словотвірних інструментів – членування похідного, – побачимо, що операції здійснюємо не зі словом, а зі словосполученням. Порівняймо зрощення з суфіксальними (*культосвіта* → *культосвічуватися*, *пикороб* → *пикоробський*) і інтерфіксально-суфіксальними (*крайня хата* → *крайнехатство*, *діти Арбата* → *дітоарбатівський*) утвореннями, які мають чітко окреслене словотвірне значення і його матеріальних носіїв (словотворчий засіб і твірна основа). Убачається, що саме словотворчі засоби (інтерфікс, суфікс, конфікс) у таких і подібних словах прислужуються до формальної цілості слів (основ), що входять до твірного словосполучення. І, навпаки, відсутність таких унеможливорює формальну цілість, а звідси – відсутність будь-яких труднощів у написанні в першому випадку і неабияких труднощів – у другому.

Отже, явище зрощення не належить до словотвірної номінації (принаймні до словотвірних процесів) і має статус діакронного. Основну причину неправомірного віднесення зрощень до словотвірної номінації визначив В.Горпинич, зауважуючи про нерозрізнення синтаксичної деривації (зміна частиномовної належності похідного) і синтаксичної номінації (називання словосполученням, зрощенням, реченням і под.) [3].

Прикладковикористання. Одним із помітних явищ в українській мові є номени прикладкового типу. До творення таких номенів традиційно залучаються іменники. Однак серед інноваційних номенів цього типу можна помітити нове явище – залучення до творення юкстапозитів такого типу аббревіатур як означальних препозиційних компонентів: *VIP-персона, VIP-аналітик, VIP-електорат, PR-кампанія, PR-провокація, PR-прийом*, хоча якихось двадцять років тому Н.Клименко зазначала, що “жодного юкстапозита від аббревіатур не зафіксовано” [12, с.44].

Появу таких одиниць пов’язують зі словотвором, а саме з одним зі словотвірних способів – словоскладанням (як і зрощення-злиття). В основі такого бачення лежать всього два критерії: 1) слова як одиниці творення і 2) операції з цими словами – складання. На підставі таких критеріїв до словотвірних можна без будь-яких пересторог віднести і процеси творення словосполучень (*зелений сай, працюється*

* Подаємо за виданням: Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. – У 3-х т. – Х.: Фоліо, 1998.

добре, п'ятий рік). І це не єдині ознаки, що споріднюють юкстапозити зі словосполученнями; такими спільними ознаками, зокрема, є розчленованість змісту, синтаксична підрядна (точніше, підпорядна) залежність самостійних компонентів (від одного можна поставити питання до іншого) тощо.

Номені прикладкової моделі, звичайно, мають свої особливості порівняно зі зрощеннями чи словосполученнями:

- у складі таких номенів два чи більше самостійних слів, що належать до однієї частини мови і не оформлені як єдине слово;
- відсутність з'єднувального голосного;
- на кожному членові – свій самостійний наголос;
- вільний порядок розміщення компонентів;
- зміна обох (за невеликими винятками) компонентів за відмінками і числами.

Отже, за основними ознаками ці номені ближче стоять до словосполучень. Такі одиниці З.Кравчанка називає “зближеннями” (зблїжэння) і відносить їх до проміжних явищ між словосполученнями й композитами [13, с.115].

І все ж, у супереч явним, превалюючим ознакам, номені прикладкового типу трактують як такі, що породжені перебігом саме словотвірних процесів. У запереченні такої природи передусім повинні згадати сумніви Е.Бенвеніста: “Якби іменне складання було, як його завжди подають, процесом морфологічного характеру, то не можна було б зрозуміти, чому воно наявне, мабуть, в усіх мовах і яким чином могли з'явитися ці небагаточисельні формальні класи, досить подібні між собою у найрізноманітніших мовах. Справа в тім, що імпульс, який призвів до появи нових імен, йшов не з морфології, у межах якої він не диктувався ніякою необхідністю; вихідною точкою були синтаксичні конструкції з їхніми різновидами предикації. Саме синтаксична модель уможливило появу морфологічно складного імені і творить його шляхом трансформації” [14, с.254-255]. Переходячи до формального класу імен, “вільне речення (мотивувальне словосполучення – А.Н.) з обов'язковістю звужує свої синтаксичні можливості”. У зв'язку з цим автор наполягає на визнанні за складними іменами особливого місця серед мовних одиниць, зауважуючи, що традиційно “їх відносять разом із похідними до “творення іменників”, тоді як їх швидше треба віднести до нової глави теорії форм, присвяченої явищу, яке можна було б назвати “метаморфізм”: під ним розуміємо процес трансформації одних класів в інші” [14, с.255]. Отже, за автором, номені такої структури не можна віднести до якогось із наявних класів – це лише переходова, нестала ланка як ознака трансформації чогось у щось.

Загалом не заперечуючи авторового розуміння, сприймаючи його, не можемо погодитися з думкою, що це тільки процес, адже маємо у мові готові номені, що постали внаслідок трансформаційних процесів і своїми ознаками не належать ні до словосполучень, ні до слів, хоча тісно з ними пов'язані. Саме в контексті складних слів і словосполучень О.Труєвцева і намагається визначити статус номенів моделі “І + І”, критерії їх вирішення. Авторка висуває гіпотезу, що “означальна структура “іменник + іменник” у сучасній англійській мові не належить ні до складних слів, ні до словосполучень, а є ще однією досі не виділюваною самостійною одиницею” [15, с.27]. Таку одиницю вона називає “номінативним біномом” і визначає його місце серед інших рівневих одиниць англійської мови: морфема – слово – складне слово – *номінативний біном* – словосполучення – речення. Зрештою, означені характеристики і статус досліджуваних англійських одиниць повністю прикладувані до аналогічних одиниць в українській мові і за основними ознаками ближче знаходяться до словосполучень, аніж до складних слів.

Редуплікація – ще один традиційно виділюваний різновид словоскладання – повне або (частіше) часткове повторення кореня, основи чи всього слова [2, с.507]. Спираючись на таке визначення, можна виділити рівневі різновиди редуплікації: звукова (повтор звуків), словотвірна (повтор морфем), синтаксична (повтор слів). Більшість одиниць, утворених повторенням інших мовних одиниць, не має номінативної функції (*буль-буль, сину-сину, ай-ай, так-таки-так*). Виняток становлять іменники (*терем-теремок*)* і прикметники (*радий-радісінський*). За способом появи, за використовуваними засобами й особливостями їх структурування-поєднання, комплексом значень такі номені мало чим відрізняються від словосполучень на зразок *раз у раз, одним один, валом валити* чи інших структурно подібних утворень, в яких відсутній повтор і які постали, як бачиться, унаслідок утинання в колишніх словосполученнях єднальних сполучників *і* чи *а* (*хліб-сіль, батько-мати, стукати-гуркати, такий-сякий*). А іменникові номені зразка *терем-теремок* навіть ближче стоять до номенів прикладкової моделі “іменник + іменник”.

* Іменники *баба, няня, мама* і т.ін. є свідченням процесів зрощення повторюваних асемантичних елементів дитячої мови; такі процеси виокремлюються лише в ході етимологічного аналізу, а не словотвірного.

Отже, усі номени-різновиди словоскладання (зрощення, прикладки, редуплікація) постали не словотвірним шляхом, без застосування словотвірних ресурсів (словотворчий засіб, словотвірна модель), не мають сформованого реального словотвірного значення і за всіма ознаками (семантичними, структурними) належать до одиниць інших (не-словотвірних) рівнів мови: синтаксичного чи проміжних. Логічним бачиться і загальний висновок про юкстапозити як одиниці, що не належать до способів словотвірної номінації.

2. Основоскладання – найпродуктивніший спосіб творення складних слів у сучасній українській мові, що полягає у поєднанні основ за допомогою сполучних голосних [2, с.413], унаслідок якого постають композити. Композити як мовне явище здавна були в полі уваги науковців, однак змушені зауважити, що й до цього часу існують суперечності щодо визначення таких, з'ясування їхнього статусу, особливостей тощо. В основному згадані суперечки зводяться до деяких конкретних аспектів.

1. Об'єднання в один спосіб словотвору різних словотвірних явищ. Так, зокрема, традиційно до складних відносять слова на зразок *красноградець, сантехнік, роботодавець, винокурня, природолюбець, зубоскальство, залізобетон, зелено-жовтий* і визначають їх як утворені шляхом основоскладання. З огляду на морфемну будову згаданих і подібних номенів можна говорити про складність структури, бо в них безсумнівно виділяється кілька елементів. З огляду словотвірної номінації і словотворчих засобів маємо зразки різних способів:

- суфіксальний (*Красноград* → *красноградець, винокур* → *винокурня, сантехніка* → *сантехнік*);
- інтерфіксально-суфіксальний (*зуби скалити* → *зубоскальство, роботу давати* → *роботодавець*);
- чистого складання або інтерфіксальний (*залізобетон, зелено-жовтий*).

Крім того, необхідно враховувати й деяку специфіку процесів у ланцюгах на зразок *сантехніка* → *сантехнік* (суфікс особи –ік накладається на омонімічні кінцеві звуки твірної основи, порівняймо з *історія* → *історик, хімія* → *хімік*) і *природолюб* → *природолюбець* (суфікс особи -ець є надлишковим у такому номені).

2. Помилкове визначення способу словотвору. Для прикладу згадаймо твердження В.Григор'єва щодо віднесення до безсуфіксних утворень (чи утворень із нульовим суфіксом) слів на зразок *железобетон, звукозапись* і *кривоножка, рыботорговец* [16, с.74]. По-перше, спостерігаємо ототожнення різних термінів “безсуфіксний словотвір” і “нульова суфіксація”. По-друге, в одних прикладах маємо матеріально виражений словотворчий засіб – інтерфікс -о- (*железобетон, звукозапись*), в інших – деривати множинної мотивації (*кривые ноги* → *кривоножка, кривоногий* → *кривоножка, рыботорговля* → *рыботорговец, рыбой торгуют* → *рыботорговец*); відповідно в першому випадку вирізняємо інтерфіксацію, в другому – інтерфіксально-суфіксальний чи суфіксальний способи словотвору.

3. Визначення статусу елементів складного слова. Досліджуючи номени на зразок *бузково-синій, вишнево-червоний*, В.Франчук зазначає, що “...перша частина складного слова, виражена прислівником, додатково характеризує пояснюваний прикметник. Колір уточнюється через порівняння з предметом, якому властиві якісь ознаки...” [8, с.111]. У такому разі змушені зробити деякі зауваження. Один із згаданих прикладів *вишнево-червоний* (як і *малиново-червоний, рубіново-червоний* чи *волошково-синій, ісмарагдово-синій*) підтверджує думку автора щодо прислівниковості першого компонента, оскільки такий позначає один із різновидів певної групи кольорів, названою другою частиною (група червоного кольору: *рубіновий, вишневий, малиновий, кривавий*; група синього кольору: *волошковий, ісмарагдовий, васильковий*). Перший елемент через порівняння уточнює зміст другого, тому в таких випадках уможливується заміна порівняльним словосполученням: *червоний, як вишня, як малина, як рубін*). Другий авторів приклад *бузково-синій* (як і *червоно-зелений, жовто-блакитний*) свідчить про інші явища – поєднання двох самостійних основ на позначення кольорів, які не залежать одне від одного і не уточнюють один одного; відповідно кожен із елементів містить самостійну прикметникову ознаку. У цьому і подібних прикладах перша частина виражається не прислівником, а прикметником, що поєднується з іншими інтерфіксом -о- (*бузковий і синій* → *бузково-синій, червоний і зелений* → *червоно-зелений*); об'єднання саме рівноправних змістів формально виражається через використання інтерфіксів. Труднощі у визначенні статусу елементів у номенах першого і другого типів якраз полягають у повній тотожності їх формальної структури з розрізненням функцій елемента **о** як прислівникового суфікса і як інтерфікса.

Отже, **основоскладання** розуміємо як спосіб словотвірної номінації, що полягає в поєднанні елементів твірної основи за допомогою словотворчих засобів. Залежно від використовуваних словотворчих засобів можна виділити два різновиди основоскладання: 1) **інтерфіксальне** – поєднання елементів складної твірної основи за допомогою матеріально вираженого чи нульового інтерфікса; 2) **конфіксальне** – творення деривата за допомогою одночасного використання інтерфікса (з'єднує елементи складної твірної основи) і суфіксального форманта, які в сукупності становлять своєрідний конфікс (*слова лити* →

словолитство, один комітет → однокомітетник)*. Зауважимо, що, згадуючи про складну твірну основу, солідаризуємося з думкою В.Горпинича, що складні слова мають одну твірну основу (*чорн-... брив- → чорнобривець, біл-...сніг- → білосніжний*) як і прості (*туман- → туманний, снігов- → сніговик*) [3, с.115], відповідно і дериват уміщає всю семантику твірної основи. Однак із різних причин не можемо погодитися з думкою цього автора про наявність нульового суфікса в номенах на зразок *інженеро- механік, хатао-читальня* [3, с.20]. По-перше, не вважаємо такі номени словотвірними (див. про це вище); по-друге, у противному разі змушені будемо визнати словотвірними й інші номени прикладкового типу і відповідно нульовий інтерфікс у їхньому складі (*село Михайлівка, ріка Дніпро*).

Підсумовуючи викладене про складні слова, осново- і словоскладання, можемо стверджувати таке: з усього масиву номенів, традиційно зараховуваних до дериватів, тільки композити (інтерфіксальні й конфіксальні) безсумнівно й однозначно можна віднести до словотвірних явищ – саме в ході творення таких одиниць безпосередньо застосовуються словотворчі засоби, спрацьовує словотвірна модель, формуються словотвірний тип і словотвірне значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985.
2. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.
3. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К., 1999.
4. Никитевич В.М. Основы номинативной деривации. – Минск, 1985.
5. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. – М., 1968.
6. Тараненко О.О. Смысловая основа словотворения // Мовознавство. – 1982. – №5. – С.19-27.
7. Жирмунский В.М. О границах слова // Вопросы языкознания. – 1961. – №3. – С. 3-21.
8. Франчук В.Ю. Структурно-семантические особенности некоторых сложных прикметников // Грамматические и стилистические студии з української і російської мов. – К., 1965. – С.108-121.
9. Потиха З.А. Современное русское словообразование. – М., 1970.
10. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т.3. – М., 1968.
11. Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика. – М., 1977.
12. Клименко Н.Ф. Словотвірна структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984.
13. Краўчанка З.Ф. Суадноснасць паміж збліжэннямі і кампазітамі // Актуальные проблемы лексикологии. – Минск, 1970. – С.114-115.
14. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1974.
15. Труевцева О.Н. Английский язык: особенности номинации. – Л., 1986.
16. Григорьев В.П. О границах между сложением и аффиксацией // Вопросы языкознания. – 1956. – №4. – С.38-52.

УДК 811.161.2: 81'373.21:821.161.9

ТОПОНІМИ ЯК ЗАСІБ СТВОРЕННЯ ПРОСТОРОВОЇ ДОМІНАНТИ

Немировська О.Ф., к. філол. н., доцент

Південноукраїнський державний педагогічний університет

Досліджуються питання створення художнього простору. Автор здійснює аналіз топонімічної лексики як одного із засобів утворення просторової домінанти художнього твору.

Ключові слова: власні назви, топоніми, просторова домінанта, художній твір, контекст.

* До складних зараховують і так звані складноскорочені слова; оскільки вони є втіленням явищ економії, присвяtimo їм окреме місце в подальшій роботі.

Немировская А.Ф. ТОПОНИМЫ КАК СПОСОБ СОЗДАНИЯ ПРОСТРАНСТВЕННОЙ ДОМИНАНТЫ / Южноукраинский государственный педагогический университет, Украина
Исследуются вопросы создания художественного пространства. Автор осуществляет анализ топонимической лексики как одного из средств создания пространственной доминанты художественного произведения.

Ключевые слова: имена собственные, топонимы, пространственная доминанта, художественное произведение, контекст.

Alexandra Niemirowskaja. THE TOPONYMS AS THE MEANS OF SPACE DOMINANT CREATING / South Ukrainian Pedagogical University, Ukraine

The article presents the research of the problem of fiction space creating. The author analysis the toponymic lexis as on the means of creating a space dominant in a space of fiction.

Key words: the proper names, the toponyms, the space dominant, the fiction, the context.

Художній простір (ХП) є одним із важливих компонентів літературно-художнього твору. Саме він зумовлює вибір письменником різноманітних прийомів зображення дійсності, певних компонентів онімного простору, всіх мовних і позамовних засобів утворення художнього мікросвіту. ХП – це модель світу певного автора, яку висловлено мовою його просторових уявлень [1, с.252-253].

Саме ХП визначає локальність, що впливає на всю систему художніх засобів, зокрема, – на мовні засоби зображення дійсності. Локальність, у свою чергу, зумовлює використання певного топонімікону, що окреслює художній простір твору, відокремлює його як цілісну замкнену систему.

Топонімікон займає особливе місце у тканині художнього твору (ХТ). Разом з усіма власними назвами (ВН) топоніми підпорядковуються загальним законам художності, містять певні стилістичні конотації. Саме вони визначають просторову доміанту ХТ [2, с.114]. Але, незважаючи на те, що топоніми є найбільш очевидним і конкретним засобом позначення відрізка простору в ХТ, сьогодні питання їхньої ролі і функціонування в художньому тексті вивчено ще недостатньо, особливо на фоні значного інтересу стилістичної ролі антропонімів. Це пов'язане, в першу чергу, з антропоцентричністю будь-якого ХТ, в центрі якого завжди перебуває людина. По-друге, “не в кожному літературному творі можна зустріти топонімічні одиниці і в такій кількості, яка б дозволила виконати їх стилістичний аналіз” [3, с.3].

За своєю природою топонімікон у тканині ХТ не є однорідним. По-перше, це реальні топоніми, які автор бере з життя. Як компонент художнього цілого, стаючи фактом ономастичного простору, вони так або інакше трансформуються у художній прийом створення просторової доміанти, беруть участь у характеротворенні тощо. По-друге, письменник у своїй творчій лабораторії створює певну частину топонімікону, що зумовлено концепцією твору.

Топонімікон у контексті ХТ ніколи не є ізольованим від інших засобів художності. Він завжди взаємодіє з іншими мовними й позамовними засобами відтворення дійсності, має значне експресивне навантаження. На думку О.І.Фонякової, “всі топонімічні позначення у прозаїчному ХТ завжди мають свої очевидні або приховані художні мотивації, прямі або непрямі натяки, що розкриваються в літературній композиції тексту” [4, с.83].

Мета нашої розвідки – топонімікон в ХТ як один із засобів утворення просторової доміанти і засіб стилізації. **Об'єктом** дослідження є прозові твори Михайла Коцюбинського, що увійшли до перших трьох томів семитомного академічного видання творів письменника [5], **предметом** – топонімікон його художнього доробку. Здійснене дослідження може доповнити теорію цілого тексту, теорію номінації у ХТ, сприяти пізнанню особливостей роботи письменника над мовою своїх творів.

У творах М.Коцюбинського реальна географія представлена різними видами топонімів:

- 1) макротопоніми – назви материків: *Африка, Азія*;
- 2) хороніми – назви держав: *Туреччина, Німеччина, Англія, Польща, Бельгія, Єгипет*;
- 3) хороніми – назви областей та окраїн царської Росії: *Україна / Вкраїна, Молдова, Бесарабія, Сибір, Буковина, Таврія, Кавказ, Кубань, Чорноморіє, Уманщина, Поділля*;
- 4) ойконіми – назви населених пунктів, серед них: а) астіоніми (поселення міського типу): *Київ, Миколаїв, Вінниця, Одеса / Адес, Тифліс, Оренбург, Баку, Бахчисарай, Стамбул, Неаполь, Мессіна, Каховка, Браїлів, Межибож, Бобрік, Галац, Рені, Слободзея, Джурджулешти, Лосити, Сороки, Зарванці, Умань, Кишинія, Тульча, Ісакча, Смірна, Мекка, Мессяна*; б) комоніми (поселення сільського типу): *Мовчани, Круги, Піски, Горишківка, Тростяніці, Веселий Бір, Берези, Млиниці*;
- 5) годоніми – назви лінійних об'єктів у місті (вулиць, проспектів, провулків тощо): *вулиця S.Martino, Анаканрі Bitter*;
- 6) гідроніми – назви водних об'єктів, серед яких а) пелагоніми: *бухта Суаку, Неаполітанська затока*;
- б) потамоніми – назви річок: *Дунай, Прут, Черемош, Алма*;

7) назви мостів: *micm Punta Fragara*;

8) ороніми, серед яких – назви гір: *Аю-Даг, Чатир-Даг, Яйла, Бабуган, Бескид, Черногора, Везувій*;

9) еклезіонім – назва об'єкта поклоніння: *Каабі*;

10) інсулонім – назва острова: *Капрі*.

Закони реалістичного письма визначають використання реального топонімічного фону. У творах М.Коцюбинського переважають реальні топонімічні назви. Серед них найчастіше уживається хоронім *Україна / Вкраїна*. Він трапляється у творах “Помстився”, “Хо”, “Для загального добра”, “Посол від чорного царя” тощо.

Закономірним є часте уживання назв губернських міст – *Київ, Миколаїв, Вінниця*, назв невеличких містечок, таких як *Бобрік, Межибож, Галац, Рені, Сорока, Зарванці, Умань, Тульча*, сіл – *Мовчани, Круги, Піски, Веселий Бір, Берези, Млиниці*. Значно рідше вживаються хороніми – *Уманщина, Поділля*. У контексті повісті “Фата моргана” фіксується розмовна форма астіоніма *Адес*, а паралельно і нормативне *Одеса* в новелі “Він іде!”.

Для реального топонімікону письменника характерною є чітка локалізація національних окраїн царської Росії. На нашу думку, саме з цією стороною функціонування топонімічної лексики сполучається автобіографічність багатьох творів письменника. Навіть більше – в кожному творі так або інакше відображається особистість митця, ті або інші життєві ситуації, що служать відправною точкою, вихідним пунктом оповіді. Працюючи у філоксерній комісії в Бесарабії, М.Коцюбинський відтворює цей період свого життя в оповіданнях, присвячених молдавській тематиці, молдавському регіону – “Помстився”, “Для загального добра”, “Пе коптьор”, “Відьма”, що зумовлює широке використання молдавського топонімічного фону – *Бесарабія, Молдова, Румунія, Прут, Дунай, Лосишти, Джурджулешти, Слободзея, Рені* тощо.

Працюючи у філоксерній комісії в Криму, автор одержує новий життєвий матеріал і відображає його у творах, присвячених Криму та кримським татарам. В оповіданнях “В пугах шайтана”, “На камені”, “Під мінаретами”, “У грішний світ” топонімікон представлений ще ширше і багатогранніше, ніж у творах молдавського циклу. В них функціонують топоніми *Туреччина, Чорноморіє, Таврія, Кавказ, річка Алма, Бахчисарай, Стамбул, Мекка, Ель-Хорам, Есваду, Каабі, Смірна, бухта Суаку* та ін.

У творах, присвячених кримській тематиці, особливо цікавим, на нашу думку, є топонімічний малюнок у назвах гір: *Аю-Даг* [5 II, с.46], *шпили Яйли* [5 II, с.39], *сірі нагріті громади Яйли* [5 II, с.157], *сірі зубці Бабугану* [5 II, с.180], *похмурий Чатир-Даг* [5 II, с.185]. Ороніміка оповідань цієї тематичної групи поєднує локалізацію реальних топонімічних назв з експресивним навантаженням художнього контексту.

Письменник шукає й знаходить потрібні топонімічні барви. Збереглося кілька планів та начерків до новели “У грішний світ”. В них трапляються *Бабуган Яйла* і *Чорна гора – Синибдаг* [5 II, с.35]. Можливо, автора приваблює фоновзвучання ороніма, однак він не увійшов до остаточного тексту новели. Але пізніше – через десятиліття – оронім *Чорна гора*, знайдений у кримський період життя, буде використано у повісті “Тіні забутих предків” для важливої топонімічної партії *Черногори* [5 III, с.178-227].

Особливе місце в контексті творчості М.Коцюбинського займає національне забарвлення топонімікону у творах останнього капрійського періоду. Цікавим є не тільки кількість топонімів, а й їхня варіативність, різноманітність видів, майстерність вписування у контекст. Навіть простий перелік топонімів у творах капрійського періоду дає уявлення про топонімічний “клімат”, що використовується для творчості цієї тематичної групи: *Африка, Єгипет, Капрі, Неаполітанська затока, Анакапрі Bitter, Неаполь, Пуцолі, Прочіда, Везувій, Мессіна, Іскія, Монте-Мікеле, Кастельоне*.

Широко використовуючи італійський національний топонімікон, Коцюбинський іноді вдається до перекладу назви – *Грот святих* [5 III, с.175]. Здебільшого італійські назви не перекладаються, а передаються слов'янською або латинською графікою – *вулиця S.Martino* [5 III, с.277], *на мосту Punta Fragara* [5 III, с.286], *на Piccola Marina* [5 III, с.162], *кам'яні стіни Marin'u* [5 III, с.288]. В одиничних випадках паралельно уживається слов'янська й латинська графіка – *Монте-Соляро* [5 III, с.162, 283] і *Monte Solaro* [5 III, с.284, 285, 286, 291], *Кастельоне* [5 III, с.163] і *Castelione* [5 III, с.283]. Все це створює своєрідність і неповторність топонімічного малюнка.

Поряд із творами, в яких топонімікон відіграє значну роль (як локалізуючу так і характеротворчу), в низці оповідань топонімічна лексика відсутня. Це 15 творів, що складають приблизно третину творчого доробку майстра. Отже, немає топонімів у таких творах: “Ялинка”, “П'ятизлотник”, “Маленький грішний”, “Лялечка”, “Поєдинок”, “Цвіт яблуні”, “З глибини”, “Невідомий”, “Персона грата”, “В дорозі”, “Що записано в книгу життя”, “Лист”, “Подарунок на іменини”, “Коні не винні”.

Один раз використовується топонім у назві оповідання “Як ми їздили до Криниці”, у складі артіоніма – назви картини Ян Собеський під Віднем (“Дебют”) [5 III, с.27]; іноді використовується в антропонімічній сполучі як штрих до іменування – у *Тадзя з Подгаєць* [5 III, с.19], для розширення засобів безонімної номінації – *се чоловік з Ямиць* [5 III, с.83], як штрих до мовної манери персонажа – *позавтра в місті Луцькому* [5 I, с.184], у складі фразеологізмів: *знатиме, почому в Тростянці гребінці* [5 I, с.49], “*Нунте ши Буковіна!*” (лайка) [5 I, с.253, 272], *пішли літа марно з світа, як лист по Дунаю...* [5 III, с.52].

В новелі “На камені” (1902) уживається топонімічне словосполучення *пісня Сходу*, що в процесі оповіді стає лейтмотивом кохання й загибелі закоханих *Алі* і *Фатьми*: “*Літніми вечорами, такими тихими й світлими, коли зорі висіли над землею, а місяць над морем, Алі виймав свою зурну, привезену з-під Смірни, примощувався під кав'ярнею або деінде і розмовляв з рідним краєм сумними, хапаючими за серця згуками. Зурна скликала молодь, мужську, звичайно. Їм зрозуміла була **пісня Сходу**, і скоро в тіні кам'яних осель, перетканій блакитним світлом, починалась забава: зурна повторяла один і той самий голос, монотонний, невиразний, безконечний, як пісня цвіркуна, аж робилось млосно, аж починало під серцем свербіти, й запаморочені татари підхлюпували в такт пісні: – О-ля-ля... о-на-на...*” [5 II, с.150].

Пейзажний малюнок, звукопередача пісні – все створює неповторний тон оповіді, на якому розквітає несміливе, ніжне кохання *Алі* і *Фатьми* з його трагічним фіналом. У контексті словосполучення *пісня Сходу* стає містким ономастичним лейтмотивом, що є значущим і для розвитку сюжетної лінії, і для створення характеру персонажів.

В оповіданні “Під мінаретами”, описуючи кав'ярню, автор знаходить цікавий топонімічний штрих у астіонімах: “...*гнали вогнями скляні картини – весела Мекка, пишна Медіна й величний Стамбул*” [5 II, с.219]. Це перетворюється в яскраву й містку деталь-характеристику. У дещо зміненому вигляді вона уживається ще двічі – *Мекка й Медіна заграли вогнями* [5 II, с.221] та *навіть Мекка й Медіна заграли вогнями злорадно* [5 II, с.224]. Така деталь підкреслює задушливу атмосферу кав'ярні, її відвідувачів, що в усьому протиставляються головному персонажу – *Рустему*, який змушений їх обслуговувати. Протиставляється *Рустему* і *Бахчисарай*, що вживається у значенні тих його мешканців, яких головний герой висміює у своїй казці та п'єсі. А в мові *Джяіфера* макротопонім *Азія*, що звернений до хлопчика *Бекіра*, переосмислюється й наповнюється узагальнюючим та характеризуючим смислом. Висміюючи *Бекіра*, його несміливість, *Джяіфер* не помічає, наскільки ця репліка характеризує його самого: “– *Он сидить Азія й не хоче встати на ноги! – сміявся Джяіфер серед загального реготу. – А ми її зведемо, посадимо на європейський стілець. Але сеє було нелегко. Азія соромилась і нізащо не хотіла розігнути підібганих ніг. Так і лишилась в кутку*” [5 II, с.211].

Мова йде про несміливого підлітка: *Бекір* соромиться взяти участь у сперечанні дорослих і сидить обіч у кутку. Контекст йде за суперечкою, в якій *Джяіфер* відстоює ідею європеїзації, прилучення татар до європейської культури. Ідея *Джяіфера* обігрується топонімом *Азія*. Водночас це штрих до характеристики персонажа, його своєрідної манери звернення до *Бекіра*, його гордовитості. Однак письменник використовує названий топонім і в авторському мовленні: з легкою іронією – стосовно *Бекіра* і явно сатирично – щодо *Джяіфера*.

Крім реальних географічних назв, у контексті творів М.Коцюбинського трапляються також індивідуальні топонімічні назви та переосмислення реальних топонімів у потрібному авторові ключі. Так, хоронім *Сибір* переосмислюється письменником у різні періоди творчості – в повісті “На віру” [5 I, с.92-96], новелі “Сміх” [5 II, с.240], повісті “Фата моргана” [5 III, с.79]. В усіх випадках уживання *Сибір* асоціюється з каторгою, засланням.

У повісті “Дорогою ціною” М.Коцюбинський уживає ВН *Січ* у значенні *воля, вольниця*. В умовах царської цензури, коли письменник часто мусив звертатися до шифрування справжнього задуму своїх творів, він використовує всі засоби, в т.ч. і топонімічні. З цією метою в авторській лабораторії створюються ойконіми, що є виписаними в манері реальної ойконімії того часу: *маленьке сільце Босівка* [5 I, с.288-301], *Круті Гори* [5 I, с.301], *Ямиці* [5 III, с.55], села *Піски*, *Береза*, *Веселий Бір* [5 III, с.85], *Гута*, *Млиниці*, *Рудка* [5 III, с.107], *Тернівка*, *Осьмаки* [5 III, с.132]. Створені за зразком некрасівських назв сіл з поеми “Кому на Русі жить хорошо”, згадані топоніми виконують масштабну, соціально значущу функцію, стаючи характеристикою тогочасної дійсності, символом зубожілої, забитої, голодної, безземельної селянської України.

Для творчої манери М.Коцюбинського характерною є чітка взаємозалежність пейзажу й тональності твору, яка визначається топонімами. Такою є їхня роль, наприклад, в оповіданні “Помстився”: “*По цім боці Дунаю, де розкинулось м[істо] Рені, над самою річкою сиділо двоє людей*” [5 I, с.155].

Чітка локалізація місця дії у творах письменника завжди сполучається із законами художнього письма – з наповненням топонімів особливим, індивідуально-художнім смислом. Так, оповідання “Помстився” починається уривком з народної пісні про *тихий Дунай*: “*Стиха, стиха Дунай воду несе*” ... *а ще тихіше, ще спокійніше над пишим Дунаєм*” [5 I, с.155]. Пейзаж, пов'язаний з описом берегів Дунаю,

краси південної природи, акцентує увагу на потамонімі та супровідній лексемі тихий: “*А на румунському боці, ген-ген понад тихим Дунаєм зеленою лавою простягся кучерявий гай вербовий...*” [5 I, с.155].

На нашу думку, чітка локалізація місця дії породжує у М.Коцюбинського особливо яскраві пейзажі, що органічно вписуються в основну сюжетну лінію. На сторінках маленьких шедеврів письменника топонім перетворюється на діючу особу, яка співпереживає з героями оповідань, страждає, гине й перемагає разом з ними.

Пісенний, поетичний вступ – “*Стиха, стиха Дунай воду несе...*” визначає весь тон оповідання “Помстився”, настроює на ліричні роздуми про людську долю, трагічність повсякденного життя представників народу, що нерозривно пов’язані з оточуючою природою. Потамонім *тихий Дунай* перетворюється у наскрізний образ твору: відтворюючи велич природи, він перегукується зі шляхетністю душі простої людини – *Свирида*, його безкорисливістю, чесністю, щирістю, водночас відтіняючи всю низькість його *благородія поручика Луки Йвановича Гаєвського*. Логічно, ненав’язливо, органічно входить *тихий Дунай* в оповідь, створюючи відповідний фон до думок *Свирида* про минуле щастя, до його спогадів про *Марію*, оповіді про неї: “*Свирид замовк. А сонце вже сідало. Високо, високо під небом вечірнім пролетіли величезним табуном дикі гуси у плавні на ніч і виповнили повітря диким гуком, що, мов відгомін далекого часу, пронісся понад тихим Дунаєм. Небо над Галацом жевріло, як розпечене залізо; широка річка понялась на заході вогняною барвою холодної криці... Вербовий гай на тім боці повивсь у темряву, почорнів, блакитні гори стали синіми та хорошими... По тихих водах Дунаю, мов лебідь, проплинув парохід...*” [5 I, с.160-161].

Тихий Дунай супроводжує й розв’язку оповідання, стаючи заключним акордом оповіді: “*З плавнів знявся білий туман, сивими хмарами покотився по тихім Дунаю...*” [5 I, с.165].

Чітка прив’язка до місця дії, вказівка на конкретний берег – *лівий*, на населені пункти – *Галац, Джурджулешти, Слободзею* не стає на заваді перетворенню словосполучення *тихий Дунай* у поетичний лейтмотив. Персоніфікований потамонім стає високим символом краси людських стосунків, шляхетності вчинків, що є притаманними представникам народу.

На противагу *тихому Дунаю*, потамонім *Прут* є чіткою географічною деталлю, що пов’язана з конкретними життєвими ситуаціями. Вживаючись у невеличкому оповіданні тричі, *Прут* вже на початку оповіді асоціюється з думками про важку переправу через нього головних персонажів: “– *Трудно вам буде, Луко, через Прут перехопитись у Молдаву, бо й Прут, кажуть, стоїть повний, як повесні...*” [5, 1, с.156]. І в кінці оповіді думки героїв спрямовані на те, щоб “*легше перехопитись через вузький Прут...*” [5, 1, с.165]. За своїм контекстуально-художнім смислом потамоніми *тихий Дунай* і *вузький Прут* протиставляються один одному. Можливо, це якоюсь мірою відбиває і контрастність персонажів оповіді – *Свирида* й *Луки*, їхнє різке розмежування у всіх ситуаціях і за всіма гранями характеру. Протягом усієї оповіді автор підкреслює шляхетність *Свирида* та нікчемність *Луки*.

Невід’ємним компонентом художньо-образного смислу є *Дунай* і в повісті “Дорогою ціною”. Оповідь, пронизана пристрасним очікуванням волі, є наповненою символічними переосмисленнями. Чітка локалізація – *Бесарабія, на півдні Бесарабії, од бистрого Пруту, по лівім боці Дунаю* – не тільки не заважає, а навпаки, підсилює переосмислення: *Дунай* стає символом волі.

“*На вільних землях зорганізовані були на втікачів лови, справжні облави, як на вовка або на ведмеда. По всій Бесарабії ганяли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок збіджених, зморованих людей. На півдні Бесарабії, од бистрого Пруту аж ген до моря стояло на чатах військо і заслоняло волю, що там, за широким Дунаєм, за зеленими прибережним вербами, синіла десь у чужій країні...*” [5 II, с.91].

Дунай як символ волі письменник підсилює асоціаціями, пов’язаними з лексемами *Січ, січове братерство*: “*От хоч би там, за Дунаєм, гей, там, за Дунаєм!.. Недобитки січової руйни, хоробріші, завзятіші звили собі гніздо в Туреччині і возили звідти на Вкраїну, мов контрабанду, палкі заклики у кіш на волю, до січового братерства*” [5 II, с.90].

Для *Остапа Мандрики* *Дунай* стає втіленням бажаної волі, а *Січ* – тим центром, звідки спалахне боротьба за волю: “*Він йшов тепер прудко, сильно вимахуючи ціпком, мов усю силу свою молодецьку вкладав і в ту ходу, і в рухи, а думки одна за одною, як на крилах, летіли все вперед. Не так думки, як уява. Уявляється йому Дунай, широкий-широкий – ну, як Дунай широкий. За Дунаєм – Січ (...) треба піти і визволити народ із неволі...*” [5 II, с.96].

Невласне-пряма мова *Остапа* насичена топонімічним переосмисленням – *Дунай – Дунай – Дунай – Січ*, підсилена супроводжуваними лексемами – *широкий – широкий – широкий*. В цьому ж абзаці двічі трапляється топонім *Уманщина*, пов’язаний з асоціативними натяками на *Коліївщину*. “*За Дунай, у Січ із тобою*” – так вирішує свою долю *Соломія*, наздоганяючи *Остапа*.

Дунай в повісті є дієвим засобом романтизації оповіді. В кінці твору автор ще раз поєднає лексеми *воля* і *Дунай* у гірких словах Остапа: “Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав... Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекає й не дочекається, коли злучиться з нею...” [5 II, с.145].

У контексті повісті “Дорогою ціною” знову спостерігається розмежування функцій двох потамонімів – *Дунаю* і *Пруту*. Якщо *Дунай* символізує волю, то *Прут* стає уособленням майбутньої трагедії, підсилюючи негативну тональність оповіді: “Вони обігнули з правого боку **Рені** і подались понад **Прутом**. З дороги видно було, як вився у низині кривульками глибокий та каламутний Прут, а за ним, скільки око сягало, руділи стиглим комишем плавні і хвилювались, як нива. Крайнеба щось курилося, дим низько слався над очеретами. Іноді над берегом Пруту проскакував вершник і зникав за крутим поворотом річки. За Прутом була Туреччина” [5 II, с.106].

Особливі барви знаходить М.Коцюбинський для потамоніма *Прут* в оповіданні “Для загального добра”. Перш за все, загострюється увага на чіткій локалізації місця дії – *берег Пруту*. Поступово у процесі оповіді *Прут* переростає у символ народного горя, а краса природи підкреслює трагедію молдавського селянина, розореного, знищеного царським указом про боротьбу з філоксерою, як і його виноградники: “... де кипіло життя та радість, там була гола, дика пустеля без тіні, без билінки... Чи не такий слід лишав за собою **Антіла**?” [5 I, с.247].

Потамонім *Прут* є найбільш частотним топонімом в оповіданні – автор уживає його 16 разів, щоразу знаходячи нові барви й відтінки у процесі розгортання трагічних подій в житті *Замфіра Нерона*. Це і *горішня дорога, що йде понад Прутом* [5 I, с.214], і *срібляста биндочка Пруту* [5 I, с.215], і *вузький глибокий Прут* [5 I, с.225], і *по дорозі за Прутом* [5 I, с.227]. *Прут* так або інакше пов’язаний з усіма персонажами оповідання – і з філоксеристами, і з селянами: *берегом Пруту* йде на виноградник *Замфір Нерон*, ще не знаючи про майбутнє нещастя; *понад Прутом* йдуть філоксеристи; *Замфір бачив, як возили над Прут важкі залізні бочки* [5 I, с.234]; *на березі Пруту* стріляє дичину *Савченко*, блукає *Тихович*, який не може забути крик *Замфіра*: “Голову мені рубайте, не куш!.. голову!..” *Тихович* прокинувся, зрошений холодним потом. Була ще ніч. В хаті було душно, і *Тихович* не міг вже заснути. Він одягся і вийшов на двір. Місяць вже вийшов. В повітій темрявою даліні ледве мрів **Прут**...” [5 I, с.240].

Прут, прекрасна, розкішна південна природа, гордий молдаванин з профілем римського патриція протиставляються руйнівним діям філоксеристів, їхній нелюдській жорстокості.

Яскраво виписана у повісті “Тіні забутих предків” топонімічна партія *Черемоша*. У контексті твору потамонім стає втіленням тих зловісних сил, що вічно пригнічують закинутого в горах гуцула. ВН *Черемош* уживається вже в другому реченні: “*Іван був дев’ятнадцятою дитиною в гуцульській родині Палійчуків. Двадцятою і останньою була Анничка. Не знати, чи то вічний шум Черемошу і скарги гірських потоків, що сповняли самотню хату на високій кичері, чи сум чорний смерекових лісів лякав дитину, тіль Іван все плакав, кричав по ночах, погано ріс...*” [5 III, с.178].

Тяжке життя бідняка-гуцула, темні сили природи і людське безсилля перед жорстокими законами буття визначають своєрідний малюнок цієї топонімічної партії, що супроводжується лексемами *сум*, *сумно*, наповнює оповідь трагізмом: “*Під ним, в долині, кипів холодний Черемош. По далеких горбах дримали самотні оселі. Було так тихо і сумно, чорні смереки безперестанку спускали сум свій в Черемош, а він ніс його долом і оповідав*” [5 III, с.179].

Саме тут, на вузькій дорозі, між скелею і *Черемошем* [5 III, с.183] зійшлися у смертельній битві ворогуючі роди – *Палійчуки* й *Гутенюки*, тут загинув батько *Івана*, тут він зустрів *Марічку*. *Черемош* розлучить пізніше *Івана* й *Марічку* – *взяла її вода* [5 III, с.203], в ріці *Іван* обмив свої рани, *закрасивши Черемош кров’ю* [5 III, с.215].

Черемош є мовби дійовою особою, персонажем, що безпосередньо сполучається з сюжетною лінією, з героями повісті. Звідси, з твору М.Коцюбинського, на нашу думку, тягнуться нитки, що пов’язують написану в середині минулого століття повість Михайла Стельмаха “Над Черемошем” – вона мовби виросла з “Тіней забутих предків”. Її топонімічна партія з персоніфікацією *Черемошу* і прізвище головного персонажа *Палійчук*, безумовно, пов’язані з твором М.Коцюбинського. Ми констатуємо певний перегук обох творів, помітний в будь-якому мікроконтексті повісті М.Стельмаха: “*Погасивши світло, Микола швидко заснув чутким сном, крізь який просочувався шум ріки і смерек. Вночі (...) прислухався, як з гори обривалося каміння, котилося і стихало в Черемоші*” [6 II, с.20].

Нові часи дають нові теми про гуцульську землю. Проте природа залишається такою ж суворою і безжалісною до людей: “– **Чорногора** хліб не родить, не родить пшееницю, – це з захопленням повторює слова Григорій, а обличчя його хмурніє і обертається до **Чорногори**, що холодно іскриться вдаліні, на порозі піднебесся. – А будеш ти, **Чорногоро**, будете, широкі **Карпати**, годувати хлібом своїх синів!” [6 II, с.67].

Зіставлення з твором про сучасне життя в Карпатах лише підкреслює надзвичайну сміливість *Івана Палійчука*, що жив у цьому суворому краю сто років тому. Топонімічний тон оповіді в повісті є суворим і

зловісним, він наповнений передчуттям трагічної розв'язки. Особливо зловісну експресію має оронім *Чорногора* – символ трагізму життя гуцулів, фатальності долі. *Чорногора* разом з *Бескидами* й *Черемошем* утворює відчуття суми й безвихіддя, передчуття трагедії: “Знизу підіймався до Івана і затоплював гори глухий гомін ріки, а з нього капав од часу до часу прозорий дзвін колокольця. З-за галузки смереки виглядали зажурені гори, напоєні сумом тіней од хмар, що все стирали біду усмішку царинок. Гори щохвилини міняли свій настрій: коли сміялась царинка, хмурився ліс. І як трудно було вдивитись в те рухливе обличчя гір, так трудно було дитині спіймати химерну мелодію пісні (...). Одного разу він покинув свої корови і подряпавсь на самий ґрунь (верх). З ним підіймався з долини вічний шум річки, росли гори, і вже вставав на крайнебі блакитний привід Чорногори. Довгі плакучі трави крили тепер боки гори, дзвінки корів обзивались, як далеке зітхання, все частіше попадалось велике каміння, що далі, на самім вершкуні, творило хаос поламаних скель, списаних лишаями, здушених у гадючих обіймах корінням смерек” [5 III, с.100].

Чорногора стає наскрізним образом повісті, уособленням зловісних сил природи, у боротьбі з якими загартується й мужніє людина. *Чорногора* й *Черемош*, завдяки своїй силі й міці, прагнуть підкорити собі людину, і супроводжуючі лексеми підсилюють зловісні фарби *гори* й *річки*: “В долині кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною та світлив понід скелі недобрим зеленим вогнем” [5 III, с.189]. “... *Чорногора*, мов відьма, блима за ним більмом – сніговим полем з-під чорних розпатланих кіс і лякає” [5 III, с.194].

Письменник провів велику роботу над топонімічною партією *Черемоша* і *Чорногори*. Очевидно, він надавав виключно важливого значення цим топонімам, пов'язував з ними свої авторські плани, своє бачення сюжетної лінії. У контексті повісті назва гори створює певну тональність. Персоніфікація тут сприймається як дещо природне, звичайне в тих умовах – в далекій полонині, що захована серед гір, де людина є особливо близькою до природи і залежить від неї: “Ласкаво слухало небо простосердечно молитву, добродушно хмурився Бескид, а вітер, пролітаючи далі, старанно вичісував трави на полонині, як мати дитячу голівку...” [5 III, с.192].

Збираючи кілька таких топонімів разом, в одному невеличкому контексті, М.Коцюбинський створює пригнічуючий, зловісний настрій. Складається враження, мовби всі ці камінні громади нависають над душею людини, придавлюючи її своєю міццю та величчю: “Далекі гори одкривали один за одним свої верхи, вигинали хребти, вставали, як хвилі в синьому морі (...). Вже синіми хмарами підпирало крайнебо буковинські верхи, оповились блакиттю близькі Синиці, Дзембоня і Біла Кобила, курувся Ігрець, колола небо гострим шпилем Говерля, і Чорногора важким своїм тілом давила землю” [5 III, с.120].

Виходячи з усього вищевикладеного, можна стверджувати: топонімія у творах М.Коцюбинського виконує важливу функцію створення художнього цілого у його нерозривності й закінченості, у єдності відточеної форми й глибини ідейного змісту. Вона стає категорією експресивною, дієвим засобом авторського письма.

“Географія” твору у М.Коцюбинського зумовлюється сюжетом, ідеєю, усім смислом контексту. Пов'язані з іншими лінгвістичними та екстралінгвістичними засобами письма, топоніми є, на наш погляд, місткими й ефективними деталями контексту, що створюють контрасти й паралелі, виокремлюють просторову домінують художнього мікросвіту. Творячи, на перший погляд, суто зовнішні ефекти, що лежать на поверхні асоціативного топонімічного “поля”, ця частина ономастичного простору функціонує в чітко заданому автором ключі, сприяючи утворенню глибинного внутрішнього сюжету, усієї підтекстової течії художнього твору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лотман Ю.М. В школе поэтического слова: Пушкин, Лермонтов, Гоголь: Кн. для учителя. – М.: Высшая школа, 1988. – 352 с.
2. Немировская Т.В. Некоторые проблемы литературной ономастики // Актуальные вопросы русской ономастики: Сб. науч. труд. – К.: УМК ВО, 1988. – С.112-122.
3. Маруніч І.І.Топоніми в ідіостилі письменника: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1994. – 19 с.
4. Фонайкова О.И. Имя собственное в художественном тексте // Учебн. пособие. – Л., 1990. – 103 с.
5. Коцюбинський Михайло. Твори: У 7-ми т. – К.: Наукова думка, 1973-1975. – Т.1-3.
6. Стельмах М.П. Твори: В 7-ми т. – К.: Дніпро, 1982-1984. – Т.1-6.

ІДЕОГРАФІЧНА КАРТИНА СВІТУ

Обеднікова О.М., аспірантка

Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена розгляду ідеографічної картини світу як засобу системної експлікації знань людини про навколишній світ. Ідеографічне членування універсалу відбито у тезаурусах. Авторка робить спробу проаналізувати “тезаурусні” знання про світ”, які втілені в ідеографічних словниках.
Ключові слова: ідеографічна картина світу, синоптична схема, тезаурус.

Обедникова Е.Н. ИДЕОГРАФИЧЕСКАЯ КАРТИНА МИРА / Луганский национальный педагогический университет имени Тараса Шевченко, Украина

Статья посвящена рассмотрению идеографической картины мира как средства системной экспликации знаний человека об окружающем мире. Идеографическое членение универсала отображается в тезаурусах. Автор осуществляет анализ “тезаурусных” знаний о мире”, воплощенных в идеографических словарях.

Ключевые слова: идеографическая картина мира, синоптическая схема, тезаурус.

Yelena Obednikova. IDEOGRAPHIC PICTURE OF THE WORLD / Luhansk National Pedagogical University named after T.Shevchenko, Ukraine

The article deals with the ideographic picture of the world as the means of the systematic explication of person's knowledge about the Universe. The ideographic division of the Universe is reflected in thesaurus. The author takes an attempt to analyze the “thesaurus” knowledge of the world” which is incarnated in ideographic dictionaries.

Key words: ideographic picture of the world, synoptic scheme, thesaurus.

На сучасному просторі мовознавчої науки дослідниками дедалі частіше фіксується явище антропоцентричності предметного світу. Звернення до теми людського фактора зумовлює появу й активний розвиток однієї з провідних ланок лінгвістики – антропологічної, яка вивчає мову в тісному взаємозв'язку з людиною, її свідомістю, мисленням, духовно-практичною діяльністю тощо.

Дослідження антропологічного спрямування в мові набуває нового значення паралельно з вивченням картини світу, мовної зокрема. Феномен, який має назву “картина світу”, є, по суті, таким же давнім, як і сама людина. Створення перших картин світу у людини збігається за часом із процесом антропогенезу. Тому теза про те, що картина світу, в тому числі мовна, містить риси свого творця – носія мови, є цілком виправданою. На думку Т.Космеди, картину світу творять значення, “одягнені” у фіксовану форму. Саме мовні значення становлять основу мовної картини світу, що постає частиною загальної картини світу у вигляді образів, уявлень, понять, що разом формуються у предметній пізнавальній діяльності людини і в процесі ознайомлення людини з усіма численними описами світу. Останнім часом науковці акцентують увагу на явищі плуралізму картин світу. За результатами їхніх досліджень, існує стільки картин світу, скільки є “призм” світобачення, адже картина світу – це не його дзеркальне відображення, а інтерпретація. У кожній самостійній сфері суспільної свідомості – міфології, релігії, філософії, науці – існують свої особливі засоби світосприймання, за допомогою яких людина відчуває, пізнає, інтерпретує навколишній світ. Тому з упевненістю можна говорити про множинність бачень дійсності, виділяючи при цьому фізичну (Г.Герц), практичну, наукову (М.Планк), міфологічну (О.Потебня), релігійну, філософську та інші “образи” або “картини” світу.

Зауважимо, що мовна картина світу стоїть дещо окремо від спеціальних “моделей” світу. Вона передусім і водночас є засобом їхньої формації, адже людина здатна розуміти світ і саму себе завдяки мові, яка не “відображує” світ, а лише дає про нього уявлення шляхом вербалізації окремих концептів про світ, отриманих під час активного діяльнісного пізнання світу й у результаті діяльності з його об'єктами [1, с.18].

Саме на основі мовних даних, “лінгво-культурних ізоглосів”, окремих концептів мови реконструює “образ людини” автор наукової праці “Образ человека по данным языка: попытка системного описания” Ю.Д.Апресян [2]. Розглядаючи “наївну” або “мовну” картину світу як певну систему, в яку мають бути вписані уявлення людини з тієї чи іншої галузі знань (наївна геометрія, фізика, етика, психологія та ін.), автор робить спробу лексикографічно представити “образ людини”, зокрема її емоційну сферу, залучаючи дані лексичних і граматичних значень певного фрагмента наївної картини світу.

Лінгвістична розробка проблематики мовної картини світу розгорнулася у зв'язку з тезаурусним вивченням лексики і визначенням принципів укладання ідеографічних словників, широко представлених працями І.М.Гетьмана, Ю.М.Караулова, В.В.Морковкіна, Ю.Ф.Прадїда та інших учених [див. 3, 4, 5, 6]. Згідно з висвітлюваними дослідниками ідеями, тезаурус – це “реальна модель світу або система понять” [3, с.19]. Універсум, на думку автора “Тематичного словника-мінімуму сучасної російської мови” В.В.Морковкіна [5], поділяється на шість класів, у кожному з яких 7-14 підкласів, а в кожному з них

кілька рубрик; останні заповнюються лексичними одиницями. Для прикладу наводимо схему загального плану тематичної класифікації лексики:

- 1.0. Людина як жива істота. Гр.1-41.
- 2.0. Людина як чутлива, бажуюча, мисляча й мовляча істота. Гр.42-85.
- 3.0. Людина як суспільна істота. Гр.86-147.
- 4.0. Країна, держава. Гр.148-163.
- 5.0. Людина й навколишній світ. Гр.164-178.
- 6.0. Загальні категорії. Гр.179-283.

Слід зазначити, що запропонована дослідником схема не є універсальною й не може претендувати на повноту, але здається вартою уваги.

Аналізуючи термін “тезаурус”, Ю.М.Караулов не згадує його у значенні “модель світу, світ, всесвіт, універсум”. Натомість мовознавець трактує це поняття в інший спосіб, знаходячи три значення, два з яких стосуються тематики нашої статті. Це, по-перше, “сховище, скарбниця”, по-друге, “позитивна оцінка такого способу зберігання, яка дозволяє економно моделювати світ” [7, с.19].

У статті Ю.А.Шрейдера [8], термін “тезаурус” подається зі значенням “опис системи знань індивідуума або групи індивідуумів”. Це значення відповідає й основним ідеям концепції Г.Г.Воробйова. Він, зокрема, відзначав, що “усяка система має тезаурус” [9, с.75]. Імовірно, що авторська “система” може прирівнюватися в цьому разі до загальновідомої “картини світу”. Підтвердженням такого факту є виокремлені раніше В.В.Івановим та В.М.Топоровим відповідні семіотичні втілення картини світу та її концептуальних систем – мовні тексти. “Модель світу, – зазначають мовознавці, – реалізується в різних формах людської поведінки і в результатах цієї поведінки; будь-яка подібна реалізація має назву текст” [10, с.7]. О.Я.Гуревич, категоризуючи моделі світу, одночасно розглядає не самі “тексти”, а “словник” до них. На його думку, об’єктивація картини світу, особливо мовної, має підпорядковуватися “словниковому опису моделі світу” [11, с.261].

Не можна не погодитися і з висловлюванням Г.Г.Воробйова про наявність у кожного індивіда свого власного тезауруса. Автор слушно зауважує, що “тезауруси комунікантів прагнуть до обміну інформацією і встановленню рівноваги, тобто суміщення інформації, яка передається. У того, хто навчається, тезаурус розвивається, але якщо він займається тільки однією галуззю і втрачає цікавість до інших предметів, його тезаурус має тенденцію до виродження. В такому розумінні тезаурус – це уявний й інформаційний світ людини” [9, с.50-52].

Синоптична схема тезауруса є складною класифікаційною структурою, призначення якої – відобразити універсум. Поняття універсуму правомірно використовувати, мабуть, тільки стосовно загальномовних тезаурусів, оскільки лексика мови виражає поняття про всі предмети, процеси або якості. Як відомо, термін і поняття трактуються по-різному. В філософії терміном “універсум” прийнято називати реальний світ, у якому кожна частина є ланкою в нескінченному процесі розвитку матерії [12, с.532]. У логічному словнику термін тлумачиться інакше: “Універсум – загальне; всесвіт”; у математичній логіці й у теорії множин – “множина, що містить усі елементи (об’єкти) будь-якої досліджуваної галузі матеріального або духовного світу” [13, с.627]. До універсуму належить людина з її свідомістю й мовою, і всяку класифікацію елементів універсуму, як зазначалося вище, можна здійснювати тільки з опорою на слова мови.

Сучасні класифікації існуючого на землі так або інакше беруть початок в ієрархічному “дереві Порфірія”: 0. Субстанція. 1. Безтілесна. 2. Тілесна. – Тіло. 2.1. Неістота. 2.2. Істота. – Живе. 2.2.1. Нечуглива (рослина). 2.2.2. Чутлива. – Тварина. 2.2.2.1. Нерозумне. 2.2.2.2. Розумне. – Людина. Ю.С.Степанов “модифікував” цю схему, замінивши класи субстанції на імена, а схема одержала назву “семіологічна таксономія іменників” [14, с.74-76]. Синоптичні схеми часто членують універсум, починаючи з людини, адже він (універсум) відбивається в людській свідомості й відображається мовою.

Отже, засобом системної експлікації знань людини, певним “сховищем” інформації про світ може служити так звана **ідеографічна (тезаурусна)** схема, яка покладена в основу класифікації слів у словниках ідеографічного типу. Усе зазначене вище дає підстави виділити ще одну картину світу – **ідеографічну**, яка, за слушним зауваженням Д.Гекслі, становить найбільш стійкий компонент лінгвістичної картини світу, оскільки перша відображає навколишній світ у взаємодії його атрибутів – живої природи, неживої природи, психіки, культури.

На нашу думку, ідеографічна схема може певною мірою претендувати на статус і філософської картини світу. Подібно до останньої, перша фіксує найбільш загальне уявлення людини про навколишній світ.

Варто зазначити, що на сьогодні лінгвістами зроблено багато спроб представити ідеографічну картину світу, але поки що не існує універсальної ідеографічної сітки. Акти світорозуміння здійснюються окремими суб’єктами, які володіють різними природними здібностями і мають суто індивідуальний зв’язок з культурою свого часу. За словами О.Ф.Лосева, “у кожній людині можна побачити одну загальну

лінію розуміння речей, яка властива тільки їй одній і нікому більше” [10, с.80]. “Ідеографізація” навколишнього світу втілена у словниках, створених у синоптичному плані, який являє собою або поділ універсуму методом ієрархічного дерева, або членування дійсності на сфери діяльності людини.

Цікавими, на нашу думку, є три ідеографічні схеми, покладені в основу ідеографічних словників Ф.Дорнзайфа (Dornseiff F. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. Auflage – Berlin., 1933), Х.Касареса (Casares J. Diccionario ideológico de la lengua Española. – Barcelona, 1959), а також дослідження Р.Халліга та В.Вартбурга (Hallig R., Wartburg W. Begriffssystem als Grundlage für Lexigraphie. Berlin, 1963). Незважаючи на те, що дослідники орієнтувалися на свідомість “індивідуума середніх здібностей, чия картина світу побудована на зумовлених мовою донаукових поняттях і який дивиться на світ і на інших людей з найвищим реалізмом” [15, с.242], ступінь представленості ідеографічної картини світу в них є досить високим.

Ідеографічна схема, яка лягла в основу першого видання словника Ф.Дорнзайфа, розпочиналася філософськими категоріями часу, простору тощо. В інших своїх працях автор керувався такою ідеографічною схемою:

1. Неорганічний світ. Речовини.
2. Рослинний світ. Тваринний світ. Людина як фізична сутність.
3. Простір. Положення в просторі. Форма.
4. Величина. Маса. Число. Ступінь.
5. Існування. Ставлення. Причиновість.
6. Час.
7. Світло. Колір. Звук. Температура. Вага. Стан. Нюх.
8. Рух.
9. Бажання та вчинки.
10. Відчуття.
11. Почуття. Афекти. Риси характеру.
12. Мислення.
13. Знаки. Повідомлення. Мова.
14. Писемність. Знання (наука).
15. Мистецтво.
16. Суспільство та стосунки в суспільстві.
17. Інструменти. Техніка.
18. Господарство.
19. Право. Етика.
20. Релігія. Надприродне.

Ознайомлення з цією ідеографічною схемою дає підстави зробити деякі висновки щодо її структурної організації. На нашу думку, було б доцільніше об'єднати рубрики 3-7 в одну, зважаючи на їхню належність до універсальних категорій. Рубрики 9-12 включають слова, які характеризують психічні явища, тому їх варто було б виокремити в розділ “Психіка”. Рубрики 13-20 слід було б розглядати як підрубрики основного розділу “Культура”. У рамках цього розділу краще розмежувати рубрики 17 і 18, оскільки перша належить до сфери матеріальної, а друга – до сфери духовної культури.

Таким чином, можна констатувати, що словник Ф.Дорнзайфа складається із системно-еволюційних орієнтирів, діапазон яких дозволяє охопити світ у всьому його обсязі. Треба зазначити, що саме в цьому і полягає головне завдання ідеографічної картини світу, репрезентантом якої виступає ідеографічний словник.

У порівнянні зі схемою Ф.Дорнзайфа, ідеографічна схема Х.Касареса здається наближеною до загальнонаукової картини світу. Про це свідчить входження до її складу багатьох наук – географії, геометрії, астрономії тощо. Крім цього, наявність таких рубрик, як “Неорганічна матерія” та “Органічна матерія” свідчить про системно-еволюційний підхід до укладання ідеографічних словників. Але більш уважний розгляд схеми викликає ряд сумнівів і запитань. З огляду на протиставлення індивіда суспільству, у пропонованій схемі спостерігається розходження між матеріальною та духовною культурою. Залишається невизначеним у схемі дослідника й місце моральності. Автор пов'язує з “розумом” лише “апріорне” знання, але не проводить жодної паралелі між досвідним знанням і його можливими категоріями. Лексика рубрики “Комунікація, почуття, думки” враховує лише професії людей, зайнятих у сфері торгівлі, сільського господарства, металургії, транспорту, гірничої справи, а інші спеціальності виключено з цієї бази. Усі ці розбіжності дають підстави вважати схему Х.Касареса більш віддаленою від філософської картини світу.

Структура ідеографічного словника Р.Халліга та В.Вартбурга представлена трьома блоками: “Всесвіт” (природа), “Людина”, “Людина і Всесвіт”. Усі вони об'єднані одним терміном “Універсум”. На шляху впорядкування явищ навколишнього світу, схема Р.Халліга та В.Вартбурга здається значно прогресивнішою за представлену Х.Касаресом. В останній філософські категорії виокремлені з

психологічних, а в першій вони пов'язуються з блоком “Людина і Всесвіт”, що є цілком логічно. Ю.С.Степанов вважає систему згаданих авторів “однією з найуспішніших класифікацій” [14, с.50-51]. Ю.М.Караулов також визнає універсальність системи, беручи її за основу класифікації вже вивчених ділянок лексики багатьох мов. При цьому він абстрагується від “національної специфіки мов” і використовує синоптичну схему Р.Халліга та В.Вартбурга як відповідний універсальний еталон, який може бути “аналогом лексико-семантичної системи” [7, с.315] будь-якої мови. У Р.Халліга та В.Вартбурга чітко визначено психічний компонент (“Душа і Розум”), який подається у схемі після неорганічної та органічної природи (“Небо й небесні тіла”, “Земля”; “Рослинний світ”, “Тваринний світ”). Рубрики, об'єднані в загальну категорію культури, продовжують логіку структурної схеми словника. Наведені факти свідчать про відповідність ідеографічної організації словника системно-еволюційному підходу до його укладання, що й наближує словник до моделі ідеографічної картини світу. На жаль, цей підхід не є завершеним у дослідників.

Як бачимо, усі три схеми виконані на матеріалі різних мов: Ф.Дорнзайфа – німецької, Х.Касареса – іспанської, Р.Халліга та В.Вартбурга – французької. Визнається, що кожна з мов по-своєму членує і позначає світ, тобто має власний спосіб його концептуалізації. Мабуть, логічним є визнання того, що кожна мова має специфічну для себе картину світу, згідно з якою її носій організує зміст висловлювання. Слід згадати, що в ролі спільної ланки для всіх мов виступає смисловий континуум. Аналітична сила й рівень розвитку мови характеризуються ступенем вербальної деталізації кожної ділянки цього континууму. Таким чином, вивчення характеру представлення в лексиці різних мов того чи іншого відрізка смислового континууму і стає першочерговим завданням у процесі формування ідеографічної картини світу засобами мови. Виявляється, універсальність структури ідеографічних словників зумовлена саме спільністю різних мов і мовленнєвої поведінки людей, бо принцип віддзеркалення в основі картини світу однаковий для всіх людей.

Ідеографічне членування світу за інтенсивністю виявлення того чи іншого параметра властиве й фразеологічній системі. Вона також є важливою частиною наївної (побутової) картини світу. Фразеологічні одиниці відтворюють за допомогою асоціацій фрагменти картини світу, які є особливо актуальними для носіїв мови. “Всеохоплююча фрагментарність” фразеологічної репрезентації світу, за твердженням Г.Яворської, пронизує найрізноманітніші концептосфери. Фразеологічні одиниці своїми значеннями частково перетинаються з лексикою, загалом доповнюють картину світу, створювану лексичними одиницями. Фразеологізми мають свою сферу референції, вони членують світ на дрібніші фрагменти з огляду на їх значущість для мовців. Певна частина фразеологічних одиниць має здатність репрезентувати антропоцентричне розуміння світу, створюючи блоки прототипних (стереотипних) ситуативних моделей. Ідеографічний опис фразеологічної картини світу, на думку фахівців, дозволить розв'язати таку складну теоретичну проблему, як покриття лінгвістичного континууму фразеологічними зворотами, а також створить передумови для всебічного вивчення світобачення людини, що виражається фразеологічними засобами мови, тобто структури ідеографічної ієрархії фразеологічної системи мови.

Своєрідну “Схему “тезаурусних” знань про світ”, спільну для лексичної і фразеологічної систем мови, розроблено авторами фундаментальної праці “Анализ метаязыка словаря с помощью ЭВМ” [16, с.44]. Науковці при цьому зауважують, що “існуючі картини світу ще не є такими феноменами, які могли б використовуватися без принципових теоретичних реконструкцій” для опису лексичного і фразеологічного складу будь-якої мови [16]. Схема складається з 12 блоків, 4 з яких присвячуються безпосередньо людині: VI Людина як живе створіння; VII Людина як розумне створіння; VIII Людина як суспільне створіння; IX Людина як створіння творче.

Заслугує на увагу й ідеографічна схема А.О.Івченка, хоча, на думку Ю.Ф.Прадїда, її істотним недоліком є те, що класифікація в ній задається “згори-вниз”, недостатньо враховуються автором і дані сучасних маргінальних галузей лінгвістики.

Особливістю представленої Ю.Ф.Прадідом “Робочої схеми основних знань людини про навколишній світ” [6] є, за власними словами автора, врахування лінгвального й позалінгвального факторів при членуванні світу на відповідні мікро- та макросистеми. Дослідник виділяє такі основні складники: Всесвіт, Жива природа, Нежива природа і Людина. У свою чергу, Жива природа складається з Флори та Фауни, а частинами Неживої природи є Предмет і Явище. Пропонована схема називається робочою, оскільки потребує уточнень, але, безперечно, може стати основою опису фразеологічної картини світу.

Отже, картина світу становить собою центральне поняття в концепції людини. Тезаурусний спосіб семантизації знань людини про навколишній світ знаходить відображення в найбільш цілісній картині світу – ідеографічній. Універсальний характер репрезентації реальності в ідеографічних словниках дозволяє створити монтаж із блоків-тем, які експліцитно представляють універсум і місце людини в ньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление. – М.: Наука, 1988. – 242с.
2. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. – 1995. – №1. – С.37-65.
3. Гетьман І.М. Теоретична і практична ідеографія: принципи побудови тезаурусів. – К.: Наук.думка, 1993. – 186с.
4. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М.: Наука, 1981. – 366с.
5. Морковкин В.В. Список наиболее употребительных русских слов (на материале шести словарей). “Лексические минимумы русского языка”. – М., 1972. – 224с.
6. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень): Монографія. – К: Сімферополь, 1997. – 252с.
7. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 355с.
8. Шрейдер Ю.А. Тезаурус // БСЭ. – Т.25. – 1976. – С.357-358.
9. Воробьев Г.Г. Человек-человек. – М.: Мол.гвардия, 1979. – 192с.
10. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – 205с.
11. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984. – 350с.
12. Філософський словник. – К.: Укр. Рад. Енцикл., 1973. – 600с.
13. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. – М.: Наука, 1975. – 720с.
14. Степанов Ю.С. Имена, предикаты, предложения: Семиологическая грамматика. – М.: Наука, 1981. – 360с.
15. Хюбшер А. Мыслители нашего времени. – М., 1993. – 254с.
16. Анализ метаязыка с помощью ЭВМ. – М.: Наука, 1982. – 96с.

УДК 811.161.2: 81'367.3

МІСЦЕ З'ЯСУВАЛЬНИХ ВИСЛОВЛЕНЬ РЕПРЕЗЕНТАТИВНОГО ТИПУ В АКТОМОВЛЕННЄВМУ КОНТЕКСТІ

Олійник Е.В., асистент

Бердянський державний педагогічний університет

У статті аналізуються особливості реалізації мовленнєвих актів репрезентативного типу в з'ясувальних конструкціях, у зв'язку з чим виділені такі типи висловлень як повідомлення, міркування, констатація, ствердження, запевнення, зізнання, нагадування, пригадування, заяви, виправдання.

Ключові слова: прагматика, прагматичний тип, мовленнєвий акт, з'ясувальні висловлення, перформативи, репрезентативи, комунікативна мета, повідомлення, міркування, констатація, ствердження, запевнення, зізнання, нагадування, пригадування, заяви, виправдання.

Олейник Э.В. МЕСТО ИЗЪЯСНИТЕЛЬНЫХ ВЫСКАЗЫВАНИЙ РЕПРЕЗЕНТАТИВНОГО ТИПА В АКТОРЕЧЕВОМ КОНТЕКСТЕ / Бердянский государственный педагогический университет, Украина

В статье анализируются особенности реализации речевых актов репрезентативного типа в изъяснительных конструкциях, в связи с чем выделены следующие типы высказываний: сообщения, размышления, констатации, утверждения, заверения, признания, напоминания, припоминания, заявления, оправдания.

Ключевые слова: прагматика, прагматический тип, речевой акт, изъяснительные высказывания, перформативы, репрезентативы, коммуникативная цель, сообщения, размышления, констатации, утверждения, заверения, признания, напоминания, припоминания, заявления, оправдания.

Elina Olijnik. THE PLACE OF A CLARIFYING CONSTRUCTION OF REPRESENTATIVE TYPE IN THE ACT-SPEECH CONTEXT / Berdyansk Pedagogical State University, Ukraine

In the article there are analysis of peculiarities of speech act's of representative types in a clarifying construction in this regard of can separate types of statement, they are a communication, a reflection, a stating of the facts, a justification, an assurance, a recognition, a reminder, a remembering, a declaration, an approval.

Key words: pragmatic, pragmatic type, speech act, clarifying statement, performatives, a communication aim, a communication, a reflection, a stating of the facts, a justification, an assurance, a recognition, a reminder, a remembering, a declaration, an approval.

Зацікавлення живим функціонуванням мови, що є визначальним у сучасній лінгвістиці, виявляється у дослідженні мовних засобів вираження певних комунікативних намірів людини у процесі мовленнєвого спілкування. Це дало поштовх до розвитку в сучасній мовознавчій науці такого напрямку як прагматика, для якої характерний антропоцентризм, тобто перенесення в центр уваги дослідження мовленнєвої діяльності людини.

Прагматичний аналіз мовних одиниць передбачає дослідження їх функціонування в мовленнєвих актах спілкування. Зацікавлення дослідників викликав, насамперед, іллокутивний акт як спосіб досягнення мовцем певної мети за допомогою мовленнєвих засобів [1, с.16]. Сучасна лінгвістика має декілька класифікацій іллокутивних актів. Так, Дж. Сьорль виділив у своїй класифікації п'ять основних типів іллокутивних актів: репрезентативи, директиви, комісиви, експресиви, декларації [1, с.170]. Дослідження показали, що з'ясувальні висловлення можуть бути представлені в усіх названих типах мовленнєвих актів, крім декларативного.

Оскільки межі статті не дозволяють у повному обсязі розглянути з'ясувальні висловлення всіх іллокутивних типів, метою нашої роботи є детальний аналіз репрезентативних мовленнєвих актів.

Іллокутивна мета висловлень-репрезентативів або констативів (за термінологією Г.Г.Почепцова й В.В.Богданова), полягає в тому, щоб зафіксувати відповідальність мовця за повідомлення про певний стан речей [1, с.181]. Конструкції з таким значенням повідомляють факти, якими володіє мовець, слухач або третя особа з метою поінформувати адресата чи дати характеристику третій особі.

У мовознавчій літературі вчені, що досліджують репрезентативи (констативи), виокремлюють такі їх різновиди: повідомлення, ствердження, описи, констатації, звіти, пояснення, завірення [2, с.99], нагадування, зізнання, повторення, спростування [3, с.57], тести, аргументації, міркування, відмови, виправдання, заперечення [4, с.138-160]. Наш матеріал показує, що до виділених підгруп можна додати ще й такі: пригадування, заява, припущення. Таким чином, у своїй роботі ми виділяємо такі різновиди з'ясувальних висловлень-репрезентативів: повідомлення, констатація, міркування, зізнання, виправдання, ствердження, нагадування, припущення, заява, завірення.

Головна частина в таких з'ясувальних висловленнях містить перформативне (іллокутивне) дієслово, яке має прагматичну спрямованість, а підрядна – несе певну інформацію, повідомлення.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Як неодноразово підкреслювалося у лінгвістичній літературі, з метою повідомлення (донесення інформації) з'ясувальні речення вживаються, переважно, в ситуації, коли мовець має на меті поінформувати адресата про подію, яка є предметом розмови, обговорення: *Люди кажуть, що то чорна зрада, – ділився з Сидором почутим* (М. Малиновська); *Я прийшла сказати, що їду в район. По свої речі.* (О. Гижа); *А я чула й таке, що наче Москву вже німці взяли* (П. Вільховий). Не зупиняючись на обґрунтуванні істинності / неістинності висловлення, мовець вважає, що подана інформація є очевидною або впливає з логіки судження.

Обстежений нами фактичний матеріал дозволяє виділити кілька семантичних груп перформативних дієслів, які використовуються у головній частині з'ясувальних висловлень-повідомлень:

1. Дієслова мовленнєвої семантики, які можна поділити на дві групи: перформативи усного (*говорити, казати, мовити, доповідати, сповістити, повідати, розповідати*) та писемного мовлення (*писати*): *Ясно ж тобі сказав, що ізоляція лежить під столом у ящику* (В.Кучер); *Я сказала Тарасові, що вона давно вже вилетіла* (В.Єніна); *Нам сказав один дядько, що десь тут є партизани* (В.Лавриненков); *Сам Чубко розказував, що бачив тебе з гвинтівкою* (П.Автомонов). *Чинчик сповістив, що Вовчанський ліс обстрілюють сильним артилерійським вогнем, вихід з лісу закритий* (П.Вільховий); *Вірний чоловік одписав, що ти об'явилась у Курковому* (К.Басенко); *Григорій повідав мені, що обидва світлі князі вчинили своїй сестрі коромолу* (І. Білик); *Він розповів мені, що тієї ночі чув постріли – два чи три* (В.Кашин).

2. Дієслова семантики розумової діяльності (*знати, розуміти, дізнатися, довідатися*), які вказують на передачу і отримання інформації, знання і розуміння фактів, подій навколишньої дійсності: *Знатимете, що стрій – це святе місце* (К.Басенко); *Ви знаєте, що за рішенням директивних органів у нашій країні*

ведеться велетенське будівництво (В. Вільний); *Нещодавно я дізнався, що хтось викрив ворогам наші склади і їх було пограбовано* (Ю.Збанацький); *Я дізнався, хто він і звідки* (І.Багмут); *Учора я довідався, нібито Бердянська Рада звільнила з-під арешту сто дванадцять контрреволюційних офіцерів* (Ю.Бедзик).

3. Дієслова психічного стану (*бачити, чути*), що позначають безпосереднє відображення предметів та явищ об'єктивної дійсності органами чуття. Більшість таких висловлень передає події, що відбуваються у реальному світі: *Потім почули ми, що Василя розстріляли... більш нічого я не знаю* (В.Єніна); *Бачив, як пліт на річці майстрував, – доповів Шура* (Д.Бакуменко). У з'ясувальних висловленнях такого типу мовець може повідомляти слухачеві про події, які відбувалися з ним поза межами реальності: *І сниться мені, що я з Семанюком купаюся в бистрій річці* (Д.Бандрівський).

Специфічною є група висловлень-повідомлень з семантикою відновлення фактів, які з певних причин актуальні на момент мовлення: *Я пригадав, як колись у технікумі нас навчали грати* (Ю.Збанацький); *Пам'ятаю, як фронтовики першого трактора нам подарували, – розповідав Засць* (Ю.Збанацький); *Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів з раннім плугом* (М.Стельмах); *Я вже й забув, скільки років ми з тобою не бачились, дорогенький Іване!* (Д.Бандрівський).

Отже, серед з'ясувальних висловлень виділяється група, у якій подається повідомлення і специфічною рисою таких висловлень є наявність у їх структурі трьох груп перформативних дієслів: мовленнєвої семантики, семантики розумової діяльності та психічного стану.

МІРКУВАННЯ

Серед досліджуваних нами з'ясувальних конструкцій досить численною є група речень, у яких висловлюється міркування. Висловлення-міркування, на відміну від висловлень-повідомлень, є не просто донесенням інформації про певний стан речей, а й відображенням роздумів мовця про перебіг подій, вчинки та поведінку людей, про своє місце у тих чи інших подіях, розуміння / нерозуміння мотивації тих чи інших вчинків, проблем тощо. Головною особливістю таких висловлень є наявність додаткової ознаки ілюкутивної сили, а саме – вказівки на співвідношення висловлення з контекстом [1, с.181]. Тобто, з'ясувальні висловлення-міркування передбачають логічне осмислення мовцем подій дійсності і донесення їх до слухача як висновку із наведених у контексті думок, положень або поставлених проблем, запитань.

Віднесення з'ясувального висловлення до прагматичного типу міркування, за нашими спостереженнями, визначається експлікацією в його структурі перформативних дієслів тільки розумової семантики (*думати, гадати, вважати, розуміти* і под.).

Аналіз показав, що більшість таких висловлень виражає власне роздуми й міркування мовця з якогось приводу: *Я вважаю, що кожна свідома людина повинна знати про це, кожен робітник, селянин і кожен учений* (О.Довженко); *Я вважаю, що в цей грізний час мушу бути в строю* (П.Автомонов); *Вважаю, що він помилився* (П.Гуріненко). Комунікативною метою таких конструкцій є повідомлення мовцем свого власного бачення подій і змушення слухача прийняти / не прийняти його думку; *Тепер я починаю розуміти, чому вона приховала від мене, хто веде слідство* (В.Петльований) – мовець висловлює слухачеві своє міркування з приводу розуміння / нерозуміння причин вчинків та поведінки людей у ситуації, що склалася. [*– Заслуги перед колгоспом, про які ви тут говорили, дорогі мої друзі, не тільки мої, вони – ваші...*] *І все ж я думаю сьогодні, що шістдесят мені немає. Я думаю, що я ще молодий.* [*Це я довго буду з вами...*] – виступ голови колгоспу на власному ювілеї перед односельцями. [*– Про якого б козака не йшлося, але то – простий козак...*] *Я думаю, що на вашу вроду милувались би в Варшаві сам круль Сигізмунд і королевич Владислав* (С.Тельнюк). *Я все-таки гадаю, що це не так уже й важливо, чи буде Петрицький просто Анатолем чи Анатолем Галактіоновичем* (О.Вишня); *Я гадаю, що для початку досить* (Р.Іваничук). Наведені з'ясувальні висловлення виражають міркування мовця, його висновки та враження з подій, про які йдеться у розмові.

Проте нами відмічено, що крім основного значення, мовленнєвий акт міркувань може мати додаткову ілюкутивну ознаку *припущення (гіпотези)*, причому значення його у висловленнях посилене. У панівній більшості ці конструкції формуються за участю дієслів *припускати, здаватися, боятися, гадати*. Головна частина таких з'ясувальних висловлень, як правило, має значення невпевненості у достовірності повідомлюваної інформації: *Мені здається, що він пішов до стайні* (С.Тельнюк); *Мені здається, що ця робота більше підходить для когось іншого, – втрутилася Ірина* (Ю.Мушкетик); *Мені здається, Євгене, що за останні дні старий справді трохи одбіг нормального глузду* (Б.Антоненко-Давидович); *Боюся тільки, що не застанемо його в кабінеті, – мовив Ткаченко* (Р.Іваничук); *Я припускаю, що це випадковість, несприятливий збіг обставин* (М.Сидоряк). Крім того, значення припущення зафіксоване нами в конструкціях з перформативним дієсловом *думати* у формі минулого часу з заперечною часткою *не*: *Я не думав, що ви прийшли до мене розводити дебати, – продовжує Кожухар* (В.Вільний); *Ніколи не гадав, що полова може бути такою важкою* (П.Загребельний); *А ми думали, що ти від ножа світ за*

очі втік (О.Гончар); *А я думав, що ми з Салагатовим двоє земляків* (Ю.Збанацький); *Ми думали, що... що це наше право вибирати...* [– Ваше право? Усяк про право трубить, та не всяк теє право любить. Авжеж, так: є людське право, діти мої, а свого не вигадуйте!] (С.Плачинда); [– *Ах, так це було так!* – удала, що вона повірила геть усьому, Бібігуль.] – *А я думала, що то ваші люди від самого початку все це проробили.* [А виявляється, що то були татари! А може, турки? Чи цигани?] (С.Тельнюк).

Нами зафіксовано висловлення, у яких роздуми й міркування набувають іронічного відтінку. На нашу думку, цей відтінок має не іллокутивну, а стилістичну віднесеність. Про це яскраво свідчить контекст:

[– Підведіть мене, – промовила ясніше. – О, це вже справжня розмова! – відгукнувся той у білому. – Ну, обійми мене, красунечко, за шию! Краще тепер? Бачиш. А то “і-і-і” та “о-о-о” – хто ж тебе зрозуміє!] **Можна подумати, що тобі на операції язика одрізали.** [Оксана Іванівна всміхнулася, і не тому, що їй полегшало в новому положенні, і не з того жарту стало смішно, а просто зраділа вона – нарешті впізнала Івана Нехайчика...] (В.Єніна) – мовець з іронією, жартівливо передає слухачеві свою власну думку з тією метою, щоб змусити слухача якимось чином відреагувати на неї.

Таким чином, нами зафіксовано, що у з’ясувальних висловленнях-міркуваннях виражаються власне роздуми мовця, а також спостерігаються відтінки припущення, іронії, з метою показати своє ставлення до предмета розмови, своє бачення стану справ. Уживання таких висловлень у тексті спрямоване на те, щоб дати можливість читачеві отримати повне уявлення про світогляд персонажа.

КОНСТАТАЦІЯ

З’ясувальні висловлення репрезентативного типу можуть бути констатаціями, коли мовець повідомляє про загальновідоме, загальновизнане.

Досліджуваний матеріал дає нам змогу виділити з’ясувальні конструкції-констатації з перформативними дієсловами таких семантичних груп:

1. Розумової діяльності (*знати*). У таких висловленнях комунікативною настановою мовця може бути актуалізація певної інформації на момент мовлення: *Та ви самі знаєте, що нема смерті без причини* (Д.Бандрівський); *А ми ж добре знаємо, що в нашого Василя ніякої нареченої не було* (В.Єніна); *Всі ви знаєте, що, приїхавши в село, легко знайти сільраду* (О.Вишня); [Коли хлопці закінчили школу і їх востаннє вишуквали на плацу, старший лейтенант не говорив їм на прощання красивих слів, не закликав і не надихав – це зробили без нього. Він вийшов поперед строю і сказав так: – *Шановні товариші! Саме зараз починається ваш шлях у війну.*] *Ви вже знаєте, що служба на флоті – не іграшка* [Скоро впеניתесь, що війна – це не ефектне героїство “на публіку”, а чорний, кривавий і невдячний труд] (К. Басенко).

2. Психічного стану (*бачити*). Такі висловлення-констатації реалізують намір мовця зробити висновок на основі власних спостережень: він констатує те, що є відомим лише йому та слухачеві. Тобто слухач виконав певну дію в минулому і своєю поведінкою виказує свої наміри, про які здогадується мовець, зробивши певний висновок із спостережень за ним: *Бачу, мій приятелю, що сумніваєшся у вірності задуманого мною чину, – сказав Іван* (Р.Іваничук); *Я бачу, що ти хочеш від нас дезертирувати до Адама* (І.Багрянний); *Я бачу, що ви не дуже поспішаєте* (М.Сидоряк).

3. Мовлення (*казати*). Ці структури характеризуються тим, що мовець робить повідомлення від третьої особи, у такому разі гарантія того, що повідомлюваний факт є достовірним, відсутня. Тобто інформація подається як чутка: *А от Іван каже, що ти був на воді і міг на Петра руку підняти* (В.Кашин); *А Вот казав, що всякі вітри добрі* (В.Басараб); *Кажуть, що міліція, вже встановила, що з твоєї рушниці* (В.Кашин); *Кажуть, що він оунівець!* – сказав Платон (П.Гуріненко). Такі конструкції найчастіше використовуються в репліках персонажів і тому є характерними, переважно, для розмовного мовлення.

Отже, комунікативна мета з’ясувальних висловлень-констатацій полягає в актуалізації мовцем певної інформації, відомої усім учасникам спілкування.

СТВЕРДЖЕННЯ. ЗАПЕВНЕННЯ

Стверджувати – упевнено висловлювати що-небудь, запевняти в чомусь; доводити, підтверджувати достовірність, правильність чого-небудь [5, с.674].

Запевнення – твердження, висловлене з метою переконати кого-небудь у чомусь [6, с.249].

Мовленнєві акти такого типу виражають переконання мовця щодо істинності пропозиційного змісту [2, с.95].

Як засвідчують спостереження, за допомогою цих з’ясувальних висловлень мовець запевняє слухача у своїй компетентності в тих чи інших справах, а також стверджує свою обізнаність у них. Нам видається можливим виділити такі семантичні групи перформативів головної частини:

1. Інтелектуальної діяльності (*знати*): **Я знала, що ти прийдеш.** – Марина стрілася очима з прихильним поглядом Наталі (Ю.Бедзик); **Я так і знав, що побачу вас** (П.Автомонов); **Я знаю, що таке війна,** – сказав Бойчук (В.Маняк); **Я знаю, що там у тебе сталося** (К.Басенко) – у цих висловленнях мовець, бажаючи, щоб слухач знав про його завбачливість, обізнаність з предмета розмови, стверджує, що вже знає про певний факт, подію, явище.

2. Психічної діяльності (*дивитися*): **Але ж я не п'яний був і роздивився, що то був якийсь бузувір у штанях** (І.Багрянний) – у наведеній фразі мовець доводить істинність висловлення, називаючи при цьому суттєвий аргумент своєї впевненості. Доводячи адресату, **що то правда був якийсь бузувір у штанях**, мовець аргументує свою правоту тим, **що не п'яний був і роздивився**.

3. Мовленнєвої діяльності (*казати, говорити, твердити, запевняти*): **Я ж казав, що з нього буде актор** (О.Вишня); **Я ж казав, що в нас у Диканьці молодіці веселі** (В.Сичевський); **А я не говорив, що все одне втечемо** (П.Автомонов); **Я ж говорю, що дух жадаби, мов ранішній туман, витає над селом** (М.Стельмах) – у таких висловленнях ствердження базується на бажанні мовця сказати те, що, за його переконанням, уже є істиною і слова ще раз це підтверджують.

Здебільшого такі конструкції спостерігаються у мові персонажів, але вони можуть траплятися і в авторському мовленні, тоді розповідь ведеться від третьої особи: **Другий стверджував, що вибух пролунав десь у підреакторному просторі** (Ю.Щербак); **Полонені твердили, що на 8 серпня призначено парад німецьких військ у Києві і на ньому буде сам Гітлер** (П.Автомонов).

Спостереження показали, що у наведених вище з'ясувальних висловленнях-ствердженнях досить часто виражається не просто ствердження істинності сказаного, а наявний додатковий відтінок ілюкутивної сили – *запевнення* мовцем слухача у достовірності його повідомлення.

У з'ясувальних висловленнях, у головній частині яких наявний перформатив *запевняти* або предикативний прикметник *упевнений*, значення *запевнення* є основним. У цьому разі мовець виражає цілковите переконання у своїй правоті й істинності сказаного ним. Подібно до попередньо розглянутої групи висловлень-стверджень, мова висловлень-запевнень може вестися від першої і від третьої особи:

– **Я абсолютно певен, Михайле Івановичу, що хліб майбутнього – це не тільки пшениця** (О.Довженко) – Мічурін *запевняє* Калініна, що у майбутньому не тільки хліб буде основним продуктом споживання, на його думку, це буде й горіх.

– **Я *упевнений*, що весь цей комплекс *благоворно* впливатиме на наших пацієнтів** (Ю.Збанацький) – на медичному консилиумі один з лікарів *висуває* твердження, що призначений комплекс лікувальних заходів *якнайкраще* підходить для їхніх пацієнтів.

– **Я *певен*, що тут нема шахти** (О.Досвітній) – вирушивши на пошуки друга, один з персонажів *висловлює* переконання в тому, що в місці їхнього знаходження немає шахти, через яку можна вибратися на поверхню.

Дехто із старших вихованців навіть *запевняє*, що в “Педагогічній поемі” про нього написано теж (Д.Бакуменко) – *висловлюється* переконання мовців, які мали схожу долю з героями “Педагогічної поеми”, в тому, що це з них написано сюжет роману; **Аж ось *Юлія* *запевняє*, що нічого небезпечного нема** (Л.Дмитерко) – лікар, оглянувши пацієнта, *заспокоює* його і *запевняє* в тому, що його здоров'ю нічого не загрожує.

Отже, у з'ясувальних висловленнях, які виражають ствердження у головній частині, можуть бути перформативи семантичних груп інтелектуальної, мовленнєвої діяльності та психічного стану. Категоричність ствердження посилюється, коли у головній частині висловлення вживаються перформатив *запевняти* або предикативний прикметник *упевнений*.

ЗІЗНАННЯ

Зізнаватися – говорити відверто про свій стан, свої вчинки і т. ін.; *признаватися* в чому-небудь [6, с.572].

Як показують спостереження, до мовленнєвих актів зізнання належать ті, у яких виражається бажання мовця передати слухачеві свої потаємні думки, переживання з приводу певних подій. Семантична структура таких висловлень дуже різна. Наявність чи відсутність у них експліцитних модифікацій типу “Признаюся / не признаюся, що...” несуттєва з погляду їх семантичної структури, оскільки вирішальне значення все ж таки належить ілюкутивній силі висловлення.

У головній частині висловлень зізнання можуть міститися перформативи такої семантики:

1. Власне зізнання (*признатися, зізнатися*): **Я не соромлюся *признатися*, що заздрю Сергієві** (Ю.Мушкетик); **Мені аж соромно *признатись*, що десь аж біля третьої пробудився** (Д.Бандрівський) – характер інформації, яку репрезентує мовець, дуже особистий, але, незважаючи на це, він прагне донести її слухачеві.

2. Мовлення (*говорити, казати, сказати, розказати* тощо). Наша картотека зафіксувала тільки конструкції з дієсловом *сказати*: *Ми, Іване, Володимировичу, прийшли сказати, що ми мріяли про зустріч з вами багато років* (О.Довженко); *Скажу тобі, мій друже, що я завжди цікавився твоєю долею* (Д.Бандрівський); *Я прийшла сказати, що вас обдурюють підлі й жорстокі люди* (Ю.Усиченко) – у таких висловленнях перформативне дієслово *сказати* легко замінюється синонімом *зізнатися*, тому прагматична мета висловлення – зізнатися слухачеві у своїх бажаннях.

Варто зауважити, що посилення іллокутивної сили зізнання відбувається тоді, коли у головній частині наявні перформативи *признатися, зізнатися*, а за наявності інших перформативів значення признання дещо послаблюється і набуває додаткових ознак повідомлення.

Як вдалося виявити, у таких з'ясувальних висловленнях, якщо мова ведеться від першої особи, зізнання спрямоване на слухача, якщо ж мова ведеться від третьої особи, то зізнання може бути адресовано як слухачеві, так і власне тому, хто зізнається, при цьому перформатив уживається з часткою *не*: *Жінка не хотіла собі зізнатися, що й сама до Юрася потяглася, мимоволі захоплена його несміливим залицанням* (В.Кашин); *Коваль зрозумів хитрощі майора і вирішив не признаватися, що в курсі сільських новин* (В.Кашин) – у цих конструкціях зазначається причина, через яку відбувається або не відбувається зізнання.

3. Розумової діяльності (*знати, розуміти* тощо). Такі висловлення можна поділити на дві підгрупи:

а) висловлення із семантикою відсутності потрібних знань: *Бо не знала, що ти такий затятий русин, не знала* (Р.Іваничук); *Я й не знав, що ти така квола! – майже невдоволено говорив далі Юрій* (В.Єніна); *Я не розумію, який зв'язок, – відверто призналася Ірина* (Ю.Мушкетик) – мовець висловлює зізнання у тому, що не володіє інформацією про слухача, якою слід би було володіти. Для таких конструкцій характерне обов'язкове вживання разом із перформативним дієсловом частки *не*.

б) висловлення з семантикою емоційного підсилення значущості, важливості події, про яку зізнається мовець: *Якби ви знали, як тяжко його люблю, моя тіточко* (Б.Харчук); *Аби ти лише знала, як я скучав за цим в армії!* (О.Васильківський); *Якби ви знали, як вони мені потрібні!..* (К.Басенко); *Якби ти знав, який він нахабний!* (П.Автомонав).

4. Підозри (*підозрювати*): *Я ніколи й не підозрював, що ви такої нікчемної думки про себе* (Л.Дмитерко).

Серед з'ясувальних висловлень-зізнань можна виділити висловлення, в яких спостерігається наявність додаткових ознак ствердження або повідомлення: *А ще я люблю, як з лісу несподівано вигулькне хатина, заскриплять ворітця, побіжать стежки до саду і до пасічиська* (М.Стельмах) – таке висловлення може виражати і повідомлення, і зізнання. *Тепер я не боюсь, що за мною хтось стежить, я сам стежу* (І.Багмут); *От тоді я по-справжньому взнав, що таке голод. Важив 42 кілограми* (Ю.Мушкетик); *Я знаю, що всі ви думаете про мене хтозна й що* (І.Багряний) – такі конструкції можна вважати і ствердженням, і признанням, і повідомленням.

Таким чином, з'ясувальні висловлення можуть мати значення мовленнєвих дій зізнання, яке формується перформативами мовленнєвої та розумової діяльності, рідше – підозри. Нами виявлено групу висловлень, що мають, крім зізнання, додаткові іллокутивні ознаки (ствердження, повідомлення).

НАГАДУВАННЯ

За допомогою з'ясувальних висловлень мовець може нагадувати слухачеві про певні події, факти або пригадувати те, що відбувалося з ним, слухачем чи третьою особою. Такі з'ясувальні висловлення ми відносимо до мовленнєвих дій нагадування й пригадування. У головній частині цих висловлень експлікуються перформативні дієслова тільки з семантикою інтелектуальної діяльності (*згадати, забути, пригадати, пам'ятати*). У таких висловленнях мова, як правило, ведеться від першої особи і трапляється як у діалогічному, так і монологічному мовленні.

У висловленнях-нагадуваннях мовець, з метою відтворення у пам'яті слухача певних фактів або подій, вважає за потрібне нагадати йому про них: *Та я можу вам нагадати, як ви мені заборонили займатися перевіркою часу сходу й заходу сонця* (О.Васильківський); *Я в свою чергу мушу вам нагадати, що доручення, дане вам, має державне значення* (Ю.Дольд-Михайлик); *Можже султан згадати, що ти колись, ще юнаком, стояв на боці нещасного Шагіна Гірея* (Р.Іваничук); *Ти забула, що я військовий* (М.Малиновська); *Ви навіть забули, що моя мати теж селянка!* (М.Стельмах).

Отже, аналіз засвідчує, що мовленнєвий акт нагадування базується на прагненні мовця відновити у пам'яті слухача певний перебіг подій, ситуацію, факти тощо.

ЗАЯВИ

Заява – це чис-небудь повідомлення, звернення до кого-небудь з викладом якихось відомостей, положень, думок [6, с.421].

З'ясувальні висловлення-заяви належать до інформативних мовленнєвих актів і виражають, за нашими спостереженнями, рішуче, категоричне й важливе на момент мовлення повідомлення мовця. У головній частині таких висловлень, як правило, міститься перформативне дієслово мовленнєвої семантики *заявляти*, що і визначає їх комунікативну спрямованість.

У контекстах нами були помічені з'ясувальні конструкції, у яких висловлюється заява:

1) в авторському мовленні (автор переповідає заяву від третьої особи): *Обурені самочинством хазяїв і поліцейських, робітники заявили, що продовжуватимуть боротьбу на захист своїх інтересів* (М.Олійник); *Попа він вигнав геть із двору і заявив, що сам буде ховати дітей своїх* (О.Довженко);

2) у діалогічному мовленні персонажів: [*– Жах один! – притишив голос Дідок. – Жах, жах!*] В *“Паризькій комуні” тракторист заявив, що в графік не вкладеться* (Ю.Збанацький); [*– Читав, – зітхнув Петро. – У тому-то й річ, що за кожним рядком того спростування я чую тривогу.*] *Панотець Конашевич привселюдно заявляє, що більшовиків чеде неминуха кара* (П.Гуріненко).

Проте, як свідчить мовленнєва практика, такі конструкції можуть уживатися й від першої особи: *Я заявляю, що завтра ти побачиш мене зовсім новою людиною; Я заявляю, що від сьогодні не випалю жодної цигарки*. Можна припустити, що ці висловлення є більш характерними для розмовного мовлення, тому в художніх текстах майже не трапляються.

Найбільше з'ясувальних висловлень-заяв нами зафіксовано в публіцистиці, де їх передає автор від третьої особи: *21 лютого 1966 р. під час прес-конференції Шарль де Голль заявив, що Франція, залишаючись вірною Північно-Атлантичному Союзу та співробітництву із США, сприятиме перебудові військової організації пакту та забезпеченню підпорядкування французькій владі всіх іноземних військових з'єднань на території Франції* (Людина і політика); *На це Ж. Помпіду заявив, що передусім Франція залишається Францією, та її найголовніші пріоритети не можуть змінитися* (Людина і політика).

Таким чином, комунікативну мету з'ясувальних висловлень-заяв визначає перформатив мовленнєвої семантики *заявляти*, що міститься у їх головній частині.

ВИПРАВДАННЯ

До інформативних мовленнєвих актів мовознавці відносять виправдання, які є реакцією на попередні звинувачення, претензії або образи з боку співрозмовника (співрозмовників), або власне почуття провини мовця через певні вчинки [4, с.157].

Головна частина з'ясувальних висловлень-виправдань містить перформативні дієслова такої семантики:

1. Розумової діяльності та емоційного стану (*думати, знати, винний*), які переважно вживаються з часткою *не*.

З'ясувальні висловлення можуть повідомляти про здійснений власний вибір мовця, який і слугує йому виправданням:

[*– Простіть мене, татусю!..*] *Не винна я, що так склалося, що мушу вас покидати* (Ю.Бедзик). Донька просить вибачення у батька за те, що змушена покинути його в лиху годину. Вона виправдовує себе тим, що через деякий час німці захоплять їхнє село і робить свідомий вибір: втекти з села до партизанів захищати Батьківщину, але залишити старого батька самого.

– Я ж не думаю, що діти так злякаються (В.Малик) – дружина звинувачує чоловіка у тому, що він показав дітям вбитого на полюванні дикого кабана, вигляд якого їх дуже налякав, тому мовець виправдовується у відповідь на попередні звинувачення слухача.

– Сам не знаю, як я тут опинився. Господи боже мій, навіщо... (М.Сидоряк) – на запитання співрозмовника про те, що він робить у його кімнаті і чому порпається у його речах, мовець знаходить таке пояснення і виправдання свого вчинку.

2. Мовленнєвої діяльності (*не сказати*).

Мовець може виправдовуватись перед самим собою, відчуваючи свою провину:

– Не скажеш же їм, що ти мусиш сидіти вдома, що на тобі все – двір, хата, двоє малих, це й верескливо, ненаїдливе поросля (М.Олійник) – у дитинстві мовець не ходив до школи через певні обставини і протягом життя звинувачував і себе, і обставини, через які так сталося. Це висловлення виправдовує мовця у його очах, і в очах читачів.

Виправдання може бути обґрунтованим і необґрунтованим. Обґрунтованим воно вважається тоді, коли мовець висловлює об'єктивні причини виправдання своїх вчинків, які не дозволили виконати якусь дію:

– Ну не можу ж я вам точно сказати, де саме і кого саме, – я вам не карний розшук! (О.Вишня);

– Чи ж я **винуватий**, що потрапив під скорочення (ну, не хоче наш народ вітчизняні валянки взувати (я працював на взуттєвій фабриці)), і відтепер – безробітний! (В.Слапчук).

Необгрунтованим виправдання є тоді, коли мовець міг би виконати дію, але через певні суб'єктивні причини не захотів цього зробити:

– Ніби я **винен**, що вони затіяли бійку (М.Олійник) – батько сварить сина за те, що він не зупинив бійку його братів, але син не вважає себе винним у цьому і займає байдужу позицію.

Отже, повідомлення про об'єктивні причини вчинків, поведінки, віддання переваги ситуації, яка є бажаною для суб'єкта мовлення, функціонує як виправдання на звинувачення співрозмовника (співрозмовників) і формується у з'ясувальних конструкціях перформативами розумової та мовленнєвої діяльності, емоційного стану.

Отже, досліджуваний матеріал показав, що з'ясувальні висловлення-репрезентативи або констативи повідомляють факти, якими володіє мовець, слухач або третя особа з метою поінформувати адресата чи дати характеристику третій особі. Видається можливим виділення таких різновидів з'ясувальних висловлень-репрезентативів: повідомлення, констатація, міркування, зізнання, виправдання, ствердження, нагадування, припущення, заява, завірення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.17. – М.: Прогресс, 1986. – С. 170-194.
2. Комина Н.А. Систематика коммуникативно-прагматических типов высказывания // Прагматические аспекты функционирования языка. – Барнаул: Алтайский гос. ун-т, 1983. – С. 93-101.
3. Богданов В.В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты: Учеб. пособие. – Ленинград, 1990. – С.55-57.
4. Ткач П.Б. Значення преференції та його вираження у складних синтаксичних конструкціях сучасної української мови: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – Х., 2004. – С.157.
5. Словник української мови: В 11-ти т. – Т. 9. – К.: Наукова думка, 1971. – С.674.
6. Словник української мови. В 11-ти т. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1971. – С.249, 421, 572.

УДК 811.161.2'27

МОВНОСТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕКСТІВ ПОЛІТИЧНОЇ ТЕЛЕРЕКЛАМИ (ОПОЗИЦІЯ “СВІЙ” – “ЧУЖИЙ”)

Остроушко О.А., к. філол. н., доцент

Криворізький державний педагогічний університет

У статті розглядається політична телереклама як особливий мовленнєвий жанр, її місце в політичному дискурсі, визначається, за допомогою яких мовних засобів у цих текстах створюється протиставлення образів того чи іншого кандидата і його опонентів. Автор доводить, що в основі подібного протиставлення лежать глибинні світоглядні категорії.

Ключові слова: політична телереклама, протиставлення образів, прагматична функція, вплив на свідомість.

Остроушко О.А. ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕКСТОВ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТЕЛЕРЕКЛАМЫ (ОППОЗИЦИЯ “СВОЙ” – “ЧУЖОЙ”) / Криворожский государственный педагогический университет, Украина

В статье рассматривается политическая телереклама как особенный речевой жанр, ее место в политическом дискурсе, определяется, с помощью каких языковых средств в этих текстах создается противопоставление образов того или иного кандидата и его оппонентов. Автор доказывает, что в основе подобного противопоставления лежат глубинные мировоззренческие категории.

Ключевые слова: политическая телереклама, противопоставление образов, прагматическая функция, влияние на сознание.

Oksana Ostroushko. LINGUISTIC-STYLISTIC PECULIARITIES OF TEXTS OF POLITICAL TV-ADVERTISEMENT (OPPOSITION “OUR” – “ALIEN”) / Kriviy Rig State Pedagogical University, Ukraine

In the article the political TV-advertisement as the particular genre of speech is considered, the place of this advertisement in the political discourse is fixed. This article contents analyses of language means that create a contrasting of candidate's image and his/her opponents. The author proves that the categories of world outlook are determined this contrasting.

Key words: political TV-advertisement, contrasting of images, pragmatic function, influence the consciousness.

Політична лінгвістика – дисципліна молода, незважаючи на те, що тісний взаємозв'язок мови й політики давно відомий; В.Герасимов, М.Ільїн цитують М.Гейса: “політика, по суті, є мовною діяльністю...” [1, с.66]. Політика – діяльність, покликана забезпечити механізм реалізації влади, владних відносин між людьми. Політичний дискурс зорієнтований на формування в соціумі певного ставлення до тих чи інших політичних подій, певної їх оцінки, що, в кінцевому рахунку, спрямовано на формування світогляду і вплив на поведінку людей [2, с.20].

Дослідники підкреслюють взаємозв'язок влади і науково-технічного поступу; застерігають, що нічим не лімітоване прискорення НТП наближає людство до створення невідомих раніше засобів і способів “тоталітаристського контролю і маніпулювання людьми, володарювання над ними” [3, с.58]; доводять, що інформаційне суспільство “неперервно удосконалює індустрію комп'ютерних і спіритуальних засобів ідейного, інтелектуального, світоглядного оволодіння людиною” [3, с.50]. Формується уявлення про мову як могутню зброю людини. У зв'язку зі сказаним, варто згадати технології нейролінгвістичного програмування, різноманітні психотерапевтичні, сугестивні практики, в основі яких лежать глибинні механізми взаємодії мови, з одного боку, і свідомості й підсвідомості людини, з іншого. Сучасне інформаційне суспільство зробило можливим застосування подібних технологій для широкого кола людей, для впливу на масову свідомість. Подібні явища уже стали предметом уваги науковців у галузях мовознавства, теорії комунікації, психології, соціології. У цьому плані безперечно актуальність мають дослідження сучасних політичних технологій: “Інформація... стала інструментом влади. Коли була виявлена сприйнятливості людської психіки до навіювання, інформація у формі пропаганди й агітації стала головним засобом управління людьми” [4, с.6].

У сучасності політичний дискурс не мислиться у відриві від засобів масової інформації. Завдяки масовим інформаційно-комунікативним процесам, відбувається комунікація між владними структурами й населенням регіону, країни, світу в цілому. В.Королько наголошує, що налагодження плідних відносин із друкованими та електронними засобами інформації є життєво необхідним для комітетів виборчих кампаній або партійних організацій; дослідник зазначає: “ті організації або окремі політичні діячі, які налагоджують двосторонній зв'язок із громадськістю, досягають більшої популярності, мають сприятливий імідж, користуються довірою та повагою, добрим ставленням до себе з боку населення” [5, с.342].

Нашу увагу привернув один із жанрів політичного дискурсу – політична телереклама – особливим чином сконструйовані невеликі за обсягом тексти, які, з одного боку, спрямовані на інформування глядачів про елементи політичної програми партії (кандидата), з іншого, – розраховані на вплив на свідомість та поведінку виборця. Ці тексти покликані спонукати адресата проголосувати за певного кандидата на владний пост. У політичній телерекламі інформація передається і слуховим, і зоровим каналами, що значною мірою підвищує ефективність її дії: “Людина може контролювати, “фільтрувати” повідомлення, які вона отримує через один канал, наприклад, через слово і через зорові образи. Коли ці канали поєднуються, ефективність різко зростає – “фільтри” рвуться” [6, с.373]. Об'єктом аналізу стали тексти політичної телереклами минулих президентської (2004 р.) та парламентської (2006 р.) виборчих кампаній. Мета нашої розвідки – виявити, за допомогою яких мовних засобів протиставлялися у цих текстах образи певного кандидата та його опонентів, на яких глибинних світоглядних категоріях базувалося подібне протиставлення.

Політична реклама, особливо телевізійна, має виразну прагматичну функцію: закріпити у свідомості адресата (глядача) певне, спеціально сконструйоване, уявлення про ту чи іншу політичну силу з тією метою, щоб це уявлення вплинуло на подальші вчинки людини, спонукало її проголосувати за певного кандидата. Політичні рекламні тексти максимально стислі за обсягом, інформують, як правило, або про одне з положень передвиборчої програми, або про загальні принципи, засади претендента на владний пост. Важливою їхньою особливістю є також використання різного роду повторів, а також постійне повторення самих текстів у рекламних блоках. Ці стислість, лаконічність, повторюваність зумовлені кількома чинниками. По-перше, психологічними особливостями людського сприймання: у сучасному безперервному потоці інформації та її частина, що претендує на запам'ятовування, має бути чітко побудованою, містити яскраві образи, не мати надлишкової, складної для розуміння інформації, щоб не втомлювати адресата. По-друге, повтор здавна використовується в магічних, сугестивних, психотерапевтичних практиках як ефективний засіб впливу на свідомість людини. По-третє, ефірний час, особливо в період перед виборами, коштує надто дорого, щоб кандидати дозволили собі розлогі рекламні ролики. Нарешті, тексти політреклами – лише один із багатьох видів створюваних у передвиборчий час текстів: зв'язок виборчого штабу із засобами масової інформації має багато інших виявів [5, с.342-361]. Політична телереклама не надає нової інформації, вона лише шляхом багаторазового повторення

закріплює певну ідею, певне уявлення у свідомості людей. Це свідомо конструйоване уявлення про кандидата в сучасній політологічній науці отримало назву “імідж” – особливого роду образ-уявлення про конкретний об’єкт політичного світу, який за допомогою асоціацій гіперболізує апріорно задані характеристики певного об’єкта та наділяє його додатковими (“фантомними”) властивостями [7, с.117]. Надто перевантаженим є сучасний інформаційний простір, надто важко пересічній людині в ньому орієнтуватися, тому не доводиться розраховувати на те, що люди витратять час на ознайомлення з усією передвиборчою програмою, на зіставлення її з іншими програмами тощо.

Для обігрування в політичній телерекламі обирається певне положення, певна ідея, яка найяскравіше вирізняє кандидата з-поміж інших. При цьому у текстах послідовно намагаються показати близькість кандидата до народу, розуміння ним проблем широкого загалу, намагаються переконати в тому, що саме названа політична сила здатна забезпечити розв’язання наболілих питань. Іншими словами, кандидат змальовується як “свій” – близький, зрозумілий, турботливий, відкритий. Разом із тим, часто змальовується у рекламних текстах і образ ворога – “чужого”, іншої політичної сили, найчастіше тієї, що перебуває при владі. Засоби реалізації цього протиставлення досить різноманітні.

Так, активно побутує в аналізованих текстах займенник *ми*. Він позначає, як правило, певну політичну силу: *Вчора. Ми* добилися прийняття закону про захист дітей війни. *Сьогодні. Ми* домоглися фінансування програми допомоги дітям війни. *Завтра. Ми* зробимо все, щоб дітям війни, які пережили війну, відбудували країну, забезпечити гідне життя. *Збудуємо Європу в Україні. Соціалістична партія України.* За таким зразком було побудовано кілька рекламних блоків Соцпартії: *Вчора. Ми* не дозволили приватизувати навчальні заклади...; *Вчора. Ми* боролися з розкраданням державного майна. *Сьогодні. Ми* повертаємо вкрадені заводи та фабрики... Подібне вживання займенника *ми* маємо і в рекламних текстах інших політичних сил: *Ми* не обіцяємо, *ми* працюємо заради рідного краю... Блок Лазаренка; 1983 год. *Ми* предупреджали об опасности советских атомных станций. *Нас* не услышали. 1995 год. *Мы* предупреджали о необходимости интенсивного развития энергосберегающих технологий. *Нас* не услышали. 2006 год. *Мы* говорили и продолжаем говорить об угрозе превращения Украины в ядерную свалку. С “Зелеными” – пока не поздно; *Нас* ніхто й ніколи не зламає... *Ми* гарантуємо тепло у ваших оселях... (Виборчий блок “Не так!”); *Ми* змінимо курс реформ, захистимо національні інтереси і відродимо Україну... *Ми* ліквідуємо безробіття і бідність... (Блок Наталії Вітренко “Народна опозиція”). Як бачимо, *ми* в такому значенні пов’язується з описом дій політичної сили, що має демонструвати її роботу задля блага людей. Звернемо увагу, що в деяких подібних висловах наявне невербалізоване або нечітко вербалізоване протиставлення політичної сили і влади: *Ми* говорили – *Нас* не услышали; *Нас* ніхто не зламає. Тим самим підтекст містить сему боротьби і протистояння політичної партії і влади, остання ж, таким чином, представляється як злочинна, така, що не дбає про інтереси народу. Така сема активно вербалізувалася у президентській виборчій кампанії 2004 року: *Ныне мы ведем неравную борьбу с властью...* (М.Черновецький); *В 1944 наши батьки і діди звільнили Україну від фашизму. В 2004 ми звільнимо Україну від бандитів при владі* (В.Ющенко).

У багатьох текстах *ми* як означення певної політичної сили виявляється включеним у більшу множину: *ми* – частина українського народу, яка має ті ж інтереси і ті ж проблеми, так само любить свій край і переймається його проблемами. Подібним вживанням *ми* глядач виявляється теж залученим до цієї множини: *ми* – це мовець, його однопартійці, і всі громадяни України; *наші* – належний усім українцям, і кандидатам зокрема. У цілому ряді текстів обігрується вживання *ми* і з одним, і з іншим значенням, чим актуалізується сема єдності певної партії з народом, політична сила змальовується як “своя”, “рідна”: *Нас* мільйони... *У нас* нормальні люди і чиста репутація. *Ми* за патріотизм без шароварщини. *Ми* віримо в Україну, бо знаємо, що “мама”, “земля” і “любов” звучать однаково для кожного з нас. “Віче” – це *наше* життя; *Ми* – партія, яка готова взяти на себе відповідальність за всебічний розвиток *нашої* країни (Соціалістична партія); *Ми* отримали статус країни з ринковою економікою... *Наші* товари гідні світового визнання... (“Наша Україна”); *Україна* стала державою. *Українці* – сильний народ, *ми* повинні повірити в себе (Партія національно-економічного розвитку України); *Майбутнє наше* – справа *наших* рук. *І наші* обов’язок – відродження країни (Партія “Відродження”); *Мы* хотим жити в *нашем* городе. *Мы* любим свой город. *Мы* знаем проблемы *нашего* города... *Мы* верим в *наше* будущее. *Мы* будем жить в *нашем* городе (Блок Лазаренка, Дніпропетровський обласний канал). Під час президентської виборчої кампанії в політичних рекламних телетекстах вживалися й словосполучення *ми з вами*, *наш з вами*, чим особливо підкреслювали єдність і спільність інтересів і дій кандидата, і загалу: *А разве это мы с вами* стояли на том Співочем поле... (О.Яковенко); *А ми з вами* повинні все зробити, щоб олігархи остаточно не знищили нашу рідну Україну (П.Симоненко); *Микола Грабар* – це *наш з вами* вибір.

Таким чином, у рекламних текстах політична партія проголошує свою єдність з народом, спільність дій з ним, спільність цінностей. Разом із тим, у багатьох текстах наявний і образ ворога, „чужого”. Цей образ часто нечітко вербалізований, створюється через різного роду натяки, замовчування, позатекстові асоціації тощо. Яскравим прикладом подібного протиставлення політичної партії як „своїї” та опонента як “чужого”, тому небезпечного, є цілий ряд текстів виборчої кампанії 2004 року, в яких обігрується

представлення В.Ющенка як проамериканського кандидата. У цих текстах політреклами контекстуальними антонімами виявилися такі одиниці: з одного боку – *наш, український, Україна*, з іншого – *американський, зовнішній, західний, Захід: Пане Вікторе! Ваша дружина, американка, неодмінно повинна стати україночкою, прийняти українське громадянство... Не можна допустити, щоб Захід став новим ярмом для України; Тому що Президент Янукович ніколи не допустить зовнішнього диригування Україною; Мы способны защитить свои интересы и не дасть превратить Украину в новую сырьевую колонию Запада*. У деяких текстах подібне протиставлення виявлялося через контекстуальне зіставлення займенників: *Мы хотим, чтобы Украина была свободной, мощной державой. Чтобы никто не диктовал нам, что делать в своей стране...* (Н.Вітренко).

Образ опонента як “чужого”, небезпечного створювався і за допомогою мовних антонімів: *...каждый из участников за один день этой **лживой** народной поддержки за грёбши получил больше, чем зарабатывает **честный** рабочий, шахтер в забое, металлург у горна...; Я, Микола Грабар, проти **нинішньої корумпованої** влади... лише **нова, чесна** влада забезпечить вам стабільне і гідне життя; Власть хочет, чтобы не было **богатых**. Мы хотим, чтобы не было **бедных*** (Блок “Не так!”).

Подібний прийом подання політичної сили рятівником народу, а влади – його ворогом був використаний і під час виборчої парламентської кампанії. Ряд рекламних текстів Партії регіонів був побудований на негативній характеристиці влади через нагнітання лексем та словосполучень з негативним оцінним компонентом у значенні. Різким протиставленням до цього звучав заключний слоган: *Якщо **некомпетентне** лідерство не буде усунено, життя буде ставати дедалі гіршим. Будь-який інший вибір збереже владу за помаранчевими з їх **підвищенням цін на газ та продукти, конфліктами з Росією та скороченням робочих місць**. Невже ви вірите, що люди, хто створив хаос сьогодні, здатні на щось інше? Єдиний вибір, що може принести зміни, – це вибір Партії регіонів та Віктора Януковича. **Покращення вашого життя вже сьогодні!*** Звернемо увагу, що в подібних випадках антонімічними відношеннями пов’язуються лексеми *єдиний – будь-який інший*, які асоціюються з парою *правильний – неправильний вибір*. Цим прийомом вербально знімається протиставлення “партія – влада”, натомість актуалізується інше: “партія – усі інші політичні сили”, причому останні виявляються в одному таборі з силами влади.

Послідовно та яскраво реалізувалася в останній виборчій кампанії опозиція “свій” – “чужий” через протиставлення “проста людина, робітник” – “олігарх, багатій”. Кілька рекламних роликів були побудовані на послідовному зіставленні картинок із життя людей різних соціальних прошарків. Мовним виявом протиставлення виявилися займенники *я, мій – він, його*, напр.: *Это – мои тетради. Три класса каждый вечер. А это – его. Это – мои дети. А это – его. Это – моя дача: без картошки зимой никак. А это – его. Это я – пчелка-труженица. А это – он, чиновник, комар, который пьет нашу кровь. Мы должны защитить себя. Пробил час...* (“Держава. Трудовий Союз”). Подібні тексти набувають смислу лише в єдності їх візуальних та вербальних складників.

Послідовно в досліджуваних текстах виявляється тенденція асоціювати сучасну економічну, соціальну ситуацію в державі з негативом, підкреслювати при цьому, перебільшуючи та узагальнюючи, певні негативні явища, змальовувати їх як послідовну, зумовлену політичними чинниками, закономірність. Протиставленням до подібних оцінних висловлювань може звучати фраза-гасло партії, причому це висловлювання носить, як правило, конкретний, а не загальний характер. Ряд текстів такої структури побудований у формі діалогів: *Ми не повинні жити в **державі-банкруті**. Тільки банкрут продурє майно, щоб залатати свої дірки* (Виборчий блок “Влада народу”); – *Комусь погано? – Погано буде олігархам і багатіям. – Ми за зарплатню не нижче шестисот гривень. Голосуй за інтереси народу, а не олігархів* (Виборчий блок Н.Вітренко); *Корупція і хабарництво починаються з найвищих кабінетів. Україні потрібна влада без бандитів* (Народний Рух України “За єдність”); *Україна дедалі більше відстає за всіма показниками. Це особливо впадає в око при порівнянні роботи Януковича та діючого уряду... Партія регіонів – єдиний, перевірений план, здатний зупинити погіршення вашого рівня життя. Віктор Янукович та Партія регіонів. **Покращення вашого життя вже сьогодні**; – *Українці гідні перемоги, і ми знаємо, як її досягати... – Помаранчеві вожді завели Україну в економічну і соціальну прірву. Українці мають право жити **Не так!**; **15 мільйонів громадян України проживають на екологічно забруднених територіях. Придніпров’я. Донбас. Алчевська біда. Чорнобиль. Чим завинили люди, що живуть на цих територіях? Партія екологічного порятунку “ЕКО+25” забезпечить ваше конституційне право на екологічну компенсацію вже в цьому році; З кожним днем в Україні все більше руйнується система соціального забезпечення, залишаючи дітей та людей похилого віку беззахисними. Партія регіонів та Віктор Янукович розробили план покращення сфери соціальних послуг. Допомога тим, хто потребує соціального захисту, збільшення пенсій, покращення системи охорони здоров’я...; ...10 років непрофесійної влади довели Україну до правової прірви та безладу в державі...Наведемо лад в країні!** (Блок Бориса Олійника та Михайла Сироти).**

Фрази-узагальнення про погіршення рівня життя вкладалися й в уста пересічних громадян: рекламний ролик будувався або як опитування людей на вулиці, або як сцена зі щоденного життя. І знову ж таки,

протиставленням і оптимістичним завершенням звучить остання фраза-слоган: – *Жизнь у людей, у обычных рабочих людей стала намного хуже. – Цены возросли, да, понятно. Пенсии упали. – Все только хуже и хуже. – Сейчас ее настолько инфляция захлестнула, нашу бытовую жизнь. – Сама экономика Украины переживает период стагнации. – Сейчас неразбериха полнейшая. – Сколько же можно уже терпеть это? – Виктор Янукович та Партія регіонів. Покращення вашого життя вже сьогодні; – Вдома в занепаді батько і мати. – Не затуха компроматів війна. – І щоб родину свою захищати, ми обираємо блок Литвина!*

Підсумуємо сказане. Тексти політичної телереклами спрямовані на закріплення у свідомості людей певного образу, іміджу претендента на владний пост. У цих мовленнєвих побудовах актуалізується одне з положень програми кандидата чи звучить фраза-узагальнення, що відбиває головний принцип програми. У політичній телерекламі послідовно закріплюються не тільки елементи уявлення про ту чи іншу політичну силу, а й про її опонентів. Представляючи певний політичний суб'єкт у рекламі, намагаються підкреслити його зв'язок з народом, показати його як “свого”. Досягають цієї мети за допомогою, зокрема, послідовного вживання займенників *ми, наш*, в обсяг семантики яких входить не лише “мовець та прибічники”, а й “мовець та усі громадяни України”. У рекламних текстах підкреслюється зв'язок політичної партії з проблемами та інтересами людей різних соціальних груп, для чого часто будується кілька роликів, призначених кожен для своєї аудиторії; повідомляється про зроблені чи майбутні дії для розв'язання наболілих проблем. Тим часом, у політичних рекламних телетекстах створюється й образ “чужого”, ворога, іншого – опонента(-ів). У багатьох випадках це нечіткий образ, узагальнене уявлення про багатія-олігарха, чиновника при владі, який не турбується про інтереси простих людей. Створюється подібне уявлення завдяки узагальнюючим фразам про погіршення рівня життя в Україні, економічний спад, зростання рівня корупції тощо. Через це в досліджених текстах фіксуємо численні мовні й контекстуальні антоніми, зокрема й антонімічні відношення між лексемами *ми – вони, я – він, ми – інші, ми – влада*. Актуалізація протиставлення “свій” – “чужий” у текстах політичної телереклами зумовлена, значною мірою, на наш погляд, прагматичним завданням: максимально пов'язати уявлення про того чи іншого кандидата з певними ідеалами та цінностями, з позитивною оцінкою, окреслити відмінність кандидата від інших претендентів на владну посаду, певною мірою їх дискредитувати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Герасимов В.И., Ильин М.В. Политический дискурс-анализ // Политическая наука. – 2002. – № 3. – С.61-71.
2. Опарина Е.О. Метафора в политическом дискурсе // Политическая наука. – 2002. – № 3. – С.20-31.
3. Лук'янець В.С., Соболев О.М. Філософський постмодерн. – К.: Абрис, 1998. – 352с.
4. Леонов И.С. Информационно-аналитическая работа в загранучреждениях. – М., 1996.
5. Королько В.Г. Паблік рілейшнз. Наукові основи, методика, практика: Підручник. – 2-е вид., доп. – К.: Видавничий дім “Скарби”, 2001. – 400с.
6. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием: Учебное пособие. – К.: Оріяни, 2003.– 500с.
7. Кривошеїн В.В. Іміджова складова політичного світосприйняття: структура елементарного рівня // Грані. – 2002. – № 4. – С.117-121.

УДК 811.161.2*373.611*373.7:82-94

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ В УКРАЇНСЬКОМУ ЕПІСТОЛЯРНОМУ ДИСКУРСІ

Павлик Н.В., к. філол. н., доцент

Бердянський державний педагогічний університет

У статті досліджуються функціонально-стилістичні особливості засобів вираження емоційного стану комунікантів в епістолярному тексті. Основна увага зосереджується на аналізі емоційно-експресивної лексики, фразеології, словотворчих ресурсах тощо.

Ключові слова: епістолярний дискурс, епістолярний текст, експресивність, експресив, емотивна оцінка, просторіччя, росіянізм, фразеологізм.

Павлик Н.В. СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ В УКРАИНСКОМ ЭПИСТОЛЯРНОМ ДИСКУРСЕ / Бердянский государственный педагогический университет, Украина
В статье исследуются функционально-стилистические особенности выражения эмоционального состояния коммуникантов в эпистолярном тексте. Внимание акцентируется на анализе эмоционально-экспрессивной лексики, фразеологии, словообразовательных ресурсах.

Ключевые слова: эпистолярный дискурс, эпистолярный текст, экспрессивность, экспрессив, эмотивная оценка, просторечие, руссизм, фразеологизм.

Pavlik N.V. EXPRESSIVE MEANS OF EMOTIONAL STATE IN UKRAINIAN EPISTOLARY DISCOURSE / Berdyansk State Teachers' Training University, Ukraine

Functional and stylistic peculiarities of expression of speakers' emotional state in epistolary text are considered in the article. Great attention is paid to the analysis of emotional and expressive vocabulary, phraseology, word-formative resources.

Key words: epistolary discourse, epistolary text, expressiveness, expressiv, emotive appraisal, colloquial, russism, phraseologism.

Для вітчизняного мовознавства, зокрема лінгвістики тексту, актуальним є дослідження проблеми взаємозв'язку семантичної та структурної організації тексту з його стильовою маркованістю, а також зі ступенем функціональної якості мовлення на рівні тексту, завдяки чому будь-яка мовна одиниця набуває комунікативно-прагматичного потенціалу. До того ж, маловивченим залишається питання впливу комунікативного фактора на ефективний відбір мовних засобів для досягнення комунікативних цілей при побудові епістолярного дискурсу.

Мета статті – виявити й охарактеризувати з семантичної та прагматичної позицій засоби вираження емоційного стану в українському епістолярії, а також з'ясувати їх спроможність здійснювати комунікативну функцію у специфічному соціальному та предметному контексті.

Мовленнєвий намір мовця, спрямований на співрозмовника й вербально оформлений у висловленні, вирізняється предметно-смісловим змістом та експресивно-оцінним забарвленням, хоча в різних формах мовленнєвого спілкування емоційний ефект має неоднакове значення і силу. Загальна експресивність тексту уявляється як інтегрований результат реалізації таких його властивостей, як емотивність, оцінка, образність, інтенсивність, стилістична маркованість, структурно-композиційні особливості тощо [1, с.183]. Учені-лінгвісти розрізняють поняття “емоційність” та “емотивність”, визначаючи емоційність як психологічну характеристику комунікантів, а в емотивності вбачають лінгвістичну ознаку тексту, тобто сукупність мовних засобів, здатних викликати у реципієнта відповідні емоції [1, с.185]. Уживаючи емоційно-експресивну лексику, адресант виявляє власне ставлення до висловленої інформації, а також предмета свого мовлення щодо адекватного сприйняття ним його комунікативних мотивів.

Найбільш поширеним засобом вираження емоційного стану епістолярних комунікантів у розглянутих листах є *експресиви*, або емоційно забарвлена лексика, яка слугує для опису почуттів, а також передачі емоційних відтінків в оцінці явищ, подій, людей тощо.

Деякі вчені (Л.І.Мацько, О.М.Сидоренко, О.М.Мацько) наголошують на відсутності у психології загальноприйнятої системи класифікації емоційних станів, і зазначають, що “експериментальні дослідження мовлення осіб, що перебували у різних емоційних станах, дали можливість дослідникам виділити 142 назви емоційних станів, які об'єднуються в 11 гіпотетичних зон: радість, переляк, ніжність, здивування, байдужість, гнів, печаль, зневага, повага, сором, образа. (Це є джерелом експресивних відтінків емотивних стилістичних значень)” [2, с.197].

Експресиви поділяються на дві групи:

- слова, які містять *позитивну емотивну оцінку*;
- слова, що виявляють *негативну емотивну оцінку*.

Серед них виділяється власне оцінна лексика, у якій відповідна емоційна оцінка збігається з лексичним значенням:

ласкаве (пестливе)	несхвальне
схвальне	зневажливе
шанобливе	презирливе
поважне (поважливе)	насмішкувате
ввічливе	осудливе
ласкаво-поблажливе	грубо-просторічне
	фамільярне
	принизливе,

та розмірно-оцінна лексика:

зменшено-пестлива	зменшено-зневажлива
	зменшено-нищівна [1, с.163].

Застосування експресивів дає авторові змогу викликати у реципієнта адекватну реакцію, спричинити емоційний ефект, переживання, що відповідають його намірам і змушують вдаватися до вибору тих чи інших мовних одиниць. Найчастіше цим стилістичним лексичним засобом користуються при написанні листів приватного побутового, публіцистичного та художнього типів, наприклад: “А я все **старію, старію** – точить мене цей гробак самотності, болю, образи й зневіри” [3, с.394]; “Що в мене? **Чорні дні**” [3, с.390]; “**Цілюю тебе** – всю. І очі твої хороші – хай ніколи не смутніють вони” [3, с.391]; “Здавалося б, що коли сидить людина **в безодні, в багні, в слизу, в задусі...**” [3, с.407]; “**Ніби хтось навмисне** десь там держить лантуха і сипить з нього на мене всі **горя і всі лиха**, які є в світі. Одна в мене **втіха** – це твої листи” [3, с.401] – у наведених уривках листів Остапа Вишні із заслання з Ухто-Печорського табору до дружини Варвари Маслюченко частіше використовуються експресиви, що містять негативну емотивну оцінку (слова на позначення незадоволення, осуду, роздратування, занепокоєння, побоювання, суму, туги, безнадії, відчаю, зневіри, розпачу), співвідносно з внутрішніми емоціями та переживаннями письменника, відірваного від сім’ї, від рідної землі, улюбленої справи;

або приклади з інших типів епістолярних текстів: “У нас вітер, дощ. **Сумно, непривітно**. У мене цілі дні **болить серце**, – чого і сам не знаю” [4]; “Я не вмію розказати Вам, яке **чудове враження** справила вона на мене” [5, с.267]; “Але два **столоначальники зухвало** перекреслили постанову уряду, **цинічно проігнорували** інтереси передплатників місцевої преси, журналістських колективів регіональних видань, які за цих умов просто припиняють своє існування” (Україна молода. – 1999. – 24 вересня); “Але **найбільше я люблю, вболіваю і шаленію** за Андрія Шевченка. Він для мене все! Я **люблю його до нестями**” (Україна молода. – 1999. – 25 вересня); “Але **таке поголовне хабарництво** – це ж **ганьба** для теперішнього демократичного суспільства” (Україна молода. – 1999. – 5 жовтня).

У приватному побутовому листуванні, яке близьке до розмовного мовлення, окрему групу утворює **розмовно-просторічна лексика**. “Просторіччя – різновид некодифікованої розмовної мови, що характеризується вживанням слів, зворотів, граматичних форм, позначених відтінком зниженості, грубуватості, фамільярності... Просторіччя не закріплені за певною територією чи групою осіб, а входять до некодифікованої розмовної мови” [6, с.143]. Проте деякі вчені, зокрема Г.П.Іжакевич, посилаючись на думку Ю.С.Сорокіна, стверджують, що просторічні форми широко використовуються у різних стилях і жанрах літературної мови, де виконують важливу стилістично-семантичну функцію, тому не варто вважати ці форми відхиленням від норм літературної мови [7, с.85]. О.Д.Пономарів до просторічних елементів зараховує “слова, перекручені з погляду лексичних норм: секлетар...; слова з різко зниженим експресивним забарвленням: свиняка... (у застосуванні до людей); невмотивовані росіянізми: **понімаєте...**” [8, с.104-105]. До цієї лексичної групи належать також вульгаризми – “не прийняті в літературній мові грубі чи лайливі слова або звороти” [6, с.35].

Чіткої межі між просторічною і розмовною лексикою не існує, але перша характеризується більшою емоційністю й оцінністю. Ця група слів служить стилістичним засобом для створення:

– фамільярно-розмовного або просторічно-лайливого тону спілкування, наприклад: “**Де се ти запропастився**, чого замовк? Хай мене **заціпило**, так у мене ж син народився... Якби її **чорти** на тому світі **лапали й не переставали**... Подивимось, яке там **завчорнішки гузно** попереду” [9]; “Коли мені дозволять це – тоді я вже хоч “берега” якогось матиму, а не **крутитимусь** по лагерю, як **зівно** в ополонці. ...Говорила про це комісія, що **приїздила тут нас усіх дактилоскопувати** (пальці **одтискали** на папері всім, як **ворюгам**)...Я **схилиюсь до того, що це “таки да”** – **“радіопараши”**. ...**Харчишки** всі вже **викакано**. ...**Обікрали урочки**” [3, с.395-396]; “...я **шкрябнув** одному з кийських літераторів” [10];

– іронічно-жартівливого забарвлення, наприклад: “Якщо це **станеться**, тоді **ударю до тебе ломакою по дроту**... Міцно **тисну ратицю** і обіймаю” [9]; “Балачки про книжки, про медроботу – це все були **“теревені”**. Бажалося, очевидно, на **тяжку фізичну** – ну – **нідзя**... У мене все так, як народна мудрість рекомендує: **“брюхо в голоде”** (ой, і **пицца** ж!!!), **голова в холоді**, а **ноги в теплі** (у валянках). ...А взагалі, як там воно **“вонче”?**” [3, с.390-391]; “Але я не дуже **скавчав**, я **здаував**, як **поводили себе в такій ситуації собаки Д. Лондона**. Може, його **побито самого і він десь скиглить за ворітнею?**” [10];

– негативно-соціальної характеристики осіб чи суспільних явищ, наприклад: “**Повипинають рахітичні груди, напиндючать губи й стоять важно**... Велика сила – **нахабство**. А що ти гадаєш: **кожен Щупак може насмердіти вонючіше**, ніж **Белінський і Брандес разом укуні**...” [3, с.421]; “**Пани собачі**” [11, с.521]; “**Чубинський – дурень**, лиш **язиком ляпа**, а діла – як з **птиці молока**. ...**Кажуть, сама падлюча газета чи журнал, чи що**” [11, с.524-525].

Просторіччя, що виражають негативну оцінку, надають листам грубуватого та фамільярного відтінку.

Дописувачі нерідко послуговуються таким стилістично маркованим лексичним засобом, як росіянізми. У листах вони виконують такі функції:

1) відтворюють російський мовний колорит, наприклад: “А оце недавно в зборню прийшов циркуляр, щоб не було ніяких “незаконних собраний” [12, с.424]; “У нас повелись школи “для противодействия

полякам” – наські” [11, с.526]; “І тепер, коли мене просять щось написати тут для “местной прессы”, – я з таким страхом за це берусь, що уявити ти собі не можеш” [3, с.407]; “Збоку чуєш серед неможливого гвалту якийсь безпомічний голос російського обивателя: “Ах, боже мой! и ни одного городского!” [13, с.165];

2) служать засобом передачі певної якісної характеристики або мовної індивідуалізації суб’єкта, про якого йдеться у листі, наприклад: “Ні, я гадаю, що великих вона мені страждань коштувала, великих мук, не вважаючи (за джерелом) на таку зверхню “лёгкость моего литературного поведения” [3, с.407] – іронія; “(Дзюба, Світличний, Сверстюк), інші воліють додержуватись щодо мене “фігури замовчування”, бо хвалити такого письменника, як я, що може хтозна-що втнути, – небезпечно (“Ах, боже мой, что будет говорить княгиня Марья Алексевна!”)” [14]; “Але! До яких пір в українській Армії (особливо флот, авіація) розпорядження й накази будуть лунати на “общепонятном” імперсько-кримлівському “языке” (Україна молода. – 2000. – 31 травня) – сатиричний ефект; “І так мені гірко зробилося на жисть мою “таёжно-первобытную”... Що ж я роблю, Варюшко, “в свободное від ниття время”?” [3, с.401] – гумористично-іронічний ефект.

Іноді наявність російських слів в епістолярних текстах зумовлюється тематично-змістовими фактами, і тоді вони втрачають стилістичну маркованість і вживаються у прямому значенні, наприклад: “Миша питав, чи ви знаєте, що то за видання “Этнографическое обозрение”?” [5, с.240] “Також: як по-нашому звати: Грамматика – письмовниця (чи добре?). Вступление – ? Введение – ? Части речи – ?..” [11, с.521]; “Так, автора книжки “Твой друг словарь”, фахівця з російської мови, звинувачують у тому, що він “прагне повернути увагу школярів виключно до російських словників” і не згадує прізвище Б.Грінченка” [15]; “Ще про переклад “Мужика-деревенщины”, я переклав “Мужика-хуторянина”, бо не знаю більш підходяжого та відповідного вислову” [16, с.207].

Надзвичайно широко у листах використовуються *фразеологізми, цитати й крилаті вислови* (особливо вони притаманні знову-таки приватним побутовим, художнім та публіцистичним листам). Ці засоби мовної експресії надають текстам образності, полемічної сили, гостроти, часто служать для створення гумористичного чи іронічно-сатиричного ефектів, наприклад: “*Ще б пак, як кажуть москалі, “на ловца и зверь бежит”*. Ось тільки *“эти глупые хахлы”* віддадут кермо *“нашему человеку”* – і, як співається в одній пісні, *“на дворі нема України, лише віз на Сибір”* (Україна молода. – 1999. – 11 листопада) – тут автор уживає фразеологічні одиниці для підтвердження та ілюстрації власних роздумів щодо *“стану речей в Україні”*; “Уже навіть з’явилася така приказка: *“Я не такой богатый, щоб вчити свою дитину за державний кошт”* (Україна молода. – 1999. – 5 жовтня); “Саме тому й забуксувала перебудова і розвалився *“Союз непорушний”*... Саме в розпалі перебудови я й звернувся особисто до М.С.Горбачова з листом такого змісту: *“Перестройка реально выглядит, как “бой в Крыму, все в дыму и глухо, как в танке...”* (Україна молода. – 2000. – 20 січня); *“А знаете, Шура скінчила курси (вона була “остання могіканка”, бо курси закриті – вам, певне, то відомо?)...”* [5, с.240].

Прислів’я і приказки виступають також дієвими засобами впливу на читачів з метою переконання, аргументації думки, підтвердження повідомлюваного, створення урочистого, піднесеного тону. “Вдало введені в контекст загальноновживані і загальновідомі фразеологізми наповнюються новим соціально-політичним змістом, набувають великої пропагандистської сили завдяки актуалізації... Внаслідок актуалізації посилюється смислове й стилістичне навантаження фразеологічних одиниць і тексту загалом. Семантико-структурні зміни у самому фразеологізмі оновлюють його і, порушуючи вже встановлені асоціативні зв’язки, надають фразеологічним одиницям сильнішого експресивного забарвлення” [17, с.111], наприклад: “Якщо хто з старших людей, які, так як і я, в сорокові роки жили в окупованому угорцями (мадярами) Закарпатті, прочитають це в газеті, то підтвердять, як нас мадяри тоді “вчили”: *“го модьор коньир есий мадьорул ейш бесий”*, що означає – *якщо мадярський хліб їси, то по-мадярськи й говори*” (Сільські вісті. – 1999. – 1 квітня); “*Не родися красна, а родися щасна...*” Яке мудре прислів’я!.. Скільки про це складено прислів’їв! “*Кожна Ганна по-своєму гарна*”, “*Краса на два часа, а розум – назавжди*”, “*Не дивись на мене, як до церкви йду, а дивись, як свиням їсти несуть*” і *багато, багато інших*” (Сільські вісті. – 1995. – 18 липня); “*Ви наводите прислів’я: “Біля доброї жінки і пропащий чоловік може стати людиною”... Ще ж є і така народна мудрість: “У хорошого хазяїна і свинка – господинка”* (Порадниця. – 2004. – 4 квітня).

Фразеологізми у листах використовуються також для відображення розмовного, навіть фамільярного, відтінку: “... і завештався я, як муха в окропі” [9]; “Молоді пруть, а їх б’ють” [10]; “Сть тільки поети, творчість яких переїхало грузовиком ідеології, і тому всі твори їх викручені, викривлені [18]; “Здається, моя пісенька проспівана” [19].

На нашу думку, варто розглянути ще один спосіб створення емоційного ефекту в епістолярних текстах – словотворення. У проаналізованих листах значення пестливості, здрибнілості, згрубілості надається лексемам за допомогою суфіксів -ечк-, -очк-, -ик-, -к-, -езн-, -их-, -ух- тощо, наприклад: “Вірунечко” [13, с.276], “Вячулька” [3, с.391], “Варюшко” [3, с.391], “зайчиха-побігайчиха”, “добрячі” [3, с.423-424]; “братуха” [11, с.520], “посилочка”, “книжечкою”, “Грінченчихи” [12, с.430-431], “довжелезну” [5, с.238].

Отже, засобом вираження емоційного стану епістолярних комунікантів є експресиви, або емоційно забарвлена лексика, за допомогою якої описуються почуття, а також емоційні відтінки в оцінці явищ, подій, людей тощо. Такі лексеми поділяються на дві групи: слова, які містять позитивну емотивну оцінку, і слова, що передають негативну емотивну оцінку. Крім цього, у приватному побутовому листуванні окрему групу формує розмовно-просторічна лексика, функція якої полягає у створенні фамільярно-розмовного або просторічно-лайливого тону спілкування чи негативно-соціальної характеристики осіб та суспільних явищ. Як стилістично маркований лексичний засіб, в епістолярному дискурсі нерідко використовуються росіянізми, що відображають російський мовний колорит, служать засобом передачі певної якісної характеристики або мовної індивідуалізації суб'єкта.

Широко в листах уживаються фразеологізми, цитати й крилаті вислови. Ці одиниці мовної експресії надають текстам образності, полемічної сили та гостроти, сприяють створенню гумористичного чи іронічно-сатиричного ефектів. Традиційним засобом вираження емоційного стану комунікантів у проаналізованих епістолярних текстах виступають лексеми зі словотворчими афіксами, зокрема з суфіксами зі значенням пестливості, здрібнілості, згрублості тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности. – М.: Наука, 1991. – 214 с.
2. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилістика української мови: Підручник. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
3. Вишня Остап. Твори: В 4 т. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 4: Усмішки, фейлетони, гуморески, 1951–1956; 3 неопублікованого: 1934–1943: Чиб'ю; Матеріали к истории Ухтинской экспедиции, 1934-й год; 3 листування. “Думи мої, думи мої” (Щоденникові записи). – 606 с.
4. Лист В.Винниченка до Р.Ліфшиць // Слово і час. – 2000. – №7. – С. 71-72.
5. Українка Леся. Твори: В 4 т. – К.: Дніпро, 1982. – Т. 4: Оповідання; Статті; Листи. – 438 с.
6. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
7. Сучасна українська літературна мова: Стилістика / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – 588 с.
8. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови: Підручник. – Тернопіль: Навчальна книга. – Богдан, 2000. – 248 с.
9. Лист Григора Тютюнника до П.Коленського // Слово і час. – 1991. – №12. – С.23.
10. Лист В.Стуса до А.Лазаренка (від 25.01.63.) // Голос України. – 1993. – 6 січня.
11. Свидницький А.П. Роман. Оповідання. Нариси. – К.: Наукова думка, 1985. – 574 с.
12. Тесленко А.Ю. Прозові твори; Драматичні твори; Вірші; Листи. – К.: Наукова думка, 1988. – 480 с.
13. Коцюбинський М.М. Твори: В 7 т. – К.: Наукова думка, 1975. – Т. 7: Листи. – 414 с.
14. Лист Б.Антоненка-Давидовича до В.Брюггена // Слово і час. – 1990. – №10. – С. 38–39.
15. Лист Н.Кормілиціної до В.Дончика // Слово і час. – 1991. – №4. – С. 82.
16. Грабовський П.А. Вибрані твори: В 2 т. – К.: Дніпро, 1985. – Т. 2: Статті, нариси. Оповідання. Листи. – 343 с.
17. Сучасна українська мова / О.Д.Пономарів, В.В.Різун, Л.Ю.Шевченко та ін. – К.: Либідь, 1991. – 312 с.
18. Лист А.Казки до П.Тичини // Слово і час. – 1990. – №9. – С. 44-45.
19. Лист І.Багряного до Д.Нитченка // Слово і час. – 1994. – №2. – С.12.

ФРАЗЕОЛОГІЧНА МІКРОСИСТЕМА “ДУША” В ПЕРЕКЛАДАХ МИКОЛИ ЛУКАША: СТРУКТУРНО-ГРАМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

Прудникова Т.І., викладач

Кримський інженерно-педагогічний університет

Досліджуються питання структурно-граматичної класифікації фразеологічних одиниць із компонентом *душа* в перекладах Миколи Лукаша.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологічна мікросистема, модель, компонент.

Прудникова Т.И. ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКАЯ МИКРОСИСТЕМА “ДУША” В ПЕРЕВОДАХ НИКОЛАЯ ЛУКАША: СТРУКТУРНО-ГРАММАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ / Крымский инженерно-педагогический университет, Украина

Исследуются вопросы структурно-грамматической классификации фразеологических единиц с компонентом *душа* в переводах Николая Лукаша.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологическая микросистема, модель, компонент.

Prudnikova T.I. PHRASEOLOGICAL MICROSISTEM “SOUL” IN MYKOLA LUKASH'S TRANSLATIONS: STRUCTURAL-GRAMMATIKAL ASPECTS / Crimean Engineering and Pedagogical University, Ukraine

A structural -grammatikal classification of phraseological units with the component *soul* is studied in the article.

Key words: phraseological ideography, phraseological unit, model, component.

Однією з актуальних проблем, що хвилює теоретиків фразеології, є виявлення і вивчення форм системної організації фразеологічного складу мови. Увагу дослідників дедалі частіше привертають такі системні явища, як тематичні, семантичні поля, групи, іншими словами – фразеологічні мікросистеми (див. праці: Н.Ф.Грозян, А.М.Емірової, І.О.Іонової, О.М.Каракуці, І.В.Кашіної, П.О.Редіна, Л.М.Рязановського, Ю.Ф.Прадіда та ін. учених). Першим спеціальним дослідженням у вітчизняному мовознавстві теоретичних і практичних проблем вирішення окремих фразеологічних мікро- та макросистем стала монографія Ю.Ф.Прадіда “Фразеологічна ідеографія: проблематика досліджень” (1997), у якій учений провів лінгвістичний аналіз фразеологічних одиниць (ФО) на позначення психічних процесів людини. Автор слушно зауважує: “Вирішення як лексичних, так і фразеологічних мікро- та макросистем повинно базуватися на врахуванні не лише лінгвістичних, але й позалінгвістичних факторів” [1, с.11-12]. Наступним кроком на шляху розв'язання вищезазначеної проблеми стала дисертація Н.Ф.Грозян “Фразеологічна мікросистема “Поведінка людини” в українській мові (ідеографічний та аксіологічний аспекти)” (2003), у якій вчена отримала нові результати щодо місця фразеологічної мікросистеми “Поведінка людини” в структурі фразеологічної системи української мови, запропонувала психосемантичний підхід до дослідження позитивного й негативного оцінного значення ФО [2].

На думку вчених, ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, як і лексичних, повинна підпорядковуватися екстралінгвістичному членуванню світу й будуватися на поняттєво-логічних принципах, ґрунтуватися на наявності в усіх членів певної мікро- чи макросистеми спільної семантичної ознаки, яка є для цієї мікросистеми інтегруючою [1; 2]. Необхідно зауважити, що на це неодноразово звертали увагу мовознавці М.Ф.Алефіренко [3, с.16], А.М.Емірова [4, с.66], В.М.Мокієнко [5, с.222-223], В.Д.Ужченко [6, с.17] та ін.

Актуальність наукової розвідки визначається посиленням в україністиці інтересу до вивчення фразеологічних мікросистем в різних аспектах; із залученням до аналізу деякі даних теорій, висновків інших наук і галузей лінгвістики.

Мета статті – вирізнити з перекладів видатного українського перекладача, літературознавця, лексикографа другої половини ХХ століття Миколи Лукаша фразеологічні одиниці із компонентом *душа*, визначити домінуючі типи їхніх структурно-граматичних моделей.

Одним із найпоширеніших є “визначення психології як науки про душу” [7, с.9]. Проте сам термін і поняття “душа” виникли й пройшли певний історичний шлях задовго до того, як філософія, теологія, психологія зробили його предметом свого дослідження. Багато наук вивчає людину, і лише перед психологією вона постає у всій повноті її виявів. Це ставить психологію в особливі стосунки з іншими науками: вони змушені звертатись до психології в пошуках необхідних для них даних. Отже, як зазначає П.А.М'ясоїд, “психологія мусить не стільки користуватися здобутками суміжних дисциплін, скільки збагачувати їх своїми досягненнями” [8, с.66]. У свою чергу, одержані нами результати дослідження можуть стати допоміжним матеріалом у розв'язанні цілої низки проблем, досі не з'ясованих психологічною наукою. На сучасному етапі мовознавці звертаються до психології, філософії та інших

наук, використовуючи результати їхніх досліджень для ідеографічного опису фразеологічного складу мови.

Важливо зазначити, що структурно-семантичному аналізу фразеологічного масиву, об'єднаного за наявністю спільного компонента *душа*, й визначенню місця ФО із компонентом *душа* у формуванні образу світу, присвячені праці О.М.Каракуці. Окремі фразеологізми з компонентом *душа* як ілюстративний матеріал використовувались у працях Ю.Д.Апресяна, Н.Д.Арутюнової, Ю.О.Гвоздарьова, О.А.Ломова, Л.Г.Скрипник, В.М.Телії, О.В.Урисон. Уперше в історії вітчизняної лексикографії О.І.Скопненко й Т.В.Цимбалюк описали індивідуально-авторські вживання фразеологічних одиниць у перекладах Миколи Лукаша [ФПМЛ]. Але фразеологічна мікросистема “*Душа*” у перекладах Миколи Лукаша не була предметом комплексного дослідження в мовознавстві.

Однією з актуальних проблем при дослідженні фразеологічних мікросистем є моделювання ФО. У науковій літературі трапляються різні визначення поняття модель. Структурну фразеологічну модель визначаємо як “тип синтаксичних конструкцій, за якими утворюється ряд сталих сполучень” [5, с.51]. На основі аналізу структурно-граматичних класифікацій та дослідженого матеріалу виділяємо у перекладах Миколи Лукаша дві групи ФО із компонентом *душа*: 1) ФО, співвідносні за своєю будовою зі словосполученнями; 2) ФО, які структурно організовані за моделями речення. У фразеологічному масиві першої групи виявлено велику кількість ФО. Найчисленнішими є моделі: **V+N(x)**; **V+prep+N(x)**. Стрижневим у ФО цих моделей виступає дієслівний компонент. Як показує матеріал, модель **V+N(x)** представлена у фразеологічній мікросистемі “*Душа*” у вигляді конструкцій: а) модель **V+Nacc**: *рвати душу, краяти душу, витрясти душу, розпаляти душу, розважати душу, загубити душу, погубити душу, терзати душу, укладати душу, потрясти душу, збурити душу, хвилювати душу, шарпати душу, прихилити душу* тощо; б) модель **V+Ninstr**: *кривити душею, загорітися душею, сміятися душею, заснути душею, боліти душею, прихилитися душею, наложити душею, відпочити душею* тощо. Трапляються випадки введення в структуру фразеологічної одиниці заперечної частки **не**, яка надає фразеологізму протилежного значення: *не мати душі, не чути душі, не видно душі* тощо.

Іменники-компоненти в ФО загальної моделі **V+prep+N(x)** стоять у знахідному, родовому, орудному та місцевому відмінках. Наведемо приклади окремих моделей:

- а) модель **V+prep+Ngen**: *проїмати до душі, припасти до душі, відлягло від душі* тощо;
- б) модель **V+prep+Ninstr**: *вийти з душею, стояти над душею, одностити з душею* тощо;
- в) модель **V+ prep+Nacc**: *урізатися в душу, увібгатися в душу, залазити в душу, запастися в душу* тощо.

Проаналізований матеріал свідчить, що у перекладах Миколи Лукаша із компонентом *душа* трапляються двокомпонентні, трикомпонентні, багатоконпонентні моделі ФО: *гадова душа, камінна душа, до повноти душ, з відкритою душею, жах душу обійняв, віддати Богу душу, за милу душу, немає живої душі, вовча твоя душа, ані сантимта за душею, тримати душу в тілі, брати гріх на душу, положити гріх на душу, визівнути душу в пекло, не мати й су за душею, як Бог на душу положив, заронити в душу лиху іскру* тощо. Із компонентом *душа* в перекладах Миколи Лукаша трапляються також мінідіоми: *у душі, з душі, до душі, над душею, для душі, як душу, без душі* тощо. У фразеологічній мікросистемі “*Душа*” зафіксовано незначну кількість ФО, у яких стрижневим компонентом виступає дієприслівник. Наприклад: *Я при тій грі був, і як до сперечки доходило, підсуджував йому, душею часом кривлячи; коли вже він зіскочив, я сподівався, що й мені з тої вигри який таляр капне...* (Сервантес, перекл. Лукаша); *Як Бібіян мовчав і уважно слухав оповідання чортика, радіючи в душі, що познайомився з таким цікавим хлопцем* (Єлін Пелін, перекл. Лукаша); *Отак бідкаючись і мліючи душею їхав я навання цілу ту ніч, аж перед світом прибився до цих гір і ще три дні й три ночі буяв по них без доріж...* (Сервантес, перекл. Лукаша).

Як свідчить фразеологічний матеріал, моделі ФО, що становлять собою конструкції зі сурядними й підрядними сполучниками, є непродуктивними. Нами зафіксовано декілька ФО цієї моделі: *тілом і душею, душею і серцем, що душа забажає, як свою душу* тощо. Фразеологічний масив другої групи фразеологічної мікросистеми “*Душа*” представлений такими моделями: а) ФО, структурно організовані за моделями односкладного речення: *наболіло на душі, відлягло від душі, на душі похолонуло* (у перекладах Миколи Лукаша ця модель ФО є непродуктивною); б) ФО, структурно організовані за моделями двоскладного речення: *душа гнітється, душа бринить, душа болить, душа чує, душа мліє, душа рветься, душа відлітає з тіла, душа злетіла на небо, душа втекла в п'ятки, душа схолола* і под.

Найчисленнішою в перекладах Миколи Лукаша в корпусі фразеологічної мікросистеми “*Душа*” є дієслівна фразеологія. Досліджений матеріал дає підстави стверджувати, що дієслівна фразема, як і дієслово, може мати форми особи, виду, способу, в минулому часі – роду, утворювати дієприкметники й дієприслівники. Розглянемо деякі форми. Так, матеріал переконує, що ФО в перекладах Миколи Лукаша моделі “дієслово + іменник” у всіх непрямих відмінках (з прийменником або без нього) мають усі три граматичні значення часу:

а) теперішнього: *Отож не жалійте, що послухаєтесь моєї поради, сідайте на коня, якщо здужаєте, а ні, то я підсаджу, та й їдьмо звідси, бо чує моя душа, що зараз нам більше ноги потрібні, як руки...* (Сервантес, перекл. Лукаша);

б) минулого: *Марив я в дитинстві про чудні краї, Змалку в мою душу казка та запала Про пишноти Сходу, про Сарданапала...* (Верлен, перекл. Лукаша);

в) майбутнього: *Вона [Емма] відчувала його [Леона], близькість: ось-ось він прийде і вийме з неї душу поцілунком* (Флобер, перекл. Лукаша).

Приклади свідчать, що у перекладах Миколи Лукаша фразеологізми з компонентом *душа* мають повну видову парадигму або виступають тільки в одній видовій парадигмі. Повну видову парадигму мають ФО: *краяти / розкраяти душу, продавати / продати душу, вивертати / вивернути душу, розпикати / розпекти душу, розважати / розважити душу, утішати / утішити душу, виймати / вийняти душу* тощо. Нами зафіксовано приклади ФО, які завжди виступають у формі недоконаного виду: *мучити душу, розпирати душу, вручати душу, торкати душу* чи у формі доконаного виду: *витрясти душу, розв'язати душу, поійняти душу* та ін. М.Т.Демський зазначає, що вживання деяких дієслівних ФО лише у формі недоконаного виду зумовлене системними особливостями дієслівної фразеології [9, с.26-27]. У таких ФО форми з дієслівними компонентами в іншому видовому кореляті мали б інше значення або привели б таку ФО до розряду синтаксичних словосполучень. Спроба утворити видовий корелят з ФО приводить до утворення нового значення ФО чи до деградації фразеологічної цілісності, що переводить таку ФО до розряду синтаксичних словосполучень, або позбавляє ФО будь-якого розумового смислу. Це підтверджує думку М.Ф. Алефіренка, що “втрата компонентами фраземи видової опозиції – це один із граматичних факторів фразеологізації дієслівних словосполучень, формування дієслівної фраземики з відмінними від дієслівних лексем морфологічними парадигмами” [3, с.55].

Отже, аналізований матеріал розкрив розмаїття структурно-граматичних моделей фразеологічної мікросистеми “Душа” у перекладах Миколи Лукаша. Домінуючими моделями фразеологічної мікросистеми “Душа” є бінарні моделі (V+Nacc, V+Ninstr). Іменники-компоненти в ФО загальної моделі V+prep+N(x) стоять у знахідному, родовому, орудному та місцевому відмінках. Найбільш частотними серед полікомпонентних моделей є тричленні та чотиричленні конструкції. Найчисленнішим корпусом у досліджуваній мікросистемі є дієслівна фразеологія. Дослідження окремих фразеологічних мікросистем у різних аспектах створить передумови для укладання фразеологічних словників ідеографічного типу.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

N – іменник;

V – дієслово;

ргер – прийменник;

gen – родовий відмінок;

acc – знахідний відмінок;

instr – орудний відмінок;

x – непрямі відмінки;

ФПМЛ – Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклали О.І.Скопненко, Т.В.Цимбалюк. – К.: Довіра, 2002. – 735 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / НАН України, Ін-т української мови; Відп. ред. О.О.Тараненко. – К.: Сімферополь, 1997. – 252с.
2. Грозан Н.Ф. Фразеологічна мікросистема “Поведінка людини” в українській мові (ідеографічний і аксіологічний аспекти): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1997. – 20с.
3. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Харків: Вища школа, 1987. – 134с.
4. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте. – Ташкент: ФАН, 1988. – 91с.
5. Мокиенко В.М. Славянская фразеология. – 2-е изд., исправл. и доп. – М.: Высшая школа, 1989. – 287с.
6. Ужченко В.Д. Историко-лингвистичний аспект формування української фразеології: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – Дніпропетровськ, 1994. – 34с.
7. Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 1999. – 632с.

8. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1998. – 479с.
9. Демський М.Т. Граматичні особливості української дієслівної фразеології // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С.24-32.

УДК 811.162.1:81'36

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ

Рисіч Ю.Й., к.філол.н., доцент

Дніпропетровський національний університет

Висвітлюється питання впровадження функціонального підходу до вивчення польської мови як найбільш ефективного, продуктивного й нині актуалізованого підходу. Залучаються польські методичні й дидактичні джерела, аналізуються “Стандарти вимог до конкретних рівнів володіння польською мовою як чужою”.

Ключові слова: функціональний підхід, функціональна граматики, функціонально-семантичне поле, функціонально-комунікативний аспект, початковий, середній загальний, вищий рівень.

Рысич Ю.И. ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ ПОДХОД К ИЗУЧЕНИЮ ПОЛЬСКОГО ЯЗЫКА /Днепропетровский национальный университет, Украина

Освещается вопрос введения функционального подхода к изучению польского языка как наиболее эффективного, продуктивного и актуального в данный момент подхода. Привлекаются польские методические разработки, дидактические материалы, анализируются “Стандарты требований к конкретным уровням знания польского языка как иностранного”.

Ключевые слова: функциональный подход, функциональная грамматика, функционально-семантическое поле, функционально-коммуникативный аспект, начальный, средний общий, высший уровень.

Rysich Yu. FUNCTIONAL APPROACH TO STUDY OF POLISH LANGUAGE / Dnepropetrovsk National University, Ukraine

The question of introduction of functional approach is lighted to the study of the Polish language as the most effective, productive and actual presently approach. Polish methodical developments, didactic materials are attracted, “Standards of requirements to the concrete levels of knowledge of the Polish language as foreign” are analysed.

Key words: functional approach, functional grammar, functional-semantic field, functional-kommunikative aspect, initial, middle general, advanced level.

Питання функціонального підходу у викладанні іноземних, зокрема слов'янських, мов порушувалося мовознавцями-полоністами ще наприкінці минулого століття. Знаковими в цьому контексті можна вважати публікації, розміщені в збірнику наукових праць “Теория и практика изучения славянских языков” (Москва, 1988; насамперед тут йдеться про статті О.Шапкіної [1], Т.Тихомирової [2], Н.Ананьєвої [3]), а також спроби функціонального опису польської граматики в підручниках з останньої (Варшава, 1984, 86 [4]). Функціональний аспект на тлі цілісної картини полоністичних досліджень є порівняно новим. Адже, наприклад, уже згадувана Н.Ананьєва, а також С.Бернштейн, Б.Вечоркович, Я.Вуйтович, М.Бернаж, С.Толста займалися вивченням польської мови на рівні діалектного. Ті чи інші прояви польської мови на лексичному та фразеологічному рівнях вивчали Р.Вайнтруб, Ю.Гольцекер, В.Горкінський, Л.Гумецька, К.Голумянц, К.Ніколаєва, А.Інжеваткіна, А.Кравчук, А.Левін-Штайманн, Л.Ткач, О.Тищенко. Граматичний рівень досліджували І.Дулевичова, Н.Кузьмін, Н.Маркарян, В.Радзіховська, А.Кіклевич, З.Клеменсевич, Я.Мацюсович, А.Супрун та ін. Новочасну і розмовну лексику, у тому числі в текстах сучасних польських ЗМІ, вивчали С.Парфьонова, В.Федорищев. Цікавим є огляд дослідження розмовного мовлення польськими авторами, зроблений М.Цветковою. У статті “Основные направления исследований польской разговорной речи: Обзор” (1990) авторка акцентує на недостатній вивченості типології розмовних текстів, що розроблялася тоді переважно на теоретичному рівні й при цьому одним ученим – Я.Мазуром (Люблін). М.Цветкова погоджується з думкою вченого про перспективність розгляду розмовного тексту саме у функціональному плані, у зіставленні розмовних, літературних (чит. художніх) і публіцистичних текстів, подає визначення розмовного мовлення з функціонального погляду, запропоноване Я.Мазуром [5, с.118]. Беручи до уваги рік видання згадуваної авторкою монографії польського вченого – 1986 [6], а також зазначених вище публікацій, можемо стверджувати, що кінець 80-х – початок 90-х рр. минулого століття – час якнайбільшої актуалізації функціональної лінгвістики і досягнень функціональної граматики.

Функціональна граматику у своїх основних теоретичних положеннях і конкретних дослідженнях якнайкраще відповідає потребам навчання активного володіння мови, зокрема й чужої, оскільки спирається на семантичні угруповання системи мовних засобів (див. детальніше праці А.В.Бондарка [7], Н.А.Слюсареві [8]). “Функціональна граматику, – зазначає Т. Тихомирова, – прагне включити в об’єкт вивчення всю семантико-граматичну сферу мови і потім, на базі функціональної тотожності, подібності, а також відмінностей описати всі різнорівневі засоби вираження певних значень. Ці значення об’єднуються у функціонально-семантичні комплекси (типів значення, функціонально-семантичні категорії, функціонально-семантичні поля тощо), кількість яких для кожної мови відносно стала. Функціональна граматику звертається як до універсального, так і до індивідуально-мовного начала в семантиці і функціонуванні граматичних та інших одиниць мови, а аналіз мовної матерії в ономазіологічному напрямі – “від значення до форми”, “від функцій до засобів вираження” – дозволяє якнайповніше розкрити взаємодію різних рівнів мови в процесі мовної діяльності. За основну одиницю розгляду ця граматику обирає вислів” (переклад наш – Ю.Р.) [2, с.23-24].

Обґрунтування кінечності функціонального аспекту у вивченні іноземних мов, зокрема польської, знаходимо в О.Шапкіної. Дослідниця наголошує на тому, що “...процес навчання іноземної мови переслідує дві тісно взаємопов’язані мети: навчання мовного аналізу і мовного синтезу, тобто **рецептивних і продуктивних** видів мовної діяльності. Для розуміння іноземної мови (в її усній і письмовій формі) учень потребує словникового запасу і знання описової граматику мови, що вивчається... Що ж до продуктивних видів мовної діяльності – мовлення і писання іноземною мовою для передачі певної інформації, то тут уже недостатньо знання описової граматику цієї мови і декількох тисяч слів, оскільки володіння продуктивною мовою передбачає не механічне (хай навіть граматично правильне) використання слів мови, що вивчається, а творення текстів, що відповідають **мовній нормі** цієї мови. Коли студент говорить або пише мовою, що вивчається, ця мова перестає бути матеріалом для засвоєння, а стає засобом передачі інформації і підкоряється фактам і явищам дійсності. Тому при навчанні продуктивної мовної діяльності підхід до мови повинен бути іншим, ніж у навчанні рецептивному: до мови потрібно, перш за все, підходити з погляду її функцій, а не матеріалу і побудови (системи)” (переклад і виділення наші – Ю.Р.) [1, с.15]. Ключовим тут є, на наш погляд, поняття мовної норми, адже без її знання неможливе вдале передавання будь-якої інформації, тобто власне комунікативна діяльність як носія чужої мови. “Дія у рамках мовної норми якої-небудь мови неможлива без знання властивої мові морфолого-синтаксичної і лексико-семантичної сполучуваності, а також семантичного обсягу лексичних одиниць”, – розвиває думку О.Шапкіна [1, с.15].

Описуючи семантичну структуру лексем, особливо тих, що кореспондують одна з одною в обох мовах, – тут російській і польській – дослідниця констатує недостатнє відображення цього явища, насамперед, у словниках, що, на її думку, спричиняє багато лексичних помилок у студентів. Аналізуючи далі правильність морфолого-синтаксичної сполучуваності як одного з елементів нормативної мовної дії, вона узагальнює відмінності цієї сполучуваності в обох мовах на прикладі дієслівного керування, порядку слів, уживання форм числа, способів поєднання компонентів мовленнєвої конструкції. При цьому відзначає як найбільш вивчений і описаний лише перший вид відмінностей – керування дієслівними формами. Подібний стан має і досліджуваність лексико-семантичної сполучуваності та відображення її різного прояву в мові, що вивчається, і рідній. На думку О.Шапкіної, “Відомості про сполучуваність слів на лексико-семантичному рівні повинен містити двомовний словник уживання лексику іноземної мови. Існуючі двомовні словники – це, як правило, словники значень, а не вживання, вони аналізують значення ізольованих елементів, а не вживання в мові. У підручниках з польської мови для російськомовних студентів дані про лексико-семантичну сполучуваність слів, як правило, мінімальні” [1, с.16; 9]. Водночас потрібно наголосити на тому, що наразі окреслена ситуація певною мірою змінюється на краще. Ідеться про видання в 2004 р. “Нового польсько-руського словаря” за редакцією Ришарда Стипули та Галини Ковальової, що, як зазначають самі автори, є новим за концепцією укладання за останні 15 років. Уміщені в його словникових статтях частотні розмовні варіанти, багатий синонімічний, у тому числі фразеологічний, ряд до поданих слів справді відображає польську мову вживання, а не значення. Щоправда, це поки що тільки одномовний словник.

Узагальнюючи і підсумовуючи викладене щодо кінечної потреби застосування функціонального підходу у вивченні польської мови, а також укладання підручника, заснованого на функціональній, а не описовій граматиці, О.Шапкіна, виходячи з власного досвіду викладання цієї мови в російськомовному середовищі, пропонує порядок оволодіння конструкціями, що відображають часові відношення (див. детальніше [1, с.19]). При цьому авторка акцентує на ретельному відборі і послідовній систематизації на функціональній основі всього мовного матеріалу, як, до речі, і на тому, що виняткова опора на функціональну граматику за наявності флективних та односистемних мов (якими є польська і російська) спричинює випадковий характер навчання. Адже, незважаючи на велику подібність, багато граматичних форм обох мов не збігається, тож без попереднього знання структури і системи мови, без володіння на теоретичному рівні мовними еквівалентами практичне засвоєння мовленнєвих еквівалентів неможливе [1, с.18].

Дещо точніше окреслює значущість навчальної програми, що спирається на функціонування мови, котра вивчається, дослідниця Т.Тихомирова. У публікації “Принципы функциональной грамматики и построение учебной программы по польскому языку” [2] вона пояснює нагальну потребу виділення в складі загальної програми навчання польської мови розділу про функціонування мовних одиниць необхідністю **активного** навчання на **вищому** етапі оволодіння цією мовою (виділення наш – Ю.Р.). Особливістю зазначеного розділу авторка називає “свідому і послідовну орієнтацію на функціонально-семантичну сферу мови, на цілісне представлення всього семантико-граматичного потенціалу і засобів формального вираження” [2, с.24]. Навчальна програма, що міститиме такий розділ, має виходити саме зі значення, функції, базуватися на систематизованих семантичних об’єднаннях і послідовно розкривати всі засоби їх вираження. “Це, – твердить Т.Тихомирова, – передбачає аудиторію, яка вже володіє формально-морфологічним апаратом мови і має достатній лексичний запас. Мета програми такого типу – узагальнити і співвіднести між собою вже відомі функції окремих граматичних форм і словосполучень або інших мовних одиниць, поєднати їх у рамках мовної синонімії, показати їх можливий стилістичний ранг” [2, с.25]. Разом з тим, цей, фактично, тест з перевірки результатів вивчення іноземної, у тому числі польської, мови є досить обмежений і неспроможний охопити всіх, властивих мові, що вивчається, семантико-функціональних і формальних можливостей. Відтак дослідниця допускає певне спрощення в поданні матеріалу, інше його групування (уже згадувалося вище стосовно категорії часових відношень – Ю.Р.) тощо. Надаючи безумовну перевагу у “функціональній” програмі цілісному і повному уявленню про сукупність семантичних функцій мовних одиниць, Т.Тихомирова наголошує на обов’язковому їх представленні у способі послідовного переліку функціонально-семантичних полів. При цьому вона спирається на класифікацію останніх, запропоновану О.Бондарком. Ідеться, зокрема, про поля (іншими словами – потенційні синтаксичні позиції у складі пропозиції) з предикативним ядром, з наочним (суб’єктно-об’єктним) ядром, з квалітативно-квантитативним та обставинним ядром [7, с.60].

Підсумовуючи висловлене, авторка, з одного боку, говорить про труднощі і практичного, і теоретичного характеру в укладанні актуальної навчальної програми, з іншого боку, визнає здійсненність запропонованого їй особливе значення впровадження такої програми. “Її реалізація, – за словами Т.Тихомирової, – могла б чимало посприяти у підвищенні рівня викладання польської мови в російськомовному середовищі зокрема” [2, с.30].

Виклавши найголовніші теоретичні постулати функціональної граматики в проекції на викладання іноземних близькоспоріднених мов (вище йшлося про польську і російську мови), вважаємо за доцільне навести дані, одержані з власного досвіду перебування на стажувальних навчальних курсах, котрі підтверджують практичне втілення окреслених позицій. Ідеться про стажувальні курси, щорічно пропонувані до розгляду рядом навчальних закладів Польщі, зокрема Ягеллонським університетом у Кракові (UJ), Університетом Марії Кюрі в Любліні (UMCS) та Польським викладацьким центром (PCN) там же. Крім основної діяльності учасників курсів, що безпосередньо пов’язана з назвою і спрямуванням (як-от, наприклад, курс “Свята в польській культурі”), з 2003 року здійснюється й обов’язкова підготовка (чи вдосконалення підготовки, залежно від рівня володіння мовою) до евентуального складання іспиту з польської мови. Завдання для виявлення різних рівнів знань польської мови, що пропонуються на цьому іспиті, укладені Міністерством Національної освіти і спорту Польщі саме в 2003 році. Після складання цього іспиту видається відповідний сертифікат, що надає його власникові (найчастіше – емігранту) різні права під час перебування, проживання, пошуку роботи в Республіці Польща.

Так, виходячи, на наш погляд, з відомого постулату про те, що відмінності між рідною мовою й тією, що вивчається, найяскравіше і найповніше виявляються саме на функціональному рівні (про це неодноразово наголошувалося вище), укладач практичного курсу “Удосконалення мовної підготовки” в т.зв. “просунутій” групі Барбара Гаєвська зацентрувала на такій послідовності підготовки.

По-перше, це творення прізвищ жінок і подружжя;

по-друге, удосконалення використання пасивних конструкцій;

по-третє, виділення особливостей уживання сполучників і займенників на письмі;

по-четверте, перевірка вмінь відмінювати іменні частини мови;

по-п’яте, вправи на виправлення стилістичних і граматичних помилок, на творення ступенів порівняння прикметників і прислівників;

по-шосте, шліфування вмінь логічно і вдало промовляти, виголошувати;

по-сьоме, виправлення частотних лексичних і стилістичних огріхів на письмі, відомості про паронімію, полісемію, синонімію та їх стилістичне функціонування;

по-восьме, усунення помилок у перекладі й розумінні фразеологізмів; нарешті, добір лексем, що формують згадуване вище квалітативне ядро висловлювання [10].

Як бачимо, найперше увага звернена на обізнаність носіїв польської мови непольського походження з питомими афіксальними дериватами (на зразок **-yna** – *Strug* – *Strużyna*; **-owa** – *Szewczy* – *Szewczykowa*; **-ówna** – *Piasek* – *Piaskówna*) [10, с.4]. З функціонального погляду це втілюється в категорії персональності, що певною мірою кореспондується з українською мовою (пор. *Швець* – *Шевцова*), але менше – з іншими слов’янськими мовами (пор. рос. *Шевцов* – *Шевцова*).

Далі, говорячи про дуже поширені в польській мові пасивні конструкції з цілком відмінними від інших слов'янських мов особливостями керування непрямого додатка (див. *Zwłoki zostały pogrzebane przez Antygonę* – Останки були захоронені Антигоною) і їх взаємозаміну на активні (*Antygoną pogrzebała zwłoki* – Антигона поховала останки), спостерігаємо не що інше, як характеристику функціонально-семантичного поля з предикативним ядром.

Наступні особливості, а саме: уживання деяких найбільш частотних сполучників (*a, lecz, jednak, że, iż, gdy, gdyby, i, oraz, czy, lub* та ін.) і їх поєднання (*ile – o tyle, zarówno – jak, im – tym, bądź – bądź, dlatego – że* тощо), а також займенників (вказівних, особових, особово-вказівних) знову ж таки демонструють відмінності польського синтаксису і формального вираження категорії предикативності від, скажімо, українського або російського. Так, наголошено на тому, що надуживання особово-вказівних чи особових займенників є помилкою, спричиненою інтерференцією польської та російської мов. Відомо, що формальним показником особи, насамперед 1 і 2 особи однини/множини, у польській мові є особове закінчення дієслова. Див.: (~~On~~) *Odrzekł, że się z tym wyrokiem nie zgadza* – Він відповів, що не погоджується на такий вирок (буквальний і правильний переклад з польської – Відповів, що не погоджується на такий вирок) [10, с.11].

У цілому відзначимо, що іменним та дієслівним парадигматичним відношенням, знання яких відображає досконалу рецептивну мовну діяльність і володіння системою мови, що вивчається, відведено значне місце у аналізованому посібнику. Разом з тим, ці парадигматичні відношення передують за порядком вивчення синтагматичним. Б.Гаєвська зацентувала в такий спосіб на послідовності виявлення та усунення найперше граматичних помилок у реченнях (текстах), а далі вже лексичних, стилістичних. Останні ілюструються на прикладі надуживання, зайвого зі стилістичного погляду чи змістовно неправильного використання займенників (див.: *Zdumiewa bogactwo ~~tych~~ obrazów, które odnajdujemy w wierszu J. Przybosia* – Вражає багатство ~~цих~~ образів, котрі знаходимо у вірші Я.Пшибоші), іменників (*Pasja moralizatorska jest widoczna w jego utworach, niezależnie od formy wypowiedzi, jaką się ~~Milosz~~ posługuje* – Пристрасть до моралізування помітна у його творах незалежно від форми оповіді, якою ~~Мілош~~ (Чеслав – Ю.Р.) послуговується); також на прикладі лексичної несполучуваності деяких слів, невластивому доборі близьких за значенням слів і виразів (див.: *W Monachomachii została przedstawiona walka dwóch zważnionych ze sobą ~~klero~~ów/zakonów* - У “Монахомахії” представлено боротьбу двох антагоністичних ~~духовенств~~/орденів) [10, с.23-25]. При цьому, на наш погляд, настільки важливий для унаочнення функціонального аспекту розділ є недостатньо заактуалізований. Більшу ефективність він мав би, коли б містив реалістичніші текстові зразки.

Логічним завершенням у викладі матеріалу в цьому посібнику є розділ, присвячений функціонуванню фразеологізмів і крилатих виразів. Адже відомо, що вмиле використання сталих зворотів у мовленні свідчить про дуже високий рівень володіння чужою мовою. Прикметно, що укладач курсу до мовленнєвих помилок, спричинюваних недостатнім знанням фразеології польської мови, зарахувала, крім невластивого розширення фразеологізму (див. *gotowi do poświęceń nawet całym ciałem* замість *gotowi do poświęceń* – пор. *готові до освячення навіть усім тілом* і *готові до освячення*), у тому числі й посиланнями на джерела (див.: *Wiadomość o wybuchu wojny uderzyła w niego jak ~~przysłowiowy~~ grom z jasnego nieba* – пор. Новина про початок війни вдарила в нього, як відомий грім з ~~ясного~~ неба), також і застосування чужих для розмовної польської мови усталених виразів, зокрема російського походження (пор.: *Przeszłość jest ważna, tym niemniej trzeba myśleć o terażniejszości* – *Минуле важливе, але тим не менше треба думати про сучасне* і правильн. *Przeszłość jest ważna, niemniej trzeba myśleć o terażniejszości* – Минуле важливе, однак не менше треба думати й про сучасне) [10, с.30-31].

Не менш важливим джерелом, на яке мають спиратися викладачі в підготовці до складання зазначеного вище сертифікаційного іспиту з польської мови, є “Стандарти вимог до конкретних сертифікаційних рівнів володіння польською як чужою мовою” [11]. Ще важливішим є це джерело з погляду відображення в ньому практики впровадження функціонального і більше – власне комунікативного – аспекту викладання. Так, скажімо, у загальних вимогах до початкового рівня володіння мовою знаходимо:

- розуміння найважливішого змісту й ідеї усних і письмових повідомлень (текстів), що стосуються щоденного життя, дозвілля, навчання, типових ситуацій на роботі;
- уміння послуговуватися польською мовою в таких і інших типових ситуаціях, у польських реаліях загалом, зокрема під час подорожі;
- уміння написати простий текст на загальну, популярну тему, а також стосовно власних захоплень;
- уміння стисло розповісти про свої інтереси, власний досвід, мрії, плани; доводити й аргументувати власний погляд на щось чи описувати випадок з минулого;
- навички застосування офіційного і неофіційного мовлення залежно від ситуацій;
- знання найважливіших соціокультурних умов комунікації в Польщі [11, с.1].

До конкретних вимог для одержання сертифікату про володіння польською мовою як на початковому, так і на середньому й “просунутому” рівнях (ці вимоги безпосередньо відображають екзаменаційні завдання – Ю.Р.) укладачі зарахували:

- розуміння на слух;
- уміння розпізнавати і застосовувати правильні граматичні форми;
- розуміння письмового мовлення;
- писання;
- мовлення [11, с.1-13].

Наступний після початкового, т.зв. середній загальний рівень, різниться загальними вимогами, зрозуміло, у бік їх розширення. Так, ідеться вже про:

- розуміння найважливішого змісту й ідеї текстів, що стосуються *загальних, конкретних та абстрактних* тем, зокрема й тем винятково *спеціальних*, точно пов'язаних з інтересами екзаменованих, у письмовій та усній формі *ускладненої структури*;
- уміння користуватися польською мовою *спонтанно*, що дозволяє вільно спілкуватися з прямими носіями мови в усіх ситуаціях щоденного життя;
- уміння писати довші тексти на *різноманітні* теми, виражати й доводити в них власні погляди, а також здійснювати *порівняльний аналіз*;
- уміння “багато” висловлюватися з теми, що цікавить, з додаванням випадків із минулого життя; уміння брати участь у *дискусії*, як і в діловому спілкуванні;
- уміння послуговуватися літературною і розмовною польською мовою відповідно до ситуації, а також *живити популярні ідіоматичні сполуки* (виділення наші – Ю.Р.) [11, с.13].

Очевидно, що і текстове наповнення в екзаменаційних завданнях обох рівнів є різне. Так, якщо для початкового рівня досить розуміти й укласти такі текстові масиви, як *побажання, привітання, співчуття, комплімент, репліки при зустрічі, прощання*, також *подяка, прохання, пропозиція, вибачення, обіцянка, запевнення* – у мові розмовній; *оголошення, розклади, меню, інструкції, назви, заборони, фрагменти рекламної і іншої газетної інформації*, у т.ч. *туристичної, приватні листи, поштові листівки*, також *прості офіційні й державні документи* – у мові офіційно-діловій, то для наступних двох рівнів – середнього загального і вищого (“просунутого”) – види текстів подаються такі: *оголошення, реклама, скарга, рекламація, протест, відмова від рішення; запрошення, повідомлення, побажання, привітання; заява; біографія; рекомендація, резюме; відповідь за оголошенням; переказ публіцистичного тексту* обсягом від 1 стор. (80-150 слів); *коментар до фільму, книги, вистави; характеристика особи; звіт*, зокрема й з *подорожі, концерту, відпочинку в цілому; лист і відповідь на нього (приватний офіційний та неофіційний, державного значення); короткий реферат для виголошення* (від 250 до 300 слів); *нарративний текст; оповідання; аргументаційний текст; твір; порівняльний аналіз* (від 250 до 400 слів); *урядова (державна) документація*. Як бачимо, функціонально-стильова різноманітність представлена в названому вже художнім, публіцистичним, офіційно-діловим стилями. Відповідно, і широта комунікативних полів, у яких має орієнтуватися носій чужої (тут – польської) мови, починається з елементарних “дозвілля та інтереси”, “праця”, “шопінг”, “стан здоров'я”, “подорож і транспорт” і завершується такими, як “природа і середовище”, “наука і техніка”, “людина в контексті міжлюдських стосунків, конфліктів, у тому числі етнічних, міжнародних”, “система освіти і її порівняльний аналіз у двох державах”, “ринок праці й труднощі, пов'язані з працевлаштуванням” [11, с.20-21].

Ці семантичні поля подано в розділі “Перелік функцій і мовних понять” (переклад буквальний з польськ. – Ю.Р.). Відтак зрозуміло, що досліджуваний аспект у викладанні цієї мови як іноземної безпосередньо враховується й зумовлюється зокрема такими складниками, як :

- функції вітання, прощання, знайомства, ввічливості;
- контактування, звертання;
- питання про щось, інформування;
- дефінування, витлумачення;
- творення власних оповідей і оповідей від 3-іх осіб;
- прохання, відмова; обіцянка, запевнення;
- пропозиція до співпраці, згода, відхилення пропозиції;
- порада і відрада;
- рекомендація, заборона, наказування;
- висловлення поглядів, переконання, участь у дискусії;
- перемовини, аргументування;
- підтвердження, заперечення [11, с.19];
- описовість;
- доведення;
- презентація теми;
- зіставлення;
- початок розмови, уключення до розмови;

- контролювання перебігу розмови;
- підтримка бесіди [11, с.29] (Останні 7 пунктів стосуються мовленнєвих функцій на т.зв. просунутому рівні володіння мовою).

Можемо зробити висновок, що на рівні вимог (не підготовки) до сертифікаційних іспитів з польської мови найбільша увага звернена на комунікативний складник функціональної граматики, а також на стильовий, тобто фактично програма іспиту відображає спрямованість на комунікативні завдання побудови зв'язного тексту. Це підтверджують і подані в “Стандартах...” окремим розділом комунікативні ролі мовців, що, зрозуміло, різняться на початковому рівні володіння мовою і на наступних – середньому загальному і “просунутому”. Скажімо, якщо спершу достатньо виступати в ролях *приятеля, знайомого, члена родини, туриста, стороннього, учня, вчителя, студента, професора, працівника, працедавця, клієнта*, то надалі потрібно вміти формувати мовлення з комунікативних позицій *підлеглого, керівника, власника транспортного засобу, учасника аварії на дорозі, учасника колізії, свідка, жертви*, а також *заявника, прохача, пацієнта, читача, глядача, спортсмена, уболівальника* тощо [11; 4, с.17-19, 25].

Повертаючись, у свою чергу, до етапу підготовки до складання описуваних іспитів або ж у цілому до методики вдосконалення рівня володіння польською мовою, маємо наголосити на віддзеркаленні в дидактичних і методичних матеріалах найважливіших функціонально-семантичних полів, зокрема вище описаних предикативного і квалітативно-квантитативного.

Відображення ж основних постулатів функціональної граматики знаходимо знову-таки в переліку вимог до граматичної обізнаності екзаменованих (відповідний розділ “Стандартів...” – “Граматична правильність, або вміння розпізнавати і застосовувати правильні мовні форми” [11, с.8-13, с.21-23]). Так, згадувані на початку статті рамки мовної норми, а саме – *семантичний обсяг лексичних одиниць, лексико-семантична і морфолого-синтаксична сполучуваність*, що, на думку О.Шапкиної [2], найменше представлені в підручниках і методичних посібниках з навчання польської мови в російськомовному середовищі, у зазначених вимогах коментуються таким чином.

На знання семантичного обсягу іншомовних лексем запропоновано завдання на правильний переклад і розуміння синтаксичних конструкцій з багатозначними дієсловами (скажімо, з дієсловом *wyudać* і п'ятьма його значеннями: 1) заплатити; 2) надати; 3) зрадити; 4) видати заміж; 5) наразити на щось), а також на розуміння значення дієслівних префіксів у тому чи іншому контексті вживання цього дієслова (наприклад, *odpisywać, poodpisywać, pozapisywać* тощо).

Обізнаність із морфолого-синтаксичним рівнем польської мови перевіряється завданнями на синтаксичну синонімію, на вміння будувати складні речення з підрядними сполучниками чи відносними займенниками, трансформувати речення прості в складні, виявляючи в такий спосіб знання з'єднувальних компонентів, також на вміння будувати зв'язний як іззовні, так і всередині текст з уживанням багатокомпонентних складних і безсполучникових речень. Особлива увага звернена також і на семантико-стилістичні можливості односкладних речень, що стосуються теми метеорологічних явищ, процесів мислення, психічного та фізіологічного станів.

Обізнаність із лексико-семантичною сполучуваністю польських слів найкраще перевіряється такими завданнями, як, наприклад, заповнити пропущені місця в тексті, обираючи один з кількох поданих синонімічних варіантів слів чи виразів [12, с.27-28].

Таким чином, можемо стверджувати, що в польській методичній і дидактичній літературі впровадження актуалізованого з кінця минулого століття рядом мовознавців функціонального підходу до вивчення польської мови як іноземної – цілком схвалене і практично реалізоване.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шапкина О.Н. К вопросу о функциональном аспекте преподавания славянских языков в русскоязычной среде (на материале польского языка) // Теория и практика изучения славянских языков. – М., 1988. – С.14-23.
2. Тихомирова Т.С. Принципы функциональной грамматики и построение учебной программы по польскому языку // Теория и практика изучения славянских языков. – М., 1988. – С. 23-31.
3. Ананьева Н.Е. О некоторых типах ошибок у студентов-филологов, изучающих польский язык // Теория и практика изучения славянских языков. – М., 1988. – С. 73-81.
4. Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia / Pod red.Z. Topolińskiej. – Warszawa, 1984; Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia / Pod red. R.Grzegorzczukowej, H.Laskowskiego, H.Wrobla. – Warszawa, 1984.
5. Цветкова М.Л. Основные направления исследований польской разговорной речи: Обзор // Вопросы языкознания. – 1990. – № 5. – С.116-123.

6. J. Mazur. Organizacja tekstu potocznego (na przykładzie języka polskiego i rosyjskiego). – Lublin, 1986.
7. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Л., 1984.
8. Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. – М., 1981; Проблемы функциональной морфологии современного английского языка. – М., 1986.
9. Кротовская Я.А., Гольдберг Б.Н. Учебник польского языка. 2-е изд. – М., 1974; Кароляк Ст., Василевская Д. Учебник польского языка. – Санкт-Петербург, 1999.
10. В. Gajewska. Doskonalenie sprawności językowych (grupa zaawansowana). – Lublin, 2005. – 45s.
11. Standarty wymagan dla poszczególnych certyfikacyjnych poziomów zaawansowania znajomości języka polskiego jako obcego. – Warszawa, 2003. – 32s.
12. Państwowe egzaminy certyfikacyjne z języka polskiego jako obcego. Przykładowy test dla poziomu średniego ogólnego. – Warszawa, 2003. – 48s.

УДК 801.316.4 (=83)

ТИТУЛАТУРА УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ САНОВНИКІВ ДРУГОГО СТУПЕНЯ СВЯЩЕНСТВА

Сабліна С.В., к. філол. н., доцент, Жук Н.С., студентка

Запорізький національний університет

Аналізуються історичні варіанти титулатури українських православних священиків. Установлюються варіанти титулів та їх пріоритетність у сучасному церковному вживанні.
Ключові слова: церковна термінологія, титулатура, варіант, формула звертання.

Sablina S.V., Zhuk N.S. ТИТУЛАТУРА УКРАИНСКИХ ПРАВОСЛАВНЫХ САНОВНИКОВ ВТОРОЙ СТЕПЕНИ ПОСВЯЩЕНИЯ / Запорожский национальный университет, Украина

Статья посвящена диахронным вариантам титулатуры украинских православных священников. Определены варианты титулов и их приоритетность в современном употреблении.
Ключевые слова: церковная терминология, титулатура, вариант, формула обращения.

Sablina S.V., Zhuk N.S. TITLE OF UKRAINIAN ORTHODOX CLERGYMEN OF THE SECOND GRADE OF INITIATION / Zaporizhzhya State University, Ukraine

The article denoted to the investigation of title diachronic variants of priests.
Key words: church's terminology, titles, variant, polite formulas.

Здобуття українською мовою статусу державної, вихід України на міжнародну арену, вимагають подальшого вивчення мови та розв'язання її проблем. Одним із недосліджених повною мірою є питання українського мовного етикету взагалі і проблеми сталих форм церковного спілкування зокрема [1, с.1]. У зв'язку з подіями останніх років, відбулася активізація використання мови конфесійного стилю, а це, у свою чергу, зумовило подолання традиційної мовної відрубності: тривалий час Українська церква була ізольованою галуззю суспільного життя, в якій функціонувала тільки сакральна церковнослов'янська мова. Введення в церковно-релігійну галузь української мови мало два важливі наслідки: 1) в українській мові з'явився новий статус – статус культової, богослужбової мови; 2) розпочалося утворення нової одиниці структурно-функціональних стилів – конфесійного стилю [2, с.1]. Це призвело до того, що став відчутним брак уніфікованої, кодифікованої та стандартизованої церковної термінології як важливого засобу спілкування в церкві.

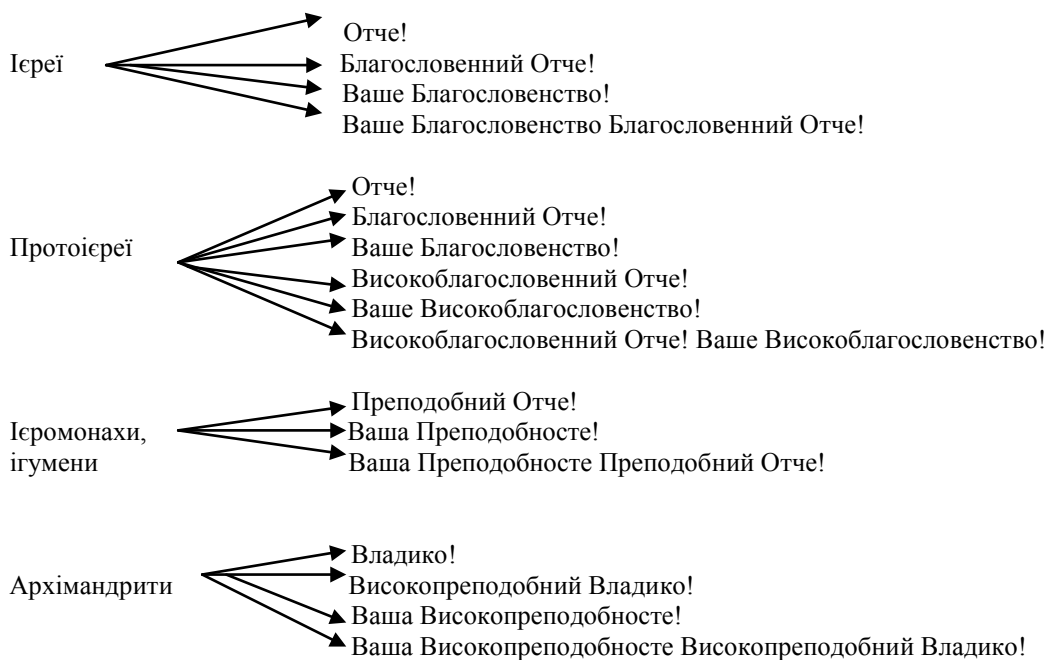
Особливістю церковного мовленнєвого етикету є його обов'язковість уживання, зумовлена самою специфікою поведінки в церкві, де навіть у повсякденній ситуації актуалізовано церемоніал, при якому етикет тісно пов'язаний із ритуалом, а отже, як і стародавній ритуал, відрізняється інваріантністю та суворими приписами щодо дотримання певних норм [3, с.46]. У плані вивчення структурно-функціональних особливостей титулатури українських православних сановників у статті Н.Пуряєвої задекларовано тему, однак далі філологічні дослідження не провадилися. Тим часом особливе значення в конфесійному мовному ритуалі мають формули звертання до духовенства, що одночасно виступають елементами етикету, ритуалу й церемоніалу.

Слід звернути увагу й на те, що у випадку із церковними звертаннями, крім безпосередньої функції номінації адресата з метою привернути його увагу до суб'єкта мовлення, звертання підкреслює

комунікативний статус співрозмовника, визначаючи: 1) його належність до духовного, а не світського стану, 2) те, що він посідає визначене місце в церковній ієрархії [3, с.46]. У цьому і полягає унікальність явища титулування християнських сановників як конгломерату світських та конфесійних функцій церковної титулатури. Надалі будемо послуговуватись терміном титулатура на позначення специфічного шару лексики, властивого конфесійному стилю, на відміну від поняття “титул”, яке вказує на знак визнання чийось заслуг, високого соціального становища [4, с.1248], тобто є реалією мирського життя. Відзначимо, що основною ознакою титулатури є її історична сформованість, що дозволяє їй найпоспідовніше відбити церковну ієрархічність, враховуючи “переваги честі і влади” кожної духовної особи, відповідно до її позиції в ієрархії [3, с.46]. Оскільки саме явище церковної титулатури та її самого комунікативного акту, що передбачає його вживання, – складне та багатоаспектне, воно вимагає врахування цілого ряду параметрів: усне – письмове, урочисте – буденне, офіційне – приватне спілкування. Хоча, безумовно, визначальним орієнтиром при виборі формули звертання є сан духовної особи адресата, її належність до чорного чи білого духовенства [3, с.46]. У цій статті розглянемо формули етикетних звертань до священнослужителів другого ступеня священства білого і чорного духовенства.

До другого ступеня священства належать різного статусу священники: 1) біле духовенство: ієрей, або священник чи пресвітер; протоієрей, або старший священник; 2) чорне духовенство: ієромонах, ігумен, архімандрит.

Згідно з цією ієрархією, зведена схема титулатури українських православних сановників другого ступеня священства виглядає так:

Варте уваги й те, що всі формули звертань можна диференціювати залежно від адресатів та адресантів мовлення (мирянин → священнослужитель, священнослужитель→священнослужитель), форми звертання (усної чи писемної) та ситуацій (офіційної чи урочистої). Опрацьовані нами джерела дають можливість встановити такі історичні форми звертань до священника: **Отче!, Благословенний Отче!, Ваше Благословенство!, Ваше Благословенство Благословенний Отче!** [5: в.л.з.].

Як найдавніші, зафіксовані в словнику І.І.Срезневського в орфографічно-правописних варіантах звертання **Отець: Отьць=Отець=Итець**. Фонетико-правописні варіанти тут пояснюються мовно-історичними чинниками, а саме – переходом **ь** у секундарний **е**: **Молися за і#, в'че, ч'стныи, избавлену быти шти непри" зныи** [6 II, с.828-829].

Формули звертань до служителів культу, представлені у “Словнику староукраїнської мови XIV–XV століть”, відзначаються паралельністю форм **Отець, Отець**, яку можна пояснити неврегульованим вживанням **ь** та **ь** у пам’ятках писемності XIV – XVIII століть, що, у свою чергу, може свідчити про відбиття на письмі особливостей певних говорів або специфікою переписування чи перекладу.

У матеріалах пам’яток XX – XXI століть варта уваги розширена за рахунок означення формула: **Ваше Благословенство Благословенний Отче!**, як така, що залишається поза увагою авторів опрацьованих

нами словників. Наприклад: *Ваше Благословенство Благословенний Отче! Як це може бути?! Тут храм, а вони сидять і сміються!* [7, 2000, № 1-2, с.20].

Характерною особливістю сучасної української мови є вживання питомої форми кличного відмінка однини чоловічого роду **Отче!** [4, с.689]: *Отче! Ось я молюся, і вже почав бачити янголів!* [7, 2001, №7, с.11]. Для російської мови це є характерним звертанням, що також вважається залишком кличного відмінка, який колись функціонував і в ній: *Отче Владимир, благословите!* [5, 2001, №7, с.13].

Серед сучасних варіантів титулатури священників зафіксовані такі форми звертань мирян до ієреїв, як **Батенько!, Батечко!, Батюшко!** (остання форма функціонує в нашому регіоні, що пояснюється впливом російської мови).

Варті уваги варіанти титулів із семантико-граматичними суфіксами **-еньк-, -ечк-, -юшк-: Батенько!, Батечко!, Батюшко!**, які втрачають значення демінутивності і служать для вираження довіри до духовного пастиря з боку мирян, оскільки позбавлені відтінку офіційності й урочистості, характерної для формули **Отче!**, натякають на певний відтінок довірливості в стосунках мирян зі священнослужителями. Згадки про цю форму засвідчуються вже у XIV столітті: **“употрабляѣтся какъ почитѣльноѣ привѣтствіѣ свящѣника”** [8 I, с.34], вона характерна і для усно-розмовної форми у XX – XXI столітті: *Отче Сергій, якою ви бачите роль Православ'я у житті суспільства?* [9, 1999, №1, с.3].

Неоднозначною в плані як стилістичному, так і функціональному є форма **Пан-отче!**, яка засвідчується вже пам'ятками в XIV столітті [8 II, с.125], і, на відміну від попередньої, має урочисте маркування.

Хоча форма **Пан** розглядається як мирська, тобто є титулом представника привілейованих верств суспільства, але у сполученні **Пан-отець** або **Пан-отче** переходить до титулатури на позначення священника і підтверджується пам'ятково: *“Петлюра вийшов, до нього підійшов з хрестом пан-отець і правитель України приложився до хреста”* [цит. за 10 IV, ч.1, с. 60].

Висновковою може бути теза про те, що лише звертання до священників мають паралельні форми із стилістичним маркуванням. Цей факт пояснюється більш тісним контактом звичайних священників зі своєю паствою, у результаті чого й виникли умови для створення менш офіційного спілкування, ніж з представниками вищих чинів церковної ієрархії.

Тим часом, у ролі звертання до протоієреїв традиційно використовуються такі формули: **Отче!, Ваш Високоблагословенство!, Високоблагословенний Отче!, Ваше Високоблагословенство Високоблагословенний Отче!** [5: вл.з.], але іноді допускається використання таких формул, які при вживаються при звертанні до звичайного священника: **Благословенний Отче!, Ваше Благословенство!, Ваше Благословенство Благословенний Отче!** [5: вл.з.].

Ці формули не включені ні в сучасні наукові джерела, ні в словники, але часто вживаються, про що свідчать хоча б матеріали газет: *Ваше Високоблагословенство! Що Ви можете порадити авторам подібних листів?* [9, 1999, №2, с.7]; *Високоблагословенний Отче, благословіть!* [11, 2004, №3, с.4].

Окремих пояснень вимагають звертання до ієреїв-ченців, стосовно яких уживаються такі формули: **Преподобний Отче!, Ваша Преподобносте!, Ваша Преподобносте Преподобний Отче!, Владико!** [5: вл.з.].

Хоча чорне духовенство другого ступеня представлене санами ієромонаха, ігумена та архімандрита, формули етикетного звертання до ігуменів та ієромонахів не розрізняються. Серед них виділяється лише форма звертання до архімандрита як найвищого сановника: **Владико! Високопреподобний Владико!, Ваша Високопреподобносте!, Ваша Високопреподобносте Високопреподобний Владико!**

Стосовно історії вживання цих формул у сфері функціонування і фіксації, то мусимо зауважити, що у найдавніших пам'ятках, а відтак і в словнику І.Срезневського, теж трапляється форма **Преподобный** у такому контексті **“в приложѣніи къ лицамъ духовнаго чина”**: **Слышите, а́раискыи прѣбныи зборе, к вамъ ми слово**” [6 II, с.1681]. Графічне зображення цього звертання характеризується написанням через титло: **прѣбныи** [6 II, с.1681].

У словнику староукраїнської мови XIV – XV століть віднайдено кілька варіантів написання форми титулатури **Преподобный** та графічний варіант **Прпдодобный**. Ця форма вживається тут найчастіше як епітет святих і благочестивих монахів і має різні варіанти написання, зумовлені незакріпленим переходом *h* в *ε*: **Милостію Божіаю и Прѣчистія А́го Матѣра́ и молитвами Святыхъ и прѣподобныхъ отѣць нашихъ Па́чѣрскихъ** [8 II, с.230].

Історичний словник Є.Тимченка цієї форми не подає зовсім, але там знаходимо такий важливий і показовий для нас варіант титулатури архімандрита як **Пречетность: Оччомъ и Вашей Причѣтности на́бѣзъизвѣстно а́сть** [12 II, с.215]. Остання форма більше не трапляється в

опрацьованих нами джерелах. Можна думати, що наведена формула титулатури *Пречетность* виділяється серед інших формул своєю вузькою ієрархічною визначеністю і маловживаністю.

XIX-початок XX століття характеризувалися наявністю вживання форми *Преподобний*, яка була властива звертанням до священнослужителів в XIV – XVII століттях, і продовжила використовуватись через століття у XIX та XX, так само вона є нормативною і на сучасному етапі [4, с.921].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови поряд із формою *Преподобний*, яка вживається лише в сполученні *преподобний отець*, виявлена паралельна форма *Преподобіє* як титул священнослужителів [4, с.921].

Форма *Владико!* характерна як для звертань до архімандрита, хоча цей титул властивий другому ступеню, так і при звертанні до всіх священнослужителів третього ступеня священства.

Про давність цього звертання свідчить згадка про нього у словнику І.Срезневського: *Владика*, але при словозміні відбулася палаталізація приголосних (*Владыцѣ*), що є питомою особливістю української мови: *Въ похѣдѣ вѣ всѣ зѣмли владыцѣ* [6 I, с.268].

У словнику староукраїнської мови XIV – XV століть знаходимо: *Владыка, Владико: Ты и вси сѣла, отъ насъ ку цѣркви Божой прѣданыѣ, маѣть дѣржати господинѣ богомолѣцѣ нашѣ Климѣнтій, владыка Луцкій и Острозскій* [8 I, с.180].

Формулу *Владика*, однак не як титулатуру, а як назву сану подибуємо і в пам'ятках XVIII століття, про що свідчать матеріали, подані у словнику Є.Тимченка: *Зовѣмо владыки бискупами* [12 I, с.105].

Отже, підсумовуючи, відзначимо, що особливістю титулатури священника є наявність багатьох паралельних стилістично маркованих форм, чим вони відрізняються від інших титулатур сановників другого ступеня. Формули звертання до ієреїв-ченців не несуть у собі точної вказівки на сан духовної особи, окрім титулатури архімандрита *Пречетность*, наявної в словнику Є.Тимченка. У XVIII столітті названа форма вживалась як варіант лексеми *Преподобний*, що використовувалась із XIII століття. На сучасному етапі титулатури *Преподобний* і *Преподобність* є паралельними формами, а згадане в словнику Є.Тимченка звертання до архімандритів *Пречетность* вийшло з ужитку. Титулатура *Владико* використовується як при звертанні до архімандрита, так і при спілкуванні із сановниками третього ступеня.

Так само виявлення та аналізу вимагають системи титулатури інших ступенів священства. Такі дослідження дають можливість простежити історію функціонування і кодифікації запозичених і питомих слів у сакральній системі, встановити пріоритетні терміни-варіанти церковної титулатури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Миронюк О.М. Історія українського мовного етикету (засоби вираження ввічливості): Автореф. дис...канд. філол. наук. – К., 1993. – 22 с.
2. Пуряєва Н. Формування української церковно-обрядової термінології: Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 2001. – 20 с.
3. Пуряєва Н. Українська церковна титулатура // Мовознавство. – 2000. – №№ 2-3. – С. 45-54.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. Бусел В.Т. – К.- Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2002. – 1440 с.
5. Власні записи. Матеріали бесід з отцем Сергієм, настоятелем Свято-Успенського храму у місті Дніпрорудному.
6. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка XI–XIII веков: В 3 т. – М., 1958. – Т.1, Т.2.
7. Летопись православия. – 2001-2003. – №№ 1-12.
8. Словник староукраїнської мови XIV–XV століть: У 2 т. / Редкол. д-р філол. наук Гумецька Л.Л. (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – Т.1, Т.2.
9. Запорожье православное.– 1999 – 2004. – №№ 1 – 12.
10. Власовський І. Нарис з історії Української Православної Церкви: У 4 т. – Репр. відтворення вид. 1966. – К.: Либідь, 1998.
11. Никополь православный. – 2001-2004. – №№ 1-12.
12. Словарь украинского языка Б.Д. Гринченка. – Репринт. вид. 1908–1909 pp.. – К.: Лексикон, 1996. – Т.1, Т.3.
13. Стельмахович М. Український мовленнєвий етикет // Дивослово. – 1998. – № 3. – С.20-21.

14. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.: В 2 кн. / Підгот. до. вид. В.В.Німчук та Г.І.Лиса. – К. – Нью-Йорк, 2002. – Кн. 1, К. 2.
15. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. – М.: Высшая школа, 1989. – 159 с.

УДК 811.161.2'373.7 (091)

ВПЛИВ ВІРУВАНЬ УКРАЇНЦІВ НА ФОРМУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Самойлович Л.В., к. філол. н., доцент

Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського

Досліджується питання впливу вірувань українського народу на формування фразеологізмів. У статті аналізується низка фразеологічних одиниць, у яких відтворюється національний характер нашого народу, його світогляд, релігійні погляди та психологію. Автор робить висновок, що українська фразеологія – це своєрідний зразок ретельного та пильного збереження духовної культури народу.

Ключові слова: фразеологія, фразеологічна одиниця, вірування, фразеологічне значення, духовна культура.

Самойлович Л.В. ВЛИЯНИЕ ВЕРОВАНИЙ УКРАИНЦЕВ НА ФОРМИРОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИИ / Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского, Украина

Исследуются вопросы влияния верований украинского народа на формирование фразеологизмов. В статье анализируется ряд фразеологических единиц, в которых отражается национальный характер нашего народа, его мировоззрение, религиозные взгляды и психология. Автор делает вывод, что украинская фразеология – это своеобразный образец тщательного и трепетного сохранения духовной культуры народа.

Ключевые слова: фразеология, фразеологическая единица, верование, фразеологическое значение, духовная культура.

L. V. Samoylovich. THE INFLUENCE OF BELIEFS OF THE UKRAINIANS ON FORMATION OF PHRASEOLOGY / Tavriya National University named after V. Vernadskyj, Ukraine

The problems of influence of beliefs of Ukrainian people on formation of phraseological units are investigated in the article. The significant amount of phraseological units has been analyzed in which national character of our people, their outlook, religious values and psychology are reflected. The author comes to conclusion that Ukrainian phraseology is a specific sample of careful and solicitous preservation of people's spiritual culture.

Key words: phraseology, phraseological unit, belief, phraseological value, spiritual culture.

До введення християнства в Київській Русі існувала релігія, яку називають язичницькою або поганською. У своїй основі вона була тісно пов'язана з обрядовими й ритуальними діями, спрямованими на сили та явища природи, а також із тогочасними уявленнями людей про побудову всесвіту і його впливу на життя людини. Із динамічним розвитком науки у XX ст. погляди українського народу на світ та його оточення зазнали корінних змін.

Українські фольклористи та народознавці вже не одне століття досліджують релігійні погляди, легенди, міфи, вірування та повір'я нашого народу. Особливо ґрунтовно вони були описані в працях П. Куліша, М. Костомарова, М. Драгоманова, П. Чубинського, М. Сумцова, Г. Булашева, І. Нечуя-Левицького та ін. Відгомін давніх вірувань є частиною світогляду людей, особливо тих, які проживають у сільській місцевості в гармонії з природою. Однак, незважаючи на сприйняття чи несприйняття різноманітних вірувань та повір'їв народом, більшість із них протягом століть вербалізувалася, ставши основою для мотивації деяких фразеологічних одиниць (ФО).

Питання походження української фразеології, її історико-etimологічного розвитку ще недостатньо досліджені в науковій літературі. Про це наголошувалося в працях Л. Авксентьева, Ф. Медведєва, В. Мокієнка, Ю. Прадіда, Л. Скрипник, В. Ужченка та ін. Лише деякі наукові розвідки з фразеології присвячені історії та етимології стійких сполучень слів. В останнє десятиріччя побачили світ цікаві наукові дослідження з української фразеології в лінгвокультурологічному та етнолінгвістичному аспектах (О. Селіванова, В. Телія, Ю. Салодуб, І. Падюков). На думку останнього, фразеологія в цілому, її культурний компонент є “ядром національної свідомості, мірилом духовності народу” [1, с.4]. Саме тому для з'ясування менталітету українців, пізнання їхнього внутрішнього світу, духовної культури найважливішим є дослідження народної фразеології в синхронії та діахронії, вивчення її історико-etimологічного аспекту. Зауважимо, що фразеологія притягує етнокультурні елементи у свою мовну систему, а потім відшліфовує і відточує їх на компонентному та семантичному рівнях з допомогою

мовців. Таким чином, “завдяки фразеології, а особливо ідіоматиці, можна проникнути в далеке минуле не лише мови, а й історії та культури її носіїв” [2, с.58].

У дослідженні спробуємо подати історико-лінгвістичний аналіз низки українських ФО, які виникли на базі народних вірувань і повір'їв. Отже, метою статті є характеристика ФО, основою для створення яких, ймовірно, стали вірування та повір'я українського народу. Зауважимо, деякі ФО незначною мірою піддані лінгвістичному опису ще авторами фольклорних і лексикографічних праць XIX – поч. XX ст., однак ці довідки потребують ретельного вивчення.

Серед українців досить поширеними були давні світоглядні поняття, які знайшли відбиття в міфології та народній поетичній творчості. У дохристиянські часи сягають вірування, пов'язані з нечистою силою та іншими надприродними образами, які були здатні своїми діями завдавати шкоди. Деякі з них, наприклад, чорти, були фантастичними істотами, і “за демонологією слов'ян становили цілу ієрархію й осмислювалися не лише як нечиста сила, а й як іпостась домашнього духу (домовики)” [3, с.195]. Як відомо, головним персонажем української та світової міфології є світове дерево, у якому вбачається універсальний символ моделі світу, що об'єднує всі сфери світотворення. В українській міфології світовим деревом вважається верба. Причому крона означає небесну сферу, стовбур – земну вісь, коріння – пекло [4, с.39]. Невипадково в українських повір'ях верба (особливо суха) закріпилась як місце перебування нечистої сили. У збірках та словниках XIX – поч. XX ст. фіксуються ФО з компонентами: рослина **верба** і нечиста сила **чорт (дідько): відчени сі мене, а чени сі сухої верби** з поясненням ‘говорять напасникові. Суха верба – місце пробуту нечистого духа, загалом нечисте місце’ [5 I, с.211]; **вчени сі сухої верби, не мене** – ‘суха верба в народньому віруванню нечисте місце, осідок злих демонів’ [5 I, с.300]; **тішиш ся, як чорт сухов вербов** – ‘суха верба – один із найчастіших осідків дідька. Знайшовши її дідько тішиш ся, бо знайшов собі хату’ [5 I, с.594]; **так сі тобов тішу, як дідько сухов вербов** – ‘жартує чоловік побачивши старого, доброго приятеля’ [5 III, с.212]; **Закохавсь (), як чорт в суху вербу (2). Об. – Бьєця, як чорт коло сухої верби** [6, 168]; **як чорт до сухої верби** [6, с.871]. Ця ФО подана й у сучасних словниках: **як (мов, ніби і таке інше) чорт до сухої верби**, зі словами *причепитися, прилипнути і таке інше*, грубо зі значенням *дуже, сильно* [7, с.954].

У збірці І. Франка виявлено ФО **ти дурило з кривої верби** з такою довідкою ‘*лайка на ошуканця; слова про криву вербу натякають на його походження від чорта, що звичайно мешкає в кривих, дуплавих вербах*’ [5 II, с.64]. Як бачимо, у свідомості українців простежується ототожнення всього лихого, злого з нечистою силою і, відповідно, перенесення цього поняття на нечесних людей, пройдисвітів, шахраїв. Крім того, на підставі пояснення автора доповнюємо сказане тим, що верба, у якій ховаються злі духи, за повір'ям українців, не тільки суха, а ще й крива.

Як відомо, найчастіше верби в Україні ростуть біля озер, річок, болота. Принаймні коріння цих дерев знаходяться у вогкій землі, часто в болотистій місцевості, в очеретах. Вважається, що очерет “символ слабкості, ламкості, непостійності” [8, с.18]. Народ вірив, що злі сили живуть у болоті та очереті й тільки чекають, коли хтось потрапить у їхню пастку. В усній народній творчості навіть відома нечиста сила з назвою *болотяник*. За християнською традицією, “чортів нерідко пов'язують із нечистою, стоячою водою – болотом з багном, ковб'янами під греблями, повними грязюки” [9, с.289]. Під впливом цього вірування сформувалися ФО, зафіксовані у збірках І. Франка, М. Номиса та словнику П. Білецького-Носенка **вчепив ся мене, як біда болота** з такою інтерпретацією ‘*чорт (“біда”) по народньому віруванню найлюбіїше чомусь сидить у болоті, до якого й заваблює необережних або п'яних*’ [5 I, с.300]; **говори до того, що в болоті сидит** – ‘до чорта, зглядно до злого чоловіка, який усяке твоє слово перекручує на зле’ [5 I, с.354]; **виліжай дідьку з болота** – ‘жартують, коли хтось тягне чоловіка з поганої кумпанії’ [5 I, с.585]; **гонит сі як дідько в троци** – ‘говорять про непосидючого, неспокійного чоловіка. Народне вірування бачить в мочарах, у троцях та очеретах також осідок дідьків’ [5 I, с.586]; **булькоче в дідько в болоті** – ‘говорять про п'яницю, що говорить не невиразно. Осідком дідька на землі вважають ся між іншим глибокі трясовини, болото та калабані, де він часто страшисть і робить пакости людям’ [5 I, с.584]; **бодай тебе той був знав, що трясе очеретами** [6, с.193]; **оре, мовь бись в' болоти** – ‘кричить во все горло; трудиться напрасно’ з ілюстративним матеріалом ‘*треба орати, а він заходивсь волінть годовати – хать на охоту, а онь собакь кормить*’ [10, с.264]; **реве, мовь бугай в болоти. реветь, как вынь в болотѣ** [10, с.63]. У сучасному фразеологічному словнику фіксується ФО **гуде як бугай в болоті** зі значенням *дуже сильно, голосно* [11, с.46].

Українських легенд про дерева збереглося дуже мало. Вважається, що всі дерева саджав Сам Господь на потребу людини. На думку Г. Булашева, до “проклятих дерев належить верба, в деяких місцевостях – лоза” [12, с.299]. Проклята вона Богом за те, що з неї були зроблені цвяхи, якими іудеї збивали хреста для розп'яття Спасителя. За те її точить черва, а в сухій вербі сидять чорти. Автор вважає, що “за кількістю народних пересудів, перше місце має бути відведене, безперечно, осиці” [12, с.296]. Як нечисте дерево, вона, водночас, є найбільш надійним оберегом від погані, а також відіграє важливу роль у медицині.

Через біблійні перекази сформувалося негативне ставлення до *осики*: на ній, нібито, повісився Іуда, дерево не вклонилося Ісусу та й кірка під корою червонувата, мов кров'ю просочена, і любить вона гриб підосичник з червоною шапкою тощо. За це християни називали осику нечистою та проклятою рослиною. Хоча “на думку біологів осика в місцях проживання Ісуса та Іуди не росла і нині там не поширена” [13, с.282]. Крім того, як писав Г. Ількевич і зазначав І. Франко, “з осичини не роблять коліс, бо вона не гнеться” [5 II, с.482]. У збірці М. Номиса та словнику П. Білецького-Носенка подається порівняння *трусиця, як осичина* [6, с.218] і *тремтить, як на осичі листь* зі значенням ‘*дрожать*’ [10, с.356], що у ФСУМі зафіксоване як ФО *як осика на вітрі* [7, с.589]. Автор подає цікаву довідку про походження цієї ФО: “осичина тим труситься, що на її Скарієт повісився, другі кажуть, що на бузині повісився і тим вона не годиться для постройки (в бузинику чорт живе)” [6, с.52], і далі додає, “то зьпьяна так уже погано лає: Юда христопродавець на осині повісився” [6, с.194]. Відомо, що про людину, котра тремтить чи труситься, кажуть, вживаючи ФО *труситься, як осичина*, а про злих людей говорять так: *його треба повісити на сухій осичі, бодай він повісився на сухій осичі*.

Давня легенда народила й забобонні звичаї. Про вірування та забобони людей, пов'язані з деревом осики, М. Забилін подає таку інформацію: “осиною народь признаеть проклятое дерево за то, что на немъ, по преданію, удавился Іуда Предатель и потому на этомъ деревѣ, хотя бы даже, если вѣтру нетъ, происходит шелестъ листьевъ, оно же имейтъ по суевѣрному понятію чрезвычайную силу противъ колдуновъ, и когда такому умѣршему и встающему из могилы осиновый колъ вколотятъ между плечъ, то колдунъ прекращаетъ свое загробное странствованіе” [14, с.275]. У фольклорній збірці “Галицько-руські народні приповідки” І. Франко подає ФО *осиковий му кіл у серце*, записаний у рідному селі Нагуєвичих з етимологічною довідкою: “Кленуть упиря. Бувало так, що викопували упиря з гробу і в домовині перевернувши трупа лицем в долину, вбивали йому в плечі осиковий кіл” [5 II, с.481], яка підтверджує описане забобонне вірування. У праці М. Шанського “Опыт этимологического словаря русской фразеологии” фіксується ФО *вбить/вбивать осиновый кол (на магіле)* зі значенням ‘окончательно избавиться от чего-либо’. Автор словника пов'язує походження цієї, на його думку, власне російської ФО, з віруванням про те, що “осиновый кол вбивали из суеверного страха на могиле предполагаемой ведьмы или упиря, чтобы они не встали из могилы” [15, с.25]. Крім того, за народними уявленнями, на дев'ятий день після смерті людини-духа на подвір'ї, в кутку, треба вбити осиковий кілок, щоб душа покійного не блукала по світу.

Отже, простежується очевидний зв'язок цього вірування з ФО *вбити/забити осиковий кілок* із значенням ‘*покінчити з чим-небудь, остаточно знешкодити щось*’ [7, с.70], яка згодом набула ще й додаткової семантики ‘*позбутись переслідування мерця*’, за умови, якщо кілок вбити на його могилі, щоб злі духи не виходили з ями та не шкодили людям, а також з іншою ФО *до осикового кілка*, що пояснюється ‘*до кінця життя, до смерті*’ [7, с.375]. У М. Номиса ще подається ФО *колом їму в спину (як що вмерло напевно)* [6, с.55], *щоб ти колом став* [6, с.194]. Віра в силу цього повір'я втілилась у прокляття: *пек ти осина – гі на ти – пропавби'сь, не снив бы'сь ся* [16, с.73]; *гі на тя, пек тобі, осина* [6, с.184]; *нехай їму осичина (осина); цур тобі, пек тобі, осина тобі* [6, с.248]; *щоб ти на осині повісився!; щоб ти повісивсь на осиновій голі* [6, с.194]; *агу на тя, а осина би ти* із поясненням ‘*окилки для відвернення злого духа*’; *пек та осина на тебе – відчипне на злого чоловіка* [5 II, с.482]; *а матері твоїй осичина!* – ‘*Брань: пожеланіє, чтобы бранимаго была пробита, какъ ведьма, осиновымъ коломъ*’ [16 III, с.66].

Важливою є етимологічна довідка, подана до ФО *цур тобі, пек тобі, осина тобі, марина*, де пояснюється компонент *марина* – (тобто. *марена, смерть*). За свідченням фольклориста М. Крищука, “марена (марана, морена, маржана, маржена) – одна із дванадцяти дочок мари, богиня смерті і відродження природи та посухи” [4, с.44]. В одній із фольклорних розвідок читаємо, що так званий гр.Ефименко в “Чернігівських губернських відомостях” (1859) вважає: “**цур, цур** относится к сокращенному **чурь, печь** и означает домашний очаг и домового, а **пек** одного происхождения с **пеку** и значит тоже, т.е. **цур тобі, пек** да сохранит тебя чур и очаг, а значит главное **відцуратись** возникло в примененіи и освящаемому домашним очагом гостеприимству, т.е. “ти відцурався” объясняется темъ, что присутствие гостя починалось особенной милостію **Чуро** [17, с.192]. У словнику П. Білецького-Носенка подається реєстрова одиниця *пекъ* з поясненням “Адское божество у древних славянъ; отсюда пекло, пекти – огонь. *Пекъ тобі – да пожерете тебя адъ*” [10, с.275], а до реєстрової одиниці *цурь* зафіксовано таке визначення: *древнее божество границъ и предѣловъ. Цуръ тобі – отвяжись отъ меня* [10, с.383]. Як зазначає Г. Кузь, “виразне міфологічне наповнення фразеологізма *цур тобі та пек* інформує про язичницький період його виникнення, а отже, про специфіку рефлексивних настанов мовців цього періоду” [18, с.5].

У сучасній українській народній фразеології є ФО для вираження незадоволення *хай йому цур, цур тобі пек тобі* [7, с.942], яка дійшла до нас з давніх часів. Фіксується вона ще в збірці Г. Ількевича, наприклад, *цур тобі, та пек* [19, с.106]. Як бачимо, ця ФО пов'язана з хатою та домашнім вогнищем українців. Відомо, у давні часи люди були переконані, що оселю тримають три речі – піч, покуть і пічна діжа.

Вважалося, що вогонь у печі очищав домівку, не дозволяв проникнути “нечистій силі” [20, с.282]. Не випадковим є, мабуть, і виникнення ФО *винь крій пички родився – онь счастливець* [10, с.283], оскільки відсутність злих духів при народженні дитини віщувала щастя, добро, достаток.

Таким чином, розглянуті нами ФО як (*мов, ніби і таке інше*) *чорт до сухої верби, як осика на вітрі, вбити/забити осиковий кілок, до осикового кілка, хай йому цур, цур тобі пек тобі, край пички народитися* є ілюстраціями вірувань українського народу, у них змальовуються ті життєві дієства чи переконання, які, можливо, були покладені в основу цих ФО. Як зазначає В. Телія, фразеологічний склад мови – це “дзеркало, в якому лінгвокультурна свідомість ідентифікує свою національну самосвідомість” [21, с.48], і саме свідомість українського народу віддзеркалюється також і через вірування у фразеології. Отже, народна фразеологія – це відбиток картин реальності, у ній містяться фрагменти культури, історії, етнографії, психології, світогляду, релігії, менталітету українців, відтворюється національний характер нашого народу, це своєрідний зразок ретельного та пильного збереження його духовної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Падюков И.А. Народная фразеология в зеркале народной культуры. – Пермь, 1991. – 121 с.
2. Черданцева Т.З. Идиоматика и культура / Вопросы языкознания. – 1996. – № 1.
3. Культура і побут населення України: Навч. посібник / В.І. Наулко, Л.Ф. Артюр, В.Ф. Горленко та ін. – К.: Либідь, 1991. – 232 с.
4. Кришук М.М. Читанка з народознавства. – Тернопіль: Книжково-журнальне вид-во “Тернопіль”, 1993. – 250 с.
5. Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – Т. 1-3. – Львів: Наук. т-во ім. Шевченка, 1901-1910.
6. Номис М. Українські приказки, прислів'я и таке інше / Упоряд., приміт. та вступна стаття М.М. Пазяка. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
7. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн. 1-2.
8. Словник символів / О.І. Потапенко, М.К. Дмитренко, Г.І. Потапенко та ін. – К.: Редакція часопису “Народознавство”, 1997. – 153 с.
9. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / [Іл. В.І. Гордієнка] – 2-е вид. – К.: Либідь, 1992. – 637, [І] с.: іл. – /Пам'ятки історичної думки України/.
10. Білецький-Носенко П.П. Словарь малороссійскаго, или юго-восточногорусскаго языка / Підготував В.В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1966.
11. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.
12. Міфи України. За кн. Георгія Булашева “Укр. народ у своїх легендах, реліг. поглядах та віруваннях”. / Пер. Ю. Буряка. – К.: Довіра, 2006. – 383 с.
13. Лозко Г.С. Українське народознавство. – К.: Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.
14. Забылиным М. Русский народ, его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия. – М. – Репринтное воспроизведение издания 1880 года. – Симферополь: Таврида, 1992. – 607 с.
15. Шанский Н.М., Зимин В.И., Филиппов А.В. Опыт этимологического словаря русской фразеологии. – М.: Русский язык, 1987. – 240 с.
16. Грінченко Б. Словарь української мови: У 4-х т. / Зібрала ред. журн. “Кієвская старина”, упоряд., з дод. власного матеріалу, Б.Д. Грінченко. – К., 1907-1909.
17. Русский филологический вестник. – 1880. – Вып. 1. – Кн. 2. – Т. 3. – С. 192.
18. Кузь Г.Т. Вигуків фразеологізми української мови: етнолінгвістичний та функціональний аспекти: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 2000. – 12 с.
19. Ількевич Г.С. Галицкіі приповідки и загадки. – Відень, 1841. – С. 118.
20. Україна в словах: Мовоукраїнознав. слов.-довід.: Навч. посіб. для учнів загальноосвіт. шкіл, ліцеїв, гімназій, студентів, усіх, хто вивчає укр. мову / Упоряд. і кер. авт. кол. Н. Данилюк. – К.: Просвіта, 2004. – 704 с.
21. Телія В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996.

УДК 811.16'04'373

СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКА ЛЕКСИКА КРИЗЬ ПРИЗМУ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ МОВИ

Семиряк В.Д. к.філол.н., доцент

Запорізький національний університет

У статті розглядаються вмотивовані в лексичній системі старослов'янські слова, які становлять інтерес із точки зору пізнавальної функції мови: розповідають про мовну свідомість слов'ян і перших християн, особливості їхньої мовотворчості.

Ключові слова: дериват, похідне, внутрішня форма слова, мотивація, етимон, пряме значення, переносне значення, вторинна номінація.

Семиряк В.Д. СТАРОСЛАВЯНСКАЯ ЛЕКСИКА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ФУНКЦИИ ЯЗЫКА / Запорожский национальный университет, Украина

В статье рассматриваются мотивированные в лексической системе старославянского языка единицы, представляющие интерес с точки зрения познавательной функции языка: сообщают о языковом сознании славян и первых христиан, об особенностях их языкового творчества.

Ключевые слова: дериват, производное, внутренняя форма слова, мотивация, этимон, прямое значение, переносное значение, вторичная номинация.

Semyryak Valentina. OLD CHURCH SLAVIC VOCABULARY WITH THE POINT OF VIEW OF A COGNITIVE LANGUAGE FUNCTION / Zaporizhzhia National University, Ukraine

This article deals with Old church Slavic vocabulary motivated in the language system. These language units are of high interest from the point of view of a cognitive language function. They tell us both about language consciousness of the Slavs and the ancient Christians and peculiarities of their language activity.

Key words: derivative, inner, word's form, motivation, etymon, first meaning, figurative meaning, secondary nomination.

Функції мови остаточно й досі не вивчені як у кількісному відношенні, так і сутнісно. Пізнавальну функцію виділяють усі, проте особливо не розшифровують як само собою зрозумілу. На наш погляд, вона полягає не лише в тому, що через вербалізовані поняття людина осягає навколишню дійсність, знайомлячись з уже готовою мовною картиною світу, що відображає етнокультурні уявлення її далеких предків, відкореговані практикою – єдиним критерієм істинності. Зміст пізнавальної функції мови глибший: мова й сама є джерелом інформації про свого носія, його ментальність, зумовлену різними екстралінгвальними чинниками – від географічних та кліматичних до релігійних та історико-культурних.

Пізнавальним у мові є все: від звукового ладу й лексичного складу до граматичної будови з її узагальненими абстрактними категоріями. І все ж найбільш “промовиста” лексична система, зокрема ті її одиниці, що вмотивовані давніми твірними основами, які на сучасному синхронному рівні вже можуть і не усвідомлюватися мовцями як такі або й зовсім зникли.

Найдавніший лексичний фонд слов'янських мов зафіксований старослов'янськими пам'ятками. Об'єктом цієї статті є вмотивовані старослов'янські слова, які відображають уявлення наших далеких предків про світ та **ЄСТЕСТВѦ ×ИНŪ** (природний порядок речей). Вони є вдячним матеріалом для ілюстрації пізнавальної функції мови. Звернення до старослов'янських похідних підказане тією обставиною, що частина з них з різною мірою трансформацій, у тому числі й семантичних, увійшла в сучасні слов'янські мови, особливо в російську. Надзвичайно цікавими, на наш погляд, є лексеми, що повністю змінили в сучасних мовах своє значення й прагматику, напр.: **ЮНЬЦЬ** – теля, бичок*; **ĪĀĀŖĪĀĀĪĒ** ~ – зображення, прототип; **ХОБОТЬ** – хвіст. У русистичі О.А.Седюковою вже зроблено реєстр таких слів і визначено їх параніміїний статус [1]. З'ясування шляхів цих змін ще чекає на своє дослідження, хоча очевидно, що відбулися вони на понятійному, концептуальному рівні. З огляду на це варте спеціальної уваги вивчення мотивації назв у самій старослов'янській мові, в її лексичній системі з розгалуженою й чіткою організацією елементів.

* Тут і далі приклади подаються за словниками-додатками до навчальних посібників зі старослов'янської мови О.І.Леути, а також церковнослов'янської мови Л.В.Біленької-Свистович, Н.Р.Рибак.

Вивченням старослов'янської лексики займалися Й.Домбровський (визначив похідні й непохідні слова), П.Шафарик (з'ясував національну основу мови пам'яток), В.Ягич (досліджував первинну і вторинну лексику старіших списків). Пізніше старослов'янську лексику аналізували Р.М.Цейтлін, А.С.Львов, М.Ф.Мур'янов. Останній приділив основну увагу її семантичному аспекту. Спеціальних досліджень про характер мотивації похідних старослов'янських слів немає.

За підрахунками Р.М.Цейтлін, у пам'ятках старослов'янської писемності (без Київських листів) зареєстровано 9616 слів, з яких праслов'янськими були 4500 (близько 50%) разом із діалектною лексикою. Іншомовних, переважно грецьких, 1178 слів (приблизно 18%), решта – це кальки і штучноутворені слова (30%) [цит. за 2, с.72].

Що становив собою праслов'янський лексичний фонд у складі старослов'янської лексики? Не варто думати, радить М.Ф.Мур'янов, ніби “дохристиянська культура була настільки примітивною, що не розвинулася до більш складних, абстрактних уявлень, ніж обмін кам'яними наконечниками стріл у межах лічби на пальцях однієї руки” [3, с.131]. До створення писемності слов'янські народи жили вже окремо 300 – 400 років, користуючись спільним лексичним надбанням. На думку А.Мейє, “слов'янські мови як близькосторіднені існували особливою групою на кістяку праслов'янських елементів не лише в морфології та граматиці, але і в лексиці та фразеології, не говорячи вже про синтаксис” [4, 32].

Наявність більше 50% праслов'янських слів у старослов'янській мові забезпечували її зрозумілість у всьому слов'янському світі й на час створення перекладів з грецької біблійних книг. Кальки й штучноутворені слова також мали слов'янський матеріал, тому всі складники старослов'янської лексики поєдналися досить органічно. Про це свідчить той факт, що вже у 80-х роках IX ст. в Моравії з'явилися оригінальні твори старослов'янською мовою.

Таким чином, умотивовані назви старослов'янської мови, незважаючи на перекладний характер текстів пам'яток, специфічність змісту і книжний стиль, дозволяють робити спостереження над мовотворчістю слов'ян. Аналіз останньої можливий у двох напрямках: від мови (позначення) до значення, тобто понять про реалії тогочасної дійсності слов'ян та ізраїльського народу, або від речі чи явища до думки про них і до позначення мовними засобами, чим займається теорія номінації, або ономазіологія. Умотивованість похідних підказує напрямок від значення деривата до мотиваційної ознаки, тобто думки про предмет, явище чи якусь духовну категорію.

Найкраще вмотивованими, зрозуміла річ, є складні слова, або композити. Більшість із них і є кальками з грецької мови або штучно утворені. Деякі з них відображають надмірну, неекономну конкретизацію понять, яку з розвитком здатності до узагальнення та абстрагування було усунуто в живих слов'янських мовах. Ця конкретизація пов'язана з додаванням семи, що виражалась коренями: **МИМО** – (**МИМОИТИ** – проходити мимо, пройти, зникнути; **МИМОНЄСТИ** – нести мимо; **МИМОХОДИТИ** – проходити мимо, обходити), **ЛЮБО** (**ЛЮБОНИШТИИ** – той, хто любить убогих; **ЛЮБОИМЄНЪИИ** – жадібний до багатства; **ЛЮБОПЪИТЪИИ** – цікавий), **ІАЄІ** (**МАЛОМОШТЬ** – бідняк, жебрак; немічний, хворий; **МАЛОМОГЪ** – хворий); **ІІІАІ** (**МНОГО** "ДИ~ – ненажерливість, **МНОГОХЪСТЬНЪ** – дорогий) тощо.

Вражають вишуканістю високого книжкового стилю прозорі за внутрішньою формою композити **ЄДИНОМ@ДРСТВОВ@ТИ** – бути згідним, **ЛЮБОМ@ДРИ~** – побожне життя, подвиг; **ЛИХОИМСТВОИ~ < ЛИХЪ** – зайвий, з лишком – користолобство, скупість, лихварство (також від **ЛИХЪ**); **ВСЕСОСТАВЄНЪ** – гармонійний, **РАВНОДОУШЪИИ** – одностайний.

Перевантаженими виглядають складні слова, які, напевне, відтворюють грецьку традицію й можливості номінації: **МЕДЛЄННО@ЗЫХЪИИ** – заїка; **@ЗЫКОБОЛЄВ@ТИ** – мати хворобу язика; **НЄОУДОБОВОСХОДИМЪИИ** – недоступний, **БЛАГОХ@ДСТВОВ@ТИ** – мати багато дітей.

При розгляді мотивації простих похідних слів упадає у вічі безпосередність, з якою обиралася мотиваційна ознака назви. Частіше це зовнішня риса, сприймана зором, як-от у слові **ЦѠЛЪИТИ** – зцілювати, видужувати < **ЦѠЛЪ** – здоровий, непошкоджений, чистий. Отже, поняття “здоровий” мислилося як “цілий”. Враховуючи це, можна зрозуміти й мотивацію інших похідних: **ЦѠЛЪИ** – зцілення; **ЦѠЛЪБА** – лікування, ліки; **ЦѠЛЄБНИКЪ** – лікар (порівн. рос. *целебный*).

Слово **СОТРЄНІ±** – хвилі, шум морських вод – постало на слуховому враженні, що забезпечило розширення семантичного обсягу слова. Прозорі за мотивацією слова збуджують нашу уяву, вражаючи точністю у виборі характерної ознаки, покладеної в основу назви: **СМЪКА±ШИИС@** – плазуни; **СОПЪЦЪ** – музикант, сопілка; **СЛОВИТИ** – говорити, називати; **ТОХИЛО** – прес для виноградного вина.

Аналіз мотивації значень вторинної номінації засвідчує високу розвиненість асоціативного мислення слов'ян, їх спостережливість і ту ж точність в осягненні сутності поняття і його позначення. Наприклад, слово **ВЫ±** – *шия* розвинуло й переносне значення – *гордість*, *чванькуватість*. В українських фраземах, побудованих на вербалізації паралінгвальних засобів, значення “гордість”, “зарозумілість” пов'язане з соматомою *голова* (піднімати, тримати, опускати) голову. Навіть коли задирають носа, то при цьому задирають голову. Насправді ж, це рухи шиї, що й відображено в старослов'янському **ВЫ±**.

Чимало старослов'янських похідних, які кваліфікують як пароніміїні стосовно сучасних відповідників у слов'янських мовах, залишалися однозначними тому й прочитуються буквально, з яскраво вираженим первинним значенням. В основі їх мотивації – назви конкретних предметів (наприклад **МОШ(Ь)ННКЪ** – шахрай < **МОШ(Ь)НЪ** – гаманець, торбина), дій (наприклад, **ОТЪСТО±ТИ** – стояти осторонь, бути далеко; **ПРИЗРЪТИ** (на кого) – подивитися, глянути, звернути увагу), ознак (наприклад, **СОКРОУШЄННЪИ** – зіпсований, надломлений).

Переносне значення розвинулося у них пізніше, тобто в регіональних ізводах церковнослов'янської мови або вже у старослов'янізмах – запозиченнях зі старослов'янської в живі слов'янські мови. На цей висновок наштовхують слова на зразок **ИЪДАЪ** < **МЫТО** – збирач податків; **ЖОУПСЛЬ** – сірка (палаюча); **ЛАКОМСТВО** – захланність, **ЛАКОМЪ** – жадібний, скупий; **ДРЪЗГА** – гай, ліс; кущі тощо.

І все ж, переносні значення у багатьох словах з'явилися ще в системі старослов'янської мови: **ВРЪДЪ** – рана (порівн. укр. підвередити), хвороба, болячка; збиток, шкода; **С(Ь)ПР@ГЪ**, **С@ПР@ГЪ** – упряжка, пара волів, ярмо; дружина або чоловік; **ХРЪДА** – череда; черга, порядок. Розбіжність у значеннях старослов'янських слів і їх українських чи російських однокореневих відповідників посилена не лише забуттям первісної семантики, а й утратою внутрішньої форми, внаслідок чого сьогодні вони видаються невмотивованими. Це стосується вже наведених слів і багатьох інших: **СТЫПЪНЪ** – сходи; ступінь, рівень; **ХРАМЪ**, **ХРАМИНА** – дім, помешкання, споруда; церква (для передачі першого значення українська мова послуговується власним словом – **ХОРОМИ**); **ПАСТЫРЬ** – пастух; духовна особа < **ПАСТИ** > **ПАСТВА** – отара овець; **ВОДРОУЖАТИ** – прибавати цвяхом; ставити твердо, класти в основу.

Розвиток багатозначності в старослов'янських лексемах зрідка відбувався у зворотному напрямку: від загального до конкретного шляхом метонімічного перенесення назви. Наприклад: **БОРЪ** – бір > дерево > кедр, сосна; **НЄВЪСТА** – молода дівчина > наречена; **ЖИТО** – їжа > хліб; **ЖАЛЬ** – горе, печаль > могила, гробниця; **БЫЛИС** – трава > билина > ліки.

Пізнавальними з точки зору відображення мовної свідомості слов'ян є слова типу **ТЫШТ±**, **ТЕШТ±** – теща, що походить із **testja* (та, що належить тестю) < **ТЬСТЬ**, подібно до інших фемінних назв, що розвинулися аналогічним способом: укр. **КУРКА**, рос. **КУРИЦА** < **КОУРЪ** – півень. Вторинність назв жіночої статті відображає християнське уявлення: **ЄВА** – від Адама, з його ребра. Розвиток графічного письма з піктограм та ідеографічних знаків зафіксований у слові **ХРЪТАТИ** (**ХСРТАТИ**) – малювати, писати.

Розуміння мотивації старослов'янських слів і їх подальша трансформація пов'язані і з нашим ставленням до цієї моралі. Проілюструємо це на прикладі слів **ОУНЫЛЬ** – недбайлий; **ОУНЫЛОСТЬ** – духовна безцільність; **ОУНЫНИ~** – лінівство, нудьга. Отже, гріх, за Біблією, не зневіра чи занепад духу, а лінощі й бездуховність.

На спеціальне вивчення з точки зору пізнавальної функції мови заслуговує пласт лексики, що позначає поняття суспільного життя давніх християн. Крім інформації, яку може, власне, надати й історична наука, вона цікава у прагматичному відношенні.

Таким чином, старослов'янська лексика, що має внутрішню форму у своїй системі, здатна пролити світло на мовотворчі процеси слов'ян, їх світоглядні уявлення. Її дослідження допоможе збагнути трансформацію семантики слів, що увійшли в сучасні слов'янські мови як старослов'янізми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Седаківа О.А. Церковнославянско-руссіе пароніми // Славяноведение. – 1994. – №1. – С.83-104.
2. Львов А.С. Праславянскій слой старославянскої лексики // Вопросы языкознания. – 1976. – №2. – С.71-85.
3. Мурьянов М.Ф. К семантике старославянскої лексики // Вопросы языкознания. – 1977. – №2. – С.131-135.
4. Мейе А. Общеславянскій язык. – М., 1951. – 325с.

УДК 81'373.611

ІМЕННИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЯКОСТІ, СТАНУ ТА ДІЇ У ПРАЦЯХ С.П.САМІЙЛЕНКА, ЇХ НАУКОВА ТА ТЕОРЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Сірик С.В., к. філол. н., доцент

Запорізький юридичний інститут Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

У статті розглядаються іменники на позначення якості, стану, дії, представлені у працях С.П.Самійленка. Ця група імен подається через процеси словотворення і формотворення, визначаються найактивніші способи утворення лексем на позначення якості, стану, дії.

Ключові слова: способи словотвору, афіксація, складання, субстантивіація, контамінація.

Сирьк С.В. ИМЕНА СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ ДЛЯ ОБОЗНАЧЕНИЯ КАЧЕСТВА, СОСТОЯНИЯ, ДЕЙСТВИЯ В РАБОТАХ С.Ф.САМИЙЛЕНКО, ИХ НАУЧНАЯ И ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ / Запорожский юридический институт Днепропетровского университета внутренних дел, Украина

В статье рассматриваются имена существительные, обозначающие качество, состояние, действие, представленные в работах С.Ф.Самойленко. Данная группа имен рассматривается через процессы словообразования и формообразования, определяются активные способы образования лексем, обозначающих качество, состояние, действие.

Ключевые слова: способы словообразования, аффиксация, сложение основ, субстантивация, контаминация.

Svitlana Siryk. NOUNS OF QUALITY, CONDITION, ACTION IN THE WORKS OF S.P.SAMOILENKO AND THEIR SCIENTIFIC AND THEORETICAL INTERPRETATION / Zaporizhzhia Law Institute of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Ukraine

Nouns of quality, condition, action which are presented in works of S.F. Samoilenko are examined in the article. This group of nouns is examined through the process of form- and word-formation. Productive ways of lexemes' formation which denote quality, condition and action are considered.

Key words: ways of word-formation, affixation, composition of stems, substantivation, contamination.

Імена (поряд із дієсловами) – найбільший за кількістю, здавна сформований, часто вживаний, самостійний лексико-граматичний розряд відмінюваних слів. Іменники становлять собою найголовнішу частину колишньої групи імен. Серед іменників, представлених у працях С.П.Самійленка, досить численною є група імен на позначення якості, стану та дії.

Названа група іменників розглядається автором через процеси словотворення і формотворення, адже словотворчі засоби – один із факторів, які сприяли формуванню іменників як окремої частини мови.

Питання історичного словотвору іменників української мови органічно поєднані з проблемами аналізу морфологічного складу слова, будови кореня, функціонування та вживання словотворчих формантів.

Суспільна практика, безперервний розвиток суспільного життя зумовлюють постійне поповнення словникового складу мови. Можливість необмеженого поповнення лексики, необмеженого творення нових слів забезпечується різними словотворчими засобами і способами: суфіксацією, префіксацією, суфіксацією і префіксацією, усуненням афіксів, зміною значень слів, переходом з однієї частини мови до іншої, контамінацією, запозиченням.

Найважливішими способами словотвору на всіх етапах розвитку української мови є афіксація, а також складання та субстантивіація – саме цими способами словотвору найактивніше утворювалися і утворюються імена на позначення якості, стану, дії.

Окремі види афіксів мають різну питому вагу у творенні означеної групи імен. Продуктивними префікси є, головним чином, у віддієслівних утвореннях.

В іменниках типу *старість, добрість, хитрість* виділяється праслов'янський суфікс *-r-, *← -ro-, що втратив свою продуктивність, і продуктивний для сучасної української мови суфікс -ість [1, с.20].

Суфікс *-р-* прикметникових основ *стар-*, *добр-*, *хитр-* вже не здатний служити для творення нових слів із значенням ознаки і виявляється в сучасній українській мові лише внаслідок порівняльно-історичних зіставлень (*старий*, *добрий*, *хитрий*). Похідна основа виступає вже як непохідна, словотворчо далі нерозкладна на морфемі частина слова, що містить у собі семантичну базу ряду споріднених слів, тобто як корінь.

Слов'янські імена, сформовані вже в праслов'янську, не засвідчену пам'ятками епохи, являють собою корінь у сполученні з різними суфіксальними елементами і флексіями. Звичайно корінь іменників на позначення якості, стану, дії становить собою морфему іменного або дієслівного походження, хоч у певних випадках буває важко встановити, чи походить іменник від дієслівного кореня, чи дієслово – від іменникового кореня (*хвала* – *хвалити*, *слава* – *славити*). Саме для віддієслівних безсуфіксних іменників типовими є префіксація (*вигін*, *збір* та зміна голосних *вигнання*, *збирання*), яка спричиняється до створення фонетичних різновидів кореня.

Для імен розглядуваної групи характерними є кілька типів коренів за їх фонетичною будовою.

1. Корінь складається з приголосного чи групи приголосних і голосного (*дар*, *білобрисий*, *білобровий*).
2. Корінь складається із приголосного, голосного і приголосного (*воля*).
3. Корінь складається з приголосного (групи приголосних), голосного і групи приголосних (*добро*).

Серед іменників на позначення якості, стану, дії, представлених у роботі С.П.Самійленка, майже немає імен, основи яких становили б тільки корінь. За своєю будовою основи імен склалися з коренів і суфіксів, а зрідка – й префіксів.

Серед суфіксів іменних основ розрізняють суфікси основотворчі, або тематичні, і суфікси словотворчі, які ставилися перед суфіксами основотворчими. У словах типу *доб-р-о* (←**dob-ro-n*) після кореня стояв основотворчий суфікс *-ro-*, який в результаті перерозподілу складників слова віддав свій кінцевий *-o-* до складу закінчення, чому попередній приголосний став сприйматися як словотворчий суфікс. Тематичні суфікси були засобом творення нових слів і вказівкою на приналежність утворених слів до певного розряду або класу існуючих уже в мові слів.

Серед словотворчих суфіксів, за допомогою яких утворилися іменники аналізованої групи, можна виділити первинні, або прості, і суфікси вторинні, або складні, суфікси слов'янського походження і суфікси, засвоєні з інших мов, суфікси мертві або змертвілі і суфікси живі; суфікси продуктивні і суфікси непродуктивні.

Змертвілі словотворчі суфікси слов'янських мов – це, здебільшого, є уламки давніх індоєвропейських основотворчих суфіксів: *-tь-*: **sь-тъr-ть* → **sь-тъr-t-ь*, др. *сѣмьръть*, укр. *смерть*.

Самобутній характер системи слов'янських суфіксів особливо яскраво виявляється в тому, що серед розвиненої системи іменних словотворчих суфіксів праслов'янської мови є тільки три іншомовних: **-arjъ-*, *-čijъ-*, *-ug-a* [1, с.23]. Цілковиту рацію мав А.Мейє [2, с.226], заявляючи, що “майже всі продуктивні слов'янські суфікси в історичну епоху витворилися на слов'янському ґрунті”.

До непродуктивних і малопродуктивних іменникових суфіксів, що є спільними для праслов'янської, давньоруської, української мов, належить кілька груп суфіксів певних словотвірних типів, які використовувалися для творення іменників на позначення якості, стану, дії:

1. Суфікси із сонорним *-n-*: *-ano-* → *-anь* *-zni-* → *-zнь*: *приянь*;
2. Суфікси із сонорним *-l-*: *-el-a* → *-ela* *-ēli* → *-ělь* або *-alь*: *печаль*;
3. Суфікси із приголосним *-g-*: *-eg-jo* → *-ež-ь*: *грабежъ*;
4. Суфікси із приголосним *-d-*: *-ida* → *-ьd-a*: *правда*;
5. Суфікси із приголосним *-t-*: *-eto-* → *-et-ь*: *тпенетъ*; *-yto-* → *-ьt-ь*: *тъпътъ*.

Продуктивний праслов'янський суфікс *-ostь* вживався у праслов'янський період для творення від прикметникових основ іменників зі значенням властивості, якості, абстрактної ознаки. Досить часто фіксується суфікс *-ostь* (*-estь*) в оригінальних давньоруських пам'ятках: *радость*, *оуность* (Повч. В.Мономаха); у пам'ятках українського письменства: *хитрость* (Грам. 1352р.); *милость* (Грам. 1386р.), *твердость* (Грам. 1421р.), *широкость* (Грам. 1450р.), *працьовитость* (Лекс. П.Бер., 1627р.), *бридкость*, *безпечность*, *вдячность*, *власность* (Синон. слр., XVII ст.), *молодость* (Полт. ак., I, 219) [1, с.28]

Досить широко вживався суфікс *-исть* (др. ← *-ostь*, *-estь*) і в сучасній українській мові (іноді в ускладненій формі *-ність* і не тільки від прикметникових основ) *веселість*, *гордість*, *добрість*,

мудрість; від дієслівних основ за допомогою суфікса *-отн-я* утворені абстрактні назви із значенням дії: *брязкотня, верескотня*.

Серед іменникових суфіксів, за допомогою яких творяться імена на позначення якості, стану, дії, є іменникові суфікси, іменникові словотвірні типи, які розвинулися або витворилися на українському ґрунті.

Суфікс *-оці* (← *-o-st-ji*) для утворення абстрактних множинних іменників від прикметникових та дієслівних основ становив собою видозміну суфікса *-ость* (пор. *радість – radoці, мудрість – мудроці, веселість – веселоці*) і був, мабуть, відомий як діалектний ще в мові праслов'янській. У старослов'янській мові він зафіксований, як вперше відзначив О.Потебня, тільки один раз у формі *radoштami* (ЄМар.); у поодиноких уламках цей суфікс відомий у білоруській мові (*радацы*) і в трохи зміненому вигляді – у старочеській та сербській мовах. Давньоруська мова вживає цей суфікс частіше, але мало не виключно у словах з формою орудного відмінка: *radoцями* (ЄОстр.), *жалоцями* (Сл. Іг.), *лїноцями* (Повч. В.Мон.). У давніх російських пам'ятках суфікс *-оці* не фіксується зовсім [3, с.7]

Наявність у старослов'янських і давньоруських прикладах із суфіксом *-оці* тільки форм орудного відмінка множини, у давніх чеських пам'ятках – переважно форм орудного відмінка множини, а в давніх українських пам'ятках – переважно форм орудного та місцевого відмінків множини (*radoцяхъ, завидоцяхъ*) свідчить, що вживання утворень з суфіксом *-оці* мало прислівниковий характер, і тільки на українському ґрунті витворений був окремий словотвірний тип із цим суфіксом: *гордоці, жалоці, ліноці, лобоці, пахоці, пестоці, нустоці, radoці*.

З інших словотвірних типів, специфічних для української мови, відзначимо ще:

а) відприкметниковий словотвірний тип абстрактних якісних назв із суфіксом *-инь*: *височинь, глибочинь, далечинь, теплинь*;

б) словотвірний тип із суфіксом *-еп-а*: *халепа*;

в) словотвірний тип абстрактних назв із суфіксом *-неч-а*: *ворожнеча, дорожнеча*.

Крім суфіксації, важливе значення у словотворенні української мови, зокрема в утворенні імен на позначення якості, стану, дії, має префіксація. Суфіксація найширше виявляється в іменах, основна сфера функціонування префіксів – дієслова та віддієслівні утворення. Розмежування сфер діяння суфіксації і префіксації визначається особливостями функціонування, походження та розвитку префіксів. За походженням слов'янські префікси – це первісно самостійні слова (здебільшого займенникового утворення) просторового характеру, близькі до обставинних слів, що приєднувалися до імен або дієслів, уточнюючи їх значення. Сполучаючись то з іменами, то з дієсловами, такі слова з часом зближувались зі словами, значення яких вони уточнювали. Так виникають у слов'ян приіменники, що розвинулися з приіменних слів, і дієслівні префікси із слів, що вживалися при дієсловах. Залишки приіменних слів, що не розвинулися в приіменники, зберігаються й досі у всіх слов'янських мовах у вигляді такого іменного префікса як *су-*. В українській мові цей префікс служить засобом творення іменників від іменних і дієслівних основ звичайно у супроводі суфіксації: *суміжність, сумісництво, сурядність, сунідрядність*.

Похідні іменники на позначення якості, стану, дії української мови, утворені шляхом префіксації, найчастіше є віддієслівними, рідше – відіменними. Серед префіксальних іменників варто виділити, насамперед, утворення, які з погляду сучасного сприймання є утвореннями безсуфіксними. Подаємо приклади таких префіксальних іменників:

а) з префіксом *ви-* ← др. *вы-*: *вибрик, вибух, вигук, виклад, виклик, випад, вирок, витвір, вислів, вимога, вимова*;

б) з префіксом *до-* ← др. *до-*: *довід, добір, догляд, доказ, докір, допит, дослід, дотик, догана, догода, докора*;

в) з префіксом *за-* ← др. *за-*: *завал, загин, закид, заклик, заколот, замах, захист, загроза*;

г) з префіксом *на-* ← др. *на-*: *наїзд, нагляд, наклеп, намір, напад, напис, намова, наруга*;

г) з префіксом *над-* ← др. *надъ-*: *надпис, надрив, надріз*;

д) з префіксом *о-* (*об-, обі-, обо-*) ← др. *об-* (*о-*): *облога, оборона, огляд*;

е) з префіксом *від-* (*од-*) ← др. *отъ-* → *от-*: *відкуп, відблиск, відгук, відступ, віддяка, відплата*;

є) з префіксом *пере-* ← др. *пере-*: *перевіз, перебір, перегляд, переказ, переклад, перелік, перемога, перешкода*;

ж) з префіксом *перед-* ← др. *передъ-*: *передмова, передплата*;

з) з префіксом *по-* ← др. *по-*: *поговор, подив, подих, позов, показ, поклик, попит, погроза, покора, покута*;

и) з префіксом *під-* (*піді-, підо-*) ← др. *подъ-*: *підкуп, підріз, підсів, підхід, підмога, підмова, підігрів, підозра*;

і) з префіксом *про-* ← др. *про-*: *прогляд, прогул, прорив, провина, промова*;

ї) з префіксом *при-* ← др. *при-*: *примус, притиск*;

й) з префіксом *роз-* ← др. *роз-* (*рос-*): *розбій, розбір, розгляд*;

к) з префіксом з- (*с-*, *со-*) ← др. *съ-*: *збіг*, *згуба*.

Окремо слід назвати префікси *без-* і *не-*, які в утворених за їх допомогою іменниках найчастіше виражають заперечення значення слова-основи: *неволя*, *неслава*, *безвихідь*, *безголов'я*, *безпека*, *невіра*, *недоля*; і ускладнені утворення типу *недобір*, *недогляд*.

Наведений фактичний матеріал свідчить, що в українській мові є чимало похідних іменників на позначення якості, стану, дії, утворених шляхом використання успадкованих від давньоруської мови префіксів. Проте далеко більше існує похідних іменників, що мають у своєму складі і префікси, і суфікси, і утворені в такий спосіб, що або до суфіксальної основи додається певний префікс, або до префіксальної основи додається певний суфікс, або ж для творення похідного іменника використовується конфікація: *безвір'я*, *безладдя*, *безталання*, *бездоганність*, *безжурність*, *безпорадність*; *вплив*, *втілення*, *вчинок*; *воскресіння*, *возз'єднання*; *вигнання*, *визнання*, *вибачення*, *виверження*, *видушання*, *вирушення*; *довантаження*, *додавання*; *заклинання*, *зазіхання*, *занедбання*; *зцілення*; *набожність*, *написання*, *навантаження*, *накопичення*; *надчутливість*; *ненависть*, *небезпечність*, *небажання*, *невиконання*, *недоторканість*; *знесилення*, *знеособлення*; *обвинувачення*; *відділення*, *відбудова*; *перебування*, *перекручення*, *перевірка*; *передбачення*; *поневір'я*, *порозуміння*; *підбурювання*, *продаж*, *прозріння*, *пробачення*, *прозорість*; *розвиток*, *розважання*; *збереження*, *зближення*, *звуження*, *зверхність*, *здатність*, *збіднення*, *звеличення*, *з'єднання*, *зречення*; *убогість*, *убозтво*, *премудрість*.

Складні слова, широко зафіксовані в пам'ятках давньоруського письменства, в усіх жанрах усної народної творчості українського народу, в давніх українських пам'ятках, в українській ономастиці, відомі в поєднанні з суфіксальним способом словотворення, виявляють тенденцію поширювати сферу свого застосування.

Наводимо приклади складних слів, що позначають якість, стан, дію: *милосьердие* (Угр.), *добросьердие* (Зб. Св. 1073р.), *жестокосьердие* (ЄОстр.), *чадолубие* (УГр.), *идолослуженье* (Панд. Ант. XI ст.), *остроумие* (Ю. Лпст., XII ст), *злопоминїице* (ЛСоф. II), *добродїтельство* (МНовг. II) [1, с.44].

Саме тому, що словоскладення виникло на народній основі і широко вживалося як у давнину, так і тепер, воно міцно увійшло не тільки в художню літературу, а й у науково-технічні та професійно-ділові стилі української мови, поєднуючись з афіксальним способом словотворення: *очевидність*, *хлібозбирання*.

Група іменників на позначення якості, стану, дії утворювалася шляхом субстантивації. Найчастіше субстантивуються прикметники та дієприкметники. Це пояснюється тим, що за утворенням та вживанням саме прикметники й дієприкметники найчастіше пов'язані з іменниками.

Серед іменників не тільки української, а й давньоруської мови є чимало таких, відприкметникове чи віддієприкметникове походження яких внаслідок субстантивації встановлюється лише за допомогою етимологічного аналізу: *зъло* (пор. *зълъ*, *зъла*, *зъло*); *добро* (пор. *добръ*, *добра*, *добро*).

Різноманітні за способом утворення і за часом виникнення іменники незаперечно свідчать, що субстантивація прикметників та дієприкметників – складний, тривалий словотворчий процес, початок якого сягає ще періоду спільнослов'янського мовного життя. Процес субстантивації прикметників в іменники їх абстрактним значенням починається із розширення, узагальнення найістотніших ознак прикметника і наслідком її є утворення слова з далеко більш абстрактним значенням, аніж прикметник, уживаний з певним іменником (*зло*, *добро*, *лихо*).

В словотворенні іменників на позначення якості, стану, дії найважливіше значення мають суфікси, префікси, а також складення та субстантивація. Не можна, однак, лишати поза увагою і деякі інші словотворчі засоби та способи української мови. У всіх слов'янських мовах є чимало іменників, утворених внаслідок приєднання основотворчих суфіксів безпосередньо до кореневої морфеми (*біг*). Величезна кількість кореневих морфем такого типу виявляється у складі похідних іменників, утворених від префіксальних дієслівних основ: (*виступ*, *розріз*). Типовими, здебільшого для східнослов'янських мов, є так звані безафіксні іменники, як-от: *вись*, *даль*, *лють*, *хіть*, *шир*. Ці форми в сучасній українській мові мають паралельні суфіксальні утворення (*височінь*, *височина*, *висота*; *далечінь*, *далечина*, *далина*).

Небагатьма прикладами представлений контамінаційний спосіб словотворення – виникнення слова з частин (морфем, складів) двох близьких за значенням або й однозначних слів: *шкутильгання* – мабуть, продукт поєднання частин дієслів *шкандибати* і *кульгати* і *теліпатися*; *затмарення* (пор. *затмити* і *захмарити*), діалектн. *хилитання* (пор. *хилити* і *хитати*) [1, с.55].

Отже, велика за кількістю давно сформована група імен на позначення якості, стану, дії поповнювалася і поповнюється новими лексемами, утвореними за допомогою афіксації, складення та субстантивації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч I. – К., 1964. – 234с.

2. Мейе А. Общеславянский язык, перевод с французского. – М., 1959. – С.226.
3. Самійленко С.П. 3 історичних коментарів до української мови. Словотвір іменників // Українська мова в школі. – 1958. – №2. – С.7.
4. Булаховский Л.А. Исторический комментарий к русскому литературному языку. – К., 1958. – С.246.
5. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – Т.1. – 211 с.
6. Земская Е.А. Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык конца XX ст. (1985-1995 г.). – М., 1996. – 176 с.
7. Клименко Н.Ф. Словотвірна семантика і структура складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. – 251с.

УДК 811.161.81'31

ІДІОЛЕКТ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ТА СУЧАСНІ ДІАЛЕКТНІ НОРМИ

Січкач С.А., к.філол.н., доцент

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

У статті розглянуто лексичні діалектизми, їх варіанти та значення в ідіолекті Тараса Шевченка. Кожне слово прокоментовано в історико-географічному аспекті. Досліджується ступінь взаємодії з літературною мовою, що визначає їх місце у лексико-семантичній системі загальнонародної мови.

Ключові слова: ідіолект, мовна норма, кодифіковані / некодифіковані мовні одиниці, лексичні діалектизми.

Сичкар С.А. ИДИОЛЕКТ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО И СОВРЕМЕННЫЕ ДИАЛЕКТНЫЕ НОРМЫ / Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины, Украина

В статье рассматриваются лексические диалектизмы, их варианты и значение в идиолекте Тараса Шевченко. Каждое слово прокомментировано в историко-географическом аспекте. Исследуется степень взаимодействия с литературным языком, что определяет их место в лексико-семантической системе общенародного языка.

Ключевые слова: идиолект, языковая норма, кодифицированные / некодифицированные языковые единицы, лексические диалектизмы.

Svitlana Sichkar. IDIOLECT OF TARAS SHEVCHENKO AND MODERN DIALECTICAL NORMAS / Uman State Teachers' Training University named after Pavlo Tychyna, Ukraine

This article is devoted to lexical dialecticisms, their variants and meaning in the idiolect of Taras Shevchenko. Each word is given historic and geographical aspects. We study the degree of their interaction with literary language, which identifies them in lexical and semantic system of national language.

Key words: idiolect, codified linguistic elements, unmodified linguistic element, lexical dialecticisms.

Існування мовних норм не обмежується сферою виключно літературної мови. І в діалектній мові є свої норми [1, с.87]. Ті мовні явища та елементи, які відповідають структурі діалектної мови, і виступають як норми діалектної мови, або діалектні форми. Норми у говорах, як і в літературній мові, бувають фонетичні, лексичні, морфологічні, синтаксичні. Діалектні норми реалізують потенційні можливості діалектної мови, літературні норми – мови літературної. Всі діалектні слова нормативні для певних говорів, тому що вони об'єктивно існують у цих говорах як соціально значущі, соціально необхідні в процесі спілкування членів певного колективу, відповідають структурі цієї діалектної мови.

Різниця між літературною і діалектною мовою полягає в ступені усвідомлюваності мовних норм. Норми літературної мови відрізняються від норм народної (діалектної) не по суті, тобто якісно, а лише за ступенем обов'язковості та усвідомленості, тобто кількісно. Прагнення до стабільності, стійкості – іманентна ознака будь-якої норми. Але тільки в літературній мові ця стабільність і обов'язковість норм підкріплюється їхньою кодифікацією [2, с.62]. Таким чином, перед носіями літературної мови норма виступає експліцитно, сформульованою в явному вигляді. Норми літературної мови соціально усвідомлені і закріплені у відповідних посібниках. Діалектні ж норми не кодифіковані.

Дослідження питання нормативно-діалектних співвідношень безпосередньо пов'язане з вивченням історії мови. У цьому плані велике значення має вивчення нормативно-діалектних співвідношень на ранніх стадіях розвитку мови. А Шевченківська епоха – це той період, коли літературна норма перебувала в стадії становлення, так що критерії нормативної, а отже, і ненормативної мови ще не були вироблені.

Проблеми мовотворчості Тараса Шевченка розв'язувало багато дослідників на мовному матеріалі різних структурних рівнів (див. праці І.Білодіда, В.Ващенко, Г.Грабовича, Я.Дзири, С.Єрмоленко, В.Жайворонка, А.Кримського, Ф.Медведева, А.Мойсієнка, П.Плюща, Н.Слухай, А.Стебельської, Ю.Шевельова та ін.). До питання про місце діалектної лексики у творчості Шевченка зверталися Л.Булаховський, В.Ільїн, Б.Кобилянський, Г.Матвіяс, В.Русанівський, О.Синявський, Л.Терешко, П.Тимошенко, В.Чабаненко, В.Чапленко та ін. З необхідністю пояснювати рідкісні регіональні слова і вирази стикалися упорядники й редактори шевченківських видань.

Враховуючи актуальність, вагомість та недостатнє опрацювання проблем висвітлення ролі мовотворчості поета у процесі нормалізації лексико-семантичної системи української мови через з'ясування місця та функціонального призначення діалектизмів у його ідіолекті, ставимо за мету виявити і описати лексеми, які реєструють діалектні словники української мови, а за даними інших кодифікаційних реєстрів – належать до загальноновживаних і фіксуються без будь-яких ремарок або мають інші стилістичні позначки.

При дослідженні діалектної лексики Шевченківських текстів нами були вироблені такі критерії відбору: полісемія / моносемія лексеми; обмеженість / необмеженість території поширення слова; явність / відсутність у слові експресивних конотацій; характеристика слова у словниках П.Білецького-Носенка, Б.Грінченка; характеристика слова в історичних, діалектних словниках та Словнику української мови; власне українська / запозичена лексема (за даними Етимологічного словника української мови); частотність уживання у Шевченківських текстах.

Детальний аналіз, при якому враховувалися усі вищезгадані параметри, дозволив виділити таку групу лексичних одиниць: *байбара*[□]_к, *бігма*[□]_а *боги*[□]_а *бу*[□]_{рну}[□]_ц, *бу*[□]_{ім}, *га*[□]_{фа} *га*[□]_{істер}, *гич*, *зга*[□]_а, *зіновать*, *ка*[□]_{фи}[□]_{ця}, *кебе*[□]_а, *кете*, *мото*[□]_{ри}[□]_{ти}, *недо*[□]_{сві}[□]_т, *сага*, *царина*. Розглянемо деякі з них:

За етимологією, **байбара**[□]_к (3)* – це “чоловічий або жіночий верхній одяг” ст. *байбаракъ* “кожух, критий сукном або іншою матерією” (XVII ст.); рос. старе *байбере*[□]_к “вид тканини” (парча), [*бабере*[□]_к] “тс.”, п. [*bajbarak*] “вид верхнього одягу”, [*bajborak*] “вид шовкової тканини”, схв. *bajberek* (*bejberek*) “строката вишивка на полотні”; запозичення з тюркських мов; очевидно, складне слово, утв. з тур. (крим. – тат. аз. каз.) *baj* “багатий” і чаг. *varak* “вид грубого сукна”, що походить від перс. – *barak* “матерія з козиного пуху” (ЕСУМ I, 115). Т.Шевченко вжив *байбарак* у значенні “верхній жіночий одяг” (плаття): *Де мій байбарак?* (III, 42)**. Історичний словник української мови подає приклади з цим словом, датуючи їх XVII-XIX ст., напр.: *байбаракъ киньдюковий зайцями подиштий* (Прот. Полт. С.І. 274 (1698)); *Дъла...Ивана... присланого за покражу... байбарака, китайки гранатовой под сывими смушками* (Прот. Полт. С.Ш., 159, 1749); *Мужское розное платье: ...байбаракъ подъ сукномъ блакитнымъ и чорнымъ футромъ* (Дъло Слъе. 1(1804)) (ІСУЯ). Діалектна лексикографія фіксує цю лексему (починаючи зі “Знадобів до словаря южноруського” І.Верхратського) зі значенням “короткий сіряк” (Верхр.). П.Лисенко подає її як одиницю специфічної лексики Правобережної Черкащини зі значенням “тип жіночого кожуха зі смужків” (Лис3). Зі значенням “верхній короткий чоловічий одяг або чоловічий кожух” вживається слово у гуцульських говірках (ГГ).

Слово **боги** [□]_а Шевченко вжив у значенні (1) “бур’ян”: “*І твої богилова (1) хрещатий заріс богилою, ждучи тебе неkwітчану*” (I, 384). “*А що вродить з того плачу? – Богилова, брате*” (I, 259). Словник Б.Грінченка фіксує лексему *богила* без пояснень, з варіантом *бугила* і посиланням на Т.Шевченка (СГ). П.Білецький-Носенко пояснює назву рослини так: “Трава бьшеница. Цикута” (СБН). *Богила* – очевидно, похідне від основи псл. *bog* – “поїдати, пожирати”, збереженої в укр. [бог] “шлунок”, [богун] “тс.” І спорідненої з гр. “пожираю”, щодо розвитку значення пор. рос. *яд* від псл. *jěsti* (*jěditi); пізніше зазнало впливу з боку складного слова *боли* [□]_а (ІСУМ). До діалектних зараховує цю лексему і І.Рудницький, вказуючи на її варіанти: *болиголов*, *болеголова*, *болиглів*, *бугила*, *бу[г]ла*, *булиголова*, *булига*, *богила*, також посилаючись на Т.Шевченка та обмежуючи територіальне поширення районом Прилук (СРудн).

Бу [□]_{рну} просторе жіноче пальто; вид плаща або накидки”; давнє запозичення, очевидно, через турецьке (тур. *burnus* “легкий вовняний плащ”, *burnuz* “т.с.”) і французьке (фр. *bournois*) та польське посередництво з арабської мови; ар. *burnus* “плащ з відлогою” пов’язане з гр. “вид накидки”, що походить від лат. *birrus* “тс.”, запозиченого з кельтських мов (ЕСУМ I, 304)). Лексема *бурнус* засвідчена у полтавських говорах у трьох значеннях (у своєму фонетичному варіанті *бурмус*): 1) довгий одяг, який одягають від дощу або снігу: *Візьми з собою бурмус, бо сьогодні буде дощ* (Мачухи Полтавського р-ну Полт. обл.); 2) короткий одяг на зразок піджака: *Давай я надіну бурмус, бо в самій сорочці тут холодно* (Сіренки Великокринківського р-ну Полт. обл.); 3) жіноча довга старовинна одяг: *Надягай бурмус, Марино, підемо погуляємо*. (Батьки Опішнянського р-ну Полт. обл.) (СПГ). У “Словнику української

* В дужках вказано кількість лексем, засвідчених в ідіолекті Тараса Шевченка.

** Лексичний матеріал наведено за виданням: Тарас Шевченко. Повне видання творів у десяти томах. Друге, доповнене і виправлене видання. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949-1963.

мови” фіксується як застаріле: “бурнус уст.: (На порозі появилася Марина. У білому ситцевому платті, у чорному з ластіку бурнусі, зав’язана чорним шерстяним платком [Мирн.]” (СУМ). Т.Шевченко слово бурнус вживає у значенні “плащ у вигляді накидки”: *А та стоїть собі під тином Та вовну білую пряде На той бурнус йому святешний* (II, 36); *Надів бурнус і веселенький З своїми дітками пішов В Єрусалим* (II, 322). У старіших джерелах вперше фіксується у XVIII ст. також як арабізм у стилізованому тексті: “бурнус, рм. (араб. *burnus*). Рід плаща з каптуром. XVIII. Хм. *Не не малоє число козаковъ до Орди прибравши шталтомъ татарским в бурнусъ и виверненіє кожухи, чимъ обмануль Поляковъ* (Вел. Сказ. 57) (ССУМ). Слово бурн[м]ус вживається як у південнокиївських та полтавських говорах, так і на Нижній Наддніпрянщині (СЧАб), однак активність його тепер уже невелика.

Лексема **га** вживається у значенні “біле турецьке сукно; облямівка”; рос. *аба* “труба біла шерстяна тканина; плащ із цієї тканини”, п. *haba* “тс.”, болг. *аба* “трубе домоткане сукно; чоловічий одяг з нього”, схв. *а* “тс.”; запозичення з турецької мови; тур. *aba* “груба вовняна тканина; плащ з неї” походить від ар. *abā* “груба вовняна тканина” (ЕСУМ)). У “Кобзарі” слово вжито у значенні “кайма”: *Везе Марко Катерині сукна дорогого, А наймицці на очіпок Парчі дорогої І червону добру хустку з білою габою* (I, 322) та в переносному значенні “сніговий покров”: “*Ой діброво – темний гаю!.. Багатого собі батька маєш... Возьме її та й огорне в ризу золотую І сповіє дорогою білою габою*” (II, 330).

У словнику П. Білецького-Носенка сказано: “Габа – родъ бѣлого сукна, изъ котораго сердюки гетманскіе носили короткіе плащи, съ длинными воротниками, называвшіеся дуламанъ” (СБН). Діалектна лексикографія фіксує лексему *габа* і в інших значеннях. Зокрема, це “хвиля на гірській річці” (ГГ). З аналогічною семантикою подає її також і Д.Яворницький, експлікуючи контекстом з М.Коцюбинського: *Несподівано заскочила повінь, люті габи збили Марічку з ніг, кинули потім на гоці і понесли між скелі в долину* (СЯв).

Лексема **га** вживається у сучасній мові з семою “чорногуз” (ст. *гайстер* (XVIII ст.); – бр. [га *гайстер*] [hajster] “сіра чапля”; через польську мову запозичено з нижньонімецької; нн. *heistr* (*heister*) “сорока”, нвн *E histeri* зводиться до зах.-герм.*ado “колюча”; пов’язування з рос. *а* “тс.” сумнівним (ЕСУМ)). Слово *гайстер* вжито у Т.Шевченка зі значенням “лелека”: *Между крестьянскими хатками белела под почерневшей соломенной крышей с гнездом гайстра... панская хата* (III, 317). У словнику П.Білецького-Носенка сказано: “*Гайстеръ – боганъ, красноносая цапля*”. Проілюстровано прислів’ям: “*Не сули гайстра пидъ хмарой, дай горобця в’жменю. Не обещай много вдаль, а дай мало тотчасъ*” (СБН). Б.Грінченко подає цю лексему у двох значеннях: 1) “чорногуз”, посилення на І.Верхратського “Початки до уложення номенклатури и терминологіи...” (1864) територіальне обмеження – Пирятський повіт; 2) “гайстра”, Записки Юго-западного Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, 1874–1875 (СГ). Історичний словник української мови реєструє цю лексему у значенні “чорний боцен, чорногуз”, датуючи 18 ст.: *(птица еродій) у поляковъ боцанъ у малороссіанъ гайстеръ, схожа на журавля* (Сочіненія Г.Сковороды, 1794 р.) (ІСУЯ). Зі значенням “чорногуз, бусол” лексема поширена на території Середнього та Східного Полісся (Лис2). Як загальнономовну одиницю, інші словники фіксують слово *гайстер* у значеннях: “бусел” [ЕССОГ], “аист” (СЯв), “астер” (Ж).

Зга вживається з семою “спрага”, ([зга] “печія; спрага”, – рос. [изга *изгага*, п. *zgaga*, ч. [zha *zaga*] [zaga] “тс.”; псл. *iz-gaga*, пов’язане з **gegg>zego*, укр. [жестя *жестя*] (ЕСУМ)). Т.Шевченко вживає лексему у варіантах: *згага* (1): *Неначе згага запекла* (I 397); *ззага* (1): *Ниначе ззага запекла* (I, 557). Б.Грінченко подає слово у двох значеннях: 1) “изжога”. Ном. №8163. Шевченко, 401; 2) “жажда”. *Будеш серед бою згагою томитись, – я подам тобі з криниці водици напитись* (Досвітки, П.Куліш, 1862), Є.Желехівський (СГ). Лексема поширена у бойківських говірках. Вперше фіксується 1906 р. В.Гнатюком у праці “Народна пожива на Бойківщині”, згодом “Словником бойківського говору” Ю.Кміта та “Словарем бойківських слів” О.Яворського. Вживається і тепер у значенні “погіл” (СБГ). З ІІ пол. XX ст. фіксується *згага* і в говірках Нижньої Наддніпрянщини (СЧАб).

Номен **ка** вживається з семою “вогнище в землі для приготування їжі; кругла яма, де знаходиться гончарна піч; відкрита літня кухня” (СУМ) (рос. [каби *каби*] “літня кухня; будка для собаки; лігво зайця; балка, яр”, [каби *каби*] “велика хата”; можливо, запозичення з турецької мови; тур. *kab(a) ig* “великий кіл” могло означати “рожен для обпикання м’яса, звідки виводиться й болг. [каби *каби*] “печене м’ясо на рожен”; пов’язується також з шв. *kaby* “камбуз; лігво” (ЕСУМ)). Т.Шевченко вживає слово *кабиця* зі значенням “вогнище в сінях або надворі замість печі”: *Горить Огонь тихенько на кабиці, а Йосип праведний сидить та думає* (II 710, 208). Лексема досить поширена у говірках з деякими відтінками у значеннях: 1) казан, влаштований на дворі для варіння (ГССОГ); 2) невелика глиняна плита надворі чи в хаті (ПСДз); 3) літня пічка (СУССГ); 4) пічка в землі для готування їжі надворі (Лис2); 5) ямка для улаштування на відкритому повітрі кухонного казана (СПГ); 6) літня кухня (СЧАб). На Правобережній Черкащині поширене вживання аналізованої лексики у значеннях: 1) будка на цвинтарі;

2) маленька погана хата (Лис4). У “Словнику говірок Нижньої Наддніпряниці” В.Чабаненко подає і зовсім інше значення цієї лексеми: *кінець, капут* (СЧаб).

Лексема **кеба** **□** (1) вживається у значенні *кеба* “здатність, уміння”, хоча щодо творення задовільного пояснення не має; виводиться від тур.*tabiat* “природна властивість, характер”, що зводиться до ар. *tabiat* “природа”, причому припускається спорідненість із тур. **tabiat* “природні здібності” (Крымский Древнекиевский говор. Спб. 1907, 12); зводиться також до тур. *kuvvet* “сила, міць, могутність”. Форми [кеба] і похідна від неї [кебати] утв., очевидно, шляхом зворотного словотвору від *кебета* (ЕСУМ II, 419). З семою “уміння, здібність” вживає цю лексичну одиницю Т.Шевченко: *Чи так? Батьку отамане? Чи правду співаю? Ех, якби то!.. Та що й казати! Кебети не маю* (I, 58). З посиланням на Кобзаря пояснює це слово Б.Грінченко (СГ). Діалектологічні лексикографічні праці засвідчують номен *кебета* у полтавських говорах (СПГ), у говорах Правобережної Черкащини (Лис4).

Діалектизм **сага** **□** (1) вживається у двох значеннях: 1) невелика затока від річки чи ставка, невелике озерце, ставок тощо: *Сага вже заросла осокою та оситнягом* (Мостовищина Велико-Багачанського р-ну Полтавської обл.); 2) низинна, заболочена місцевість; сінокіс: *У сазі почали вже косити сіно* (Харківці Лохвицького р-ну Полт. обл.) (СПГ). З таким самим значенням це слово знаходимо у Т.Шевченка: *Над Дніпровою сагою Стоїть явор меж лозою* (II, 345).

У Грінченка читаємо: *“Сага* *□* *Залив рьчної: Хведора безрідного... над сагою Дніпровою в чистім полі поховати* (СГ). Значення лексеми, можливо, пов’язане зі словом саган – “котел, большой горшок; вообще посуда (даже деревянная)” (Ж). Уживається в полтавських говорах, рідко – на території Нижньої Наддніпряниці (СЧаб). Відома лексема і в бойківських говорах, але з іншою семою – “вид трави, що росте на мокрих місцях”. Засвідчена вона ще 1896 р. Й.Гоцким у бойківському словнику (СБГ). Й.Дзедзелівський засвідчує цей номен і в говірках Нижнього Подністров’я, але зі значенням “місце в плавнях, де росте очерет” (ПСДз).

Царина **□** (1) “ле з зеленими посівами колоскових”. Слово широко відоме в українській мові (СГ; Ж). У говорах його фіксують на Одещині (СМоск), у Нижньому Подністров’ї (СДз), у галицьких лемків (ВеЛ), на Закарпатті (ПСДз) тощо. Територія поширення цього слова підтверджує думку дослідників про те, що воно в українській мові є румунізмом (рум. *tarina* – “пашня”, “нива”, молд. *царинэ* – з таким самим значенням), оскільки переважно лексема поширена на тій території, якої сягає румунський або молдавський вплив.

Проаналізовані діалектизми, потрапляючи до української літературної мови, здебільшого знаходяться на периферії лексико-семантичної системи. Ступінь їх взаємодії з літературною мовою відбивається на статусі лексичних одиниць, визначає їх місце у лексико-семантичній системі загальнонародної мови. Спираючись на матеріал дослідження кодифікаційних праць, та встановивши певні критерії освоєння діалектизмів літературною мовою, відзначимо, що найвищим потенціалом характеризуються діалектні одиниці, зафіксовані у лексикографічних працях без наведення стилістичного маркування. До цієї категорії і належать розглянуті діалектизми. Вони зафіксовані у Словнику української мови, орфографічному словнику та Українському орфографічному словнику.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

1. СБН – Білецький-Носенко П. Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1966. – 423с.
2. ВеЛ – Верхратський І. Про говір галицьких лемків // Збірник філологічної секції НТШ. – Львів, 1902. – Т.5. – 489с. – Додаток: Словарець: С.388-489.
3. ГГ – Гуцульські говірки: Короткий словник / НАН України. Ін-т українознавства ім. І.Крип’якевича; Уклад. Г.Гузар, Я.Закревська, У.Єдлінська, В.Зеленчук, Я.Хобзей; Відп. ред. і авт. передм. Л.Закревська. – Львів, 1997. – 230с.
4. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні; Ред. кол.: О.С.Мельничук (гол. ред.), І.К.Білодід, В.Т.Коломієць, О.Б.Ткаченко. – Т.1-4. – К.: Наукова думка, 1982-2003.
5. Ж – Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар: В 2 т. – Л., 1886.
6. ІСУЯ – Історичний словник українського язика / За ред. Є.К. Тимченка: У 2 зош. – Зош.1: А-Г. – Харків, Київ: ДВУ, 1932. – 528с.; Зош. 2: Г-Ж.– Харків, Київ: УРЕ, 1932. – С.529-947.
7. Лис1 – Лисенко П.С. Словарь диалектной лексики северной Житомирщины // Славянская лексикография и лексикология. – М., 1966. – С.5-60.
8. Лис2 – Лисенко П.С. Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся. – К., 1961.
9. Лис3 – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К.: Наук. думка, 1974. – 260с.

10. Лис4 – Лисенко П.С. Словник специфічної лексики Правобережної Черкащини // Лексикографічний бюлетень. – 1958. – Вип.6. – С.5-21.
11. ГССОг – Огієнко І. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. – Вінніпер, 1961. – 255с.
12. ЕССОг – Огієнко І. (Митрополит Іларіон) Етимологічно-семантичний словник української мови. – Вінніпер: Т-во “Волинь”, 1979. – Т.1: Л-Д. – 365 с.; Т.2: Е-Л. – 400с.
13. ОСУМ – Орфографічний словник української мови: Близько 120 000 слів / Уклад.: С.І.Головащук, М.М.Пешак, В.М.Русанівський, О.О.Тараненко. – К.: Довіра, 1994. – 864с.
14. ПСДз – Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття: На допомогу вчителям Закарпатської області / Уклад. Й.О. Дзендзелівський. – Ужгород, 1958. – 48с.
15. СРудн – Рудницький Я.Б. An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language: У 2-х т. – Оттава, 1982.
16. СГ – Словарь української мови / Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Б.Грінченко: В 4 т. – Т.1. – К., 1907. – 495с.; Т.2. – К., 1908. – 578с.; Т.3. –К., 1909. – 506с.; Т.4. – К., 1909. – 563с.
17. СБГ – Словник бойківських говірок: У 2 ч. / Ред. кол.: Г.Гнатюк, П.Гриценко, І.Матвіяс, М.Пешак, З.Франко; Уклад. і авт. передм. (С.3-18) М.Й.Онишкевич. – К.: Наукова думка, 1984. – Ч.1: А-Н. – 495 с.; Ч.2: О-Я. – 515с.
18. СМоск – Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / Уклад. А.Москаленко. – Одеса, 1958. – 70с.
19. СМШ – Словник мови Шевченка: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1964. – Т.1. – 484с.; Т.2. – 566с.
20. СПГ – Словник полтавських говорів / Уклад. В.С. Ващенко. – Харків, 1960. – 107с.
21. СДз – Словник специфічної лексики говірок Нижнього Подністров'я / Уклад. Й.О.Дзендзелівський // Лексикографічний бюлетень. – 1958. – Вип.6. – С.36-54.
22. ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: У 2 т. / Ін-т сусп. наук АН УРСР; Редкол.: Д.Г.Гринчишин, Л.Л.Гумецька, І.М.Керницький. – К.: Наук. думка. – Т.1: А-М. – 1977. – 680с.; Т.2: Н-Ф. – 1978. – 591с.
23. СУССГ – Словник українських східнословобожанських говірок / Глуховцева К., Леснова В., Ніколаєнко І., Терновська Т. та ін. – Луганськ, 2002.
24. СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К., 1970-1980.
25. УОС – Український орфографічний словник. – К.: Довіра, 2002.
26. СЧаб – Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: У 4 т. – Запоріжжя, 1992. – Т.І: А-Ж. – 324с.; Т.ІІ: З-Н. – 371с.; Т.ІІІ: О-П. – 303с.; Т.ІV: Р-Я. – 361с.
27. СЯв – Яворницький Д.І. Словник української мови. – Т.1. – Катеринослав, 1920.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лукьянова Н.А. К вопросу о нормах диалектного языка // Вопросы лексикологии. – Новосибирск: Наука, 1977. – С.86-94.
2. Скворцов Л.И. Норма. Литературный язык. Культура речи // Актуальные проблемы культуры речи. – М.: Наука, 1970. – С.40-103.
3. Шевченко Т.Г. Зібр. творів: У 10-ти т. – К., 1949-1958.

ІСТОРИЧНА ЗМІННІСТЬ МОВНОГО ВИРАЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОНЦЕПТУ “ДУША”

Скаб М.В., к. філол. н., доцент

Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича

У статті проаналізовано мовне вираження українського концепту ДУША. Автор приходиться до висновку, що концепт ДУША у сакральній частині знаходить мовне вираження переважно у вільній сполучуваності лексеми *душа* в релігійному значенні, меншою мірою – у сталих висловах; несакральна ж частина, яка представлена в основному психологічним значенням, виражається звичайно метафоричними сполуками, фразеологізованими та індивідуально-авторськими.

Ключові слова: концепт, сакральна частина концепту, несакральна частина концепту, лексема, значення слова.

Скаб М.В. ИСТОРИЧЕСКАЯ ИЗМЕНЧИВОСТЬ ЯЗЫКОВОГО ВЫРАЖЕНИЯ УКРАИНСКОГО КОНЦЕПТА “ДУША” / Черновицкий национальный университет им. Ю.Федьковича, Украина

В статье проанализировано языковое выражение украинского концепта ДУША. Автор приходит к выводу, что концепт ДУША в сакральной части находит языковое выражение преимущественно в свободной сочетаемости лексемы *душа* в религиозном значении, в меньшей мере – в устойчивых сочетаниях; несакральная же часть, представленная в основном психологическим значением, выражается обычно метафорическими сочетаниями, фразеологизованными и индивидуально-авторскими.

Ключевые слова: концепт, сакральная часть концепта, несакральная часть концепта, лексема, значение слова.

Maria Skab. HISTORICAL CHANGES OF LANGUAGE EXPRESSION OF THE UKRAINIAN CONCEPT „DUSHA” / Yuriy Fed’kovych Chernivtsi National University, Ukraine

The article touches upon the language expression of the Ukrainian concept DUSHA. The author comes to conclusion that the concept DUSHA in the sacral part is expressed predominantly by free combinability of the lexeme *dusha* in its religious meaning, more seldom by set expressions; non-sacral part, represented mainly by psychological meaning, is expressed usually by metaphoric expression, phraseological and occasional.

Key words: concept, sacral part of the concept, non-sacral part of the concept, lexeme, meaning of the word.

Концепт ДУША – один із основних складників української концептуальної картини світу. Його широко досліджують російські (Ю.Д.Апресян, О.В.Урисон, В.А.Маслова, С.Є.Нікітіна, О.Б.Яковенко, А.Д.Шмельов, Т.І.Вендіна та ін.), польські (А.Вежбицька, Д.Чая, М.Борек), сербські (М.Радич-Дугонич, С.Ристиг), білоруські (Г.Я.Аксянчук), а також українські (І.І.Огієнко, І.О.Голубовська, К.Ю.Голобородько, М.М.Сидорук, О.М.Каракуця, І.Черевко, Т.І.Прудникова та ін.) мовознавці. Проте згадані дослідження висвітлюють звичайно лише окремі, часткові питання надзвичайно важливого і значущого концепту ДУША, оскільки в них до аналізу залучають, переважно, тексти одного автора чи дані певного синхронного зрізу, зафіксовані, насамперед, у словниках. Думаємо, що з когнітивного погляду цікавим є не лише мовне вираження того чи іншого концепту в синхронії, а й дослідження його в розвитку, в діахронії [1, с.70].

Працюючи над аналізом динаміки концептуалізації сакральної сфери в українській мові (на матеріалі мовного вираження концепту ДУША), ми виявили, що ословлення аналізованого концепту в мові змінюється з часом і має свої закономірності. Саме з’ясування цього питання і є метою нашої статті.

Вважаємо, що розгляд потрібно починати із фольклору, адже фольклорні тексти, особливо римовані, можна розглядати як законсервовані народною пам’яттю тексти, які часто зберігають висловлювання, що сягають ще дохристиянської доби, тобто можуть вважатися давніми українськими. В.В.Виноградов у мові фольклору вбачав “національно-семантичну систему як специфічне відображення історії суспільства, пізнавальної діяльності народу” [цит. за: 2, с.5], а тому, на нашу думку, саме у мові фольклору знаходить відображення загальнонародна концептуальна картина світу (або, як зауважує В.М.Русанівський, вона відображає ментальність нації [3, с.12]). У фольклорі лексема *душа* – ім’я концепту – виступає найчастіше у прямому релігійному значенні (“За релігійними уявленнями – безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварини” [4 II, с.445]), саме воно творить найрізноманітніші контексти, лише зрідка функціонує психологічне значення (“Внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями” [4 II, с.445]) та значення “розм. Про людину (найчастіше при визначенні кількості)” [4 II, с.446].

Використання релігійного значення пов’язане, насамперед, зі смертю людини, коли душа покидає тіло, напр.: *Ой козак до ружини, Бурлака до дрюка: Оце тобі, вражий турчин, З душею розлука* [5, с.98], причому у легендах і переказах детально описується, як після виходу душі з тіла нею опікуються світлі або темні сили, напр.: *Як розстається душа з тілом, то її намагаються вхопити лукаві. Тоді*

підступають три янголи і геть проганяють лукавих. Вони беруть ту душу, і скрізь водять та показують, яке вона добро зробила... Потім лукавий показує їй всі гріхи і всіх людей, перед ким вона провинилась. Душа тоді бачить усе, що робила змалку і до смерті... Потім через шість неділь підхоплять ту душу янголи на крила і несуть на схід сонця. Так їй треба пролетіти всі, скільки є, митарства [6, с.21]. Ці ж уявлення відбиті й у повір'ях, фразеологізмах типу *віддати Богові душу, віддати душу аллаху, віддати чортові душу, запродати душу чортові, душа подалася на небеса, загубити душу, вийняти душу* тощо.

Цікаво, що в легендах, переказах часто у прямому значенні функціонують вирази зі словом *душа*, які мають формальні відповідники у фразеологічному фонді української мови, напр.: *Відьмак підповз під її ліжко й, вийнявши душу з тіла дочки та свого миленького внучка, вийшов з хати, вскочив на свого зачарованого коня* [7, с.48].

Значення слова *душа* як “внутрішнього психічного світу людини” виступає рідко, переважно в ліричних піснях: *Ой щечече соловейко у мене на груші, Кожен так собі співає, як йому на душі* [8, с.407]. Такі мікроконтексти виражають бажання (*душа моя хтіла, моя душа багне*), радість (*зраділа душею, душечка радує, на душі радує, душа радується, душі веселій*), сум (*сум важкий ліг на душу*), страх (*на душі похололо, на душі холоне*), ненависть (*ятрилася ненавистю душа*) тощо.

У X – XIII століттях спостерігаємо, з одного боку, використання лексеми *душа* – імені концепту, близьке до фольклорного, з іншого боку, – вплив церковнослов'янської мови, особливо у сполучуваності аналізованого слова. Аналіз текстів цього періоду, зокрема “Повісті временних літ”, показує збіг семантичного обсягу лексеми *душа* в церковнослов'янських та українських мікроконтекстах, наявність спільних для обох мов висловів із цим компонентом, що сприяло легшій адаптації церковнослов'янських текстів й ефективнішому збагаченню української мови висловами для вираження нових християнських понять і уявлень (див. [9]). Як слушно зауважує Юрій Шерех, церковнослов'янізми в українській літературній мові “не випадковість, а глибоко органічний складник” [10, с.2], що є, на нашу думку, як результатом спорідненості цих мов, так і схожістю концептуальних систем, відображених ними.

Аналіз текстів XIV – XVI століть дозволяє констатувати, що мовне вираження концепту ДУША великою мірою залежало від жанрово-стилістичних характеристик тексту.

Релігійне значення слова *душа* є найчастотнішим в силу того, що література в цей час мала переважно релігійний характер. Саме в цьому значенні лексема *душа*, а концепт ДУША є одним із центральних образів тексту, функціонує в широко відомому апокрифі “Хожденіє Богородиці по мукам (о муках пекельних повість альбо історія о людех грішних, которіє в тих муках застають)”, який, до речі, був дуже популярним і поширювався в рукописному вигляді і в наступні століття. Оскільки мова йде про пекло, а за християнськими уявленнями, у пеклі мучаться грішники, тобто ті, що зробили щось невідповідне десяти заповідям Божим, лексема *душа* вживається переважно зі словами *согрішити, гріх, грішний* (остання часто в літературі цього періоду виступає постійним означенням), в асоціативному зв'язку виступають лексеми *мучаться, муки терплять*: *Рече Пресвятая Богородиця: “Нині покажи всі муки пекельніє, где мучаться душі грішних”* [11, с.37].

Лексема *душа* також вступає в асоціативні синтагматичні зв'язки зі словом *тіло*: *Почто всегда предваряете ко умирающим приходити і, творяще молви, устрашаєте і смущаєте всякую от тіла разлучающуюся душу* [11, с.49] чи *узами плотськими: Што медлиши, розріши душу сію от соузов плотських, скоро і тихо розріши, не імає бо много тяжести гріховния* [11, с.50], найменуваннями *світлх (Воїстину велику помощ імає душа сія от угодника божия Василія* [11, с.52]) чи *темних сил, що чатують на душу, якою можуть володіти повністю або частково: Являхуся убо бути аки пресищені і п'яни, і скачуущі з прегудицами і вся по подобію корчемников і пирующих творяху, ругающеса душам грішним, к митарству їх приводимим* [11, с.51], словом *молитва: І ідохом прочее, радующеса о Господі, покривающим грішную мою душу молитвами отца моего преподобного Василія святого* [11, с.52].

У полемічних текстах також активно функціонує релігійне значення, однак асоціативні зв'язки стають численнішими, в них деталізуються та унаочнюються згадані вище концептуальні ознаки, наприклад, знаходимо уточнення кінцевої точки перебування душі: *И притча богатого і убогого ясно являєт розность, яко душа умерших каждо абіє постигла мѣста своего, ова убо геєну, оваже ндѣра Авраамля* [11, с.238], крім цього, асоціативно лексема *душа* вступає у зв'язок зі словом *чистець*, яке в полемічній літературі стало символом католицької віри: *Аще ли яко змышляющыи чистець глаголют, иже по изшествіи от тѣлеси до дня судного в чистительном огни поляруются души* [11, с.240], а також *диявол*, узагальнювальною назвою злих сил: *Диявол зас тѣлу пособляет и на душу борет* [11, с.329].

Окрім релігійного значення, у полемічній літературі функціонує й, як його називає А. Вежбицька, психологічне значення [12, с.533]. Оскільки душа відповідає за психічні особливості людини, її бажання, у текстах аналізованого періоду знаходимо вислови: *Что любезна ми душе скорбиши и тужиши в*

маловременном скотовидном и скоротекущем сем вѣцѣ? [11, с.188]; *До такои згоды от многих лѣт жадаєт душа княжати его милости* [11, с.263].

У полемічній літературі цього періоду частіше образне використання лексеми *душа*, яке розширює асоціативні зв'язки читача та слухача: *Повстанте, почувіться и поднесіте очи душ ваших, а обачте с пилностью, як спротивник ваш диявол не спит* [11, с.217]; *Ты же не буди усерден на послушаніє божественных писаній и сих глаголы, яко водою, напаяя свою душу* [11, с.210].

Поетичні твори цього періоду в аспекті аналізу семантичного простору лексеми *душа* є близькими, з одного боку, до полемічної літератури, з іншого боку, до фольклору. Так, скажімо, як і в полемічній літературі, використовуються образні вирази, наприклад, *око души*, як і у фольклорі, в поезії є часто живаними вирази *душу погубити*, *душу тратити* [13, с.7].

У XVII – XVIII століттях найпоширенішим залишається релігійне значення в силу релігійного характеру літератури, і навіть опис подій нерелігійної тематики носить на собі печать християнського світогляду. Лише релігійне значення реалізує лексема *душа* в “Слові о збуренні пекла, егда Христос, од мертвих вставши, пекло збури”, драматичний сюжет якого побудований на суперечках Люципера, який хоче отримати душу Христову, і Ада. Мікроконтексти із лексемою *душа* із цього твору фактично повністю описують сценарій очікування души Ісуса Христа в пеклі і перебування її там.

Сакральна частина концепту ДУША, окрім концептуальних компонентів, виражених семемою, – “душа – нематеріальна”, “душа – безсмертна”, “душа – духовна сутність людини”, у текстах цього періоду виступає дуже конкретизованим, деталізованим в силу релігійного пропагандистського характеру літератури цього часу.

Синтагматичні зв'язки лексеми *душа* реалізують такі концептуальні ознаки: “душа є частиною людини поряд із тілом”: *осквернишась мнозі душею і тілом* [14, с.360]; *Вперед бог тіло сотворив, по тім водхнув душу, гди юж цале сформував тілесную тушу. Чи не од толь ся тоді не хочет корити плоть духові, же здаєт старию ся бити?* [14, с.317]; “після смерті людини на душу чатують світлі або темні сили”, однак якщо Бог чекає від людини вибору (...радуючися *предала святую свою душу в руці господу богу* [14, с.402], то диявол бореться за людську душу: *діавол пориваєт душу оную і в огонь пекельний вкидаєт* [14, с.466]; “після смерті душа залежно від її якості може попасти до раю (неба) чи пекла”: *Бо душа його пошла до неба, жеби там з Христом жила* [14, с.121]; *душу в преісподнюю страну дияволи погналі* [14, с.466]; “якість души і її доля визначається кількістю гріхів”: *пресвятая богородиця пієнкная єст на души, для того, же цнотами душу свою приоздобила, і для того, же не маєт жадного гріха на души своїй, которий душу шпетить* [14, с.133]; *гріх – души пагубство і потоп, [за той гріх душа] в ад вічний прийде, в преісподнюю страну, в тьму кромішню, в огонь неугасимий* [14, с.466]; “перед смертю душа повинна покаятися, щоб зняти гріхи з души”: *По сем святаго Іоанна Крестителя празднику еше и о праздницѣ святых верховних апостол Петра и Павла свою сѣть дьявол запинаєт чрез колыски, на них же бо колышущимся приключаетя внезапу спасти на землю, убиватися и злѣ без покаянія душу свою испущати* [14, с.174]; “душа покійного потребує піклування, особливо молитви”: *...будеш просити, жеби о души його мілі старанне, жеби оную молитвами, ялмужнами і безкровною офірою до неба запровадили* [14, с.90]; “людина ще за життя повинна дбати про спасіння своєї души”: *пишучи книжки і друкуючи, прийшлого віку людем знати дають, яко би то оні для спасенія душ людських вчинити мілі* [14, с.26] тощо.

Як слушно зауважує І.Черевко щодо фразеологізмів зі значенням “помирати/померти”, у таких висловах “відображена віра християн у тлінність фізичного тіла і безсмертя души, яка покидає земний світ і відходить у світ вічний” [15, с.111], однак, як показують наші спостереження, ці речі для кожного читача були настільки очевидними, що автори не акцентують на цьому увагу, а переважно описують так би мовити “техніку” досягнення вічного життя. Така деталізація спричиняє розширення синтагматичної сполучуваності лексеми *душа* у текстах цього періоду.

Дуже активно використано лексеми *душа* й у полемічній літературі, звичайно в полемічних текстах асоціативні зв'язки різноманітніші порівняно з іншими жанрами творів, однак відносно попереднього періоду ця тенденція дещо згасає. Проте релігійний характер літератури настільки сильний, що навіть при використанні значення “внутрішній психічний світ людини”, яке представляє несакральну частину концепту ДУША, також часто актуалізується християнський зміст: *Бог бо єст вічная радість души нашої* [14, С.270]; *А при том читай о премудрості бозської і людської, і душу свою утішай* [14, С.271].

Якщо в літературі XIV – XVI століття часто знаходимо прямі цитати із Біблії, наприклад: *Душа наша яко птица избавица от сѣти ловящих: сѣть сокрушица, мы же избавлени быхом* [11, с.236] – дослівно 7 вірш із 123 псалма, то в поезії XVII століття ці ж ідеї уже звичайно реалізовано в іншому вербальному оформленні, із досить яскравим українським колоритом: *Його душа, як пташок, от тенет тасмних Ловцов ушла, порвала сіті засад земних, Нашла собі мешканне, голубиця тиха, Гніздо в небі* [14, с.208].

Й у попередні періоди в літературі різних жанрів була велика кількість висловів-вербалізаторів концепту ДУША, які використовували й у фольклорі, у літературі XVII століття кількість таких виразів збільшується: *погубити душу, покласти душу свою за когось, вийняти душу, прагнути зі всієї душі, радуватися душею* тощо. Знаходимо й вислови, у яких реалізується біблійне значення “життя” і які й до сьогодні залишилися у фразеологічному фонді української мови: *Не з гаразду тебе бито, що єсь ледве із душев утік* [14, с.483]; *А Ольга казала їх їмати, єдних забивати, а других в плін брати. А остаток, зоставивши з душею, дані тяжкїї на них вложила* [14, с.397].

Поодинокими мікроконтекстами представлене в літературі аналізованого періоду значення лексеми *душа* “людина”: *В лїто 1497 мїсяца марта 2 день приходиша татарове и с турки у Волинскую землю, и воєваша около Кремьянца и с чєтырєста душ плїна возємиши, возвратишас во своя* [11, с.86], хоча воно характерне для фольклору, особливо для легенд та переказів [13, с.6], а також значення “сукупність рис, якостей, властивих певній особі”: *Щєдрїй душею Богдан, що Марс його виховав грізний* [14, с.283].

Можна констатувати, що в текстах аналізованого періоду починається розширення несакральної сфери концепту, яке набуде активного розвитку в наступні століття, очевидно, як частковий вияв загальної тенденції секуляризації, яка розгортається в епоху Відродження [16, с.301], однак сакральна сфера залишається добре розробленою, деталізованою, у повній відповідності християнським догмам, що загалом характерне сакральному просторові [17, с.33].

Ця тенденція продовжується й посилюється у XVIII столітті, зокрема у творах Г.С.Сковороди.

У новій українській літературі початку XIX століття частіше вживаним є релігійне значення, особливо у тих письменників, які перебували під великим фольклорним впливом, наприклад, у Т.Шевченка [18], Ю.Федьковича, С.Воробкевича [19], однак письменники другої половини XIX – початку XX століття, особливо прихильники психологічного напрямку, дуже активно використовують аналізовану лексему зі значенням “внутрішній психічний світ людини” для образного відтворення найтонших душевних порухів, що сприяє значному збільшенню кількості фразеологізованих висловів зі словом *душа* та індивідуально-авторських метафор [20]. Особливо це стосується письменників психологічного напрямку, які намагалися якнайточніше передати всі порухи людської душі. Наприклад, дуже цікаві метафори використовує О.Кобилянська, описуючи жіночу душу: *Я подала йому свою душу, розложила її перед ним, мов вахляр, а він – мужик* [21, с.548]; *Витрясла йому всі лелїї зі своєї душі під ноги. А він не пізнав їх* [21, с.547].

У радянський час офіційна атеїстична доктрина зумовила ігнорування релігійного значення лексеми *душа* та використання переважно усталених висловів із цим словом, значення яких уже відірвалося від первісного релігійного, що можна трактувати як спроби витіснення релігійного значення на периферію семантичного простору слова і намагання викинути його із мовної картини світу українця взагалі. Слово *душа* із релігійним значенням вживали дуже рідко, звичайно при розмовах про смерть або для індивідуалізації персонажів, найчастіше змалювання неосвіченого, затурканого селянина. Основним в літературі стає значення “внутрішній світ людини”.

До речі, це зауважувала й А.Вежбицька. Так, за її спостереженнями, у російській літературі “лояльні комуністи і партійні керівники, які ніде серйозно не вжили б таких слів, як *гріх* чи *сатана*, часто послуговуються словом *душа* – найвиразніше не в опозиції до слова *тіло*, але відносно моральних і психологічних аспектів особистості людини. Наприклад, Рибаків не вагається приписати слова *душа* і *душевно* Сталінові (у внутрішньому монолозі)” [12, с.528].

Однак письменники діаспори порівняно ширше використовують релігійне значення. Так, у Б.Лепкого знаходимо чудове оповідання “Мати”, побудоване на народному повір’ї про те, як душа померлої жінки прилетіла після похорон до рідної хати, щоб заопікуватися долею своїх малих дітей: *Опівночі, заки кури на селі запіли, над тою могилою піднялася хмарка. Біда, маленька. Така, як часом над водою стає або по опарах літає... На голові рантух, у руках свічка з ярого воску, руки навхрест. Усе з хмари... Куди вона летіла, трава до землі прилягала, дерева розгинали своє галуззя, листям тремтіли –дорогу робили. Летіла понад збіжжя – колосся хвилювало без шуму... Вартівникам волосся дубом ставало, і хоч не виділи нічого, тремтіли на тілі і хрестилися, щоби страх відогнати. Крізь заперті ворота перейшла, як промінь місячного світла, не відчиняла їх, бо були скрипкові... Вірний пес, що спав біля порога, пізнав її... Зірвався, з радості заскомлів весело і кинувся до неї... Він хотів доторкнутись її одежі, полащитись хотів – не міг. Перед ним не було нічого. І собака заскомлів тривожно, шерсть насторошив і, піднімаючи голову на місяць, став вити. Вона ввійшла у хату. Ввійшла тихо, незамітно, знов наче те місячне проміння, що крізь вікно продирається в кімнату... І нахилилася над колыску дитини, а розціпивши заkostenі руки, поправила дитині постіль, щоби твердо не було і щоб не давило її ягідки малої... [22 I, с.375-380].*

У кінці XX століття можемо виділити три групи літературних творів за особливостями використання в них аналізованої лексеми: перша – це модерністська література, яка різко обмежила використання лексеми *душа* (наприклад, О.Забужко, Ю.Андрухович), що можна пояснити раціоналістичними,

прагматичними настановами авторів та їх намаганнями вписатися в світову літературу, а світова література, зокрема англomовна, поняттями душі користується набагато рідше, ніж російська, тим паче українська (див. [12; 23]); друга, у творах якої продовжується традиційно активне функціонування лексеми *душа* у значенні “внутрішній психічний світ людини”, особливо як засіб створення оригінального образу: *Тіні дощу сіріють невтертою зіницею з пустої шиби душі* [24, с.156]; *Здається ж, люди, все у них людське, але душа ще з дерева не злізла* [25, с.64] тощо, у якій, однак, простежується тенденція до збільшення активності використання релігійного значення лексеми, наприклад: *На Буковину, як у Палестину, Відпроситься душа колись. І ти Спадеш, як тїнь хмарини на долину, Із висоти* [26, с.44]; третя – духовна поезія та проза, для якої характерним є надзвичайно часте використання релігійного значення, наприклад, поезія Т.Майданович, чи розгортання цілої надфразної єдності навколо цієї опорної лексеми, як у романі “Листя землі” В. Дрозда.

Отже, аналіз мовного вираження концепту ДУША протягом писемного періоду засвідчує, що цей концепт займає основне місце в концептуальній картині світу українців з давніх-давен (бере свій початок ще з язичницьких часів, пізніше зазнає великого впливу християнської релігії), найбільш істотні для мовців описані компоненти залишаються активними протягом усього писемного періоду, що засвідчує відносну стабільність тих фрагментів концептуальної картини світу, які стосуються уявлень нашого народу про душу. Однак його сакральна частина поступово звужується. Без сумніву, основну роль у концептуалізації аналізованого фрагмента мовної картини світу серед екстралінгвальних чинників відіграє загальна тенденція секуляризації, яка почала розгортатися ще в епоху Відродження, а також місце релігії в суспільстві; до внутрішньомовних факторів можемо віднести рух від конкретного до абстрактного, а також тенденцію до метафоризації, адже концепт ДУША у сакральній частині знаходить мовне вираження переважно у вільній сполучуваності лексеми *душа* в релігійному значенні, меншою мірою – у сталих висловах; несакральна ж частина, представлена, в основному, психологічним значенням, виражається звичайно фразеологізованими та індивідуально-авторськими метафоричними сполуками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 148с.
2. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. – К.: Наукова думка, 1987. – 245с.
3. Русанівський В.М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С.3-12.
4. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
5. Героїчний епос українського народу: Хрестоматія. – К.: Либідь, 1993. – 431с.
6. Савур-могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпряни / Укл. В.А.Чабаненко. – К.: Дніпро, 1990. – 261с.
7. Українські перекази / Зібрав М.Возняк. – К.: Абрис, 1993. – 111с.
8. Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки. – К.: Веселка, 1989. – 606с.
9. Скаб М.В. До питання про вплив церковнослов'янської мови на українську (на матеріалі семантичного простору лексеми *душа* у “Повісті временних літ”) // Біблія і культура: Збірник наукових статей. – Вип. 7. – Чернівці: Рута, 2005. – 412-415.
10. Шерех Юрій. Невіддільна спадщина (кілька слів про українські церковнослов'янізми) // Єдиними устами: Бюлетень Інституту Богословської Термінології та Перекладів. – 1997. – № 2. – С.1-5.
11. Українська література XIV–XVI ст.: Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори. – К.: Наукова думка, 1988. – 597с.
12. Wierzbicka A. *Duša – soul i mind*. Dowody językowe na rzecz etnopsychologii i historii kultury // Wierzbicka A. *Język – umysł – kultura / Wybór prac pod redakcją J.Bartmińskiego*. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999. – S.522-544.
13. Скаб М.В., Скаб М.С. Функціонування лексеми *душа* в українській народній творчості // Мова та стиль українського фольклору: Зб. наук. праць. – К., 1996. – С.5-11.
14. Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – К.: Наукова думка, 1987. – 605с.
15. Черевко І. Фразеологізми з іменниками *Богъ, духъ, душа* в українських пам'ятках XVI – XVII ст. // Українська історична та діалектна лексика: Зб. наук. праць. – Вип. 4. – Львів, 2003. – С.110-118.

16. Релігієзнавчий словник / За ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 390с.
17. Каюа Р. Людина та сакральне / Пер. з фр. – К.: Ваклер, 2003. – 256с.
18. Скаб М.В. Про одну відмінність у лексичному складі україномовних та російськомовних творів Т.Г.Шевченка // Шевченко і Поділля: Зб. наук. праць за матеріалами другої Всеукр. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1999. – С.128-132.
19. Скаб М.В. Аналіз семантичного простору слова як один із способів діагностування індивідуального стилю // Науковий вісник Чернівецького університету. – Слов'янська філологія: Зб. наук. праць. – Чернівці: Рута, 2002. – Вип. 146-147. – С.196-206.
20. Скаб М. Лексема *душа* як вияв психологізму Ольги Кобилянської // Науковий вісник Чернівецького університету. – Слов'янська філологія: Зб. наук. праць. – Чернівці: Книга XXI, 2004. – Вип.216-217. – С.201-205.
21. Кобилянська О. Повісті. Оповідання. Новели. – К.: Наукова думка, 1988. – 671с.
22. Лепкий Богдан. Твори у двох томах. – Т.1: Поезія. Оповідання і нариси. Історичні повісті. – К.: Дніпро, 1991. – 862с.
23. Скаб М. Лексеми *душа* і *серце* як виразники української ментальності // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Мовознавство: Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2003. – С.378-381.
24. Сапеляк С. Тривалий рваний зойк. – К.: Рад. письменник, 1991. – 189с.
25. Костенко Л. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – 559с.
26. Бунчук Б. Замість центурій. – К.: Академія, 1997. – 47с.

УДК 81'354+81'26+811.161.3

СУЧАСНА БІЛОРУСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА: ШЛЯХИ КОДИФІКАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Скопненко О. І., к. філол. н., старший науковий співробітник

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України

Розглянуто проблеми кодифікації сучасної білоруської літературної мови. порушено питання про існування двох варіантів сучасної білоруської літературної мови.

Ключові слова: кодифікація, нормалізація, літературна мова, сучасна білоруська літературна мова, варіанти літературної мови.

Скопненко А.И. СОВРЕМЕННЫЙ БЕЛОРУССКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК: ПУТИ КОДИФИКАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ / Институт языковедения им. А.А. Потебни НАН Украины, Украина

Рассматриваются проблемы кодификации современного белорусского литературного языка. Поднят вопрос о существовании двух вариантов современного белорусского литературного языка.

Ключевые слова: кодификация, нормализация, литературный язык, современный белорусский литературный язык, варианты литературного языка.

Oleksandr Skopnenko. MODERN BYELORUSSIAN LITERARY LANGUAGE: WAYS OF CODIFICATION DEVELOPMENT / Institute of Linguistics named after V.Vernadskyj, National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine

The problems of codification of the modern Byelorussian literary language are viewed in the article. The issue of two versions of the modern Byelorussian literary language is touched in it.

Key words: codification, normalization, literary language, modern Byelorussian literary language, versions of the literary language.

Сучасна білоруська літературна мова розвивалася в складних культурно-історичних умовах. 20-і рр. ХХ ст. були вирішальними в процесі вироблення білоруського літературного стандарту, оскільки в

XIX ст. нормалізаційні імпульси так і не переросли в кодифіковану систему*. Безперервність нової білоруської писемності можна простежити тільки з 90-х рр. XIX ст. “Попри те, що білоруська писемність до початку XX ст. пройшла великий шлях, літературна мова в XIX ст. так і не склалася” [3, с.109-110]. І тільки в добу виходу газети “Наша ніва” (1906 – 1915 рр.) остаточно визначилася діалектна база нової білоруської літературної мови [3, с.152-154]. Натомість нова українська літературна мова вже наприкінці XIX ст., незважаючи на певну неусталеність і різні правописні традиції (кулішівка, драгоманівка, желехівка тощо), була доконаним фактом. Тому для української мови кодифікаційні заходи наприкінці 1920-х рр. полягали, передусім, у *виробленні єдиного літературного стандарту*, узгодженні різних правописно-граматичних принципів, які умовно можна назвати західноукраїнським і наддніпрянським**. У білоруській ситуації роль основоположного кодексу відіграла “Беларуская граматыка для школ” Б.Тарашкевича (перше видання 1918 р., Вільно, латинкою та кирилицею), а в українській – “Найголовніші правила українського правопису. Ухвалені Правописною комісією при Міністерстві освіти 24 травня 1918 р. в Києві” та “Головніші правила українського правопису, ухвалені Міністерством народної освіти для шкільного вжитку на всій Україні 17 січня 1919 р.”. У XIX – на початку XX ст. білоруська писемність послуговувалася кириличною та латинською графіками, проте така відмінна практика не призвела до вироблення різних варіантів літературної мови. До середини XX ст. вживання латинки на письмі звелось до спорадичних текстів, хоч і були мовознавці, що обстоювали ідею цілковитого переходу білоруської писемності на латинську графіку [Див. докл. 6]. Наприкінці 20-х рр. XX ст. деякі білоруські діячі активно виступали за перегляд літературних норм, напрочуд вдало закладених завдяки праці Б.Тарашкевича. Проте такі спроби були викликані *не конфліктом різних кодифікаційних традицій*, а прагненням спрямувати розвиток літературної мови іншим шляхом. Як зазначав С.Некрашевич, перший голова Інституту білоруської культури, “узагалі до 1925 р. правопис Б.Тарашкевича тримався міцно, і ми пишалися тим, що в нас у всіх частинах Білорусі існує один правопис” [6, с.12].

І білоруська, і українська літературні мови в XIX – XX ст. пройшли ацентричний шлях формування, що передбачає утворення ідіому не на основі певного центру, а на базі найпрестижнішого регіонального койне [1, с.25]. При цьому ні в українській, ні в білоруській мовах койне в точному розумінні цього терміна не існувало, оскільки досить незначна діалектна диференціація головних частин мовного простору (з погляду ролі та місця у формуванні літературної мови в кожного народу) унеможлиблювала його виникнення. Відомо, що діалектною основою сучасної української літературної мови стали середньонаддніпрянські говірки південно-східного наріччя, а для білоруської – середньобілоруські говірки [7, с.78; 3, с.152-154]. Останнім часом дослідники обґрунтовують гіпотезу, що “становлення норм білоруської літературної мови тісно пов’язане не з діалектами, як міркували раніше, а з діалектними зонами білоруської мови. Спочатку такою діалектною основою національної літературної мовотворчості була північно-західна діалектна зона білоруської мови”, смуга говірок по лінії Борисов – Мінськ – Молодечно – Ошмяни, тобто простір між Мінськом та Вільно [8, с.277]. При цьому під терміном *діалектна зона* розуміють “спільності, або групи, говірок білоруської мови, тождесних за певними структурними особливостями. <...> це тільки частини єдностей говірок білоруської мови в цілому чи їхніх певних діалектних спільностей (масивів, діалектів)” [8, с.215].

Якщо діалектна база нової української літературної мови належить до старожитнього українського мовного простору, то середньобілоруські говірки – наймолодші на теренах Білорусі та поза її межами. Вони утворюють окрему міждіалектну групу, що виникла внаслідок фронтальної взаємодії південно-західного та північно-східного наріччя білоруської мови [9, с.550]. Брак білоруського та українського міських койне в початковий період формування нових літературних мов двох народів негативно відбився на всьому процесі нормалізації. Щоправда, Ю.Шевельов виокремлював серед різновидів української національної мови галицьке койне. На його думку, воно істотно вплинуло на нормалізаційні процеси, закріпивши синтетичний характер сучасної української літературної мови таким чином, що “твердження про киево-полтавську основу її (власне, південнокиївську й південнополтавську) <...> потребує якщо не заперечення, то чималого обмеження” [10, с.72, с.155-156, с.173; див. так само: 11, с.108-109]. Інакше кажучи, уже в першій половині XX ст. контури наддніпрянської ареальної бази досить інтенсивно змінювали елементи південно-західного типу, переважно опільського (наддністрянського) походження. Деякі дослідники вважають, що сукупність літературно-писемних практик XIX – початку XX ст. в

* Терміни вживані у вузькому розумінні. Нормалізація – стихійні селективні процеси, кодифікація – свідомі й цілеспрямовані процеси мовної стандартизації [Див.: 1, с.23-25]. Пор.: “Кодифікація – це мовознавче вивчення норм літературної мови, яке має теоретичний і практичний вияв та експлікується на описовому, регулятивному етапах, а також на етапі реалізації” [2, с.7].

** О.Синявський, один з творців “Українського правопису” 1928 р., характеризує боротьбу двох традицій на Всеукраїнській орфографічній конференції 1927 р., зауважив, що найістотніші мотиви обороняти свої позиції в обох течіях ґрунтувалися на визнанні різних культурних впливів [4, 104].

Галичині та на Буковині треба кваліфікувати як західноукраїнський (галицький) варіант української літературної мови, який тільки 1939 р. після возз'єднання Західної та Східної України був декретивно усунутий [12, с.5-6, с.137; див. так само: 13, с.3-8]. Проте “сліди становлення нової української літературної мови на основі опільських говірок виявляються в сучасній українській літературній мові, зокрема в лексико-семантичній і фразеологічній системах” [13, с.3].

На білоруських етнічних землях, розділених державним кордоном відповідно до Ризького мирного договору, не було передумов для вироблення варіантів білоруської літературної мови. Скажімо, “навчальна література в першій половині 1920-х рр. виходила спершу у Вільні й тільки пізніше в Мінську, [це – С.О.] зумовлювало певний вплив створених у Вільні термінів на термінологію радянської Білорусі. Крім того, <...> через брак підготовлених у Мінську підручників у БРСР спочатку були вживані посібники, надруковані у Вільні; це, безперечно, так само сприяло засвоєнню в радянській Білорусі термінології, створеної в Західній Білорусі” [14, с.161].

1926 р. в Мінську відбулася Академічна конференція з реформи білоруського правопису та азбуки. Дискусії та ухвали цього міжнародного форуму, який посідає важливе місце в історії білоруської мови, дають змогу твердити, що навіть у тих складних культурно-політичних умовах вдалося уникнути неймовірного напруження орфографічно-граматичного конфлікту, притаманного для українського процесу вироблення кодифікаційного корпусу (ідеться про дискусії та рішення Всеукраїнської правописної конференції 1927 р. в Харкові) [Див.: 15; 16]. На Академічній конференції С.Некрашевич обстоював думку, що кодифікувати білоруську літературну мову без урахування позиції західнобілоруських діячів не можна, тільки зважаючи на їхні підходи – зауважував він – “ми погодимо ці відхилення й випрацюємо білоруську літературну мову одну для всього білоруського народу, хоч би в якій державі він жив” [15, с.50]. Резолюція про реформування білоруської графіки (запровадження окремих знаків *ћ, ѣ* для африкат [дз], [дж], заміна літери *й* літерою *ј*) скеровувала білоруську орфографію до послідовного фонетичного правопису [15, с.391-392]. Сучасний білоруський правопис ґрунтується на поєднанні фонетичного й морфологічного принципів [9, с.49]. Прихильники радикальної переорієнтації норм літературної мови на Академічній конференції опинилися в меншості. На думку С.Запрудського, достатніх узуальних мотивів для критики тогочасної норми не було. Мовознавці Я.Станкевич, що жив на території Західної Білорусі, та Я.Льосик, який працював у Мінську, були затятими противниками кодексу Б.Тарашкевича. Вони ніяк не могли змиритися з тим, що пальма першості в кодифікації нової білоруської мови належить саме Б.Тарашкевичу, а не їм [17, с.340]. Щоправда, кожен з цих лінгвістів по-своєму бачив шляхи реформування білоруської літературної мови. У сконцентрованому вигляді свої погляди на унормування білоруської літературної мови Я.Станкевич виклав у рецензії на п'яте видання “Беларускай граматыкі для школ” Б.Тарашкевича, що вийшло друком 1929 р. [18, с.141-169], а Я. Льосик – у доповіді та виступах на Академічній конференції 1929 р. [15, с.115-123, с.172-175, с.183-208]. Після конференції зусиллями Я. Льосика, Я. Станкевича створено атмосферу безапеляційної критики норм граматики Б.Тарашкевича. Це схилило громадськість до думки, що “тогочасний білоруський правопис був недосконалий, такий, що підлягав обов'язковій зміні. Насильницьки здійснена 1933 р. реформа білоруської мови лягла в певним чином підготовлений ґрунт – у другій половині 20-х про вади тогочасного правопису сказано занадто багато...” [17, с.327].

Постановою Ради народних комісарів БРСР “Про зміни та спрощення білоруського правопису” від 26 серпня 1933 р. здійснено реформу білоруської літературної мови, що зачепила не тільки власне орфографію, але й граматичну систему загалом. У документі “більш як половину пунктів становили зміни, які на конференції 1926 року взагалі не обговорювали, а в проектах 1930 і 1933 років зберігали традиційне написання або допускали варіантність” [19, с.12-13]. Певна річ, що згадана реформа розколола до того єдиний білоруський правопис, зробивши з орфографічної системи маніфестацію культурно-семіотичних орієнтирів для мешканців Західної Білорусі до 1939 р., а згодом і еміграції. 1957 р. Рада Міністрів БРСР затвердила новий проект змін у білоруському правописі, на основі якого були розроблені “Правила білоруської орфографії та пунктуації”, що тільки усунули деякі суперечності в кодексі 1933 р. Унаслідок реформи поза білоруською літературною мовою опинилося багато граматичних варіантів, генетично пов'язаних з південно-західним наріччям, яке на той час функціонувало тільки за межами БРСР. З певними застереженнями можна твердити, що постанова РНК істотно переорієнтувала діалектну базу білоруської літературної мови. Кодифіковані 1933 р. норми здебільшого ґрунтуються на мовних системах північно-східного простору, генетично спорідненого з південноросійським діалектом. Це стосується, наприклад, флексій *-ом, -ох* у формах давального та місцевого відмінків іменників чоловічого та середнього роду, уніфікації непрямих відмінків числівника *два* тощо [Див.: 20: Карты 103, 143].

В останні десятиліття ХХ ст. помітно зріс вплив західної діалектної зони білоруської мови на літературний стандарт, що особливо помітно на лексико-граматичному рівні, здебільшого в художньо-публіцистичному стилі та в недержавних друкованих засобах масової інформації [21]. Упродовж 1991 – 1992 рр. в Товаристві білоруської мови працювала Комісія з удосконалення правопису на чолі з Г.Цихуном, 1993 р. оприлюднено її пропозиції. 1993 р. постановою Ради Міністрів Білорусі створено

Державну комісію з удосконалення правопису (голова Н.Гілевич). Комісія запропонувала для обговорення громадськості низку пропозицій, а через рік припинила своє існування. Група науковців Інституту мовознавства НАН Білорусі та викладачів вишів на чолі з тогочасним директором згаданої установи О. Подлужним почергово підготувала 1999, 2002, 2004 р. три варіанти проекту змін у правописі. 2003 р. другий варіант проекту передано на розгляд до Адміністрації президента Білорусі [подано за: 22, с.12-13].

Найпомітнішою спробою “альтернативної” кодифікації літературної мови стала колективна праця “Беларускі клясычны правапіс: Збор правілаў. Сучасная нармалізацыя” [22], що вийшла друком 2005 р. Видання ґрунтується на нормах “Граматики” Б.Тарашкевича та враховує чимало орфографічних принципів 1959 р., хоч у його основу безпосередньо покладено опублікований 1995 р. проект “авторства Вінцука Вечорки, наслідком громадського обговорення якого була Празька конференція під егідою Білоруської служби радіо “Свобода” (5 – 6 грудня 1998 р.)” [23, с.14]. Укладачі Ю.Бушляков, В.Вечорка, Д.Санько, Д.Савка зробили спробу кодифікувати власне *другий варіант сучасної білоруської літературної мови*, оскільки розглянули й витлумачили явища різних мовних рівнів у режимі, відмінному від теперішніх норм, хоч у передмові до праці й зазначено, що “наперекір традиції *орфографічно-граматичного синкретизму* (зведення правописних і граматичних правил в один текст), Звід подає винятково орфограми (правила орфографії), а наявність – переважно у виносках – відомостей про інші мовні рівні (правила орфоєпії, граматики, синтаксису, принципи словотворення й т. ін.) слугує допоміжним цілям” [22, с.16]. У “Беларускім клясычным правапісе” до білоруського алфавіту запроваджено літеру *г*, яка більше пов’язана з традицією старої та сучасної української писемності, але не була вживана ні в “Граматиці” Б.Тарашкевича, ні в чинному літературному стандарті, хоч пропозиції щодо її впровадження до білоруської абетки розглядано на Академічній конференції 1926 р. Потребу в запровадженні *г* до системи білоруської графіки свого часу обстоювали Я.Станкевич [12, с.255], Я.Льосик [23, с.115-123]. Згадана літера, згідно з положеннями “Беларускага клясычнага правапісу”, “позначає вибуховий звук, використовується факультативно; під час розподілу слів в алфавітному порядку *г* дорівнює *г*” [22, с.31]. При цьому для “робочої групи унормування білоруського класичного правопису” існування двох варіантів білоруської сучасної літературної мови стало вже доведеним фактом [22, с.13-14]. Крім того, на функціонування двох варіантів літературної мови зважили й розробники комп’ютерних програм. Створено програму перевіряння білоруської орфографії, що може аналізувати текст як відповідно до вимог чинного правопису, так і з урахуванням правил “Беларускага клясычнага правапісу”. Чи буде згаданий кодекс незаперечним для користувачів неофіційним варіантом літературної мови – покаже час, хоча деякі редакції недержавних друкованих ЗМІ вже заявили про свій намір дотримуватися цього зведення правил.

ЛІТЕРАТУРА

1. Семенюк Н.Н. Формирование литературных норм и типы кодификационных процессов // Языковая норма: Типология нормализационных процессов. – М., 1996.
2. Мацюк Г.П. Кодифікація української мови в галицьких граматиках першої половини ХІХ ст.: Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – К., 2002.
3. Крамко І.І., Юрєвіч А.К., Яновіч А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1968. – Т. 2.
4. Синявський О. Коротка історія “Українського правопису” // Культура українського слова. – Х. – К., 1931. – 36.1.
5. Роланд Марці. Алфавіт і правапіс – лінгвістычны і сімвалічны аспекты (лацініца) // Acta Albaruthenika: Навуковы зборнік / Пад агульн. рэд. М. Хаўстовіча, А. Баршчэўскага, С. Запрудскага. – Вып. 5. – Мн.: Права і эканоміка, 2005. – С. 230 – 237.
6. Некрашэвіч С. Садаклад па рэформе беларускага правапісу на Акадэмічнай канферэнцыі 1926 г. // Выбраныя навуковыя працы акадэміка С.М. Некрашэвіча: Да 120-годдзя з дня нараджэння / Навук. рэд. А.І. Падлужны. – Мн.: Беларуская навука, 2004. – С.11-22.
7. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995.
8. Крывіцкі А.А. Дыялекталогія беларускай мовы: Дапаможнік. – Мн.: Вышэйшая школа, 2003.
9. Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн.: “Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, 1994.
10. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. – Львів – Нью-Йорк, 1996.
11. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998.

12. Матвіяс І. Варіанты української літературної мови. – К., 1998.
13. Бичко З. Опільський діалект і західноукраїнський варіант української літературної мови // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Мовознавство. – 1998. – № 1.
14. С. Запрудскі. Да характарыстыкі пачатковага этапу выпрацоўкі беларускай навуковай тэрміналогіі ў 1920-я гады // *Studia Slavica Hung.* – Budapest. – 2005. – 50. – P.157-167.
15. Працы Акадэмічнае канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. – Мн., 1927.
16. Український правопис (Проект). – Харків, 1926.
17. С. Запрудскі. Неюбілейныя думкі з нагоды юбілейных выданняў мовазнаўчай спадчыны // Беларускі гістарычны агляд. – 2003. – Т.10. – Сшыткі 1-2 (18-19). – С.219-352.
18. Станкевіч Я. Збор твораў у двух тамах. – Мн.: Энцыклапедыкс, 2002. – Т.1.
19. Запрудскі С. Правапісныя рэформы ў славянскіх літаратурных мовах у XX стагоддзі. – Мн., 1998.
20. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мн.: Выдавецтва АН БССР, 1963.
21. Садоўскі П. Інавацыі 90-х гадоў у беларускай мове недзяржаўных выданняў // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы: Матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў “Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый” (Мінск, 21 – 25 мая, 4 – 7 снеж. 2000 г.) / Рэдкал.: Г. Цыхун (гал. рэд.) і інш. – Мн: Беларускі кнігазбор, 2001. – С.222-234.
22. Беларускі клясычны правапіс: Збор правілаў. Сучасная нармалізацыя / Ю. Бушлякоў, В. Вячорка, Д. Санько, Д. Саўка. – Вільня – Менск, 2005.
23. Лёсік Я. Да рэформы нашай азбукі // Працы Акадэмічнае канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. – Мн., 1927.

УДК 811.161.2'373.7

“РУКА” В СОМАТИЧНОМУ КОДІ КУЛЬТУРИ (НА МАТЕРІАЛІ ФРАЗЕОЛОГІЇ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ І СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРОК)

Скоробагатько Н.О., аспірантка

Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка

У статті на матеріалі Фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу В. і Д. Ужченків розглядаються фразеологічні одиниці з соматизмом *рука*, зокрема роль цього концепту в формуванні соматичного коду культури.

Ключові слова: соматизм, соматичний код культури, культурний смисл, концепт, фразеологізм, фразеологічна одиниця, архетип.

Скоробагатько Н.А. “РУКА” В СОМАТИЧЕСКОМ КОДЕ КУЛЬТУРЫ (НА МАТЕРИАЛЕ ФРАЗЕОЛОГИИ ВОСТОЧНОСЛОБОЖАНСКИХ И ВОСТОЧНОСТЕПНЫХ ГОВОРОВ) / Луганский национальный педагогический университет имени Тараса Шевченко, Украина

В статье на материале Фразеологического словаря восточнослобожанских и степных говоров Донбасса В. и Д. Узченко рассматриваются фразеологические единицы с соматизмом *рука*, а именно роль данного концепта в формировании соматического кода культуры.

Ключевые слова: соматизм, соматический код культуры, культурный смысл, концепт, фразеологизм, фразеологическая единица, архетип.

Natalya Skorobagatko. “HAND” IN THE SOMATIC CODE OF CULTURE (ON MATERIAL OF THE PHRASEOLOGY OF SLOBOZHANSCHINA (EASTER PART) AND STEPPE DIALECT) / Luhansk National Pedagogical University named after Taras Shevchenko, Ukraine

In the article on material of the Phraseology dictionary of Slobozhanshchina (Easter part) and steppe dialect of speaking of Donbass by V. and D. Uzchenko phraseological units which include the concepts-somatisms „hand” in the composition are considered.

Key words: somatic, somatic code of culture, cultural meaning, concept, phraseological units, arhetype.

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки вчені все частіше висловлюють думку, що фразеологічна одиниця (ФО) може інтерпретуватися в площині культурного знання та представляти культурний смисл певного предмета. Культурний смисл, у свою чергу, зберігається кодом культури, якому О. Селіванова дає таке визначення: “Мережа членування, категоризації, оцінок інтеріоризованого світу та внутрішнього досвіду людини, зумовлена культурою певного етносу й репрезентована в семіотичних системах природної мови, мистецтва, обрядів, звичаїв, вірувань, а також у нормах моралі, поведінці членів етнічної спільноти. Коди культури загалом є універсальними, проте їхні вияви в кожній культурі мають свою специфіку” [1, с.220]. Коди культури задають і визначають структуру, категоризацію й оцінку матеріального світу людською спільнотою. Більшість дослідників називає такі коди культури: соматичний (тілесний), часовий, просторовий, предметний, біоморфний, духовний, космологічний, акціональний, сенсорний і деякі інші.

Соматичний код культури є найдавнішим, оскільки споконвіку людське тіло було джерелом пізнання та осмислення світу. Людська тілесність відображає світ, у якому існує людина. Завдяки власному тілу людина поміщена в світі, внаслідок чого тіло переймає на себе конфігурацію буття. Так, якщо звернутися до феномену тілесності в площині архаїчної культури, то ми побачимо, що людському тілу надавався тоді особливий онтологічний статус. “Тіло людини – то є світ, якому притаманна своя типологія: низ, верх, обшир, середина, поверхня, край тощо. Для сучасної людини ці терміни мають переважно просторове, фізичне визначення, тоді як їхній метафізичний зміст є прихованим. Для архаїчної культури все навпаки. Для неї тіло є космос, а тому все в тілі має космічне значення...” [2, с.152]. Спостереження над собою, знання про себе людина послідовно переносила на довкілля. Усе це й зумовило особливу значущість у номінаційних процесах знаків частин людського тіла – соматизмів. Концепти-соматизми на різних мовних рівнях – лексичному, фразеологічному, граматичному, особливо семантичному – репрезентують явище антропоцентризму, або антропофілії, яке полягає в “олюдненні” навколишньої дійсності.

Предмет, що несе в собі культурний смисл, перетворюється на знак мови культури, який може бути репрезентований еталоном, стереотипом, символом тощо. Останні ж, як правило, співвідносяться з окультуреним світосприйняттям, а не світом як таким. Соматична лексика є суціль символічною: *волосся* – символ сили, *рот* – слова, *кров* – спорідненості, *серце* – життя, любові, співчуття. Назви частин людського тіла – найдавніші культурні елементи, що сягають архетипних уявлень людини. Соматична лексика активно виступає в переносних значеннях, характеризується високою частотністю функціонування та великою фразеотвірною продуктивністю. Останнє є дуже показовим, оскільки у фразеологічному фонді мови фіксуються й передаються від покоління до покоління культурні настанови й стереотипи, еталони й архетипи, суспільний досвід і національний світогляд народу. ФО відіграють особливу роль у творенні мовної картини світу, оскільки вони є “дзеркалом, у якому лінгвокультурна спільнота ідентифікує свою національну самосвідомість” [3, с.9]. Природа значень ФО тісно пов’язана з фоновими знаннями, з практичним досвідом особистості, з традиціями, звичаями етносу, який говорить певною мовою. Найменування частин тіла, їхні специфічні властивості, характерні ознаки, які, окрім називання, несуть у собі значущі для культури смисли, представлені символічними функціями соматизмів, і створюють відповідний культурний код.

В. Телія наголошує, що в культурній пам’яті ФО зафіксовано культурно марковані смисли: “У колективній підсвідомій пам’яті носіїв мови зберігається інтертекстуальний зв’язок фразеологізмів із тим чи іншим кодом культури, що проявляється в здатності носіїв мови до культурної референції, яка залишає свій слід у культурній конотації і відіграє роль “ланки”, яка забезпечує діалогічний взаємозв’язок різних семіотичних систем – мови та культури” [4, с.14].

Мета статті – окреслити особливості концептуалізації соматизму *рука* у фразеології східнослов’янських і східностепових говірок Донбасу, виявити характер детермінації між фразеопродуктивністю відповідного концепту і глибиною його вертикального культурно-національного контексту.

Рука – символ діяльності; праці людей; жертвоприношення, захисту; підтримки; сили; внутрішнього світу людини; заступництва, опікунства; авторитету; влади; людських відносин, добробуту [5, с.107]. Як орган людського тіла, *рука* виконує надзвичайно важливі функції: саме завдяки йому людина стала досконалою суспільною істотою, внаслідок трудової діяльності набула вагомого соціального статусу. Людство надзвичайно шанує руки як символ працьовитості. ФО із цим компонентом-соматизмом експлікують уявлення про працю, якісно характеризують її як процес.

У фразеології східнослов’янських і східностепових говірок соматизм *рука* широко концептуалізується у фразеологізмах, які репрезентують різноманітні сторони поняття “праця”, “трудова діяльність”. Культурні смисли фразеолексеми *рука* в таких стійких сполуках можна звести до двох базових уявлень – вміння виконати якусь роботу й, відповідно, – невміння. Здатність людини до виконання будь-якої справи репрезентовано в таких ФО: *на обидві руки кувати* [6, с.272], *майстер на всі руки від скуки* [6, с.196]. Найчисельнішими в наведених говірках є фразеологізми на позначення нездатної до виконання

роботи людини: *дерев'яні руки мати* [6, с.272]; *руки забули пришити* кому; *руки ззаду вирости* в кого; *руки із задниці повиростили* в кого, *грубо*; *руки-крюки*; *руки кучеряві* в кого; *руки матюком стоять* у кого; *руки на вузол зав'язані* в кого; *не відтіля руки повиростили*; *не туди руки стирчать*; *руки не з того міста виростили* в кого [6, с.273]; *руки як дриветні* в кого [6, с.274]. Кількісна перевага останніх ФО свідчить про стереотип засудження неробства й негативне ставлення до людей, нездатних до праці. У цих стійких сполуках культурна інтерпретація представлена у вигляді модусу “невартій особистості”, який лінгвістична традиція співвідносить з поняттям “емотивність”, або емоційно-оцінне співзначення.

Якісна характеристика процесу трудової діяльності особи реалізується культурним смислом, носієм якого є *руки*. Саме цей орган людського тіла має пряме відношення до результативності праці, наприклад: *робити зі спущеними руками* “ледарювати” [6, с.273]; *у руках кисне* в кого “хтось робить повільно, погано”; *руки під лопату заточені* в кого “хто-небудь здатний виконувати тільки фізичну роботу” [6, с.274]. Відсутність активності або узвичаєні традиційні дії з боку рук свідчать про завершення певної роботи, її виконання: *[і] руки помити* „закінчити якусь справу”; *[і] руки скласти* „виконати всю хатню роботу” [6, с.272]. Бажання невтомно працювати в українській етносвідомості асоціюється зі стихією вогню: *[аж] руки горять [до роботи]* в кого “хто-небудь бажає щось робити” [6, с.272].

Образи ряду фразеологізмів із компонентом-соматизмом *рука* мотивовані метонімічним ототожненням частини та цілого: *руки як невід'ємна частина цілого* – тіла людини – заміщують останню як таку в сукупності тих чи інших проявів, поєднуючись при цьому з відповідними означеннями певного суперконцепту, наприклад: *волохата рука* “своя людина; той, хто допомагає влаштувати різні справи” [6, с.272]. Ареальний словник В. і Д. Ужченків подає тільки вищезазначений фразеологізм, хоча, звичайно, на сході України широко побутують ФО *сильна рука, важка рука, права рука, брудні руки* тощо, які належать до загальноукраїнського літературного фразеологічного фонду.

Форма *руки* широко представлена у фразеологізмах як засіб унаочнення певних анатомічних ознак індивіда: *швабра з руками, ірон.* “дуже худий і високий” [6, с.337]; *метр (метир) з піднятими догори руками, ірон.* [6, с.204], *метр (метир) на коньках та з піднятими руками, ірон.* “дуже низький на зріст” [6, с.205].

Вище ми зазначали, що орієнтацію в просторі, свою оцінку оточення тощо людина здавна співвідносила, насамперед, із частинами власного тіла. На початкових етапах розвитку людства *рука* слугувала засобом для вимірювання. Ця тенденція міцно закорінилася в колективній свідомості, що підтверджують стійкі сполуки *обома руками не обхопити (не обхватити) кого, руками не обхватиш* кого [6, с.273], які вживаються на позначення дуже товстої людини. Соматизм *рука* в складі фразеологізмів переважно репрезентує явище просторової близькості. У східнослов'янських і східнослов'янських говірках побутують ФО *три дні лісом, три дні полем, а там і рукою подати; три дні полем, три дні лісом, а там за бугор і рукою подати* із семантикою “дуже далеко” [6, с.107]. Хоча загальне значення фразеологізмів не відповідає стереотипним уявленням про просторові вимірювання, пов'язані з *руками*, але останні блоки цих стійких сполук в семантичному плані сприймаються відносно самостійно й повною мірою відбивають традиційні уявлення етносу.

Фразеологізм *зроблений лівою рукою*, що має значення “неякісний, виконаний (виготовлений) абияк” [6, с.272], пов'язаний із архетипною антиномією векторів *лівий – правий*. Фразеолексема *лівий* співвідноситься з дияволом, оскільки вважалося, що “з правої руки людини стоїть добрий ангел, а з лівої – злий” [7, с.278].

Руки – символ влади, сили, підкорення. Сторонні дії, направлені на позбавлення активності рук у певної особи, закономірно ліквідують в останньої вищезазначені репрезентанти могутності: *пооббивати руки* “покарати (злодія або того, хто чинить недозволене)” [6, с.273].

Атрибути, які характеризують соматизм *рука*, можуть формувати загальне значення й конотативні відтінки ФО, наприклад: *під жарку руку* “у момент великого збудження, роздратування” [6, с.273]; *мати волосату (волохату) руку* “користуватися зв'язками; у кого-небудь є впливовий покровитель” (загальновідомо, що *волосся, шерсть* – символ достатку, багатства, заможності); *на живу руку* “швидко, поспіхом, довго не готуючись, абияк”; *великі руки мати* “цінні зв'язки” [6, с.272]; *у твердих руках* “надійно, буде результат” [6, с.274].

Певні дії людей, безпосередньо пов'язані з їхніми руками, мають давню історію й виконують символічні функції, наприклад: *мити руки, етн.* “закінчувати весілля” [6, с.272]; *руки зв'язати* “одружитися (від обрядової дії зв'язування рук молодих на весіллі)” [6, с.273].

Руки є парними органами, причому наявність парних органів у людини належить до фактів мови, а не науки. Для певних неосновних органів існують парні до них, які утворюють з ними мовні біноми [8, с.129]. Зокрема, для рук парними органами є ноги, що фіксується в фразеологічному фонді мови: *тому руку, тому ногу* “абияк, недбало” [6, с.274].

В. Маслова говорить, що “більшість фразеологізмів із компонентом *рука* оточена негативним ореолом, має негативну конотацію чи оцінку” [9, с.136]. Дослідниця припускає, що негативну семантику цих ФО формує певний архетип, який на сьогодні нею не встановлений. Ми вважаємо, що ФО сходу України з відповідним соматизмом підтверджують висновок учених про домінуючу роль пейоративності фразеологічного складу, невід’ємною частиною якого є аналізовані стійкі сполуки.

Як бачимо, соматизм *рука* широко концептуалізується в фразеології східнословобожанських і східностепових говірок. Зважаючи на те, що аналізовані говірки є новітніми формуваннями з яскравими свідченнями поліетнічних контактів, характеризуються активними фразеотворчими процесами, наступом субстандарту, різними міжмовними контамінаційними поєднаннями, причиною яких є вплив русифікованого мовлення великих індустріальних центрів, ФО з компонентом-соматизмом *рука* позначені складними внутрішніми семантичними й мотиваційними процесами, адже значення соматизмів сплітаються зі змістом інших складників, перетворюючи останні та змінюючись самі в інтегральній семантиці стійких зворотів. Соматичну фразеологію вчені по праву зараховують до лінгвістичних універсалій, оскільки знання, що набуваються завдяки тілу й фіксуються в соматичній фразеології, виявляють єдність психічної, душевної та тілесної конституції людини. ФО сходу України з компонентом *рука* побудовані за типовими структурно-семантичними моделями, які представлені в багатьох мовах світу та їх діалектах. Але культурні смисли, експліковані в аналізованих стійких сполуках, мають глибоку мотивованість українською дійсністю, пов’язані з поглядами й традиціями українського народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
2. Гомілко О. Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі. – К.: Наук. думка, 2001. – 340 с.
3. Теля В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. – 285 с.
4. Теля В.Н. Фразеология в контексте культуры. – М.: “Языки русской культуры”, 1999. – С. 13-23.
5. Словник символів / За заг. ред. Потапенка О.І., Дмитренка М.К. – К.: Ред. часопису “Народознавство”, 1997. – 156 с.
6. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу: 6019 фразеологізмів. – 5-е вид., перероб. й доп. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 348 с.
7. Войтович В. Українська міфологія. – Вид. 2-ге, стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.
8. Крейдлин Г., Летучий А. Языковая концептуализация частей тела в русском языке (на примере плеч) // Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура: Сб. статей в честь Н.Д. Арутюновой. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С.128-136.
9. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Изд. центр “Академия”, 2004. – 208 с.

УДК 808.2–541.2

ВТОРИННА НОМІНАЦІЯ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ СУДОВОЇ МЕДИЦИНИ

Стецюк Р.І., к.філол.н., вчений секретар секретаріату Вченої ради

Кіровоградський юридичний інститут Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті розглядається одна з актуальних проблем виникнення і поповнення термінологічної лексики судової медицини шляхом вторинної номінації. Аналізуються ті судово-медичні термінолексеми, які з’явилися в результаті метафоризації та метонімізації загальноживаних слів; простежується динаміка семантичних процесів, в основі яких лежить схожість денотатів за формою, функцією, формою і функцією.

Ключові слова: вторинна номінація, метафора, метонімія, семантичні процеси, термінологічна система, термінологія судової медицини.

Стецюк Р.И. ВТОРИЧНАЯ НОМИНАЦИЯ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ТЕРМИНОЛОГИИ СУДЕБНОЙ МЕДИЦИНЫ / Кировоградский юридический институт Харьковского национального университета внутренних дел, Украина

В статье рассматривается одна из актуальных проблем возникновения и пополнения терминологической лексики судебной медицины путем вторичной номинации. Анализируются те судебно-медицинские терминологические лексемы, которые появились в результате метафоризации и метонимизации общеупотребительных слов; прослеживается динамика семантических процессов, в основе которых лежит сходство денотатов за формой, функцией, формой и функцией.

Ключевые слова: вторичная номинация, метафора, метонимия, семантические процессы, терминологическая система, терминология судебной медицины.

Stetsyuk R.I. SECOND NOMINATION AS MEAN OF FORMING OF TERMINOLOGY OF JUDICIAL MEDICINE / Kirovogradskiy Institute of Law of the Kharkov National University of Internal Affairs, Ukraine

In the article one of the issue of the day of origin and addition to the terminology vocabulary of judicial medicine is examined by the second nomination. Those are analysed medico-legal terminoleksemes, which appeared as a result metaforizatsii and metonimizatsii of current words; the dynamics of semantic processes is traced, in basis of which likeness of denotatov lies after a form, function, form and function.

Key words: second nomination, metaphor, metonymy, semantic processes, terminology system, terminology of judicial medicine.

В епоху глобальних змін у суспільно-політичному житті країни виникає потреба давати назву новим реаліям, явищам і процесам. Найбільш активно поповнюється і змінюється лексика термінологічних систем. Постійна й необхідна потреба у назвах здійснюється різними словотвірними способами, серед яких особливе місце належить поповненню словникового складу шляхом вторинної номінації. Цей спосіб словотворення ґрунтується на тому, що “смилова структура слова – не застигла схема, а живий рух думки, яка відображає все нові сторони дійсності. Ознаки предмета в цьому русі думки переходять одна в іншу, служать основою... і виключають одна одну як тільки ми починаємо брати їх поза рухом” [1, с.53]. Термінологізація відбувається в результаті перенесення назви з давно існуючого предмета чи явища на новий за подібністю (метафора) чи за суміжністю (метонімія).

Семантичний спосіб утворення термінів відрізняється від звичайного загальномовного семантичного словотворення. Якщо в загальномовній лексиці шлях до нового слова йде через полісемію (переносне значення, нове значення) і завершується утворенням слів-омонімів, що є доволі тривалим у часі, то в термінологічному словотворенні цей спосіб носить якісно новий характер. Відбувається пристосування слів до нових значень без тривалої еволюції. При такому пристосуванні над словом здійснюються певні семантичні перетворення, а вже потім воно набирає відповідних граматичних і синтаксичних ознак. Метафора і метонімія, які в звичайних умовах служать для створення образності, у спеціальній номінації використовуються для утворення нових термінів [2, с.34].

Зв'язок зі словом, яке дало ім'я новому термінові, зберігається лише у вигляді семантичної вмотивованості останнього. Як правило, мотивом перенесення назви (в метафорі) виступає якась одна спільна риса двох предметів чи явищ: зовнішня подібність, об'ємно-просторові характеристики, функціональне призначення. В метонімії перенесення відбувається за асоціацією суміжності. Слова, утворені шляхом вторинної номінації, міцно зв'язані асоціативними зв'язками зі словами-домінантами. У випадках, коли асоціативні зв'язки послаблюються або зовсім зникають, слова стають омонімами [1, с.53-54].

Беззаперечним є той факт, що термін – це основний показник наукового стилю. У складі терміносистеми він характеризується однозначністю в межах визначеного термінологічного поля, відсутністю синонімії та антонімії, емоційної маркованості. Проте зазначимо, що ці характеристики властиві лише “ідеальному” термінові.

Аналіз терміносистеми будь-якої мови свідчить, що характеристика терміна далеко не у всьому відповідає тим вимогам, що ставлять до його поняття. Терміни в наш час виходять далеко за межі спеціальної літератури й нехудожніх стилів, вони навіть метафоризуються, що зближує їх із загальномовними словами [3, с.138-139].

У лінгвістиці теоретичне вивчення питань, пов'язаних з термінологією, яка є функціонально важливою для професійної діяльності людини ділянкою мови, почалося відносно давно. На сучасному етапі чимало вітчизняних та зарубіжних науковців присвятило праці проблемі терміна і загальномовного слова (В. Даниленко, І. Кочан, Г. Краковецька, Г. Мацюк, Г. Молодід, М. Паночко, Т.Панько, В. Телія та ін.). Останні дослідження проблем вторинної номінації в галузевих терміносистемах репрезентовані роботами таких мовознавців: Л. Мисловська, Н.Ктитарова (2000), О. Пилипів (2001), Я. Яремко (2003), О. Плаксий (2004), Н.Цісар (2005) та ін. Проте це питання залишається актуальним, оскільки термінологічна лексика судової медицини постійно поповнюється новими термінами, утвореними різними способами, серед яких важливим є творення термінів шляхом вторинної номінації.

Метою статті є структурно-семантичний аналіз термінів судової медицини — одного з важливих складників медичної термінології. Серед різних терміносистем української мови термінологія судової медицини посідає значне місце. Висновок судового експерта — об'єктивний та цінний доказ у судочинстві, а однією з умов результативного використання цієї інформації є семантичний взаємозв'язок між джерелом та адресатом інформації (між судовим медичним експертом та юристом) і це взаєморозуміння забезпечується однаковою розумінням термінів, що використовуються ними. Тенденції розвитку термінології судової медицини, з одного боку, зумовлені потребами максимально точного вираження медичних понять, тобто потребами самої науки, а з другого — можливостями словотвірної системи української мови, одним із різновидів якої є лексико-семантичний спосіб, або спосіб вторинної номінації, що полягає у використанні вже наявних у мові номінативних засобів у новій для них функції — функції називання. Цей шлях номінації був одним із перших словотвірних засобів утворення термінологічних назв, який, за свідченням дослідників, передував часові формування вітчизняної мови науки [4, с.98].

Відповідно, *предметом* нашої уваги є судово-медичні терміни, утворені шляхом вторинної номінації.

У термінолексичній судової медицини помітною є тенденція широкої взаємодії із загальнонавчальною лексикою, яка виступає джерелом поповнення терміносистеми. Розширюючи свою семантику, слова загального вжитку, поряд із найменуваннями уже пізнаних предметів і явищ, стають знаками нових понять. Перенос значення з одного слова на інше (вторинна номінація) відбувається на основі зіставлення порівнюваних денотатів. При цьому серед загальнонавчаних слів, що активно входили до термінологічного словника судової медицини, здебільшого виділяються слова на позначення побутових та інших предметів, широко відомих у практичній діяльності людей. В.В.Виноградов вказує, що між словником науки і словником побуту існує прямий тісний зв'язок. Будь-яка наука починає з результатів, здобутих мисленням і мовленням народу, і в подальшому своєму розвитку не відривається від народної мови [5, с.6]. План вираження лексем залишається незмінним — модифікується тільки змістовий бік на основі складу сем. Чим більше компонентів значення збігається з термінованим поняттям, тим більша ймовірність цього слова стати вербальним виразником цього поняття.

У судово-медичній термінології метафоризовані і метонімізовані слова виступають, здебільшого, частинами термінів-словосполучень, тобто тут ми можемо говорити про поєднання семантичного та синтаксичного способів термінотворення. Поза термінологічними словосполученнями їх метафоризовані чи метонімізовані компоненти залишаються загальнонавчаними словами. Відомо, що значення загальнонавчаного слова розпадається на ряд диференційних ознак, тому термінологічна якість складається як заперечення або трансформація ряду істотних семасіологічних характеристик слова [6, с.84]. У досліджуваній термінології ця істотність полягає в тому, що в основу семантичної трансформації загальнонавчаних слів у розряд термінів покладена здебільшого асоціативна ознака. Наукова термінологія бере свій початок від того моменту, коли загальнонавчані слова починають відповідати визначенням, що спираються на притаманне своєму часові усвідомлення взаємозв'язку між предметами навколишньої дійсності та науковим поняттям [7, с.710]. Внаслідок такого усвідомлення новий денотативно-сигніфікативний зміст отримали компоненти загальнонавчаної лексики: **сумка** — **сумка навколосерцева** “замкнений мішковидний утвір, що оточує серце” (СУМ IX, 837); **стовбур** — **стовбур передсердно-шлуночкового пучка** “назви різних тканинних утворень, які мають вигляд трубки, стрижня” (СУМ IX, 718); **пазуха** — **пазуха аорти** “порожнина в деяких органах тіла” (СУМ VI, 16). Як бачимо, у наведених прикладах семантичний спосіб утворення знаходить своє вираження і в синтаксичних відношеннях, які характеризуються наявністю зв'язаних сполучень. Тому закріплення термінологічного значення за загальнонавчаним словом як компонентом сполучення здійснюється з опорою на значення лексичного конкретизатора, яким виступає слово-термін. Відповідно до нього ми виділяємо дві основні групи термінів, утворених семантично-синтаксичним способом:

- а) терміни, утворені у результаті метафоризації вже існуючої лексики;
- б) терміни, утворені у результаті метонімізації.

Характерною особливістю української термінології судової медицини є те, що частина термінів виникла в результаті метафоричного перенесення одного із значень смислової структури слова. У процесі метафоризації термінів не просто розвиваються переносні значення, а формуються наукові поняття як вища стадія людського пізнання. Термінологізуються вже готові слова або тільки їх коренева частина. При цьому, до уваги береться близькість за формою, функцією, їх використанням: 1) терміни, що виникли у результаті переносу за функцією: **ворота інфекції**; 2) метафоричне перенесення за подібністю форми: **демаркаційне кільце, рукавичка смерті, фігури блискавки**.

Так, лексема **ворота** має загальнонавчальне значення “проїзд або прохід в огорожі між будівлями тощо, а також ворітниця, що його закривають; брама”; термінологічне значення: в анатомії — “місце входу до органа або входу з органа нервових волокон, кровоносних і лімфатичних судин”, у медицині — “місце проникнення інфекції в організм” (**ворота інфекції**) (СУМ I, 741).

У термінологіці судової медицини серед слів, що виникли на основі зовнішньої подібності, широко представлені іменники. Вони означають назви конкретних предметів, що оточують людину, предмети домашнього вжитку, назви рельєфу, наприклад: **ворота, вуздечка, вуса, кільце, клубок, крючок, рукавичка** тощо.

Іноді термінологічна назва може утворюватись на основі переосмислення загальноживаного значення запозиченого слова. Так, слово **канал** українська мова запозичила з латинської: лат. *canalis* — труба, жолоб (СІС, 497). Основне значення цієї лексеми “наповнене водою штучне річище для судноплавного сполучення між водоймищами, зрошення ґрунтів, осушення боліт, відводу та стоку води” (СУМ IV, 86). Отже, з погляду семантики, у слові у слові **канал** відсутня мотивованість вихідного значення на рівні української мови, ця мотивованість закріплена у мові-джерелі. Однак значення терміна **канал рановий** “ушкодження тканини у вигляді отвору (щілини), що занурюється в глибоко розміщені органи; утворюється від дії вогнепальної та клинкової зброї” (ССМ, 99) є мотивованим, бо виникло внаслідок перенесення ознаки за схожістю порівнюваних денотатів. Крім цього, слово **канал** має й інші термінологічні значення: у техніці – “вузька порожнина в чому-небудь, що має форму трубки”. Отже, полісемічне слово **канал** є ще полісистемним.

Слово **корсет** запозичене з французької мови: франц. *corset*, від *corps* — тіло (СІС, 561). Основне загальноживане значення цієї лексеми в українській мові “широкий пружистий пояс, який носять під сукнею для стягування талії, надання стрункості фігурі” (СУМ IV, 301). Значення терміна в судовій медицині “ортопедичний апарат (або пов’язка), який застосовують у випадку ушкодження хребта та окремих захворювань, щоб утримувати його в потрібному положенні” (ССМ, 301) виникло внаслідок перенесення ознаки за схожістю (зовнішньої) і функціональної (підтримувати що-небудь).

Вторинна номінація може відбуватися не лише на основі загальноживаних слів, а й на основі зміни значень існуючих термінів інших терміносистем [8, с.163]. Так, термін **операція** (запозичений українською мовою з латинської, лат. *operatio* – “дія, діяння”) вживається у медичній, банківській (економічній) та військовій терміносистемах (СУМ V, 705):

1. Хірургічне втручання з лікувальною метою (кардіологічний термін – **операція на відкритому серці / на закритому серці**).
2. Фінансова, торговельна і т.ін. угода.
3. Сукупність бойових дій.

Термін **блокада**, запозичений з англійської мови: англ. *blockade*, обслуговує військову, політичну, економічну та медичну терміносистеми (СУМ, I, 202):

1. Військова, політична або економічна ізоляція чи оточення якоїсь держави.
2. Припинення, виключення функцій однієї з систем організму або якогось органа (**блокада серця**); метод лікування хірургічних хворих, який полягає у введенні новокаїнового розчину (**блокада новокаїнова**).

Безумовно, метафоризація вносить певний відтінок експресивності, але тільки на початковому етапі функціонування. Коли термін приживається, експресія не відчувається. Процес метафоризації певною мірою впливає на формування дефініції терміна. Як зазначає М. Володіна, “аналогія, яка лежить в основі метафори, становить суть усякого пояснення, на чому і ґрунтується дефінітивна функція терміна” [9, с.60]. Додамо, що принцип метафоричного перенесення значення зумовлюється образно-асоціативним мисленням, тому вивчати метафоризацію доцільно саме з психолінгвістичних позицій.

Процес метафоризації, на думку більшості лінгвістів, є невід’ємною ознакою фразеологізмів. Словосполучення у процесах вторинної номінації інколи служать для утворення термінів-фразеологізмів на зразок: **поза боксера, ворота смерті, котяче око, обличчя Гіппократа, пергаментні плями, проміжне життя, реставрація трупа, рука прачки, рукавичка смерті, фігури блискавки** тощо. Термін **котяче око** має значення “ознака смерті; полягає в тому, що під час здавлювання пальцями ока з боків зіниця стає щілоподібною, як у котів” (ССМ, 29) і утворений на основі реалії, з якою схожі прояви цього симптому (зовнішня подібність).

Судово-медичний термін **рукавичка смерті** має значення “одна з ознак перебування трупа у воді; епідерміс шкіри відшаровується на руках та знімається у вигляді рукавички” (ССМ, 194). Основа для переносу – зовнішня схожість.

Медичний термін **танець святого Вітта** має значення “нервові захворювання, внаслідок якого рухи людини стають судорожними, м’язи сіпаються” (СУМ I, 687). Утворення цього терміна пов’язане з історичним фактом: у середньовіччі хворі у певний час і конкретний день виходили на вулицю і часто під супровід музики здійснювали химерні рухи. Існувало повір’я, що хворі могливилікуватись лише біля каплиці святого Вітта в Цаберні (Ельзас). Так, у 1418 р. у Страсбурзі спостерігалася велика “епідемія

танцю”, і магістрат направляв хворих саме до каплиці. Асоціативне сприйняття танцю і хвороби (двох різних понять) визначило вибір номінативної одиниці [8, с.204].

І хоча пласт термінів з емоційно-експресивним забарвленням компонентів є незначним, це не дає достатньої підстави вилучати ці терміни-словосполучення зі складу фразеологічних одиниць, оскільки значення фразеологізму залежить не від значення наукових термінів, а мотивованих семантикою загальноновживаних лексем, узятих в тому ж складі, що і склад терміна.

Крім метафоричного, термінології судової медицини властивий і *метонімічний перенос*, коли назви одного предмета переносяться на інший, який перебуває з ним у відношенні асоціації за суміжністю. Метонімічне перенесення найменування в термінології судової медицини в основному стосується термінів, що виникли внаслідок переосмислення власного імені. Наприклад: термін **гільйотинування** “відтинання голови шляхом падіння з висоти широкого леза на шию; один з різновидів публічної страти, що виконувалась у Франції” (ССМ, 48) виник від імені французького лікаря J.I. Gullotin, якого вважають винахідником гільйотини. Термін **бертильйонаж** “метод ідентифікації особи” (ССМ, 28) — від прізвища французького криміналіста Бертильйона (A. Bertillon), який запропонував його у XIX ст. В цілому, метонімічних перенесень значень, порівняно з метафоричними, небагато. Усі терміни, що виникли шляхом метонімічного перенесення, належать до одного класу слів – класу іменників.

Таким чином, характерною особливістю української термінології судової медицини є те, що частина термінів виникла в результаті метафоричного та метонімічного перенесення одного із значень смислової структури слова. Підставою для метафоричного переносу є зовнішня та функціональна подібність. Вторинна номінація також може відбуватися не тільки на основі загальноновживаних слів, а й на основі зміни значень існуючих термінів інших терміносистем. Більшість термінів, що виникла шляхом метафоричного та метонімічного перенесення, належить до одного класу слів – іменників.

Також слід відзначити, що утворення нових термінів шляхом семантичної деривації було характерним для початкового етапу становлення як самої науки судової медицини, так і її термінології. На сучасному етапі лексико-семантичний спосіб творення нових термінів малопродуктивний, оскільки, з одного боку, новітня система термінів судової медицини не підпорядковується способам найменувань за аналогією, тому що рівень сучасної науки вимагає чітких наукових принципів побудови цілісної системи найменувань з певними класифікаційними ознаками, з другого – поглиблення наукових знань деталізує наукові поняття, а названий спосіб не дає достатньої точності у їх визначенні.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

СІС	Словник іншомовних слів / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
ССМ	Герасименко О.І. Тлумачний та російсько-український словники з судової медицини. – Донецьк: ДонДМУ, 1999. – 294с.
СУМ	Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.

ЛІТЕРАТУРА

1. Краковецька Г.О. Про лексико-семантичну трансформацію в сфері термінології // Мовознавство. – 1976. – №6. – С.53-57.
2. Д’яков А.С. та ін. Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти. – К.: КМ “Academia”, 2000. – 216 с.
3. Молодід Т.К. Метафоризація термінів // Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. – К.: Наукова думка, 1972. – С.135-149.
4. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 246с.
5. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слов // Вопросы языкознания. – 1953. – №5. – С.6.
6. Кутина Л.Л. Языковые процессы, возникающие при становлении терминологических систем // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М., 1960.
7. Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983. – 743с.
8. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. – Львів: Світ, 1994. – 216с.
9. Володина М.Н. Психолінгвістический аспект терминологической номинации // Вестник Моск. ун-та. – Серия: Филология. – М., 1996. – № 4.

СЛОВА ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ У РОЗВИТКУ СИНОНІМІЇ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XVI – XVII СТ.)

Титаренко В.М., асистент

Житомирський державний університет імені Івана Франка

У статті досліджуються наслідки іншомовних впливів на лексичну систему староукраїнської мови XVI – XVII ст., зокрема, звернено увагу на функціонування в текстах пам'яток слів, семантично близьких чи тотожних, відзначено роль лексичних еквівалентів, зазначено основні причини їх появи.

Ключові слова: слова іношомовного походження, абсолютні синоніми, неповні синоніми, варіанти мовних одиниць, дублети, семантика слова, лексичне значення.

Титаренко В.М. СЛОВА ИНОЯЗЫЧНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В РАЗВИТИИ СИНОНИМИИ СТАРОУКРАИНСКОГО ЯЗЫКА XVI – XVII ВВ. / Житомирский государственный университет имени Ивана Франко, Украина

В статье исследуется результат иноязычных влияний на лексическую систему староукраинского языка XVI – XVII вв., в частности, обращено внимание на функционирование в текстах памятников слов, семантически близких или тождественных, отмечается роль лексических эквивалентов, основные причины их появления.

Ключевые слова: слова иноязычного происхождения, абсолютные синонимы, неполные синонимы, варианты языковых единиц, дублеты, семантика слова, лексическое значение.

V.M.Tytarenko. WORDS WHICH ARE FROM LANGUAGES BY THEIR IN THE DEVELOPMENT OF SYNONYMY IN STAROUKRAINSKA LANGUAGE (on the materials of the North-Ukrainian manuscripts of 16-17-th centuries) / Zhytomyr State University, Ukraine

In the article the results of the foreign languages influences on the lexical system of staroukrainska language of 16-17 th centuries are investigated. Specifically attention is paid to the functioning of the word which are semantically close or identical in the text of the manuscripts. The role of lexical equivalents and the main reasons of their appearance are also marked.

Key words: word which are from foreign language by their origin, absolute synonym, not full synonyms, semantics of the words, lexical meaning.

У текстах пам'яток староукраїнської мови XVI – XVII ст. відбитий процес активного запозичення слів, денотати яких уже існували в мові-реципієнті. Запозичувалися слова як абсолютно тотожні за значенням, так і урізноманітнені семантичними відтінками. Поява кількох слів з однаковим планом вираження провокувала в лексичній системі різні процеси, насамперед, перебудову і побудову (розширення) синонімічних рядів та розподіл лексичних еквівалентів за ділянками використання (книжна мова – народнорозмовна).

На матеріалі актової мови XVI – XVII ст. виявлено мовні одиниці, які мали синонімічний план вираження. Джерелом слугували опубліковані актові документи і грамоти Києва, Житомира, Луцька, Володимира, Овруча.

Під поняттями синонім розуміємо слова з близькими й тотожними значеннями [1, с.585], дублет – тотожні варіанти мовних одиниць [2, с.63].

Л. Гумецька окреслила стилістичне навантаження синонімів у староукраїнській мові XIV – XV ст., які найчастіше вживалися з метою підкреслити сказане, пояснити чи уточнити зміст описаного [3, с.88]. Дослідниця визначила кількісний склад синонімічних рядів, які переважно були двочленими, рідше – тричленими, ще рідше – чотиричленими, виявила активність частин мови в утворенні синонімічних рядів [3]. Л. Гонтарук розглянула синонімію полонізмів у контексті староукраїнської та церковнослов'янської мов у XVI – XVII ст., охарактеризувала процеси, які відбувалися в семантичній структурі мови при взаємодії відповідників різних мов [4].

Деякі вчені висловлюють думку, що запозичення, відповідники яким існують у мовній системі, яка їх приймає, “не пов'язані з впливом культури, а з'являються внаслідок територіальної і мовної близькості при наявності традиційних тривалих контактів” [5, с.83]. Досліджуючи взаємодію слов'янських і германських мов найдавнішого періоду, В. Мартинов наголошував: “слід відрізнити запозичення слова і проникнення слова. Запозичені слова пов'язані з впливом культури одного народу на інший. ... запозичені слова – це, по-перше, назва реалій, які переміщуються (переносяться) із самими реаліями; по-друге, назви абстрактних понять, які виникають на вищій щодинці матеріальної культури... Проникнення слова – це назви понять, які в певній мові мають іншу назву” [5, с.83]. Розглядаючи теоретичний аспект взаємодії мов, автор, водночас, указує на складність практичного розв'язання порушеної проблеми [6, с.23]. Таким чином, тривалі контакти, як правило, споріднених мов призводять до

активної взаємодії лексичних систем, внаслідок якої в мовах, що контактують, з'являються не тільки слова, відповідника яким у мові-реципієнті не було, а й дублетні мовні одиниці.

Аналіз текстів ділового стилю ілюструє також те, що в лексичну систему можуть проникати еквіваленти з неспоріднених мов і без тривалого прямого контактування. Наведемо ряди лексем, які функціонували в північноукраїнських пам'ятках XVI-XVII ст. із синонімічними значеннями. Синонімічні ряди, складники яких походять із **різних** мов: *ворокъ** (АЮЗР III/1, 109) (стп. *worek*) 'торбина, мішечок (на гроші – ще) капшук', *вачо(к)* (АЖГУ, 61) (стп. *wacek*, стч. *wak*, зменш. *vaček*, свн. *watsak*) 'гаманець, торбинка, діал. вацок'; *ероръ* (ДМВН, 115) (лат. *error*) 'помилка', *блє(н)ды* (ДМВН, 115) (п. *bled*) 'помилка', *омы(л)ка* (ККПС, 75) (п. *omyłka*) 'помилка', тут є і *номы(л)ку* (ККПС, 75); *вє(с)поло(к)* (ВГ, 221) (стп. *wiespolek*) 'разом, спільно', *вєсполь* (АКЖГУ, 69) (стп. *wiespol*) те саме, що весполок, *сно(л)не* (АЖГУ, 100) (п. *spólny*) 'спільно'; *ратунокъ* (ВГ, 103) (п. *ratunek* < нім. *Rettung*) 'порятунок', *салъва* (АЖГУ, 140) (п. *salwa* < іт. *salwa*) 'порятунок'; *препєдиции* (ККПС, 180) (лат. *praepeditio*) 'перешкода', *встрєнтъ* (ККПС, 182) (стп. *wstręt*) 'перешкода, опір'; *имъпєдимє(нт)* (АКЖГУ, 45) (лат. *impedimentum*) 'перешкода'; *ра(н)тухъ* (АЖГУ, 61) (п. *rañtuch* < нім. *Randtuch*) 'велика хустка', *хуста* (ДМВН, 194) (п. *chusta*) 'хустка', *акторъ* (ДМВН, 230) (лат. *aktor*) 'позивач: поводова, оскаржена або потерпіла сторона', *поводъ* (ККПС, 221) (ч. *rovód*; п. *powod*) 'позивач', *сторона поводова* (п. *strona powodowa*) (ККПС, 240) та ін. Основу описаних рядів складають запозичені слова переважно з найбільш впливових на той час мов (латинської, німецької, польської, чеської). Запозичені еквіваленти розширювали синонімію різних тематичних груп лексики (побутову, юридичну, суспільно-політичну тощо).

Виявлено значну кількість синонімічних рядів, мовні одиниці яких походять з **однієї** мови: *девастация* (ДМВН, 197) (стп. *dewastacja*, лат. *dewastatio*) 'руйнування, нищення', *дезоляция* (АЮЗР, VI/1, 540) (стп. *dezolacja*, лат. *dezolatio*) 'руйнування, нищення'; *списъ* (п. *spisf* < нім. *Spiess*) 'спис', *итыхъ* (ДМВН, 201) (п. *szych* < с.в.н. *stich*) 'спис'; *евазия* (АЮЗР I/6, 437) (стп. *ewazyja*, лат. *evasio*) 'відкладання судової справи у зв'язку з неявкою скаржника'; *ремисия* (ДМВН, 197, 223) (п. *remisja* < лат. *remissio*) 'відстрочення рішення судової справи'; *конпринципаль* (ДМВН, 204), (слат. *conprincipalis*) 'найближчий співучасник', *а(д)герє(н)тами* (ДМВН, 194) (стп. *adherent*, лат. *adhaereo*) 'прибічник, прихильник; прислужник'; *квитация* (ДМВН, 133) (п. *kwitacja* < с.-лат. *quitatio*) 'боргова розписка, квитанція, розписка', *квитъ* (ДМВН, 30) (п. *kwit* < с.-лат. *quitus*) 'боргова розписка'; *ро(т)уль* (ККПС, 190) (стп. *rotul*, лат. *rotulus*) 'апеляція, короткий виклад документа, список'; *видиму(с)* (АЮЗР VII/2, 49) (стп. *widymus* < лат. *vidimus*) 'копія, випис', *є(к)стра(к)тъ* (ККПС, 240) (стп. *ekstrakt*, лат. *extractum*) 'витяг, випис із книг або актів, копія'; *артикуть* (ВГ, 50), (стп. *artykul*, стч. *artykul*, лат. *articulus*) (частина, розділ будь-якого офіційного документа, статуту, договору, угоди, розпорядження тощо) 'параграф, пункт, артикул', *пунктъ* (ВГ, 131) (п. *punkt* < лат. *punctum*) 'розділ документа' тощо. Панівна більшість синонімічних чи дублетних форм запозичена з латинської мови. Напевно, це викликано специфікою обраних текстів: наведені приклади належать, у цілому, до судово-адміністративної та юридичної галузей, основу яких складає латинська мова.

Засвідчуємо слова, які мали **питомі** відповідники в староукраїнській мові: *сверєпы* (ДМВН, 32) (стп. *świerzera*) 'кляча, кобила' – успадковані з праслов'янського періоду *кляча* (АЖГУ, 74) 'кляча, кобила', *шкана* (АЖГУ, 249) 'кляча, кобила', *кобила* (АЖГУ, 112); *акция* (ККПС, 195) (стп. *akcja*, лат. *actio*) 'справа, судовий процес' – *справа* (ККПС, 223), *авторъ* (АКЖГУ, 100) (лат. *autor*) 'автор' – *писаръ* (АЖГУ, 74); *актикуватъ* (АЮЗР VI/1, 164) (стп. *aktykować*) 'вписати, внести в актові книги' – *вписувати* (АЖГУ, 92), *записувати* (АЖГУ, 53) тощо. Однією з причин появи слів з однаковим чи приблизним значенням, напевно, було "прагнення мовців використати слова, позбавлені будь-яких конотативних значень" [7, с.23], чи не найяскравіше ця тенденція виявлялася в ділянці юриспруденції, оскільки питомі відповідники були багатозначними або в ролі терміна не сприймалися.

Виявлені слова об'єднано в синонімічні ряди на основі лексичних значень контекстів та словників. Низка описаних слів реально виступала в текстах синонімами, часто навіть абсолютними, свідченням чого може бути використання їх поряд у тексті, в однаковому лексемному оточенні. Однак не виключено, що частину слів можемо відзначити як гіпотетичні синоніми, тобто слова, які позначали одну й ту реальну, але в синонімічні зв'язки не вступали, не використовувались як замітники в одному тексті. Насамперед, це пов'язано з тим, що слова іншомовного походження, відомі одному авторові, могли бути невідомі іншому, вживатися на різних територіях тощо. Таким чином, вищеописані слова розглядаємо як синоніми в контексті мови північноукраїнських пам'яток.

Водночас в аналізованих текстах наявні непоодинокі випадки, коли еквівалентні слова функціонували не лише в одному жанрі, а й у текстах однієї пам'ятки, часто поряд одне з одним. Використання запозичених та питомих слів у текстах пам'яток часом залежало від соціального статусу оповідачів, позивачів, свідків, потерпілих. Прикладом є функціонування в одному акті питомого слова *жонка* 'дружина' і запозиченого *малжонка* (пол. *małżonka*) 'дружина', які використовуються залежно від того,

* Ілюстративний матеріал подається у початковій формі.

про кого йде мова – челядь чи шляхту: *хлопца и жонку на йме Марину огнемъ на смерть спалили та ... до дому ... в которомъ на тотъ часъ малжонка моя была* (АЮЗР III/1, 240).

Не завжди з контекстів, якими оточені синонімічні слова, можна визначити значення лексем: чи вони є абсолютними синонімами, чи близькозначними (наприклад, одне слово має ширше значення, а друге – вужче). Від того, наскільки значення синонімів є близьким, залежить їх стилістичне навантаження в текстах пам'яток (уникнення повтору, ампліфікація, конкретизація змісту тощо). Очевидно, запозичені відповідники, які писар зафіксував поряд із питомими, у нижченаведених прикладах уживаються з метою уникнення повтору: *слугу ... по(з)вавши ... и того пахо(л)ка ... збитого окрутнє покинули* (АКЖГУ, 83); *на облич(ю) ударєно, а(ж) тва(р) стухла* (АКЖГУ, 77). За матеріалами історичних та етимологічних словників, наведені пари слів виступають у текстах абсолютними синонімами: *слуга* – *пахолок* (п. *pacholek* ‘слуга, парубок, представник челяді’ [8, с.88; 9, с.407]); *обличчя* – *твар* (пол. *twarz* ‘обличчя’ [8, с.232; 9, с.656; 10, с.250]). Однак в останньому прикладі слово *тва(р)* могло вживатися на позначення частини, а не всього обличчя. Так, у сучасній чеській мові це слово функціонує з двома значеннями ‘обличчя’ і ‘щока’, у діалектах російської мови теж фіксується значення ‘обличчя, губа’ [9, с.656]. Виявлені інші контексти слова *тварь* в аналізованих текстах північноукраїнських пам'яток не дозволяють встановити, чи мала лексема вужче значення, чи ні. Виразно виявляється вживання номена на позначення обличчя: *конь его мене ... и тва(р) ногою ударилъ* (АЖГУ, 57). Лексема *твар* у праслов'янській мові, очевидно, була багатозначною: первинно вона позначала ‘щось створене, сформоване’, ‘виріб, витвір’, ‘матерія’, ‘жива істота’; значення ‘обличчя’ є вторинним [9, с.656; 11, с.32; 12, с.586; 13, с.479]. Аналізоване слово наявне, переважно, в усіх слов'янських мовах, але з різною семантикою [див. 11, с.32], нині значення ‘обличчя, щока’ зберігається в частині західнослов'янських мов (чеська, польська, словацька) та білоруській (‘обличчя’). Українська мова, не без впливу старослов'янської, номен *твар* зберегла зі значенням ‘жива істота, тварина’ [14, с.168-169]. На сучасному етапі із семантикою ‘обличчя’ вживається лексема в південно-західних говірках [15, с.541], а в північноукраїнських словниках фіксується з ремарками *рідко, у мові старшого покоління, вульгарне* [16, с.211]. Таким чином, не можемо однозначно встановити, чи лексема *твар* у староукраїнській мові була запозичена з польської, чи продовжувала функціонувати з праслов'янського періоду. Можливо, у минулому ареал поширення лексеми *твар* зі значенням ‘обличчя’ займав територію сучасних західнослов'янських мов, де сьогодні ця семантика поширена, а також у діалектах, які в подальшому лягли в основу української та білоруської. У киеворуський період значення ‘лице, зовнішній вигляд, обличчя’ мали лексеми *лице, обличьє, образъ*, успадковані з праслов'янської мови [14, с.310], тому номен *твар* із дублетним значенням, напевно, вийшов з активного вжитку. На нашу думку, лексему *твар* ‘обличчя’ в XVI – XVII ст. можемо розглядати як запозичення з польської мови, підтвердженням може бути також відсутність її в Словнику староукраїнської мови XIV – XVI ст. Але про запозичений характер аналізованого номена варто говорити лише в контексті північноукраїнських пам'яток та сучасних говорів, тоді як на західноукраїнських землях лексема може мати прадавній характер.

Слова іншомовного походження, відповідники яких уже існували в староукраїнській мові, з'являлися в ділових текстах також у кліше (запозичених чи скалькованих з іншомовних джерел). В аналізованих володимирських грамотах є частотними такі сталі вирази: *шафовати и (в)ладнути* (ВГ, 57), *на векуистые часы* (ВГ, 68), *на вечные и потомные часы* (ВГ, 28, 29), *з моцы и вла(д)ности вы(и)мовати* (ВГ, 31), *дл# ле(п)шого умоцнє(н)# и #домости лю(д)ское* (ВГ, 31), *обецую и прирекам* (ВГ, 39), *вечистыми покои* (ВГ, 62), *в цело(м) розуме и в зупо(л)но(и) памети* (ВГ, 68), *для лепшого свєдо(м)я и тве(р)дости* (ВГ, 126), *ув опеку, в моць и в оборону* (ВГ, 129) тощо. Часто компоненти з близьким /тотожним значенням поєднувались в одній формулі: *до хъронєнъя* (стп. *zachronienie* ‘стерегти, пильнувати’) *и захованъя* (зі стп. *zachowanie* ‘збереження, дотримання’) *живота моего* (АКЖГУ, 65), *ненасычного лако(м)ства* (‘жадібність’) *и (х)тиво(с)ти* (п. *chciwość* ‘жадібність, хтивість’) *пожитку* (АКЖГУ, 61). Ще з XV ст. у кліше грамот фіксуються синонімічні слова *обѣцати* і *шлюбовати* (див. ілюстрацію до слова *обѣцати* ССУМ II, 73), запозичені з польської мови (пол. *obiecac* ‘обіцяти’, пол. *szlubowac* ‘обіцяти, присягати, клястися’). У пам'ятках XVI – XVII ст. лексеми вживаються у такому контексті: *вє(ч)не мо(в)чати обецую и шлюбую* (ДМВН, 165). У Волинських грамотах спостерігаємо варіант формули: *обецую и прирека(м)* (ВГ, 39), де *прирека(м)* з пол. *przrzekać* ‘обіцяти’. Із контексту речень не завжди можна однозначно встановити, чи такі слова мали тотожні значення, чи близькі, одне з яких виступало уточненням.

Частина зафіксованих запозичень в аналізованих пам'ятках уживається з метою номінації поняття, відповідника якому не було в староукраїнській мові, або він був нереспектабельним у функції терміна. Низка лексем іншомовного (переважно, польського) походження використовувалася поперемінно з питомими словами (*тера(з)не(и)ши(м)* (пол. *teraźniejszy* ‘теперішнього’) (АКЖГУ, 73), *те(н)* (пол. *ten* ‘цей, той’ (АКЖГУ, 73)), *завияти* (стп. *zawijać*) (обмотувати чимсь) ‘завивати’ (АЮЗР VIII/3, 382) та питомий відповідник *завивати* (АЮЗР VIII/3, 380-381)).

Показовим у співвідношенні запозиченої і питомої лексики в пам'ятках XVI – XVII ст. є порівняння ділових текстів із текстами перекладної літератури. Аналіз запозиченої лексики “Пересопницького Євангелія” свідчить про значно менше використання в пам'ятці лексики іншомовного походження, зокрема полонізмів. На основі словопоказчика можна зробити висновок про те, що в цій пам'ятці не вживаються фонетично сполонізовані форми, яких чимало в ділових текстах (*яхалемь* (АЖГУ, 64), *ума(р)лого* (АЖГУ, 99), *слоны(х) рибь* (АЖГУ, 94), *святом 'світом'* (ДМВН, 199), *(с)ромотиль* (АЖГУ, 91) тощо), не спостерігаємо польського впливу також на словозмінну систему [пор. у діловодстві: *прирека(м)* (ВГ, 39), *со(з)нава(м)* (ВГ, 125, 178; АКЖГУ, 81) *естє(м)* (ВГ, 71), *не машь* (ВГ, 106) тощо]. Словниковий склад пам'ятки допомагає виявити питомі відповідники іншомовним лексемам, які функціонували в пам'ятках ділового письма. Важливою є праця В.Аніченка, в якій дослідник порівняв “Пересопницьке Євангеліє” із “Євангелієм” у перекладі В.Тяпинського. Дослідник приходить до висновку, що в Євангелії, перекладеному В.Тяпинським, використовуються полонізми в тих випадках, у яких в українській фіксуються питомі відповідники: *вшетеченьство* – *любодійство*, *мешкати* – *жити*, *цыншь* – *дань*, *пань* – *господинь*, *господарь*, *поневажь* – *дл# того*, *мовити* – *глаголити*, *заплата* – *мьзда*, *блюзнерство* – *хоула* тощо [17, с.257]. Зауважимо, що низка слів сягає старослов'янського джерела.

Лексичний аналіз пам'яток різного стилю дає можливість виявити лексеми, поширені в усіх жанрах та стилістично обмежені. Ілюстрацією може бути велика частотність вживання лексеми *пань* в аналізованих ділових текстах та відсутність її у “Пересопницькому Євангелії”. Зазначена лексема активно функціонувала вже в пам'ятках з XIV ст. (10 800 разів) (ССУ II, 125), вживалася аналізована лексема й у конфесійних текстах, прикладом є наявність її у Крехівському Апостолі у значенні “Господь, Бог” (КА II, 84), натомість у “Пересопницькому Євангелії” в цьому значенні вжиті лексеми *господинь*, *господарь* (ПС, 464). Такий приклад є свідченням того, що, очевидно, навіть через декілька століть перекладач відчував іншомовне походження лексеми. Можливо, чужомовність була виразною тому, що лексема не набула загальнономовного статусу, тобто вживалася лише в певних стилях і не була властива народній мові.

На наш погляд, аналіз лексики іншомовного походження в різних стилях староукраїнської мови дасть змогу об'єктивніше оцінити роль запозичень у зазначений період.

Таким чином, аналіз текстів староукраїнської мови засвідчив, що в мові-реципієнті слова іншомовного походження з'являються також на позначення реалій, денотати яких уже існують. Функціонування в ділових текстах питомих та запозичених лексем, синонімічних за значенням, викликано кількома причинами: по-перше, часто іншомовна лексема використовувалася в значенні терміна, оскільки питомий відповідник не міг виконувати термінологічної ролі через те, що був багатозначним; по-друге, низка запозичень з'являлася під впливом іншомовних зразків (чеських, польських, латинських тощо); по-третє, невиправдана заміна питомих слів запозиченими еквівалентами, як правило, полонізмами, свідчить, напевно, про відбиття наслідків у писаних текстах польсько-українського білінгвізму в літературно-писемній мові.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

АЮЗР – Архив Юго-Западной Руси. – Ч. VII. Т. 2. – К., 1890; Ч. VI. Т.1. –К., 1876; Ч. 3. Т.1. – К., 1863; Ч.1. Т. 6. – К., 1883.

АЖГУ – Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 251 с.

АКЖГУ – Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. до вид. А.М.Матвієнко, В.М.Мойсієнко. – Житомир, 2002. – 392 с.

ВГ – Волинські грамоти XVI ст. // Упорядники В. Б.Задорожний, А.М.Матвієнко. – К., 1995. – 246 с.

ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: 3б. док. / Підгот. до вид. В.В. Німчук, В.Русанівський та ін. – К.: Наукова думка, 1981. – 316 с.

КА – Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол 1560-х років. Літературно-лінгвістична монографія. – Варшава: Вид-во Варш. ун-ту, 1930. – Т. 1. – 520с. – Т.2. – 192с.

ККПС – Книга Київського підкоморського суду (1584-1644) / Підгот. до вид. Г.В. Боряк, Т.Ю.Гирич та ін. – К., 1991. – 344 с.

ПС – Пересопницьке Євангеліє 1556-1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. – К., 2001.

ССМ – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1977-1978.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тараненко О. О. Синоніми / Енциклопедія “Українська мова”. – К.: Видавництво “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 585-589.
2. Тараненко О. О. Дублети / Енциклопедія “Українська мова”. – К.: Видавництво “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 164.
3. Гумецька Л.Л. З історичної стилістики української мови // Слово і труд. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 88-92.
4. Гонтарук Л. Характер запозичень із польської мови в українську XVI – першої половини XVII ст. // Проблеми слов’янознавства. – 2004. – Вип. 54. – С. 78-103.
5. Мартынов В. В. К вопросу о древнейших славяно-германских языковых отношениях // Научный ежегодник Одесского государственного университета. – 1956-1957. – С. 82-84.
6. Мартынов В.В. Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры. – Минск, 1963. – 250 с.
7. Мороховський О. М. Деякі питання теорії запозичень // Мовознавство.– 1984. – № 1. – С. 19-25.
8. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст: У 2 книгах / Підг. до видання В.В.Німчук та Г.І.Лиса. – Київ-Нью-Йорк. – 2003.
9. Boryś Wiesław. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005. – 863 s.
10. Словарь української мови Бориса Грінченка. – К.: Видавництво “Довіра” – УНВЦ “Рідна мова”, 1997. –Т. IV.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М., 1987. – Т. IV. – 861 с.
12. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 1957.
13. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. – К.: Радянська школа, 1970. – 599 с.
14. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 415с.
15. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці: “Рута”, 2005. – 688 с.
16. Лисенко П. С. Словник поліських говорів. – К.: Наукова думка, 1974. – 259 с.
17. Анічэнка В.В. Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі. – Мінск, 1969. – 293 с.

УДК 81.161.2’373.23(09)

ІСТОРІЯ АНТРОПОНІМІЧНИХ СТУДІЙ (НА МАТЕРІАЛІ ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАХИЩЕНИХ В УКРАЇНІ У II ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ)

Торчинський М.М., к. філол. н., доцент

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

У статті описується історія антропонімічних досліджень, виконаних в Україні протягом останніх 50 років на рівні докторських і кандидатських дисертацій. Засвідчується як кількісне зростання таких студій, так і якісне, що проявляється в розмаїтті тематики синхронічних і діахронічних досліджень.
Ключові слова: ономастика, антропоніміка, власна особова назва, антропонім, дослідник, дисертація.

Торчинский М. Н. ИСТОРИЯ АНТРОПОНИМИЧЕСКИХ СТУДИЙ (НА МАТЕРИАЛЕ ДИСЕРТАЦИЙ, ЗАЩИЩЕННЫХ В УКРАИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ ХХ – НАЧАЛЕ ХХІ ВЕКОВ) / Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины, Украина

В статье описывается история антропонимических исследований, выполненных в Украине на протяжении последних 50 лет на уровне докторских и кандидатских диссертаций. Засвидетельствовано как количественное возрастание таких студий, так и качественное, что проявляется в разнообразии тематики синхронических и диахронических исследований.
Ключевые слова: ономастика, антропонимика, собственное личное имя, антропоним, исследователь, диссертация.

Torchynskij M.N. HISTORY ANTHROPONYMIKAL OF STUDIOS (ON THE MATERIAL OF THE DISSERTATIONS PROTECTED IN UKRAINE IN SECOND HALF XX – BEGINNING XXI OF CENTURIES) / Uman' State Pedagogical University named after P.Tychina, Ukraine

In clause the history anthroponymikal the researches executed in Ukraine during last 50 years at a level doctor's and master's theses is described. It is certified both quantitative increase of such studios, and qualitative, that is shown in a variety of subjects synchronic and diachronic researches.

Key words: onomastik, anthroponymik, own personal name, anthroponym, the researcher, the dissertation.

“Розгортання ономастичних досліджень в Україні... почалося на межі 50 – 60-х років ХХ ст.” [1, с.243], що проявилось у започаткуванні вивчення різних аспектів власних назв, створенні Української ономастичної комісії і відповідних структурних підрозділів спочатку в Інституті мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР, а згодом – Інституті української мови НАН України, проведенні ономастичних нарад, конференцій і семінарів, виданні збірників наукових праць і матеріалів наукових форумів тощо. Безумовно, таке пожвавлення ономастичної роботи повинне було відбитися і в активізації дисертаційних досліджень із зазначеної тематики. “Починаючи з другої половини 60-х рр., молоді науковці... успішно захищають кандидатські дисертації: О.С.Стрижак (“Гідронімія Середньонаддніпрянського Лівобережжя”, 1965 р.), А.П.Корепапова (“Словотвір гідронімів басейну Нижньої Десни”, 1969 р.), І.М.Железняк (“Словотвірна система сербохорватської антропонімії ранньоісторичного періоду (ХІІ – Х ст.)”, 1970 р.) [1, с.248]. Ще раніше, у 1954 р., О.Ф.Ріпецькою була захищена дисертація “Слов’янська топоніміка між Одером і Віслою”. Кількість таких студій постійно зростає: протягом шістдесятих років ХХ століття захищено 13 кандидатських і 2 докторські дисертації, сімдесятих – відповідно 16 і 3, вісімдесятих – 34 і 2, дев’яностих – 56 і 7, а на початку ХХІ століття – 85 і 3 дисертації. Варто відзначити, що вивчення архівів та фондів Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні, Центральної наукової бібліотеки ім. В.О.Вернадського та інших установ не дозволяє достовірно з’ясувати історію ономастичних досліджень, оскільки втрачено чимало дисертацій і авторефератів, особливо періоду 50-70 рр. ХХ ст., і окремі висновки ґрунтуються на вторинних посиланнях.

Серед зафіксованих 222 дисертацій чітко простежуються чотири основні розділи ономастики, з яких виконуються дослідження: топоніміки і поетоніміки (по 61 роботі), антропоніміки (53 роботи) та інших, передусім ономастики в цілому, етніміміки, ергоніміки тощо (47 робіт).

Частковий аналіз історії виконаних робіт наявний у виданнях довідкового та енциклопедичного типу, однак там відсутні і певна класифікація дисертацій, і узагальнення щодо подальших перспектив таких студій. Це якраз і зумовлює актуальність теми нашої статті, присвяченої історії дисертаційних досліджень з антропоніміки. Основна увага звертатиметься на наукові праці, які значною мірою впливали на розвиток цієї науки (в основному, це докторські дисертації та роботи, які започатковували нові підходи до аналізу антропонімікону як української, так і деяких інших мов).

Вибір матеріалу для дослідження визначається достатньою продуктивністю антропонімічних студій, різноплановістю антропонімікону в типологічному, етимологічному, структурному та інших аспектах, а також особливою активністю зазначених досліджень, яка простежується в останні роки. Це підтверджують і статистичні дані: в шістдесятих роках ХХ ст. захищено 6 дисертацій, сімдесятих – 3, вісімдесятих – 13, дев’яностих – 11, а на початку ХХІ ст. – 19.

Географія захистів є досить широкою, і на цій підставі можна виділити окремі центри або регіони, де активно ведуться антропонімічні дослідження і захищаються дисертації на розглядану тему. Передусім, це Київський (у столиці захищено найбільше дисертацій – 19, проте потрібно зауважити, що захисти відбувалися у 5 освітніх та наукових закладах) та Ужгородський (захищено 12 дисертацій, причому всі – в Ужгородському національному університеті) центри, а також Західноукраїнський (Івано-Франківськ, Львів, Тернопіль, Чернівці – 8 дисертацій), Південноукраїнський (Одеса – 5 дисертацій), Центральноукраїнський (Дніпропетровськ, Кіровоград – 4 дисертації) та Східноукраїнський (Донецьк, Харків – 4 дисертації) регіони.

Українськомовний матеріал є основним предметом дослідження в 41 дисертації, російськомовний – у 3, західно- і південнослов’янський – у 2, західноєвропейських мов – у 3 дисертаціях. В окремих роботах виконано зіставне дослідження антропонімів двох мов (дисертація О.В.Петрової про псевдонімію німецької та української мов), трьох (наприклад, у дисертації В.О.Кравченко проаналізовано антропонімію надазовських греків у її відношеннях з українською та російською антропоніміями) і навіть окремих мовних груп (зразком такого дослідження є докторська дисертація С.М.Медвідь “Еволюція антропонімних формул у слов’янських мовах”). На відміну від дисертаційних студій з топоніміки, де, крім кандидата філологічних наук, здобуваються наукові ступені кандидатів географічних та історичних наук, усі антропонімічні дисертаційні дослідження виконані у сфері філології, причому абсолютна більшість їх – зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Безперечно, у кожній дисертаційній роботі наявні і певні теоретичні положення, і практичний матеріал, на основі якого робляться висновки й узагальнення. Саме описові студії з антропоніміки мають надзвичайно важливе значення, оскільки готують підґрунтя для теоретичної антропоніміки, яка, проте,

поки що не відзначилася багатьма самостійними науковими дослідженнями. Тому домінування дисертацій описового характеру є визначальною рисою антропонімічних досліджень в Україні. Предметом вивчення таких робіт можуть бути імена, прізвища, прізвиська, псевдоніми тощо – як сучасні, так і колишні (іноді – комбінованого типу).

Власні особові імена описані у 12 дисертаційних дослідженнях, в яких переважно аналізуються антропоніми протягом певного хронологічного зрізу. Так, Г.С.Кравченко охарактеризувала зміни протягом 1890 – 1990-х рр. у складі 520 чоловічих і 646 жіночих імен в українських і українсько-змішаних сім'ях м. Донецька [див.: 2]. О.Ю.Медведєва за дванадцятьма хронологічними зрізами (в межах 1881-1998 рр.) зіставила особові імена 148 280 носіїв, порівнявши український іменник Кілійського району з болгарським Болградського району Одеської області та довівши, що етнічна приналежність найменувачів впливає на обрання імен для новонароджених [див.: 3]. І.Д.Скорук визначила спільні та відмінні риси імен мешканців м.Луцька 1990-1995 рр. народження, проаналізувавши 56 137 чоловічих і 52 980 жіночих українських ім'явжитків та 3 506 чоловічих і 3 375 жіночих польських [див.: 4]. Аналіз 1 122 імен Одещини за ступенем їхньої суспільної оцінки і зверненням уваги на соціо- та психолінгвістичні фактори зроблений у дисертації С.Л.Брайченко, причому особові імена розглядаються крізь призму уподобань у їхній віковій динаміці за шістьма хронологічними зрізами протягом ХХ ст. [див.: 5]. Російський іменник відповідно Одеси та Ізмаїла описали у своїх дисертаційних працях Л.П.Зайчикова (Одеса, 1986) та Д.А.Жмурко (К., 1987), український іменник Одеси – О.Ю.Касім (Ужгород, 1986). Л.Р.Осташ (К., 2004) виконала аналіз чеських сучасних офіційних варіантів власних особових імен слов'янського походження. Словотвірні особливості окремих імен (а можливо – і прізвиस्क) на матеріалі західнополіського говору української мови розглядає Г.Л.Аркушин (К., 2005), семантичні, що ґрунтуються на їхній номінації за родом діяльності, – В.Л.Івашенко (К., 1997), дериваційні та функціональні ознаки жіночих особових назв – І.І.Фекета (К., 1969), а семантичні і словотвірні назви осіб у пам'ятках української мови – Т.Д.Космакова (Ужгород, 1980).

Значно більше робіт присвячено аналізу етимологічних, дериваційних, семантичних та інших атрибутів прізвищ і прізвищевих назв (32 дисертації). Визначальними можна вважати докторську роботу П.П.Чучки, в якій детально описано антропонімікон Закарпаття [див.: 6], і кандидатську дисертацію Ю.К.Редька, де встановлено типологію українських прізвищ [див.: 7]. Захищені практично одночасно, вони, завдяки глибокому теоретичному підґрунтю і досконалим практичним зразкам для наслідування, сприяли значній активізації антропонімічних досліджень в Україні у наступні роки. Це стосується і робіт І.Д.Сухомлина [див.: 8] та І.М.Железняк [див.: 9], в яких розглядаються проблеми історичної антропоніміки.

Більшість дисертаційних робіт поєднує аналіз сучасних і колишніх прізвищ (прізвищевих назв). Так, Г.Є.Бучко, дослідивши понад 8 000 антропонімів на межі ХVІІІ – ХІХ ст. і 6 929 сучасних антропонімів Бойківщини, визначила етапи становлення і юридичної стабілізації прізвищ як особливого класу офіційних найменувань громадян [див.: 10]. Західноукраїнська антропонімія описана і в інших дисертаціях, авторами яких є Б.Б.Близнюк (Львів, 1997) – охарактеризовано 3 340 прізвищевих назв гуцулів ХV – І пол. ХІХ ст. та 3260 сучасних гуцульських прізвищ; Н.І.Головчак (Одеса, 2003) – на основі письмових документів ХVІІІ – ХХ ст. встановлено національномовну приналежність 1 930 прізвищ німців Закарпаття; Л.В.Кракалія (Чернівці, 1974) – опрацьовано антропонімічний матеріал Буковини радянського періоду; Г.Д.Панчук (Тернопіль, 1999) – проаналізовано семантику і словотвір 4 800 прізвищ Опілля; Н.І.Рульова (Івано-Франківськ, 2004) – охарактеризовано прізвища Західного Поділля кінця ХVІІІ – ХХ ст.; С.В.Шеремета (Івано-Франківськ, 2002) – встановлено лексико-семантичні і словотвірно-структурні особливості 5 450 прізвищ північної Тернопільщини.

Аналогічні дослідження виконувалися і в інших регіонах, передусім на Подніпров'ї та Сході України. Кандидатські дисертації з цієї проблеми захистили: Н.Ю.Булава (Одеса, 2005) – зроблено комплексний аналіз семантичних і дериваційних особливостей понад 10 000 сучасних українських прізвищ північної Донеччини; І.І.Льченко (Дніпропетровськ, 2003) – аналізу піддано 2 500 прізвищевих назв, зафіксованих в історико-етнографічних джерелах, та 6 000 сучасних прізвищ Нижньої Наддніпрянини; І.І.Козубенко (К., 1988) – визначено статус 5 000 неофіційних спадкових імен в антропонімічній системі Середнього Полісся й описано процес виникнення і розвитку цього класу онімів в екстра- та інтрамовній взаємодії із сучасною офіційною формулою найменування; І.А.Корнієнко (Дніпропетровськ, 2004) – виявлено загальні та специфічні риси граматичної і морфемної структури та лексико-семантичної бази близько 20 000 прізвищ Дніпровського Припоріжжя; Л.О.Кравченко (К., 2002) – проаналізовано 5 654 прізвища Лубенщини ІІ пол. ХІХ – кінця ХХ ст.; Т.В.Маргалога (Дніпропетровськ, 1997) – описано граматичні особливості, морфемну структуру та допрізвищеву семантику твірних основ 15 700 прізвищ Північного Степу України; В.Д.Познанська (Харків, 1983) – охарактеризовано антропонімію північно-східної України.

Власне діяхронічними є дослідження (8 дисертацій), які стосуються як усієї території України, так і окремих її регіонів. Зокрема колишні прізвища (прізвищеві назви) у своїх дисертаціях аналізували:

С.В.Глушич (К., 2003) – охарактеризовано словотвірну і морфологічну структуру близько 5 000 іменувань, зафіксованих у Генеральному описі Лівобережної України 1765-1769 рр. (на матеріалі Київської сотні Київського полку); О.Я.Добровольська (Ужгород, 1995) – за “Реєстрами...” 1649 р. встановлено національномовну приналежність твірних основ прізвищ Війська Запорозького і семантику цих основ (всього 13 006 лексем), виявлено їхню ареальну і лексичну дистрибуцію у лексичній системі української мови; І.В.Єфименко (К., 2001) – визначено лінгвістичний статус та особливості функціонування прізвищевих назв в українській антропонімній системі XVI ст.; Л.В.Карлова (К., 1991) – описано способи і засоби антропонімійної номінації у великоруських відказних книгах I пол. XVII ст.; О.Д.Неділько (К., 1969) – охарактеризовано антропонімію Північної частини Лівобережної України II пол. XVII – I пол. XVIII ст.; Л.О.Тарновецька (К., 1990) – на матеріалі документів ревізій I пол. XIX ст. описано близько 14 000 українських прізвищ Буковинського Подністров'я; І.Д.Фаріон (Львів, 1996) – досліджено українські прізвищеві назви Верхньої Наддністрянщини кінця XVIII – початку XIX ст.; В.А.Шевцова (К., 1978) – на матеріалі пам'яток II пол. XVII – I пол. XVIII ст. проаналізовано антропонімію середньодніпровського лівобережжя України.

Оскільки до XIX ст. розмежування прізвищ (прізвищевих назв) і прізвиць (а ще раніше – й особових імен) було досить проблематичним, то закономірно, що історичні дослідження з антропоніміки можна вважати комплексними студіями усіх різновидів антропонімів, хоча, звичайно, кожна дисертація має за основний предмет дослідження якийсь один тип власних особових назв, передусім – імена. Такими є дисертаційні роботи М.А.Демчук (Ужгород, 1985) – описано слов'янські автохтонні особові імена, які функціонували в українському антропоніміконі XIV – XVII ст.; Р.І.Керсти (Ужгород, 1978) – проаналізовано українську антропонімійну систему (чоловічі найменування) XVI ст. зі зверненням уваги на її формування, продуктивність християнських імен та їхню фонетико-морфологічну і словотвірну адаптацію у староукраїнській мові; Р.І.Осташа (Ужгород, 1986) – на матеріалі Реєстру Запорозького Війська проаналізовано українські чоловічі особові імена I пол. XVII ст.; С.Е.Панцьо (Ужгород, 1985) – охарактеризовано антропонімію давньої Лемківщини; М.І.Сенів (Ужгород, 1986) – описано українські жіночі особові назви XIV – XVIII ст.; М.Л.Худаша (Ужгород, 1980) – ґрунтовно досліджено українську антропонімію XIV – XIX ст. (чоловічі найменування).

У п'яти дисертаціях комплексність предмета дослідження є їхньою визначальною рисою, і цінність таких студій зростає завдяки тому, що порівнюється антропонімійний матеріал, різний не лише територіально чи хронологічно, а й номінативно. Зокрема, Г.В.Бачинська проаналізувала понад 6 000 імен та прізвищ переселенців з Польщі на територію Тернопільщини. Словотвірно-структурний аналіз цих прізвищ дозволив встановити, що усі вони виникли в результаті двох способів деривації – лексико-семантичного, який виявився домінуючим у процесі творення досліджених прізвищ, і морфологічного, що взагалі є визначальними для усієї західноукраїнської антропонімії [див.: 11]. Об'єктом дослідження Л.О.Белея є структурні та функціональні особливості 25 000 варіантів антропонімів, зафіксованих у давньосхіднослов'янській, староукраїнській та сучасній українській мовах [див.: 12]. В.В.Денисюк описав антропонімікон пам'яток історіографічного жанру II пол. XVII – XVIII ст. і всі зафіксовані в досліджуваних текстах антропоніми класифікував за структурними особливостями, виділивши одно-, дво-, три-, чотирилексемні та антропонімійно-апелятивні найменування і проаналізувавши їхні фонетичні, словотвірні, морфологічні, лексичні, синтаксичні, графемно-орфографічні варіанти [див.: 13]. В.М.Кам'янець здійснив комплексний аналіз особових імен, прізвиць та псевдонімів сучасної німецької мови. Вивчивши специфіку орфографії власних назв як одного з вагомих аспектів їхньої інформативності та способи переходу німецьких власних назв до української мови, дослідник встановив, що серед останніх найпоширенішим є практична транскрипція, оскільки її застосування дозволяє враховувати фонетичні та орфографічні особливості лексичної одиниці [див.: 14]. В.О.Кравченко описала сучасні прізвища, родові та особові прізвиська греків Надазов'я, встановивши, що утворення антропонімних одиниць всіх класів відбувалося шляхом антропонімізації апелятивних лексем і трансонімізації пропріальних одиниць [див.: 15].

Цікавою за предметом дослідження є дисертація О.В.Петрової, яка виконала комплексний аналіз літературних і публіцистичних псевдонімів німецької (7 105 лексем) та української (5 201 лексема) мов, зіставивши принципи, мотиви, способи і засоби псевдонімної номінації в зазначених мовах і визначивши у них спільне й особливе [див.: 16].

Як завершальний етап у дослідженні антропонімів, дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук С.М.Медвідь є фактичним підсумком антропонімічних студій. Основним предметом дослідження є багатолексемні антропонімні формули, однак аналізуються і однолексемні іменування як способи ідентифікації особи, що передували системі формул. Опрацьований фактичний матеріал (близько 60 000 багатолексемних назв, які представляють практично усі слов'янські мови) дозволив об'єктивно встановити причини формування дво- та трилексемних офіційних антропонімоформул і дослідити вплив екстралінгвальних факторів (традицій, релігії, держави, віку, статі, моди тощо) на вибір формули іменування особи [див.: 17].

Окремо можна виділити дисертаційні дослідження, у яких аналізується перехід антропонімів з однієї мови в іншу. Наприклад, фонографічні особливості українських антропонімів у французькій мові описує В.М.Мазниченко. Із текстів французьких джерел вибрано 2 000 українських антропонімів, проаналізовано існуючі варіанти їх відтворення у мові-реципієнті, досліджено взаємовплив графічного та звукового оформлень антропонімів у двох мовах, розроблено практичні рекомендації щодо відтворення українських антропонімів у сучасній французькій літературній мові [див.: 18]. Зворотний процес, тобто фонографічну адаптацію запозичених антропонімів, описує у кандидатській дисертації А.Г.Гудманян (К., 1992).

Досить багато дисертацій має комплексний предмет дослідження, і серед різних розрядів власних назв аналізуються й антропоніми. Так, І.В.Бойчук у своїй роботі розглядає адаптацію в українській і російській мовах французьких онімів, зокрема антропонімів і топонімів. Розглянуто основні ономастичні поля і встановлено, що сучасний французький ономастикон, який пройшов довгий шлях свого розвитку, охоплює, крім французьких онімів, значний алогенний прошарок, що необхідно враховувати під час адаптації французької онімної лексики; запропоновано рубрикацію для антропонімії та топонімії у французькій мові; описано особливості французьких особових імен та варіанти їх адаптації [див.: 19]. Особливою активністю відзначаються антропоетонімічні студії: і визначальна для розвитку літературної антропоніміки докторська дисертація Л.О.Белея (Ужгород, 1996), і описи антропоніміконів окремих авторів, наприклад, творів П.Куліша (О.В.Климчук – Ужгород, 2004) чи жанрів, наприклад, українського сатиричного роману (Л.П.Кричун– Кіровоград, 1998). Окремі роботи є зразками компаративістських досліджень, як дисертація А.В.Соколової (Одеса, 2003), яка зіставила антропонімікони романів Григорія Тютюнника “Вир” і Василя Земляка “Лебедина зграя”. Фольклорний антропонімікон XIX – 30–40-х років XX ст. та 40-х – 90-х XX ст. ґрунтовно описаний у дисертації Н.С.Колесник (Тернопіль, 1998). Продуктивність описаних студій яскраво ілюструє такий приклад: на російськомовному матеріалі в Україні виконано 12 досліджень з літературної антропоніміки і лише 1 – з літературної топоніміки. Однак, зважаючи на особливий статус поетоніміки, антропоетонімічні дослідження не враховуються серед власне антропонімічних, як і роботи комплексного характеру.

Таким чином, починаючи з II пол. XX ст., засвідчено якісне і кількісне зростання антропонімічних дисертаційних досліджень, серед яких домінують студії описового типу. Аналізуються, передусім, прізвища (прізвищеві назви) як конкретного історичного періоду, так і протягом значного часового відрізка. Основним висновком, який випливає з аналізу результатів виконаних досліджень, є те, що такі особові назви будь-якого регіону, маючи певні специфічні структурні, лексико-семантичні, дериваційні, функціональні чи інші ознаки, в цілому є органічним складником загальноукраїнського антропонімікону.

Аналіз дисертацій з проблем ономастики буде продовжений і надалі. Паралельно готується бібліографічний довідник, який, поряд з традиційною інформацією про час і місце виконання дисертаційного дослідження, включатиме відомості про наукового керівника, спеціалізовану вчену раду, де проводився захист, і коротку анотацію виконаної роботи. Безумовно, це допоможе молодим дослідникам-ономастам зорієнтуватися у тих питаннях, які потребують подальшого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єфименко І.В. Ономастика // Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України – 75, 1930-2005: Матеріали до історії / Редкол.: В.Г.Скляренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра, 2005. – С.243-260.
2. Кравченко Г.В. Динаміка українського іменника м. Донецька з 1890 по 1990-і роки: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Дон. нац. ун-т. – Донецьк, 2000. – 19с.
3. Медведєва О.Ю. Динаміка особових імен мешканців Українського Придунав'я (на матеріалі Кілійського та Болградського районів Одеської області): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2001. – 20с.
4. Скорук І.Д. Динаміка антропонімікону м. Луцька в XX ст.: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. / Ін-т укр. мови НАН України. – К., 1999. – 16с.
5. Брайченко С.Л. Антропонімічні уподобання мешканців Одеської області України: лінгвістичний аналіз: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. / Одес. держ. ун-т ім. І.І.Мечникова. – О., 1999. – 18с.
6. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття: Рукопис дис... д-ра філол. наук. – Ужгород, 1969. – 988с.
7. Редько Ю.К. Современные украинские фамилии (Происхождение, территориальное распространение): Автореф. дис... канд. филол. наук: 661. – К., 1969. – 32с.
8. Сухомлин И.Д. Основы полтавской ономастики (по материалам Полтавских актовых книг XVII ст.): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Харьк. гос. ун-т. – Харьков, 1964. – 20с.

9. Железняк И.М. Словообразовательная система сербохорватской антропонимии раннеисторического периода (XII–XV вв.): Рукопись дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1969. – 338с.
10. Бучко Г.Е. Фамилии Бойковщины в период их становления и в наши дни: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Ужгор. гос. ун-т. – Ужгород, 1986. – 20с.
11. Бачинська Г.В. Антропонімікон переселенців з Польщі на Тернопільщину: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2001. – 19с.
12. Белей Л.Е. Вариантность антропонимов на разных уровнях украинского языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Ужгор. гос. ун-т. – Ужгород, 1986. – 23с.
13. Денисюк В.В. Антропонімія українських історіографічних пам'яток другої половини XVII – XVIII ст.: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т мовознав. ім. О.О.Потебні НАН України. – К., 2003. – 19с.
14. Кам'янець В.М. Структурні, семантичні та функціональні особливості власних назв сучасної німецької мови (на матеріалі особових імен, прізвищ та псевдонімів): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2001. – 18с.
15. Кравченко В.О. Антропонімія надазовських греків у її відношеннях з українською та російською антропоніміями: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2002. – 20с.
16. Петрова О.В. Особливості номінації в псевдонімії німецької та української мов: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.17 / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2005. – 20с.
17. Медвідь С.М. Еволюція антропонімічних формул у слов'янських мовах: Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.03; 10.02.01 / Ін-т мовознав. ім. О.О.Потебні НАН України. – К., 2000. – 36с.
18. Мазниченко В.М. Фонографічні особливості українських антропонімів у французькій мові: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.05 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 21с.
19. Бойчук І. В. Адаптація французьких онімів в українській та російській мовах: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2002. – 20 с.

УДК 811.161.2' 373.7

СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ ПАРАМЕТРИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Хавкіна О. М., аспірантка

Запорізький національний університет

Стаття присвячена аналізу фразеологізмів із семантикою розміру в сучасній українській літературній мові. У роботі розглядаються їх семантичні особливості, розподіл між мікрополями загального поля параметричності, синонімічні та антонімічні відношення, в які вони вступають між собою.

Ключові слова: фразеологізм, мікрополе, глибина, ширина, довжина, товщина, висота, загальна величина, синонімічні відношення, антонімічні відношення.

Хавкіна Е.Н. СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ ПАРАМЕТРИЧНОСТИ В УКРАИНСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ / Запорожский национальный университет, Украина

Статья посвящена анализу фразеологизмов с семантикой размера в современном украинском языке. В работе рассматриваются их семантические особенности, распределение между микрополями общего поля параметричности, синонимические и антонимические отношения, в которые они вступают между собой.

Ключевые слова: фразеологизм, микрополе, глубина, ширина, длина, толщина, высота, общая величина, синонимические отношения, антонимические отношения.

Khavkina H.N. THE SEMANTIC FIELD OF PARAMETRICITY IN UKRAINIAN PHRASEOLOGY / Zaporizhzhya National University, Ukraine

The article deals with the analysis of the phraseologisms with the meaning of size in modern Ukrainian language. The work touches upon their semantic characteristics, allocation to the microfields of the general field of parametricity, synonymous and antonymous relations they have.

Key words: phraseologism, microfield, depth, width, length, thickness, height, general quantity, synonymous relations, antonymous relations.

У дослідженні фразеології в мовознавстві останнім часом автори торкаються все нових і більш вузьких аспектів цієї проблеми. Так, В.М.Білоноженко, І.С.Гнатюк займаються проблемами функціонування та лексикографічною розробкою фразеологічних одиниць [1], окремі проблеми фразеологічної синонімії, антонімії та полісемії розв'язували у своїх роботах М.Ф.Алефіренко, А.Панасенко, В.В.Розгон, Л.Г.Скрипник [2; 3; 4; 5]. Мовознавці намагаються також обстежити проблеми функціонування в мові фразеологічних одиниць різних семантичних полів. Наприклад, фраземи поля простору вивчалися Т.М.Філоненком [6]. Але робіт, присвячених фразеологічним одиницям зі значенням розміру, наскільки нам відомо, у вітчизняному мовознавстві немає.

При виконанні цього дослідження ми ставили перед собою такі завдання:

- 1) дослідити семантичні особливості фразеологічних одиниць зі значенням розміру, розподіл їх між мікрополями семантичного поля параметричності;
- 2) проаналізувати можливі синонімічні та антонімічні відношення між членами кожного з мікрополів;
- 3) простежити особливості вживання окремих лексем зі значенням розміру у складі фразем, що через своє фразеологічне значення не відносяться до поля параметричності;
- 4) з'ясувати, які слова на означення розміру і в яких значеннях превалюють у системі фразеології української мови.

Фразеологічні одиниці української мови нерівномірно представлені в різних мікрополях семантичного поля параметричності. Так, наприклад, мікрополе висоти репрезентоване синонімічними фраземами, що означають високу людину: *великий аж до неба // верства келебердянська // саженого росту // через хату перехилиться і моркву вирве* [7, с.28-29] *верства пирятинська (чугуївська, мальована тощо)* [8 I, с.73], а низьку – *від горника два вершка // вершикового зросту* [7, с.28-29]. Синонімічні ряди групи великої і малої висоти не однакової довжини. І хоча ряд фразем на позначення високих людей довший, його члени, як і члени будь-якого синонімічного ряду фразеологізмів, “розрізняються за відтінками значень, широтою семантики, емоційно-експресивним забарвленням, сферою вживання” [4, с.29]. В основі фразеологізму завжди лежить „загальнозрозуміле для носіїв мови” [9, с.12], в цьому випадку – предмети, зрозумілі й звичайні для пересічного українця: *горщик, верства, небо, сажень, хата* тощо.

Мікрополе товщини широко представлене в українській фразеології. Наприклад, худу людину називають такі фразеологічні одиниці, що становлять синонімічний ряд: *висохлий на тараню // шкіра та кістки // живіт присох до спини // аж ребра знати // ходячий мрець // аж ребра світяться // одні кістки стирчать // самі кістки стирчать // мов жердина*, а товсту – *ні обійти не об'їхати // в свою шкіру не потовпиться // і конем не об'їдеш // як барило // як бодня // трохи не лусне* [7, с.40, с.56, с.139], *в (при) тілі* [8 II, с.884], вони теж утворюють синонімічний ряд. Мовознавці вже звертали увагу на те, що порівняльні фразеологічні звороти часто об'єднуються в синонімічні ряди [3, с.26]. На наш погляд, до синонімічного ряду на позначення худих людей не можна віднести фразему *мов (як) свічка* [8 II, с.788] (хоча вона відноситься до мікрополя товщини), бо її значення дещо інше – “рівний, стрункий”. Дієслівна фразема *вбиватися в тіло (в сало)* [8 I, с.70], що означає “поправлятися, гладшати”, вступає в антонімічні відношення з конфронтованими за значенням фраземами *перепастися на смик (на сухарі)* [8 II, с.620], *як (мов, ніби) скапувати свічкою* [8 II, с.814], *спадати (спастися) з тіла (в тілі, на тілі)* [8 II, с.845], *спадати (спастися) з лиця (на лиці, на виду)* [8 II, с.845], які можна вважати синонімічними. У фразеологічних одиниць (що утворюють синонімічний ряд) з семантикою малої товщини *мов з хреста знятий, виходець з того світу, лантух з маслаками, од вітру валиться, одна тіль залишилася, тільки душа в тілі* присутнє додаткове значення “який має хворобливий вигляд”, а у фразем *як (мов, ніби) скапувати свічкою, спадати (спастися) з лиця (на лиці, на виду)* – “марніти”. Погодимось з думкою В.В.Розгона, що “навіть дуже близькі синоніми не переобтяжують фразеологічного складу мови, а є необхідними елементами урізноманітнення засобів вираження” [4, с.30].

Мікрополе ширини репрезентоване одиничним фразеологізмом, що означає широкоплечу, дуже людину, – *аршин у плечах* [8 I, с.15].

Подібну ситуацію спостерігаємо й у мікрополі довжини, куди, вважаємо, може бути віднесено одну порівняльну фразему зі значенням “короткий” – *як (мов, ніби) собаки обгризли* [8 II, с.839].

Мікрополе глибини представлене такими фразеологічними одиницями: *[старій] жабі (горобцеві, горобцю) по коліна* [8 I, с.386]; *по коліна (в коліно)* [8 I, с.386], перша з яких має значення “мілко”, друга – “глибоко”.

Мікрополе загальної величини репрезентоване лише фраземами групи великої загальної величини: *виходити за рамки (за межі)* [8 I, с.110]; *виходити з берегів* (тільки якщо мова йде про ріку, водоймище тощо) [8 I, с.112]; *нема берегів* [8 II, с.542]; *не було кінця-краю // нема кінця-краю* [8 II, с.543].

Переважна кількість фразем має відношення до людини, її зовнішності. Це підтверджує результати аналізу, який проводив М.Ф.Алефіренко. Він стверджує, що 88% фразем української мови відносяться до понятійної сфери “людина”, і лише 12% – до сфери “всесвіт і людина” [2, с.16].

Нами було зафіксовано велику кількість фразеологічних одиниць, які містять у своєму складі окремі лексеми, що мають значення розміру. Проте вони знаходяться поза межами поля параметричності через те, що їх фразеологічне значення не пов’язане з семантикою розміру. Це фраземи, що містять репрезенти мікрополів:

1) глибини: *бодай завело в безодню* [8 I, с.300]; *до глибокого снігу* [8 II, с.837]; *кидатися в безодню* [8 I, с.371]; *копати безодню* [8 I, с.388]; *потопати в безодні* [8 II, с.682]; *садити на мілину* [8 II, с.778]; *сісти як рак на мілині (на мілкому, на мілі)* [8 II, с.84]; *стояти над безоднею* [8 II, с.864]; *штовхати в прірву (безодню)* [8 II, с.968]; *як у бездонну бочку* [8 I, с.47]; *море по коліна (по пупа)* [8 I, с.506];

2) висоти: *аж душа вгору росте* [7, с.15]; *акції зростають* [8 I, с.14]; *випала висока честь* [8 II, с.946]; *високі пороги* [8 II, с.677]; *високої думки* [8 I, с.272]; *високої (найвищої) марки* [8 I, с.464]; *високої (найвищої) проби* [8 II, с.702]; *високо літати* [8 I, с.441]; *високо нестися* [8 II, с.548]; *високо піти* [8 II, с.642]; *високо нести голову* [8 II, с.547]; *вита ~~високих~~ сферах* [8 I, с.106]; *залізати у високі високості* [8 I, с.311]; *з висоти пташиного польоту* [8 I, с.105]; *на висоті* [8 I, с.105]; *на голову вищий* [8 I, с.113]; *наплювати з високого дерева* [8 II, с.648]; *низької (невисокої) проби* [8 II, с.702]; *низько сісти* [8 II, с.810]; *птах високого польоту* [8 II, с.715]; *птах низького польоту* [8 II, с.716]; *роги високі ростуть* [8 II, с.742];

3) довжини: *довгі руки* [8 II, с.768]; *короткий розум* [8 II, с.759]; *мати довгі вуха* [8 I, с.741]; *мати довгого язика* [8 I, с.470]; *на короткій нозі* [7, с.150]; *руки короткі* [8 II, с.769]; *справа коротка* [8 II, с.853]; *укоротити віку (життя, живота)* [8 II, с.913]; *у довгий ящик // у довгу шухляду* [8 II, с.980]; *укоротити язика* [8 II, с.913]; *у коротких словах* [8 II, с.828]; *розмова коротка* [8 I, с.499];

4) товщини: *жила тонка // кишка тонка* [8 I, с.293]; *за царя Панька, як була земля тонка* [8 II, с.939]; *на тонку* [8 II, с.889]; *тонке вухо* [8 I, с.163]; *тонкий на сльози* [8 II, с.889]; *тонко прясти* [8 II, с.715]; *тонкого ладу* [8 I, с.411];

5) ширини: *широким фронтом* [8 II, с.919]; *вузьке місце* [8 I, с.495]; *вивести у широкі світи* [8 I, с.82]; *вивести на широку дорогу* [8 I, с.83]; *з широкої дороги* [8 I, с.264]; *за широкою спиною* [8 II, с.847]; *і (аж, наче) світ поширив (попросторив)* [8 II, с.783]; *на широку ногу* [8 II, с.556]; *піти широким світом* [8 II, с.644]; *по широких світах* [8 II, с.786]; *чутка шириться* [8 II, с.960]; *широка душа // широке серце* [8 I, с.282]; *широкий жест* [8 I, с.291]; *широкою рукою* [8 II, с.773];

6) загальної величини: *велика риба* [8 II, с.735]; *велика цяця* [8 II, с.943]; *велике діло* [8 I, с.244]; *велике серце* [8 II, с.792]; *велике цабе* [8 II, с.937]; *великий (-а) пан (-і)* [8 II, с.607]; *великий птах* [8 II, с.715]; *великий хліб* [8 II, с.926]; *великим дивом* [8 I, с.238]; *великого розуму* [8 II, с.760]; *великої руки* [8 II, с.772]; *голова пухне (розбухає, розпухає)* [8 I, с.182]; *дивитися великими очима* [8 I, с.235]; *з великого розуму* [8 II, с.761]; *з великої літери* [8 I, с.442]; *з великою повагою* [8 II, с.651]; *з великою силою* [8 II, с.803]; *міряти великою мірою* [8 I, с.492]; *на (пре)велику силу* [8 II, с.804]; *очі великі* [8 II, с.598]; *під великим секретом* [8 II, с.791]; *у лісі щось велике здохло* [8 II, с.973]; *робити великі очі* [8 II, с.740]; *рости великий!* [8 II, с.762]; *ставати у великій пригоді* [8 I, с.64]; *вирости з пелюшок* [8 I, с.102]; *вирости в очах* [8 I, с.102]; *виростають крила* [8 I, с.397]; *як виросте трава на помості // як на долоні волосся виросте // як виросте гарбуз на вербі* [8 II, с.730]; *діло маленьке* [8 I, с.245]; *за мали* *М БОГОМ* [8 I, с.42]; *на маленького Юрія* [8 II, с.973]; *невелика штука* [8 II, с.968]; *невеликий (-а) пан (-і)* [8 II, с.607]; *як малій дитині* [8 I, с.239].

Деякі з наведених вище фразеологізмів вступають в антонімічні відношення: *діло маленьке – велике діло, великий (-а) пан (-і) – невеликий (-а) пан (-і), птах низького польоту – птах високого польоту, високої (найвищої) проби – низької (невисокої) проби, високо літати – низько сісти* та в синонімічні зв’язки: *велика риба // велике цабе* *великий (-а) пан (-і) // великий птах // птах високого лету, невелике цабе // невелика птиця // невелика цяця // невелика пані // птах низького польоту* тощо.

На наш погляд, фразеологізми *без итанів під стіл бігати (ходити)* [8 I, с.28] // *під стіл пішки ходити (бігати)* – бути дуже малим, малою дитиною [8 II, с.929]; *вбиватися в колодочки* *(в палки і виростати, ставати дорослим* [8 I, с.69]; *з мале* *з (від) самого ма* *лечку (ма* *лечку дитинства* [8 I, с.462]; *і мале і велике (старе) // і старе і мале // старі й малі // від малого до старого* – усі люди, діти й дорослі [8 I, с.461] не можуть бути віднесені до поля параметричності, бо їх фразеологічне значення пов’язане скоріше з віком, ніж із розміром.

В кількох фразеологізмах, проаналізованих вище, спостерігаємо взаємозаміну параметризмів репрезентами різних мікрополів: *великого (високого) коліна* [8 I, с.386]; *випала велика (висока) честь* [8 II, с.947]; *високого (великого) лету* [8 I, с.458]; з *великою (високою) повагою* [8 II, с.651]; *кишка тонка (коротка)* [8 I, с.374]; *низького (дрібно) лету* [8 I, с.458].

Отже, переважна кількість фразеологічних одиниць зі значенням розміру вказує на фізичні властивості того, кого вони називають. Частина параметричних фразем має додаткові значення, не пов'язані з розміром. Найчисленнішими в межах семантичного поля параметричності є мікрополя висоти й товщини, кількісно найменшими – ширини, довжини. На позначення високої або низької, худі або товстої людини в сучасній українській мові існують синонімічні ряди фразем, які також вступають і в антонімічні відношення. Окремі лексеми зі значенням розміру трапляються у численних фразеологічних одиницях, що через своє загальне фразеологічне значення не входять до семантичного поля параметричності. Фіксується фраземи, в яких параметризм одного мікрополя можуть бути замінені параметризмом іншого мікрополя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наукова думка, 1989. – 156с.
2. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Харків: Вид-во при Харків. держ. ун-ті вид. об'єднання “Вища школа”, 1987. – 135с.
3. Панасенко А. Склад і функціонування порівняльних фразеологізмів // Урок української. – 2005. – № 5-6. – С.25-26.
4. Розгон В.В. Функціонально-семантична співвіднесеність фразеологічних одиниць і лексем // Нова філологія. – 2001. – № 2. – С.26-33.
5. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К.: Наукова думка, 1973. – 280с.
6. Филоненко Т.М. Фразеологический образ в языковой модели пространства // Филологические науки. – 2002. – № 2. – С.87-93.
7. Калашник В.С., Колоїз Ж.В. Словник фразеологічних антонімів української мови. – К.: Довіра, 2004. – 284с.
8. Фразеологічний словник української мови / Уклад. В.М.Білоноженко та ін. – К., 1993. – 984с.
9. Онкович Г. Фразеологізми як національно-культурний компонент українознавства // Дивослово. – 1994. – № 9. – С.12-16.

УДК 811.161.2'[37+38]

ПРЕФІКСАЛЬНИЙ І КОНФІКСАЛЬНИЙ СПОСОБИ ТВОРЕННЯ НОМЕНІВ ОДЯГУ ТА ВЗУТТЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Хмара Г. В., викладач

Харківський гуманітарний університет “Народна українська академія”

У статті розглянуто деривати, утворені префіксальним та конфіксальним способами. Продуктивність цих способів словотвору простежено на матеріалі назв одягу і взуття сучасної української мови. Виділено національні і запозичені форманти, проаналізовано префіксоїдні утворення, досліджено семантико-словотвірні відношення між твірними словами й похідними від них назвами.
Ключові слова: *конфікс, конфіксація, назовництво, номен, префікс, префіксоїд, префіксація.*

Хмара Г. В. ПРЕФИКСАЛЬНЫЙ И КОНФИКСАЛЬНЫЙ СПОСОБЫ ОБРАЗОВАНИЯ НОМЕНОВ ОДЕЖДЫ И ОБУВИ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ / Харьковський гуманітарний університет “Народная украинская академия”, Украина

В статье рассматриваются дериваты, образованные префиксальным и конфиксальным способами. Продуктивность этих способов словообразования определяется на материале названий одежды и обуви в современном украинском языке. Выделены национальные и заимствованные форманты,

проанализированы префиксоидные образования, исследованы семантико-словообразовательные отношения между мотивирующими и мотивированными словами.

Ключевые слова: *конфикс, конфикация, номинация, номен, префикс, префиксоид, префиксация.*

Khmara H. V. PREFIXAL AND CONFIXATION METHODS OF MAKING CLOTHES AND FOOTWEAR NOMENS INMODERN UKRAINIAN / Kharkiv humanitarian university "People's ukrainian academy", Ukraine

Derivatives formed by prefixal and confixation methods are studied in the article. Productiveness of these word formation methods is examined on names of clothes and footwear in modern Ukrainian. National and borrowed formants have been secreted, prefixoidal formations have been analysed, semantic and word-formation relations between words and their derivatives have been studied.

Key words: *confix, confixation, naming, nomen, prefix, prefixoid, prefixation.*

В українському мовознавстві назви одягу і взуття в основному досліджено з точки зору їхнього походження (Г.Войтів, В.Горобець, Г.Миронова, М.Худаш тощо), особливостей їхньої діалектної стратифікації (Л.Анісімова, Ф.Бабій, Н.Клименко, Н.Пашкова, Л.Пономар та ін.), крім того, означений "одноаспектний" підхід є і своєрідною традицією, що тягнеться від XIX століття.

Означене, у свою чергу, свідчить про потребу з'ясувати сутність номінування *сучасного* одягу і взуття, його основні принципи і способи, що є можливим тільки за умови дослідження назв одягу і взуття в різних складниках національної мови (літературній мові, жаргонах, просторіччі, діалектах) як єдиного, цілісного явища. До того ж, в умовах збільшення відкритості українського суспільства, трансформації ціннісних орієнтирів, коли динамічно змінюються звичні форми культури і стиль життя, вивчення механізмів номінації сучасного одягу і взуття набуває особливої актуальності. Адже, зберігаючи давні традиції, український одяг і взуття постійно розвивається й трансформується. Деякі елементи традиційного вбрання, які дійшли до нашого часу (форма, орнамент, колір), щоразу по-новому об'єднуються в гармонійну цілість. Зі змінами матеріальної культури окремі реалії втрачаються, заступаються іншими, що, у свою чергу, зумовлює зміни складу номенів одягу і взуття та відношень між одиницями аналізованої тематичної групи: перехід певних назв до пасивного запасу, стирання формальних і семантичних ознак мотивації одягу, взуття чи й повну їхню утрату. Водночас з'являються номенні на позначення нових реалій, у зв'язку з чим змінюються джерела поповнення тематичної групи, формуються нові способи й моделі номінування одягу і взуття. Ось чому маємо зазначити, що в українській мові з'явилася нагальна потреба зафіксувати й докладно описати джерела формування, типи (способи, види) сучасного номінування одягу і взуття, виявити основні тенденції в ньому, визначити, чи існує взаємодія і яка вона між кодифікованими й некодифікованими номенами одягу і взуття тощо. У цій статті проаналізуємо номенні одягу і взуття, утворені шляхом приєднання до твірної основи префіксів (префіксоїдів), конфіксів.

Досліджуваний матеріал показав, що *префіксальний спосіб творення* одягово-взуттєвих номенів за кількістю продукованих одиниць значно поступається перед суфіксальними утвореннями (близько 15% від загальної кількості афіксальних номенів), що є загальномовною ознакою, оскільки "префікси (у класі іменників) не стільки класифікують, скільки уточнюють вихідний знак" [1, с.283], модифікують його. Префіксація з мінімальними витратами морфемного матеріалу дає змогу оформити одиницю, відобразити словотвірне місце, яке посідає слово в мові й в окремому словотвірному гнізді.

Дослідження арсеналу префіксальних засобів у межах цього способу дозволило виділити національні й запозичені форманти. В одягово-взуттєвому назовництві переважають словотвірні типи із власне українськими префіксами, зокрема префіксами *за-*, *без-*. Ці префікси використовуються для творення номенів зі спільним предметним значенням, у якому можна виділити декілька семантичних полів:

- префікс *за-* репрезентує значення, що вказує на місце перебування за межами чого-небудь. Наприклад, *закаблук* '1. Задня частина взуття, що охоплює п'яту' [2 III, с.136];
- префікс *без-* вказує на відсутність чогось; так, наприклад, за допомогою цього префікса з'явився номен *безкозирка* 'Кашкет без козирка, який носять військові моряки' [2 III, с.130].

Значення твірних слів здебільшого зберігаються, не зливаються повністю зі значеннями префіксів, а отже, не розчиняються в загальних словотвірних значеннях дериватів. На семантичному рівні префікси виділяються узагальненим характером значення.

Останнім часом активізувалися процеси творення назв одягу і взуття за допомогою перехідних, проміжних одиниць – кореневих за походженням морфем, які частково десемантизувалися й функціонально зблизилися з афіксами. Двоїстий, гібридний характер препозитивних, в основному іншомовних, одиниць є тим чинником, що ускладнює визначення їхнього статусу. У мовознавстві такі елементи визначають як компоненти складних слів [3, с.232], афікси [4, с.109], частини інтернаціональних слів [5, с.128] тощо. Проте більшість науковців позначає їх терміном "*префіксоїд*", указуючи на перехідний, проміжний характер таких одиниць [див. для прикладу: 6; 7; 8; 9].

Саме останній термін "префіксоїд" і відповідно його визначення імпонує нам із таких причин:

- препозитивні елементи наближаються до префіксів тим, що, як і префікси, повторюються в ядрі однотипних слів; граматично нейтральні, тому що не впливають на визначення чи зміни частиномовної приналежності деривата;
- препозитивні елементи і префікси не тотожні семантично: “префіксам властивий узагальнено-абстрактний характер, чим і зумовлено основну їх функцію – модифікувати, уточнювати значення твірних слів; префіксоїди мають конкретний характер значень (наприклад, кардіо (серце), визначають розмір – макро (великий), міні (найменший) тощо)” [6, с.37]. Препозитивна позиція для префіксоїдів, на відміну від префіксів, не є фіксованою, оскільки вони можуть бути і в постпозиції, пор. *графоман і картограф, філологія і слов'янофіл*.

Найчастіше розширення кола префіксоїдів української мови відбувається в результаті поступового перетворення запозичених основ (здебільшого компонентів складних слів) в афікси.

У межах одягово-взуттєвого словотворення ми виділили препозитивні іншомовні елементи з кількісним значенням, які за семантикою наближаються до префіксів. Як відомо, модифікаційна словотвірна функція префіксів української мови зводиться саме до кількісної модифікації слів. Серед префіксоїдів із кількісним значенням в одяговому назовництві (*міні-, максі-, міді-*) вирізняємо продуктивну словотвірну модель: “префіксоїд *міні* + іменник, що позначає одяг, взуття”. Префіксоїд виражає значення ‘дуже короткий (про жіночий одяг)’ [10, с.530]. Наприклад, *міні-сукня* ‘Дуже коротка (вище за коліна) сукня відповідно до міні-моди’ [10, с.530], *міні-бікіні* ‘жіночий купальний костюм, що складається з дуже вузького бюстгальтера і плавок’ [11].

На думку Л.Сахарного, номен *міні-спідниця* ‘Дуже коротка (вище за коліна) спідниця’ [10, с.530] кальковано багатьма європейськими мовами з англійської (порівняймо англійське *miniskirt*), де моду на міні-спідниці ввели в 1967 році модельєри Мері Куант (Англія) й Андре Куреж (Франція) [12, с.98]. В українській мові калька *міні-спідниця* породжує словотвірну модель “*міні-* (у значенні малий, маленький, мініатюрний) + іменник”. Префіксоїд *міні-* має широкі комбінаторні властивості, тому що приєднується як до іншомовних (*міні-модель, міні-плеєр*), так і до питомих слов'янських іменників (*міні-шубка, міні-пекарня*). Зазначимо, що за допомогою префіксоїда *міні-* утворюються іменники не тільки з предметним значенням, але й з абстрактною, процесуальною семантикою (*міні-промова*) і навіть терміни (*міні-футбол*).

Вважаємо, що в жіночій моді як антонім до *міні-одягу* виникає *максі-одяг* відповідно до *максі-моди* (‘Мода на довгий жіночий одяг’ [10, с.505]). Словотвірна модель “*максі-* (дуже великий) + іменник” ґрунтується в українській мові на кальці з англійської *maxiskirt* – спідниця максимальної довжини. Зазначимо, що спочатку за допомогою префіксоїда *максі-* утворювалися тільки номени одягу. Наприклад, *максі-пальто* ‘Довге пальто відповідно до максі-моди’ [10, с.505], *максі-сукня* ‘Довга сукня відповідно до максі-моди’ [10, с.505] тощо. Назви жіночого одягу середньої довжини (до середини литки) утворюються за моделлю “префіксоїд *міді-* (вказує на одяг середньої довжини) + вид одягу”. Модель походить від кальки з англійської мови *midiskirt* “спідниця середньої довжини (до середини литки)” і поки що породжує тільки назви одягу. Наприклад, *міді-сукня, міді-спідниця*. Звужене коло словотвірних можливостей префіксоїда *міді-* гіпотетично можемо пояснити наявністю інших назв (як правило, запозичених) жіночого одягу “середньої довжини”: порівняймо, для прикладу, *капрі* ‘жіночі брюки до середини литки’ [11] (частіше у тлумаченні маємо ‘нижче колін’) чи один із різновидів одягу – *бермуди* ‘жіночі брюки з трикутником розширенням від талії до середини литки чи донизу’ [11]. Через розповсюдженість запозичених номенів словотвірні виявляються надлишковими.

Зазначимо, що в українській мові короткий, довгий, середньої довжини одяг позначають як цілі комплекси, так і їх перші компоненти. З одного боку, усічені назви одягу є лаконічними, економними, з другого, – допускають неточність, неповну реалізацію інформації.

На позначення кількості в одяговому назовництві використовуються префіксоїди *бі-* (два) та *моно-* (один).

Вважаємо, що номени *бікіні** (‘жіночий купальний одяг, що складається з вузького бюстгальтера і плавок’ [11]) й *монокіні* (‘нижня частина купальника, якщо верхню не вдягають’ [11]), який є антонімом до номена *бікіні*, входять до одного зіставного ряду зі словами, оформленими словотворчими елементами з однаковим значенням, і є морфемно членованими, але непохідними (порівняймо однотипні ряди слів: *білінгвізм, бінарний, біметал, моноблок, монокорм, монокристали, монокультура* тощо). “Такі слова знаходяться на етапі, який відповідає етапу членованої непохідності запозичень” [13, с.73]. Номени мають розглядатися як умовно подільні, “префіксоїдні морфемами яких можуть бути відокремлені лише

* Слово запозичено з англійської мови й походить від назви острова Вікіні в Тихому океані, де США вперше випробували в 1946 й 1954 роках ядерну зброю (поява такого виду купальника сприймалася як вибух в історії моди).

формально. Такі запозичення знаходяться на етапі освоєння морфемною системою української мови і мають низький ступінь подільності, однак виявляють тенденцію до поступового підвищення рівня морфемної членованості та переходу на етап “пошуків похідності” [13, с.73]. Умовно в означених номенах можна виділити формант **-кіні**, що означає купальний одяг, а префіксоїди **бі-**, **моно-** вказують на кількість елементів одягу.

Зазначимо, що номен *бікіні* в сучасній мові зазнав часткової десемантизації й функціонально наблизився до афікса, тобто перетворився на префіксоїд. Наприклад, у похідних *бікіні-дизайн*, *бікіні-зачіски* номен виконує функцію префіксоїда з узагальненим значенням “інтимний”. Чинники, що є визначальними для виділення префіксоїда в похідних словах, – давність запозичення та словотвірна активність названого префіксоїда в українській дериваційній системі.

Як бачимо, у сучасному одяговому назовництві помітно активізувалися префіксоїди з кількісним значенням (**міні-**, **максі-**, **моно-**, **бі-**). Префіксоїди **міні-**, **максі-** породили в сучасній мові продуктивні словотвірні моделі, за якими утворюються не тільки назви одягу, але й номені інших тематичних груп. Такі префіксоїди ближчі до префіксів, оскільки модифікаційна словотвірна функція безумовних префіксів української мови зводиться саме до кількісно-оцінної модифікації змісту слів. “Конкретно-предметний характер значень префіксоїдів іншомовного походження через несумісність із кількісно-оцінним характером значень власне префіксів обмежує їх участь у формуванні словотвірних рядів слів. Обмежена комбінаторика таких елементів зумовлена ще й їх спеціально-термінологічним використанням” [6, с.73]. Наприклад, префіксоїди **кардіо-** (серце) – застосовується у медицині (*кардіохірургія*, *кардіосклероз*); **біо-** (життя) – використовується в біології (*біоенергетика*, *біокаталізатори*).

Останнім часом префіксоїди виходять за межі термінології й починають породжувати загальнономовні й навіть розмовні номені. Наприклад, у розмовній мові за допомогою термінологічного за походженням префіксоїда **псевдо-**, що означає “несправжній, позірний, підробний”, утворено номен *псевдоадидас* у значенні ‘неякісні, нефірмові кросівки’ [11].

Префіксоїди іншомовного походження із конкретно-предметним значенням перебувають ближче до кореневих морфем, ніж до префіксів.

Серед комбінованих способів словотворення в одягово-взуттєвому назовництві застосовується **префіксально-суфіксальний**, який визначається двобічним ускладненням основи – одночасним приєднанням двох афіксів, які мають різне смислове навантаження.

Останнім часом у лінгвістиці змінюються погляди на префіксально-суфіксальний спосіб творення слів, який стали визначати як **конфіксацію** – творення слів за допомогою функціонально єдиної двоелементної морфемі – конфікса (а не комбінації префікса й суфікса) (див. праці С.Воропай [14], О.Земської [15; 16], Н.Янко-Триницької [17]). “Основну семантичну роль у префіксально-суфіксальному творенні відіграють префікси, визначальною рисою семантичної структури яких є функціонально-семантична спеціалізація, суфікс же має досить високий ступінь узагальненості й оформлює похідну основу” [18, с.147].

Аналізуючи семантико-словотвірні відношення між твірними словами й похідними від них назвами, у формальній структурі яких вичленовуємо конфікси, ми виявили значну групу номенів, кожен із яких формально мотивується одним, а семантично – іншим словом. Наприклад, *підоплічка* зі значенням ‘Підкладка або вставка в сорочці народного крою від плечей до половини грудей і спини’ [2 VI, с.477] семантично мотивується іменником *плече* ‘1.Частина тулуба від шиї до руки’ [10, с.776], а формально – потенційно можливим прикметником *підоплічний*; номен *налокітник* ‘Металева покриття, яке захищає лікті воїна від ушкодження’ [2 V, с.121] формально співвідноситься з потенційним словом *налокітний*, а семантично мотивується іменником *лікоть* ‘1.Місце з’єднання плечової кістки з кістками передпліччя, де згинається рука’ [2 IV, с.514].

Аналогічне явище властиве іншим конфіксальним номенам: *заплічник* (проф. жарг.) ‘м’який або твердий прилад, що вдягається через плече для закріплення в певному положенні руки в гіпсі’ [11], *підрясник* ‘Довгий одяг священнослужителя, поверх якого надягається ряса’ [10, с.780], *наголінник* ‘1.Частина металевої збруї, що накладається на голінку. // Все, що накладалось, одягалось на голінку’ [10, с.555] тощо.

Зауважимо, що в українській дериватології проблема розходження формальної й семантичної мотивації не була предметом спеціального розгляду, проте на наявність похідних слів із неоднозначною словотвірною структурою свого часу звернули увагу В.Горпинич, І.Ковалик, З.Сікорська, Б.Шарпило. Наприклад, З.Сікорська зауважує, що кількість таких слів постійно збільшується: “Необхідно аналізувати ці слова дуже уважно, виходячи з діалектичної єдності форми і змісту, ураховуючи співвідношення діахронії та синхронії, застосовуючи критерії найбільшої семантичної близькості між твірними й похідними словами” [19, с.36].

Деяким номенам, у структурі яких виділяємо конфікси, властива множинність словотвірної структури. Можливість установлювати неодноразові семантико-словотвірні зв'язки з кількома твірними спричиняє різне членування основи, відповідно – виділення різних способів словотворення (суфіксального або конфіксального). Наприклад, дериват *нарукавник* ‘1.Чохол, який надягають поверх рукава, для захисту від чого-небудь’ [2 V, с.179] співвідноситься з іменником *рукав* ‘1.Частина одягу, що покриває руку...’ [10, с.1089] і прикметником *нарукавний* ‘Який міститься на рукаві або прикріплюється до рукава’ [10, с.578], подвійність мотивації номена зумовлює різне членування похідного (на- рукав -ник – ← *рукав*; *нарукавн* -ик ← *нарукавний*) і, відповідно, – різні способи словотворення: суфіксальний і конфіксальний.

Подвійна, іменниково-прикметникова, мотивованість властива й іншим назвам одягу: *підколінник* ‘розм. Те, що облягає коліно (у 1 знач)’ [2 VI, с.437], *безрукавка* ‘Вид одягу без рукавів’ [2 I, с.145], *налобник* ‘1. Металева покриття, яке захищало лоб воїна від ушкоджень; начільник’ [2 V, с.121], *начеревник* ‘Накладка на живіт для тепла або для захисту від пошкоджень’ [2 V, с.235] (‘накладка на черево’), *настинник* ‘Металева покриття, яке захищало спину воїна від ушкодження’ [2 V, с.195] тощо.

Уважаємо, що в таких і подібних випадках похідні назви одягу, виникаючи як одноструктурні, могли перетворитися на багатоструктурні внаслідок розвитку словотвірної семантики, що, у свою чергу, може зумовлюватися взаємодією з семантикою інших спільнокореневих слів, які до цього функціонували в мові.

Аналіз номенів одягу і взуття дозволяє виділити продуктивні конфіксальні словотвірні моделі.

1. “Складник **на-** + іменна основа + складник **-ник-**”, де **на-** має сему “розташований на тому, що названо твірною основою”; **-ник-** виражає загальне предметне значення (наприклад, *наплічник* ‘1.Наплічна прикраса або частина одягу у вигляді вузької смужки на плечах’ [10, с.574], *нарукавник* ‘1.Чохол, який надягають поверх рукава...’ [2 V, с.179], *навушник* ‘1.перев. мн. Частина головного убору, яка закриває вуха. // Спеціальне пристосування, що прикриває вуха від морозу, вітру’ [2 V, с.43]).

2. “Складник **під-** + іменна основа + складники **-ник-, -ок-, -к-**”, у моделі **під-** виражає значення “розташований під тим, що називається твірною основою”, а **ник-, -ок-, -к-** мають загальне предметне значення. Наприклад, *підслідники* ‘панчішно-шкарпетковий виріб, яким укривають ступні ніг частково або цілком’ [20, с.11], *підштаники, підштаники* ‘розм. Чоловіча білизна, спідні’ [2 VI, с.527], *підколінник* ‘розм. Те, що облягає коліно’ [2 VI, с.771].

3. Непродуктивними виявилися словотвірні моделі: “складник **без-** (у значенні “відсутність того, що назване твірною основою”) + іменна основа + складник **-к-** (виражає загальне предметне значення)”, наприклад, *безрукавка*; “складник **за-** (має значення “перебування позаду того, що назване твірною основою”) + іменна основа + складник **-ник-** (виражає загальне предметне значення)”, наприклад, *заплічник* (термінол.) ‘м’який або твердий прилад, що вдягається через плече для закріплення у певному положенні руки в гіпсі’ [11]; “складник **через-** (“розташований через те, що названо твірною основою”) + іменна основа + складник **-ник-** (виражає загальне предметне значення)”, наприклад, *черезплічник* ‘2.Перев’яз для підтримування хворої руки’ [2 XI, с.305].

Конфіксальні номенів одягу мають широке поле денотативної співвіднесеності, тому для їхнього визначення необхідний контекст. Це зумовлено невивідністю їхнього значення із форми. Наприклад, *навушники* позначають не тільки ‘частину головного убору, що закриває вуха’, але й ‘пристрій для слухання звукопередач’. Однак семантичними такі деривати вважати не можна, оскільки вони збігаються тільки формально, а деяку близькість семантики пояснюємо наявністю спільного кореня (у прикладі з *навушниками* спільним коренем є -вух-).

Отже, проаналізувавши назви одягу і взуття, утворені префіксальним і конфіксальним шляхами, ми дійшли деяких загальних висновків. Префіксальні (префіксоїдні) назви одягу і взуття стилістично нейтральні (за винятком розмовного номена *псевдоадидас*), але тяжіють до термінологічних. Важливим є те, що в одягово-взуттєвій тематичній групі за допомогою префіксальних (префіксоїдних) похідних відбувається заміна описових вільних словосполучень, що позначають новий вид одягу, взуття. Це відповідає потребам мовців у стислій, економній формі подати максимум інформації. Серед конфіксальних номенів ми виділили мономотивовані (50% від загальної кількості) і полімотивовані (близько 40% від загальної кількості); 10% конфіксальних назв мають розходження формальної і семантичної мотивації.

Активний процес розвитку, збагачення групи назв одягу і взуття не припиняється й потребуватиме свого подальшого дослідження в найрізноманітніших аспектах: з’ясування причин різнотипної мотивації номенів одягу і взуття, установлення основних моделей синтаксичних номенів, дослідження шляхів запозичення назв, аналіз спеціальних номенів одягу і взуття тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кубрякова Е.С. Теория номинации и словообразования // Языковая номинация (Виды наименований). – М.: Наука, 1977. – С. 222-304.
2. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
3. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – К.: Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України, 1999. – 297 с.
4. Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык. Лексика: Курс лекций. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1954. – 203 с.
5. Современный русский язык. Морфология / Под ред. В.В.Виноградова. – М.: Изд-во ун-та, 1952. – 519 с.
6. Городенська К.Г. Префікси і префіксоїди в українській мові // Мовознавство. – 1986. – №1. – С.36-41.
7. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К.: Наукова думка, 1973. – 186 с.
8. Потиха З.А. Современное русское словообразование. – М.: Просвещение, 1970. – 384 с.
9. Українська мова: Енциклопедія / Редкол. В.М.Русанівський, О.О.Тараненко та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і головн. ред. В.Г.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2002. – 1440 с.
11. Власні записи, збирані протягом 1999 – 2005 років з україномовних періодичних видань, державних стандартів термінології, усних виступів, розмов, художніх творів тощо.
12. Сахарный Л.В. Женская мода и словообразование (модель с мини- и некоторые вопросы теории словообразования) // Вопросы грамматики. Ученые записки. – Пермь, 1972. – № 243. – С. 84-112.
13. Муромцев І.В. Особливості освоєння лексики іншомовного походження в сучасній українській мові (морфонологічно-дериваційний аспект) // Вестник Харьковского университета. – Х., 1986. – № 284. – С.72-77.
14. Воропай С.В. Система конфіксального творення іменників в українській мові 11-20 століть: Автореф. дис.... канд. філол. наук: 10.02.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2001. – 23 с.
15. Земская Е.А. Словообразование как деятельность. – М.: Наука, 1992. – 220 с.
16. Земская Е.А. Современное русское словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.
17. Янко-Триницкая Н.А. К системности русского словообразования // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – М., 1976. – № 5. – С. 44-54.
18. Словотвір сучасної української літературної мови / Відп. ред. М.А.Жовтобрюх. – К.: Наукова думка, 1979. – 406 с.
19. Сікорська З.С. Словотвірна структура похідних слів з різною формально-семантичною співвідносністю // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наукова думка, 1983. – С.3-46.
20. ДСТУ 2027-92. Вироби швейні і трикотажні. Терміни та визначення. Чинний 01.01.93. – К.: Держстандарт України, 1992. – 20 с.

ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ З ЧИСЛІВНИКАМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Цимбалюк Ю.В., к. філол. н., доцент

Гуманітарний університет "Запорізький інститут державного та муніципального управління"

Досліджуються прислів'я та приказки з числівниками в сучасній українській мові. Встановлено, яких прислів'їв і приказок з кількісними числівниками – найбільше, а яких – найменше. Обстежено також паремії з порядковими числівниками.

Ключові слова: один, два, три, сім, семеро, перший, другий, третій.

Цымбалюк Ю.В. ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ С ЧИСЛИТЕЛЬНЫМИ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ / Гуманитарный университет "Запорожский институт государственного и муниципального управления", Украина

Исследуются пословицы и поговорки с числительными в современном украинском языке.

Установлено, каких пословиц и поговорок с количественными числительными – наиболее, а каких – наименее. Исследовано также паремии с порядковыми числительными.

Ключевые слова: один, два, три, семь, семеро, первый, второй, третий.

Yuri Tsybaliuk. PROVERBS AND SAYINGS WITH NUMERALS IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE / University of Humanities "Zaporizhzhya Institute of State and Municipal Government", Ukraine

The problem of proverbs and sayings with numerals in the modern Ukrainian language are under consideration. The results of the quantitative comparison are presented in the article. The proverbs with ordinary numerals are also put to the analysis.

Key words: one, two, three, seven, the first, the second, the third.

Питанням вивчення числівників в українській мові займалось багато вчених. Досліджувала їх і старший викладач кафедри української мови колишнього Запорізького педінституту К.М.Мізіна, яка у 1968 році під керівництвом доктора філологічних наук, професора С.П.Самійленка написала й успішно захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук "Числівники української мови".

Наше завдання – простежити використання числівників в українських прислів'ях та приказках на основі книжки "Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини" [1].

Найбільше прислів'їв у сучасній українській мові є з числівником один, одна, одно (одне) у різних відмінках, причому ці прислів'я можна поділити на дві групи. До першої групи належать прислів'я лише з одним числівником (їх понад 70): Не доженеш і конем, що запізниш одним днем [1, с.74]. Згайнуєш на жнивах хвилину – втрапиш не одну зернину [1, с.103]. За один раз дуба не звалиш [1, с.124]. Хоч вовк лисиці не рідня, а натура в них одна [1, с.207]. Одного рака горе красить [1, с.235]. Все одно, що книш, що пиріг [1, с.320].

До другої – з двома або й більше числівниками (їх близько 40): Одно літо ліпше, як сто зим [1, с.81]. Одно – творити язиком, а друге – перти плуга [1, с.94]. Козу одну пасти більша морока, як десять коров [1, с.169]. Позволь тільки медведю одну лапу положити, він і всі чотири покладе [1, с.199]. Рот один, а рук в нас пара, щоб аж двоє працювало, а один щоб тільки їв [1, с.287].

Бувають прислів'я-варіанти з різними числівниками: Одне сьогодні краще двох завтра [1, с.78] і Один зараз краще трьох потім [1, с.78]. З одного вола по дві шкури не деруть [1, с.154] і З одного вола сім шкур не деруть, [1, с.154]. За одним пострілом сорок качок убив [1, с.269] і Це той, що одним пострілом сорок сім качок б'є [1, с.269].

Є в паремійному фонді української мови прислів'я із числівником еден, една, едне (діалектна форма один, одна, одно), але їх мало: Еден сіє, другий жне [1, с.96]. Від єдиного удару дерево не впаде [1, с.120]. Єдно дерево – то ще не ліс [1, с.120]. Єдин кіл плота не вдержить [1, с.146]. Єдним колесом не поїдеш [1, с.240]. Єден кує, другий псує [1, с.255].

Відомо, що ворони літають зграями, а сороки – поодиноці або попарно, проте прислів'я каже навпаки: Одна ворона із плота, дві на пліт [1, с.216] і Одна сорока з плота, а десять на пліт [1, с.223]; Сорока із тину, а десять на тин [1, с.224]. Чомусь це прислів'я не звучить так: Одна ворона із плота, десять на пліт, бо якщо один поганий чиновник чи то урядник буде звільнений зі своєї посади, то на його місце відразу з'являється багато бажаних, а не два.

Використання назв десятків, сотень і тисяч в українських прислів'ях і приказках дуже рідкісне явище: а) Ся вже пасок з тридцять з'їла [1, с.309]. Як молода була, по сорок вареників їла, а тепер і сімдесят мало [1, с.318]; б) Доки мав я семирічний хліб, не бояв'ємся і сто бід, а як ми не стало хліба, упала на мня усяка біда [1, с.310]. За сто робіт береться, а ні одна не вдається [1, с.279]. Коза дере лозу, а вовк козу,

вовка пастух, пастуха пан, пана юрист, а юриста чортів триста [1, с.168]; в) Male діло в тисячу раз лучче великого безділля [1, с.294].

Причини вживання в тих чи інших прислів'ях чи приказках числівників різні. Серед них велика роль належить римунанню: У вівторок вижни снопів сорок [1, с.103].

Окремі прислів'я дуже давні і поширені, оскільки мають спільне походження – античне: прислів'я “Одна ластівка весни не робить” [1, с.219] – дослівний переклад (калька) латинського прислів'я “Una hirundo non facit ver”. Пізніше на основі цієї паремії виникло українське прислів'я: “Одна ластівка – то ще не весна” [1, с.219].

А походить вона з байки “Безпутний юнак і Ластівка” легендарного давньогрецького байкаря Езопа (VI ст. до н.е.), в якій йдеться про те, що юнак, розтринькавши усю батьківську спадщину, залишив собі лише один плащ. Раптом побачив він Ластівку – провісницю весни – і подумав, що весною плащ йому не потрібен, та й продав його. Але знову вдарив мороз, стало дуже холодно, Ластівка загинула. Випадково побачивши мертву Ластівку, юнак сказав: “Ех, ти! Згубила мене і себе” [2, с.180].

Родом із античності й інші прислів'я: Від одного гнилого яблука увесь віз згниє [1, с.119] (лат. *Rotum comunctum cito corrumpit sibi junctum*. Зіпсоване яблуко швидко псує сусіднє). Українські варіанти: Від гнилого яблука і здорове гниє. Від одного гнилого ябкка й друге сі загниє. Одне гниле яблуко зіпсує цілу бочку. Здорові яблука зогниють, як коло гнилого лежать [1, с.119].

Одна паршива вівця всю череду заразить [1, с.151] (лат. *Morbida facta pecus totum corrumpit ovile*. Одна хвора вівця заражає всю овечу отару). Варіанти: Одна паршива вівця все стадо заразить; ... ціле стадо зіпсує; ... сто других заразить. Паршива овечка усе стадо заразить. Одна вівця паршивая усе стадо запоганить. Одна паршива овечка усю отару поганить. Паршива вівця усе стадо спаскудить [1, с.151].

У латинській і українській мовах є інші подібні прислів'я: *Grege totus unius scabie cadit et porrigine porci*. Усе стадо гине від корости й парші однієї свині. *Unius pecudis scabies totum commaculat gregem*. Короста однієї тварини заражає все стадо. Українські паремії: Паршиве ягня цілу череду запаскудить, [1, с.151]. Одна хвора корова все стадо заразить, [1, с.157].

Одному мука, десятюм наука, [1, с.299] (лат. *Unum castigabis, centum emendabis*. Одного покараєш – сто інших направиш). Українські варіанти: Одному скарання – десятюх покаяння. Єдному кара, десятюм страх. Одного пригода – другого пересторога [3, с.65, 165].

Порівн. також українське прислів'я: Барана стрижуть, а козлу навішки дають [1, с.150].

Окремі прислів'я, хоч і вживаються без кількісного числівника один, але він мається на увазі: Весна раз красна [1, с.79]. Раз літо родить [1, с.81]. Раз на рік літо буває [1, с.81]. Пошануй худобу раз, а вона тебе десять раз пошанує [1, с.149]. Раз козі смерть [1, с.170]. Раз тільки козу на лід нагнати можна [1, с.170]. Раз трапилося сліпій курці зерно, та й то порожнє [1, с.180]. І на гладкій дорозі чоловік не раз ногу зломить [1, с.236].

Дуже рідко трапляються прислів'я з числівниками чотири, п'ять, шість, вісім, дев'ять, десять: а) Дім на чотирьох ногах [1, с.138]. Кінь на чотирьох ногах та спотикається [1, с.161]. Заробив у пана плату: з чотирьох дощок хату [1, с.279]; б) Краще на п'ять хвилин раніше, ніж на хвилину пізніше [1, с.74]. П'ять день нічого не робимо, а шостий відпочиваємо [1, с.76, 285]; в) Шість днів нічого не робить, а сьомий відпочиває [1, с.291]. Де кухарок шість, там нема де сісти і що їсти [1, с.352]; г) Один подає, вісім кладе – і кричать “не навалюй” [1, с.107]; г) Заробив, як Хома на качалках: одну продав, а дев'ять на плечах баби побили [1, с.279]; д) У тебе десять п'ятниць на тиждень [1, с.90]. Півень десятюх курок водить, а чоловік одної жінки не годен [1, с.182]. У ведмедя десять пісень і всі про мед [1, с.199].

В сучасній українській мові є чимало таких прислів'їв-варіантів, які містять у собі різні числівники, а значення мають однакове: Господиня: два городи – одна диня [1, с.129]. Газдиня: три городи – одна диня [1, с.129]. Господиня: сім городів – одна диня [1, с.130]. Господиня: сорок грядок – одна диня [1, с.129] (так жаргівливо кажуть про ледачу господиню, яка не посадила город). Де двом вариться, там третій поживиться [1, с.351]. Де п'ятюм вариться, шостий погодується [1, с.351] (про несподіваного гостя, якого запрошують обідати).

Прислів'їв з числівниками два налічується близько 50, з три – понад 30, з сім – близько 40: а) Дві головні разом горять, а одна ніколи [1, с.61]; Скрипуче дерево два віки живе [1, с.121]; Де дві господині, там хата не метена [1, с.130]; Добре теля дві корови ссе, а зле – ані єдної [1, с.158]; Два коти в однім мішку не помиряться [1, с.184]; Два ведмеді в однім берлозі не живуть [1, с.198]; Хто за двома зайцями ганяється, і одного не піймає [1, с.270]; Багато два гриби в борщ [1, с.321]; б) Як випадуть у маю три дощі добрих, то дадуть хліба на три роки [1, с.66]; Поле рік дармує, а за три вродить [1, с.99]; У жнива в селянина три турботи: косити, орати і сіяти [1, с.103]; Господиня три вугли в хаті тримає, а господар лиш один [1, с.130]; Пліт переживе три роки, собака переживе три плоти, кінь переживе три собаки, а чоловік переживе три коні [1, с.146]; Три дні поробив, то всі кози в золоті [1, с.288]; в) Де одинець – хазяйству

кінець, де сім – щастя всім [1, с.42]; Місяць березень за один день сімох жінок міняє [1, с.86]; Буде сім п'ятниць на одну неділю [1, с.90]; Мак сім літ не вродив, а голоду не зробив [1, с.111]; Цибуля від семи недуг лічить [1, с.115]; Сім мішків гречаної вовни [1, С.145]; Показалась за сім вовків копиця сіна [1, с.206]; Треба йому ще сім літ свині пасти [1, с.261].

Зрідка в прислів'ях виступають збірні числівники двоє, троє, порівняно частіше – семеро: а) Двоє орють, а семеро руками махають [1, с.93]; б) Де троє їдять, там сі й четвертий поживить [1, с.334]; в) Один із сошкою, а семеро з ложкою [1, с.95, 349]; Один із сапкою, а семеро з папкою [4, с.92]; Один дрова рубає, а семеро дурня валяє [1, с.250]; Семеро до рота, один до роботи [1, с.287]; Семеро страв, та все гриби [1, с.320].

Українському прислів'ю “Сім літ барана пасла, та не було ні сира, ні масла” [1, с.150] відповідає давньоримська приказка, засвідчена видатним поетом Вергілієм (70 – 19 рр. до н.е.) у поемі “Буколіки” (еклога III, рядок 91): *mulgere hircos* – домагатися від козлів молока. “Буколіки” – це пастуші пісні, які складаються з десяти невеличких еклог (поем), написаних гекзаметром. У них Вергілій оспівує спокійне життя пастухів, їх радощі та печалі.

Порівняймо українські приказки: З бика не надоїш молока [1, с.152]. Не проси у бика молока [1, с.152]. Захотів молока від бика [1, с.152]. Від козла ні шерсті, ні молока [1, с.170]. З його, як з козла: ні шерсті, ні молока [1, с.170]. В жука меду не добудеш [1, с.227]. Захотіли в жука меду [1, с.227]. Не сподівайся з жука меду їсти [1, с.227, 363].

Незначну групу складають прислів'я з порядковими числівниками: а) Хто перший часом, перший і правом [1, с.71]. Хто перший сіє, той перший збирає [1, с.97]. Господар перший встає, останній лягає [1, с.128]. Велика дорога починається з першого кроку [1, с.236]. Перший кусок хліба луччий і смачніший, як другий [1, с.313]; б) Як пече, то клади на друге плече [1, с.69]. Лежить собака на стерні – сама не буде їсти і другому не дасть [1, с.191]. Не роби того другому, що тобі не миле [1, с.283]; в) Добре ся там діє, де два оре, а третій сіє [1, с.93]. Ще треті півні не співали [1, с.182]. Борщ без солі та без долі та без третього здоров'я [1, с.321]; г) Дощ у жнива – як п'яте колесо до воза [1, с.65]. Робить п'яте через десяте [1, с.286]; г) П'ять день нічого не робимо, а шостий відпочиваємо [1, с.76, 285]; д) Працює до сьомого поту [1, с.284]. Роботи до сьомої суботи [1, с.287]; е) Наробився до десятого поту [1, с.282].

Найбільше варіантів у сучасній українській мові має приказка “не всі дома”, у складі якої є порядкові числівники: У нього одної клепки нема. Не має третьої клепки в голові. Тобі бракує п'ятої клепки в голові. Без сьомої клепки в голові. Без дев'ятої клепки. Десятої клепки не має [1, с.250].

Отже, найбільше прислів'їв і приказок в українській мові з кількісними числівниками один, два, три, сім, а найменше – з числівниками чотири, п'ять, шість, вісім, дев'ять, десять, тридцять, сорок, сімдесят, сто, триста, тисяча тощо.

Щодо вживання порядкових числівників, то кількісно переважають числівники перший, другий, третій. Порівняно рідше трапляються п'ятий, шостий, сьомий, десятий.

ЛІТЕРАТУРА

1. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / Упоряд. М.М.Пазяк. – К.: Наукова думка, 1989.
2. Езоп. Байки. Переклад з старогрецької. – К.: Державне вид-во худ. літ., 1961.
3. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / Упоряд. М.М.Пазяк. – К.: Наукова думка, 1991.
4. Мудре слово: Прислів'я та приказки в говірках Нижньої Наддніпрянщини / Зібрав і впорядкував Віктор Чабаненко. – Запоріжжя, 1992.

ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ ТА ПАРЕМІОЛОГІЧНОЇ СИНОНІМІЇ В ПЕРЕКЛАДНИХ ТВОРАХ МИКОЛИ ЛУКАША

Цимбалюк-Скопненко Т. В., к. філол. н., науковий співробітник

Інститут української мови НАН України

Розглянуто специфіку функціонування фразеологічних і пареміологічних синонімів у мові перекладу Миколи Лукаша. Залучений до аналізу матеріал дає змогу простежити особливості вживання фразеологічних і паремійних одиниць у перекладних прозових і поетичних текстах.

Ключові слова: синоніми, фразеологізм, паремія, прислів'я, приказка, синонімічний ряд, синонімічна пара, мова перекладу.

Цимбалюк-Скопненко Т.В. ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ И ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОЙ СИНОНИМИИ В ПЕРЕВОДНЫХ СОЧИНЕНИЯХ МИКОЛЫ ЛУКАША / Институт украинского языка НАН Украины, Украина

Рассмотрена специфика функционирования фразеологических и паремииологических синонимов в языке перевода Микола Лукаша. Привлеченный к анализу материал позволяет проследить особенности употребления фразеологических и паремииологических единиц в переводных прозаических и поэтических текстах.

Ключевые слова: синонимы, фразеологизм, паремия, пословица, поговорка, синонимический ряд, синонимическая пара, язык перевода.

Tetiana Tsymbaliuk-Skopnenko. PECULIARITIES OF PHRASEOLOGICAL AND PAREMIOLOGICAL SYNONYMY IN MYKOLA LUKASH'S TRANSLATION WORKS / Institute of Ukrainian Language, National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine

The peculiarities of phraseological and paremiological synonyms functioning in Mykola Lukash's target language are viewed in the article. The material involved for the analysis allows to study the usage characteristics of phraseological and paremiological units in translation prose and poetic texts.

Key words: synonyms, phraseological unit, proverb, saying, synonymic row, synonymic pair, target language.

У мовознавстві проблема фразеологічної та паремійної синонімії належить до одних з найскладніших, оскільки дослідникам доводиться так чи інакше розглядати як зовнішню синонімію (міжрівневу лексико-фразеологічну (лексико-паремійну)) [1, с.210-213], так і внутрішню (однорівневу фразеологічну (паремійну)) [2, с.950]. Крім того, у фразеології синонімічними зв'язками охоплено панівну більшість фразеологічних одиниць. Дослідження синонімічних відношень важливе, передусім, з огляду на потреби лексикографії, оскільки, наприклад, сучасні фразеологічні словники не можуть продемонструвати єдиного підходу до подачі синонімів-фразеологізмів або й просто уникають цієї проблематики. Так, у “Фразеологічному словнику української мови” подано досить обмежений синонімічний ряд (наприклад, хоч відбавляй, по горло, по зав'язку [3, с.113]), а в структурі “Словника фразеологізмів української мови” [4] взагалі не передбачено навіть мінімального відображення синонімічних зв'язків у межах фразеології. Тому встановлення синонімії в розгляданому матеріалі передусім має спиратися на широке контекстне оточення досліджуваних одиниць. У статті свідомо залишена поза увагою в а р і а н т н і с т ь фразеологізмів і паремій* дібраного матеріалу, оскільки через зазначені причини першорядним завданням стало саме виділення синонімічних рядів без урахування здатності однієї й тієї самої фразеологічної та паремійної одиниці виступати у двох, а то й більшій кількості різновидів, що взаємозамінні в будь-якому контексті. Відомо, що чи не найголовнішим критерієм розрізнення варіантів синонімів є непорушність внутрішньої форми фразеологізмів зі змінним складом компонентів. Скажімо, одиниці *урізати хлосту* та *усипати хлосту*, безперечно, є варіантами одного фразеологізму. Проте, на нашу думку, *на підставі дібраного матеріалу* не можна визначити серед них функціонально головний варіант, тому схожі мовні одиниці далі наведено поруч у синонімічних рядах.

Однією з найчисленніших груп фразеологічних синонімів, дібраних з мови перекладів М. Лукаша, є синонімічний ряд із загальним значенням ‘побити’: *зняти руку* (на кого), *полатати боки* (кому), *попом'яти боки* (кому), *благословити по плечах* (кого), *дати духопела* (кому), *подерти шкуру* (на кому), *спустити шкуру* (з кого), *дати дупки* (кому), *уліпити потилицника* (кому), *посікти на капусту* (кого),

* У цій статті терміном *паремія* позначувано тільки *прислів'я* й *приказку*, хоч загалом він уживаний для означення значно більшої кількості жанрів фольклорного походження. Відомо, що приблизно три чверті класу паремій становлять прислів'я й приказки, решта припадає на примовки, загадки, прикмети, “ділові” вислови, повір'я, “віщі” сни, ворожби, задачі, головоломки, скоромовки, пустомовки, замовляння, небилиці, нісенітниці, одномоментні анекдоти, казкові формули, прокльони тощо [5].

пошаткувати на капусту (кого) та ін.* (– Гадаю, Санчо, – сказав він [Дон Кіхот] по якійсь хвилі, – що мене вже відлучено від церкви за те, що я **зняв** гвалтовно **руку** на її служителя: «*Juxta illud, si genus suadente diabolo...*» (Сервантес); Приблизли вони туди, розпитались у людей, у чім річ, та доброго **дали** Тофанові **духонела** – так **боки** **полатали**, що ну (Боккаччо); Санчо Панса, побачивши таку напасть, кинувся на скаженого з кулаками, але обшарпанець одним ударом збив його з ніг, а тоді **скочив** на нього і добре **попом'яв** йому **боки** (Сервантес); ... ледве вихопив свого гартованця, як вони вже бучками своїми **по плечах благословили** (Сервантес); Нехай він **подер** **шкуру** на тих черевиках, що ти справив, так ти ж **зате** на ньому **шкуру** **подер** (Сервантес); ... а скоро ви, пане, з лісу виїхали, і ми zostалися самі, знов прив'язав мене до того самого дуба і такої **дав** **хлости**, що всю **шкуру** з мене **спустив**, як із святого Бартоломея (Сервантес); ... їх [людей] **стількох урозтіч** [Дон Кіхот] **обернув**, та з того сорому й досади згуртуються знов і до нас кинуться – **ох і дадуть** же нам **тоді лупки!** (Сервантес); ... [корчмар] **серед** того **молитвування** **вліпив** **рицареві** доброго **потилишника**... (Сервантес); ... [глядачі] **не побачили**, як два **грізні супротивники** **посічуть** один одного **на капусту** (Сервантес)).

Великий синонімічний ряд утворюють і фразеологізми, що мають загальне значення 'думати': *мати* думку, *мати на думці*, *на думці* (кому що), *не виходить з думки* (кому хто), *покласти думки* (чії на кого), *пориватися думкою* (до кого), *розкидати думкою* (куди), *стояти при думці* (кому що), *кидати думкою* та ін. ([Командор:] *Я ж інакшю думку маю*: причепив до боку шпагу і нашив хреста на груди, – то поєднує же усюди із одвагою повагу (Лопе де Вега); *Добре знають [монахи], що багато людей задовольняється такою відповіддю і розуміє її інакше, ніж вони самі мають на думці* (Боккаччо); *Але Жізел уперто не виходила Полетті з думки...* (Стіль); *Не на одного та й не на двох накидала вона оком, поки визиркала, на решті, одного молодика собі до вподоби, поклавши на нього всі свої думки* (Боккаччо); *От у сього Пірра й закохалась Лідія, та так же сильно, що вдень і вночі тільки до нього думкою поривалась* (Боккаччо); *Він [Шарль] розкидав думками туди й сюди: може, звернутися до батька, може, продати щось?* (Флобер); *Я так твердо стою при сій думці, що якби мені уможливлено неможливе, ... я все одно волів би взяти участь у тому преславному поході* (Сервантес); *Бо я вже, знаєте, туди й сюди думкою кидав: таки не випадає панові мойму на архієпископа йти* (Сервантес)).

До найбільших синонімічних рядів також належить і група фразеологізмів із загальним значенням 'плакати': *за сльозами світу не бачити*, *зрошувати сльозами*, *лити сльози*, *митися сльозою*, *лити струми сліз*, *не висихати зі сліз*, *обливати сльозами*, *поливати сльозами*, *проливати сльози*, *випрушувати з очей сльози* тощо. (*Чи живий ти, [Яне Бібіяне], чи здоровий?.. Тут батьки твої – за сльозами світу не бачать* (Єлін Пелін); *Дон Луїс усе поривався цілувати йому руки, зрошуючи їх буйними сльозами* (Сервантес); *А дівчина все сльози лила, та васильків своїх допоминалася; так і померла плачучи* (Боккаччо); [Хор ангелів:] *О, лийте, браття, струми сліз гірких: пропав сей світ – лукавий переміг...* (Мадач); *Не плач мила, не мийся сльозою*, *Будеш мені вірною жоною...* (Бернс); *Йди ж, сину мій, ... і утіш жону твою, що з сліз не висихала...* (Боккаччо); ... [Ермелліна] *сама тримала його в своїх обіймах, гіркими сльозами мертво обличчя його обливаючи...* (Боккаччо); *Ті квіти поливала вона [Ізабетта] не простою водою, а все рожаною або помаранчевою, та ще сльозами своїми* (Боккаччо); – *Я перший пролив би сльози, – промовив парох, почувши ту назву, – якби хто казав спалити сю книгу* (Сервантес); *Африкан Петровський аж озвірів од радощів, горлає, свистить, крутить головою, випрушуючи з очей сльози* (Горький) тощо).

Залучений до аналізу фразеологічний матеріал підтверджує думку тих дослідників, які переконані, що синонімічні ряди найчастіше об'єднують різноструктурні та подібноструктурні фразеологізми [7, с.84]. Наприклад, ряд із загальним значенням 'дуже багато' має найбільше різноструктурних фразеологічних одиниць (*аж кишить* (кого), *без ліку, хоч відбавляй (одбавляй), до біса, як воші, і на воволій шкурі не спишеш* (що), *по горло, на цілу губу*), хоч у ньому наявні й одноструктурні (*хоч відбавляй – хоч розірвися, як воші – як комашня, по горло – по зав'язку*).

У синонімічному ряду із загальним значенням 'заплакати' подібну структуру мають одиниці *ударитися в сльози – умитися слізьми*, а панівній більшості фразеологізмів цієї групи властива одноструктурність (пор.: *проронити сльозу, пустити сльозу, зронити сльозу*).

Фразеологізми синонімічних рядів відрізняються між собою ще й іншими параметрами, зокрема:

1. Конотацією (експресивно-оцінним забарвленням). Наприклад, одиниці *піти землю їсти*, *скалити зуби*, *волосся стає дуба* мають відтінок зневаги, згрубілості; *віддати богу душу*, *полягти головою*, *кров німіє – піднесеності* (... *поки ви помрете, то я перше піду землю їсти, і отоді вже буду, може, німий-німісінкий, і словечка не промовлю до кінця світу* (Сервантес); *Охоронники розгублено переглянулись і зразу перестали скалити зуби* (Стіль); ... *мені робиться моторошно, волосся на голові дуба стає...* (Боккаччо); [Мефістофель (до Фауста):] *З тобою вдвох посвідчити я мушу, Що муж її віддав вже богу*

* Фразеологізми, паремії та ілюстративний матеріал у цій статті подано за [6] зі збереженням усіх особливостей правопису оригіналу.

душу (Гете); [Флорес:] *Лиш учора бій відбувся, і чимало там народу головою полягло* (Лопе де Вега); [Мефістофель (до Фауста):] *Звуть [духи] тебе в світи з цієї самоти, Що від неї кров німіє, Розум туманіє* (Гете)).

2. Функціонально-стильовою належністю. Скажімо, фразеологічні одиниці *дати сторчка, заорати носом, укритися ногами, без олії в голові, носити розум у череві, а тельбухи в голові, скалити зуби* – розмовні, а *докинути лепту, кинути лепту* – книжні (*Скривився, дума, що зляка! Та й ті дракони – все цяцькові, Трусність – і дасть він сторчка!* (Гете); [Лемури:] *Підкралась старість тайкома, Ціпком мене угріла, Я, бідний, носом заорав, Та не куди – в могилу!* (Гете); *От візьму підійду нишком до вашеці і вріжу два чи три ляпаси, що й ногами вкриєтесь* (Сервантес); ... *був то чоловік добрий, хоч добра мав, сердега, не гурт, але, як то кажуть, без олії в голові* (Сервантес); [Герсіт:] *Оцей зачуханий панок, Ахілле, оцей Аякс, що носить розум у череві, а тельбухи в голові, – я тобі знаєш що про нього зараз розкажу?* (Шекспір); *Охоронники... перестали скалити зуби* (Стіль); *І про те не забувайте, що кожному... що до нашого братства приписаний, годиться й грошима сяку-таку лепту докинути* (Боккаччо); [Архієпископ (до Цісаря):] *Покайся ж хоч тепер і не гніви святинь, з добра неправого посильну лепту кинь* (Гете)).

Більшість аналізованих зворотів належить до активного складу фразеології (як-от у ряду з домінантою ‘розумний’ – *розумна голова, мати голову на плечах, багатий на розум, бистрий на розум, дозрілий на розум, жвавий на розум, не вбогий на розум, сповна розуму, не в тім’я битий*), проте серед них є фразеологічні одиниці, що притаманні пасивному шарові цієї мовної підсистеми (наприклад, *попустити гамульця, управити гамульця, ні стейки ні гейки, до гаріля, налягти на демено, на канцур’я, з одного модла вилито* та ін.). Використання мовних одиниць діалектного (рідше – книжного) походження, залучення застарілих фразеологізмів у деяких перекладах М. Лукаша стає найпомітнішою ознакою його творчої манери. Щоправда, у багатьох випадках дуже важко, а то й просто нереально знайти об’єктивні критерії, які б лягли в основу стилістичної атрибуції цих параметрів (розмовного, застарілого та діалектного фонду). Саме тому під час укладання словника-довідника “Фразеологія перекладів Миколи Лукаша” довелося свідомо відмовитися від позначок *заст.*, *розм.*, *діал.*, оскільки як для аналізованого матеріалу, так і взагалі для української фразеології важко окреслити межі згаданих стилістичних рубрик.

Синонімічні зв’язки в мові перекладу Майстра пронизують переважну частину фразеологічних одиниць. При цьому ієрархія фразеологічних відношень, перетин синонімічних рядів та значень спонукають до вироблення концепції ідеографічного словника фразеологізмів перекладів М.Лукаша.

Специфіка виявлених синонімічних зв’язків між прислів’ями спонукала дослідників до висновку, що паремійному фондові властива “надзвичайно велика кількість точних синонімів” [8, с.111]. Разом з тим, у розгляданому фонді квазісинонімія має набагато більше різноманітних реалізацій [8, с.112]. Подані нижче синонімічні пари (синонімічні ряди) паремій, дібрані з мови Лукашевих перекладів, ґрунтуються на чіткому окресленні синонімії. Зауважимо, що одиниці синонімічної пари (синонімічного ряду) різняться між собою синтаксичними моделями. Наприклад:

1) *хто в ліс, хто по дрова. Тут збились флейта і кларнет, // Гобой, фагот і ще й корнет, — // Пішло — хто в ліс, хто по дрова, // Усяк по-своєму співа* (Родарі, с. 38); 2) *один тягне цоб, другий тягне цабе. Брати схожі один на одного, як день і ніч. Коли один тягне цоб, другий тягне цабе* (Стіль, с.326).

2) *рот не город – не загородиш. У сусіда, славлять, повна бодня сала, а в нього й бодні нема. Та рот, кажуть, не город — не загородиш. Люди — Божі собаки: на кого хочуть, на того й брешуть* (Сервантес, с.145); 2) *на людський роток не накинеш платок. Живи собі й далі, [Санчо,] з чистою совістю, і нехай там люди що-хотя говорять: на людський роток не накинеш платок, як і щире поле не візьмеш на замок* (Сервантес, с.590).

3) *хоч повсть, хоч вовна, аби кишка була повна. Не знаю тільки, з якої речі автор сягав до сторонніх повістей та оповідок, коли міг іще про мене різних різноців понанисувати — міркував, певне, як у тій примовці: «Хоч повсть, хоч вовна, аби кишка була повна»* (Сервантес, с.354); 2) *аби мені тепло, нехай кажуть «пекло»*. Так вони [люди] ж грязь топтатимуть, а мої ноги в сухому! А всім огудникам та осудникам — сіль та перчина! *Аби мені тепло, нехай кажуть «пекло»... Добре я, мамцю, кажу?* (Сервантес, с.568).

4) *попав між пироги, то пирожись. А хто з мене буде сміятись, то бережись: попав між пироги, то пирожись* (Сервантес, с.558); 2) *попав між ворони, кракай як і бни. На те все дивився Санчо, і було йому не шкода — навпаки, він тут якраз до речі пригадав приказку: “Попав між ворони, кракай, як і бни”, попросив у Рікоте бурдюка і став ціляти очима в небо з не меншим задоволенням, ніж уся компанія* (Сервантес, с.583).

5) *хто бачить запороху в чужому оці, нехай згада про бервено у своєму. Отож хто бачить запороху в чужому оці, нехай згада про бервено в своєму, щоб не казали про нього люди: насміялась верша болоту* (Сервантес, с.532-533); 2) *хай гляне кума, яка сама. Моє ім’я Хінес, а не Хінесик, а прізвище —*

Пасамонте, а зовсім не Потягусик, як вашмость каже. Краще хай гляне кума, яка сама (Сервантес, с.127).

б) **насміялась верша болоту**. *Отож хто бачить запороху в чужому оці, нехай згада про бервено в своєму, щоб не казали про нього люди: **насміялась верша болоту*** (Сервантес, с.532-533); 2) **докоряв ворон галці, що чорна**. [Аякс:] *Ніякої ввічливості [Ахілл] не визнає... // [Улісс:] (убік) **Докоряв ворон галці, що чорна*** // [Аякс:] *Я добре пушу йому [Ахіллові] кров!* (Шекспір, с.371).

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- Боккаччо – Боккаччо Джованні. Декамерон / Пер. з італ. М. Лукаш. – К.: Дніпро, 1985.
- Гете – Гете Йоганн Вольфганг. Фауст: Трагедія / Пер. з нім. М. Лукаш. – К.: Дніпро, 1981.
- Горький – Горький Максим. Сторож / Пер. з рос. М. Лукаш // Горький М. Твори: У 16-ти т. – Т. 8. – К.: Держлітвидав, 1953.
- Елин Пелин – Єлін Пелін. Ян Бібіян: Повість-казка / Пер. з болг. М. Лукаш. – К.: Дитвидав УРСР, 1961.
- Лопе де Вега – Вега Карпіо Лопе Фелікс де. Овеча криниця. Собака на сіні / Пер. з ісп. М. Лукаш. – К.: Держлітвидав УРСР, 1962.
- Мадач – Мадач Імре. Трагедія людини: Драматична поема / Пер. з угор. М. Лукаш. – К.: Дніпро, 1967.
- Сервантес – Сервантес Сааведра Мігель де. Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі / Пер. з ісп. М. Лукаш, А. Перепадя. – К.: Дніпро, 1995.
- Стіль – Стіль Андре. Перший удар / Пер. з франц. М. Лукаш. – К.: Держлітвидав, 1953.
- Флобер – Флобер Гюстав. Мадам Боварі. Побут провінції / Пер. з франц. М. Лукаш. – К.: Держлітвидав УРСР, 1961.
- Шекспір – Шекспір Вільям. Троїл і Крессіда: Драма / Пер. з англ. М. Лукаш // Шекспір Вільям. Твори: В 6-ти т. – Т. 4. – К.: Дніпро, 1986.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скрипник Л. Фразеологія української мови. – К.: Наукова думка, 1979.
2. Тараненко О. Синоніми української мови // Словник синонімів української мови. – К.: Наукова думка, 2000. – Т. 2.
3. Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. Білоноженко, В. Винник та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн. 1.
4. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. Білоноженко, І. Гнатюк та ін. – К.: Наукова думка, 2003.
5. Демський М. Пареміологія // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Українська енциклопедія, 2004. – С. 460.
6. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: словник-довідник / Уклад.: О. Скопненко, Т. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2002.
7. Лепешаў І. Фразеологія сучаснай беларускай мовы. – Мн.: Вышэйшая школа, 1998.
8. Левин Ю.И. Провербиальное пространство // Пареміологіческие исследования: Сб. статей. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1984. – С.108-126.

ВИРАЖЕННЯ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ЛЮДИНИ ЗАСОБАМИ ФРАЗЕОЛОГІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI – XVII СТ.)

Черевко І.В., м. н. співробітник

Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України (м.Львів)

Розглянуто маловивчені питання історичної фразеології: досліджуються фразеологізми фразеосемантичної групи "Психоемоційний стан людини" семантичних рядів "Зневажати / зневажити (кого)", "Плакати / заплакати", ужиті в різностильових пам'ятках української мови XVI – XVII ст.; виділяються їхні структурні моделі; звернуто увагу на історичний розвиток фразеологічних одиниць та здійснюється порівняльна характеристика з іншими слов'янськими мовами.

Ключові слова: фразеологізм, семантичний ряд, структурна модель, історичний розвиток, порівняльна характеристика.

Черевко И.В. ВЫРАЖЕНИЕ ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ЧЕЛОВЕКА СРЕДСТВАМИ ФРАЗЕОЛОГИИ (НА МАТЕРИАЛЕ ПАМЯТНИКОВ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА XVI – XVII ВВ.) / Институт украиноведения им. И.Крип'якевича НАН Украины (г.Львов), Украина

Рассматриваются малоизученные вопросы исторической фразеологии: исследуются фразеологизмы фразеосемантической группы "Психоемоциональное состояние человека" семантических рядов "Пренебрегать / пренебречь (кем)", "Плакать / заплакать", фиксируемые в разностилевых памятниках украинского языка XVI – XVII вв.; выделяются их структурные модели; обращено внимание на историческое развитие фразеологических единиц и осуществляется сравнительная характеристика с другими славянскими языками.

Ключевые слова: фразеологизм, семантический ряд, структурная модель, историческое развитие, сравнительная характеристика.

Iryna Cherevko. CONVEYING PSYCHOEMOTIONAL STATE OF THE PERSON BY MEANS OF PHRASEOLOGY (ON THE MATERIAL OF THE UKRAINIAN SOURCES OF THE 16TH-17TH CENTURIES) / Institute of Ukrainian Studies (named after I.Kryp'iakevych) of the National Academy of Sciences in Ukraine (Lviv), Ukraine

The paper examines some scantily investigated issues of historical phraseology: phraseological units of the phraseosemantic group denoting psychoemotional state of the person which have the semantic meaning "to despise, hold in contempt" and "weep" found in the Ukrainian sources of different styles of the 16th-17th centuries. Their structural models have been thoroughly analyzed. Special attention is paid to their historical development and their characteristics in comparison with other Slavonic languages.

Key words: phraseological unit, semantic series, structural model, historical development, comparative characteristics.

Фразеологізми – специфічна риса кожної мови, адже саме у фразеології чи не найяскравіше відбивається досвід народу, своєрідність його світобачення.

Образні сполуки української мови XVI – XVII ст. створюють загальну картину народних уявлень про добро і зло, корисне і шкідливе, моральне й аморальне, отожд, містять закодовану інформацію про етносвідомість та культуру українців того часу. Для прикладу розглянемо у статті фразеологічні одиниці (ФО) на позначення психоемоційного стану людини, що творять продуктивні семантичні ряди "Зневажати / зневажити (кого)", "Плакати / заплакати".

СЕМАНТИЧНИЙ РЯД "ЗНЕВАЖАТИ / ЗНЕВАЖИТИ (КОГО)"

Негативне значення "зневажати / зневажити (кого)" передається у досліджуваних пам'ятках різноманітними за образністю двокомпонентними фразеологізмами й пов'язане з виявленням образи, презирства, неповаги до когось, із приниженням чиєсь гідності. Тому ці ФО вимагають суб'єктного та об'єктного оточення, а також формують такі моделі:

1. "[Прикметник] + іменник у знахідному відмінку + дієслово" // "дієслово + іменник у знахідному відмінку" ([A]SaV) // (VSa): *кровь выссати* (чию); *псій кусь vyradить* (кому); *подь лаву вкидати* (що); *смѣшки (смѣхи, смѣхъ) строити* (з кого, чого); *отрыгнути хулу* (на кого).
2. "Дієслово + займенник у родовому відмінку" (VProng): *откинута от себе* (кого).
3. "Займенник у знахідному відмінку + дієслово" (PronaV): *ни за што вмѣняти* (кого).

Із забобонами та вірою у духів тісно пов'язана ФО *кровь выссати* (чию). Оскільки позбавлення людини крові призводить до смерті, первісні люди вірили, що "душа людини живе в її крові. Вони також вірили, що з питтям крові іншої людини з'їдається її душа й відповідно вбирається її сила" [1, с.105]. Отже, *кровь* асоціюється не лише з життям, а й із силою людини. Тому первісне значення сполуки "вбити когось" набуло образного переосмисленого значення "виснажити, пригнобити когось". Наприклад, у

полемічному контексті автор за допомогою ФО виявляє осуд тих вельмож, котрі пригноблюють бідних підданих, не цінують їхньої праці та сили:

Не вми́ст ли ... сами якъ идоли, на одномъ мѣстѣ прихѣдите... а бѣдныѣ подданыѣ и ден и ноч на васъ трудѣт и мучат, которыхъ кровъ силы и пращи и подвига высавиши... (1598 Виш. Кн. 273).

Завдання кривди комусь асоціюється із зумисним випусканням крові з людини, наприклад: *Блудница... всю кровъ его [человека] выссетъ, все богатство вычръпнет* (поч. XVII ст. Проп. р. 291 зв.). У цьому мікротексті конфесійного твору посилюється експресія фразеологізму завдяки нагромадженню негативних учинків (кривда, пограбування) суб'єкта, а також простежується вклинення об'єкта (*его*) в родовому відмінкові у структуру ФО.

У сучасній українській мові зафіксовані лексичні та формальні варіанти аналізованого фразеологізму (уживання дієслів доконаного й недоконаного виду, паралельне вживання іменників *кров*, *сила*, *соки*), пор. *висисати* (*висмоктувати*, *витягати*, *випивати*) / *виссати* (*висмоктати*, *витягти*, *випити*) [*всю*] *кровъ* (*силу*, *сили*, [*усі*] *соки*) у двох значеннях: 1) “дуже виснажувати, знесилувати кого-небудь”; 2) “жорстоко експлуатувати кого-небудь, доводячи до крайнього виснаження” (ФСУМ 1, 102). В інших слов'янських мовах пиття чиєїсь крові аналогізується із гнобленням, пор. суч.п. *říc* (*toczyć*, *wyssać*) *kręw* (SFJP 1, 355); суч.ч. *pit krev* (SČFI 1, 365); суч.болг. *пия кръвта* (ФРБЕ 2, 121); *смуча кръвта* (*кръвчицата*) (Там само, 320), за винятком старопольського фразеологізму *kręw ruszczać* (*wyruszczać*) / *pićsić* (*wyrućsić*), який зберігає первісне значення “ранити, убити” (SP XI, 154).

Зоонім *пес*, входячи до складу ФО *псій кусъ vyradить* (кому), на підставі стереотипів негативної оцінки тварини визначає її інтегральний зміст – “завдати кому-небудь прикрощів своєю поведінкою, вчинками”. Дослідниця О.Селіванова розмірковує: “Дивно, що перший помічник людини, її вірний друг оцінюється як злий, підступний, поганий. Мабуть, стереотипізованим у фразеологізмах залишилося лише відчуття чужого собаки, що охороняє чийсь будинок, не підпускаючи сторонніх” [2, с.151]. На нашу думку, образ *псій кусъ* в етносвідомості українців почав асоціюватися з капостою, прикрістю, зневагою, тому що господар віддавав собаці гірший шматок їжі, всякі недоїдки. До контексту фразеологізм *псій кусъ vyradить* (кому) привносить грубий, зневажливий тон оповіді й вимагає вживання об'єкта у формі давального відмінка, наприклад: *...жвачъ Мышка... хотѣлъ ми якій псій кусъ vyradить...* (1573 – 1579 АСД I, 153).

Значення зневаги, приниження реалізується у сполучі *подъ лаву вкидати* (що) у результаті образного переосмислення одного з елементів інтер'єру житла. Як відомо, лави займали значне місце в українській хаті і “встановлювалися на стовпчиках, вкопаних у долівку, або на спеціальних виступах у глинобитних стінах...” [3, с.56]. Під них господарі могли викинути якийсь непотріб, а згодом забути про нього. Саме тому в ролі суб'єкта в тексті полемічної літератури виступає абстрактний іменник у знахідному відмінку, наприклад: *Которые бы намнѣй о тоѣ не дбають, же мудрыѣ под лаву славу ихъ вкидаютъ* (1618 Влзєр. 15).

Ідентичну ФО знаходимо в сучасній українській мові: *кинути під лаву* (що) (СУМ IV, 429) та болгарській – *хвърлям / хвърля под миндера* (ФРБЕ 2, 484).

Почуття зневаги до іншої людини часто виявляється через глузування, кепкування, насмішки. Саме це підтверджують ФО в пам'ятках різних стилів із іменником *смѣхъ* (*смѣшки*), які вимагають наявності іменника в родовому відмінку, що позначає об'єкт – особу чи неособу. Наприклад:

Сей Птоломей... жидовъ до египта заведши наругавишия з нихъ, смѣшки... з нихъ // строивъ... (серед. XVII Хрон. 471 зв.); *...зъ сакраментовъ смѣшки строить...* (1595 Ун. гр. 165); *На остаток просили ѣ Михала абы увидѣлъ братскии прасы прыдавши му двоухъ братии... котории вшедши в друкарню прызнавал бити великую неготовность и зєпсованє друкарськихъ дѣлъ примовлеючи всѣмъ... в недозор смѣхи з нихъ строичы* (1641 ЛСБ 1043).

Згодом українська мова збагатилася фразеологізмами – синонімами народного походження, що виражають глузування, кепкування з когось, чогось, із перевагою ключового компонента вже у формі однини, який паралельно уживається з іменниками *глум* (*глузи*), *кпини*. Пор. *на смѣхъ підіймати* (кого); *смѣхъ збити* (з чого) (Гр. 4, 158); *піднімати* (*підіймати*, *здіймати*, *знімати*) *на смѣх* (кого, що) (СУМ IX, 409); *брати на глум* (*на глузи*, *на кпини*, *на смѣх*) (кого, що) (СУМ II, 87); *наробити смѣху* (*смѣшків*) (з кого, кому) (ФСУМ 2, 533); *робити смѣх* (з кого) (ФПМЛ 441); *справляти смѣшки* (Там само, 442); *строїти смѣшки* (Там само). Меншу строкатість у структурі виявляють фразеологізми, які наявні в польській та чеській мовах, пор. суч.п. *wystawić na pośmiewisko* (SUP 706); суч.ч. *ztropit smích* (UČS 1121).

Зневажливе ставлення до когось репрезентує також сполука церковнослов'янського походження *отрыгнути хулу* (на кого), яка надає контексту грубого відтинку. Абстрактний опорний компонент *хула* (похідне від нього дієслово *хулити*), що означає “осуд, ганьба” (СССУ 291; СУМ XI, 172) асоціюється з їжею, яку можна відригнути, тобто виділити через рот зі стравоходу або шлунка на когось, що,

відповідно, призводить до приниження, знеславлення когось. Наприклад: *Се ест, остало еще панї римскому и царству его отрыгнути хулу на вышнего...* (1588-1596 Виш. Кн. 140). Згодом цей фразеологізм позбувся грубого відтінку завдяки заміні дієслова, що входить у його структуру, пор. суч.укр. *нести хулу* (НТСУМ 3, 722), до того ж, семантика ФО здатна передаватися в сучасній українській мові лише дієсловом *хулити*, яке було вищезгадано.

Здавня в українців та й у слов'ян загалом при зустрічі з гостем, що завітав, з родичем, з приятелем чи знайомим було прийнято обійматися, виражаючи цим почуття дружби, любові, поваги, а відсторонення, відштовхування когось від себе сприймалося як образа, негарний вчинок, які завжди викликали у відстороненого негативні емоції. Наприклад: *...треба ся имъ не яко родичомъ але яко врагом спротивити... и откинути от себе* (1598 Розм. пап. 6 зв.). Пор. суч.укр. *відкинути від себе* (кого) (НТСУМ 1, 302); суч.п. *odrzucić / odrzucić od siebie* (SFJP 1, 569).

Сполучення *ни за што* у складі ФО *ни за што вміняти* (кого), яке несе семантичне навантаження, вказує на те, що хтось кимось не дорожить, не поважає когось або не зважає на когось, хтось для когось не існує, адже займенник *ніщо* означає: 1) “повну відсутність предмета як суб'єкта або об'єкта дії”; 2) “те, що позбавлене будь-якого значення, не має ніякої ціни, ваги” (СУМ V, 431). Наприклад: *Як же с# дѣловными... // ...звати можете, коли брата своего... уничижаєте, и ни за што быти вміняете* (1598 Виш. Кн. 286-286 зв.). Пор. суч.укр. *мати за ніщо; не мати і за боже пошиття; не вважати за людину* (кого) (ФСУМ 1, 471). Останні дві сполуки сучасної української мови відображають віру українців в те, що людина сприймається як творіння, “пошиття” боже, втілення високих інтелектуальних і моральних властивостей.

СЕМАНТИЧНИЙ РЯД “ПЛАКАТИ / ЗАПЛАКАТИ”

У цьому семантичному ряді виділено такі моделі:

1. “[Прикметник] + іменник у знахідному відмінку + дієслово // дієслово + [прикметник] + іменник у знахідному відмінку” ([A]SaV // V[A]Sa): *[горкіи (горкобыстрии, гоїныи, жаркіє)] слезы (слизы, лзы) выливати (выпускати, выпущати, витискати, изливати, точити) / выпустити (испустити)* (над ким, з чого) // *выливати (выточити, проливати) [крывавие] слезы (слезу)*.
2. “[Прикметник] + іменник в орудному відмінку + [прикметник] + дієслово // дієслово + іменник в орудному відмінку” ([A]Si[A]V // VSi): *[великими] слезами [густыми] заливатися; слезами (слизами) умывати (вмывати) (що) // умывати слезами (що)*.
3. “Іменник у родовому відмінку + іменник у знахідному відмінку + дієслово // дієслово + іменник у родовому відмінку + іменник у знахідному відмінку” (SgSaV // VSgSa): *слез токи выпущати // выпущати слез токи*.
4. “Іменник у називному відмінку + іменник у знахідному відмінку + дієслово” (SnSaV) – модель двоскладного речення: *око слезы проливаеть*.

Усі фразеологізми цього семантичного ряду мають прозору внутрішню форму, обов'язкове суб'єктне оточення (за винятком моделі двоскладного речення), інколи доповнене об'єктним. Визначальну роль у семантиці цих ФО відіграє інтегруюча сема “плакати”. Інколи семантика ускладнюється новими семантичними компонентами.

Плач, відчай, зумовлені сильним душевним потрясінням, переживанням, втратою близької людини, аналогізуються з проливанням, випусканням сліз із очей. Саме тому стрижневим компонентом таких метонімічних фразеологізмів є іменник *слезы* (рідше *слеза*), здебільшого у препозиції до дієслова, а об'єктом у формі родового відмінка виступають компоненти *очі, зрїниці*.

Міра вияву дії залежить, насамперед, від дієслів, які поєднуються з опорним компонентом, слів-ідентифікаторів (плакати, ридати) та прикметників (іноді прислівників), що входять до структури фразеологізмів як факультативні компоненти. Наприклад, фразеологізми з дієсловами *выпускати (выпущати) / выпустити (испустити); точити / выточити* реалізують значення “плакати / заплакати (над ким, з чого)”: *За такъ много тысячьї маючихъ не могу слезы единой выпустити* (поч. XVII ст. Проп. р. 173 зв.); *хѣ помолвился и слези над ним испустил* (к. XVI ст. УЄ № 31, 38); *...над умерлымъ Ісомъ слезы испустѣмо* (1631 Волк. 20); *Ткнувшись у око, выточит слезу...* (1598 Отп. КО 3 зв.). Пор. стбр. *выпускати слезы* (ГСБМ 6, 45); суч.укр. *дати волю сльозам* (СУМ IX, 388); *кидатися / кинутися в сльози* (Там само); *попустити сльози* (ФПМЛ 435); *проронити сльозу* (Там само); *зронити сльози* (Там само, 434); *ударитися в сльози* (Там само, 436); *пускати / пустити сльозу (сльози)* у знач. “плакати” (ФСУМ 2, 720). Унаслідок розширення структури цієї ФО – *пускати (пустити) сльозу (сльозу, слізки) з очей* – змінюється конотація й виникає додаткова сема “нещиро, удавано” (плакати) (НТСУМ 2, 451); суч.ч. *ronit slzy* (UČS 118). Завдяки використанню факультативних компонентів *горкіи, горкобыстрии, гоїныи* (слезы), *горко* з'являється нова додаткова сема “сильно, нестримно” (плакати), наприклад: *...Горкіи зъ зрїницъ своихъ слезы испустѣте...* (1631 Волк. 11); *Горкобыстрих слез з очій*

чем не **выпускаем** (Там само, 12); *...Гойныи слезы з своих очю точили...* (1628 Андр. Лям. 8); *Плачтежь горливе: слези горко выпускайте...* (Там само). У сучасних польській та українській мовах не виявлено факультативних компонентів в аналогічних ФО, пор. суч.п. *łzy toczą się (toczyły) z oczu* (SFJP 1, 413); суч.укр. *точити слези* (кого або без додатка) – 1) “плакати”; 2) “доводити когось до плачу”; 3) “кривдити кого-небудь” (СУМ ІХ, 388) (поява і зміна об’єктного оточення призвела до багатозначності фразеологізму).

Образ видавлювання, витискання сліз із очей асоціюється зі стриманим плачем людини, наприклад: *...одно з них слез з очій пїючемоу витискаеть, другое зась смѣхъ* (поч. XVII ст. Проп. р. 173). Пор. суч.укр. *зронити слезинку* (ФПМЛ 436).

Високий ступінь експресивності властивий багатьом фразеологізмам у досліджуваних пам’ятках, утворених шляхом гіперболічного переосмислення. Дуже часто в цих ФО втілено образ проливання, виливання сліз із очей, тобто слези порівнюються із сильним потоком води, що свідчить про розпач людини, її важкий емоційний стан. Такі ФО є носіями додаткової семи “сильно, голосно” (плакати), тобто значення “ридати”. Наприклад: *...якъ левъ рыкаеть, и слез токъ выпускаеть...* (поч. XVII ст. Проп. р. 247 зв.); *Рыдай горко, ляментуй, выпускай слез токи...* (1631 Волк. 6); *...пророкъ самошль през всѣ дни плакал слезы проливаючи* (1607 Л.:к. 105); *поспѣшайся теды до тых вод дѣе моя, абыс могла грѣхи оплаковати и слезы выливати* (поч. XVII ст. Проп. р. 173 зв.); *И нуждею слезы на ланиты выливаетъ* (1646 Перло 19 зв.); *Плачте жь всѣ уломныи, слезы выливайте...* (1628 Андр. Лям. 8). Нами зафіксована й гіперболізована іменна ФО *выливанье слезъ* (1599 Кл. Остр. 214) // *слезъ выл#нье* (1625 Коп. Каз. 10). Інколи в одному реченні функціонують дві ФО, які сконденсовано передають два взаємозумовлені стани людини – страждання і плач, зокрема: *...сердце свое сокрушали, слезы изливали...* (1629 Діал. о см. 276); *...серъце наполю от жалю умираеть, и око слезы проливаетъ* (1618 Зерц. 57).

Болісний, нестримний плач передається у гіперболізованих фразеологізмах із метафоризованими сполученнями *горкіи, кривавие, жаркіе, великіе, густые слезы*, іноді підсилені прислівниками *гойне, часто*, наприклад: *...в покаяніи горкіи слезы выливала, поправу живота обещаючи* (1646 Мог. Тр. 946); *...днь и ночь будутъ выливати дармо кривавие слезы* (1646 Перло 156 зв.); *Малжеонка позостала... жаркіе слезы свои гойне выливаетъ* (1615 Лям. Жел. 4 зв.); *...слезами густыми часто заливаются...* (серед. XVII ст. Кас. 53 зв.); *Видишь вѣдоче якъ великими слезами заливаемся...* (1627 Тр. 670). Ідентичні або аналогічні ФО фіксуються у сучасному фразеологічному матеріалі української, російської, польської та чеської мов. До речі, образ гірких, рясних сліз є спільним для української і польської мов. Пор. стукр. *выливати (выточити, проливати) [кривавие] слези (слезу)* → суч.укр. *випливати / вилити слези* (ФСМ 1, 93); *лити слези (слізки)* (СУМ ІV, 494); *ллються гіркі слези* (ФПМЛ 435) → суч. р. *лить слезы* (ССРЛЯ 6, 270), *проливать слезы* (ССРЛЯ 11, 1186); суч.п. *lać (ronić, wylewać) łzy* (SFJP 1, 413); *plakać gorzkimi (rzewnymi) łzami* (Там само) → суч.ч. *prolévat slzy* (UČS 118); стукр. *[великими] слезами [густыми] заливатися* → суч.укр. *обливають (облили) дрібні (гіркі, рясні) слези* (кого) (ключовий компонент виступає у ролі суб’єкта) (СУМ ІХ, 387); *розливатися / розлитися (розіллятися) [палючими (гіркими)] слізьми (слезами)* (Там само); *розливатися гіркими слезами* (ФПМЛ 435) → суч.п. *zalewać się / zalać się łzami* (SFJP 1, 413); *rozpływać się (tonać) we łzach* (Там само).

Вияви відчаю, оплакування когось пов’язані із умиванням слізьми свого лица або чіхось частин тіла, наприклад: *Але покаймоє злостій своих сповѣданієм, ѡ слезами лица умываемъ* (XVI ст. УЄ № 29519, 11 зв.); *...слезами лице свое умывали...* (к. XVI ст. Укр. п. 88); *раны в нихъ [ногахъ] умывай слезами своїми и гли...* (1646 Перло 100 зв.); *...раны его стѣи цѣловала, и слизами своїми умывала* (Там само, 92 зв.); *...жсна грѣшная слизами ноги гѣвы умываетъ* (1556 – 1561 ПЄ 239); *Марія Магдалена... падиши до ногъ его... плачучи слъзами ихъ вмываючи, власы отирала...* (поч. XVII ст. Крон. 34 зв.). Необхідно підкреслити, що такі ФО засвідчені лише в сучасній українській мові, щоправда, здебільшого з розширеною структурою завдяки наявності факультативних компонентів, а також словотвірних, видових, лексичних варіантів до стрижневого компонента та дієслова, пор. *обливати (обливати, поливати) / облити (облити, полити) [гіркими (гарячими, рясними)] слезами [слізьми]* (кого, що) (СУМ ІХ, 387); *обливати слезами* (що) (ФПМЛ 435); *поливати слезами* (що) (Там само); *зрошувати / зросити слезами* (що) (Там само, 434). Опозиційні ж сполуки фіксуються в сучасних українській і в російській мовах, пор. суч. укр. *митися слезою* (ФПМЛ, 435); *умитися слізьми* (Там само, 436) → суч. р. *умываться слезами* (ССРЛЯ 16, 643).

Отже, у силу своєї значущості в житті людини така сфера об’єктивної дійсності, як психоемоційний стан, знаходить відображення у фразеології досліджуваних слов’янських мов і в діяхронії, і в синхронії.

Сам об’єктивний факт існування етнокультурних фразеологічних паралелей у споріднених мовах свідчить про спільність законів мислення різних народів. Наявність таких паралелей наочно підтверджує присутність тісного взаємозв’язку, взаємозумовленості розвитку мови та культури.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

A	прикметник
Pron	займенник
S	іменник
V	дієслово
n	називний відмінок
g	родовий відмінок
a	знахідний відмінок
i	орудний відмінок
стбр.	старобілоруська мова
стукр.	староукраїнська мова
суч.болг.	сучасна болгарська мова
суч.п.	сучасна польська мова
суч.р.	сучасна російська мова
суч.укр.	сучасна українська мова
суч.ч.	сучасна чеська мова

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

Андр.Лям. – [Андреевич Давид]. Л#ментъ по Св#тобливе зошломъ, Велебномъ Ёдноу W(т)цоу Іоанн# Василевичоу Презвитери... – Луцьк, 1628. – Зберігається у фондах Львівського національного музею, шифр СдК 926.

АСД – Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемой при управлении Виленского учебного округа. – Вильна, 1867. – Т. I.

Виш.Кн. – Книжка Иоанна мниха Вишенского от святяя Афонския горы в напомяние вс#х православных христиан, братствам и вс#м благочестивым, в Малой России... жителствующим. – 1588 – 1600 // Иван Вишенский. Твори. – К., 1959. – С.41-158.

Волк. – Розмышляне ѿ муц# х# сп#сител# #шго... В#ршами написаны през многогр#шного Инока Іоаникіа Волковича. – Львів, 1631. – Зберігається у фондах Львівського державного історичного музею, шифр Сд 250.

В#зер. – В#зерунок цнот превелебного... Елисея Плетенецького. – К., 1618 // Проф. Хв.Тітов. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв. – К., 1924. – С.14-17.

Гр. – Грінченко Б. Словарь української мови: У 4 т. – К.: Довіра; Рідна мова, 1997.

ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – Вып. 6.

Діал. о см. – Діалог о смерти. – Чорна, 1629 (за списком XVIII ст.) // Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1912. – Т. VII, кн. I. – С. 264–280.

Зерц. – С#а кн#га нарицаемая зеркало б#гословіи, избранныя ѿ многых книг б#гословскихъ И трудолюбіем Съставлена еромонаха Кирила Траньквиліона. – Почаїв, 1618. – Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки НАН України, шифр П Ст.-2233.

Кас. – Іоанна Кассіана пустынножителя ѿ уставах манастирских. – Серед. XVII ст. – Зберігається у Рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки НАН України, ф. 3, № 32, арк. 1–236.

Кл.Остр. – Невідомий твір Клирика Острозького. – Острог, 1599 // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. – Львів, 1906. – Т. V. – С.201-209.

Коп.Каз. – Казанье на чстномъ погреб#... превелебного ѿтца кир Єліссеа в Іеросхиммонасехъ Єв#фиміа Плетенецького... През... Захарію Копистенского... твореное и пропов#даное... – К., 1625. – Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки НАН України, шифр П Ст.-2339.

Крон. – Кройника то есть исторія св#та на шесть в#ковъ, а чтыри монархіи розд#лена. З розмаитых гисториков жидовских, и поганскихъ. – Львів, поч. XVII ст. – Пам'ятка поміщена в збірнику, який зберігається у Рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки НАН України, ф.77, № 59, арк. 1-45.

ЛСБ – Документи Львівського Ставропігійського братства: рукопис к. XVI – серед. XVII ст. – Зберігається у Львівському державному історичному архіві, ф. 129, оп.1.

Л#к. – Л#карство на ѿспалый оумысль чоловічій а особливо на затверд#лыє срдца людскіє заведеные св#томъ альбо якими гр#хами бж#твеннаго іоанна златоустаго до феодора мниха... – Острог, 1607. – Зберігається у фондах Львівського державного історичного музею, шифр Сд. 176.

- Лям.Жел. – Плачь альбо л#ментъ по зестю з свѣта сего, вѣчнои пам#ти годного Григоріа Желиборского. – Львів, 1615. – Зберігається в Російській державній бібліотеці (Москва).
- Мог.Тр. – Євхологіон албо молитвословъ, или требникъ... повеленіем... Отца Петра Могилы... – К., 1646. – Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки НАН України, шифр IV Ст.-49243.
- НТСУМ – Новий тлумачний словник української мови: У 3 т. / Укл. Яременко В., Сліпушко В. – К.: Аконіт, 2001.
- Отп.КО – Втпись на листъ въ бозѣ велебного отца ипатіа волюдимерского і берестейского епска До яснеосвещеного кнжати костентина острозского, воеводы киевского. – Острог, 1598. – Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки НАН України, шифр I Ст.-3976. – Арк. 1-32 зв.
- Перло – Сіа книга названна – Перло Многощѣнное. Съставленна Трѣдолубіємъ: презъ Кирила: Транквѣліона. – Чернігів, 1646. – Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки НАН України, шифр II Ст.-2555.
- ПЄ – Пересопницьке євангеліє 1556-1561 pp. – К., 2001.
- Проп.р. – Різні проповіді. – Поч. XVII ст. – Зберігається у ЦНБ НАН України, шифр 283 II / 73.
- Розм.пап. – Розмова папіста з православним. – 1598. – Зберігається у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки НАН України, ф. 77, № 291.
- ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – Т. 6; 1961. – Т. 11; 1964. – Т. 16.
- СССУ – Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. – Львів: Свічадо, 2001. – 332 с.
- СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1971. – Т. II (Г-Ж); 1973. – Т. IV (І-М); 1974. – Т. V (Н-О); 1978. – Т. IX (С).
- Тр. – Тріюдіон Си єсть Тріпѣснецъ. – К., 1627. – Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки НАН України, шифр IV Ст.-388. 1980. – Т. XI (Х-Ь).
- УЄ № 31 – Учительне євангеліє. – З території Бойківщини, к. XVI ст. – Зберігається у Рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки НАН України, ф. 72, № 31.
- УЄ № 29519 – Учительне Євангеліє. – З території Бойківщини, XVI ст. – Зберігається у фондах Львівського національного музею, шифр Рк 29519 (4231).
- Укр.п. – Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. / Упорядники В.П.Колосова, В.І.Крекотень. – К.: Наукова думка, 1978.
- Ун.гр. – Унія греків з костюлом римським. – Вільна, 1595 // РИБ. – Т. VII: Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Пг., 1882. – Кн. 2. – С.111-168.
- ФПМЛ – Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Укл. О.І.Скопненко, Т.В.Цимбалюк. – К.: Довіра, 2002. – 735 с.
- ФРБЕ – Ничева К., Спасова-Михайлова С., Чолакова Кр. Фразеологичен речник на българския език. – София: Изд-во на българската академия на науките, 1974. – Т. 1. – 759 с.; 1975. – Т. 2. – 779 с.
- ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: У двох книгах. — К.: Наукова думка, 1999.
- Хрон. – Книга глаголема# кроникъ, сиречь собраніє от многихъ лѣтописецъ (“Хронограф”). – Серед. XVII ст. – Зберігається в Російській державній бібліотеці (Москва), ф. 236, № 4.
- SFJP – Skorupka St. Słownik frazeologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1974. – Т. 1. – А/Р. – 788 s.; Т. 2. – R/Ž. – 905 s.
- SP – Słownik polszczyzny XVI wieku. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: IBL, 1978. – Т. XI.
- SUP – Słownik ukraińsko-polski / Pod red. S.Hrabca, P. Zwolińskiego. – Warszawa: P.W.N., 1957. – 832 s.
- SČFI – Slovník české frazeologie a idiomatiky: Výrazy slovesné. A-P. – Praha: Academia, 1994. – 757 s.
- UČS – Kurimský A., Šišková R., Savický N. Ukrajinsko-český slovník: П-Я. – Praha: Academia, 1996. – 1377 s.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ходина Н.Т. Отражение поверий, предрассудков, обычаев во фразеологии (на материале русского, английского и французского языков) // Вопросы структуры и семантики германских и романских языков: Сб. трудов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1975. – С.103-108.
2. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психологнітивний та етнокультурний аспекти): Монографія. – К. – Черкаси: Брама, 2004. – 276с.
3. Соловець Л.О. Джерела фразеологізмів етнокультурознавчого змісту // Українська культура в загальноосвітній школі. – 2004. – № 8. – С.52-56.

УДК 811. 161.2'28 Панькевич

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ВНЕСКУ ІВАНА ПАНЬКЕВИЧА В РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА: ПИТАННЯ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ ТА ІСТОРИЧНОЇ ФОНЕТИКИ

Чикут В.Й., аспірантка

Ужгородський національний університет

У статті характеризуються наукові досягнення І.Панькевича в розробці питань з української діалектології та історичної фонетики. Основну увагу приділено працям ученого, у яких ця проблематика представлена в контексті історичної діалектології. З'ясовується значення наукової спадщини І.Панькевича.

Ключові слова: І.Панькевич, Закарпаття, історична діалектологія, історія українського мовознавства, історична фонетика, фонографічні записи.

Чикут В.И. К ХАРАКТЕРИСТИКЕ ВКЛАДА ИВАНА ПАНЬКЕВИЧА В РАЗВИТИЕ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ: ВОПРОСЫ ДИАЛЕКТОЛОГИИ И ИСТОРИЧЕСКОЙ ФОНЕТИКИ / Ужгородский национальный университет, Украина

В статье характеризуются научные достижения И.Панькевича в разработке вопросов украинской диалектологии и исторической фонетики. Основное внимание уделено трудам ученого, в которых эта проблематика представлена в контексте исторической диалектологии. Определяется значение научного наследия И.Панькевича.

Ключевые слова: Иван Панькевич, Закарпатье, историческая диалектология, история украинского языкознания, историческая фонетика, фонографические записи.

Vita Chykut. IN ADDITION TO DESCRIPTION OF CONTRIBUTION OF IVAN PANKEVITCH IN DEVELOPMENT OF UKRAINIAN LINGUISTICS: QUESTIONS OF DIALECTOLOGY AND HISTORICAL PHONETICS / Uzhhorod National University, Ukraine

In the article scientific achievements of Ivan Pankevitch in development of questions from Ukrainian dialectology and historical phonetics are characterized. Basic attention is spared to labours of scientist, in which these problems described are in the context of historical dialectology. The value of scientific inheritance of Ivan Pankevitch turns out.

Key words: Ivan Pankevitch, Transcarpathia, historical dialectology, history of Ukrainian linguistics, historical phonetics, phonographs records.

І.Панькевич відомий в українському мовознавстві, насамперед, як діалектолог та дослідник мовних пам'яток. Ці аспекти його діяльності відображає велика кількість статей [1], фундаментальні праці “Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей” (Прага, 1938), за яку авторові Празьким Карловим університетом було присвоєне звання доцента, “Нарис історії українських закарпатських говорів” (Прага, 1958) та фонографічні записи закарпатських говірок [2]. У розвідках І.Панькевича багатющий діалектологічний матеріал супроводжується оригінальними, кваліфікованими коментарями, що й надає цим працям наукової ваги та неперехідного значення в розвитку українського мовознавства.

У пропонованій статті основну увагу приділено лише двом важливим працям І.Панькевича з його величезного доробку в цій галузі, а саме: 1) часто цитованому дослідниками “Нарису історії українських закарпатських говорів. Ч. I. Фонетика” [3], авторитетність і значимість якого варто б показати в деталізованому аналізі його змісту; 2) виданню фонографічних записів І.Панькевича, які стали доступні читачеві тільки у 2002 році завдяки перевиданню їх М.Мушинкою із додатком живих голосів у запису на електронному диску [2].

Про “Нарис історії українських закарпатських говорів. Ч. I. Фонетика”, який є підсумком діалектологічних досліджень І.Панькевича (вийшов друком після смерті автора), Й.Дзензелівський зауважив, що ця книга в українській історичній діалектології “є першою пробою докладного монографічного опису мови пам’яток якоїсь певної компактної території” [4, с.192].

У вступі І.Панькевич підкреслив необхідність дослідження історичної діалектології Закарпаття, повідомив, що ця праця є скороченим варіантом курсу з історії мови закарпатських українців, який науковець читав у 1955 році на філологічному факультеті Карлового університету в Празі. І.Панькевич, через посередництво Ю.Яворського, опрацював усі закарпатські літературні пам’ятки, що знаходяться в музеях та бібліотеках Пряшівщини, грамоти Імстичівського та Зарічівського монастирів, Герляхівський апостол кінця XV ст., вкладні зі Східної Словаччини. Учений висловив тверде переконання, що “досліджувати історію мови якогось народу, а в тому теж і одного із діалектів національної мови, можна лиш у нерозривному зв’язку із його історією” [3, с.5], тому наступним підрозділом у книзі є “Історія народу”, в якому автор подає різні погляди щодо заселення території Карпат слов’янами та розглядає колонізаційні процеси, що відбувалися в краї. І.Панькевич надавав великого значення екстралінгвальним факторам у дослідженні живих мовних явищ, і такий підхід згодом послідовно утверджували й інші дослідники історії української мови. Зокрема С.Самійленко відзначав, що “фонетичні та граматичні зміни не ізольовані цілком від історії народу. Немає явищ в історії мови, які не були б зв’язані з історією народу, але в одних випадках цей зв’язок безпосередній, прямий і наочний, в інших — надзвичайно складний і опосередкований усією суспільною практикою народу в його історії” [5, с.11].

Підрозділ “Джерела для історії українських закарпатських говорів” засвідчує, що І.Панькевичем була опрацьована велика кількість джерел, які вчений класифікує так: 1) пам’ятки, писані цією мовою, 2) пам’ятки іншомовні, в яких відбиваються деякі риси української чи староруської мови, 3) топонімічні назви, 4) сучасні говори [3, с.19]. І.Панькевич коротко аналізує закарпатські пам’ятки, відзначає, що Марамороська грамота 1404 року — перша пам’ятка, в якій наявні риси місцевого діалекту. Найбільш цінними пам’ятками живої мови закарпатців є вкладні й записи в церковних та інших культових книгах XVI—XVIII ст. Далі автор подає список джерел, який класифікує за місцем походження та роками.

І.Панькевич уперше виділяє етапи розвитку українських закарпатських говорів і визначає три основні періоди: 1) “доба найстарша” (XI—XIV ст.); 2) “доба формування лемківських і бойківських говорів” (XIV—XVI ст.); 3) “доба завершення сьгоднішніх діалектних формацій” (XVII—XX).

Перший період розвитку української мови на Закарпатті, за І.Панькевичем, характеризується такими історичними фонетичними явищами:

1. Існування ще в X—XI ст. на території Земплинської, Унгської, Березької жуп носових голосних. На підтвердження цього І.Панькевич подає приклади, наведені раніше Я.Станіславом, зокрема: *Ондава, Горонда, Коромля* [3, с.33].
2. Вставний *л* після губних перед *ј*. Підтвердженням цього служать приклади, наведені Я.Станіславом, зокрема *Коромля, Землин*, а в XIV ст. зафіксовано це фонетичне явище і в назвах сіл *Розавля* (із *Hrozav, Hrozawlla*) та *Бедевя* (із *Bedo < Benedikt*) [3, с.34-35].
3. У XIII ст. відбувається зміна звукосполучень *trrt, trlt, trrt, trlt*; *ь* дав *о, ь* — *е*. Прикладом цього явища є такі географічні назви: *Боржсава, Мертвиця, Холм, Столб, Волков* [3, с.35].
4. Сполучення *trbt* у карпатських говорах змінилося на *рy*. І.Панькевич відзначає, що в деяких говорах спостерігається явище перестановки *ы* та наводить як приклад гідронім у говірці села Мала Добронь *Kirnicze*, що відповідає слову *курниця* [3, с.35-36].
5. На території Закарпаття розвинулося повноголосся із *tort, tolt, tert, telt*. Прикладом цього є назва населеного пункту *Берег*, зафіксована у Варадських реєстрах 1214 року, ім’я земплинського жупана *Олодар* та назва села *Верещькі* [3, с.36].
6. Праслов’янське сполучення *ort* рефлексувалося в сполуку *rot*, і наслідки цієї зміни відбивають топоніми *Рокитівці, Рокитна* [3, с.36-37].

Характеризуючи перший період розвитку закарпатських українських говорів, І.Панькевич звертає увагу ще на такі фонетичні явища: наслідки занепаду редукованих *ь, ъ*; вимова зубних приголосних перед *е, і*; зміна *g* на *h*; доля початкового *јь* (*u*), сполучень *tj, dj* та *stj, zdj, zgj*; рефлексія *dl*; зміна початкового *e* на *o*.

До пояснення фонетичних явищ мовознавець часто і доречно залучає ономастичний матеріал, демонструючи ефективність порівняльно-історичного методу. Наприклад: “Назва села *Верещькі* і переходу карпатського біля того села спомінається в найстарших мадярських документах з XII і XIII ст. *terrat nomine Werezka*. Але етимологія цього слова дотепер не вияснена. Вона найближча до східнослов’янського *верета*, словацьке *vrecku*, чеське *vřeku*, українське *верета*” [3, с.36]. На цьому фоні викликають подив мотиви кодифікації як нормативної сучасної форми *Нижні Ворота*.

У ряді випадків автор робить обережні припущення, уникаючи категоричних тверджень, бо не в усьому однозначний сам предмет аналізу. Про це автор писав так: “Поданий нами історичний матеріал з доби від XI-XIVст. може бути в деяких питаннях спірний, передовсім там, де іде о тотожні явища словацько-східнослов'янські” [3, с.40-41].

Другий період розвитку української мови на Закарпатті представлений більшою кількістю пам'яток. Цей період характеризується збереженням староруських — тобто давньоукраїнських (за Ю.Шевельовим), чи давньоруських — явищ та виникненням суто українських, серед яких І.Панькевич виділяє рефлексію *o* в *y* та *e* в *ю*. Перехід *o* в *y* відбувається в говорах Закарпаття до XVII ст., приклади цієї зміни наявні в топонімах, наприклад, потік *Кузій* із *козьи* [3, с.50]. Приклади рефлексії *e* в *ю* з'являються в XVI ст. Так, у літописних записках села Пітрови (1560 року) вжита форма минулого часу *оутюкл* [3, с.45], у чому можна вбачати такий ланцюг змін: **ut'ekъ* > **ut'ō:kl* > **ut'uokl* > **ut'ukl*, що має завершитися виникненням форми **ut'uk*; пор. закарп. діал. *н'ус, віуз, пл'уу*.

Науковець відзначає, що на структуру лемківських говорів помітний вплив зробила зміна рухомого наголосу, властивого східнослов'янській фонетичній системі, на сталий на другому складі від кінця, яка відбулася під впливом польської мови. Наслідки такої зміни насамперед відбилися на структурі форм наказового способу – форми на *-и, -им, -ить* вирівнялися з короткими формами на *-ь, -ьмо, -ьте*, що властиві дієсловам, котрі не мали наголосу на кінці. Перші приклади цього явища знайдено в пам'ятках Північної Лемківщини XVI ст. (*берте, ид*) [3, с.63-64]. Л.Коць-Григорчук вважає думку І.Панькевича щодо запозичення сталого наголосу дискусійною, висуваючи такі аргументи: 1) збереження виявлених пам'яток і послідовність фіксації в них таких форм наказового способу можна б розцінювати як випадковість; 2) для того, щоб під впливом дії тенденції до наголошування слів на пенультиві все ж змінилася структура дієслів у формах наказового способу, був потрібний час. “Навіть якщо прийняти XVI ст. за період, у якому вже визначився як явище український постійний параксотонічний наголос у говірках Лемківщини, то цей час буде збігатися з таким же періодом у визначенні польського парокситонічного наголосу. А в такому разі можна скоріше говорити про співдію у формуванні цього явища, ніж про польський вплив на його розвиток у говірках лемків” [6, с.57].

І.Панькевич, розглянувши історичні фонетичні зміни українських закарпатських говорів, робить висновок, що “найбільше змін настало в західних закарпатських говорах. Ці зміни зумовлені, передовсім, впливом західнослов'янських мов – польської та словацької, і вони причинилися, разом з морфологічними і словниковими змінами, до виділення говірок, що лежать на захід від Лабірця, в окремий тип говірок, що ми їх називаємо лемківськими. Найменше змін зазнали так звані бойківські говори, їх диференціація спадає до дальшої доби” [3, с.63].

Третій період І.Панькевич характеризує як “знаменну багатьма фактами історичного та культурного значення, які спричинили до уформування теперішніх діалектних груп” [3, с.64]. У цю добу зупиняються міграційні процеси населення, а з боку феодалів посилюється соціальний гніт. Права селянства в 1770 р. закріплюються у реформах Марії Терезії. Серед мовних процесів науковець констатує пересування деяких явищ із заходу на схід, а найголовнішою називає диференціацію краю щодо рефлексів *o, e* в нових закритих складах. Для пояснення морфологічних та фонетичних процесів ця доба має велику кількість мовних та літературних пам'яток, оскільки характерною ознакою названого періоду є зацікавлення культурно-релігійними питаннями.

У цей період закріплюються неповноголосні форми, як-от: *златый* (назва грошової одиниці), *краль, кральовна, здравя, младий, млада, драгота* (дорожнеча), *драга, грацька* (дорога) [3, с.66-67]. На Лемківщині у сполучі *tort < tьrt* відбувається зміна *o* на *a* у словах польського походження: *гардый, шварный, барз, карк, варга*. І.Панькевич відзначив, що, на відміну від західноукраїнського *варга*, на Закарпатті вживається не позначена західнослов'янським впливом словоформа *ворга* [3, с.67].

На цьому етапі у закарпатських говорах, як і в інших українських, відбулася зміна етимологічного [o]. У більшій частині українських говорів [o], незалежно від позиції у слові, перейшло в [i], що й стало нормою сучасної української літературної мови. Однак у південно-західних говорах [o] чергується і з іншими голосними. На основі писемних мовних пам'яток І.Панькевич виділяє рефлексію [o] в [y], [i], [ы], [ü] [3, с.83]. Це фонетичне чергування, за словами мовознавця, відбувалося під впливом північно-карпатських говорів на територіях, де жителі Закарпаття були у тісних господарських стосунках. Науковець заперечує думку В.Курашкевича про існування в закарпатських говорах дифтонгів і наголошує, що писемні пам'ятки української мови на Закарпатті не фіксують їх на місці [o]. Й.Дзензелівський щодо наявності дифтонгів у закарпатських говорах наводить думки В.Курашкевича, М.Дурново, Я.Янова, Й.Штольца, І.Петруця та Л.Деже і вважає, що дослідженням цього питання потрібно зайнятися докладніше, залучивши весь можливий матеріал [4, с.179]. Л.Деже на підтвердження існування дифтонгів на місці [o] наводить приклади з текстів закарпатських пам'яток XVII-XVIII ст., зокрема ним виявлено такі написання: *Feduor, Puor, Chikotuow, Dudkuov* [7, с.106-107]. Отже, можна б зробити висновок, що в південно-західних говорах рефлексія все ж таки пройшла стадію дифтонгів. Такий висновок суперечить переконанню І.Панькевича, який, визначаючи “трудність виявлення

перезвуку о, е > і” і не схилившись до версії про дифтонгічний розвиток у Карпатах *ō, ē*, підкреслив, що “історично не маємо записаних перехідних стадій за виїмкою *u* або *ы*” [8, с.346]. Наука після І.Панькевича, як бачимо, пішла вперед, і Л.Деже, що вважав себе послідовником і учнем І.Панькевича, не випадково звернув увагу саме на ці “перехідні стадії” в закарпатських пам’ятках.

В академічному виданні “Історія української мови. Фонетика” відзначено, що питання рефлексії *o* в у в південноукраїнських говорах є дискусійним, але “припущення, що передбачає стадію їх дифтонгізації для всіх говорів української мови, видається найбільш аргументованим” [9, с.276]. Доказами цього є вживання в деяких південно-західних говорах, а саме в гуцульських, на місці етимологічного [o] в новому закритому складі дифтонгів [i*i*], [i*y*], [i*ы*], [ы]: *м’їст, р’їс (ріс), дв’їр, к’їн, м’їст* [9, с.276].

У кінці “Нарису...” подане резюме та примітки редакції, де зазначено, що книга видається посмертно і автор не зміг зробити підготовку до друку та доповнення рукопису в деяких місцях. Коректуру книги зробили його учні В. Жидліцький та М. Лубинецький.

Важливими для вивчення закарпатських говорів та їх фонетичної системи є видані у 2002 р. М.Мушинкою фонографічні записи І.Панькевича зразків фольклору Закарпаття.

М.Мушинка у праці “Голоси предків” [2] відзначає, що ці записи – “найдавніші досі збережені звукові записи автентичного фольклору русинів-українців Закарпаття і як такі мають значення не лише для діалектології та етнології, але й для культури в ширшому розумінні” [2, с.15]. Автор у книзі подав і тексти звукових записів, при цьому, як сам зазначає, дотримувався певних принципів, які й називає у вступі [2, с.18-19]. М.Мушинка аналізує історію дослідження фонографічних записів І.Панькевича, відзначаючи, що “біографія [І.Панькевича] та внесок в науку і культуру Закарпаття в широких колах громадськості маловідомі” [2, с.22], тому й має намір заповнити цю прогалину нарисом про звукові записи І.Панькевича.

Відомості про можливість звукового запису І.Панькевич міг отримати ще під час навчання в гімназії у Львові (1898-1907) та у Львівському університеті (1907-1909), коли познайомився з В.Гнатюком, котрий на той час був секретарем Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка, яка і почала використовувати фонограф для запису музичного фольклору.

1908 р. при Музеї НТШ у Львові було засновано архів фонографічних записів (завідувач Ф.Колесса), поштох до цього дав професор Віденського університету Ватрослав Ягич. М.Мушинка припускає, що саме славісти Віденського університету ознайомили І.Панькевича з роботою фонографічного архіву.

У 1929 р. празькою фонографічною комісією науковцеві було доручено підібрати інформаторів та зробити запис закарпатських говорів. Для виконання цього завдання І.Панькевич сам ходив по селах і підбирав оповідачів, деяких запросив письмово чи через посередництво вчителів. У жовтні 1929 р. до Праги поїхало чотирнадцять осіб із Закарпаття (сім із Пряшівщини, сім із Закарпатської України).

1935 р. фірмою Radiojournal з Праги було вислано до Ужгорода пересувну студію радіозапису і запис фольклору доручено зробити І.Панькевичу. До Ужгорода привезли близько сорока представників із Рахова, Нересниці (Тячівщина), Тур’ї-Ракова (Перечинський округ), Імстичова (Іршавський округ), Вишніх Верецьких (Воловецький округ). За підрахунками самого І.Панькевича, протягом 18-25 листопада 1935 року на 19 грамофонних платівках було записано 80 пісень та 40 музичних творів.

Після смерті І.Панькевича, на початку 60-х років, 27 грамофонних платівок його дочка М.Дольницька подарувала М.Мушинці, котрий зробив із них копії і використовував на лекціях, у радіопередачах та конференціях. Фольклористи, котрі чули ці записи, радили науковцеві їх перевидати, що і вдалося йому, попри всі труднощі. На виданому диску записано 98 пісень, 14 прозових творів та 11 записів гри на музичних інструментах. Цікавим є й те, що в записах зафіксовано і голос самого І.Панькевича, котрий ставить запитання до оповідачів.

Виданими записами ми отримуємо не лише унікальну збірку закарпатських фольклорних жанрів, а й мовні зразки говірок, що є цінним у діалектологічному дослідженні.

Дослідження І.Панькевича в галузі діалектології та історичної фонетики зробили помітний внесок у розвиток українського мовознавства і дають плідне підґрунтя сучасним науковцям для подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мушинка М. Бібліографія друкованих праць І.А.Панькевича // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам’яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С.350-376.
2. Мушинка М. Голоси предків. – Пряшів, 2002. – 251 с.
3. Панькевич І.А. Нарис історії українських закарпатських говорів. Частина І. Фонетика // Acta Universitatis Carolinae, Philologica. – 1958. – Т.І. – 131с.

4. Дзензелівський Й.О. Іван Панькевич як діалектолог // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Словацьке педагогічне вид-во в Братиславі: Відділ української літератури в Пряшеві, 1969. – Т. 4. – Кн. 1. – С.167-209.
5. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови: У 2-х ч. – Ч. 1. – К.: Радянська школа, 1964. – 233 с.
6. Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору. – Нью-Йорк – Львів, 2002. – 267 с.
7. Джэ Ласло. Очерки по истории закарпатских говоров. – Будапешт: Издательство Академии Наук Венгрии, 1967. – 305 с.
8. Панькевич І. Уваги до в'яснення процесу ікання в українських південнокарпатських говорах // Збірник пам'яті Івана Зілінського (1879-1952). – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1994. – 583 с.
9. Історія української мови: Фонетика. – К.: Наукова думка, 1979. – 367 с.

УДК: 811.161.2'37+82-84

ЕМОТИВНА ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ ДІЙСНОСТІ В СЕМАНТИЧНІЙ БУДОВІ АФОРИЗМІВ (НА МАТЕРІАЛІ ПРОЗИ П.А.ЗАГРЕБЕЛЬНОГО)

Шарманова Н. М., к. філол. н., асистент

Криворізький державний педагогічний університет

У статті висвітлюються семантичні й стилістичні особливості афористичних висловів з позиції функціональної лінгвістики; розглядаються загальне емоційно-сміслові поле, експресивні засоби образності й оцінності, різновиди емотивності афоризмів на матеріалі прози П.А.Загребельного.

Ключові слова: афоризм, семантика, емотивність, експресивність, оцінність.

Шарманова Н.Н. ЭМОТИВНАЯ ИНТЕРИОРИЗАЦИЯ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ В СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ АФОРИЗМОВ (НА МАТЕРИАЛЕ ПРОЗЫ П.А.ЗАГРЕБЕЛЬНОГО) / Криворожский государственный педагогический университет, Украина

В статье освещены семантические и стилистические особенности афористических выражений с точки зрения функциональной лингвистики; рассмотрены общее эмоционально-смысловое поле, экспрессивные способы образности и оценочности, разновидность эмотивности на материале прозы П.А.Загребельного.

Ключевые слова: афоризм, семантика, эмотивность, экспрессивность, оценочность.

Natalya Sharmanova. THE EMOTIONAL REFLEKTION OF THE REALITY IN THE SEMANTIC STRUCTURAL OF AFORISMS (ON THE MATERIAL OF THE NOVEL BY P.ZAGREBELNIY) / Kriviy Rig State Pedagogical University, Ukraine

The article covers of the stylistic peculiarities of the aphorisms on the basis functional lingvistic; is focused of the varieties of the general emotional-semantic field and expressive means of figurativeness and evaluation, emotional means aphorisms in the novels by P.Zagrebelyj.

Key words: aphorisms, semantic, emotional-semantic field, expressive means, evaluation.

Комунікативно-когнітивна сутність мови як суспільно-культурного й природно зумовленого явища у сучасних дослідженнях постає лінгвістичною проблемою “номер один” і визначає методологічні засади співвідношення мови, мовлення й мислення. У парадигмі когнітивної теорії мова якраз і є тим механізмом, який забезпечує взаємодію “особистість ↔ зовнішній світ”. Оскільки реальність не дана людині безпосередньо, а створюється й інтерпретується нею, то об’єктом дослідження в мові є дійсність, яка піддається активним змінам з боку суб’єкта, що також, у свою чергу, залишається складником Всесвіту. Мова виступає знаряддям такого перетворення, “сягає вершини свого розвитку, стає безпрецедентним за своєю потужністю засобом осмислення дійсності” [2, с.44]. Результатом цього процесу постає певна концептуальна картина світу, що сприймається учасниками комунікації або як еталонна, або як викривлена об’єктивними й суб’єктивними чинниками. Співвідношення “світ – людина – мова”, відповідно, має специфічне відображення в різних типах мислення [3].

Афоризм як генералізована мовна одиниця містить суспільно важливу інформацію про реальну / уявну дійсність, що позначається на кореляції національної та індивідуальної картин світу. В афористичних

висловах крізь призму авторських інтенцій відбувається формування концептосфери мови, у якій сконцентровано зберігаються уявлення етносу про світ і яка репрезентує психоментальну інтеріоризацію дійсності. Під **інтеріоризацією** розуміємо процес формування понять, уявлень, відомостей про світобуття, рефлексію довкілля у свідомості індивіда або в етносвідомості [5, с.233], зовнішні форми діяльності [4, с.63].

З логіко-філософської позиції афоризм є категоричним судженням з постулативною формою твердження про наявність у дійсності певного стану речей. Така ознака афоризму дозволяє логікам використовувати їх як універсальні твердження, в яких універсальність має власну специфіку. В.І.Шмаріна називає таку універсальність, як сентенційну, що „являє собою імпліцитний понятійний фундамент” [12, с.11].

Афоризм кваліфікується нами як логічне, образне судження узагальнюючого характеру, що в категоріях раціонального / парадоксального відбиває навколишній світ і виступає еквівалентом предикативної структури: *Відчуття і розуміння власної величі живе в народі спервовіку* (III, 194); *Вимірювати життя категоріями щастя чи нещастя – це суто жіноча справа* (I, 94). У семантичній будові афористичного вислову постає кореляція когнітивних моделей адресанта (самого автора) й адресата (будь-кого з реципієнтів). Комуникант ніби вступає в міжкультурний діалог із письменником, метою котрого є “створення наступності культурно-історичного досвіду” [11, с.55]. Цей процес передбачає не лише наявність лінгвістичної компетенції учасників комунікації, а й значною мірою потребує певної енциклопедичної інформації, що дозволяє глибинно інтерпретувати образно-символьні одиниці, якими є афоризми.

Високий ступінь афористичності мови П.А.Загребельного є виразною ознакою його ідіолекту. Проза митця містить велику кількість висловів, яким властивий формульний характер, універсальність загальної референції, автономний текстовий статус, здатність неодноразового відтворення в мовленні, а відтак – і входження до національної когнітивної бази: *Замки будовано з примусу, собори – з набожності* (III, 62); *Що суворіша істина, то більше обурює проти себе той, хто її проповідує у всій оголеності* (III, 25).

Афоризм П.А.Загребельного позначений своєрідною двоплановістю: по-перше, виступає мовним засобом соціальної характеристики (у першу чергу – репрезентант авторського кредо); по-друге, здатний створювати й реалізувати емотивні смисли (прагматична установка мовних одиниць). Письменник продукує вислови, крізь призму яких інтеріоризує дійсність і подає досить вичерпну характеристику сучасного українського суспільства: *Звужується тільки одне: наше життя* (1,50); *Коли нічого не маєш, нічого й втрачати* (IV, 97). Переосмислення семантики афористичних висловів, в основі яких лежать знаки-символи на позначення морально-етичних, естетичних, правових, філософських, релігійних і суспільно-політичних цінностей, відбувається з урахуванням мовних ефектів, зокрема єдності експресії, прагматики й емоцій.

Функціонування в мові творів П.А.Загребельного афоризмів, у яких лінгвоконцепти **Людина, життя, любов, влада, смерть** тощо виступають не лише актуалізаторами вагомих емоційних тем, а й регуляторами поведінки соціуму, стає репрезентантом так званої “активної філології” (Р.Барт): *Людина створена з віри й розпачу* (III, 204); *Тепер силу має змінити розмисл* (IV, 28). Семантико-когнітивний аспект емотивності в останні роки набув ознак пріоритетності в мовознавчих студіях і відокремився в напрямок лінгвістики емоцій (окрема галузь “активної філології”) [10, с.46]. Загальновідомо, що однією з основних функцій мови є експресивна. Оскільки експресивність дефінується як “властивість мовної одиниці підсилувати логічний та емоційний зміст висловленого” [7, с.156], то емоційність є одним зі складників експресивності. Поєднуючись з емоційною вербальною площиною, експресія набуває статусу емотивності. Реалізація у художньому дискурсі емотивної функції відбувається за умов, “коли мовець виражає своє почуття, своє ставлення до навколишньої дійсності або коли він хоче викликати почуттєву реакцію свого співбесідника” [8, с.142]. Зважаючи на те, що емотивне мислення відображає активну позицію щодо навколишнього світу, то “емотивна експресія, крім експресії образності, може включати в себе й експресію оцінності” [8, с.146].

Мета нашої статті полягає у дослідженні функціонального аспекта афористики П.А.Загребельного з позиції лінгвістики емоцій. Відповідно до мети, передбачаємо виконання ряду завдань, основними з яких є такі: 1) репрезентувати загальний емоційно-когнітивний спектр афоризмів; 2) дослідити засоби емотивної інтеріоризації дійсності в семантичній будові афоризмів митця.

Афористична царина П.А.Загребельного містить потужний потенціал вираження “афективної культури мовного суспільства, емоційної компетенції homo sentiens..., емоційні, комунікативні локуси, гру емоційних смислів, лексичних... засобів мови” [10, с.46]. Афоризми письменника розкривають існування типових емоційно насичених ситуацій загальнолюдської комунікації. Вони групуються у певні семантичні блоки, що передають емоційно полярні психічні стани.

До першого блоку належать афористичні вислови, які репрезентують позитивні емоції, почуття, зокрема: **радість**: *Відомо, що тільки рівні сміються між собою* (III, 14); *Жінка живе пристрастю* (I, 39);

щастя: *Що таке щастя? Це звичайний випадок, який помагає вам опинитися в належний час у належному місці* (I, 9); **любов:** *Завдяки існуванню любові можна перетерпіти всю нікчемність світу* (III, 250); *Для любові ніколи не пізно* (I, 387); **гордість:** *Інтелігенція – це звучить гордо* (II, 10); *Магнат – це звучить гордо* (I, 84); **впевненість:** *У кожного народу свій Бог і своя душа* (IV, 177); *Хліба не замінити золотом* (IV, 253); **софійність:** *Мудрі думки залишаються мудрими думками, хоч хто б під ними підписувався* (I, 319); **виправдання:** *Можновладців прославляє їхнє становище, багатців – багатства, полководців – перемоги, вбивць – жорстокість* (IV, 39); *Злякана жінка втрачає всю свою природну принадність* (I, 295) тощо.

Другий семантичний блок становлять афоризми, у яких емотивна експресія позначена негативними почуттями й емоціями: **сум, журба:** *Тяжке сидіння біля підніжжя чужого трону* (IV, 183); *Чому ж мій хрест такий нестерпно тяжкий?* (IV, 134); **недовіра:** *При безкоштовному лікуванні здоров'я не варте нічого* (I, 280); *Старість – визволення від усього непевного і нерозумного* (I, 13); **тривога, біль:** *Загадковість завжди бентежить* (I, 314); *Душа людська проростає з болю* (IV, 194); **страх:** *Страшна покинутість уночі* (IV, 5); *Найстрашніше, коли розум відступає перед силою* (IV, 24); **безнадія:** *Всі дороги будуть німими, коли покинеш рідну землю* (III, 8); *Мовчазна безнадійність руху* (III, 7); **іронія:** *А влада – це ніби справжній оргазм* (I, 306); *Найкраще на Україні живе той, хто найкраще руйнує, розкрадає і розпродує;* **гнів та обурення:** (I, 207); *Вузькоплечі завжди намагаються взяти крутіством, облудою, хитроцями* (IV, 27); *Завжди нас нема вдома, коли нищать наш дім* (IV, 133); **ненависть:** *У негідників завжди невинні очі* (IV, 55); *Чоловіків треба тримати, як звірів у клітці* (I, 252) тощо.

Окреслені семантичні блоки становлять емоційно-сміслове поле афористики П.А.Загребельного. У розглянутих висловах відбувається реалізація почуттєвої сфери (емоцій, переживань, психічних внутрішніх станів, світовідчужань). Масштабність емоційного-сміслового поля, що входить до загального емоційного простору творів, засвідчує високий рівень емоційної компетенції самого адресанта, а відтак і впливає на адресата комунікації.

Гру емоційних смислів відображено у висловах типу *Для народу однаково, що культура, що вміння пекти пряники* (I, 389); *Страждати можна тяжче не від самого зла, а від думок про це зло* (IV, 117); *Світ надто жорстокий, щоб ми дозволяли собі надто зтяжливу гру* (IV, 91); *Жінки не повинні вірити нікому, бо їх завжди обдурюють* (I, 92). Емоційний ефект досягається градацією експресем зі взаємовиключними (однаково – культура – пряники; жорстокий світ – зтяжливу гру, страждання – зло; вірити – обдурювати) або перемінно близькими смислами (страждання – думок; не повинні вірити – завжди обдурюють). Афоризми виступають емотивними знаками ситуацій, у яких номіновано екстраполярні почуття й емоції.

Оскільки експресія “властива одиницям усіх рівнів мовної структури” [7, с.156] й афоризм включає до свого складу ці одиниці, то вважаємо за потрібне проаналізувати вияв емотивної семантики в афоризмах П.А.Загребельного саме в такому аспекті. Безпосередньо й найбільш виразно номінують емотивність в афоризмах письменника психологічно вмотивовані слова, які можна розмежувати на дві групи: 1) експресемі-реакції; 2) експресемі-стимули. До першої групи належать лексеми, які виступають “сигналами” або “симптомами емоцій” [8, с.178], але не мають понятійного підґрунтя: а) емоційні вигуки: **Ох**, *у кожного свій Бог і надії свої!* (IV, 102); **Гей**, *не можна всього до кінця продумати, зате все можна витримати* (IV, 254); **Що ж**, *усі ми по-своєму дикі, та в кожного душа своя* (IV, 194); б) видільні, підсилювальні частки: **Тільки** *у великому ділі порятунок* (IV, 105); **Тільки** *дурні тішають себе думкою, ніби знають усе про людей* (IV, 104); **А хто** *під Богом ходить, то великим зватися гріх* (IV, 258). У розглянутих афоризмах експресивні засоби виступають показниками, експресивними сигналами таких емоцій, як досада (**ох**), захоплення (**гей**), розчарування (**що ж**), схвалення (**тільки**) тощо.

Друга група емоційної лексики, яка становить емоційне ядро афоризмів П.Загребельного, представлена комплексом експресем-стимулів, які “виконують подвійну роль: об’єктивно-номінативну і суб’єктивно-оцінну” [8, с.179].

У межах афоризму відбувається актуалізація слів, котрі двома способами (імпліцитно й експліцитно) можуть нести емоційну інформацію. Так, досить часто письменник вживає слова, у яких емоційний компонент є одним із визначальних при номінації певних переживань, почуттів, наприклад: *Все життя втікаємо ми від **ненависті** й **вороженечі**, а знаходимо **ненависть** ще більшу* (IV, 181); *Хто ж сьогодні **плаче**, то завтра **посміється*** (IV, 162); *За **сміхом** ніколи не приховується **насильство*** (III, 14); *Сміх не викликає **крові** й **полум'я*** (III, 14); ***Лицемірство** й **обман** ніколи **не сміються**, а завжди **надягають машкару поважності*** (III, 14); ***Сміх** **знаменує не **страх**, а **ствердження сили**, яка **походить від плідності земної, народжень і вічних оновлень***** (III, 14).

Емотивні смисли репрезентують у структурі афористичного вислову слова з емоційним й оцінним компонентом (позитивним / негативним), зокрема такі, що мають семантику на позначення: осіб за

способом життя, родом діяльності, якостями особистості: *Вище керівництво – це декорація, низи – це тяглова сила, а все тримається на середній ланці* (I, 331); *Ласкаве керівництво завжди подобається* (I, 292); абстрактних понять: *Талант – це подвиг* (I, 353); *Керівник – це теж талант* (I, 389); *Коли стара душа, тоді лихо* (I, 91); неопредметнених рис та ознак: *Люди бувають страшніші за диявола* (IV, 128); *Нема границь гіркої неволі* (I, 65) тощо.

Іноді П.А.Загребельний продукує афористичні вислови, включаючи до них, окрім слів із “самодостатнім (загальномовним) емоційно-оцінним змістом” [8, с.152], також лексеми “з ситуативним (функціональним) емоційно-оцінним змістом” [8, с.152]. Експресивність їх виявляється лише у контекстуальному оточенні, наприклад: *Коли людина лає тебе на всі боки, то ти знаєш, що робить вона це від щирого серця* (I, 366); *Жінка не повинна нічого лякатися, інакше це просто нещасна баба* (I, 174). Емотивний компонент вислову (*лає, баба*) містить ознаки вульгаризмів, хоча в іншому контексті (валентні зв'язки зазначених лексем) потенційно має менш виражену експресію (*собака лає, стара баба*).

Включення фразеологізмів до складу афористичного вислову є малочастотним явищем у прозовій мові П.А.Загребельного. Емотивна функція афоризму *Письменники на все здатні, їм пальця у рот не кладі* (I, 367) розкриває знижену оцінку, що надає всьому вислову подібної негативної семантики.

Посилюють емотивність у структурі афоризму морфологічні засоби. Особливу виразність мають вислови, у яких, на відміну від іменникового позначення суб'єкта *Жінка може бути вищою навіть за Сталіна* (I, 297), відбувається стилістичне маркування за допомогою займенників різних семантичних груп (відносних, питальних, вказівних, означальних тощо). Наприклад: *Хто керує, той не читає. А хто читає, той не керує* (I, 398). Найбільшим ступенем експресивності позначені афоризми із суб'єктним актантом, вираженим питальним займенником: *Хто сказав, ніби Вавилонська вежа завалилася?* (IV, 7); *І чи ж може хто хвалитися, що він іде пуття праведною?* (IV, 57) або займенниково-іменниковим композитом: *Бо що таке людина? Це тварина, яка читає книжки* (I, 147); *Що чоловік? Очеретина під вітром* (IV, 142). Експресивно-емоційною домінантою позначені також поєднання різних за семантикою займенників і займенниково-прислівникові сполуки, зокрема: *Хто коло чого ходить, про те й думає* (IV, 239); *Кожен сам по собі й сам для себе* (IV, 30); *Кожен співає в своїй землі і про своє* (IV, 146). Емоційний колорит здивування, іронії, недовіри передається питальними займенниками, прислівниками й частками: *І заради всього цього треба було грабувати Україну?* (I, 55); *Хіба можна зупинити море або бурю?* (IV, 234). Отже, найбільш продуктивним морфологічним засобом емотивності в афоризмах П.А.Загребельного виступають займенники, прислівники, частки, що посилюють вираження різних емоцій, почуттів та їх відтінків.

Емоційною насиченістю позначені синтаксичні засоби експресії в афористиці письменника. Оскільки афоризм виступає еквівалентом речення [9, с.9], то “емоційно-експресивне, оцінне ставлення суб'єкта до навколишньої реальності й до суджень про неї маніфестується у вигляді речень і зворотів найрізноманітнішої будови”, що “різко контрастують із емоційно нейтральними синтаксичними структурами” [8, с.168].

Усі синтаксичні засоби емотивності розмежовуємо на такі різновиди: 1) компоненти структурної схеми речення, на базі якого функціонує афористичний вислів; 2) позаструктурні емотивні компоненти.

Перший різновид представлений в афоризмах-еквівалентах речень, що класифікуються за різними показниками: **за метою висловлювання:** розповідних *Людина – це тварина, яка будує для себе саркофаги* (I, 232), питальних *Коли б'єш собаку, то чому б не вдарити й хазяїна?* (IV, 256), спонукальних *Хай звершиться те, що має звершиться!* (IV, 175); **за будовою:** прості *Покоряти й кидати до ніг* (I, 250), складні *Всі, хто тримається щосили за владу, так само ненормальні, як нафталін* (I, 306), надфразні єдності *Бо що таке життя? Ти до смерті неминуче. Вмирати в часі, рухаючись разом із ним* (III, 20); *Кожен мучиться по-своєму. Тому довкіл нас повно великомучеників і маломучеників* (IV, 133); **за наявністю усіх компонентів висловлювання:** повні *Наговорившись за життя, жінки по смерті завжди мовчать* (IV, 44); неповні *Забезпечити майбуття – ось мета!* (III, 41); **за характером висловлюваного:** стверджувальні *Слава за розум* (IV, 39); заперечні *Нема зажерливішого за людину* (III, 41).

Емоційна напруга найбільш виявляється в афоризмах, які виступають еквівалентами окличних речень: *Дар Божий! Не купити його ні за які гроші!* (IV, 138); *А що життя! Життя – це воля. А воля – в зв'язі. От і життя все!* (IV, 270); *Ми – найсвідоміша частина людства!* (I, 312); *Істина – у жінці!* (I, 310). Саме в них відтворено інтенсивність емоцій, почуттів і душевних порухів адресанта, який проектує емотивність власного мовлення на адресата комунікації.

Синтаксична експресія, на нашу думку, розкриває конотативний зміст афоризмів першого різновиду за бінарною емоційною опозицією “позитивне – негативне”, що корелюється з логіко-модальною опозицією “ствердження – заперечення” [6, с.29].

Другий емотивний різновид синтаксем у структурі афоризмів представлений елементами, які не входять до структурної схеми речення: **звертання**: *Теорія, мій друже, мертва, але вічно живе зелене дерево життя* (I, 80); **вставні слова**: *Мабуть, ніщо на сім світі не повторюється, окрім нещастя та лиха* (IV, 57); **вставні речення**: *Так і чоловік, думає я, повинен мати свою мету, а вже вона принесе користь* (IV, 94).

Зазначені експресивні засоби виступають показниками душевного стану учасника комунікації. Вони є експресивними виявами різних емоційних станів, таких, як впевненість і невпевненість (*мабуть, мій друже*), переконаність. Усі афоризми, що включають розглянуті синтаксичні (звертання, вставні конструкції) й морфологічні (частки й вигукі) компоненти, а також ті вислови, які репрезентують найвищий ступінь емоційності (є еквівалентами окличних речень), можна розглядати як активні структури [9, с.15].

Таким чином, інтерпретація української дійсності в афористичних висловах П.А.Загребельного створює образ цілісного гностичного процесу, який відтворює світ у двох його основних вимірах – світ реальний і світ як гру (бажаний, уявний). Афоризми митця за своєю семантичною будовою (усіма трьома структурними планами – глибинним значенням, системним смислом, поверхневим значенням [9, с.6]) “емоціогенні (марковані емоційним характером знань, що опредметнені в них)” [10, с.51]. Образна й оцінна експресія відтворює емоційну сферу основних носіїв мови автора (персонажів, читачів), багатогранність відтінків думки й емоційної оцінки висловлюваного. Семантико-когнітивні особливості афоризмів письменника розкривають емотивний фонд сучасного українського художнього дискурсу й виступають емотивними знаками, що забезпечують культурну комунікацію на емоційному рівні. У П.А.Загребельного “експресивна сила афористичного висловлювання є та іскра, яка викрешується напругою між сказаним і домислюваним, означеним і неозначеним” [1, с.21]. Рефлексія індивідуально-авторських афоризмів спрямована на констатацію емотивних ситуацій, їх осмислення з позиції аксіологічних орієнтації та емоційного впливу на реципієнта, що зумовлює розкриття лінгвокультурологічних аспектів національної афористики.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- I. Загребельний П.А. Брухт: Роман; Гола душа: Повість. – Харків: Фоліо, 2002. – 399 с.
 II. Загребельний П.А. Диво: Роман. – Харків: Фоліо, 2001. – 638 с.
 III. Загребельний П.А. Євпраксія: Роман. – Харків: Фоліо, 2001. – 350 с.
 IV. Загребельний П.А. Я, Богдан. – К.: Укр. центр духовної к-ри, 1994. – Кн. I. – 224 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Афоризмы старого Китая / В.В.Малявин. – М.: Астрель, АСТ, 2003.– 413 с.
2. Жаборюк О.А. Комунікативно-когнітивна сутність мови та мовлення // Мовознавство. –2004. – № 1. – С.39-44.
3. Лабашук М. Світ мови чи мова світу? – Мандрівець. – 2002. – № 1. – 24 с.
4. Леонтьев А.А. Основы психолінгвистики. – М.: Смысл; СПб.: Лань, 2003. – 287 с.
5. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти): Монографія. – К. – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
6. Слинко І.І. та ін. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник / І.І.Слинко, Н.В.Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
7. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с.
8. Чабаненко В.А. Стилїстика експресивних засобів української мови: Монографія. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 351 с.
9. Шарманова Н.М. Українська афористика: структурно-семантичний та функціональний аспекти: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський нац. ун-т. – Х., 2005. – 19 с.
10. Шаховский В.И. Эмотивность фразеологии как межкультурный феномен // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках / Отв. ред. В.Н.Телия. – М.: Языки славянской к-ры, 2004. – С.46-52.
11. Шехтман Н.А. Лингво-культурные аспекты понимания // Филологические науки. – 2002. – № 3. – С.50-59.
12. Шмарина В.И. Универсальное высказывание и лингвистические средства его выражения (на материале английского языка): Автореф. дисс. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Московский гос. пед. ин-т. – М., 1975. – 19 с.

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛЬОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПАРЦЕЛЯТІВ У ХУДОЖНЬО-ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ ЛІНИ КОСТЕНКО

Шевченко Т.В., ст. викладач

Дніпропетровський національний університет

Розглядається явище парцеляції в сучасній українській мові як спосіб акцентуації висловлення, з'ясовуються його роль, функції, особливості в поезіях Ліни Костенко.

Ключові слова: граматична структура речення, висловлення, парцельовані конструкції, комунікативний динамізм, головні та другорядні члени речення, змістова та емоційна виразність, експресивність.

Шевченко Т.В. ФУНКЦИОНАЛЬНО-СТИЛЕВОЙ ПОТЕНЦИАЛ ПАРЦЕЛЛЯТОВ В ХУДОЖЕСТВЕННО-ПОЭТИЧЕСКОЙ РЕЧИ ЛИНЫ КОСТЕНКО / Днепропетровский национальный университет, Украина

Рассматривается явление парцелляции в современном украинском языке как способ акцентуации высказывания, определяются его роль, функции, особенности в поэзиях Лины Костенко.

Ключевые слова: грамматическая структура предложения, высказывание, парцеллированные конструкции, коммуникативный динамизм, главные и второстепенные члены предложения, смысловая и эмоциональная выразительность, экспрессивность.

Tatyana Shevchenko. Functional stylistic potency of parcelation construction in artistical poetry of Lina Kostenko / Dnipropetrovsk National University, Ukraine

Considers the phenomenon of parcelation construction as a way of emphasizing the statement, and determines role, functions and peculiarities of parcelation constructions in Lina Kostenko's poetry.

Key words: grammar construction of the sentence, statement, parcelation constructions, communicative dynamism, main and clause parts of sentence, sense and emotional expression, expressiveness.

Естетична дійсність, що реалізується у віршованому тексті, привертає увагу лінгвістів перш за все своєрідною асоціативністю, семантичною збагаченістю, які досягаються переведенням позамовної ситуації в модус мовного існування. Німецький мистецтвознавець Г.Е. Лессінг висловлює думку, що в поезії може бути дуже мальовничим те, чого малярство зовсім не здатне відтворити [1, с.275]. Саме вона може чи не найкраще змалювати всі тонкощі найглибших порухів людської душі, передати багатство та своєрідність мови. С.Я.Єрмоленко пропонує розглядати поняття **поетична мова** не лише як формальну, віршову організацію мови, але також як певні семантичні процеси, серед яких одним із провідних постає актуалізація синтаксичних структур для створення колоритів індивідуального та жанрово-стильового різновидів мови [2, с.323]. У поетичному творі, на відміну від прозового, створюється своєрідний додатковий вимір. На цю особливість звертає увагу М.І. Шапір, стверджуючи, що проза має три координати, які створюються мовленнєвою довжиною тексту, мовною ієрархією його рівнів та семантичною спрямованістю останнього [3, с.664-668]. У поезії ж до них додається четверта координата – віршова, яка, на думку дослідника, “поряд з квазі-простором структурує квазі-час, мірою якого стають одиниці поетичного ритму. Ці одиниці вступають одна з одною в парадигматичні відношення, бо пов'язані вони не стільки як частини цілого, а як різні модифікації, як варіанти одного інваріанта” [3, с.665-666].

Ще за часів К.Бюлера кожна комунікативна одиниця розглядалася в трикутнику “Я – тепер – тут” [4], а отже, вона існує за наявності трьох координат: суб'єкта повідомлення, часу й місця. Цей погляд простежуємо й у працях сучасних вітчизняних дослідників, наприклад, А.П.Загнітко зауважує: “Обов'язковість їх наявності в кожному тексті і робить їх універсальними змістовими категоріями, оскільки поза ними не може бути утворений будь-який текст. Вершинним компонентом у цій тріаді виступає ЛЮДИНА – герой, персонаж” [5, с.455]. Художні властивості, образний зміст тексту напряму залежить від того, якій із цих категорій автор надає перевагу. Образне слово в поезії вкладається безпосередньо в уста ліричного героя, а отже, емоції та настрої автора можуть передаватися без додаткових коментарів, описів, як це зазвичай робиться у прозових творах, різними словесними формулами. На перше місце виходить інтонація, структура синтаксем та система ритмо-мелодем.

Мова будь-якого поета є емоційною, але рівень емоційності в різних авторів неоднаковий, оскільки кожен митець слова має свій експресивний тон. Бо саме експресивні динамічні варіації, як стверджує Є.М.Галкіна-Федорук, і створюють єдиноцілісну літературну композицію [6, с.81].

С.Я.Єрмоленко справедливо зауважує: “Кожна доба залишає свій відбиток на поетичній мові – важливого компонентів національно-мовного мислення” [2, с.324]. Але ж і кожен поет чи прозаїк має особисту модель вираження експресії, яка може відтворюватися протягом певного періоду творчості без істотних змін або зазнавати деяких структурних перетворень залежно від світоглядних позицій автора. Поеднання новітніх європейських та питомих українських традицій, яке ми спостерігаємо в творчості

Ліни Костенко, дозволяє по-новому поглянути на творчий доробок провідних поетів-шістдесятників, на ті основи, які вони започаткували у філософській думці та в системі мови взагалі, що знаходять свій розвиток у наш час.

Синтаксична манера поетеси розкриває нові виражальні можливості мови її художніх текстів, зокрема яскравою ознакою її індивідуально-авторського стилю є парцелювання синтаксем. Саме парцеляція стала своєрідним маркером творчої індивідуальності письменниці, бо цей стилістичний прийом допомагає передати свіжі семантичні, стилістичні та функціонально-експресивні відтінки, сприяє розкриттю художніх задумів автора. Проаналізувавши збірки поетичних творів поетеси (“Проміння землі” – 1957р., “Вітрила” – 1958р., “Мандрівка серця” – 1961р., “Над берегами вічної ріки” – 1977р., “Неповторність” – 1980р., “Сад нетанучих скульптур” – 1987р., “Вибране” – 1989р.), можна помітити, що тяжіння поетеси до парцелювання синтаксичних побудов у кожному новому виданні проступає з новою силою. Якщо в перших трьох парцеляція представлена типовими конструкціями, що набувають популярності в поетичному мовленні шістдесятників (парцелюються у більшості випадків прості дієслівні присудки як у простих, так і в складних синтаксичних утвореннях, дуже рідко зазнають парцеляції другорядні члени речення, особливо обставини), то в наступних парцеляція набуває все більше авторських рис (на перше місце виходять розчленовані безсполучникові конструкції з різнотипними частинами, складносурядні побудови; серед другорядних членів речення найпродуктивніше відходять у парцелят обставини місця, часу, способу дії), парцеляція стає певним маркером творчого стилю письменниці.

Залишаючись у межах літературного процесу практично до 1961 року, Ліна Костенко не могла не залежати від його змісту, від загальних тенденцій. У перших збірках “Проміння землі”, “Вітрила”, “Мандрівка серця” не можна повною мірою простежити той своєрідний “костенківський” поетичний діалект, який ми спостерігаємо в подальших її поезіях. У зв’язку з цим О.В.Ковалевський стверджує: “Цілісність і потужна сила поетичної думки, яку прагне висловити поетеса, зумовлюють у цих віршах використання гранично експресивних та аскетичних, економічних зображально-виражальних засобів” [7, с.79].

Синтаксична манера першої збірки поетеси “Проміння землі”, написаної в 1957 році, постає традиційною та суто національною. Її основу становлять загальнонаціональні зразки літературно-кодифікованого конструювання реченневих структур; розчленування синтаксем, побудованих за формулою речення, що набуло особливої уваги в 60-ті роки ХХ століття, відбувається за загальними правилами. Специфічною рисою парцеляції в українській літературній мові цього періоду є висока активність парцелювання присудків в межах простого речення, а також означень та додатків.

У своїй першій збірці поетеса все ж надає перевагу парцеляції у межах складного синтаксичного цілого. Хоча й однорідні прості дієслівні присудки у межах простого речення парцелюються досить продуктивно. Наприклад: *Під амбразурую дзота Матросов помер від ран. **Припав до землі плечима, відкинув руку блідю*** [8, с.15] – парцеляційної трансформації зазнає трикомпонентна структура з простими дієслівними присудками, що виражені дієсловами дійсного способу у формі минулого часу. Один із них залишається в базовій структурі, а два наступні головні члени відходять у парцелят. Парцеляція виступає певним прийомом впливу на читача; надаючи компонентам висловлення максимальної конкретизації, яскравості й емоційної насиченості, розчленованість синтаксеми допомагає уникнути нечіткого характеру абстрактного викладу думок. Моделі синтаксичних утворень такого типу становлять 4% від усієї кількості парцелятив. Парцеляції підметів у простому реченні в аналізованій збірці взагалі не зафіксовано, як і прикладів вичленування другорядних членів.

Значно більше варіантів парцелювання присудків відзначено в межах складного синтаксичного цілого – близько 14%. Наприклад: *На одному з малих полустанків я чекаю поїзда зранку. **Влаштувалась в кутку на лаві, щоб мене не знайшли цікаві*** [8, с.6]; *Вірю в серце твоє і волю, **вірю в правду очей твоїх. Знаю: ти б не спіткнувся ніколи об каміння моїх доріг*** [8, с.50]. Присудок парцелюється разом із підрядним компонентом або з частиною безсполучникового складного речення, передаючи певний згусток смислу, інформацію, суттєву не лише для окремих компонентів бази, а й для всього базового речення.

Парцелювані повторювані присудки теж мають місце в межах складного речення і становлять майже 2% від присудків, що парцелюються в складних синтаксичних структурах (2% від 14%), наприклад, *Плакали сині очі. **Плакали сірі – чорні – І всі – мої*** [8, с.32]. Повтор предиката із винесенням його в парцелят надзвичайно збільшує експресивність висловлення, створює додаткові відтінки, зокрема, в дієслові посилюється значення тривалості, інтенсивності. Саме парцелюваний повтор дієслова найчастіше використовували поети-шістдесятники як один із засобів емоційного посилення, насичення думки, цей прийом стає ознакою їх творчої манери. Як зазначає Л.Пришляк, стиль шістдесятників прагне до яскравої виразності, яка значною мірою виявляється саме в синтаксичних композиційних структурах, базованих на повторюваних предикатах; своєрідне “розгортання теми з тематично-предикативного ядра характеризує не стільки проблемну ускладненість, експресивну насиченість самої теми, скільки можливість її подання кожним окремим автором”, виражену з особистісної позиції через єдність двох

протилежностей: між простим, стихійним, афективним, з одного боку, та складним, об'єктивним, інтелектуально зумовленим – з іншого [9, с.63].

Аналіз структури парцельованих складних речень дав можливість з'ясувати, що в парцелят можуть відходити не тільки окремі члени речення, зокрема присудки, а й цілі синтаксеми. Розрив синтаксичної структури складного синтаксичного цілого проходить, як правило, між базовим реченням будь-якого типу та парцельованою сурядною або підрядною частинами (однією чи кількома) або ж компонентом, який можна співвіднести з частиною безсполучникового речення. Наприклад: *Ріка заховалась під кригу, в снігу загубила слід. І тільки в блакитну відлигу над нею темніє лід* [8, с.21] – розчленування зазнає складносурядне речення з єднальним сполучником *і*, за допомогою якого виражаються єднально-поширювальні відношення; *Зігрій мої, коханий, руки, закрій квартиру у вікні. Адже в передчутті розлуки тепер так холодно мені* [8, с.31] – наведену розчленовану конструкцію можна співвіднести з складнопідрядним утворенням розчленованої структури, де підрядна частина розкриває причину, що викликає дію головної частини, засобом поєднання виступає сполучник *адже* (як варіант сполучника *бо*); *На моє непокрите волосся опадає легка курява. Крізь важку вечорову просинь проступає вогнями Москва* [8, с.55] – парцелювання зазнає складне безсполучникове речення з однотипними частинами із зіставно-протиставними відношеннями. Хоча речення і членуються на декілька смислових відрізків, незаперечною є семантична єдність компонентів висловлення, отже, не тільки передача певного змісту вимагає такої побудови синтаксеми, це диктується і мотивами власне стилістичними – намаганням автора надати мові тієї, а не іншої смислової або емоційної настанови чи забарвлення. Парцеляція стає явищем функціональним, яке можна розглядати не лише на рівні речення: це своєрідний прийом композиції тексту, його впорядкування та стилізації.

У межах складного синтаксичного цілого в першій збірці Ліни Костенко найпоширенішою є парцеляція безсполучникових утворень, вона становить 22% від усієї кількості парцелятив. На другому місці стоїть складносурядне речення – 20%. І лише 2% складають парцельовані побудови, співвідносні зі складнопідрядними конструкціями. Строкатість вживання одних конструкцій і малопродуктивне парцелювання інших пояснюється як закономірними тенденціями в розвитку самої мови, так і індивідуально-авторськими уподобаннями, що підпорядковуються інформативному завданню, яке поетеса хоче виконати з максимальною силою виразності. Саме тому Ліна Костенко віддає перевагу парцелюванню безсполучникових та складносурядних речень, у яких додатковий оцінний семантичний компонент зазвичай відсутній або прихований. У складнопідрядних структурах подати інформацію під своєрідним кутом зору допомагають спеціальні компоненти речення (підрядні сполучники, ускладнення структури речення), хоча зі значно меншим емоційно-оцінним потенціалом. Отже, розчленування конструкції не тільки збільшує інформативну насиченість кожного елемента висловлення, а й структурує текст. Виразно ритмізована фраза, утворена, перш за все, з естетичною метою (чітка рівномірність окремих частин у їх відношенні до цілого), перетворюється на фразу співучу.

Парцеляція членів речення в багатокомпонентних структурах у збірці “Проміння землі” становить 38%. Парцелювання окремих частин таких конструкцій допомагає поетесі створювати довгі асоціативні ряди. Між частинами парцельованого речення зберігаються загальносинтаксичні відношення головного й залежного речення, а також менш загальні синтаксичні відношення, що визначають приналежність речення до того чи іншого структурного типу. Найчастіше парцелюються складні побудови, до яких входить кілька предикативних частин, поєднаних різними типами зв'язку. Семантична єдність цих частин і дає нам підстави стверджувати, що розчленовану конструкцію такого типу можна вважати одним синтаксичним утворенням, а парцелювання окремих його компонентів допомагає увиразнити їх зміст, хоча граматична категорія модальності таких синтаксем може бути реалізована повною мірою тільки в комплексі з основним реченням.

Багатокомпонентні парцельовані складні утворення в поетичних збірках Ліни Костенко досить різноманітні з погляду можливих поєднань їхніх предикативних частин. Не стала винятком і збірка поезій “Проміння землі”, у якій теж можна виділити кілька найбільш поширених типів парцеляції: 1) із сурядністю й безсполучниковим зв'язком, наприклад, *Хай плаче. Не так все просто. І ти його не чіпай* [8, с.16] – у парцелят відходить предикативний компонент зі значенням причини, приєднаний безсполучниковим зв'язком, та елемент синтаксичної конструкції, приєднаний до бази за допомогою сполучника *і*. Парцеляти виступають функціонально залежними від основного речення, хоча формальної залежності, як це буває у підрядних утвореннях, і не мають; 2) з підрядністю і безсполучниковим зв'язком, наприклад, *Я додому пишу не часто, хоч забралась в таку далечінь. Заважає мені то щастя, то розваги, то просто лінь* [8, с.53] – розчленування зазнає багатокомпонентна конструкція із підрядністю і безсполучниковістю. Складнопідрядне речення допустовості приєднується до базової частини висловлення, уточнюючи умову, всупереч якій відбувається дія, а наступна предикативна частина, що приєднана безсполучниковим зв'язком, і зазнає парцеляції. Але вона органічно включається в часову тканину основного речення, таким чином підпадаючи під вплив категорії часу, як це б відбувалося без винесення її у парцелят. Якщо ж парцелят розглядати відірвано від контексту, то він втрачатиме свою семантико-синтаксичну наповненість, а базовий компонент – логічну завершеність;

3) із сурядністю, підрядністю і безсполучниковим зв'язком: *Певно, дівка жива і здорова, вийшла заміж, дитя не одно. А ту групу спіяли на дрова, бо вже сипалось порохно* [8, с.38] – парцелят приєднується до основної частини протиставним сполучником, який і є засобом передачі зв'язку з базовим компонентом. Розчленування багатокomпонентної синтаксеми на два смислові відрізки збільшує характер протиставлення.

Отже, розмежувати парцельоване багатокomпонентне утворення та декілька речень, які розміщені поряд у тексті, досить просто, оскільки парцельована конструкція має категорію модальності, часу, суб'єкта дії, що можуть реалізуватися тільки тоді, коли парцеляти виступають у комплексі з основним реченням, без якого останні втрачають семантичну наповненість.

Проаналізувавши основні типи парцельованих утворень у поетичній збірці Ліни Костенко “Проміння землі”, можна дійти висновку, що поетеса послідовно парцельює складні синтаксичні побудови, віддаючи перевагу багатокomпонентним, складносурядним, безсполучниковим реченням, майже уникаючи розчленування складнопідрядних синтаксем. Парцеляти при цьому можуть пояснювати зміст базового речення, один його член або й певний відрізок висловлення, певна їх автономність допомагає підняти змістову ємність як самого парцелята, так і висловлення в цілому.

Використання значних за об'ємом парцелятів стає певною ознакою творчого методу письменниці, але розчленування синтаксичної конструкції, побудованої за формулою речення, викликане не лише потребою зменшення обсягу складного чи простого речення, а, в першу чергу, пошуками нової форми для передачі неповторності ліричних переживань, інтонацій.

Потужна концентрація думки в пластичному словесному образі, яку прагне висловити поетеса, зумовлює використання експресивних, економічних зображально-виражальних засобів. О.В.Ковалевський висловлює думку, що екзистенційне осягнення світу, яке виразно відображається в усьому масиві лірики Ліни Костенко, щоразу не вдовольняється “розкладанням” цього світу на “атоми”, ліричній героїні поетеси потрібно зібрати “воєдино” людину, тобто дійти до меж її самопізнання [7, с.83]. Саме парцеляція й допомагає поетесі у розв'язанні цих непростих питань, набираючи з кожною збіркою поезій все чіткіших і чіткіших обрисів, вимальовуючись у індивідуально-авторський стиль.

Н.І.Кириленко стверджує, що інтелектуальна пристрасть письменниці “найповніше виявилась у її культурологічно насичених ліричних медитаціях, починаючи від 2 збірки “Вітрила” (1958)” [10, с.108]. Саме в цьому зібранні поезій Ліна Костенко прагне відтворити свою систему світобачення, нашаровуючи на загальноприйняті зразки конструювання синтаксичних структур власне-авторські моделі відтворення дійсності, які несуть додаткові експресивні, композиційні, тематичні навантаження.

Привертає особливу увагу парцеляція в межах простого речення. Якщо в першій збірці вона становила лише 4%, то в другій кількісний показник зростає до 22%; колоритнішими стають і якісні показники: крім парцельованих присудків ми маємо справу з парцельованими другорядними членами. Присудок є верхнім елементом речення, що передає його основний зміст. Саме семантична значущість предиката й зумовлює його особливу роль для вираження експресії та емотивних значень. Ліна Костенко, намагаючись використати цю властивість головного члена речення, широко вживає парцельовані конструкції, побудовані на основі предиката. Із 22% парцелятів у межах простого речення 19% нараховують саме побудови з відчленованим присудком. Парцелюються, в основному, прості дієслівні присудки, яких у реченні є два й більше. Залежно від ступеню емоційності, у збірці “Вітрила” спостерігається декілька основних експресивних динамічних варіацій присудка, які можна подати за допомогою дев'яти структурних схем, де **базова конструкція** з одним присудком буде представлена як **Б¹**, з двома – **Б²**, з трьома – **Б³**. А **парцеляти** з одним присудком будуть позначені як **П¹**, з двома – **П²**, з трьома – **П³**. Отже, прості речення з парцельованими присудками представлені, переважно, у вигляді дев'яти моделей:

1) **Б¹+ П¹**: *Гордовито собі усміхнулась. В різні сторони повернулась* [11, с.84] – при такій побудові синтаксичної конструкції увага зосереджується на певній дії, надаючи всьому висловленню своєрідної оглядовості, протяжності в часі ;

2) **Б¹+ П¹+П¹**: *Зате він простори подолає. В чорноліс увійде. Впаде в безодні* [11, с.32] – передати всі просторові уявлення однією синтаксемою було б практично неможливо, бо читач просто б не встигав сприйняти усі ті зорові образи, що подаються автором; розчленування ж синтаксичної структури простого речення на окремі смислові відрізки дало можливість повною мірою відтворити категорію простору ;

3) **Б¹+П¹+П¹+П¹**: *Марися навшпиньки стала. Руками траву прогортала. Квітоньки не зірвала. Билиночки не стоптала* [11, с.79] – ланцюжок, утворюваний кількома парцелятами, передає взаємопов'язаність елементів дійсності, дій та їх емоційних впливів;

4) **Б¹+П²+П¹**: *Мати плакала дні і ночі. Коси рвала, бігла до річки. Та й притихла* [11, с.64] – у базовій структурі подається присудок, який допомагає сконцентрувати увагу читача, швидка зміна дієслів у

парцеляті сприймається як сплески сильних емоцій, останній головний член речення подається окремо, щоб показати результативність попередніх дій та їх віддаленість у часі ;

5) **Б¹⁺ П³**: *Тихо спустились на жовту глицію птиці зелені, зелені птиці. Крилами били, пера губили, голови сизі низько хилили* [11, с.24] – на думку С.Я.Єрмоленко, стилістичний синтаксис у поетичній віршованій мові “часто пов’язаний з ефектом лінійного розриву синтаксичних зв’язків і виникнення багатозначності” [2, с.333]. Через варійовані повтори підмета (*птиці зелені, зелені птиці*) Ліна Костенко ніби затримує уяву читача, тим самим готуючи до сприйняття більш широкого образу;

6) **Б²⁺ П¹**: *Комунари честь віддають, відкривають процесії путь. Відкривають не хвіртки оград, а громади своїх барикад* [11, с.20] – парцельований повторюваний присудок виконує функцію поширення слова, дієслова набувають додаткового значення інтенсивності початку, швидкості дії;

7) **Б²⁺ П¹⁺ П¹**: *Лише на самоті Марися розгиналась, дивилась у вічі небесам. Співала навіть. Навіть усміхалась тваринам, і рослинам, і лісам* [11, с.65-66] – передача двох останніх присудків окремими парцелятами допомагає зосередити увагу читача на певній дії чи ознаці, своєрідний повтор-підхоплення (*Співала навіть. Навіть усміхалась*) є необхідним прийомом для відтворення переходу почуттів від одного глибокого враження до іншого;

8) **Б²⁺ П¹⁺ П¹⁺ П¹⁺**: *Піднімайся і йди! За коріння держись. За траву ухопись. Вверх по схилу повзи* [11, с.76] – подання трьох присудків у вигляді окремих парцелятів дає можливість не тільки переходити від одного значення дієслова в тексті до іншого, а й утримати ці значення в свідомості читача, створюючи особливий естетичний ефект;

9) **Б³⁺ П³**: *Дивували всі, дивували, визирали на нього з вікон... Насміхалися, кепкували та й назвали Дурним Чоловіком* [11, с.73] – симетричний поділ конструкції на базову та парцелят з трьома присудками в кожній носить експресивний характер, виразно підкреслює зміну переживань ліричного героя, створює різку зміну композиційного ритму.

У збірці “Вітрила” (1958р.) поетеса починає послідовно парцелювати другорядні члени речення. Із 22% парцелятивів, що трапляються в межах простого синтаксичного цілого, 3% займає парцеляція додатків та означень. Наприклад: *Поїхала Маруся у місто. Купила нівпуда намиста. Цілу купу всяких сережок. Оберемок тонких мережок* [11, с.91] – парцелюються прямі додатки; *А у Галі були (руки) огрубілі. Від прання, від ткання та від жита* [11, с.90] – парцеляція непрямих додатків у вакантній позиції; *Руки у тебе ніжні. Випещені та білі* [11, с.90] – у парцелят винесене означення в дублюючій позиції.

Парцеляція в межах складного речення – активний процес, що вимагає окремого спеціального дослідження. Слід лише зазначити, що парцельовані присудки у складному реченні становлять 3% від усієї кількості парцелятивів, 16% складають складносурядні речення, що зазнали розчленування, 18% – безсполучникові, та лише 1% – складнопідрядні конструкції. Парцелюванню багатокomпонентних утворень Ліна Костенко надає перевагу й у другій збірці, вони становлять 32%.

На думку О.О.Потебні, будь-який художній твір, як і людина, є “мікрокосм”, індивідуально-неповторна художня структура, що репрезентує певні стилістичні форми, особливості й тенденції художньої мови, притаманні автору, та відтворює мовні структури, властиві літературним творам відповідної епохи [12, с.64-148]. Отже, мова будь-якого поета є емоційною, але ступінь емоційності в різних митців слова різний і засоби вираження теж різні.

Передати свій непростий характер світовідчуття Ліні Костенко допомагає парцеляція. Саме в розрізі цієї проблеми ми намагалися розглянути дві перші збірки “Проміння землі” та “Вітрила” як певну єдність, сукупність, цілісність. Це дало нам змогу стверджувати, що поетеса має свою манеру вираження експресії, свій лейтмотив, який звучить протягом певного періоду творчості й змінюється іншим на новому етапі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лессінг Г.Е. Лаокоон. Переклад з нім. Є. Поповича. – К., 1968. – С.275.
2. Єрмоленко С. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). – К.: Довіра, 1999. – 431с.
3. Шапир М.И. Проблема границы стиха и прозы в свете лингвистического учения Р.О.Якобсона // Роман Якобсон. Тексты, документы, исследования. – М.: Рос. гос. гуманитар. университет, 1999. – 918с.
4. Бюллер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. – М.: Издательская группа “Прогресс”, “Универс”, 1993. – 528с.
5. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. – Донецьк: ДоНУ, 2001. – 662с.

6. Галкина-Федорук Е.М. О стиле поэзии Сергея Есенина. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1965. – 87с.
7. Ковалевський О.В. Ліна Костенко. Нарис творчо-світоглядної біографії. Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Х.: Прапор, 2004. – 192с.
8. Костенко Л. Проміння землі. Вірші. – К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ “Молодь”, 1957. – 57с.
9. Пришляк Л. Предикатив як основа повтору в поетичному мовленні поетів-шістдесятників / Лінгвістичні студії: Збірник праць. Випуск 10 / Укл. А.Загнітко та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – 223с.
10. Кириленко Н.І. Історія України у творах Ліни Костенко. – Суми: СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2005. – 124с.
11. Костенко Л. Вітрила. – К.: Рад. письменник, 1958. – 95с.
12. Потебня О.О. Мова. Національність. Денаціоналізація: Статті і фрагменти. – Нью-Йорк: Вид-во Укр. Вільної АН, 1992. – 155с.

УДК 811.161.2'282.2'344.3(477. 6/7)

ФОНОЛОГІЧНА СИСТЕМА ВОКАЛІЗМУ ГОВОРІВ ДНІСТРОВСЬКО-БУЗЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ

Шевченко Т.Г., к. філол. н., доцент

Запорізький національний університет

Діалектна система реалізується на рівні мовлення носіїв, які проживають в окремому населеному пункті, і називається частковою (ЧДС). Досліджується описово і комплексно (210 ЧДС) на сучасному зрізі фонологічна система вокалізму українського діалектного мовлення.

Ключові слова: артикуляційно-акустичний, наголошений і ненаголошений вокалізм, фонологічна опозиція, диференційна ознака, ареал, інвентар фонем, дистрибуція фонем.

Шевченко Т.Г. ФОНОЛОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ВОКАЛИЗМА ГОВОРОВ ДНЕСТРОВСКО-БУГСКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ / Запорожский национальный университет, Украина

Диалектная система реализуется на уровне носителей языка, проживающих в отдельном населенном пункте, и называется частной (ЧДС). Исследуется описательно и комплексно (210 ЧДС) на современном срезе фонологическая система вокализма украинского диалектного языка.

Ключевые слова: артикуляционно-акустический, ударный и безударный вокализм, фонологическая опозиция, дифференциальные признаки, ареал, инвентарь фонем, дистрибуция фонем.

Shevchenko T.H. PHONOLOGICAL SYSTEM OF VOCALISM IN THE DIALECTS ON THE TERRITORY BETWEEN RIVERS DNESTR AND BUH / Zaporizhzhya National University, Ukraine

Dialectical system is realized at the level of native speakers who live in a separate settlement and is called partial (PDS). The article provides a thorough research (210 PDS) into present-day phonological system of vocalism of the Ukrainian dialectal language.

Key words: articulation and acoustic, stressed and unstressed vocalism, phonological opposition, differential features, natural habitat, phoneme inventory, phoneme distribution.

Говори Дністровсько-Бузького межиріччя викликають значний науковий інтерес через те, що їх територія – це перехідна зона між говорами двох діалектних груп – південно-східної і південно-західної. Контактні зони генетично споріднених різнодіалектних груп “не мають тут фронтального характеру, а виявляються на всій території новостворених говорів” /Ф.Т.Жилко, 6/. Проблематика статті пов’язана з темою відділу діалектології Інституту української мови НАН України “Українська діалектна мова сьогодні: онтологічний і гносеологічний аспекти”. Питання вивчення різних мовних рівнів цих говорів частково ставилося у працях О.С.Мельничука [1], В.Л.Карпової [2], Й.О.Дзедзелівського [3], Л.С.Терешко [4], Г.Ф.Пелих [5], А.А.Берлізова [6], В.П.Логвин [7], А.М.Мукан [8] та ін. Однак немає комплексного дослідження фонетики і фонології часткових діалектних систем, які у значній мірі визначають ареальну самотність цього діалектного континууму. Завдання статті – встановити фонологічні системи говорів, їх основні структурні типи, диференційні ознаки фонологічних

протиставлень, умови їх нейтралізації та дистрибуції, окреслити основні тенденції міждіалектних контактів у зоні ареалу.

Мова – складне явище, особливо її звуковий рівень, який у комунікативному (мовленнєвому) плані становить розгалужену систему взаємозв'язків і взаємовідношень. Щоб уникнути суб'єктивного чи інтуїтивного при аналізі діалектного матеріалу, залучено достовірні, записані за допомогою технічних засобів у 210 населених пунктах між Дністром і Бугом, мовні факти.

Встановлено звуковий склад говорів на основі артикуляційно-акустичної характеристики. Фонологічний статус голосних визначається на основі диференційних ознак. Диференційна ознака – це артикуляційний чинник, що визначає звукове протиставлення в тотожному фонетичному оточенні. Тотожне фонетичне оточення визначається на межі сегмента чи лінійного членування, що безпосередньо прилягає до звука, статус якого визначається.

1.1. НАГОЛОШЕНИЙ ВОКАЛІЗМ

Характеристика голосних фонем подається на основі диференційних ознак. Під наголосом функціонують голосні [i], [i^h], [и], [и^h], [e], [a], [o], [y]. Голосні вступають між собою в неоднакові фонологічні опозиції. За диференційні ознаки береться артикуляційно-акустичний компонент, який лежить в основі звукового протиставлення у фонетичному оточенні. Відношення в опозиції виражаються ідентичністю (тотожністю) і диференційністю (протиставленням) фонетичних ознак. У позиції $\emptyset$ звука і після приголосних під наголосом простежується максимальне розрізнення голосних.

Голосні [i], [i^h], [и^h], [y] протиставляються усім іншим як локалізовані вище середнього підняття (високе підняття); голосні [e], [o] як локалізовані у межах середнього підняття; голосний [и] як локалізований вище середнього підняття, але нижче локалізації голосних [i], [i^h], [и^h], [y]; голосний [a] як локалізований нижче середнього підняття. Отже, диференційними ознаками в системі наголошеного вокалізму є реалізація одного з чотирьох ступенів підняття – високого (голосні [i], [i^h], [и^h], [y]), високого обниженого (голосний [и]), середнього (голосні [e], [o]), нижнього (голосний [a]).

Розрізнення артикуляції голосних [i], [i^h], [и^h], на початку слова і в позиції після приголосних функціонального значення не має. Вони реалізуються з правом двосторонньої заміни.

При артикуляції голосних [i], [i^h], [и^h], [и], [e], [a] губи участі не беруть. За участю губ їм протиставляються голосні [o], [y]. У зв'язку з цим диференційними ознаками є наявність ~ відсутність лабіалізації.

У позиції після приголосних голосні високого і середнього підняття [i], [e] стосовно голосних [y], [o] утворюють опозицію по ряду: передній ~ задній і одночасно за наявністю ~ відсутністю лабіалізації. Розрізняємо головні диференційні ознаки і супровідні. Останні, як правило, виступають при головних диференційних ознаках і розрізняювального навантаження не несуть. Відношення голосних по ряду залежить від позиції їх у слові і є тотожними фонологічними ознаками.

Система наголошеного вокалізму досліджуваних говорів має такий репертуар фонем:

/i/ – нелабіалізована переднього ряду високого підняття. Функціонує після м'яких і твердих приголосних, а також після $\emptyset$ звука;

/i^h/ – нелабіалізована переднього ряду високого обниженого підняття. Функціонує після м'яких і твердих приголосних та у позиції після $\emptyset$ звука.

/и/ – нелабіалізована переднього ряду високого обниженого підняття, функціонує після твердих приголосних і після $\emptyset$ звука. Більша функціональна навантаженість фонемі спостерігається у мовленні середнього і старшого покоління;

/и^h/ – нелабіалізована переднього ряду обниженого високого підняття, функціонує після твердих приголосних і в позиції після $\emptyset$ звука.

/e/ – нелабіалізована переднього ряду середнього підняття. Функціонує після твердих приголосних. Після м'яких приголосних функціонує як результат міждіалектної і міжмовної інтерференції. Реалізація після $\emptyset$ звука носить нерегулярний характер;

/a/ – нелабіалізована заднього ряду низького підняття. Функціонує після твердих і м'яких приголосних та після $\emptyset$ звука. Початкова /a/ в частині говірок у мовленні носіїв старшого, зрідка середнього і молодшого покоління має функціональне обмеження, оскільки прикривається протетичними [г], зрідка [л], [в].

/o/ – лабіалізована заднього ряду середнього підняття. Вживається після твердих, м'яких приголосних і після $\emptyset$ звука. Після $\emptyset$ звука реалізація /o/ в частині часткових діалектних систем обмежується протезою.

/y/ – лабіалізована заднього ряду високого підняття. Вживається після твердих, м'яких приголосних і після *ø* звука. На початку словоформи функціональне навантаження /y/ обмежується в часткових діалектних системах протезою.

Отже, наголошений вокалізм говорів у позиції після приголосних репрезентований шістьма фонемами, який схематично має такий вигляд:

/i/	/y/
/и/	
/e/	/o/
	/a/

Підсистеми наголошеного вокалізму в позиції *ø* звука та історично твердими передньоязиковими приголосними репрезентовані такими типами:

Тип А	/i/ / /и/	/y/	Тип Б	/i ^н / / /и ^н /	/y/	Тип В	/i ^л / / /и ^л /	/y/
	/e/	/o/		/e/	/o/		/e/	/o/
	/a/			/a/			/a/	

В Атласі української мови [Т. 3, частина 3 “Комплексні карти”. Карта № 1] змодельовано два десятки структур наголошеного вокалізму українських говорів, зокрема “подано узагальнене картографічне відбиття в межах території суцільного поширення української мови найважливіших українських діалектних явищ у комплексі їхніх структурно-генетичних і ареальних зв’язків” [9, т.3, ч.3, 64]. Карту № 1 комплексних карт Атласу складено за матеріалами карт АУМ, т. I, № 1, т.2, № 1 і за картою ареалів т. 3, ч. 1, 2, на яких шестифонемна структура наголошеного вокалізму є найбільш поширеною. Вона властива і літературній мові.

Інвентар наголошеного вокалізму на рівні функціональному виявляє відмінності щодо дистрибуції окремих звукових одиниць. Виразно спостерігається функціональне навантаження репрезентантів фонем /и/ звуків [и], [и^н] після давніх твердих передньоязикових приголосних [д], [т], [з], [с], [л], [н], [р] у словоформах, в яких голосні фонем /i/, /и/ в ідентичній позиції реалізуються з правом двосторонньої заміни. Така заміна можлива лише тоді, коли репрезентанти фонем /i/, /и/ виступають на місці етимологічного [*o]. У цій позиції голосна високого підняття [i] не впливає на тверду вимову зазначених приголосних.

Слід зауважити, що для голосних у позиції після *ø* звука характерне функціональне обмеження через те, що в частині говорів їх прикривають протетичні приголосні. Проте для більшості ЧДС реалізація протези є нерегулярною, і переважно носить лексикалізований характер.

1.2. НЕНАГОЛОШЕНИЙ ВОКАЛІЗМ

У ненаголошеній позиції після приголосних функціонують голосні звуки [i], [i^н], [и], [и^н], [e], [e^н], [a], [o], [y], [y^н], [o^н]. У позиції після *ø* звука реалізуються голосні [i], [i^н], [и], [и^н], [a], [o], [o^н], [y], [y^н]. Голосні [i], [i^н], [и], [и^н] опозиції по ряду не утворюють, знаходячись у відношенні додаткової дистрибуції. Голосні [i], [и], опозиції по ряду не утворюють. Вони функціонують у позиції після *ø* звука, а також у словоформах з етимологічним [o], заступаючи його в нових закритих складах з правом двосторонньої заміни. Голосні [o^н], [y^н] опозицію по ряду не утворюють, оскільки їх реалізація спостерігається тільки перед голосними високого підняття наступного складу. Опозицію за підняттям утворюють голосні [i]/[и], [y] ~ [o], [y^н] ~ [a]. Опозицію за підняттям утворюють голосні [o] ~ [a]. Голосні [o] і [y^н] опозицію за підняттям не утворюють і знаходяться у відношенні додаткової дистрибуції. Голосні [i]/[и] ~ [y] утворюють опозицію по ряду та за відсутністю ~ наявністю лабіалізації. Отже, диференційними ознаками ненаголошених голосних у позиції після *ø* звука є підняття – високе, високе обнижене, середнє і низьке та по ряду – передній, задній (у межах високого підняття).

У позиції після *ø* звука частина говорів реалізує таку структуру ненаголошених фонем:

/i/ – нелабіалізована переднього ряду високого підняття, яка реалізується в алофонах [i], [i^н], [и], [и^н];

/и/ – нелабіалізована переднього ряду високого обниженого підняття, яка реалізується в алофонах [и], [и^н], [и^л], [и^н];

/y/ – лабіалізована заднього ряду високого підняття, реалізується в алофонах [y], [y^н], [o];

/o/ – лабіалізована заднього ряду середнього підняття, реалізується в алофонах [o], [o^н], [y^н], [y];

/a/ – нелабіалізована заднього ряду низького підняття, реалізується в алофоні [a].

Система ненаголошеного вокалізму переважно є п’ятичленною або чотиричленною, чим вона наближена до двох південних діалектів – східного і західного.

Підсистема ненаголошеного вокалізму у позиції *ø* звука репрезентована в групі говорів такими типами:

Тип Г	/i/ / /и/	/y/	Тип Г	/i/ / /и/	/y/ / /o/	Тип Д	/i/ / /и/	/y/
	/e/	/o/		/a/			/a/	
	/a/							

Друга група говорів репрезентує підсистеми з такими типами ненаголошеного вокалізму в позиції *ø* звука:

Тип Е	/i/	/y/ / /o/	Тип Є	/i/ / /и/	/y/
	/и/ / /e/			/o/ / /y/	
	/a/			/a/	

У позиції переднаголосного складу виступають голосні [i^н], [и^і], [и], [и^е], [a], [o], [o^у], [y^о], [y]. Після м'яких приголосних функціонують голосні [i], [i^н], [a], [o], [y]; у цій позиції голосний [e] реалізується в лексикалізованих словоформах.

Після твердих приголосних у говорах виступають голосні [i], [i^н], [и^і], [и], [и^е], [e^н], [a], [o], [o^у], [y^о], [y]. Реалізація голосних [и^е], [e^н] обмежується позицією.

Голосні [i], [i^н] опозиції за підняттям не утворюють і функціонують у відношеннях додаткової дистрибуції.

Голосні [и], [и^і], [и^н] опозицію за підняттям не утворюють, знаходячись у відношеннях додаткової дистрибуції.

Голосні [o], [o^у], [y^о] не утворюють опозиції за підняттям і перебувають у відношеннях додаткової дистрибуції. Опозицію за підняттям утворюють голосні [i], [и], [y] ~ [o], [o^у], [y^о] ~ [a]. Опозицію по ряду й одночасно за наявністю ~ відсутністю лабіалізації утворюють голосні [i], [и] ~ [y].

Таким чином, у позиції переднаголосного складу інвентар фонем такий:

/i/ – нелабіалізована переднього ряду високого підняття, реалізується в алофоні [i];

/и/ – нелабіалізована переднього ряду високого обниженого підняття, реалізується в алофонах [и], [и^і], [и^н], [и^е];

/a/ – нелабіалізована заднього ряду низького підняття, реалізується в алофонах [a], [i], [i^н], [и^і], [и], [e]. Алофон [e] реалізується лише в структурах інтерферентного походження.

/o/ – лабіалізована заднього ряду середнього підняття, реалізується в алофонах [o], [o^у], [y^о], [y];

/y/ – лабіалізована заднього ряду високого підняття, реалізується в алофонах [y], [y^о], [o^у], [o], де алофон [o] гіперичного походження.

Підсистема вокалізму переднаголосного складу може бути зведена до такої моделі:

/i/	/y/
/и/	/o/
/a/	

У позиції занаголосного складу функціонують голосні [i], [i^н], [и^і], [и], [и^е], [e], [e^н], [a], [o], [o^у], [y^о], [y]. Голосні [i], [i^н], [e], [a], [o], [y] реалізуються після м'яких приголосних. Голосні [e], [o] мають обмежений статус реалізації. Після твердих приголосних функціонують голосні [i], [i^н], [и^і], [и], [и^е], [e], [e^н], [a], [o], [o^у], [y^о], [y]. У цій позиції [и^н] має слабе навантаження.

За підняттям голосні [i^н], [и^і] опозицію не утворюють, знаходячись у відношеннях додаткової дистрибуції. Не утворюють опозицію за підняттям голосні [o], [o^у], [y^о], знаходячись у відношеннях додаткової дистрибуції. Утворюють опозицію за підняттям голосні [i], [y], [и] ~ [e], [o] ~ [a]. У позиції занаголосного складу голосні протиставляються наявністю високого, високого обниженого, середнього і нижнього підняття. Голосні високого і середнього підняття утворюють опозицію по ряду [i], [и] ~ [y], [e] ~ [o] і одночасно за наявністю ~ відсутністю лабіалізації. Утворюють опозицію високе підняття ~ низьке підняття голосні [i], [y] ~ [a].

Отже, у позиції заоголосного складу функціонують у говорах такі фонемі:

/i/ – нелабіалізована переднього ряду високого підняття, реалізується в алофоні [i], [i^h];

/и/ – нелабіалізована переднього ряду високого обниженого підняття, реалізується в алофонах [и], [и^h], [и^h];

/e/ – нелабіалізована переднього ряду середнього підняття, реалізується в алофонах [e], [e^h], [и^e], [и];

/a/ – нелабіалізована заднього ряду низького підняття, реалізується в алофонах [a], [i], [i^h], [и], [и^h];

/o/ – лабіалізована заднього ряду середнього підняття, реалізується в алофонах [o], [o^v], [y^o], [y];

/y/ – лабіалізована заднього ряду високого підняття, реалізується в алофоні [y].

Підсистема вокалізму у позиції заоголосного складу в говорах реалізується у таких типах:

Тип Ж	/i/	/y/	Тип З	/i/	/y/	Тип И	/i/	/y/
	/и/ / /e/	/o/		/и/ / /e/	/o/ / /y/		/a/	
	/a/			/a/				

Узагальнивши всі позиційні вияви голосних у підсистемах, відзначимо, що ненаголошений вокалізм групи говорів є шестичленним і властивий не лише літературній мові й усім південно-східним, але й гуцульським, наддністрянським та подільським говорам південно-західного наріччя. Інші групи говорів реалізують п'ятичленну, чотиричленну і тричленну підсистему (/i/, /и//e/, /a/, /y/), в якій відбита редукція не тільки нелабіалізованого голосного переднього ряду середнього підняття, але й лабіалізованого голосного заднього ряду середнього підняття. Таку структуру ненаголошеного вокалізму карти АУМ фіксують у частині галицьких (наддністрянських), у деяких волинських і позиційно обмеженим ареалом в подільських говорах [9, т. 1,2, карта № 2].

Одна з підсистем ненаголошеного вокалізму, яка функціонує в говорах у позиції $\emptyset$ звука, не представлена в картах АУМ, є тричленною – /i//и/, /a/, /o//y/ або /i/, /y/, /a/. Порівняльний аналіз наголошеного і ненаголошеного вокалізму виявляє однакове співвідношення диференційних ознак, зокрема чотирьох ступенів підняття (високий, високий обнижений, середній, низький) та розрізнення щодо ряду. Однак підсистема ненаголошеного вокалізму має інший набір диференційних ознак, а саме: в позиції після приголосних у переднаголосних складах і в позиції після $\emptyset$ звука немає протиставлення щодо ряду в межах середнього підняття. У той же час у підсистемі наголошеного вокалізму в позиції після $\emptyset$ звука протиставлення щодо ряду в межах високого, а також середнього підняття проявляється слабо. Така структура з найменшою кількістю голосних фонем у ненаголошеному вокалізмі зафіксована в окремих надбужько-поліських говорах [10, с.66]

1.3. ФОНОЛОГІЧНІ ОПОЗИЦІЇ, НЕЙТРАЛІЗАЦІЯ ФОНОЛОГІЧНИХ ОПОЗИЦІЙ, ЗВУКОВА РЕАЛІЗАЦІЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ФОНЕМ

Встановлення диференційних ознак голосних дає можливість виділити ряд фонемних опозицій. Фонологічна опозиція /i/ ~ /и/ представлена диференційними ознаками високе підняття ~ високе обнижене підняття. Такі ознаки, як передній ряд, нелабіалізований є тотожними і дистинктивної фонематичної функції не несуть. Опозиція /i/ ~ /и/ реалізується як у наголошеній, так і ненаголошеній позиції. Спільної думки щодо фонологічного статусу фонем /i/ та /и/, як, до речі, й артикуляційно-акустичної характеристики, в українському мовознавстві немає Традиційно /i/ та /и/ за артикуляційно-акустичними ознаками розглядаються як окремі фонемі [11, с.235-236; 12, с.45-46;]. Протилежної думки дотримується Ю.О.Карпенко, вважаючи [i], [и] однією фонемою, оскільки знаходяться ці звуки у відносинах вільного варіювання, а “різниця полягає лише в тому, що звук і є дієзним, а звук и – недієзним” [13, с.57]. Реалізація [i], [и] в одній фонемі, на думку Ю.О.Карпенка, “є проявом закономірного розвитку української фонологічної системи”. Він переконаний, що “оскільки в українській мові і та ы об’єдналися в одну фонему и, яка не могла з’явитися після дієзних приголосних, фонологічна система просто була змушена заповнити цю прогалину (набувати дієзності позиційної – Т.Ш.) й одержати такий різновид цього звука, який стояв би після дієзних приголосних. І він з’явився, розвинувшись з h, а також з e й o в нових закритих складах (зрідка і з давнього і). Можна висловити думку, що в українській мові h перейшов саме в і, що o та e в нових закритих складах перейшли теж в і якраз завдяки зазначеній фонологічній потребі. І цей новий український звук і набув такого поширення, що відношення між и як основним виявом фонемі та і як її різновидом змінилися на протилежні, хоч в усіх інших голосних фонемах основний вияв фонемі є недієзним” Отже, він вважає, що фонологічних підстав віднесення /i/ та /и/ до різних фонем немає, тому “звуки и та і є двома різновидами одної фонемі” [13, с.61]. У статті ми дотримуємося традиційного погляду на голосні фонемі /i/, /и/.

У позиції $\emptyset$ звука фонемі /i/, /и/ виконують мовленнєву роль в обмеженому наборі словоформ. У цій же позиції в наголошених і ненаголошених сегментах спостерігається нейтралізація опозиції /i/ ~ /и/ за формулою /i/ ~ /и/ = [i] ↔ [и], де репрезентанти фонем /i/, /и/ алофони [i], [i^h], [и], [и^h] перебувають у

відносинах вільного варіювання – *'iʲʲ, uʲʲнод'і – 'uʲʲ, iʲʲнод'і, 'інколи – 'uʲʲ, iʲʲнколи, 'іспов'ід''' – 'uʲʲ, iʲʲспов'ід'''*, *'істина – 'истина, 'ікона – 'укона, 'ізно'сити – 'изно'сити, 'іш:ити – 'иш:ити, 'ік'ра – 'ик'ра, 'іс'ц'і'л'ати – 'исц'і'л'ати, 'іскри'вити – 'искри'вити, 'ізу'чити – 'изу'чити, 'ізриг'нути – 'изриг'нути, 'істе''сати – 'исте''саў* тощо. Щодо функціонального навантаження в говорах іррелевантних членів опозиції, то спостерігається виразний вияв двох рівнів: а) більш інтенсивне навантаження у мовленні людей старшого і слабкіше – середнього покоління; б) у говорах з південно-західною діалектною мовною основою; в) в говорах, у яких менш виражені фонетичні явища позначені міграційними впливами. Опозиція /i/ ~ /u/ з іррелевантними членами у позиції $\emptyset$ звука є результатом не лише закономірних історичних процесів діалектотворення, але й, насамперед, наслідком позамовних факторів.

Нейтралізація опозиції [i] ~ [u], де репрезентант фонем [i] звук [i], що походить з етимологічного o^* , має обнижену артикуляцію в позиції між приголосними у мовленні людей старшого покоління, – реалізується з правом двосторонньої взаємозаміни – *тік – тик (<токъ), н'іж – ни[uʲʲ]ж, л'ій – лі''й, вул'ій – вули[uʲʲ]й, гніт – гні'' [uʲʲ]т, пирілі^x – пирілі''^x*.

У південно-західних говорах української мови, зокрема волинсько-поліських, волинських, надбужко-волинських, гуцульських, обниження артикуляції алофона [i] < o^* можливе лише у тому випадку, коли репрезентанти давніх *ы, и* мають високо-обнижену [i^c] або середньо-високу артикуляцію [14, с.26; 15, с.92; 16, с.22]. Таких репрезентантів давніх *ы, и* досліджуваних говори не мають, але як реліктові функціонують лексикалізовані структури, в яких спостерігається розширення артикуляції у позиції кінця слова алофона [и] до [e] – *т'рохе, 'тіл'ке, з''в'іце, з''в'іте, йаг'бе*.

Обнижена артикуляція [i] іншого походження спостерігається у багатьох часткових діалектних системах, але двостороння заміна більш-менш послідовно спостерігається після твердих приголосних, зокрема: а) губних – *бил'мо, би'дон, бил'шови'ки, бид'н'ак, цвис'ти, за'видуваў* (зздрити), *прови'раў, 'вимн'а, папи'роса, 'попил, 'попид 'хатуўу, копи'тан, поми'дора, розми'раў 'земн'у, ни'чурка, комису'вали, офи'цер, фи'йалка*; б) сонорних [н], [л], [р] – *ни'кому, ни'чого, ничи'йа ца ха'тина, ни'шо, ни'йакий, гли'бока, 'ри'чка, ри'л'а, рилни'ки*; в) передньоязикових [т], [ц], [ж] – *сти'кала во'да 'доўго, ти'л'ікати, цип-цип-цип* (вигук), *ци'пилно, рожист'во, 'кужил'*; г) задньоязикових [г], [к] – *вогир'ки/огир'ки, гу'л'ака, 'гилце, 'гил'за, гир'кий, гир'чиц'а, гу'тара, ск'регит, марки'з'іт* (тканина), *ки'ло, киз'а'ки*.

Реалізація [i], репрезентанта фонем /i/ з tot, tet, tēt у нових закритих складах, передбачає чергування [o], [e] з [i] (пор. *ко'на – к'ін', во'ла – в'іл, 'печ'і – п'іч, 'везти – в'із* (спорадично *д'еда – д'ід, д'е'ла – д'іл*, як результат інтерференції)).

Нейтралізація опозиції за формулою /i/ ~ /u/ → [i] спостерігається у словах іншомовного походження – *брига'д'ір, д'із'іл', парт'і'зан, д'і'рек[x]тор, кул'т'і'ва-тор, інс'ц'і'тут, д'іс'ц'і'п'лі'на, мага'з'ін, сант'і'метир, д'і'нама, д'і'нам'ік, конс'т'і'туц'ійа, д'іст'роф'ік, д'іну'тат, д'іпло'мат, д'іна'м'іт, 'д'ік[x]торша, д'і'в'і-з'ійа, д'ік[x]тан зда'вали, во'на д'іс'і'р'тац'ійу 'пишит, д'іс'печир, с'т'і'пенд'ійа, 'т'ітул, т'і'распол', т'іф, ф'і'лі'ї'монович*.

Нейтралізація опозиції /i/ ~ /u/ відбувається, коли обидва репрезентанти цих фонем знаходяться в позиції після шиплячих [ш], [ч] – *ш'і'нел'а, 'ш'і'фі'р, ш'ін'і'л'авий, ш'і'рокий, 'диш'іл, ч'ій, нач'і'нила, ч'і'чен'ці, ч'і'мерка, ч'ін'бар, ч'іс'ц'ул'а, вич'і'н'айут, в'іч':і'н'айти^e*.

У якості протези фонема /i/ розширює функціональне навантаження в позиції $\emptyset$ звука перед наступним збігом приголосних, першими з яких є [з] або [с] – *ізо'бити, із'нову, із'іла, ізнад'вору, ізл'акаўс'а, іскру'тили, іскро'пити, іску'пати*. Фонем /i/, /u/ мають досить широкий спектр функціонування уц говорах, що проявляється також і в наборі артикуляційних виявів цих фонем, звукове поле яких – це іноді важко вловити на слух відтінки, а відмінності, що спостерігаються в синтагматичній реалізації нейтралізації протиставлень /i/ ~ /u/, зумовлені не лише історичними чинниками, пізнішими міждіалектними та міжмовними фронтальними й афронтальними контактами, але й екстралінгвальними чинниками.

Опозиція /i/ ~ /e/ характеризується диференційними ознаками “високе обнижене підняття” ~ “середнє підняття”. Тотожними ознаками є “передній ряд”, “нелабіалізованість”. Опозиція /i/ ~ /e/ послідовно функціонує тільки в наголошених позиціях. У ненаголошеній позиції відбувається її нейтралізація за формулою

$$\frac{/i/ \sim /e/}{[e^h], [i^c]} \rightarrow [и] / [e]$$

Експериментальні дослідження фонем /i/, /e/, їх дистрибутивного контексту в українській літературній мові свідчать про те, що ненаголошені члени опозиції /i/ ~ /e/ алофони [и], [e] є дуже близькими за артикуляційними ознаками, хоча нейтралізація не досягає фонологічного рівня в протилежному члені [11, с.244].

У переднаголосному складі реалізація фонему /e/ залежить від гармонійної асиміляції. Якщо ненаголошений репрезентант фонему голосний [e] знаходиться перед наголошеним складом з [e], зрідка [a], то в цій позиції він реалізується зрідка [e^h], частіше у звуковому варіанті [и^h] або реалізується як звук обниженого підняття [и] – *не"ре"весло, не"ре"несла, не"ре"вернутий, ди"белий, би"р'іска, дили"гац'їя, не"ре"важити, ре"вали, зуси"н'а, ли"жак, пири"в'їяти, ри"н'ивий, тир"момитир, тирпи"ливий, терин, тир"ло, зим"н'а, чир"вики, ти"лиц'а, ви"зе, чир"воний, чичи"виц'а, пиши"ниц'а*.

Нейтралізація опозиції /и/~е/ відбувається внаслідок звуження репрезентантів і реалізації цих фонем у голосному високого підняття [i], чому сприяє вокальна акомодация – *ми"н'і – ми"н'і – ми"н'і – м'н'і, ви"с'іл'а – ви"с'іл'а – в'ї"с'іл'а – в'ї"с'іл'а, ни"в'іска – ни"в'іска – н'ї"в'іска – н'ї"в'іска, жи"н'їх – жи"н'їх – ж'ї"н'їх – ж'ї"н'їх, чи"р'їн' – чи"р'їн' – чи"р'їн' – ч'ї"р'їн'*.

Навіть поверховий огляд умов нейтралізації опозиції /и/~е/ свідчить про двоступеневий рівень її прояву: в одному звуженні артикуляції члена опозиції фонему /e/ відбувається за формулою

$/и/ \sim /e/$
 $/и/ \sim /e/ > [e^h], [и^h]$ → [и], реалізація якої переважає в південно-західних говорах [17, 13; 18, 6],
 а в другому – за формулою $\frac{/и/ \sim /e/}{/и/ \sim /e/ > [и], [и^h], [и^h]}$ → [i],

яка спостерігається в південно-бессарабських [19, с.7], середньочеркаських [20, с.15], середньонаддніпрянських [21, с.21-25]. Фонологічна опозиція /и/ ~ /e/ нейтралізується внаслідок реалізації репрезентантів голосних /и/ та /e/ у звуковій високого підняття [i] у словах іншомовного походження як результат прояву фонетичної міждіалектної і міжмовної інтерференції – *аси"тинка–ас"ї"т'їнка, пати"фон–пат"ї"фон, тили"фон–т"їл"ї"фон, тилиг"раф–т"їл"ї"з[г]раф, а також сичас–с"ї"час, усиг"да–ус"ї"да, звин"о"ва–з"в"їн"о"ва, приси"датил'–прис"ї"дат"їл'* тощо.

Внаслідок редукції репрезентанта фонему /e/ опозиції /и/ ~ /e/ відбувається її нейтралізація в дієслівних формах за формулою:

$\frac{/и/ \sim /e/}{/и/ \sim /e/ > [и], [и^h], [и^h]}$ → [i] — *пос"ї"вайімо, с"н"ї"вайімо, тур"л"айімо, пи"тайімо, накри"вайіц'а, зази"вайіш, гарма"нуйіц'а, нази"вайіц'а, з"найіш, поли"вайіш, спи"тайіте", пи"ри"ви"р"тайіте", погу"л"айіти"* (пор. також — *Мико"лайіва, Кийіва, чайічка, зайіц'*).

Частина говірок реалізує іншу формулу нейтралізації цієї опозиції $\frac{/и/ \sim /e/}{/и/ \sim /e/ > [e^h], [и^h]}$ → [и]
 — *м"їшайімо, пома"гайі, спраа"л"айіт, гобзи"найіт, вич"ї"н"айіт, за"сол"уйіш, ми"найіш, ви"рубуйіш, пра"ц"уйіш, баб"ка замо"л"айі, з"найі*.

Інша частина говірок не знає нейтралізації опозиції [и] ~ [e], оскільки редукція [e] після [й] не торкається фонологічного рівня. Окрім цього, спостерігаються у мовленні одного й того ж мовця часткової діалектної системи менш чи більш вузькі варіанти репрезентантів фонему [e], які на слух важко регламентувати.

Розширення артикуляції репрезентанта фонему /и/ у напрямку до звукового поля фонему /e/ фіксується в лексикалізованих структурах – *її"ден, їїде"нарний, їїде"нарний, йаг"бе, з"в"їте, з"в"їце, т"рохе, т"їл"ке*.

В частині словоформ, які реалізують у літературній мові історичне чергування етимологічних *o, *e з [i], внаслідок тенденції до аналогічного вирівнювання звукового складу засвідчуємо відхилення від закономірної зміни звуків – *кол"їру, настр"їю, зах"їду, с"н"ї"на, бат"ї"га, в"ї"за, веч"їром, мат"ї"р'ї, на рем"їн'ї, на кам"їн'ї, у погр"їб'ї, у з"реб"їн'ї, на п"ї"ч'ї*.

Опозиція /o/ ~ /a/ характеризується диференційними ознаками “середнє підняття”~”низьке підняття” і “лабіальність”~”нелабіальність”. Спільними ознаками є “задній ряд”, “невисоке підняття”. Обидва члени опозиції функціонують під наголосом. У ненаголошеній позиції один з членів опозиції фонему /o/ виявляє артикуляцію від середньо-високого до високого підняття.

У говорах має місце нерегулярна нейтралізація опозиції /o/ ~ /a/ гіперичного походження в ненаголошеній позиції $\emptyset$ звука в іншомовних словах – *о"кац'їя, копи"тан, ог"ї"тац'їя, обир"коса, огро"ном, одво"кат, о"тобус, опил"син, оку"ратно, о"нан"її, обо"жур, о"ў"тол, оп"ї"т"їт* (пор. також, *ко"пот, коп"ї"тал* тощо). Нейтралізація опозиції /o/ ~ /a/ → [o] в протилежному сегменті спостерігається у гіпердіалектних структурах.

Субфонологічна позиція алофонів [и], [и^h], [и^h], [i], репрезентантів фонему [a] < e, в словоформах, що належать до одного морфологічного класу, є однією з характерних особливостей говорів – *дев"їт' –*

'*dev'i't'* – '*devi't'* – '*devit'*, '*dec'im'* – '*decit'*, ²*o'dinaц'it'* – ²*o'dinaцit'*, *n'i[ɨ]m'naц'it'* – *n'i[ɨ]m'naцit'*, *m'риц'it'* – *m'рицit'* (пор. також, *ко'лод'із'*, '*чел'ід'*). Відбиття “перезвуку [a] ≈ [i], [и]” в формах числівників поширене у значній частині ЧДС досліджуваного ареалу. Явище перезвуку [a] ≈ [i], [и]) виявляє зв'язок досліджуваних говорів з деякими говорами південно-східного наріччя [19, с.6; 22, с.45], а також з багатьма говорами південно-західного наріччя, зокрема з подільськими [4, с.7; 7, с.13].

Зведена карта АУМ виразно показує, що ізоглоса [i] < ɛ ('*dev'im'*, '*dec'im'*), відображаючи південно-західний фонетичний ареал цього явища, охоплює досліджувані говори [АУМ. Т.3, ч.2, карта №143]. Ізогласа рефлексів ['*dev'im'*, '*dec'im'*] в АУМ означена говорами на північний захід нас.п.п.Барабой Овідіопольського району Одеської області – на північ до Лідівки Доманівського району Миколаївської області – далі на захід до Адамівки Врадівського району Миколаївської області [АУМ. Т.3, ч.2, карта №5]. Вона окреслює неоднорідний ареал у відбитті цих рефлексів: чим далі на південь одні ЧДС реалізують форму '*dev'im'*, а інші – '*dec'im'*'. За нашими спостереженнями, голосна /a/ у закритому складі реалізується у звуках [i], [i^н], [и], [и^н], які знаходяться у відносинах вільного варіювання не лише на рівні говіркового, але й індивідуального мовлення. Ареал його функціонування є значно ширшим, умовна межа якого проходить по лінії Миколаївка Овідіопольського району – Барабой – Нерубайське Біляївського району – Кремидівка Комінтернівського району – Петрівка Березівського району Одеської області – Веселинове – Арбузинка Миколаївської області – у напрямку до нас.п. Помічна Кіровоградської області.

Форму *колод'із'* АУМ фіксує на північ умовної лінії Краснопіл Фрунзівського району – Орджонікідзе Ширяївського району – Троїцьке Любашівського району Одеської області – Кам'яний Міст Первомайського району Миколаївської області [АУМ. Т.3, ч.2, карта №6].

У часткових діалектних системах (нас. п.п. Загнітків, Писарівка, Івашків, Шершенці Кодимського району, Романівка, Байтали, Коканівка, Новоселівка Ананьївського району Одеської області) функціонують лексикалізовані структури з перезвуком [a] ≈ [e] – *ха''з'ейін*, *ха''з'ейка*, *ха''з'ейство*, '*н'ен'ка*. Реалізацією “перезвуку” [a] ≈ [i], [и], у формах числівників і “перезвуку” [a] ≈ [e] в лексикалізованих структурах говори споріднені з тими, для яких “перезвук” відомий взагалі [13, с.80-138]

Нейтралізація опозиції у ненаголошених сегментах за формулою /o/ ~ /a/ → [a] в словоформах – *га'р'ачий*, *ба'гато*, *ба'гатий*, *ка'жан*, *ба'гац'ко*, *бага'тир*, *га'разд*, *ка'чан*, *ха'з'айін*, *ха'л'ава*, *ган'чар*, *манас'тир*, *ча'бан* (рум. *cioban*), *ка'л'ач*, *ма'нах*, *шара'вари*, *сал'дат*, *катл'ети*, *кал'аска*, *ка'чан*, *хара'шо*, *ба'т'інки*, *ма'рал'но*, *ваг'зал*, *ма'нашки* (пор. к'рапл'а < давн. укр. кропл").

Словоформи з наслідками нейтралізації засвідчує В.П. Дроздовський у південнобессарабських говорах – *хара'шо*, *кар'дон*, *а'д'ожа*, *ка'т'ол*, *ка'л'аска*, *кан'тора*, *кал'хоз*, *пара'воз*, *пат'рет*, *ба'т'інки*, *ма'нах* [19, с.7], Г.Ф. Пелих – у говірках Первомайського району Миколаївської області – *баў'тайіц'а*, *пама'га*, *гар'батий*, *даў'байе*, *па'надилис'*, *вак'зал*, *даб'раніч*, *ма'нах*, *ма'нашка*, *сал'дат*, *за'р'а*, *раз'мах*, *жалу'д'аний*, *малда'ван*, *базна'чим*, *базна'шо* [23, с.4], К.Д.Глуховцева фіксує її у говорах східної Слобожанщини [22, с.67].

Це фонетичне явище пояснюється дослідниками як таке, що виникло під впливом асиміляції до наголошеного [a] в наступному складі. С.М. Кульбакін вважав, що заміна [o] > [a] зумовлена запозиченням деяких слів з іншої мови східноукраїнським наріччям, в якому [o] перед [a] сприймається як [a]. На підтримання своєї думки він подає запозичене з російської мови слово *салдат*. У словах типу багато, гаразд, кажан, качан, на його думку, немає асиміляції (вокальної гармонії), оскільки їх немає і в словах *вода*, *нога*, *коса*, *коза*, *борода* тощо. [24, с.83]. Безумовно, заперечуючи С.М. Кульбакіну, мусимо зауважити, що в часто вживаних словоформах (води, воді, водою; ноги, нозі, ногою і т.д.) умов для вокальної гармонії немає.

У говорах нейтралізація цієї опозиції переважно спостерігається в позиції переднаголошеного [a] (вокальна асиміляція) – *ган'чар*, *ха'з'айка*, *ха'л'ава*, *ка'л'аска*, *га'р'ачий*, *ка'чан*, *ча'бан* та ін. Фонетика іншої групи словоформ у говорах, мабуть, зумовлена афронтальними контактами з російською мовою та міграційним фактором – *хара'шо*, *ма'рал'но*, *катл'ета*, *ба'т'інки*, *вагзал*, *кар'зина*, *сал'дат*, – хоча стверджувати, чи асиміляція, чи інтерференція мають місце у словоформах *гар'ачий*, *сал'дат* тощо, важко, оскільки частина словоформ стала літературною нормою і є давньою.

Л.А. Булаховський, розглядаючи лексеми з [a] на місці етимологічного *o і погоджуючись, очевидно, з твердженнями О.Курило, що “а-форми більш-менш суцільною масою поширені на території України там, де вони піддаються впливу акаючих говорів...” [25, с.143], вважає, що ряд лексем є результатом впливу акаючих білоруських і південноросійських говорів [26, с.239-240].

Опозиція /o/ ~ /y/ характеризується диференційними ознаками “середнє підняття” ~ “високе підняття” і тотожними ознаками “задній ряд”, “лабіалізованість”; реалізується в сильній позиції.

Нейтралізація опозиції /o/ ~ /y/ в слабкій позиції найбільш послідовно проявляється перед голосним високого підняття [y] – зу'зул'а, уку'л'іт, ку'н'уш'а, муту'зок, кутку'вали, ку'жух, пу'душка, гур'нули, жулу'бок, у'нука, у'нуча, ку'тушка, на ву'й'ну, гукруш'ки, ду'пус'ц'ім, дупус'кали, ву'н'учка, вуру'шитис'а, сусу'нок, сурту'вали, у'пудало, у'пхнуу', уку'н'і, уку'пац'і'я, у'кутати, ру'зумн'і, кун'тужаний, мау'ку'зу, нагуду'вати.

Нерегулярна нейтралізація цієї опозиції спостерігається у позиції перед голосним [i] – су'б'і // со'б'і, ту'б'і // то'б'і, ту'д'і // то'д'і, бу'л'іу, ну'р'ізау, ну'р'із // но'р'із, ку'л'іна // ко'л'іна, кул'іш'ча // ко'л'іш'ча, дуб'і'луї // до'б'і'луї, ду'в'іку, гу'ліука, ку'н'і'йка // ко'н'і'йка, на но'з'і, ху'д'ім, сту'їт, ну'ї-хали, гу'б'ідати // ²о'б'ідати.

Один з членів опозиції /o/ ~ /y/ репрезентант фонем /o/ у позиції перед сегментом з [и], [е], [а], [о] реалізується в голосному середньо-високого [o^o] або високо-середнього підняття [y^o], яка не торкається фонологічного рівня. Якщо нейтралізація опозиції досягає фонологічного рівня, то словоформи з нейтралізацією функціонують як лексикалізовані структури – ду'дому, ну'силали, по'чали, ко'пали, ко'лис', со'лома, го'лодин, до'ли'т'іти, до'лежиц'а, бу'йари, ку'мора, ну'жар, му'гила, му'телик.

Нейтралізація цієї опозиції реалізується і в позиції потенційної паузи – ну # ту # с'торуну, ду # д'ішки, ку'лу # н'луга, ну # ру'ц'і, ду # ку'пи, ду # л'ісу, по' # хл'іб". Майже послідовно нейтралізація відбувається у позиції перед наступним сегментом з білабіальним [ʏ], але обмежена функціонально – сту'ї'ц'і, ну'т'і'кали, су'с'ім, ку'т'нуу', ку'ба'са.

Послідовна нейтралізація фонологічної опозиції /o/ ~ /y/ спостерігається у заголосних складах перед кінцевим голосним [y] – кашу'ю, д'ругу'ю, 'добру'ю, 'сол'у'ю, 'т'ін'у'ю, 'верхн'у'ю, с'виту'ю, г'руш'у'ю, ш'куру'ю, ви'се-лу'ю, 'мокру'ю, зи'лену'ю, га'рачу'ю, об'робл'ану'ю, з 'Гал'у'ю, за'току'ю, 'шанку'ю, зим'н'анку'ю, 'вишкварку'ю, 'д'ірку'ю, сикри'тарку'ю, с'витку'ю, 'дичку'ю, свир'бивусу'ю, 'бур'у'ю, с'лужбу'ю.

У межах вокальної гармонії “помірне укання” властиве для говорів південно-східного наріччя, зокрема, говіркам Нижнього Подністров'я [27, с.72], південного Надбужжя [4, с.7], південнобессарабським [19, с.7], полтавським [28, с.50]. Дослідниця східнослов'янських говорів К.Глуховцева вважає, що “звуження вимови [o] та наближення його до [y] є давньою рисою говірки: сьогодні це явище нерідко виявляється лише в мовленні діалектоносіїв старшого віку” [22, с.72]. Для середньонаддніпрянських говорів “характерною особливістю є відсутність нейтралізації опозиції середнього підняття: високе підняття в межах голосних заднього ряду /o:/y/... Сьогодні це загальновідомо, хоча чітко ще й не визначено в лінгвогеографічному плані, а тому необхідне спеціальне дослідження насамперед тому, що ця особливість відрізняє середньонаддніпрянський діалект від інших говорів української мови” [21, с.72-73]. Однак більшою функціональною навантаженістю характеризуються південно-західні говори, в яких “помірне укання” (ненаголошений репрезентант фонем /o/ алофон [y]) тягнє до “сильного укання”, зокрема у південноподільських [29, с.9], західноподільських [18, с.13; 30, с.113].

Нерегулярна нейтралізація опозиції /o/ ~ /y/ в протилежному сегменті – голосному середнього підняття [o] внаслідок гіперкорекції, яка не завжди торкається фонологічного рівня, – о'же, бо'мага, оз'вар, о'нау, по'окрай'ін'і, бора'ки, о'частки, о'зір, о'кос, оч'кур, о'мерти – о'мерти, о'пра'витил', со'с'іди, о'сад'ба, 'ох'нал', оз'вар, о'чител', ко'л'іш, о'т'уз^x. Нейтралізація є результатом фонетичної інтерференції при міждіалектних контактах, завдяки яким “системи контакуючих діалектів менш стабільні порівняно з більш “далекими системами” [31, с.94].

Говори Дністровсько-Бузького межиріччя розташовані на стику південних діалектних типів: східного і західного. Вони перебувають тривалий час у фронтальних й афронтальних міждіалектних і міжмовних (на діалектному рівні) контактах. Власне, контактні зони на стику говорів чітко окреслюються ареалами характерних рис вокалізму, основні відмінності якого зводяться до: а) функціонування співвідносних фонем в ідентичних позиціях та паралельних підтипів наголошеного і ненаголошеного вокалізму; б) правил регулярної дистрибуції фонем; в) інвентаря фонем; г) випадкового розподілу фонем; ґ) явищ гіперкорекції, результатом якої є виникнення гіперизмів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мельничук О.С. Південноподільська говірка села Писарівка Кодимського району Одеської області // Діалектологічний бюлетень. Вип. 3. – К., 1951. – С.44-68.
2. Карпова В.Л. Деякі особливості сільськогосподарської лексики українських говорів Одеської області // Діалектологічний бюлетень. – Вип. 3. – К., 1951.
3. Дзедзелевский И.А. Украинские говоры Нижнего Поднестровья: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Одесса, 1952. – 16 с.

4. Терешко Л.С. Украинские говоры Южного Побужья: Автореф. дисс... канд. филол. наук / Одесский государственный университет им. И.И. Мечникова. – Одесса, 1954. – 16 с.
5. Пелих Г.Ф. Деякі фонетичні риси прибузьких говірок Первомайського району, Миколаївської області // Доповіді та повідомлення Ужгородського університету. Серія філологічна. 3. – Ужгород, 1958.
6. Берлізов А.А. Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністрів'я. – Чернігів, 1951.
7. Логвин В.П. Особливості вимови голосних у говірках нижнього правобережного Подністрів'я // Наукові записки Одеського державного педагогічного інституту ім. К.Д. Ушинського. – Том XXIII. – Одеса, 1959. – С.12-25.
8. Муқан А.М. Украинские наддунайские говоры: Автореф. дисс... канд. филол. наук / АН УССР. Институт языкознания им. А.А.Потебни. – К., 1961. – 21с.
9. Атлас української мови. *Том перший*: Полісся, середня Наддніпрянина і суміжні землі. – К.: Наукова думка, 1984. – 498 с.; *Том другий*: Волинь, Наддністріянина, Закарпаття і суміжні землі. – К.: Наукова думка, 1988. – 520 с.; *Том третій*: Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. – К.: Наукова думка, 2001. – 267 с. + карти.
10. Залеський А.М. Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К.: Наукова думка, 1977 – С.50-96.
11. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / За заг. ред. акад. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1989. – 435 с.
12. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія. – К.: Вища школа, 1981. – 183с.
13. Карпенко Ю.О. Українські звуки **і** та **и**: дві фонемі чи одна? // Мова: Науково-теоретичний часопис з мовознавства. – 1995. – № 1-2. – С.56-61.
14. Залеський А.М. Вокалізм південно-західних говорів української мови. – К.: Наукова думка, 1973. – 156с.
15. Покальчук В.Ф. Надсарнський говір на Волині та його фонетичні особливості // Наукові записки Луцького педагогічного інституту. – Т. IV. Історико-філологічна серія. – Вип. 2. – Луцьк, 1956.
16. Деjna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny. – Wrocław. PAN, 1957. – 154 s. + mapy.
17. Приступа П.Г. Говірки Брюховецького району, Львівської області. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 135с.
18. Ткачук П.Е. Фонетическая система западнopoдольских говорoв украинского языка: Автореф. дисс... канд. филол. наук / Киевский государственный педагогический институт им. А.М.Горького. – К., 1975. – 27с.
19. Дроздовский В.П. Украинские говоры Бессарабского Приморья: Автореф. дисс... канд. филол. наук / Киевский государственный университет им. Т.Г.Шевченко. – К., 1962. – 27с.
20. Могила А.П. До характеристики середньочеркаських говірок. – К.: Вид-во Київського університету, 1958. – 64 с.
21. Мартинова Ганна. Середньонаддніпрянський діалект: Фонологія і фонетика. – Черкаси, 2003. – 367с.
22. Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнослобожанських говірок. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 592 с.
23. Пелих Г.Ф. Характерні фонетичні риси прибузьких говірок Первомайського району Миколаївської області // Наукові записки Одеського державного педагогічного інституту ім. К.Д. Ушинського. – Том XXIII. – Одеса, 1959. – С.3-11.
24. Кульбакин С.М. Украинский язык: Краткий очерк исторической фонетики и морфологии. – Харьков, 1919.
25. Курило О. До питання про українські форми з наголошеним **а** на місці етимологічного **о** (багатий, гарячий та ін.) // Ювілейний збірник. – К., 1928. – С.139-149.
26. Булаховський Л.А. З історичних коментаріїв до української мови. Голосні повного утворення // Вибрані праці в п'яти томах. – Том другий. Українська мова. – К.: Наукова думка, 1977. – С.238-277.

27. Дзензелівський Й.О. Українські говори Нижнього Подністров'я: Дисертація (машинопис). – Ч.1. – Одеса, 1951.
28. Ващенко В.С. Полтавські говори. – Харків: Вид-во Харківського державного університету, 1957. – 538с.
29. Очеретный А.Д. Говоры Уманского района Черкасской области: Автореф. дисс... канд. филол. наук / Киевский государственный педагогический институт им.А.М.Горького. – К., 1958. – 16с.
30. Грицютенко І.Є. Из спостережень над говіркою села Чернятин Уланівського району Вінницької області // Праці Одеського державного університету. – Том 146. Серія філологічних наук. – Вип.5. – Одеса, 1956.
31. Назарова Т.В. Из наблюдений над междиалектными контактами (к понятию сопротивления системы) // Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. 1973. – Москва: Наука, 1975. – С.92-107.

УДК 811.162.2.81'42

СИМВОЛІКА ВОГНЮ І ВОДИ У ПОЕТИЧНОМУ ІДІОЛЕКТІ ЄВГЕНА ГУЦАЛА

Шуляк С.А., к. філол. н., викладач

Уманський державний педагогічний університет

Досліджується символічна система поетичного ідіолекту Євгена Гуцала (на прикладі вогню і води). Розглядається лексична сполучуваність як один із чинників оригінальності мови поета.

Ключові слова: символ, лексична сполучуваність, поетичний ідіолект, семантичний комплекс.

Шуляк С.А. СИМВОЛИКА ОГНЯ И ВОДЫ В ПОЭТИЧЕСКОМ ИДИОЛЕКТЕ ЕВГЕНИЯ ГУЦАЛА / Уманский государственный педагогический университет, Украина

Исследуется символическая система поэтического идиолекта Евгения Гуцала (на примере огня и воды). Рассматривается лексическая сочетаемость как один из показателей оригинальности речи поэта.

Ключевые слова: символ, лексическая сочетаемость, поэтический идиолект, семантический комплекс.

Shuliak Svitlana THE SYMBOLIST OF FIRE AND WATER IN YEVEN HUTSALO'S POETIC IDIOLECT / Uman State University, Ukraine

The article surveys the symbolic system of Yevhen Hutsalo's poetic idiolect (on the pattern of fire and water). It considers lexic connection as one of the originality principles of the poet's speech.

Key words: symbol, lexic connection, poetic idiolect, semantic complex.

Вивчення законів лексичної сполучуваності має важливе значення для характеристики вживання слів. Погляди на це питання відобразили у лінгвістичних працях Ф. де Соссюр, В.С.Пербийніс, В.О.Сиротіна, Ш.Баллі, І.Я.Чернухіна та ін.

Сполучатися можуть тільки слова, в яких є частковий збіг сем, а два поняття, що взаємовиключаються, не можуть бути об'єднані в слові чи словосполученні. З цього приводу Ф. де Соссюр зазначає, що лексична сполучуваність зводиться до підбору таких синтагм, сусідні члени яких мають хоча б один спільний множник [1, с.97]. Лексична сполучуваність відображає своєрідність національної мови. Особливості сполучуваності одиниць у потоці мовлення часто більшою мірою визначають специфіку мови, ніж її структура [2, с.18].

Сполучуваність слів є невід'ємним показником поетичного стилю: "Оригінальність і новизна мови письменника не стільки в авторських лексичних новотворах (можна назвати лише одиниці письменників, що стали творцями неологізмів), скільки в специфіці сполучуваності слів" [2, с.38]. Коли ж ідеться про поєднуваність значень у художньому слові, зазначимо: вона набуває складніших форм і сприймається не як звичайна нерозчленованість, а як спеціальна багатоплановість, де важливу роль відіграє контекст: ближчий контекст висуває на перший план одне зі значень, а ширший – породжує у слові ряд додаткових значень, відтінків, асоціацій [3, с.27].

Ефект “підсилення зображальності, виражальності, збільшення дієвої сили сказаного” [4, с.107] досягається завдяки незвичності лексичного оточення, поєднанню різностильової лексики і носить оказіональний характер. Унаслідок порушення узвичаєної лексичної сполучуваності виник “ефект несподіваності” [5, с.65]. Асоціативно-образне переосмислення значень лексем створює експресивний ефект.

У цій статті не тільки аналізується лексична сполучуваність, а й досліджується символічна структура поетичного ідіолекту Євгена Гуцала. Символ у художній системі став об’єктом дослідження Н.Д.Бабич, Г.О.Булашева, З.С.Василько, В.В.Жайворонка, А.Ф.Лосева, Ю.М.Лотмана, А.К.Мойсієнка та ін. мовознавців. Так, З.С.Василько вивчає символізацію значення слова в українському фольклорному мовленні (на матеріалі фауноназв у казках, піснях і пареміях). Дослідниця визначає символ як узагальнену смислову силу предмета, яка, розкладаючись у безкінечний ряд, осмислює і всю безкінечність окремих предметів, смислом яких вона є [6, с.64].

Систему символів Є. Гуцала ми вивчаємо на прикладі *вогню* і *води*. З початку світу *вогонь* уявлявся людиноподібною істотою чоловічої статі [7, с.43]. *Вогонь*, подібно людині, має своє житло. Це – піч. Піч-мати, вогонь у печі були символом домашнього родинного вогнища, що береже щастя дому і здоров’я усіх членів [7, с.45]. Таке ж символічне значення *вогню* і печі знаходимо у поезії Євгена Гуцала, наприклад: *Благословляю тирсу та золу, / потрощений шамот благословляю, / а ще – гончарний круг благословляю / й вогонь палкий, що у печі палає. // Потребу має у вогні душа – / щоб біля неї курином курилось, / щоб душу облягав червоний жар / чи облягало душу жаром білим* [8, с.139]. Тут семантичний комплекс *вогонь* – *ніч* – *душа* вважається символом очищення. Крім того, таку ж символіку має червоний колір (колір вогню), як-от: *Вже скоро віддеримлять дубів червоні дзвони, / і клептями вогню з них листя облетить – / дрижатиме в траві, гаряча і червона, / як музика завжди, зів’янувши, дрижить* [8, с.317]; *Вогнів барвисте карнавальне свято. / Здіймає вгору дуб червоний стяг! / Якого свята ще мені шукати, / коли на святі я усе життя!* [8, с.307]. Спостерігаємо нетрадиційне поєднання *черлений вогонь*, що надає контексту особливій семантичній наснаженості, порівн.: *У полі клен горить вогнем черленим. / Черлений в’ється, хлюпає вогонь. / Немов до брата, підійду до клена – / й зігрію змерзлі пелюстки долонь* [8, с.307].

У поезії Євгена Гуцала вогонь стає символом життя, наприклад: *Благословлю, бо я вогонь люблю: / його багато, а здається – мало... / І мить життя свого благословляю, / що на гончарнім крузі кружеляла* [8, с.139].

Люди стрибали через вогонь, щоб очиститись від усякого зла, хвороб, гріхів, які накопичились за рік в тілі й душі, взяти в священного вогню сили й здоров’я. Хто пройшов через обрядовий вогонь або дим, був ніби освячений, захищений від злих сил... [7, с.47]. *Й ще листя кленове візьмемо, воно нам потрібне, / цей зоряний доторк коханих кленових долонь, – / й гайда на солом,у, неначе у музику срібну, / – гайда на солом,у, неначе в музичний вогонь* [8, с.154].

Щоб підкреслити солярну символіку вогнища, часто всередині його клали дерев’яне колесо. Запалені колеса на Юрія (у Карпатах) або на Купала котили з гір у воду чи на село, і сонце повинно було знищити всю нечисть на своєму шляху [7, с.48]: *Розорано й розорено стерню, / що вже, здається, й не уродить колос, / і колесом стрибучого вогню / біжить у безвість перекотиполе* [8, с.284].

Образ вогню в легендах і казках зовсім не вималюваний. Окреслено лише його характер – сердитий, мстивий, непокірний [7, с.44]. У поезії Євгена Гуцала це твердження подибуємо в порівняльних конструкціях типу: *У хмелю брови гострі, мов шаблі, / У хмелю губи – як вогонь жорстокий, – чю весну, скажеть, він пожалів / і не завдав любовної мороки?* [8, с.265]. Семантичний ряд *полум’я* – *вогонь* – *багаття*: *Якого іще полум’я шукаю, / іще лечу я на який вогонь, / коли калина жевріє і грає / калиновим сузір’ям спілих грон? // Яких іще вогнів для мене треба, / якого іще полум’я кортить, / коли горить багаття сонця в небі, / і хай горить, і хай не відгорить!* [8, с.307] надає контексту виразнішої естетичної наснаженості.

Чи не найбільш засимволізована в нас вода. Нею позначають і пояснюють вічність, космічний простір, межу між світами й станами людського буття, а також життєдайне жіноче начало, родючі сили природи, кохання. Тобто вода в уявленні давніх людей виступає Праматір’ю Світу [7, с.50]. У поетичному ідіолекті Євгена Гуцала вода символізує життя і смерть, про що красномовно свідчать епітети *мертва* і *жива* у контекстах: *Десть вода є мертва. І вода жива. / Голова кобиляча. Качечка крива. / Десть с рукавичка. В рукавичці тій / звір зібравсь докупи – / страшний і не страшний. // Вірив я у воду – в мертву і живу, / в голову кобилячу, в качечку криву. // В рукавичку вірив. У дитинстві в ній / сам відігрівався – наляканий, малий* [8, с.321].

Як уже зазначалося, вода в уявленнях предків була матір’ю всього живого [7, с.52], крім того, їй надавалось значення оберегу. Доцільно виділити у поезії Євгена Гуцала домінуючу лексему *вода* зі значенням зцілення, як-от: *Скільки я по світу білому ходив – / мертвої й цілющої не знайти води, / щоб своє дитинство водами скропить, / качечку й кобилячу голову зцілить...* [8, с.321].

Виявляючи зв'язки між лексемою *вода* та іншими явищами чи предметами, поет створює порівняльну конструкцію *Весна, як молодість, минає, / весна спливає, як вода... / Хай весну кожен пам'ятає, / коли була ще молода* [8, с.335], яка додає сумного конотативного відтінку значення лексеми *вода*. Євген Гуцало проводить асоціацію з фізичною властивістю води (текти), вводячи цю лексему в метафоричні порівняльні контексти, наприклад: *Листя зів'яле – риба червона! – стіка до глибокого яру, – / скільки червоної риби в неводі яру пала! / Свіжі пеньки на галяві у лісі блимають Волосожаром. / Чиста небоблакить, як вода, із небес розтеклась* [8, с.286].

Фіксуємо несподіваний семантичний комплекс *вода – брага*, де вода може досягати, як брага: *Та як у дорогу води не набрати в корчагу? / Давайте в дорогу води у корчагу наллєм! / Нехай у корчазі вода досягає, як брага, / хай світить з корчаги холодним, мов крига, лицем* [8, с.154].

Вода вважалася втіленням жіночого життєдайного начала, родючих сил природи. Загалом же вода символізує жінку чи дівчину, кохання до них. Здебільшого пісні, що містять такі символи, будуються на паралелелізмі: спершу подається символ, який далі розкривається. Хотіти напитись води – означає кохати [7, с.52]. У поезії Євгена Гуцала знаходимо семантичний комплекс *Україна – дівчина – вода*, наповнений високою національною ідеєю, наприклад: *Йде Україна, дівчина при вроді, / в косах у неї місяць молодий, / несе своєму – і усім народам! – / напитися джерельної води* [8, с.271]. Епітет *джерельна* до лексеми *вода* створює в уяві реципієнта асоціації з чистотою, відродженням.

Багатогранна лексична сполучуваність лексеми *вода*. Вона може бути карою, ярою, прозорою, голубою, дніпровою, темною, бездонною, джерельною, спілою, солов'їною тощо. У контекстах на кшталт: *І що нам домисли, що помисли, / що замислів чужих орда, / як на твоїх бровах-коромислах / хлюпоче кара яр-вода! // Й ніхто не зможе заперечити, / що вищий від чужих погорд, / що губи плавають, мов кречети / по небозводах ярих вод* [8, с.274]; *Як він льодом покрився?.. У водах прозорих / пропливали сузір'я – і рибок, і риб, / що у смутку веселому марили морем, / де на волі вони погуляти могли б* [8, с.340]; *На терезах, що в небі запалали, / які палають в водах голубих, / відважу смутку й тихої печалі, / відважу смутку й тихої журби* [8, с.337]; *Сиза чайка на воді Дніпровій, / що вже завтра змерзне в берегах, – / наче сизе незамерзле слово, / не замерзне на його губах. // Віреться, що чайка не відлине, / не зірветься з темної води, / що Славути словом тим чайним / з нами розмовлятиме завжди* [8, с.330]; *Підставивши долонь під солов'їну воду / і світяться сама в пісенній тій воді, – / ти солов'їний дощ пила із небозводу, / ти пісні солов'їної втилась тоді* [8, с.313]; *Кімерійська лютосте, сьогодні, / у часи новітньої орди, / ти страшніша й глибша за безодні / чорної бездонної води* [8, с.270]; *Осінь відлито з золота, що захололо довкола, / на охололе золото – не охололе спада, / і скоро вже заповловіє місяць, немов цар-кокос, / вдарить у груди темрява – з вирію спіла вода...* [8, с.288].

Отже, лексичну сполучуваність визначаємо як здатність слова на основі його індивідуальної семантики вступати у зв'язки з іншими словами. Символ є знаком, хоча не кожен знак – це символ. У символі виявляємо рівність ознаки предмета з його образністю. Символіка *вогню* і *води* у поетичному ідіолекті Євгена Гуцала варіюється відповідно до контекстуального оточення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. – М.: Логос, 1999. – 235с.
2. Перебийніс В.С. Напрями і школи в сучасній структурній лінгвістиці // Проблеми та методи структурної лінгвістики. – К.: АН УРСР, 1969. – Вип. 2. – С.58-73.
3. Сиротіна В.О. Про специфіку словесних значень у художньому тексті // Мовознавство. – 1981. – №1. – С.34-42.
4. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. – 394с.
5. Чернухина И.Я. Общие особенности поэтического текста (лирика). – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1987. – 160с.
6. Василько З.С. Символізація значення слова в українському фольклорному мовленні (на матеріалі фауноназв у казках, піснях і пареміях): Дис. ... канд. філол. наук: 10. 02. 01. – К., 2002. – 260с.
7. Українські символи // За ред. М.К Дмитренка. – К., 1994. – 141с.
8. Гуцало Є.П. Твори: В 5 т. – Т. 5: Поезії, статті. – К.: Дніпро, 1997. – 576с.

ДО ПРОБЛЕМИ УКЛАДАННЯ СЛОВНИКА ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКОГО ВЖИВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Щербачук Л.Ф., к. ф. н., доцент

Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського

Стаття присвячена проблемі укладання словника індивідуально-авторського фразеовживання.

Ключові слова: фразеологічна одиниця (ФО), узуальна ФО, okazіональні зміни ФО, індивідуально-авторська фразеологія, словник.

Щербачук Л.Ф. К ПРОБЛЕМЕ СОСТАВЛЕНИЯ СЛОВАРЯ ИНДИВИДУАЛЬНО-АВТОРСКОГО УПОТРЕБЛЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ / Таврический национальный университет им. В.И.Вернадского, Украина

Статья посвящена проблеме составления словаря индивидуально-авторского фразеопотребления.
Ключевые слова: фразеологическая единица (ФЕ), узуальная ФЕ, окказиональные преобразования ФЕ, индивидуально-авторская фразеология, словарь.

Shcherbachuk L.F. PRINCIPLES OF COMPILING OF THE INDIVIDUAL PHRASEUSAGE DICTIONARY / Tavrishesky National University named after V. I. Vernadsky, Ukraine

In the thesis the principles of compiling a dictionary of phrasal usage are described
Key words: phraseological unit (PU), usual PU, occasional transformations of PU, autor's phraseology, dictionary.

Фразеологія, поряд з лексикою, оперативно віддзеркалюючи нове сприйняття й позначення фрагментів дійсності, явищ, нову оцінку дійсності на побутовому, політичному, культурному рівні, є найбільш рухливою частиною сучасних літературних мов. З'явившись як факт мовлення, лексеми й фразеологічні одиниці (ФО) завдяки повторюваності стають фактами мови, які потребують інвентаризації, тобто фіксації у відповідних словниках.

Мета пропонованої статті – описати принципи укладання словника індивідуально-авторського вживання фразеологічних одиниць.

Проблеми систематизації та опису фразеологічного матеріалу, починаючи з 60-х років ХХ ст., постійно перебувають у центрі уваги науковців. Вагомий внесок у розвиток фразеографії зробили Л.Г.Авксентьев [1, с.112-122], В.М.Білоноженко [2, с.12-82], А.М.Бушуй [3; 4], О.І.Молотков [5, с.238-257; 6], Ю.Ф.Прадід [7; 8], О.І.Федоров [9], Л.А.Юрчук [10] та ін.

Детально стан і тенденції розвитку фразеографії на сучасному етапі досліджено в монографії Ю.Ф.Прадіда “Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень)” [8, с.110-122]. Однак, як засвідчує фразеографічна практика, у фразеологічних словниках української мови неповно відображені різноманітні прийоми okazіонального використання ФО. Спроба опису словникової організації фразеологічних інновацій (як власне нових так і переосмислених та актуалізованих ФО) зроблена А.А.Смеречком у дисертаційному дослідженні “Фразеологічні інновації як відображення сприйняття світу” [11, с.167-175]. Словникові характеристики конкретних фразеологічних інновацій дослідник розміщує в такому порядку:

- 1) власне інновація (нове сполучення лексем, і, відповідно, нове значення);
- 2) семантичні інновації (нове значення словосполучень і висловів, які існують у мові);
- 3) актуалізовані фразеологізми пасивного фонду.

На думку А.А.Смеречка, кожна словникова стаття повинна містити і саму фразеологічну інновацію, її формальні, лексичні, повні та скорочені варіанти, якщо такі є; відповідники в російській мові, якщо такі є; фразеологічні значення і довідкову частину (вказівку на ситуацію вживання, джерело формування гtdy] одиниці мови); фразеологічні синоніми й антоніми, якщо вони є; фразеологізми, побудовані за аналогічною моделлю, коли такі є; ілюстративний матеріал; синтаксичні позиції, в яких вживається фразеологічна інновація. Тлумачення фразеологічної інновації має здійснюватися шляхом розгорнутого опису смислу [11, с.167-175]. Як бачимо, реєстрація фразеологічних інновацій має узагальнювальний характер; знову поза увагою науковців залишаються питання інвентаризації значної кількості узуальних і трансформованих ФО в мові красного письменства.

Безперечно, словники, у яких фіксується індивідуальне мовлення письменника в його письмовому різновиді, займають осібне місце в системі словників. Словник мови визначного майстра слова красномовно говорить не тільки про творчість цього письменника, але й про мову його епохи. Досягнення в теорії і практиці фразеографії останніх десятиліть створюють сприятливі умови для підготовки словників індивідуально-авторського вживання ФО в мові окремих письменників. Словники такого типу представляють систематизовані матеріали, які, на думку Ф.М.Мелерович і В.М.Мокієнка, допоможуть виявити складну взаємодію у сфері фразеології узуального й okazіонального, зафіксувати

різноманітні прийоми індивідуально-авторського перетворення ФО щодо мовної норми [12, с.102]. Такий словник, з одного боку, служитиме посібником для вивчення літературної мови тієї епохи, у яку жив і творив письменник. З іншого – словник фразеологізмів служитиме ключем до розуміння тексту автора, “посібником для вивчення стилю письменника” [13, с.116].

На матеріалі російської мови питання індивідуально-авторських перетворень ФО розглядалось І.М.Абрамович [14]. Щоправда, О.І.Молотков наголошує на складності розв’язання питання “про місце в словнику матеріалів на індивідуально-авторське перетворення фразеологічної одиниці” і висловлює припущення про те, що їх місце не за межами словника (у тому випадку, коли питання про включення таких матеріалів відповідно до типу словника вирішено позитивно), а “в основному корпусі словника” [5, с.253]. Спробу описати принципи укладання словника індивідуально-авторських уживань ФО зробили А.М.Мелерович і В.М.Мокієнко [12], а спробу укласти словник такого типу на фразеологічному матеріалі, дібраному з поем В.В.Маяковського, – Н.М.Нічик і В.М.Ронгінський.

В українському мовознавстві проблема інвентаризації індивідуально-авторських фразеологізмів лише побіжно розглядалась у “Фразеологічному словнику української мови” [15]. При розробці структури словникової статті автори зазначають, що “при фразеологізмі можуть бути похідні утворення, тобто деривати, в яких основний компонент виступає в іншій – відмінній від основної, реєстрової – вихідній формі, що не вноситься в реєстр Словника. Деривати наводяться напівжирним шрифтом після розробки фразеологізму без абзацу. Вони не тлумачаться, а лише підтверджуються ілюстраціями, напр.:

впіймати (піймати, спіймати, зловити, застукати і т. ін.) / **ловити на гарячому** кого. Викрити кого-небудь, підстерігши його на місці злочину або на чомусь осудливому, протизаконному і т. ін. (Ілюстрації); **впійманий (пійманий, спійманий) на гарячому**. (Ілюстрації); **спіймано (ловлено) на гарячому**. (Ілюстрації); **піймати на гарячому місці**. (Ілюстрації)” [15, с.7];

зачіпати / зачепити за живе кого. 1. Дошкульно ображати. (Ілюстрації). зачепити до живого. (Ілюстрації). 2. Дуже хвилювати, тривожити. (Ілюстрації); **зачеплений за живе**. (Ілюстрації). Синонім: **брати за живе** (в 1 знач.) [15, с.322];

ЗБИВАТИ: збивати / збити з пантелику кого. 1. Дезорієнтувати, заплутувати кого-небудь. (Ілюстрації). Синонім: **відводити очі** (в 3 знач.). 2. Викликати замішання, бентежети кого-небудь. (Ілюстрації). *Образно. (Ілюстрації); **збитий з пантелику**. (Ілюстрації); **збито з пантелику**. (Ілюстрації). [15, с.322-323].

Серед словників тлумачного типу, що поряд з лексикою фіксували й фразеологічні одиниці, варто назвати двотомний “Словник мови Шевченка”, створений колективом лексикографів Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні АН УРСР за участю працівників Державного музею Т.Г.Шевченка (відповідальний редактор В.С.Ващенко; редактори томів П.К.Черторизька, В.Г.Мариниченко, Л.О.Родіна) [16]. Однак у словнику в кожній статті ремаркою у спол. (у словосполученні) виділяються найрізноманітніші словесні комплекси більшого чи меншого ступеня фразеологізації.

Таким чином, актуальність нашої розвідки спричинена відсутністю в українському мовознавстві спеціальних праць, які б стосувалися проблем опису повної інвентаризації як індивідуально-авторських фразеологізмів в українській мові взагалі, так і в мові окремих майстрів художнього слова.

Створення словника індивідуально-авторського вживання ФО в українській мові взагалі – складне завдання, виконання якого в силу об’єктивних і суб’єктивних причин потребує багато часу і творчих зусиль, тому найближчими роками, очевидно, розв’язати його не вдасться. Варто, на нашу думку, піти шляхом укладання словників індивідуально-авторського вживання ФО в мові окремих письменників. Спробуємо розглянути основні проблеми, які необхідно розв’язати укладачам словника індивідуально-авторського фразеологічного вживання (у цьому випадкові – в художніх текстах О.Гончара).

Загальна характеристика словника. Словник ставить за мету зафіксувати фразеологічне багатство письменника та різноманітні індивідуально-авторські способи його використання в художній творчості. За характером вибіркового опису конкретних мовних одиниць (ФО) з творчого доробку письменника словник – диференційний. Словник фіксуватиме прийоми і принципи обробки фразеологічного матеріалу в порівнянні з узуальною формою ФО, тому він зіставний. Індивідуально-авторське в такому словнику виступає завжди на фоні загальної мовної норми, тому словник певним чином визначатиме ідіолект письменника. У словнику будуть зафіксовані всі ФО, вжиті в художньому мовленні О.Гончара, тому він повний.

При укладанні фразеологічних словників будь-якого типу О.І. Молотков виділяє три центральні проблеми: 1) відбір фразеологізмів, які будуть включені до складу словника; 2) розробка та інтерпретація ФО; 3) розташування їх у словнику. “При цьому, – слушно зауважує науковець, – не слід забувати чисто утилітарної сторони словника. Читач словника повинен швидко й без труднощів знайти в словнику фразеологізм, який його цікавить” [5, с.254].

Отже, при укладанні словника перш за все виникає питання про склад фразеології, тому що це визначає коло одиниць, які відбиратимуться. Реєстр словника індивідуально-авторського фразеовживання становитимуть ФО, вилучені методом суцільної вибірки з художніх текстів О.Гончара, які, згідно з класифікацією В.В.Виноградова, належать до розряду фразеологічних зрощень та фразеологічних єдностей.

Теоретичне і практичне значення словника фразеовживань полягає в подальшій розробці актуальних питань фразеографічної науки. Науково систематизований і зафіксований фразеологічний матеріал слугуватиме, по-перше, дослідникам мови та літератури для спостережень і подальших досліджень художньо-зображальних засобів; по-друге, засобом піднесення мовної культури широкого кола загалу; по-третє, джерелом вивчення еволюційних процесів у сфері фразеології певної епохи. Статистичний облік фразеологічних одиниць збагатить як мовознавчі, так і літературознавчі науки новими даними про те, якими запасами фразеологічних ресурсів оперує та чи інша творча індивідуальність.

Будова словника. Фразеологічні одиниці розміщуються в словнику фразеовживань за гніздовим, з елементами структурно-граматичного, принципом. Окремі фразеологізми групуються навколо стрижневого (заголовного) слова-компонента. Заголовні слова виступають для ФО-інваріанта граматично та семантично організуючим центром і в межах кожної з літер розміщуються за алфавітним порядком компонентів, які входять до складу фразеологічних одиниць. Принцип розміщення ФО за заголовним компонентом детально описаний у “Фразеологічному словнику української мови” [15, с.4-5].

Щоб користування словником було зручним та раціональним, той самий фразеологізм подається в словнику стільки разів, скільки okazіонально змінених форм ФО фіксується у творчому доробку письменника, хоча розробляється тільки в гнізді інваріантної ФО. Такий принцип розміщення дозволяє легко відшукати в словнику потрібну ФО. При цьому семантична характеристика інваріанта дається один раз. Про місце опрацювання тієї чи іншої okazіональної ФО свідчить відсилання при кожній трансформованій ФО. Так, загальномовна ФО різати правду у вічі розробляється при заголовному компоненті різати (літера р). Okazіональна ФО правду креше у вічі (літера п) лише фіксується з відсиланням на інваріантну ФО різати правду у вічі, де тлумачиться значення як традиційної, так і okazіонально зміненої ФО:

ПРАВДУ КРЕШЕ У ВІЧІ див. *різати правду у вічі*.

Структура словникової статті. Словникова стаття включає: 1) заголовний компонент інваріантної ФО; 2) узуальну ФО; 3) ремарки за “Фразеологічним словником української мови”; 4) тлумачення узуальної ФО за “Фразеологічним словником української мови”; 5) графічні позначки; 6) okazіональну ФО; 7) ремарки за визначенням автора словника фразеовживань; 8) тлумачення okazіональної ФО автором словника фразеовживань; 9) цитати-ілюстрації, їх паспортизацію.

У ролі заголовного компонента ФО вживається слово, яке визначає структуру ФО, його функціонально-синтаксичний тип. Заголовні компоненти, при яких фіксуються фразеологізми, подаються великими літерами напівжирним шрифтом. Подані фразеологізми відокремлюються від заголовного компонента двокрапкою:

БРАТ: наш брат

ЗУБИ: зціпивши зуби

Фразеологічні одиниці, що мають спільний компонент, який вживається в різних граматичних формах, розміщується з урахуванням алфавітного порядку всіх літер заголовного компонента:

ДУША: відкрита душа

ДУШЕЮ: душею і тілом

ДУШІ: від душі

ДУШУ: лізти в душу

У межах заголовного слова (гнізда) okazіональні ФО розміщуються за алфавітом буквених знаків усіх компонентів.

ВХОПИТИ: вхопити вовка за вухо

вхопити за серце

вхопити облизня

У зв'язку з тим, що метою створення словника фразеовживань передбачається прослідкувати ступінь і характер індивідуально-авторських змін фразеологічних одиниць у порівнянні із загальнономовними, традиційними фразеологізмами, заголовок словникової статті складається із двох частин:

1. При заголовному слові подається узуальна фразеологічна одиниця;

2. З кожного нового рядка подаються р е е с т р о в і – okazіональні ФО, вжиті О.Гончаром у художніх творах, і розташовуються за алфавітом буквених знаків усіх компонентів.

Узуальні й okazіональні ФО наводяться у словнику фразеовживань звичайними літерами напівжирним шрифтом.

ВИСКОЧИТИ: вискочити як Пилип з конопель
немов з конопель
як Пилип з конопель

МАТИ: мати порожню макітру на плечах
мати макітру на плечах
мати порожню макітру

Р е м а р к и, які можуть вказувати на функціонально-стилістичний, емоційно-експресивний та історико-часовий план фразеологізму, в словниковій статті подаються двічі (*курсивом*): 1) після узуальної ФО трактується за “Фразеологічним словником української мови” (якщо є така фіксація); 2) після okazіональної ФО обов’язково трактується автором словника фразеовживань відповідно до контексту лише її емоційно-експресивна особливість.

Для вираження емоційно-експресивного забарвлення ФО використовуються такі ремарки: *грубо, ірон., саркаст., жарт., зневажл., доброзичл., фам., уроч., підсил.* тощо.

ЗАТИКАТИ: затикати вуха. Намагатися не сприймати, не звертати уваги на кого-небудь [15, с.318].

хоч вуха затикай, підсил. Намагатися не слухати. *Навідувався він [Ягнич], звичайно туди: стояла там така гуркотнява, хоч вуха затикай* (VI, 46).

ПОЖИНАТИ: пожинати лаври. Користуватися наслідками чийх-небудь успіхів, досягнень і т.ін. [15, с.661].

пожинаючи лаври, ірон. Зловтішаючись. *Зацитує ось таке Антон Герасимович їхній педагогічний асамблеї, а надто ж тому патлатому дискусеру Берестецькому, з яким найчастіше зустрічає списи, і стоїть тоді, вдоволено пожинаючи лаври їхнього сум’яття та подиву* [V, 445].

Семантична характеристика фразеологізмів у словнику. Узуальне значення ФО, закріплене в різноманітних фразеологічних словниках, може синтезуватися і трансформуватися письменником залежно від контексту й настанови автора. У словнику фразеовживань необхідно враховувати не тільки узуальне значення фразеологізму, а й індивідуальний стиль письменника, який проявляється не лише в доборі мовних одиниць, а також у їх трансформаціях, ефектах смислової багатоплановості.

“Немає сумніву в тому, – слушно зазначає Ю.Ф.Прадід, – що точно тлумачення значення ФО значною мірою визначає успіх побудови словникової статті, як і словника в цілому” [7, с.150]. У зв’язку з тим, що вибір семантичного еквівалента ФО “завжди якоюсь мірою суб’єктивний” [12, с.107], тлумачення значення ФО в словнику фразеовживань поєднуюватиме узагальнення й конкретизацію. Пропонуємо тлумачення значення ФО в словниковій статті подавати так:

Інваріантна ФО. Ремарки. Значення (подається за “Фразеологічним словником української мови”) [паспортизація].

Okazіональна ФО. Ремарка. Значення (трактується автором словника фразеовживань). Ілюстрація [паспортизація].

Ілюстративний матеріал (цитати з творів письменника) пояснює іноді краще, ніж будь-який фразеограф. Однак подвійне трактування значення вжитої фразеологічної одиниці пояснюється тим, що іноді значення ФО з цитати, цілком зрозуміле для фахівця, викликає певні труднощі розуміння семантики в читача. Семантична характеристика ФО за “Фразеологічним словником української мови” і словником фразеовживань допоможе правильно зрозуміти значення okazіональної ФО, уникнути суб’єктивізму.

Форма тлумачення okazіональних фразеологізмів залежить від їхньої граматично-семантичної структури і здійснюється: 1) одним словом-ідентифікатором: *кидати на зуб* – їсти; *ухопити очима* – побачити, помітити; 2) вільним словосполученням: *з години на годину* – у найближчий час; *не zostавити на насіння* – знищити повністю всіх; 3) описово: *трясця йому в печінку* – уживається для висловлення недоброго побажання кому-небудь або як вияв незадоволення, гніву, досади і т.ін. з якогось приводу; *хай вас Бог благословить* – уживається для вираження побажання успіху в якійсь справі, роботі тощо; 4) комбінованим способом: *кинутися в безодню* – переставати жити; *гинути: камінь на шию*: зайві обтяжливі турботи; тягар [дет. про це див. 17, с.5].

Ілюстративний матеріал (цитати із творів) підтверджує функціонування okazіональних ФО в художньому мовленні. Цитати наводяться курсивом після тлумачення значення okazіональної ФО і розмежовуються з нею крапкою. Кожна цитата паспортизується: у квадратних дужках вказується римськими цифрами том, арабськими – сторінка, з яких взято цитату.

Якщо okazіональна ФО вживається в певній формі та значенні кілька разів, то ілюстрація і її паспортні дані в квадратних дужках наводяться один раз. Далі, в других квадратних дужках, вказуються таким же чином лише паспортні дані фразеовживань.

При семантичних змінах ФО доцільно подавати ФО в широкому контексті для точної ідентифікації її значення. Наприклад: інверсована, граматично змінена ФО *зуби показують* у вузькому контексті може сприйматися з традиційною семантикою “виявляти свою злостиву вдачу, злі наміри” [15, с.663]. Широкий контекст ідентифікує її зі значенням “незлостиво насміхатися”, тому ілюстрація має бути такого вигляду:

Це вже ми чули, – незлостиво відбороняється кельнер від старого [Ягича]. – Яке судно, такі й аврали. Замість вітрила флюгер якийсь поставили... Ковчег ваш по череву в піску та бетоні, а ви все думаєте, що кудись попливе... Удар цей для Ягича найбільшійший, а чим заперечити? Не без підстав дошкуляють “пірати” [курсанти], потішаються, зуби показують [18, VI, с.196-197].

Фразеологічні одиниці, вжиті письменником у художньому мовленні в традиційній формі та значенні, подаються в словнику фразеовживань без позначок і тлумачаться та ілюструються один раз. Спочатку в квадратних дужках паспортизується подана ілюстрація, далі, після коми (теж у квадратних дужках) записуються паспортні дані фразеовживань.

ХОДУ: *на ходу*. Під час руху [15, с.933]. *Поміж пишемицями хвилями йде живий і веселий Парфен, торкаючись на ходу рукою ласкавого колосся ... [18, III, 270], [18, III, 256; I, 119; I, 266; VI, 288 тощо].*

Безперечно, роль письменника в сучасному мовотворчому процесі, у надбанні естетичного багатства українського народу першорядна. Необхідно відзначити пильну увагу О.Гончара – вченого і художника – до слова, вболівання майстра за виразність, чистоту й впливовість народного слова.

Отже, спроба систематизації й реєстрації фразеовживань О.Гончара повинна покласти початок укладанню повного словника мови письменника. Крім того, виконання цього завдання дасть основу для досконалого дослідження фразеологічного багатства української мови епохи О.Т.Гончара, включаючи індивідуальне, суто гончарівське. Дослідження також стане вагомим внеском у гончарознавство, сприятиме популяризації його здобутків. Однак описані вище принципи укладання словника індивідуально-авторського вживання фразеологічних одиниць потребують подальшого теоретичного вдосконалення та практичної перевірки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьев Л.Г. Сучасна українська мова: Фразеологія. – 2-е вид., доп. і перероб. – Харків: Вища школа, 1988. – 134с.
2. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наукова думка, 1989. – 156с.
3. Бушуй А.М. Лексикографическая и библиографическая репрезентация фразеологии: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Л., 1983. – 42с.
4. Бушуй А.М. Лексикографическое описание фразеологии. – Самарканд, 1982. – 142с.
5. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. – Л.: Наука, 1977. – 281с.
6. Молотков А.И. Фразеологизмы русского языка и принципы их лексикографического описания // Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И. Молоткова. – 4-е изд., стереотип. – М.: Русский язык, 1986. – С.7 - 23.
7. Прадід Ю.Ф. Засади укладання фразеологічного словника ідеографічного типу // Мовознавство. – 1995. – № 4-5. – С.35-38.
8. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень). – К.: Сімферополь, 1997. – 252с.
9. Фёдоров А.И. Лексикографическая характеристика фразеологизмов, помещённых в словаре // Фразеологический словарь русского литературного языка конца XVIII – XX вв. / Под ред. А.И.Фёдорова. – М.: Топикал, 1995. – С.6-10.
10. Юрчук Л.А. Теоретичні засади реєстру фразеологічного словника української мови // Мовознавство. – 1983. – № 5. – С.23-32.
11. Смеречко А.А. Фразеологічні інновації як відображення сприйняття світу: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01; 10.02.02. – Дрогобич, 1977. – 223с.
12. Мелерович А.М., Мокиенко В.М. О принципах словаря индивидуально-авторских употреблений фразеологических единиц в современном русском языке // Советская лексикография. – М.: Русский язык, 1988. – С.101-115.

13. Потиха З.А., Розенталь Д.Э. Лингвистические словари и работа с ними в школе: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1987. – 128с.
14. Абрамович И.М. Об индивидуально-авторских преобразованиях фразеологизмов и отношении к ним фразеологического словаря // Проблема фразеологии. – М.; Л.: Наука, 1964. – С.213-218.
15. Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн. 1 - 2.
16. Словник мови Шевченка: В 2 т. / Ред. П.К. Черторизька, В.Г. Мариниченко, Л.О. Родіна / Відп. ред. В.С. Ващенко. – К.: Наукова думка, 1964. – Т. 1 - 2.
17. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови. – К.: Освіта, 1998. – 224 с.
18. Гончар О.Т. Твори в семи томах. – К.: Дніпро, 1987. – 7 т.

УДК 811. 161. 2П

ДО ПИТАННЯ ПРО СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИЙ СТАТУС ВОКАТИВА

Явір В.В., к. філол. н., професор

Криворізький державний педагогічний університет

У статті окреслюються особливості вокатива на синтаксичному рівні, якому властива семантико-синтаксична різноплановість залежно від позиції і функціонально-смыслового навантаження.

Ключові слова: вокатив, синтаксема, член речення, синтаксична позиція.

Явір В.В. К ВОПРОСУ О СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧЕСКОМ СТАТУСЕ ВОКАТИВА / Криворожский государственный педагогический университет, Украина

В статье раскрываются особенности вокатива на синтаксическом уровне, которому свойственна семантико-синтаксическая разноплановость в зависимости от позиции и функционально-смысловой нагрузки.

Ключевые слова: вокатив, синтаксема, член предложения, синтаксическая позиция.

Valentina Yavir. THE PROBLEM OF SEMANTIC AND SYNTACTIC STATUS OF VOCATIVE CONSTRUCTION / Kriviy Rig State Pedagogical University, Ukraine

The article deals with the peculiarities of vocative constructions on the level that is noted for semantic and syntactic variability depending on the position and functional-semantic load.

Key words: vocative construction, syntactic construction, syntactic position.

У синтаксисі на сучасному етапі його розвитку назріла необхідність в осмисленні поняття елементарної синтаксичної одиниці як такої базової величини, на основі якої вибудовуються конструкції вищого рівня. Саме такою семантико-синтаксичною мінімальною одиницею прийнято вважати синтаксеми, яка є одночасно і носієм елементарного смислу, і конструктивним компонентом більш складних синтаксичних утворень з властивим їй певним набором синтаксичних функцій [1, с.4].

Метою цієї статті є спроба окреслити семантико-синтаксичні особливості вокативних синтаксем, що їх І.Р.Вихованець кваліфікує як складні, у яких “нерідко морфологічна непохідність поєднується з семантико-синтаксичною ускладненістю” [2, с.268]. На думку вченого, такі синтаксеми сформувалися внаслідок об’єднання двох елементарних із семантико-синтаксичного погляду простих речень в ускладнене просте. Отже, критерієм виокремлення вокативної, як і будь-якої іншої синтаксеми, має бути синтаксична позиція, зумовлена зв’язками і відношеннями на рівні речення.

Засобом вираження вокативних синтаксем у сучасній українській мові є форми кличного відмінка.

Слід зазначити, що з другої половини минулого століття кличний відмінок, за яким ще від Ф.І.Буслаєва усталилася на синтаксичному рівні термінологічна назва **звертання**, традиційно не вважався членом речення. Так, О.М.Пешковський, Д.М.Овсянко-Куликовський, О.О.Шахматов та ін. категорично виключали звертання зі складу членів речення на тій підставі, що вони, на їх думку, не пов’язані граматично з останніми. Зокрема, О.М.Пешковський підкреслював, що хоч за змістом звертання і пов’язані з реченням, вони все ж є “елементами, внутрішньо чужими реченню, яке дало їм притулок, як куля, що потрапила в організм” [3, с.359].

Протилежний погляд на синтаксичну функцію кличного відмінка висловив О.О.Потебня: "...Єдині відмінки, здатні виражати підмет, суть називний і кличний" [4, с.100]. Тому, за висновками вченого, називний і кличний як прямі відмінки знаходяться не поза реченням, а в ньому. У конструкціях "сира земле, розступися", "розступися, сира земля" і "сира земля розступилася" вчений визначає однакову функцію відмінкових форм [4, с.101]. Використання кличного, замість називного, О.О.Потебня засвідчує і в мові українського фольклору: *Оттогді то Хвилоне, Корсунський полковниче на доброго коня сідав...; Оттогді ж то Івасю Вдовиченку на доброго коня сідає...; Оттогді то Івану Потоцький, кролю Польський, листи читає...; Ой, Морозе, Морозенку, ти славний козаче...* [4, с.102]. Пізніше ідеї О.О.Потебні були продовжені й розвинуті в українському мовознавстві Є.К.Тимченком, І.К.Кучеренком, І.Р.Вихованцем та ін. І.Р.Вихованець обґрунтував думку про те, що кличному відмінку як члену речення властивий ряд синтаксичних позицій.

Оскільки термін **звертання** відображає семантичну, а не граматичну сутність кличного відмінка, доречним є щодо останнього термін **вокативна синтаксема**, запропонований російськими синтаксистами [1, с.4]. Хоча й він, на наш погляд, не відображає усі ті семантико-синтаксичні особливості, які властиві функціонально різним синтаксичним одиницям, вираженим формами кличного відмінка. Іншими словами, кличний відмінок являє собою неоднорідний граматичний компонент, який є виразником різних семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій. І.Р.Вихованець виділяє їх чотири різновиди: а) конструкції, в яких вокативу належить основна семантично-синтаксична функція. Вчений вважає її вихідною базою синтаксичної інтерпретації інших його різновидів: *Хлопче, заспівай; Прочитай казку, внучко*; б) конструкції з вокативною синтаксемою у функції адресата – потенційного об'єкта дії: *Хлопче, я розповідь тепер про героя; Сьогодні, внучко, гарна погода*. Ця функція, за висновками І.Р.Вихованця, вважається базовою для вокатива у вторинних позиціях, хоча не зовсім ясно, на чому вона ґрунтується. Адже й синтаксеми в конструкціях на зразок *Як запалить тебе, багаття, у чорний день?* (В.Стус) теж є підстави розглядати як базові у цих же позиціях; в) конструкції з вокативною синтаксемою, яка на семантико-граматичному рівні дублює члени речення, виражені особовим займенником, а отже, виконує тотожну щодо займенника 2 особи однини і множини семантико-синтаксичну функцію: *Ти, хлопче, гарно співаєш; Я пізнав тебе, хлопче; Друзі передали тобі, хлопче, книжку*. Вокатив, як бачимо, виконує у цих конструкціях формально-синтаксичну функцію опосередкованого як головного, так і другорядного члена речення; г) конструкції з вокативною синтаксемою у функції головного компонента вокативного речення: *Мамо! Бабусю! Дітки! У такій позиції їм властива синтаксична автономність, яка оформляється відповідною інтонацією* [5, с.186-190].

Аналіз мовного матеріалу дає підстави запропонувати дещо іншу семантико-синтаксичну класифікацію вокативних синтаксем, зважаючи, на певні відмінності в синтаксичній позиції і їх морфологічному вираженні. З огляду на це виділяємо сім таких різновидів: 1) *Чоловіче, запрягай коня; Допоможи батькові, сину; Олено, працюєш?; Нездужаєш, Петре?*; 2) *Ти, сестро, співай; Ти плачеш, Маріє?; Ви такий здібний, Петре*; 3) *Ми приїдемо до тебе, сину, завтра; Тобі, Миколо, повернули борг; З тобою, брате, хоч на край світу; Бачу тебе, хлопче, вперше; На тобі, дочко, тримається все господарство*; 4) *Я хочу, мій голубе, побачити гори; Діти, завтра до нас завітають гості*; 5) *Брате! Сину!; Ех, друже!; Мамо... Як солодко вимовляти це слово...; Земле моя! Скільки печалі й радості...; 7) О Господи! Боже ж мій! Матінко Божа!*

1. Як цілком слушно підкреслює І.Р.Вихованець, вокативна синтаксема першого типу становить центральну, базову ланку в конструкціях на зразок *Чоловіче, запрягай коня*, оскільки "виконує основну семантико-синтаксичну функцію і є вихідною базою синтаксичної інтерпретації інших її різновидів" [5, с.187]. Вокатив у цих конструкціях займає позицію підмета, бо, по-перше, називає суб'єкта потенційної дії мовця; по-друге, послідовно трансформується в конструкції з підметом, вираженим формою називного відмінка займенника (*ти заспівай; ти розмовляєш*); по-третє, координує свої форми з предикатами (*Дитино, допоможи і Діти, допоможіть; Доглядаєш батьків, сестро і Доглядаєте батьків, сестри*). Оскільки предикатна синтаксема, виражена дієслівною формою 2 особи та 1 особи множини, не здатна сполучатися з формою називного відмінка іменника (це властиво лише дієслівним формам 3 особи), функцію підмета у такому разі послідовно виконує кличний відмінок, наприклад: *Зласкався, доле, над моїм народом!* (Л.Кост.); *Розпрягайте, хлопці, коні* (Н. тв.); *Гей, писарю, неси мою печатку* (Л.Кост.); *Дозволь мені, мій вечоровий світе, упасти зерном в рідній борозні* (В.Стус); *Засівайся, ниво, людям на добро!* (В.Симон.); *Заспіваймо, хлопці, нашої козацької* (Н. тв.); *Об'єднаймося, браття, на добрі діла* (Розм.); *Тож веселімося, людоньки, на людях...* (Л.Кост.); *Лишімо її, молодичі...* (М.Матіос). На думку І.Р.Вихованця, "кличний відмінок виконує функцію підмета **тільки в одному різновиді конструкцій** (виділено – В.Я.) – у конструкціях з дієсловом наказового способу" [5, с.187]. Приймаючи в цілому висновок ученого щодо конструкцій з дієсловом наказового способу, в яких підметом з уже відомих причин може бути тільки послідовно і потенційно кличний відмінок, дозволимо собі заперечити цю категоричну думку, оскільки у конструкціях *Чому, Оленко, не йдеш до гурту?; Де знаходиш, дитино, цю красу?* (Газ.); *Розкажеш, батьку, про свою пригоду* (Розм.); *Принесла, дочко,*

квіти? (Розм.); *Не впізнаєш мене, Луко?* (С.Андр.) при дієсловах-предикатах дійсного способу з різним часовим значенням кличний відмінок однозначно займає позицію підмета.

Вокативній синтаксемі в позиції підмета, як було вже зазначено, властиве чи не найбільше смислове навантаження. Тому її вилучення не лише позбавляє конструкцію інформативної повноти, завершеності, а й може зруйнувати саму конструкцію як предикативну одиницю, напр.: *Опустіться, тихі зорі, синові на вій* (В.Симон.); *Прости мене, Василюку, мій брате.... Прости мене, убита горем вдово... Блазноюте й далі, пишущі братове* (Б.Мозол.); *Шумуйте, весни, – дні, ярійте, вечори, поранки, шліть нам усмішки лукаві!* (В.Стус).

У художньому мовленні значна інформаційна функція реалізується не лише через вокатив, а й через залежні від нього атрибутивні компоненти: *Одкам'янійте, статуї античні, одкам'янійте і кричть на гвалт* (Л.Кост.); *Слався, дух творчості людської* (М.Бажан); *Зеленійся, рідне поле, українська ниво!* (І.Франко); *Цвіти, моя Вітчизно молода, безмежна, непереборна, яснокроя!* (А.Мал.). І, навпаки, якщо конструкція має яскраво виражене узагальнено-особове значення, вона, як правило, не потребує вокативної синтаксеми, яка нівелює в такому випадку значення узагальненості: *Шукайте цензора в собі; Пишіть листи і надсилайте вчасно...; Не забувайте незабутнє... Шукайте посмішку Джоконди... Любіть травинку і тваринку... А поки розум од біди не згірк ще, не будь рабом і смійся, як Рабле!* (Л.Кост.); *Не вимучуйте з себе сміху, Коли серце стогне від мук, Не благайте у долі лиха, Коли щастя іде до рук* (В.Сим.). Зрідка в позиції підмета функціонує, крім іменника, субстантивована прикметникова форма: *Кохайтеся, чорнобриві, Та не з москалями* (Т.Шевченко); *Перший, починай!* (Розм.); *Копитами вдарте, вороні, у степу ми з вами не одні* (П.Вор.); *Цабе, сірий, муругий!* – крикнув Карпо (І.Н.-Лев.). У таких синтаксемах, поряд з основною, реалізується ще й функція кваліфікаційна: *Голубчику; Кохана; Рідна; Покидьку, згинь!* (Розм.).

2. У конструкціях на зразок *Ти, сестро, співай; Ти плачеш, Маріє?*, як і в розглянутих вище, вокативна синтаксема наділена семантико-синтаксичними ознаками активності, вихідної спрямованості, але, на відміну від них, їм властива формально-синтаксична ознака вторинності, оскільки вжиті вони при займеннику ти (ви) в позиції підмета. Тому такі вокативи, на перший погляд, дублюють займенниковий підмет, їм властиве з функціонального погляду явище паралелізму: *Голос криниці, чого ж ти замовк?; Ти, Марку, грай...; Ти знов прийшла, моя печальна музо...; Чому ж ти не хочеш, Боже, на поміч мені іти?!* (Л.Кост.); *Кому ж ви служите, приречені Антеї...?* (В.Сим.). У зв'язку з семантичною ослабленістю первинного підмета-займенника вокативна синтаксема компенсує інформативний вакуум, який стосується всієї конструкції. Тому як семантико-синтаксичній одиниці їй властива на семантичному рівні функція, близька до прикладки. Очевидно, саме ця близькість іноді не дозволяє провести чітко розмежування вокативної синтаксеми у функції підмета і відокремленої прикладки; напр.: *Це ти знайшла мене, хороша, між спопелілих чорних трав?* (А.Малишко) і *Навіщо ж ви, мої друзі, кривите душею?* У цих прикладах підкреслені синтаксеми можуть виступати то вокативними синтаксемами, то відокремленими прикладками, залежно від інтонації. Ось ще кілька прикладів, які засвідчують суміщення обох функцій – вокатива і відокремленої прикладки: *Де зараз ви, кати мого народу?; Яка хороша і розумна ти, Найвна, мила юність неумита* (В.Симон.); *Іваночку, ти чуєш, доброокий?* (В.Стус); *Блюстители, халтура – ваше хобі, Ви, фабриканти вір і недовір, зробити вам би по духовній пробі – вас забракує кожен ювелір* (Л.Кост.). Аналіз мовного матеріалу засвідчує, що в конструкціях з іншими, не імперативними предикатними формами, займенниковий підмет є, здебільшого, структурно обов'язковим: *Щось ти, Лазаре, неспокійний...* (Ю.Вин.); – *Ах ти, Юрку, бейкетнику!* – насварилася бабуся (Ю.Вин.); *То що ж ви, хлопці, що ж ви, що ж ви, хлопці?!* *Це ж до якого стиду дожили* (Л.Кост.); *Де ж ви, ті люди, що в хаті жили?* (Л.Кост.). Вилучення займенниково-особового підмета **ви** в останньому реченні трансформує конструкцію в неускладнену з іменником у позиції не відокремленої прикладки, а підмета.

Вокативна синтаксема, як правило, виражається кличною формою іменника, яка є її морфологізованою формою. Зрідка, правда, займенник 2 особи може виконувати функцію вокативної синтаксеми, тільки в експресивному мовленні для підкреслення зневажливого, фамільярного чи грубого відтінку, інколи за оказіональною ознакою: *Слухай, ти! Що ти собі дозволяєш?* (Розм.); **Ви**, байстрюки катів осатанілих, *Не забувайте, виродки, ніде: Народ мій є! В його волячих жилах Козацька кров пульсує і гуде* (В.Сим.); *Мовчав би, ти, базікало ледаче...* (Розм.); *Ей, ви, у білому кожусі, ходіть сюди!* (Розм.); *Моя бабуся висунулась у вікно і закричала: – Ти, дранцю! Як не перестанеш, то зараз тебе знову вишию!* (Ю.Вин.).

3. Форма кличного відмінка в конструкціях на зразок *Ми приїдемо до тебе, сину, завтра; Тобі, Миколо, повернули борг; З тобою, брате, хоч на край світу* та под., як і в попередньо розглянутих, на перший погляд, теж дублює займенник 2 особи і виконує тотожну щодо цього займенника функцію. Однак у таких і подібних конструкціях формі кличного відмінка, по-перше, властиві ознаки пасивності, “фінальної спрямованості”; по-друге, вона реалізується в іншій, не предикативній позиції; по-третє, така синтаксема характеризується “формально-синтаксичною ознакою вторинної (опосередкованої займенниковим іменником) придієслівної центральності” [5, с.189]. Напр.: *Не врятував тебе я, Україно;*

Спасибі вам, двори і явори, що ви лице дали його розгледить...; В таке цвітіння, князю Володимире, тобі не важко бути кам'яним? (Л.Кост.); Я тебе шукав, посестро-зраднице, ворожко Зимо!; Як запалить тебе, багаття, у чорний день?; Перед вами, судді, не вклонюся (В.Стус); Я вам скажу, Васюто, так мене серце тоді заболіло... (М.Матіос); Запрошуємо вас, Олено Миколаївно, на нашу вечірку (Розм.).

Як засвідчує аналіз прикладів, функція вокатива, вираженого власним ім'ям, і справді зводиться фактично до актуалізації чи активізації адресата (Я вам так скажу, Васюто...), а отже, щодо займенника вона ніякого додаткового семантичного навантаження не несе. Інша річ, якщо вокативна синтаксема є назвою посади, звання, вченого ступеня, соціального стану тощо. У такому разі вона репрезентує суб'єктивне ставлення до об'єкта мовлення (До вас, пане, лікарю, прийшов пацієнт...). Між формою пошанної множини займенника і вокативною синтаксемою цілком закономірною може бути відсутність узгодження у граматичному значенні числа. Щодо позиції займенникового об'єкта і вокативної синтаксеми спостерігається ще одна закономірність: остання регулярно перебуває в постпозиції щодо першої. Пояснюється це, очевидно, тим, що займенник, як відомо, не містить конкретної назви предмета, а лише опосередковано позначає предмет або вказує на нього в конкретній ситуації і має найбільш узагальнену семантику предметності. Тому він і потребує конкретизації, яка й реалізується вокативною іменниковою формою. Тому за функціонально-семантичним навантаженням вокатив близький до відокремлених прикладок або до відокремлених незгоджених означень, за допомогою яких передається характеристика, ставлення суб'єкта до адресата, видільна чи уточнююча функція та ін.: *А вас, Олено, попрошу залишитись...; Я повернулася до тебе, безвю ти недорікуватий...; Знову на роботі не задоволені тобою, невдячний ти гультіпако!* (Розм.). До складу поширеної вокативної синтаксеми може включатися займенник *ти* для підсилення експресивності й категоричності в оцінці.

4. Вокативи в конструкціях *Діти, завтра до нас завітають гості; Я хочу, мій голубе, побачити гори і подібних* найменше пов'язані з семантико – синтаксичною структурою речення: *Я їм скажу: чортові душі, є ще сила в цій булаві* (Л.Кост.); *Завтра, Оленко, мене уже в цьому місті не буде* (Газ.). Це власне звертання, якому властива лише одна функція – назва адресата повідомлення як одна з передумов комунікації. Такий вокатив легко вилучається зі структури повідомлення, переставляється в будь-яку позицію без будь-яких змін у його семантичній структурі. Тому, на відміну від попередньо розглянутих вокативних синтаксем, кваліфікувати вокатив у функції звертання як член речення немає достатніх ні формально-синтаксичних, ні семантико-синтаксичних підстав.

5. Щодо вокативів, які синтаксисти кваліфікують як вокативні речення, звертання-речення, комунікати, кличні комунікати тощо. Їх визначають як такі, що є еквівалентами речення-висловлювання, яке складається з вокатива і, називаючи адресата мовлення, разом з тим передає певну модально або емоційно забарвлену думку – осуд, докір, застереження, радість тощо [6, с.168; 7, с.259; 8, с.407; 5, с.190-191]. Виходячи з такого розуміння вокативного речення, очевидно, до нього не правомірно зараховувати всі вокативні синтаксеми, які стоять на початку речення і відділяються знаком оклику (*Голубчику! Схаменись, не кажи таких слів* (Ю.Ян.); *Ганнусю! Вийдемо по сходах і гляньмо вниз і навкруги!* (М.Рил.) [8, с.408]. Ці синтаксеми входять до складу висловлення і не є еквівалентами речень. Оскільки вокативне речення є лише еквівалентом звичайного речення і виконує специфічну в нерозчленованій формі функцію, яка виявляється в інтонації, вважаємо, що більш відповідним терміном для їх номінації є термін **комунікат**. Напр.: – *Артуре!* – владно прикрикнула його дружина... – *Артуре?* – перепитав Пеп... – *Так, я Артур* (Ю.Андр.); *Пес забився під дошки на подвір'ї і скавулить. Я до нього: „Бровку! Гуджа!”* А він ані руш (Ю.Цин.); – *Ах ти, бешкетнику!* – насварилася бабуся (Ю.Вин.); – *Чудо ти моє солодке...* – тато поцілував Дарусю в тім'ячко... (М.Матіос); *А я лечу, лечу, лечу!* – *Григорій Савич!* – тихо шепочу (Л.Кост.).

Особливістю вокативних речень є те, що вони самі є повідомленнями, з семантико-граматичного боку нерозкладні і такі, що не входять в інші реченнєві структури.

Як засвідчують подані приклади, є серед них такі, що означають кликання когось, заборону, осуд, а також різні емоційні як позитивні, так і негативні реакції.

6. Вокативні синтаксеми, які називають предмет, особу, про яких ітиметься в наступному контексті: *Мамо... як солодко вимовляти це слово; Земле моя! Скільки печалі й радості...* Це так званий вокативний теми [9, с.165]. Такі вокативи властиві, здебільшого, поетичному мовленню. Після них має йти розгорнута характеристика особи, природи, події тощо. Вокативним теми, як правило, починається текст: *Горинь моя, моя Умань і Згубівко, Радомко ранньої сивини! Моя Коханівко, Мирлобівко, Ганно-Зачатівко, сина зачни* (Л.Кост.); *Моя Добринь, горбата від обухів. Моя Гординь, щербата від неслав* (Л.Кост.); *Сини! Сини! Барометри кирпаті Людського спокою і завтрашнього дня! Ми перед вами разом винуваті, Що на планеті бійки і гризня* (В.Сим.); *Україно! Доки жити буду, Доти відкриватиму тебе* (В.Сим.); *Номенклатурні дурні, бюрократи, пласкі мурмила в квадратурі рам! Ваш інтелект не зважає на карати, а щонайбільше просто на сто грам* (Л.Кост.). Вокативний теми, на відміну від вокативних речень-комунікатів, тісно пов'язаний з наступним текстом.

7. Очевидно, на ґрунті вокативних речень сформувалися вигуки і вигуківі сполуки внаслідок нейтралізації субстанціальних ознак вокативної синтаксеми, її адресатно-суб'єктного значення: *О Господи! Боже мій! Матінко Божа!* Це й переводить відмінкову форму в розряд вигуків: *Матір Божа, та вона прийшла топитися...* (М.Матіос); *Господи, який він був красивий* (Газ.); *О батечку мій! Що він на тому тракторі виробляє!* (Розм.); *І раптом – Боже! – після того чаду і таранати рівної нулю, – я чую дощ...* (Л.Кост.); *О Боже мій! Де дітися поету?!* (Л.Кост.); *Треба ж, чорт забирай, щось робити із цим життям посеред єдиної й неподільної холоднечі світу* (Ю.Андр.). У поданих прикладах вокативні форми, перейшли в розряд вигуків, втратили здатність до словозміни, їх семантика набуває конкретно-ситуативного характеру і розкривається в контексті, у зв'язках з іншими словами. Основним засобом вираження семантики є, безумовно, інтонація. Здебільшого у вигуки переходять форми *матінко, лишеньо, нене, людоньки, Господи* та ін. У функції вигуків вони можуть регулярно сполучатися з вигуками *о, ой, ох*, частками, які підсилюють їх емоційний вплив. Порівняймо: *О Боже! Ти не могла вибрати нуднішого місця!* (С.Андр.) і *Господь, спаси мене від доброти* (Л.Кост.) або: *Чому ж ти не хочеш, Боже, на поміч мені поспішати?!* (Л.Кост.) У двох останніх прикладах таке поєднання не можливе, оскільки вокативні синтаксеми займають позицію підмета і є виразниками основної семантико-синтаксичної функції.

Отже, вокативним синтаксемам властива семантико-синтаксична різноплановість залежно від позиції і функціонально-смыслового навантаження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М.: Наука, 1988. – 440с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368с.
3. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – Изд. 4-е. – М.: Учпедгиз, 1934. – 452с.
4. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1-2. – 536с.
5. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 224с.
6. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. II. – 2-е вид. – К.: Рад. школа, 1965. – 283с.
7. Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення: (Просте речення: еквіваленти речення). – К.: Наукова думка, 1973. – 288 с.
8. Слинко І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
9. Русская грамматика. – Т. II: Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – 710 с.

УДК .....

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У “ВІСНИК ЗАПОРІЗЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ” ЗА ФАХОМ “ ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ”

Іваненко В.А., д. філол.н., професор

Запорізький національний університет

До друку будуть прийматися лише наукові статті, де присутні такі необхідні елементи (п.3 Постанови президії ВАК України № 7 – 05 / 1 від 15 січня 2003 р.):

- **Постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями ;
- **Аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор ;
- **Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується дана стаття ;
- **Формулювання цілей** статті (постановка завдання) ;
- **Виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів ;
- **Висновки з даного дослідження і перспективи** подальших розвідок у даному напрямку.

1. МАКЕТ СТОРІНКИ

Для оригінал-макета використовується формат А4 з такими полями:

Верхнє та нижнє поля – 2 см, ліве поле – 2 см, праве поле – 3 см.

Шрифт набору – Times New Roman.

У разі необхідності для шрифтових виділень у таблицях і рисунках дозволяється застосовувати шрифт Courier New (наприклад, для ілюстрації текстів програм для ЕОМ). Для стилістичного виділення фрагментів тексту слід вживати начертання *курсив*, **напівжирний**, *напівжирний курсив* зі збереженням гарнітури, розміру шрифту та інтервалу абзаца.

Гарнітури, розміри шрифтів та начертання:

- a) для заголовку статті: Times New Roman, – 14 пт, напівжирний, усі великі.
- b) для підзаголовків: Times New Roman, – 12 пт, напівжирний, усі великі.
- c) для основного тексту, УДК, авторів, виносок, посилань, підписів до рисунків та надписів над таблицями: Times New Roman, – 10 пт.,
- d) для анотацій, ключових слів -9 пт.

Інтервал між абзацами – 6 пт, міжрядковий інтервал – одинарний.

2. ТИПОГРАФСЬКІ ПОГОДЖЕННЯ ТА СТИЛІ

УДК набирається в першому рядкові сторінки і вирівнюється за лівим краєм. Заголовок статті набирається у наступному за УДК рядкові і вирівнюється посередині. Потім указують: прізвища, ініціали авторів, їх посади, учені ступені, звання, нижче - *місце роботи (курсивом)*. Далі розташовуються анотації українською, російською, англійською мовами і ключові слова (також трьома мовами). Анотації повинні також містити: прізвища, ініціали авторів, назву статті, місце їх роботи або навчання.

Початок абзаца основного тексту виділяється збільшеним інтервалом між абзацами і не виділяється відступом або пустим рядком.

Усі ілюстрації мають бути оригінальними рисунками або фотографіями. Фотографії скануються у 256 градаціях сірого. Усі ілюстрації розташовуються у відповідних місцях тексту статті (по можливості угорі сторінки) і повинні бути послідовно пронумеровані: Рис. 1, Рис. 2,... (слід вживати арабську нумерацію).

Ілюстрації, так само як і підписи до них, вирівнюються на середину рядка (за виключенням невеликих рисунків – не більш 7 см, які можуть розташовуватися по декілька в ряд).

Усі таблиці розташовуються у відповідних місцях тексту (по можливості угорі сторінки) і повинні бути послідовно пронумеровані: Таблиця 1, Таблиця 2, ... (слід використовувати арабську нумерацію). Надписи розташовуються над таблицями.

Кожен рисунок та надписи до нього включаються до тексту публікації у вигляді одного графічного об'єкта з необхідним обтіканням і, при потребі, прив'язаним до тексту. Створення графічного об'єкта може здійснюватися будь-яким графічним редактором у форматі ВМР файлів.

Виконання рисунків засобами Microsoft Word здійснюється через використання команд панелі "Рисование". Підписи здійснюються командою "Надпись". Усі графічні компоненти рисунка і надписи об'єднуються командою "Группировать" (меню "Действия" на панелі "Рисование") і повинні мати необхідне обтікання.

Посилання на літературні джерела подаються у квадратних дужках і послідовно нумеруються (слід використовувати арабську нумерацію) у порядку появи виноски в тексті статті. Перелік літературних джерел розташовується в порядку їх нумерації, в останньому розділі статті з підзаголовком **ЛІТЕРАТУРА**.

3. СТИЛІСТИЧНІ ПОГОДЖЕННЯ

- Не допускається закінчення сторінки одним або декількома пустими рядками, за винятком випадків, спричинених необхідністю дотримання попереднього пункту (висячі підзаголовки і початок абзаца) та кінця статті.
- Не допускається починати сторінку незакінченим рядком (переноси в останньому рядкові заборонені).
- Не дозволяється підкреслювання в заголовках, підписах і надписах.
- Слід дотримуватися правила про мінімальні зміни в шрифтовому та стильовому оформленні сторінки для того, щоб максимально уникнути різномірності макета і зберегти єдиний стиль журналу.
- Не допускається часте використання виносок (виноска повинна розглядатися як виняток і вживатися тільки у випадку дійсної необхідності).
- Ілюстрації мають бути підготовані та масштабовані таким чином, щоб розміри букв тексту на ілюстраціях не перевищували розмір букв основного тексту статті більш ніж на 50%.
- Сторінки тексту статті слід пронумерувати.
- На етикетці дискети треба обов'язково вказувати прізвище, ініціали автора, імена файлів.
- На дискеті повинно бути **два файли**:
- ✓ **перший** - із текстом статті та анотацій з ключовими словами,
- ✓ **другий** - із відомостями про авторів (прізвище, ім'я, по батькові; посада; вчений ступінь; учене звання; місце роботи або навчання; адреса електронної пошти; дом. адреса; номери контактних телефонів).

4. ДЛЯ ОПУБЛІКУВАННЯ СТАТТІ АВТОРУ НЕОБХІДНО ПОДАТИ ДО РЕДАКЦІЇ:

1. Роздрукований текст статті з анотаціями та ключовими словами.
2. Відомості про авторів.
3. Витяг з протоколу засідання кафедри або факультету.
4. Зовнішню рецензію.
5. Дискету з текстом статті, анотацій, ключовими словами та відомостями про авторів.

Адреса редакції : Україна, 69600, м. Запоріжжя, МСП-41, вул. Жуковського, 66

Довідки за телефоном: (061) 289-12-26 – редакція збірника

(IV корпус, кімн. 323)

Адреса електронної пошти: sveta@zsu.zp.ua

Збірник наукових статей
Вісник Запорізького національного університету
Філологічні науки
№ 2, 2006

Технічні редактори – *Г.М. Волинець,*
Л.М.Стовбур

Верстка, дизайн-проробка, оригінал-макет і друк виконані
у видавництві Запорізького національного університету

тел. (061) 224-42-47
izdatel@zsu.zp.ua

Підписано до друку 5.10.2006. Формат 60 x 90/8.

Папір Data Copy. Гарнітура “Таймс”.

Умовн.-друк. арк. 40,7. Обл.-вид. арк. 53,4.

Замовлення № 225. Наклад 120 прим.

Запорізький національний університет
69600, м. Запоріжжя, МСП-41
вул. Жуковського, 66
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК № 1884 від 28. 07. 2004 р.

